STUDII CLASICE

II

www.cimec.ro

www.cimec.ro

UNIVERSITATEA [illegible]
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"
Nr. inv.: 540
Cota: C I 160. 1960

www.cimec.ro

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R

DONAȚIE
V. ZIRRA

STUDII CLASICE

II

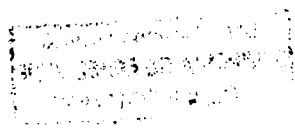
Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
1960

www.cimec.ro

ACEST VOLUM APARE SUB ÎNGRIJIREA REDACȚIONALĂ A URMĂTORULUI COMITET DE ORGANIZARE:

Acad. EM. CONDURACHI, Acad. C. DAICOVICIU,
Prof. GH. GUȚU, Prof. D. M. PIPPIDI,
Conf. univ. IORGU STOIAN

www.cimec.ro

ALEXANDRO GRAVR
DVODECIM LVSTRA PERAGENTI
COLLEGAE DISCIPVLI AMICI
OPTIMA FVTVRORVM
PRECANTVR AVSPICIA

www.cimec.ro

www.cimec.ro

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA POPULARĂ ROMÎNĂ

STUDII CLASICE

II 1960

SUMAR

	Pag.
Bibliografia lucrărilor academicianului Alexandru Graur	11
COMUNICĂRI ŞI STUDII	
A. JURET, Variations des consonnes et des voyelles en indo-européen ; leurs conséquences	31
VL. GEORGIEV, Raporturile dintre limbile dacă, tracă şi frigiană	39
J. CHADWICK, Context and etymology in Mycenaean interpretations	59
E. BENVENISTE, Génitif et adjectif en latin	65
P. CHANTRAINE, Interférences de vocabulaire entre le grec et les langues européennes	69
A. ERNOUT, Sur une inscription métrique	73
B. В. КАРАКУЛАКОВ, К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля	77
J. SAFAREWICZ, Notes de phonologie latine	85
C. F. KUMANIECKI, Quaestiunculae Tullianae	95
I. BANU, Apreciere critică a momentului socratic în istoria filozofiei greceşti	99
N. I. ŞTEFĂNESCU, Gnomele monostihuri ale lui Menandru	127
M. BROŽEK, Einiges über die Schauspieldirektoren und die Komödiendichter im alten Rom	145
J. IRMSCHER, Σὺ λέγεις (Mk. 15,2 – Mt. 27,11 – Lk. 23,3)	151
N. I. BARBU, Condiţionalele la indicativ în greacă, latină, romînă	159
F. VANŢ, Cîteva probleme de lingvistică şi gnoseologie la filozofii epicurieni	171
A. PIATKOWSKI, Consideraţii asupra cronologiei invaziei celte în Balcani	189
D. M. PIPPIDI şi EM. POPESCU, Relaţiile dintre Histria şi Apollonia Pontică în epoca elenistică	203
K. KUMANIECKI, Cicero în Cilicia	225
L. HERRMANN, Le *De clementia* de Sénèque et quelques faits historiques	243
G. GUŢU, Ideile lui Seneca despre stil	247
E. CIZEK, Despre redactarea scrisorilor lui Seneca	257
C. SĂNDULESCU, Cercetări lexicologice asupra lui Celsus	279
I. STOIAN, Unele aspecte, pînă acum necunoscute, ale sclavajului la Tomis	291

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

www.cimec.ro

NOTE ŞI DISCUŢII

Pag.

A. M. FRENKIAN, Ideogramele şi determinativele în linearul B 303
P. CREŢIA, Marea homerică 309
I. FISCHER, Note de lingvistică latină 317
FL. DEMETRESCU, Valoarea peiorativă a sufixului *-aticus* 321
M. ILIESCU, O construcţie populară latinească: propoziţia completivă cu conjunctivul fără conjuncţie 331
R. VULPE, Muntenia şi Moldova de jos în timpul lui Traian, în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt 337
I. I. RUSSU, Însemnări epigrafice istriene 359
M. MARINESCU-HIMU, Un elenist braşovean la începutul veacului al XVIII-lea 365
T. COSTA, Ausonius şi Eminescu 373

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

M. NASTA, Pindari carmina 377
N. I. ŞTEFĂNEŞCU, O nouă ediţie a lui Menandru 387
M. MARINESCU-HIMU, Ioanis Sycutris 399

STUDIILE CLASICE ÎN R.P.R.

N. I. BARBU, În jurul traducerilor din clasicii greci şi latini 403
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1958—1959) 413

RECENZII

J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, Cambridge, 1959 *(A. M. Frenkian)* 431
EMMETT L. BENNETT Jr., J. CHADWICK, M. VENTRIS, The Knossos Tablets. Second edition, 1959 *(A. M. Frenkian)* 431
EMMETT L. BENNETT Jr., The Olive Tablets of Pylos, Salamanca, 1958 *(A. M. Frenkian)* 432
T. J. DUNBABIN, The Greeks and their Eastern Neighbours, Londra, 1957 *(P. Alexandrescu)* 434
ARISTOTEL, Organon I şi II. Traducere românească de M. Florian, Bucureşti, 1957—1958 *(A. M. Frenkian)* 437
PLUTARCHUS, Vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig, 1959 *(N. I. Barbu)* 438
Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, Leipzig, 1957—1959 *(J. Vilan)* 439
HORATIUS, Opera, ed. Fr. Klingner, Leipzig, 1959 *(M. Nichita)* 441
M. FABIUS QUINTILIANUS, Institutionis Oratoriae libri XII, ed. L. Radermacher, Leipzig, 1959 *(M. Hetco)* 442
M. MARINESCU-HIMU şi F. VANŢ, Manual de limba elină, Bucureşti, 1958 *(Fl. Demetrescu)* 443

CRONICĂ

Societatea de Studii Clasice din R.P.R. 445

www.cimec.ro

ОБЩЕСТВО КЛАССИКОВ
В РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

ТРУДЫ ПО АНТИЧНОЙ КУЛЬТУРЕ

II 1960

СОДЕРЖАНИЕ

Стр.

Библиография работ академика А. Граура 11

СООБЩЕНИЯ И СТАТЬИ

A. JURET, Variations des consonnes de des voyelles en indo-européen; leurs conséquences 31

В. ГЕОРГИЕВ, Отношения между дакийским, фракийским и фригийским языками 39

J. CHADWICK, Context and etymology in Mycenaean interpretations 59

E. BENVENISTE, Génitif et adjectif en latin 65

P. CHANTRAINE, Interférences et vocabulaire entre le grec et les langues européennes 69

A. ERNOUT, Sur une inscription métrique 73

В. В. КАРАКУЛАКОВ, К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля 77

J. SAFAREWICZ, Notes de phonologie latine 85

C. F. KUMANIECKI, Quaestiunculae Tullianae 95

И. БАНУ, Критическая оценка сократического периода в истории греческой философии 99

Н. И. ШТЕФЭНЕСКУ, Менандрский гномы в моностихах К. Ф, Куманецкии, Цицепон в Киликии 127

M. BROŻEK, Einiges über die Schauspieldirektoren und die Komödiendichter im alten Rom 145

J. IRMSCHER Σὺ λέγεις (Mk. 15,2—Mt. 27,11—Lk. 23,3) 151

Н. И. БАРБУ, Условные предложения в изъявительном наклонении в греческом, латинском и румынском языках 159

Ф. ВАНЦ, Некоторые лингвистические и гносеологические вопросы эпикуреизма 171

А. ПЯТКОВСКИЙ, Хронологические заметки о кельтских нашествиях на Балканы 189

Д. М. ПИППИДИ и Э. ПОПЕСКУ, Истрия и Апполония в эллинскую эпоху (в свете неопубликованного документа) 203

K. F. KUMANIECKI, Цицерон в Киликии 225

L. HERRMANN, Le *De clementia* de Sénèque et quelques faits historiques 243

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

www.cimec.ro

Стр.

Г. ГУЦУ, Идеи Сенеки о стиле 247
Е. ЧИЗЕК, О редактировании писем Сенеки 257
К. СЭНДУЛЕСКУ, Лексикологическое исследование трактата. Цельса 279
ИОРГУ СТОЯН, Некоторые не известные до сих пор формы рабства (в свете неопубликованной надписи) 291

ЗАМЕТКИ И ДИСКУССИИ

А. М. ФРЕНКИАН, Идеограммы и детерминативы в линеаре *B*..... 303
П. КРЕЦЯ, Море у Гомера 309
И. ФИШЕР, Заметки по латинской лингвистике 317
Ф. ДЕМЕТРЕСКУ, Пренебрежительное значение латинского суффикса *-alicus* 321
М. ИЛИЕСКУ, Народная латинская конструкция: дополнительное придаточное предложение с сослагательным наклонением без союза..... 331
Р. ВУЛПЕ, Мунтения и нижняя Молдова во время Траяна (в свете новой версии папируса Гунт) 337
И. И. РУССУ, Истрийские эпиграфические заметки 359
М. МАРИНЕСКУ-ХИМУ, Брашовский эллинист начала XVIII века..... 365
Т. КОСТА, Авсоний и Эминеску 373

КЛАССИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Б МИРЕ

М. НАСТА, Pindari carmina 377
Н. И. ШТЕФЭНЕСКУ, Новое издание Менандра 387
М. МАРИНЕСКУ-ХИМУ, Ioanis Sycutris 399

КЛАССИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РНР

Н. И. БАРБУ, В связи с переводами греческих и латинских классиков.... 403
И. ФИШЕР, Классическая румынская библиография (1958—1959)..... 413

РЕЦЕНЗИИ

J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, Cambridge, 1959 *(А. М. Френкиан)* 431
EMMETT L. BENNETT Jr., J. CHADWICK, M. VENTRIS, The Knossos Tablets. Second edition, 1959 *(А. М. Френкиан)* 431
EMMETT L. BENNETT Jr., The Olive Tablets of Pylos, Salamanca, 1958 *(А. М. Френкиан)* 432
T. J. DUNBABIN, The Greeks and their Eastern Neighbours, London, 1957 *(П. Александреску)* 434
ARISTOTEL, Organon I şi II. Перевод с румынского M. Florian, Bucureşti, 1957—1958 *(А. М. Френкиан)*..... 437
PLUTARCHUS, Vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig, 1952 *(Н. И. Барбу)* 438
Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, Leipzig, 1957-1959 *(Ж. Вилан)* 439
HORATIUS, Opera, ed. Fr. Klingner, Leipzig, 1959 *(М. Никита)* 441
M. FABIUS QUINTILIANUS, Institutionis Oratoriae libri XII, ed. L. Radermacher, Leipzig, 1959 *(М. Хетко)*..... 442
M. MARINESCU-HIMU şi F. VANŢ, Manual de limba elină, Bucureşti, 1958 *(Фл. Деметреску)* 443

ХРОНИКА

Общество классиков в РНР 445

www.cimec.ro

SOCIÉTÉ D'ÉTUDES CLASSIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

ÉTUDES CLASSIQUES

II 1960

SOMMAIRE

Page

Bibliographie des ouvrages de l'Académicien A. Graur 11

COMMUNICATIONS ET ÉTUDES

A. JURET, Variations des consonnes et des voyelles en indo-européen; leurs conséquences 31
VL. GEORGIEV, Les rapports entre les langues dace, thrace et phrygienne 39
J. CHADWICK, Context and etymology in Mycenaean interpretations.... 59
E. BENVENISTE, Génitif et adjectif en latin 65
P. CHANTRAINE, Interférences de vocabulaire entre le grec et les langues européennes 69
A. ERNOUT, Sur une inscription métrique 73
B. B. КАРАКУЛАКОВ, К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля 77
J. SAFAREWICZ, Notes de phonologie latine 85
C. F. KUMANIECKI, Quaestiunculae Tullianae..... 95
I. BANU, Appréciation critique du moment socratique dans l'histoire de la philosophie grecque 99
N. I. ŞTEFĂNESCU, Les monostiques gnomiques de Ménandre 127
M. BROŻEK, Einiges über die Schauspieldirektoren und die Komödiendichter im alten Rom 145
J. IRMSCHER, Σὺ λέγεις (Mk. 15,2—Mt. 27,11—Lk. 23,3) 151
N. I. BARBU, Les propositions conditionnelles à l'indicatif dans les langues grecque, latine et roumaine 159
F. VANŢ, Sur quelques problèmes de linguistique et de gnoséologie chez les philosophes épicuriens 171
A. PIATKOWSKY, Quelques considérations sur la chronologie de l'invasion celtique dans les Balkans 189
D. M. PIPPIDI et EM. POPESCU, Istros et Apollonie du Pont à l'époque hellénistique 203
K. F. KUMANIECKI, Cicéron en Cilicie 225
L. HERRMANN, Le *De clementia* de Sénèque et quelques faits historiques 243
G. GUŢU, Les idées de Sénèque sur le style 247
E. CIZEK, Sur la rédaction des lettres de Sénèque 257
C. SĂNDULESCU, Recherches lexicologiques sur Celse..... 279
IORGU STOIAN, Quelques aspects inédits de l'esclavage à Tomis 291

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

www.cimec.ro

NOTES ET DISCUSSIONS

	Page
A. M. FRENKIAN, Les idéogrammes et déterminatifs dans le linéaire B	303
P. CREȚIA, La mer chez Homère	309
I. FISCHER, Notes de linguistique latine	317
FL. DEMETRESCU, La valeur péjorative du suffixe latin *-aticus*	321
M. ILIESCU, Une construction populaire latine: la proposition complétive avec le verbe au subjonctif sans conjonction	331
R. VULPE, La Valachie et la Basse Moldavie au temps de Trajan, à la lumière d'une nouvelle leçon du papyrus Hunt	337
I. I. RUSSU, Notes d'épigraphie histrienne	359
M. MARINESCU-HIMU, Un helléniste de Brașov au début du XVIIIe siècle	365
T. COSTA, Ausone et Eminesco	373

LES ÉTUDES CLASSIQUES DANS LE MONDE

M. NASTA, Pindari carmina	377
N. I. ȘTEFĂNESCU, Une nouvelle édition de Ménandre	387
M. MARINESCU-HIMU, Ioanis Sycutris	399

LES ÉTUDES CLASSIQUES DANS LA R.P.R.

N. I. BARBU, A propos des traductions des classiques grecs et latins	403
I. FISCHER, La bibliographie classique roumaine (1958—1959)	413

COMPTES RENDUS

J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, Cambridge, 1959 *(A. M. Frenkian)*	431
EMMETT L. BENNETT Jr., J. CHADWICK, M. VENTRIS, The Knossos Tablets. Second edition, 1959 *(A. M. Frenkian)*	431
EMMETT L. BENNETT Jr., The Olive Tablets of Pylos, Salamanca, 1958 *(A. M. Frenkian)*	432
T. J. DUNBABIN, The Greeks and their Eastern Neighbours, London, 1957 *(P. Alexandrescu)*	434
ARISTOTEL, Organon I și II. Trad. roumaine par M. Florian, București, 1957—1958 *(A. M. Frenkian)*	437
PLUTARCHUS, Vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig, 1952 *(N. I. Barbu)*	438
Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, Leipzig, 1957—1959 *(J. Vilan)*	439
HORATIUS, Opera, ed. Fr. Klingner, Leipzig, 1959 *(M. Nichita)*	441
M. FABIUS QUINTILIANUS, Institutionis Oratoriae libri XII, ed. L. Radermacher, Leipzig, 1959 *(M. Helco)*	442
M. MARINESCU-HIMU și F. VANȚ, Manual de limba elină, București 1958 *(Fl. Demetrescu)*	443

CHRONIQUE

La Societé d'études classiques de la République Populaire Roumaine	445

www.cimec.ro

UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTI
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"
Nr. inv.: 540
Cota.: C I 16 a. 1960

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR ACADEMICIANULUI ALEXANDRU GRAUR*

A. LINGVISTICĂ ŞI FILOLOGIE

1. *Lingvistică generală*

1930

Recenzie :

1. A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 172—174.

1933

2. *Une loi du « plus grand effort »*, BL, II, p. 111—112.

Recenzie :

3. Dr. Const. Pavel, *Contribuţiuni la istoria lingvisticei generale*, Antichitatea clasică, 1931, Beiuş, 141 p. [în] *V. rom.*, XCII, p. 113—114.

1934

4. *Désinences pour mots étrangers*, BL, II, p. 238—241.
5. *Mots « reconstruits » et mots attestés*, BL, II, p. 11—20.

Recenzie :

6. *Achiziţia limbajului* [H. Delacroix, *L'enfant et le langage*, Paris, 1934], *Adev.*, 25 XI.

1935

7. *Răspîndirea limbilor*, *Adev.*, 15 II.
8. *Cum se pierde o limbă*, *Adev.*, 20 II.
9. *Schallanalyse*, *Adev.*, 15 III.

---

* Această bibliografie este selectivă. Acad. Al. Graur a mai publicat numeroase articole cu caracter mai ales lingvistic, adresate publicului larg, în periodicele: Adevărul, Dimineaţa, Tempo, Adevărul literar, Cuvîntul liber, Romînia liberă, Presa noastră, Reporter, Gazeta literară, Contemporanul, Limba romînă, Iaşul literar. A semnat uneori cu pseudonimele Gh. Reviga, V. Condrea, Zenon.

www.cimec.ro

1936

10. *Sur quelques types de calques*, BL, IV, p. 193—194.

1937

11. *Cronica lingvistică. Metode politice în știința limbii*, *V. rom.*, nr. 7, p. 89—98.

1938

12. *Limbi artificiale și internaționale*, RF, nr. 6, p. 579—602.
13. *Metoda istorică și comparativă*, *V. rom.*, nr. 3, p. 92—94.

1939

14. *Réfections étymologiques dues à l'évolution sémantique*, BL, VII, p. 171—172.
15. *Notes sur le bilinguisme*, BL, VII, p. 179—180.
16. *Lingvistica cehoslovacă*, *V. rom.*, nr. 6, p. 65—67.
17. *Școala polonă*, *V. rom.*, nr. 9—10, p. 114—116.
18. *Certuri de limbă*, *V. rom.*, nr. 6, p. 72—75.

Recenzie:

19. *Acta linguistica*, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 66—68.

1940

20. *Quelques points de méthode touchant l'étude des langues disparues*, BL, VIII_2, p. 190—204 și *Mélanges linguistiques* II, 1941, p. 3—17.
21. *Puțină filozofie*, *V. rom.*, nr. 2, p. 85—87.
22. *Limbă și societate*, *V. rom.*, nr. 4, p. 109—111.
23. *Limbi artificiale*, *V. rom.*, nr. 5, p. 95—98.
24. *Sur les prépositions accentuées*, BL, VIII_2, p. 234—236 și *Mélanges linguistiques* II, 1941, p. 37—39.
25. [În colaborare cu C. Racoviță] *Lingvistica rusă*, *V. rom.*, nr. 1, p. 128—131.
26. *Mesterséges és természetes nyelv*, Korunk, XV, 2, 1940, p. 143—148.
27. *A mesterséges nyelvek birálatához*, Korunk, XV, 3, 1940, p. 251—255.

1944

28. *Schimbări intenționate*, *V. rom.*, nr. 11, p. 91—92.

1945

29. *Metoda semantică*, *V. rom.*, nr. 3—4, p. 153—154.

1947

30. *Langues mêlées*, BL, XV, p. 8—20.

1948

31. *De ce și cum se schimbă limba*, Studii, III, p. 1—14.

www.cimec.ro

1949

32. *Derivări lexicale*, B. şt., I, nr. 2 (ian., febr.), p. 141—147.

1950

33. *Curs de teoria limbii*, 1950, UCIP, Bucureşti, 167 p.
34. *Etimologie multiplă*, SCL., I, p. 22—34.

1951

35. *« A fi » şi « a avea »*, B. şt. nr. 1—2, p. 39—44.
36. *Legile interne de dezvoltare ale limbii*, CV, III, 2, p. 1—5.
37. *Despre fondul principal lexical*, CV, III, 12, p. 8—12.

1953

38. *Contribuţii la studiul raportului dintre forma şi conţinutul cuvintelor*, SCL, IV, p. 89—97.

1954

39. *Legile interne de dezvoltare a limbii*, LR, III, 4, p. 71—78.

1955

40. *Studii de lingvistică generală*, [Bucureşti], 187 p.
    Recenzii: H. Wald, *Cercetări filozofice*, 1956, V, 5, p. 55—59.
    I. Haşeganu, LR, V (1956), 1, p. 96—98.
    V. Skalicka, *Slovo a slovesnost*, 1957, XVIII, 3, p. 175—178.
41. *Взаимните влияния между два езика*, Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан, Sofia, p. 225—228.
42. *Curs de introducere în lingvistică*, ed. I, vol. I, 206 p., vol. II, 220 p., Bucureşti; ed. II, 1 vol., 459 p. [pe copertă 1956].

1956

43. *Culegere de conferinţe ţinute în China* [Ce este lingvistica marxistă; Particular şi general; Întîmplare şi necesitate; Cu privire la relaţia dintre istoria limbii şi istoria societăţii; Nou şi vechi în vocabular (forma şi conţinutul cuvîntului); Cu privire la limba naţională unică], Pekin, 62 p. în l. chineză; ultima conferinţă a apărut şi în *Djongo yuwen*, 1955, nr. 11 (41), p. 30—32.

1957

44. *Caracterul obiectiv al faptelor de limbă*, *V. Rom.*, nr. 4, p. 131—137.
45. *Дълготрайни и краткотрайни Закони*, Известия на Института за български език, 11 p.
46. *Ce este lingvistica marxistă*, Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, Sofia, p. 567-572.
47. *Limbă şi societate*, *V. Rom.*, nr. 8, p. 196—200.
48. *Situaţia actuală în lingvistica romînească*, Revista coreană de lingvistică, nr. 3 [în l. coreană].

www.cimec.ro

1958

49. *Şcoala neolingvistică*, SCL, IX, p. 457—470 şi RL, III, 2, p. 121—134 [traducere în l. rusă].
50. *Unele caracteristici ale lingvisticii sovietice*, *V. Rom.*, nr. 11, p. 112—119.
51. *Limbă, dialect şi stat*, *V. Rom.*, nr. 3, p. 98—103.
52. *Caracterul sistematic al limbii*, *V. Rom.*, nr. 6, p. 96—102.
53. *Sur le développement inégal des compartiments de la langue*, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, Studia in honorem acad. D. Dečev, Sofia, p. 201—208.
54. *Структурализм и Марксисткая лингвистика*, Вопросы языкознания, VII, 1, p. 62—64.
55. *Legile limbii*, Omagiu lui Iorgu Iordan, cu prilejul împlinirii a 70 de ani, Bucureşti, p. 357—369.
56. *Schiţă de istorie a lingvisticii*, curs pentru anul al IV-lea, UCIP, Bucureşti, 87 p. (în colectiv).
57. *Introducere în lingvistică*, Bucureşti, UCIP, 333 p.
Recenzie: Mihai Bordeianu, Studii şi cercetări ştiinţifice. Filologie, IX (1958), fasc. 1—2, p. 212—214, Iaşi.

1959

58. *Lingvistica generală în cei 15 ani care au trecut de la eliberarea ţării noastre*, SCL, X nr. 3, p. 309—315.
59. *Sur le symbolisme phonétique*, Recueil Lisbonne, p. 73—78.

1960

60. *Studii de lingvistica generală. Variantă nouă*, Bucureşti 516 p.
61. *Lenin şi problemele lingvisticii*, SCL, XI, 1. 169—178.

2. *Latină, greacă, indo-europeană*

1925

62. *Apollo*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 85, p. XLIII.

1927

63. *Notes de latin vulgaire* [**exfulgurare, facunt, fulligo, merulus, mucci, muttum, nespula, petigo, sepellire, stumbulus, stuppare, stupula, titillicare, uerrus*], *Rom.*, LIII, p. 198—203 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 12—18.
64. *Le suffixe thrace -ISK-*, *Rom.*, LIII, p. 539—552 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 71—84.

1928

65. *Notes de latin vulgaire* [**afannare, broncus, *coltufia, croccus, lacusta, lordus, maccus, *musus, nouella, pessicum, pinnaculum, scroba, stagnum, *strigo, *stuppio, trullia, uentulare*], *Rom.*, LIV, p. 503—509 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 18—24.

www.cimec.ro

1929

66. *I et V en latin*, Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, XXIX, 95 p.
Recenzii: A. Meillet, BSL, 94 (1931), fasc. 3, p. 98—101.
J. Marouzeau, REL, 1930, p. 114—117.
67. *Les consonnes géminées en latin*, Paris, XXII + 237 p.
Recenzii: A. Meillet, BSL, 94 (1931), fasc. 3, p. 96—98.
J. Marouzeau, REL, 1930, p. 114—117.
M. R[oques], *Rom.*, LVI (1930), p. 473.
68. *Murcidus*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 89, p. XIII.

1930

69. *Notes de latin vulgaire* [*absungia* etc., *barbatus*, *canapis*, *ceresius*, *cloclea*, *cossa?*, *fringuillus*, **glitbus*, *herugo*, *faseolus*, *pessica*, **racanus*, *uiuerra*, *zema*], *Rom.*, LVI, p. 105—109 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 24—28.
70. *Ts en latin*, *Rom.*, LVI, p. 265—267 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 9—11.
71. *Învierea lui Homer?*, *Adev. lit.*, 501, 13 VII.
72. *Pronunțarea limbii latine*, *Adev.*, 20 VIII.
73. *Asia sau Europa? Originea limbilor indo-europene*, *Adev.*, 29 VIII.

Recenzii:

74. V. Bănățeanu, *Sur les désinences de l'indicatif parfait en latin*, 1927, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 161 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 22.
75. Georges Seure, *Inscriptions grecques du pays des Astiens*, REA, XXXI, fasc. 4, p. 297—313, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 161—162 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 23.
76. Georges Seure, *Neos heros, kouros heros*, REG, XXII, p. 241—254, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 161—162 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 23.
77. V. Bănățeanu, *L'emploi de la préposition am dans la langue des Mabinogion*, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 326—327 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 23.
78. A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, 1928, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 327—328 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 24—25.
79. Hans Krahe, *Lexicon Altillyrischer Personennamen*, 1929, Heidelberg, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 176—178 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 33—35.
80. Mathieu G. Nicolau, *L'origine du « Cursus » rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*, 1930, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXIV, p. 179—180 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 35—36.
81. Constantin I. Balmuș, *Étude sur le style de Saint Augustin*, 1930, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXIV, p. 180—182 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 36—38.
82. Petre Drăgoiescu, *Limba latină pe inscripțiile din Dacia*, 1930, Rîmnicul Vîlcii, [în] *V. rom.* LXXXIV, p. 183—184 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 39—40.
83. [I. M. Marinescu], *Figuri din antichitatea clasică*, 1930, București, [în] *Adev.*, 9 V.

1931

84. *Os*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 92, p. X.

www.cimec.ro

1932

85. ***Ab, ad, apud*** *et* ***cum*** *en latin de Gaule*, BSL, 99, p. 225—298.
Recenzii : M.R[oques], *Rom.*, LIX, p. 469.
Al. Procopovici, DR, VII (1931—1933), p. 334—335.
Recenzii :
86. J. Safarewicz, *Le rhotacisme latin*, 1932, Wilno, [în] GS, V (1931—1932), fasc. 2, p. 376—377.
87. *Note pe marginea cărților (Numele lunii Aprilie)*, *V. rom.*, LXXXIX, p. 275.
88. *Un dicționar model* [A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 1932, Paris], în *Adev.*, 19 I.

1933

Recenzie :
89. *Straja la Rin. Celții și romanii. Memoriile lui G. Iulius Caesar și Aulus Hirtius* [trad. de prof. T. D. Ștefănescu, 1932, București] [în] *V. rom.*, *XCII*, p. 112—113.

1934

90. *Notes sur quelques gloses latines* [*connum, crianosson, epyppia, mullitiones, offula, sappus, suliunt*], RPh, VIII, p. 54—55 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 7—8.
Recenzii :
91. *Comediile lui Plaut* [vol. IV al traducerii lui Eliodor Constantinescu], *Adev.*, 21 IV.
92. *Istros.* Revistă română de arheologie și istorie veche, [în] *Adev.*, 12 VIII.
93. *Despre sfîntul Augustin* [C. I. Balmuș, *La lettre de saint Augustin à Licentius*, articol din volumul *În memoria lui Vasile Pârvan*, 1934, București], *Adev.*, 13 XI.

1935

94. *Limba hitită*, RF, nr. 1, p. 188—192.
Ediții școlare : text, introduceri și note.
95. P. Ovidius Naso, *Metamorfozele și Tristele.* Bucăți alese pentru cl. VI-a secundară [București], 68 p.
96. P. Vergilius Maro, *Georgica*, Bucăți alese pentru cl. VI-a secundară [București], 81 p.
97. Q. Horatius Flaccus, *Satire și epistole* alese pentru clasa VII-a literară [București], 106 p.
Recenzii :
98. *Cultura egeeană* [P. Waltz, *Le monde égéen avant les Grecs*, 1934, Paris] *Adev.*, 10 II.
99. *Arienii* [G. Poisson, *Les Aryens*, 1934, Paris], *Adev.*, 7 III.
100. *Rutilius Namatianus. Ultimul poet al Romei* [C. I. Balmuș, *Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma*, Il Mondo classico, mai—august 1935] *Adev.*, 4 VIII.
101. *Cultul lui Esculap* [N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Hygiei*, cu specială privire la Dacia Superioară, 1935, Cluj] *Adev.*, 29 XII.

1936

102. *Sur une question de méthode*, BL, IV, p. 187—189.
103. *Fintina Blanduziei*, RF, nr. 5, p. 405—408.

www.cimec.ro

104. *Romanizarea Daciei prin colonişti străini*, RF, nr. 6, 669—672.

Ediţii şcolare : texte, introduceri şi note.

105. Q. Horatius Flaccus, *Ars poetica*. Text adnotat pentru clasa VIII-a literară [Bucureşti], 51 p.

106. Q. Horatius Flaccus, *Ode şi epode* alese pentru clasa VIII-a sec. [Bucureşti], 134 p.

Recenzii :

107. *Anacreon în spaniolește* [D. Castellanos, *Luz de otros soles*, 1936], *Adev.*, 16 IV.

108. *Poezii alese din Horaţiu* [de Const. S. Niculescu, 1936], *Adev.*, 6 XI.

109. *Eshyl şi trilogia* [G. Méautis, *Eschyle et la Trilogie*, 1936, Paris], *Adev.*, 31 XII

110. *Anuarul Institutului de Studii Clasice* [din Cluj], *Adev.*, 9 IX.

1937

111. *Les noms latins en* ***-us, -oris.*** RPh, XI, 265—279.

Recenzie : H. Mihăescu, BIFR, IV (1937), p. 249—250.

112. *Indo-europenii (Patria şi rasa lor)*, *V. rom.*, nr. 6, p. 31—42.

Recenzie :

113. *Apollonius din Tyana* [Mario Meunier, *Apollonius de Tyane*, 1936, Paris], *Adev.* 22 I.

1938

114. *Sur le thrace* ***-iskos***, BL, VI, p. 244.

Recenzie :

115. Matei Nicolau, *Originile propoziţiunii infinitive în limbile clasice*, [f.d.], Paris-Bucureşti, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 177—178.

1939

116. *La quatrième conjugaison latine*, BSL, 119, p. 127—150.

1940

117. *Quelques nouveaux exemples de* ***ks*** > ***ps***, BL, VIII$_2$, p. 236—237 şi *Mélanges linguistiques* II, 1941, p. 39—40.

Recenzii :

118. D. M. Pippidi, *Recherches sur le culte impérial*, [f.d.], [în] *V. rom.* nr. 6, p. 137.

119. Aristotel, *Poetica*, traducere-introducere-comentariu de D. M. Pippidi, 1940, Bucureşti [în] *V. rom.* nr. 6, p. 137—138.

1945

120. Q. Horatius Flaccus, *Bucăţi alese pentru clasa a VIII-a literară* [Bucureşti], 182 p. (în colaborare cu C. I. Balmuş şi I. Stoian).

1946

121. *Manual de limba latină pentru clasa a VI-a secundară*, Bucureşti, 175 p. (în colaborare cu C. I. Balmuş şi I. Stoian).

www.cimec.ro

1947

122. *Manual de limba latină pentru clasa a VIII-a secundară* [Bucureşti], 100 p. (în colaborare cu C. I. Balmuş şi I. Stoian).

1950

123. *Prezentul verbului lat.* ***fero***, SCL, I, p. 265—267.
124. *Interpretarea unui pasaj din Horaţiu (Ode III 6, 37—44)*, SCIV, I, nr. 2, p. 185—186.

Recenzie :

125. Th. Simenschy, *La construction du verbe dans les langues indo-européennes*, 1949, Iaşi, [în] SCL, I, p. 307—308.

1951

126. *Vitruvius şi originea graiului*, CV, III, nr. 9—10, p. 34—35.

1955

127. *O varietate de stil indirect în latineşte*, Analele Universităţii «C. I. Parhon», nr. 2—3, p. 341—347.

fără dată

128. *Manual de limba latină pentru cl. a III-a secundară*, Bucureşti, 189 p.
129. *Manual de limba latină pentru clasa a IV-a secundară*, ediţia a II-a, Bucureşti, 205 p. (în colaborare cu C. I. Balmuş şi I. Stoian).
130. *Manual de limba latină pentru clasa a VII-a secundară*, ediţia a II a, Bucureşti, 255 p. + 3 hărţi (în colaborare cu C. I. Balmuş şi I. Stoian).

3. *Romînă*

1925

131. *Roumain* ***ţepar***, *Rom.*, LI, p. 555—556 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 61—63.

1926

132. *Verbes roumains d'origine tsigane*, *Rom.*, LII, p. 157—159 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 85—87.
133. *Les noms roumains en* -U(L), *Rom.*, LII, p. 495—504 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 88—97.

1927

134. *Notes étymologiques* [*brad, crîncen, dichici, golan, mîglă, obraznic, şapcaliă, tălăniţă, strecătoare*], *Rom.*, LIII, p. 383—387 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 115—118 şi 67—68.

www.cimec.ro

Recenzii :

135. A. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, 1924; *Recherches sur la phonétique du roumain au XVII-e siècle*, 1926; *Lettres roumaines de Bistritza*, 1926, [în] *Rom.*, LIII, p. 394—398.

136. Mario Roques, *Palia d'Orăstie, I. Préface et livre de la Genèse*, 1925, Paris, [în] RCHL, XIX, p. 369—371.

1928

137. *Les substantifs neutres en roumain, Rom.*, LIV, p. 249—260 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 31—42.

1929

138. *Nom d'agent et adjectif en roumain*, Paris, 142 p.
Recenzii : O. Densusianu, GS, IV (1930), fasc. 2, p. 406—408.
J. Marouzeau, REL, 1930, p. 114—117.
A. Meillet, BSL, 94 (1931), p. 162—163.
A. Vaillant, RCHL, 1931, p. 90—91.
S. Puşcariu, DR, VII (1931—1933), p. 463—471.

139. *Les mots récents en roumain*, BSL, 88, p. 122—131 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 101—110.

140. *Roum.* ***dameză***, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 89, p. XVIII.

141. *Questions latino-roumaines. Sur le traitement de l'U bref latin. A propos de l'article postposé, Rom.*, LV p. 469—475, 475—480 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 43—49, 50—55.

142. *Roumain* ***moşoroi, căţeli, zavrac,*** *Rom.*, LV, p. 113—116, 251—252 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 64—66, 61, 119.

1930

143. *Sufixele,* ***-ior, -cior, -şor, -işor şi -uşor,*** *V. rom.*, LXXXII, p. 247—253 şi *Articole şi recenzii*, 1931, p. 3—9.

144. *Strigătele în românește, V. rom.*, LXXXIV, p. 129—134 şi *Articole şi recenzii*, 1931, p. 10—15.

145. *Romînească de după război, V. rom.*, LXXXIV, 158—159 şi *Articole şi recenzii*, 1931, p. 16—18.
Recenzii :

146. *Descendenţii demonstrativului latin ILLE în limba romînă*, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 152—154 [şi în] *Articole şi recenzii*, 1931, p. 19—21.

147. *Texte romînești vechi*, publicate de J. Byck (Introducere în studiul limbii române), 1930, Bucureşti, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 154 [şi în] *Articole şi recenzii*, 1931, p. 21.

148. *Cîteva capitole din terminologia calului*, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 169—172 [şi în] *Articole şi recenzii*, 1931, p. 26—29.

1931

149. *Despre vocativul romînesc*, GS, V, fasc. 1, p. 171—181 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 98—100.

www.cimec.ro

1932

Recenzie :

150. [Al. Rosetti], *Limba romînă în secolul al XVI-lea* [1932, Bucureşti], [în] *Adev.*, 1 XI.

1933

151. *De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain*, BL, I, p. 14—57 (în colaborare cu J. Byck).

Recenzii :

152. Th. Capidan, *Aromînii, Dialectul aromîn. Studiu lingvistic*, 1932, Bucureşti, [în] BSL 103, p. 110—111; o prezentare a aceleiaşi cărţi, [în] *Adev.*, 12 III.
153. *Revista Macedoromînă*, *Adev.*, 23 IV.
154. *Hărţile graiului* [*Atlasul lingvistic romîn*], *Adev.*, 3 V.
155. *Dicţionare*, *Adev.*, 31 V.
156. *Dicţionarul Academiei*, *Adev.*, 6 VI.
157. *Să învăţăm punctuaţia* [E. Le Gal, *Apprenons à ponctuer*, 1933, Paris, *Adev.*, 11 VI.
158. *Punctuaţia* [Gh. I. Chelaru şi C. Popescu, *Semne de punctuaţiune şi semne ortografice în scrierea romînească. Studiu comparativ şi aprofundat pentru şcolari, studenţi şi intelectuali*, 1933, Bucureşti], *Adev.*, 28 IX.

1934

159. *Les mots tsiganes en roumain*, BL, II, p. 108—200.
Recenzie : I. Iordan, BIFR. II (1935), p. 271—279.
160. *Un suffixe singulatif en roumain*, BL, II, p. 246—249.
161. *Notes sur l'article postposé en roumain*, *Rom.*, LX, p. 233—237 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 56—60.
162. *Contribuţie la « influenţa orientală »*, GS, VI, p. 330—333 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 111—114.
163. *Note etimologice* [rom. *fraier, iepar, neam* « de loc », *stei, cu capul gol*], GS, VI, p. 333—336 şi *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 119—120, 63, 120—121, 66—67, 121.
164. *Limba lui Creangă*, *Cuv. lib.*, 15, 16 II.
165. *Pentru ortografia romînă*, *Cuv. lib.*, 51, 27 X.

Recenzii :

166. *Un studiu despre aromîni* [*B. Recatas, L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-roumains de Pinde et le rôle de la femme dans le langage*, 1934, Paris], *Adev.*, 17 III.
167. *Milcovia* [Focşani], *Adev.*, 29 III.
168. *Anuarul arhivei de folklor*, *Adev.*, 27 IV.
169. *Atlasul lingvistic al Romîniei* [*L'atlas linguistique de la Roumanie, Revue de linguistique romane*, 1934], *Adev.*, 24 V.
170. *Un studiu despre « argot »* [Şt. Paşca, *Din «argot»-ul romînesc*, DR, VII (1931—1933), p. 163—167], *Adev.*, 1 VI.
171. *Accentul afectiv* [I. Iordan, *Demon*, DR, VII (1931—1933), p. 140—148], *Adev.*, 14 VI.

www.cimec.ro

172. *Rotacismul* [*Contribuții la rotacism*, DR, VII (1931—1933), p. 181—194], *Adev.*, 17 VI.
173. *Cum se răspîndesc cuvintele noi* [*Din atlasul linguistic al Romîniei. Considerații asupra metodei și trei studii*, DR, VII], *Adev.*, 26 VII.
174. *Repetiția în romînește* [J. Byck, *La répétition en roumain*, BL, II (1934)], *Adev.*, 8 VIII.
175. *Lucrări de fonetică experimentală* [BL, II (1934)], *Adev.*, 31 VIII.
176. *Ortografie și pronunțare* [J. Byck, *Orthographe et prononciation des mots récents en roumain*, BL, II (1934)], *Adev.*, 1 IX.
177. *Texte populare* [BL, II (1934)], *Adev.*, 2 IX.
178. *Dicționarul Academiei*, *Adev.*, 14 X.
179. *Proporția sunetelor în romînește* [Șiadbei, *Din estetica limbii romîne. Proporția fonemelor*, Anuarul liceului Național din Iași (1932—1933)], *Adev.*, 14 XI.
180. *Despre graiul familiar* [I. Iordan, *Note lingvistice*, BIFR, I, p. 110—160], *Adev.*, 8 XII.
181. *Grai și suflet* [VI], *Adev.*, 12 XII.
182. *Arșicele* [Th. Capidan, Revue internationale d'études balcaniques I], *Adev.*, 16 XII.
183. *Un jugoslav despre aromîni* [Dușan Popovici, *O Țințarima*, trad. de C. Constante, 1934], *Adev.*, 19 XII.
184. *Îndreptare ortografice* [D. Theodorescu, *Îndreptar ortografic*, 1934, Craiova], *Adev.*, 28 XII.

1935

185. *Notes sur les diphtongues en roumain*, BL, III, p. 15—53.
186. *Sur le traitement des groupes lat.* **ct** *et* **cs** *en roumain*, BL, III, p. 65—84 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 267—288 (în colaborare cu A. Rosetti).
187. *Une nouvelle marque de pluriel dans la flexion verbale roumaine*, BL, III, p. 178—182.
188. *-RE et -RĂ facultatifs*, BL, III, p. 182—185.
189. *Notes sur les « mots tsiganes en roumain »*, BL, III, p. 185—186.
190. *Tsig.* ***suvara***, BL, III, p. 186—187.
191. *Roum.* ***guraliv***, BL, III, p. 187.

Recenzii :

192. *Dicționarul limbii romîne*, t. I, partea II, fasc. III, t. II, fasc. XII, 1934, București, [în] BSL, 105, p. 108—109.
193. N. Drăganu, *Romînii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, 1933, București, [în] BSL, 105, p. 101—106.
194. Alf Lombard, *La prononciation du roumain*, 1935, Uppsala, [în] BL, III, p. 191—193; cf. *Adev.*, 22 XI, sub titlul *Pronunțarea limbii romîne.*
195. *Buletinul d-lui Iordan* [BIFR], *Adev.*, 27 I.
196. *Naționalismul și cuvintele împrumutate* [G. D. Scraba, în *Gazeta cărților*], *Adev.*, 13 I.
197. *Numele istroromînilor* [BIFR, II (1935)], *Adev.*, 14 II.
198. [P. Caraman], *Balada Meșterului Manole* [BIFR, II (1935)], *Adev.*, 19 II.
199. *Știință... neoficială* [M. I. Bărbulescu-Dacu, *290 mots d'origine sanscrito-daco-gète dans l'actuelle langue roumaine* 1935], *Adev.*, 21 II.
200. *O antologie a Bărăganului* [*Antologia Bărăganului*, 1933, Călărași], *Adev.*, 11 VI.
201. [E. Petrovici], *Graiul Carașovenilor* [1935, București], *Adev.*, 29 VI.
202. *O carte de colinde* [V. I. Popovici, *Cîntece (colinde) de Crăciun și anul nou din județele Dîmbovița și Ialomița*, 1935], *Adev.*, 20 IX.
203. *Grigore Alexandrescu. Cu ocazia unei noi ediții* [în Biblioteca școlarului, 1935], *Adev.*, 24 XII.

www.cimec.ro

1936

204. *Sur le traitement de lat.* **l** *double en roumain*, BL, IV, p. 36—52 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 259—266; (în colaborare cu Al. Rosetti).
205. *Notes d'étymologie roumaine*, BL, IV, p. 64—119.
206. *À propos du traitement des groupes lat.* **ct** *et* **cs** *en roumain*, BL, IV, p. 82—186 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 288—293; (în colaborare cu Al. Rosetti).
207. *Influence du vocatif sur le nominatif*, BL, IV, p. 194—196.
208. *Note sur « les mots tsiganes en roumain »*, BL, IV, p. 196—200.
209. *La coupe syllabique en fonction morphologique*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 110, p. XIII.
210. *Roum.* **block**, BSL, 110, p. 76.
211. *Necesitatea limbii franceze*, RF, nr. 8, p. 367—373.

Recenzii :

212. Th. Capidan, *Meglenoromînii III : Dicționar meglenoromîn* [f.d.], București, [în] BSL, 111, p. 97, cf. *Adev.*, 29 I.
213. *Buletinul Institutului de filologie română « Alexandru Philippide »*, vol. II, 1935, Iași, [în] BSL, 111, p. 95—97, cf. *Adev.*, 3 III.
214. *Argotul* [asupra cîtorva studii românești despre argot], *Adev.*, 9 I.
215. *Codrul Cosminului* [IX (1935)], *Adev.*, 11 III.
216. *Conferințele Institutului de lingvistică* [din Paris], 1934, [publicate în 1935], *Adev.*, 21 III.
217. *O gramatică italo-română în secolul XVIII* [la studiul lui Șt. Pașca, din *Studii italiene* II (1936)], *Adev.*, 6 V.
218. *O nouă ediție a lui Caragiale* [M. Paulian și T. D. Măruță, *Momente, schițe, nuvele*, 2 vol., 1936], *Adev.*, 31 V.
219. *Bucovinisme* [E. Krämer, *Bukowinismen im Gebrauch der rumänischen Sprache, hauptsächlich im Gerichtsgebrauch*, 1936], *Adev.*, 20 IX.
220. *Conferințe de lingvistică la Paris* [volumul cu conferințele din 1933, apărut în 1936], *Adev.*, 21 XI, cf. 21 III.

1937

221. *Sur le genre neutre en roumain*, BL, V, p. 5—11.
222. *Notes d'étymologie roumaine*, BL, V, p. 56—79.
223. *Corrections roumaines au REW*, BL, V, p. 80—124.
224. *Autour de l'article postposé*, BL, V, p. 204—218.
225. *A propos du traitement des groupes lat.* **ct** *et* **cs** *en roumain*, BL, V, p. 218—221 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 293—296 (în colaborare cu Al. Rosetti).
226. *Notes sur quelques mots d'argot*, BL, V, p. 222—225.
227. *Notes roumaines* [*Sons nouveaux en roumain, Orthographe et mots d'emprunt en roumain, Roumain* **huligan**] BSL, 112, p. 165—168.
228. *Neologismele*, RF, nr. 8, p. 346—364.

Recenzie : [S.], *V. rom.* 1937, t. LXXXIX, p. 150—152.

229. *Acordul după înțeles*, *V. rom.* nr. 11, p. 76—85.

Recenzii :

230. B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, texte alese cu o introducere și note de J. Byck, 1937, București, [în] BSL, 114, p. 107—108.
231. *Buletinul Institutului de filologie română « Alexandru Philippide »*, vol. III (1936), Iași, [în] BSL, 114, p. 108—109.

www.cimec.ro

232. Ştefan Paşca, *Nume de persoane şi nume de animale în ţara Oltului*, 1936, Bucureşti, [în] BSL, 114, p. 110—111, cf. *Adev.*, 8 IV 1936 şi 20 I 1937.
233. Iorgu Iordan, *Gramatica limbii romîne*, 1937, Bucureşti, [în] *V. rom.*, nr. 11, p. 125—126, cf. *Dim.*, 20 X.
234. *Un manual de paleografie slavo-romînă* [H. Stahl şi D. P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-romînă*, 1936, Bucureşti], *Adev.*, 5 I.

1938

235. *Les verbes « réfléchis » en roumain*, BL, VI, p. 42—89.
236. *Esquisse d'une phonologie du roumain*, BL, VI, p. 5—29 şi *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 40—65) (în colaborare cu A. Rosetti).
237. *Notes d'étymologie roumaine* [*artelnic, bătoji, blat, bostăngi, buchini, a căsăi, chiorf, condră, coş, cuie, curdeaua, -eli, fotografia, hîndel, hopsi, -ti, -ăi, -ăni, -ni, ijderi, încina, înclina, încondura, îndrica, Maglavit, mănăstire, marş, mică, muşamat, -ora, -ori, -ura, -uri, panghi, pierde, pîrjoli, popîlni, a se pui, pustiu, rasoli, rus, şase, teremete, tracatrucă, trupusi, tuş, umezi, uscat, vişin*], BL, VI, p. 139—172.
238. *Encore sur le neutre roumain*, BL, VI, p. 260—262.
239. *Glosar din comuna Reviga (Ialomiţa)*, BIFR, V, p. 156—179.
240. *Syncope des voyelles accentuées en roumain*, BSL, 115, fasc. 1, p. 49—50.
241. *Ceva despre pronume*, *V. rom.*, nr. 11, p. 66—69.
242. *Locul adjectivului în romîneşte*, *V. rom.*, nr. 12, p. 75—81.
243. *Argou*, *V. rom.*, nr. 7, p. 88—93.
244. *Iarăşi neologismele*, *V. rom.*, nr. 6, p. 94—101.
245. *O oră de vocabular în liceu*, *V. rom.*, nr. 8, p. 94—96.

Recenzii :

246. *Atlasul lingvistic romîn*, Partea I, vol. I: *Părţile corpului omenesc şi boalele lui*, Cluj, 16 p. [în] BSL, 117, fasc. 3, p. 110—111.
247. Iorgu Iordan, *Gramatica limbii romîne*, 1937, Bucureşti, VIII + 255 p., [în] BSL, 117, fasc. 3, p. 111—112, [şi în] nr. 3, p. 667—670.
248. M. Křepinský, *Influence slave sur le verbe roumain* (première partie), Slavia, XVI, I, p. 1—49, [în] BL, VI, p. 267—268.
249. Al. Rosetti, *Istoria limbii romîne* II: *Limbile balcanice*, 1938, Bucureşti, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 161—162.
250. *Atlasul lingvistic al Romîniei*, 1938, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 79—83.
251. *Micul atlas lingvistic romîn*, 1938, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 178—179.
252. *O gramatică a limbii romîne*, [în] RF, nr. 3, p. 667—670.
253. Iorgu Iordan, *An introduction to Romance Linguistics* (Its Schools and Scholars. Revised, translated and in parts recast by John Orr), Londra, [1937], XI + 403 p., [în] *V. rom.*, nr. 2, p. 144—145.

1939

254. *Contributions à l'étude des noms de personne en roumain*, BL, VII, p. 105—114.
255. *Notes d'étymologie roumaine* [*Alistar, -angiu, cătă, calendare, căsători, Cheibăreasa, chelbe, chirui, cirip, corabangie, corăbiasca, coloi, colorează, crăpel, cuteza, dîrmon, filfii, frişcă, halimai, inglită, jighira, julani, juvete, mamoş, mironosit, muşamat, muscel, siga, şlengher, şobolan, surtuc, tetragoniceşte, ţiitoare, tură*], BL, VII, p. 121—139.

www.cimec.ro

256. *Alternance vocalique et désinence*, BL, VII, p. 163—164.
257. *Alternance vocalique provoquée par la dérivation*, BL, VII, p. 165—166.
258. *Roum.* ***ia*** *et* ***ea*** *phonologiquement identiques ?* BL, VII, p. 166—170.
259. ***Vre-o*** *en fonction négative*, BL, VII, p. 173—176.
260. *Le pronom personnel en fonction verbale*, BL, VII, p. 176—179.
261. *Sur le rhotacisme*, BL, VII, p. 181—182.
262. *Sur quelques formes de pluriel*, BL, VII, p. 182—184.
263. *Gerunziul*, *V. rom.*, nr. 1, p. 93—95.
264. *Numele de familie*, *V. rom.*, nr. 2, p. 80—82.
265. *Aspecte ale limbii actuale*. *V. rom.*, nr. 11, p. 89—96.
266. *Foc mare*, *V. rom.*, nr. 4, p. 78—79.

Recenzii :

267. Iorgu Iordan, *De quelques traits caractéristiques du roumain actuel*, *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally*, Geneva, 1939, p. 271—282, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 118—119.
268. L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939, [în] BL, VII, p. 188—192.
269. Iorgu Iordan, *Pluralul substantivelor în limba română actuală*, BIFR, V, p. 1—51, [în] *V. rom.*, nr. 1, p. 189.
270. Ştefan Paşca, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea*, 1939, Bucureşti, 121 p., [în] BSL, 120, p. 103.
271. Const. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, Bucureşti, [în] *V. rom.*, nr. 1, p. 189.
272. *Micul atlas lingvistic român*, vol. I, [în] BSL, 120, p. 102—103.
273. *Buletinul Institutului de filologie română « Alex. Philippide »*, 1938, Iaşi, vol. V, IV + 396 p., [în] BSL, 120, fasc. 3, p. 101—102.
274. *Buletinul Institutului de filologie română « Alex. Philippide »*, 1939, Iaşi, vol. I, [în] *V. rom.*, nr. 8, p. 156—158.

1940

275. *Place de l'adjectif en roumain*, BL, VIII_2, p. 237—240 şi *Mélanges linguistiques* II, 1940—1943.
276. *Notes d'étymologie roumaine* [*ciorile, cot, călcîi, cozonac, coverţă, a fotografia, îmbucătăţi, jolichi, jurat, a lua, mic, mişto, noră, soacră, nepoată, pampon, rătăci, ştat, ţărnă, tiutiu, ţoc, vedea*], BL, VIII, p. 211—223.
277. *Notes de morphologie et de syntaxe roumaines* [*Incorporation des dérivés dans le système verbal* p. 205—206; *L'accusatif de direction*, p. 206—207; *Désinences redoublées* p. 207—208; *La 2e pers. du plur. au passé simple* p. 208—209; *Adaptation roumaine des noms français à terminaison vocalique* p. 209—210], BL, VIII_2, p. 205—210 şi *Mélanges linguistiques II*, 1941, p. 18—23.
278. *Expresii militare şi civile*, *V. rom.*, nr. 3, p. 110—113.
279. *Foneme şi sufixe*, *V. rom.*, nr. 6, p. 88—90.
280. *Valoarea perfectului simplu*, V. rom., nr. 8—9, p. 156—161.

Recenzii :

281. D. Caracostea, *Die Ausdruckswerte der rumänischen Sprache*, 1939, [în] *V. rom.*, nr. 4, p. 149—151.

www.cimec.ro

282. I. Iordan, *Sufixe româneşti de origine recentă (neologisme)*, BIFR, VI, p. 1—59, [în] *V. rom.*, nr. 6, p. 134—135.
283. M. Valkhoff, *Roemenen buiten hun grenzen*, Rev. Soc. ref. oland. de geogr., 1940, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 147.
284. *Bulletin linguistique VII (1939)*, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 145—147.

1944

285. *Schimbări intenţionate*, *V. rom.*, nr. 11, p. 93—94.

1945

286. *Contributions à l'étude du genre personnel en roumain*, BL, XIII, p. 97—104.
287. *Notes sur l'emploi enclitique des adjectifs possessifs en roumain*, BL, XIII, p. 156—161.
288. *Notes sur les verbes réfléchis en roumain*, BL, XIII, p. 161—162.

1946

289. *Notes d'étymologie roumaine* [*aşa, banc, chiul, cot, dezmierda, fraier, friuri, meditator, rablagi, spital, şpuruli, şuchiţe, şvichi, tomberon, vernic, zări*], BL, XIV, p. 106—113.

1947

290. *Puncte de vedere asupra elementelor slave din limba română*, Studii şi comentarii de istorie şi lingvistică, publicaţie festivă a Institutului de studii romîno-sovietice, închinată celei de-a 30-a aniversări a Marei Revoluţii Socialiste din Octombrie, 1947, Bucureşti, p. 29—34 (şi extras 7 p.).

1951

291. *Proiect ortografic*, CV, III, 7—8, p. 82—84.
292. *Asupra proiectului de ortografie al Acad. Em. Petrovici*, CV, III, 9—10, p. 40.

1953

293. *Unele probleme ale vocabularelor profesionale*, LR, II, 6, p. 23—28.

1954

294. [În colectiv] *Gramatica limbii române*, vol. I, Vocabularul, Fonetica şi Morfologia [Bucureşti], 446 p.; vol. II, Sintaxa [Bucureşti], 348 p.
295. *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române* [Bucureşti], 221 p.

Recenzii: I. Coteanu, *Gaz. lit.*, 23 VI, 1955, p. 2.
I. Škultéty, *Časopis pro moderní filologii*, *Philologica*, VII, 1955, 1, p. 76—78.

296. *Legile interne de dezvoltare a limbii*, LR, III, 4, p. 71—78.
297. *Genul neutru în româneşte*, LR, III, 1, p. 30—44.
298. *Cu privire la unele probleme de traducere*, LR, III, p. 5.

1955

299. *Observaţii asupra întrebuinţării timpurilor în româneşte*, LL, I, p. 134—141.

www.cimec.ro

300. [În comisia de revizie finală la] *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. I [București], XXVI + 626 p.
301. *Новые задачи румынского языкознания*, Вопросы языкознания, Moscova, nr. 6, p. 142—145.

Recenzii :

302. *Însemnări* [Despre « Limba română »], C., 4 III, p. 5.

1956

303. *Pentru o sintaxă a propozițiilor principale*, SG, I, p. 121—139.
304. *Note etimologice* [*branț, calțavetă, -eală, lastic, mortăciune, moși pe groși, oxo, porc de cline, potlogar, schimonosi, șezătoare, șugubăț, targă, toană, vălui, zbîrci*], SCL, VII, p. 271—279.

[În comisia de revizie finală la] *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. II [București], VI + 813 p.

305. [În colectiv] *Dicționar Ortoepic* [București], 132 p.

1957

306. *Fondul principal al limbii române*, București, 121 p.

Recenzii : Artur Maurer, Romanistisches Jahrbuch, IX (1958), p. 230—232. I. Fischer, SCL, IX (1958), 1, p. 127—133.

307. *Cum se studiază limba literară*, LL, III, p. 115—132.
308. *Note asupra structurii morfologice a cuvintelor*, SG, II, p. 3—18.
309. *Discuții în jurul genului neutru*, *V. Rom.*, nr. 5, p. 147—150.
310. *Caracterul obiectiv al faptelor de limbă*, *V. Rom.*, nr. 4, p. 131—137.
311. *Lidhjet ndërmjet gjuhës rumune dhe gjuhës shqipe*, Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, nr. 2, p. 215—217.
312. *Prefața* la I. Coteanu, *Cum dispare o limbă (istroromîna)*, București, 43 p.

[În comisia de revizie finală la] *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. III, VI + 804 p., vol. IV, VI + 783 p., București.

1958

313. *Vocala radicală față de vocala sufixului verbal în românește*, SCL, IX, p. 309—314.
314. *Cu privire la* **ă** > **a** *în românește*, SCL, IX, p. 263—264.
315. *Observații asupra unor greșeli de traducere*, LR, VII, 5, p. 11—18.
316. *Cuvinte rău formate*, LR, VII, 2, p. 1—4.
317. *M. Gaster and Rumanian Linguistics*, Gaster centenary publication, Londra.

Recenzie :

318. *Despre revista « Limba română »*, [în] Rom. lib. XVI, 4269, 2 VII, p. 2.

1959

319. *Cu privire la sufixele -abil și -ibil*, LR, VIII, nr. 5, p. 59—60.
320. *Grupuri simbolice în fonetismul românesc*, SCL, X nr. 2, p. 205.

www.cimec.ro

4. *Alte limbi*

1930

Recenzii :

321. A. Vaillant, *La langue de Dominko Zlataric, poète ragusain de la fin du XVI-e siècle*, I: Phonétique, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 328.
322. H. Bauche, *Le langage populaire, Grammaire, syntaxe et dictionnaire du français tel qu'on le parle dans le peuple de Paris avec tous les termes d'argot usuel*, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 174—176.

1931

323. *Expressions françaises nées à l'étranger*, comunicare făcută la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 96, fasc. 2, p. XIV.

1932

Recenzii :

324. Kr. Sandfeld, *Linguistique balcanique, Problèmes et résultats*, [în] Revista istorică română p. 83—86.
325. Iorgu Iordan, *Introducere în studiul limbilor romanice*, 1932, Iaşi, [în] BSL, 103, fasc. 3, p. 78—80 şi *Adev.*, 28 IV 1933.

1935

Recenzie :

326. B. Conev, *Istorija na bălgarskij ezik*, vol. II, publicat de St. Mladenov, 1934, Sofia, 560 p., [în] BL, III, p. 193—194.

1936

327. *Coup d'œil sur la linguistique balkanique*, BL, IV, p. 31—45.
328. *O operă care ne cinsteşte*, *Adev.*, 12 I.

Recenzii :

329. Th. Capidan, *Romanitatea balcanică*, discurs rostit la 26 mai 1936 în şedinţă solemnă; Academia Română, Discursuri de recepţie LXVII, 1936, Bucureşti, 68 p., [în] BSL, 114, fasc. 3, p. 107 [şi în] *Adev.*, 27 XI.
330. Dr. Sarafidi Hector, *Dicţionar grec romîn*, 1935, Constanţa, 447 p., [în] BSL, 111, fasc. 3, p. 64.
331. *Limba rusă în secolul al XVI-lea* [B. Unbegaun, *La langue russe du XVI-e siècle*, vol. I: *La flexion nominale*, 1935, Paris], *Adev.*, 18 IV.

1939

332. *Revoluţia franceză şi limba*, *V. rom.*, nr. 7, p. 118—120.

1940

Recenzie :

333. [Prezentarea revistei *Lingua nostra*, publicată de Giacomo Devoto], *V. rom.*, nr. 7, p. 132—133.

www.cimec.ro

1956

334. *Problema scrierii și a limbii chineze*. *Scînt.*, 30 IX.

5. *Culegeri de articole*

1931

335. *Articole și recenzii. Extrase din « Viața Romînească » anul XXII* (1930), București, 40 p.; conține: *Sufixele -ior, -cior, -șor, -işor, și -uşor, Strigătele în romîneşte, Romîneasca de după război* și *Recenzii* (vezi în această bibliografie: A 1 și B 2, la anul 1930).

1936

336. *Mélanges linguistiques*, Paris—București, 127 p.; conține: *Notes sur quelques gloses latines* (1934); ***Ts*** *en latin* (1930); *Notes de latin vulgaire* (1927, 1928, 1930); *Les substantifs neutres en roumain* (1928); *Sur le traitement roumain de l'**u** bref latin* (1929); *A propos de l'article postposé* (1929); *Notes sur l'article postposé en roumain* (1934); *Notes étymologiques* (1925, 1927, 1929, 1934); *Le suffixe thrace -ISK-* 1927; *Verbes roumains d'origine tsigane* (1926); *Les noms roumains en* -U(L) (1926); *Despre vocativul romînesc* (1931); *Les mots récents en roumain* (1929); *Contribuție la « Influența orientală »* (1934); *Notes étymologiques* (1927, 1929, 1934).

1941

337. *Mélanges. linguistiques* II, Copenhague, 43 p.; conține: *Quelques points de méthode touchant l'étude des langues disparues* (1940); *Notes de morphologie et de syntaxe roumaines, Incorporation des dérivés dans le système verbal, L'accusatif de direction, Désinences redoublées, La 2e pers. du plur. au passé simple, Adaptation roumaine des noms français à terminaison vocalique* (1941); *Notes d'étymologie roumaine* (1940); *Mélanges* [*Sur les prépositions accentuées, Quelques nouveaux exemples de* ***ks*** *>* ***ps***, *Place de l'adjectif en roumain*] (1940).

B. DIVERSE

1930

Recenzie :

1. Prof. T. Iordănescu, *O istorie a țiganilor*, [în] Convorbiri literare, LXIII, p. 278—292, [și în] *V. rom.*, LXXXII, p. 157—158.

1931

2. C. I. Popp Serboiano, *Les Tsiganes (Histoire. Ethnographie. Linguistique. Grammaire. Dictionnaire)*, 1930, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXV, p. 316—319.
3. Prof. N. Sulică, *Clasicismul grecoroman și literatura noastră (în special Eminescu)*, [în] *V. rom.*, LXXXV, p. 208—210.

www.cimec.ro

1936

4. *H. Tiktin, V. rom.*, nr. 4—5, p. 150—152, cf. *H. Tiktin, Adev.*, 25 III.
5. *Moartea unui mare lingvist* [A. Meillet], *Adev.*, 24. IX.
6. *Moartea unui mare lingvist, W. Meyer-Lübcke, Adev.*, 24 X.

Recenzii :

7. *Ambasadele lui Priscus* [G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*], *Adev.*, 1 II.
8. *Revista Cursurilor şi Conferinţelor*, nr. 1, *Adev.*, 22 III.
9. *Conspiratori greci în Principate* [Al. Elian, *Conspiratori greci în Principate şi un fanariot mavrogheneşc : Turnavitu*, Revista istorică XXI (1935)], *Adev.*, 27 III.
10. *Glas tînăr* [Revista liceului din Rîmnicu-Sărat, 1936], *Adev.*, 16 IV.
11. *Odoare romîneşti la Stambul* [E. Vîrtosu, *Odoare romîneşti la Stambul*, 1936], *Adev.*, 23 IV.
12. *Creştinismul în Dacia* [C. Daicoviciu, *Creştinismul în Dacia*, Anuarul Institutului de Studii Clasice din Cluj, vol. II (1936)], *Adev.*, 29 IV.
13. [E. Vîrtosu], *Tudor Vladimirescu (Pagini de revoltă)*, *Adev.*, 7 VI.

1937

Recenzie :

14. *O carte despre ţigani* [Martin Block, *Mœurs et coutumes des Tziganes*, 1936, Paris (trad. de J. Marty)], *V. rom.*, nr. 8—9, p. 75.

1938

15. *Matei Nicolau*, *V. rom.*, nr. 4, p. 87—88.
Mathieu Nicolau, BL, VI, p. 266.

1939

Recenzie :

16. George Potra, *Contribuţiuni la istoricul ţiganilor din Romînia*, 1939, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 125—127.

1947

17. *C. Racoviţă*, BL, XV, p. 116—117 şi CV, II (1950), nr. 1, p. 13—14.

1951

18. Stepan Tudor, *O zi a părintelui Stoica*. Traducere din limba rusă, Bucureşti, 218 p.

1956

19. *Pentru un nivel mai înalt al publicaţiilor Academiei*, C., 6 I, p. 1.

1958

20. *Omagiu binemeritat* [A 70-a aniversare a naşterii acad. Iorgu Iordan], C. 10 X, p. 1.

1959

21. *Constantin Balmuş*, Studii clasice I, p. 257—258.

www.cimec.ro

LISTA DE ABREVIERI

Adev.	— Adevărul, Bucureşti.
Adev. lit.	— Adevărul literar şi artistic, Bucureşti.
BIFR	— Buletinul Institutului de filologie română «Alexandru Philippide», Iaşi.
BL	— Bulletin linguistique, Faculté des lettres de Bucarest, Institut de linguistique roumaine, Paris—Bucureşti.
BSL	— Bulletin de la Société de linguistique de Paris, Paris.
B. şt.	— Buletin ştiinţific. Academia R.P.R., Secţiunea de ştiinţă a limbii, literatură şi artă, Bucureşti.
C	— Contemporanul, Bucureşti.
CV	— Cum vorbim, revistă pentru studiul şi explicarea limbii, Bucureşti.
Cuv. lib.	— Cuvîntul liber, Bucureşti.
Dim.	— Dimineaţa, Bucureşti.
DR	— Dacoromania, Buletinul Muzeului limbii române, Universitatea română din Cluj, Sibiu.
Gaz. lit.	— Gazeta literară, organ săptămînal al Uniunii Scriitorilor din R.P.R., Bucureşti.
GS	— Grai şi suflet, Bucureşti.
I. lit.	— Iaşul literar, revistă a Uniunii Scriitorilor din R.P.R., Iaşi.
LL	— Limbă şi literatură, Bucureşti.
LR	— Limba română, Bucureşti.
RCHL	— Revue critique d'histoire et de littérature, Paris.
REA	— Revue des études anciennes, Paris.
REG	— Revue des études grecques, Paris.
REL	— Revue des études latines, Paris.
RF	— Revista Fundaţiilor, Bucureşti.
RL	— Revue de linguistique, Bucarest.
Rom.	— Romania, Paris.
Rom. lib.	— Romînia liberă, Bucureşti.
RPh.	— Revue de Philologie, Paris.
Scînt.	— Scînteia, organ al Comitetului Central al P.M.R., Bucureşti.
SCIV	— Studii şi cercetări de istorie veche, Bucureşti.
SCL	— Studii şi cercetări lingvistice, Bucureşti.
SG	— Studii de gramatică, Bucureşti, Ed. Acad. R.P.R., vol. I, 1956, vol. II, 1957.
V. rom.	— Viaţa românească, Iaşi, Bucureşti.
V. Rom.	— Viaţa românească. Revistă lunară de literatură a Uniunii Scriitorilor din R.P.R., Bucureşti.

www.cimec.ro

VARIATIONS DES CONSONNES ET DES VOYELLES EN INDO-EUROPÉEN; LEURS CONSÉQUENCES

PAR

A. JURET

(Nice)

On enseigne généralement que la sonorisation et l'aspiration d'une consonne occlusive la différencie totalement, pour le sens, de la même occlusive non aspirée, non sonorisée; qu'ainsi une racine commençant par *k* ou par *t* ou par *p* ne peut avoir des formes commençant par *kh*, *g*, *gh*, — ou par *th*, *d*, *dh*, — ou par *ph*, *b*, *bh*. J'ai longtemps cru que cet enseignement était conforme à la réalité. Mais j'ai rencontré bien des faits qui le contredisent. Tout d'abord il est facile de constater que dans le vocabulaire latin, comme en grec ou en sanskrit, les mots dont la racine commence par les sonores *g*, *d*, *b* ou par une aspirée sont bien moins nombreux que les mots commençant par *k*, *t*, *p*. Ceci nous suggère qu'ils exprimaient des nuances spéciales occasionnelles, comme par exemple le φ de πέπομφα à côté de πέμπω, skr. *pharpharāyate* il se meut continuellement, à côté de *parpati* il se meut.

J'ai réuni, dans un article de l'*Archiv Orientální*, vol. XVII, 1940, des faits qui attestent que la sonorisation et l'aspiration ne changeaient pas le sens de la racine en indo-européen. A ces faits on peut en ajouter bien d'autres, dont on trouvera ici les plus significatifs. Or, les faits que j'avais notés ont été confirmés par le livre magistral de Ventris et Chadwick *Documents in Mycenaean Greek*. Dans cet ouvrage on voit que ces documents en dialecte grec ancien n'ont que le signe *k* pour les gutturales, un seul signe *p* pour les labiales; ils distinguent *t* et *d*, mais non l'aspirée correspondante. De plus ils n'ont qu'un signe pour *r* et *l*, un seul signe pour *v* et *b*; ce qui confirme, aussi exactement, ce que les faits des vocabulaires m'avaient montré. Comme on sait, le tokharien, dialecte asiatique de l'indo-européen, n'emploie pas d'autres signes que *k*, *p*, *t* pour les occlusives.

Brugmann, dans sa *Kurze vergleichende Grammatik*, p. 180, et Meillet dans son *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* signalent, mais sans s'y arrêter, des variations des occlusives dans les racines;

www.cimec.ro

le *Dictionnaire étymologique de la langue latine* d'Ernout-Meillet admet en plusieurs cas ces variations.

On estimait peu nombreuses ces variations et l'on continuait à rejeter toute étymologie qui rapprochait une racine commençant par exemple par *k* ou *p* d'une racine commençant par *g* ou *h* ou par *b* ou *f*. Montrons les faits dans leur ampleur et leurs conséquences.

Gutturales, *k*, etc : mycénien : *ka-ko* bronze = χαλκός (le myc. n'écrit pas les consonnes finales de syllabes) ; *ka-ke-u* = χαλκεύς ; *ka-ki-jo* = χάλκειος.

ka-ra-we, nomin. pl. : vieilles femmes = γρηῦς ; *ke-ro-si-ja* groupe d'anciens = γερουσία.

ki-to tunique = χιτών.

ku-na-ja féminin = Hom. γύναια.

ku-ru-so or = χρυσός ; *ku-ru-so-wo-ko* travaillant l'or = χρυσουργός.

tu-ka-te-re filles = θυγάτηρ.

ai-ka-sa-ma pointes = αἰχμή.

ai-ki-pa-ta chevrier = αἰγί-βοτος.

ai-ke-re il rassemble = ἀγείρει.

a-ke-ro messager = ἄγγελος.

a-ko-ra rassemblement = ἀγορά.

po-ro-ko-wo broc = πρό-χοος

a-ko-ro champ = ἀγρός

a-ku-ro argent = ἄργυρος

a-na-kee, infinitif, amener = ἀν-άγειν.

Latin, etc : *gluttus* glouton, *helluārī* être glouton.

calvus : *glaber* chauve

canis chien : *gannīre* japper.

capere prendre : *habēre* avoir.

calculus caillou = κάχληξ.

egēnus : ἀχήν indigent, κενός vide.

genū genou : πρό-χνυ à genoux.

magnus : μακρός : skr. *mahā* grand.

grātus : χάρις agrément.

lat. *calva* crâne : v. slave *glava* tête.

lat. *clūnis* : γλουτός fesse.

lat. *unguis* ongle : ὄνυχ-ος, gén. d'ὄνυξ ongle.

corum cuir : χόριον.

lacus : λαχή

gubernāre : κυβερνάω tenir le gouvernail, skr. *kubaras* timon.

γελάω rire : καχλάζω rire aux éclats.

gracilis : skr. *kṛças* grêle (adjectif).

cor cœur : skr. *hṛd*, hitt. *kir* et *gir* cœur.

cancer : γαγγραίνα.

glūs, *glūten* : κόλλα, γλοιός colle.

skr. *nak-* nuit : ἐν-νυχος nocturne.

carcer : γοργῦρα prison souterraine.

hirpex herse : ἀγρίφη.

κυρτός, γῦρός courbe : skr. *hvarati* il se courbe en rond.

gluma pellicule de grain, *clumae* pellicule du grain d'orge.

www.cimec.ro

glūbere écorcer : κελῡφος écorce.
angustia oppression: *anhēlus* oppressé.
gelū gelée : κρύος froid glacial.
quattuor 4 : *quadrāginta* 40.
ἑπτά 7, ὀκτώ 8 : ἕβδομος, ὄγδοος 7-e, 8-e.
glōria gloire: κλέος, skr. *çravas.*
γνόφος sombre: κνέφας obscurité.
loquī parler : λέγω dire.
cuspis pointe : *hispidus* hérissé de pointes.

Dentales : *t — th, d, dh :*

mycénien :
ta-ra-nu escabeau : θρῆνυς
te-ke, aoriste : il mit : ἔθηκε.
teo-accusatif sing. dieu : θεόν, *deum.*
to-no = tor-no, chaise : θρόνος
to-ra-ke, plur. cuirasses : θώρᾱκες
ma-ra-tu-wo, fenouil : μάραθον.
Latin, etc., *nitēre*: *re-nidēre* briller.
dolor : ὄτλος douleur.
madēre être ivre : μεθύω, skr. *madhas* enivrant.
τρέχω: δραμοῦμαι, θρώσκω, διδράσκω courir.
ἀθρέω : τηρέω observer, regarder.
satis : ἄδην assez.
tuērī : θεωρέω (<**thew-*) regarder.
medius : skr. *madhyas* qui est au milieu.
τέκμαρ signe : ion. δέκνυμι montrer.
κτύπος : γδοῦπος bruit.
δένδρον : skr. *tarus* arbre: *dāru* bois.
δέδοικα : τετίημαι je crains.
ἀταλός : θαλερός florissant.
lat. *modus : melīrī* mesurer.
mendāx menteur : *mentīrī* mentir.
tenebrae : δνοφός ténèbres.
uterus : skr. *udaram* ventre maternel.
latēre : λανθάνω
stāre : skr. *tisthāmi* être stable.
nōdus nœud : skr. *antati* il lie, noue.
cūdere : per-cutere frapper.
pediculus pédoncule : *petiolus.*
τρίβω : θλίβω comprimer.

Labiales : *p = b,* etc.

mycénien : *a-pi,* prépos. : ἀμφί autour.
a-pi-po-re-we = *αμφι-φορε̄w-es : Hom. ἀμφορεύς amphore.
a-pi-ko-ro, plur. fém. servantes : *αμφί-κολοι, lat. *ancilla* servante.
a-po-te-ro-te, adv. à partir des deux côtés : ἀμφοτέρωθεν.

www.cimec.ro

ka-na-pe-u foulon : κναφεύς
a-pu-ke-ka-u-me-no brulé : ἀποκεκαυμένος (conformité complète).
pa-ka-na pl. neutre, épées : φάσγανα
pa-si, présent 3e pers. il dit : φησι
pa-si-re-u chef : βασιλεύς
pe-i pronom. dat. pl. à eux : σφίν
pe-re il porte : φέρει
pi-a-ra ou *pi-e-ra* vase à boire : φιάλη ou φιέλη.
po-pu-re-ja de pourpre : πορφύρεα.
pu-ko-so buis : *buxus*.
pu-ta, pl. neutre arbrisseaux : φυτά.
pu-ta-ri-ja, jardin, vigne.
Latin, etc. : *bibere :* πῖνω, skr. *pibati*.
hirpex herse : αγρίφη
forāre percer : πείρω <**per-y-*.
stīpāre, στείβω rendre compact.
στίφος masse compacte.
pendiculus cordeau : skr. *bhandati* il lie.
paedor puanteur : *foetet* ça pue.
rapere : ἔλαβε il a pris, skr. *labhate* il prend
abies, gén. *abietis*, ἄβιν (Hésych.)
sapin : πίτυς pin.
lat. *barba :* vhall. *bart* <**bhar* - barbe.
τρέπω, tourner : - στρέφω
ὄμβρος pluie, lat. *imber :* skr. *ambhas*.
albus blanc : ἄλφος
pullulāre avoir beaucoup de jeunes pousses : βρύω
skr. *pallawas* jeune pousse: *ut-pra-bālas* qui a de jeunes pousses.
fel fiel : *bīlis*.
plangere : flīgere battre.
πέλλα pierre : φελλία terrain pierreux ; παίπαλα terrain rocailleux.
fluere couler : skr. *pravate*, βλύω.
βομβυλίς : πομφόλυξ bulle d'eau.
φίλος : skr. *priyas* ami.
populus : pūblicus.
umbilīcus, nombril : ὀμφαλός nombril.
oboedīre : πείθομαι obéir.
precēs prières : skr. *bhras-patis* seigneur de la prière.
ferre - portāre porter.
baculum bâton : *paxillus*, *pālus*.
παχύς : skr. *bahus* épais.
ὀρφνός obscur : ἔρεβος obscurité.
αἰ-πόλος chevrier : skr. *jā-balas*, chevrier ; lat. *su-bulcus* gardien de porcs.
libīdō : skr. *lolupā* désir.
κεφαλή tête : κεβλή tête, lat. *caput*.
obliquus : πλάγιος oblique.
palpebra, palfebra : βλέφαρον paupière.
fremere : βρέμω faire un bruit sourd.

www.cimec.ro

Equivalence de r, l. :
mycénien : *a-ra-ka-te-ja* fileuses : ἠλακάτη quenouille: ἀράχνη araignée.
a-re-pa-te : ἀλειφάτει il enduit: *a-ro-pa :* ἀλοιφή onguent.
a-ta-na : Ἀθήνη
ka-ra-wi : lat. *clāvis* clef.
ra-wa-ke-ta = *λᾱο-γέᾱτης chef du peuple.
ra-wi-ja-ja captives : ληία butin.
re-po-to mince, fin : λεπτόν
re-u-ko : λευκός blanc.
re-wo-te-re-jo, adjectif de λούτριον bain.
re-wo-pi = *leomphi, instrumental pluriel «avec des lions»: λέων lion.
ri-no lin : λίνον
se-ri-no : σέλινον céleris.
si-a-ro gras : σίαλος
e-ra-wa olivier : ἐλαῖα ; *e-ra-wo* huile : ἔλαιον
e-ra-pa éléphant : ἐλέφας
e-re-u-te-ro libre : ἐλεύθερος
e-ri-ka saule : ἐλίκη, lat. *salix*.
e-ru-ta-ra rouge : ἐρυθρός
po-ri-wo gris : πολιός gris.
pe-te-re-wa orme : πτελέη
po-ro poulain : πῶλος poulain.
me-ri miel : μέλι
me-re-u-ro farine : μάλευρον farine.
po-ru-po-de ayant plusieurs pieds : πολυ-ποδ-.
do-e-ro esclave : δοῦλος esclave.
Latin, etc. : *alica*, épeautre : *arinca* petit épeautre.
ligāre lier : *cor-rigia* lien, courroie.
varius : βαλιός varié.
λωΐων : ἀρείων meilleur.
oportet il faut : ὀφέλλω
μέλος membre : μέρος membre, partie, lat. *membrum* <*me-mrom.
folium feuille : *frōns* feuillage
rēs réalité : ἀλη͜θής réel, vrai, skr. *ṛtas* réel.
τέλος fin : τέρμα, lat. *terminus*.
στεργίς étrille : στελγίς, lat. *tergere* étriller.
līs <*stlīs* procès : all. *Streit* dispute.
κρύπτω : καλύπτω cacher.
ἄκυλος gland : angl. *acorn* gland.
rumex ronce : *lumectum* épine.
celeber : crēber.
curtus coupé : *culter* couteau.
gramiae chassie : *glamae* chassie.
precēs prières : *sup-plex* priant.
ἀλέξω protéger : ἀρήγω soutenir.
arguere : ἐλέγχω donner des preuves.

www.cimec.ro

Equivalence de *w* et de *b* :
En latin souvent après *l* ou *r* :
vervēx brebis : *berbēx, verbēx.*
fervēre : parf. *ferbuī.*
vulva : *vulba. helvus* : *galbus* jaune.
vervactum guéret : *berbactum.*
ervum pois : ἐρέβινθος
vīs force : (*F*)ἴς et βίᾱ
vatillum ou *batillum* brasero.
vīvere, vīta : βίος vie.
velle vouloir : βούλομαι
vescī : βόσκομαι
varius varié : βαλιός varié.
rabula braillard : *ravula* ; *ravus* enroué.
veniō venir : βαίνω aller <**ban-y-*.
vorāre : βιβρώσκω se nourrir de.
cavēre : *ex-cubāre* faire le guet.
bovīle : *bubīle.*
pavor : φόβος peur.

VARIATIONS DANS LES VOYELLES

Tout le monde sait qu'en indo-européen, les voyelles n'avaient d'influence sur le sens d'une racine que dans les onomatopées, où elles servaient à imiter les sons, par exemple : *ululāre* hurler, *tintinnāre* tinter. Dans les autres racines elles peuvent varier sans modifier le sens de la racine, par exemple *faciō, fēcī.* Mais on admet généralement que seules *e* et *o*, longues ou brèves, alternent avec zéro. Pour expliquer les autres alternances, on fait des hypothèses pour le moins inutiles. Car les faits montrent qu'aucune alternance n'est exclue et qu'aucune n'influe sur le sens de la racine.

Ainsi en sanskrit dans les verbes désidératifs, *i* et *ī* remplacent régulièrement l'*a* (issu de indo-europ. *a, e, o*) et zéro : *īpsate* à côté de *apnoti, pitsati* à côté de *patati, inakṣati*, à côté de *nakṣati.* En d'autres désidératifs *u* remplace *a* : *murmurṣati* à côté de *marate* mourir ; *bubhurṣati* à côté de *bharati* porter. Au pluriel de certains parfaits sankrits *e*, issu de *oi* ou *ai* ou *ei*, remplace *ă* : *papāca* cuire à côté du pluriel *pecima* ; de même au moyen *pece.*

Autres exemples : skr. *akṣi* œil : *īkṣate* il regarde, *çāṣti* il enseigne : participe *çiṣṭas* ; *çiṣyas* élève ; *bhakṣati* il mange : *su-bhikṣas* qui a bien à manger ; *tamras* : *timiras* obscur : *dahati* il brûle : *dhukṣate* il allume ; skr. *nak* : *niçā* nuit, lat. *nox*, gr. νύξ, hitt. *neku* il fait sombre, lat. *niger* sombre, noir ; lat. *discipulus* : δι-δάσκαλος ; canis : κυνός gén. de κύων chien : lat. *heri*, skr. *hyasi* hier ; lat. *ego* : hitt. *ug* moi ; lat. *sumus* nous sommes : skr. *smas* ; lat. *manēre* : μένω ; *molere* moudre : μύλη pierre meulière, μάλευρον farine ; lat. *umerus* : ὦμος < **oms-* épaule ; lat. *magnus* ; μέγας ; lat. *vegēre* : *vigēre* ; *homō* : *hūmānus* ; lat. *humilis* ; χαμηλός lat. *humī* à terre : χαμαί à terre ; lat. *lābī* glisser ; *lūbricus* glissant ; lat. *ignis*, skr., hitt. *agnis* feu : lituan. *ugnis* ; lat. *cinis* : κόνις cendre ; ἐστι il est : impératif ἴσθι sois ; lat. *populus* :

www.cimec.ro

pūblicus ; *decem* 10 : *un-decim* 11 ; χόρτος : χῑλός fourrage vert, lat. *holus* ; μύλη meule : skr. *miyalli* meule ; lat. *tangere* : θιγεῖν toucher : lat. *frīgere* : φρῡ́γω frire ; lat. *pix* : πεύκη poix ; lat. *suere* coudre, skr. *sūtram* couture : *sīvyati* il coud ; lat. *facere* : pf. *fēcī* ; lat. *im-pēgī* j'ai heurté : *im-pāctum* impact ; ὄκρις ; ἄκρις pointe ; ὄνομα : dor. ὄνυμα (cf. ἀν-ώνυμος), lat. *nōmen* ; ion. δέκνῡμι : att. δείκνῡμι montrer ; χῑλιοι 1000 < **khisl-* : skr. *ṣa-hasram* 1000 ; lat. *patēre* être ouvert ; πετάννῡμι, πίτνημι ; lat. *mars* bataille, μάρναμαι combattre : μῶλος combat ; lat. *cōs*, g. *cōtis* pierre à aiguiser : *catus* aiguisé, fin ; skr. *sādhayati* il réalise : *sidhyati* il est réalisé ; πέλας près de : πιλνάω s'approcher ; skr. *haris* : *hiris* verdâtre ; ἀκτή rive : ὀχθή rive ; lat. *vigilāre* : got. *wakan*, all. *wachen* veiller ; lat. *armus* épaule, bras : skr. *irmas* bras ; λίπτω désirer : skr. *lolupā* désir ; lat. *ās* unité : *dec-ussis* 10 as ; lat. *rūpēs* : λέπας rocher ; αἶσα : οἶτος sort ; lat. *rādix* : ῥίζα (< **rid-y*) ; lat. *dūx* : ταγός qui dirige ; lat. *fūr* : φώρ voleur ; lat. *com-pīlāre* piller : πειρᾱτής pirate ; χόρος danse : σκιρτάω (*s*- mobile) danser ; τίκτω enfanter : τέκνον enfant, θυγάτηρ all. *Tochter* fille ; lat. *horrēre* : *hirsūtus* hérissé ; *semel* : *sim-plex*, *summa* total ; *calamitās* dommage subs. : *in-columis* sans dommage ; κάρᾱ tête : dorien κόρση tête, skr. *çiras* ; all. *Hirn* cervelle : lat. *cerebrum* ; πῦρ feu : hitt. *pahhur* feu ; lat. *fatiscor* : *fessus sum* être fatigué.

Cette liste, assez longue, est loin d'être complète. Elle suffit à montrer que les variations des voyelles *a*, *i*, *u* sont aussi normales que celles de *e*, *o* et ne sont pas dues à un hasard négligeable. Elle ne contient que des mots dont la parenté étymologique de forme et de sens est évidente. Il en est de même des mots qui attestent les variations de consonnes. Il serait insensé de nier la parenté de lat. *unguis* avec ὄνυξ, de lat. *magnus* avec μέγας et avec skr. *mahā* ; de lat. *modus* avec *metīrī*, de mycén. *meri* avec *mel* et μέλι miel ; de lat. *varius* avec βαλιός varié ; de τέλος avec τέρμα fin, terme ; de *tergere* étriller, στεργίς avec στελγίς étrille ; de lat. *stlīs* > *līs*, gén. *līlis* avec all. *Streit* dispute.

La régularité de ces variations, étant établie par les faits, rend possibles des étymologies où elles paraissent s'accumuler. Par exemple le *Dictionnaire étymologique* d'Ernout-Meillet déclare inconnue l'étymologie de *mulier*. Or ce mot signifie «femme mariée» ; c'est le féminin de *maritus*. Leur parenté, suggérée par le sens, est aussi attestée par la forme ; la racine de ces mots est *mr-*, *ml-* « unir par alliance » ; la différence des voyelles *a*, *u* n'influe pas sur le sens de la racine. Le degré zéro vocalique paraît dans all. *Braut* fiancée, fr. *bru* <* *mr-u-*, comme dans lat. *membrum* < **me-mrom* membre lié à d'autres. De même θυγάτηρ fille a pour racine les mêmes consonnes que τίκτω enfanter et τέκνον enfant. La forme et le sens l'unissent donc à ces mots. Il est possible que *filius* soit parent de *parentēs*, le père et la mère : racine commune *pr* = *pl* = *fl*.

La conséquence générale de cet ensemble de faits, c'est qu'il répète la leçon de méthode d'observation : quand on observe des faits, il faut se méfier de toute théorie, car une théorie pourrait se mettre entre nous et la réalité. Or c'est la réalité qui doit guider notre intelligence. Le progrès dans les sciences de faits ne consiste pas à ajouter des vues nouvelles aux vues anciennes jugées définitives, mais à corriger nos vues d'après la réalité.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

RAPORTURILE DINTRE LIMBILE DACĂ, TRACĂ ŞI FRIGIANĂ

DE

VLADIMIR GEORGIEV
(Sofia)

I. PRINCIPIILE DETERMINĂRII LOCULUI LIMBII DACE, AL LIMBII TRACE ŞI AL CELEI FRIGIENE ÎN CADRUL LIMBILOR INDO-EUROPENE

Locul unei limbi indo-europene între celelalte limbi indo-europene, cu alte cuvinte înrudirea mai apropiată sau mai îndepărtată dintre ea şi alte limbi indo-europene, se determină pe baza particularităţilor gramaticii ei comparativ-istorice, inclusiv pe baza sistemului fonetic şi a vocabularului studiat din punct de vedere etimologic. În cazul unor limbi din care s-a păstrat un material foarte redus, cum sînt traca şi dacica, a căror morfologie şi sintaxă sînt necunoscute, centrul de greutate cade pe fonetica comparativ-istorică, adică pe sistemul fonetic.

Atunci cînd trebuie să determinăm locul, adică să precizăm caracteristicile unei limbi, care a fost conservată doar într-un număr redus de glose şi nume proprii, e necesar să se pornească de la analiza lingvistică a etimologiilor sigure, sau care au cele mai multe şanse de a fi acceptate, a gloselor şi a numelor proprii. Aici trebuie să se ţină seama de următoarele principii:

1. Un cuvînt poate primi o etimologie sigură doar atunci cînd e cunoscut sensul lui. Întrucît la numele proprii, în mod obişnuit, sensul nu e dat, cercetarea etimologică operează aici doar cu probabilităţi. Prin urmare cea mai mare importanţă pentru stabilirea caracteristicilor unei limbi cum este traca o au glosele, şi anume acelea dintre ele care sînt perfect clare din punct de vedere etimologic.

Astfel, de pildă, originea glosei frigiene βέκος « pîine » poate fi considerată ca sigură întrucît: *a*) acest cuvînt şi sensul lui sînt atestate la Herodot (II 2), Hipponax (fr. 80 Bergk, fr.75 Diehl) şi Hesychius; *b*) acelaşi cuvînt se întîlneşte şi în inscripţiile frigiene, în care pe baza analizei combinatorii e interpretat de asemenea cu sensul « pîine »; *c*) fiind un cuvînt de gen neutru cu tema *es*, avînd gradul *e* al vocalei radicale, acest cuvînt are corespondente

www.cimec.ro

perfecte în v. isl. *baka*, anglosaxon. *bacan*, v. germ. sup. *bahhan* « a coace », din i.e. **bhogō*, v. germ. sup. *bacchan*, germ. *backen* « a coace » din i. e. **bhognō*, gr. φώγω « a coace » din i.e. **bhōgō*.

2. Etimologia poate fi considerată sigură numai dacă cuvîntul e explicat în întregime, adică dacă se poate găsi un corespondent perfect al cuvîntului în totalitatea lui sau cel puţin să i se explice modul de formare. « Etimologiile radicale » (Wurzeletymologien) n-au nici o valoare ştiinţifică serioasă.

Aşa sînt, de pildă, majoritatea etimologiilor pe care le dă istoricul I. Russu în cartea sa *Limba traco-dacilor* (Bucureşti, 1959) : numele de trib *Daci* e derivat din rădăcina i.e. **dhē-* (p. 63), numele de trib θρᾷκες din rădăcina i.e. **dhrē-* sau **dher-* (p. 17), glosa διέσεμα din rădăcina **dek'-* (p. 66), numele zeităţii Ιαμβαδουλη din rădăcina **embh-* (p. 67—70), numele zeităţii Σαβάζιος din rădăcina **k'en-* (p. 75), numele de persoană Βιστης din rădăcina **weis-* (p. 59—60), numele de persoană Σεύθης din rădăcina **seu-* (p. 77), numele de persoană *Soia* din rădăcina **k'ei-* (p. 77) etc., etc. Astfel de « etimologii radicale » naive n-au nici o valoare ştiinţifică.

3. Un mare număr de glose dacice constă din nume de plante. Acest tip de substantive comune se interpretează de obicei mai greu decît substantivele comune obişnuite. Etimologia unui nume de plantă poate fi considerată sigură sau probabilă numai dacă se poate găsi un echivalent exact din punct de vedere semantic în alte limbi.

4. Pentru ca etimologia unui nume propriu să poată fi considerată ca sigură, sensul său trebuie stabilit pe c a l e c o m b i n a t o r i e, independent de considerentele etimologice.

5. Dintre numele proprii, c e a m a i m a r e i m p o r t a n ţ ă p e n t r u c a r a c t e r i z a r e a u n e i l i m b i o a u n u m e l e d e r î u r i. Numele rîurilor, în special ale celor mai mari, sînt cel mai uşor de etimologizat, întrucît sensul lor e pînă la un punct determinat : în aceste nume se ascund de obicei substantivele comune *apă, rîu, pîrîu, baltă, mlaştină* etc. În afară de aceasta, numele de rîuri, în special ale celor mai mari, sînt mai stabile şi se păstrează un timp mai îndelungat.

P e l o c u l a l d o i l e a în această gradaţie descendentă vin n u m e l e d e l o c u r i. Interpretarea lor e mai dificilă decît aceea a numelor de rîuri.

Foarte important pentru interpretarea numelor de rîuri şi de locuri este p r i n c i p i u l t r a d u c e r i i s a u a l t r a d u c e r i i a p a r e n t e. Populaţia care locuieşte un timp îndelungat într-o regiune oarecare dă n u m e o b i e c t e l o r g e o g r a f i c e pe baza t r ă s ă t u r i l o r l o r c e l e m a i c a r a c t e r i s t i c e. Dacă populaţia mai veche (iniţială) dispare, populaţia nouă denumeşte aceleaşi obiecte geografice pe baza aceloraşi trăsături caracteristice, astfel încît noile denumiri a p a r c a n i ş t e t r a d u c e r i a l e n u m e l o r p r e c e d e n t e (t r a d u c e r e a p a r e n t ă), iar în unele cazuri chiar avem de a face cu o t r a d u c e r e r e a l ă a numelor mai vechi.

Abia pe a l t r e i l e a l o c stă interpretarea numelor de persoane, numelor de zeităţi, de triburi etc. În primul rînd, de obicei, sensul e în acest caz necunoscut, ceea ce nu ne dă posibilitatea să determinăm etimologiile sigure. Dar ceea ce creează cea mai mare nesiguranţă a presupunerilor bazate pe astfel de interpretări este faptul că numele de persoane dispar repede şi se înlocuiesc

www.cimec.ro

cu altele noi şi în afară de aceasta adesea sînt împrumutate din alte limbi. Astfel, de exemplu, cele mai caracteristice nume bulgăreşti *Ivan, Petăr, Gheorghi* sau romîneşti *Ion, Petre, Gheorghe* sînt împrumuturi, primul din ebraică prin intermediul limbii greceşti, iar celelalte două din greacă. Acelaşi lucru se întîmplă şi la celelalte popoare. Dacă limba bulgară sau romînă ar fi cunoscute aproximativ, aşa cum e cunoscută traca, adică în primul rînd pe baza unui număr restrîns de nume de persoane, am cădea uşor în eroare în ceea ce priveşte apartenenţa lor lingvistică [1].

Pentru ilustrarea principiilor expuse mai sus în interpretarea materialului lingvistic trac, dacic şi frigian vom da mai jos cîteva exemple.

1. La circa 70—80 km nord-vest de Sofia se află un mare izvor calcaros deosebit de frumos, aşezat în mijlocul unei flore bogate; suprafaţa lui are o culoare de nuanţă verzui roşiatică (aurie), din care cauză se numeşte *Zlatna Panega*. Izvorul are de asemenea numele de *Glava Panega*, în care *glava* înseamnă «cap» şi «izvor». Satul de lîngă acest izvor se numeşte de asemenea *Zlatna Panega*, după numele izvorului. Din acest izvor se formează un rîu, afluent stîng al Iskărului, care poartă de asemenea numele de *Zlatna Panega*, sau *reka* (*Zlatna*) *Panega*, «rîul Panega (aurie)».

Acest izvor a fost centrul cunoscutului templu din antichitate închinat lui Asclepius, precum şi Higiei, Artemidei şi lui Silvan.

În două inscripţii latineşti izvorul e denumit *Saltecaput, Saldaecaput* [2]. Ca şi *glava* din actualul nume bulgar al izvorului *Glava Panega*, lat. *caput* înseamnă «cap» şi «izvor». Această denumire a izvorului e prin urmare în parte latinizată (semi-traducere) fenomen des întîlnit în cazul numelor de locuri. În cazul acesta *Sald/t(a)e-*, care se întîlneşte în două inscripţii greceşti de la *Zlatna Panega*, ca şi Σαλδη, trebuie să corespundă perfect denumirii bulgăreşti *Zlatna Panega*, adică trac. *sald/t-* înseamnă «aur» sau «auriu» şi provine din i.e. **g'holto-* «aur, auriu», care corespunde exact cuvîntului rusesc зóлото, bulg. злáто din i.e. **g'hólto-* sau rus. золотóй, bulg. злат «auriu» din i.e. **g'holtó-*.

În inscripţiile greceşti de la *Zlatna Panega* se întîlnesc însă alte două nume ale aceluiaşi izvor Σαλδο-κελη şi Σαλδ/τουισ̣η (sau Σαλδ/το-βυσ(σ)η etc.). Acestea sînt denumirile trace ale aceluiaşi izvor. În acest caz, -κελη şi -ουισ̣η (= -βυσ̣η) sînt corespondentele trace ale lat. *caput* (*în Sald/t(a)e-caput*) şi bulg. глава (în *Glava Panega*), care înseamnă «izvor», şi ale bulg. река «rîu» sau вода «apă» (în река [златна] Панега). Astfel, trac. κελη «izvor» provine din i.e. **g^{w}elnā*, fiind un corespondent perfect al germ. *Quelle* «izvor», iar ουισ̣η = **F*ισ̣η corespunde exact v. ind. *viṣa-m* «apă». Prin urmare, Σαλδο-

[1] Principala lipsă a cărţii amintite mai sus a lui I. Russu constă tocmai în faptul că el îşi bazează concluziile sale în ceea ce priveşte limba «traco-daco-frigiană» pe «etimologiile radicale», în primul rînd ale numelor de persoane şi în al doilea rînd ale numelor de locuri, ceea ce se şi spune foarte clar în carte (vezi p. 51—54). Glosele şi în special inscripţiile frigiene sînt ignorate aproape cu desăvîrşire. În genere, prin concepţiile sale lingvistice autorul se plasează pe poziţiile lingvisticii indo-europene de la sfîrşitul sec. al XIX-lea. Se creează impresia că autorului nu-i sînt cunoscute succesele importante obţinute în această direcţie, în special în ultimii treizeci de ani.

[2] Aceste nume de locuri, ca şi cele ce urmează, sînt create pe baza numelor etnice formate cu sufixul -ηνος. Vezi D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, p. 412 şi urm.

www.cimec.ro

κελη înseamnă literal « Izvorul auriu » = *Sald/l(a)e-caput*, iar Σαλδ/τ(ο)-ουισση- « apa aurie (sau rîul auriu) ».

Pe lîngă epitetul (etniconul) Σκλδηνός se întîlneşte şi forma Σολδηνός, iar pe lîngă epitetul (etniconul) Σαλδοβυσ(σ)ηνός, Σαλδοσυυσηνός, se întîlneşte şi forma Σαλδοβοουυσηνός, adică cu *o* alături de *a*. Această deosebire este de asemenea explicabilă. În esenţă numele Σκλδη trebuie să aibă *a*, care provine din i.e. *ŏ*, adică Σκλδη- din i.e. **g'hólto-* « aur », iar etniconul (şi adjectivul, cf. rus. зóлото « aur », dar золотóй « de aur, auriu ») trebuie să sune Σολδηνός, din i.e. **g'hl̥t-ā-nó-s*, cu ολ (= *ul*) din i.e. *l̥*[1], cf. rus. зóлото bg. злáто, din i.e. **g'hólto-m*, dar got. *gulþ*, germ. *Gold* « aur » din i.e. **g'hl̥to-m*. Evident, substantivul σαλδ/τ- « aur » a influenţat adjectivul derivat σολδ(ηνός), din care cauză şi aici s-a generalizat vocalismul *a*.

O astfel de interpretare a unui nume de rîu sau de loc e sigură, întrucît sensul lui e determinat pe baza unor considerente combinatorii (numele actual şi culoarea caracteristică a apei) şi întrucît acesta are corespondente etimologice exacte în alte limbi indo-europene.

Acest nume nu poate fi interpretat, cum consideră I. Russu (*ibid.*, p. 75 şi urm.), ca provenind din rădăcina **sal-* « sare » sau din rădăcina **k'el-* « cald », întrucît apa acestui izvor nu e nici sărată, nici caldă. Altfel stau lucrurile cu tribul trac Σαλδήνσιοι (Ptol. 3,8,3), care era aşezat la nordul Dunării, aproximativ între rîul Apus şi cursul superior al rîului Rabo (astăzi Jiul). Numele de trib Σαλδήνσιοι reprezintă un etnicon de la numele de loc *Saldale*, care, după cum just arată N. Jokl (*Reallexicon*, XIII, 1929, p. 284), poate fi derivat din i.e. **sald-* « sare », deoarece într-adevăr în acea regiune există zăcăminte de sare.

2. Localitatea denumită azi rom. *Cernavoda* = bulg. Черна вода, aşezată pe Dunăre, la apus de Constanţa se numea în antichitate 'Αξίοπα (Proc. *aed.* 4, 11 [H. 149, 9]) sau 'Αξιούπολις (Ptol. 3, 8, 2 ; Hierocl. 637, 9 etc.). Această localitate e denumită după numele rîului *Cernavoda*, care se numea în antichitate Ἄξιος (Ael. *hist. anim.* 14,15). Prin urmare, numele dac trebuia să aibă acelaşi sens, după legile formării numelor compuse din două rădăcini, 'Αξι- trebuie să însemne « negru », iar -οπα, ουπολις « apă ».

În acest caz, etimologia acestui nume de loc este clară. Cea de a doua parte a cuvîntului -οπα (= **upā*), ουπολις (= **upulā*), diminutiv de la **upā* (în parte, grecizat, după gr. πόλις « oraş »), cf. numele de locuri βεργα : βεργούλη, Σέρμη : Σερμούλη, corespunde exact lit. *ùpė*, let. *upe* « apă ».

Prima parte a dac. αξ(ε)ι- « negru » corespunde denumirii iraniene a Mării Negre Ἄξεινος (mai tîrziu, prin eufemism Εὔξεινος) πόντος, în care se descoperă adjectivul iranian (avest.) *axšaēna-* «întunecat, negru », din i.e. **n̥-ksei-no-*. Aceasta se confirmă şi prin faptul că cel mai mare afluent al rîului din regiunea dardano-macedoneană 'Αξ(ε)ιος se numeşte astăzi în bulg. maced. Црна река « rîul negru », precum şi prin faptul că acelaşi rîu era denumit în antichitate de asemenea Βαρδουαριος, Οὐαρδάριος, Βαρδάριος (schol. la Ptol. 3,13,14), care e interpretat ca i.e. **(s)word(o)-wori* « apă neagră », cf. got. *swarts*, germ. *schwartz* « negru », din i.e. **swordo-* şi v. ind. *warī*, f. « apă »

[1] Despre tratamentul i.e. *l̥* în tracă vezi mai jos.

www.cimec.ro

din i.e. **worī*[1]. Una din aceste două denumiri poate fi daco-moesiană (dardanică), iar alta tracă, macedoneană sau ilirică, însă sensul lor e unul şi acelaşi.

3. Zeitatea traco-frigiană Σαβάζιος (Orph. h. 48, Aristoph., *Vesp.* 9 etc.), Σαβάδιος (Artem. 2, 13 etc.) e identificată cu Dionysos-Bacchus. Unul dintre epitetele cele mai importante ale lui Dionysos-Bacchus e gr. Ἐλεύθερος (Ἐλευθέριος, Ἐλευθήρ, Ἐλευθερεύς = ἐλεύθερος « liber », lat. *Liber* = *liber*. Pe baza acestui fapt H. Grégoire — G. Bonfante (Annuaire de l'Université libre de Bruxelles, VII, 1944, p. 41 şi urm.) au stabilit că numele Σαβάδιος > Σαβάζιος (cu trecerea *di* > *zi*, caracteristică pentru tracă şi dacă) corespunde exact adjectivului vechi bulg. *svobodъ* « liber », din i.e. **swobhodhi(j)o-s* (v. J. Pokorny, *Idg. et. Wb.*, p. 883).

4. Numele dacic de plantă διέσεμα la Dioscorides (4,103 [W. 2,258]) apare la Pseudoap. (72 [HS. 129]) ca *diesapter*. Acest cuvînt reprezintă, prin urmare, un cuvînt compus din două rădăcini, în care primul element trebuie să fie διεσ-, întrucît apare la ambele denumiri ale aceleiaşi plante (διεσ- = *dies*-), iar -εμα şi *-apter* sînt cu siguranţă sinonime, ca sens, în limba dacă.

Denumirea grecească a acestei plante este φλόμος = φλόγμος « Salvia splendens » (cu trecerea tîrzie γμ > μ) sau λυχνῖτις derivat de la λύχνος « lampă ; făclie », germ. *Himmelbrand, Kōnigskerze, Marienkerze* sau *Fackelbrand*, bulg. свещилка, derivat de la свещ sau богородична свещ, rom. *lumînare*. Pe baza acestor denumiri N. Jokl (Reallexikon, XIII, 1929, p. 287) interpretează în mod convingător cuvîntul dacic διέσ-εμα ca « Himmel-brand », din i.e. **di(i)ĕs* = lat. *diēs* (nom. şi gen.) « lumină, zi, Zeus », şi **eus-mn̥*, derivat (nomen actionis) din i.e. **eus-ō* « a arde », cf. lat. *ūrō* = gr. εὕω « ard » din i.e. **eusō*, transformările *eu* > *e*, *sm* > *m* şi *n̥* > *a* fiind atestate şi în alte cuvinte dace. În acest caz sinonimul lui -εμα, şi anume *-apter* reprezintă nomen agentis de la verb, care corespunde gr. ἅπτω « aprind », cf. şi ἁφή « aprindere », ἅπτρα, ἅπτριον « fitilul lămpii ».

*

Materialul lingvistic trac prezintă încă numeroase astfel de exemple, în care se poate aplica metoda combinatorie pentru stabilirea etimologiei numelor şi cuvintelor corespunzătoare.

Stabilirea caracteristicilor limbilor dacă, tracă şi frigiană trebuie să se facă tocmai pe baza acestor etimologii sigure. În afară de aceasta, pe baza studierii structurale a sistemelor fonetice ale limbilor indo-europene se ştie că aici există o anumită interdependenţă regulată. Dacă, de exemplu, se stabileşte că în sistemul fonetic al unei limbi indo-europene *b* a trecut în *p*, se poate conchide că şi *d*, *g* primari s-au transformat în *t*, *k* ; dacă i.e. *ŏ* a trecut în *a*, apoi şi i.e. *ŏi* a devenit *ai* etc. Această interdependenţă în schimbările pe care le suferă în evoluţia unei anumite limbi indo-europene anumite serii de foneme ne dă posibilitatea să stabilim trăsăturile generale ale sistemului său fonetic, chiar pe baza unui număr redus de etimologii sigure ale unor cuvinte caracteristice din punct de vedere al limbii respective.

---

[1] Cf. H. Krahe, *Die Sprache der Illyrer*, I, Wiesbaden, 1955, p. 94; V. Georgiev, « Linguistique Balkanique », I, 1959, p. 12.

www.cimec.ro

Prin urmare, sarcina noastră este ca pe baza celor mai sigure etimologii ale cuvintelor dace, trace și frigiene să determinăm particularitățile cele mai caracteristice ale sistemului lor fonetic. Dar înainte de toate să vedem ce indicații ne dă repartiția geografică a unor nume de locuri și de persoane.

II. DACO-MOESIANA ȘI TRACA, PE BAZA REPARTIȚIEI GEOGRAFICE A NUMELOR DE LOCURI ȘI DE PERSOANE

Repartiția **numelor de locuri** ne arată clar două regiuni lingvistice (etnice) diferite (vezi harta alăturată) [1] :

A) regiunea tracă cu nume caracteristice care conțin cuvintele *para* « tîrg » (Βενδιπαρα, Κειριπαρα, *Tranupara* etc.) și *bria* «oraș» (Μεσημβρία, Πολτυμβρια, Σηλυμβρία etc.) ;

B) regiunea dacă (daco-moesiană) cu nume caracteristice care conțin cuvîntul *dava* (*deva*) « oraș » (Acidava, Burridava, Sacidava etc.).

Nume de localități cu elementul de compoziție *dava* (*deva*) sînt în număr de 47 (sau 45). Acest număr e considerabil, fapt care ne dă indicații clare asupra concluziilor de ordin etnic. Dintre cele 47 de nume cu *dava*, 28, adică mai mult de jumătate se află între granițele actualei Romînii, respectiv în vechea Dacie. În Bulgaria de nord și în Dobrogea, adică aproximativ în Moesia inferior sînt atestate 9 (sau 10) localități cu elementul de compoziție *dava* (*deva*), iar alte 7 (sau 8) sînt așezate în vechea regiune Dacia mediterranea (împrejurimile Nișului, Sofiei și Kiustendilului).

Așadar, numele de localități cu elementul de compoziție *dava* (*deva*) « oraș » se întîlnesc în Dacia, Moesia Superior și Inferior și în Dobrogea. Acestea lipsesc cu desăvîrșire în Tracia propriu-zisă. Singurul nume de acest tip în Tracia, *Pulpudeva—Plovdiv* a fost adus (în mod artificial) de la apus ; după cum se știe, orașul a fost întemeiat (sau reconstruit) de către Filip II (359—336 î.e.n.). care i-a dat și numele său — grecește Φιλιππό-πολις iar în « tracă » (de fapt, în daco-moesiană sau macedoneană) *Pulpu-deva*.

Pe de altă parte, cele 13 nume de localități cu elementul de compoziție *bria* și 37 (sau 41) nume de localități cu elementul de compoziție *para* se întîlnesc numai în Tracia ; acestea lipsesc în Dacia și în Dobrogea.

Această problemă e analizată pe larg în cartea noastră *Въпроси на българската етимология* (*Probleme de etimologie bulgară*, Sofia, 1958, p. 89—119). Acolo se arată de asemenea că și alte nume de locuri (cu elementul de compoziție *diza* « cetate », *zura* « apă », *kella* « izvor » etc.) din aceste regiuni au o astfel de repartiție.

---

[1] Unele dintre numele de locuri amintite nu pot fi localizate cu toată precizia ; aici ele sînt localizate doar cu aproximație, ceea ce e suficient pentru scopul propus prin această hartă. Socotesc o plăcută datorie de a exprima aici mulțumirile mele distinsului arheolog și istoric romîn prof. Radu Vulpe, care mi-a dat indicații prețioase pentru localizarea unor nume de locuri în Dacia.

www.cimec.ro

REPARTIȚIA TOPONIMELOR
DACO-MOESICE ȘI TRACE
0 50 100 km
DACIDAVA
PATRIDAVA
CARSIDAVA
CLEPIDAVA
ZARGIDAVA
SANGIDAVA
UTIDAVA
TAMASIDAVA
PIROBORIDAVA
PREDAVA
DEUSARA
MARCODAVA
ZIRIDAVA
SINGIDAVA
APULUM
BURTICUM
GERMISARA
SACIDAVA
STURUM
CUMIDAVA
RAMIDAVA
ZUSIDAVA
BUTERIDAVA
BURIDAVA
RUSIDAVA
ACIDAVA
NETINDAVA
CAPIDAVA
SCENOPA
AXIUPOLIS
ARGEDAVA
PELENDAVA
PERBURIDAVA
SUCIDAVA
SAGADAVA
DUROSTORUM
ZALDAPA
PADISARA
DAUSDAVA
MURIDEBA
SCARIPARA
ARGANOCILI
SUCIDAVA
AEDABA
SAPRISARA
SCAIDAVA
MASCIOBRIA
GIRIDAVA
COPUSTORUS
CHESDUPARA
CUMUDEBA
MUTZIPARA
DARDAPARA
AIADABA
ZISNUDEBA
SALDOCELA
BERIPARA
CISTIDIZOS
ALAEBRIA
DARDAPARA
ATHYPARA
STORA
BRIPARON
LONGINOPARA
SICINNYSTYRA
BELASTYRAS
MESEMBRIA
BUAEPARA
ITADEBA
BREGEDABA
BURDAPA
AGATAPARA
BUTERIDAVA
BRENTOPARA
BAZOPARA
PRISCUPERA
CURTUXURA
SPINOPARA
CUTZUSURA
BOLBABRIA
DISCIPERA
BUSIPARA
ORUDISZAO
CERIPARON
AUTHIPARU
DANEDEBAE
CARISTORUM
BERIPARA
CELLAE
BURODAPA
CARASURA
GELUPARA
DODOPAROS
BURTICUM
ZAPARA
BELAEDIPARA
RESAPARA
PULPUDEVA
BOSPARA
CRASALOPARA
SCASCOPARA
TARPODIZOS
SURAS
DESUDABA
SCAPTOPARA
BERGISON
BEPARA
BENDIPARA
SCELABRIA
HYMAUPARUBRI
BURDIPTA
GESTISTYRUM
TRANUPARA
DIISURE
STRATOPARA
SUBZUPARA
DIXAS
CEIRIPARA
OSTUDIZO
BURTUDIZOS
BERGULA
DRUSIPARA
TYRODIZA
BERGEPOLIS
BEDYSYROS
TZURULOS
SELYMBRIA
BREIEROPHARA
MOCASURA
BEDIZOS
BEDDIZOS
PURDAE
BREA
MESEMBRIA
SYRACELLA
PANIUM
COMBREA
ANTISARA
ZORLANIS
SOMBRIAO
DRADIZA
BERGA
CELLA
POLTYMBRIA
TYRODIZA
MYSCELLA
HYPIOS
CILLA
CILLAION
SALAMBRIA
Crisia F.
Maris F.
Tibisia F.
Apus F.
Aiutus F.
Ordessus F.
Rabo F.
Timachus F.
Margus F.
Almus F.
Ciabrus F.
Oescus F.
Utus F.
Asamus F.
Danuvius F.
Tonzus F.
Panysus F.
Zyras F.
Tyras F.
Hieracus F.
Pyretus F.
Hypsas F.
Strymon F.
Harpessus F.
Hebrus F.
Nestus F.
Erigon F.
Axius F.
Haliacmon F.
Aesepus F.
Artiscus F.
Tyuriscus F.
Tzurulus F.
Panisas F.
DACO-MOESICE
DAVA
UPA
STUR
SARA
TRACE
PARA
BRIA
BURO/T-
DIZA
ZURA
CELLA
BERGA
PAN[I]-
Localizări sigure
Localizări aproximative
în regiunea dată
în funcție de două obiecte
în funcție de un obiect

www.cimec.ro

Acest fapt deosebit de important ne arată că traca şi daco-moesiana erau două limbi deosebite, deşi înrudite foarte de aproape.

★

Astfel de concluzii se pot trage şi pe baza repartiţiei geografice a *numelor de persoane.*

Numele de persoane trace

Δορζενθης

Numele de persoană Δορζενθης este atestat în 4 inscripţii : din Pizos (districtul Cirpan), Plovdiv şi Stara Zagora (în două inscripţii), iar forma Δορζινθης în alte 3 inscripţii : din Mericileri (distr. Cirpan), Bizie (azi Vizze în Tracia turcească, la apus de oraşul Midia) şi din Seres. Acest nume e limitat geografic, întîlnindu-se numai în Tracia propriu-zisă (la sud de Haemus şi la apus de rîul Struma) ; el nu se întîlneşte în Dacia, şi nici în partea de apus a Asiei Mici. Prin urmare, acest nume trebuie interpretat ca tracic. El reprezintă un derivat de la numele Δορζας (inscripţia de la Nicopolis ad Istrum), Δορσας (inscr. de la Mindea, distr. Elena). Acest nume poate de asemenea să se considere ca tracic, întrucît se întîlneşte în inscripţiile din regiunea Tîrnovo, care se învecinează cu regiunea Stara Zagora. În afară de aceasta, în alte 3 inscripţii latineşti se întîlneşte *Dorses* (unul e numit eques singularis ; altul e din Carthagina şi se referă la soldaţii daci din diverse lagăre) şi *Durze*, probabil dintr-o formă mai veche **Dursē(nth)s*.

Ca nume trace, Δορζας, Δὸρσας *Dorses, Durze* derivă din i.e. **dhṛs-* (cu *ṛ* > trac. *ur, or* şi *rs* > *rz*), care-şi găseşte corespondent în numele de persoană greceşti Θρασέας, Θράσων, Θράσυς, Θρασύλος, Θράσυλλος, Θρασύννης etc. (sau mai degrabă din i.e **dhṛg'h-*, cf. v. bg. дръзъкъ «îndrăzneţ», provenit din **dhrg'h-u-ko-s*). Δορζενθης, Δορζινθης (*ent* > *inth*), şi probabil şi *Dorses, Durze* reprezintă hipocoristice de la Δορζας cu sufixul -ενθ-, -ινθ- din i.e. **-ent-*, caracteristic pentru formarea numelor de persoană alintătoare şi în slavă (bulgară) [1].

Aşa cum în greacă, la astfel de nume de persoane, pe lîngă gradul de vocalism **dhṛs-* (> Θρασ-), apare şi gradul **dhers-* (> gr. Θερσ-), tot aşa şi în numele trac al zeităţii Δερζις (distr. Omurtag = gr. Θέρσις, Θέρσης), Δερζελα(ς) (Varna, cf. gr. Θερσίλος) = Δαρσαλα (Omurtag), numele de persoane Δερζειλας (Tasos), Darzus (cf. gr. Θερσας), *Derzu-zenus* (Tîrnovo ; = gr. *Θερσιγένης, cf. Θερσι-μένης, Θερσί-μαχος), *Derzenus* provin din i.e. **dhers-* (cu *rs* > *rz*).

Σεύθης

Σεύθης (Σευθας, Σευθις, Σευθεύς, Σευθος *Seutha, Seuthas, Seuthes, Seuthens, Seuthus, Seutus*) este unul din cele mai des întîlnite nume de persoane trace ; el apare de peste 150 de ori, mai ales în Tracia, apoi în vestul Asiei Mici, Bitinia, Troia, Ionia etc.), în insulele din

[1] Cf. bulg. dial. *Петр-é*, gen.-acuz. *Петр-éме* (de la *Петър*) etc. Vezi V. Georgiev, *Тракийският език*, Sofia, 1957, p. 68 şi urm.

www.cimec.ro

nordul Mării Egee (Thasos, Lemnos şi altele), în parte în Macedonia şi Grecia. Din Dacia există un singur caz (Cluj, diplomă militară). Există de asemenea cîte un caz din Olbia şi Tanais. Din această repartiţie reiese că numele trebuie să fie definit ca fiind într-adevăr trac.

Întrucît se întîlneşte adesea ca nume de regi, etimologia lui R. Roesler (« Zeitschrift für Österreich. Gymnas. », 1873, p. 114) e pe deplin justificată : Σεύθης provine din i.e. **g'heu-tē(r)* sau *-tā(s)* şi corespunde exact formei avest. *zaotar-* = v. ind. *hotā* « preot ». Repartiţia geografică corespunde complet aspectului fonetic, care e caracteristic pentru cuvintele (realmente) trace : *g'h* > *z*, redat prin σ, întrucît numele e atestat încă în sec. V î.e.n. ; e păstrat *eu* ; *t* > *th*.

Nume proprii frigiene

Κότυς

Numele de persoană Κοτυς apare aproximativ de 80 de ori în diverse inscripţii şi texte, mai ales provenite din Tracia, apoi din insulele din nordul Mării Egee (Samothrace, Imbros, Tenos), din nord-vestul Asiei Mici şi din Grecia (de nord). Acest nume nu se întîlneşte în Dacia, dar apare în inscripţiile din Pantikapaion, Phanagoreia, Tanais ca nume al regilor din Bosfor, evident care s-au strămutat din Tracia. Numele e identic cu denumirea zeităţii feminine edoniene Κοτυς (Κοττώ, *Coto*, Κοτυτ(τ)ώ, Cottyto), despre care se spune clar la Strabo (X, 3, 16) că ţine de cultul trac (edonian) şi frigian.

După răspîndirea sa geografică cuvîntul poate fi trac sau frigian. Cel mai bine poate fi explicat ca provenind din i.e. **kot-u-* « răzbunător », cf. gr. (hom.) κοτήεις « mîniat, răzbunător », κοτέω « mă mînii, mă supăr », κότος « mînie, supărare ». Faptul că se păstrează *ŏ* ne arată că numele e de origine frigiană.

Τορκος

Numele de persoană Τορκος sau Τορκους şi derivatele sale Τορκιων, Τορκουλας, Τορκου-παιβης se întîlnesc în circa 20 de inscripţii, provenite exclusiv din regiunea Salonicului (Salonic, Amphipolis, Demir Hisar, regiunea Axios-Vardar, Seres şi insula Tasos). Numele poate fi bine explicat ca provenind din i.e. **(s)torg-u-* (*-o-*), cf. germ. *stark* « puternic », din i.e. **storg-*. Pe baza faptului că se păstrează i.e. *ŏ* şi că informaţiile antice determină ca patrie primitivă a frigienilor regiunea de la răsărit de Axios-Vardar [1], numele poate fi determinat ca frigian.

Αυλουπορις

Numele de persoană Αυλουπορις (*Aulupor*, Αλλουπορις) apare în circa 20 de inscripţii provenite mai ales din Tracia. Nu se întîlneşte în Dacia. Numele poate fi considerat ca frigian, dacă - πορις, *-por* « fiu » ar urma să fie derivat din i.e. **pwor(i)-*. Dacă însă -πορις *-por* reprezintă modificări secunde de la **pwer(i)-* (*we* > (*w*)*o*, ca în latină) sau de la i.e. **pur(i)-*, numele ar putea fi trac.

[1] Vezi mai jos.

www.cimec.ro

Nume de persoane dace

Decebalus

Numele de persoană *Decebalus* (Δεκέβαλος, Decibalus, Δικεβαλος) se întîlneşte în cîteva texte ca nume al regelui dac, şi, în afară de aceasta, în cîteva inscripţii din Moesia Inferior (Silistra, Lăjen lîngă Nicopol pe Dunăre, Tencea-Mekiş în reg. Tîrnovo), Pannonia, Galia şi Britania. În schimb nu se întîlneşte în Tracia. Numele e dac : prima parte se leagă etimologic de lat. *decus* « podoabă », *decet* « se cuvine, se cade », iar cea de a doua [1] de v. bulg. *bolii* « mai mare », v. ind. *bala-m* « putere, forţă », din i.e. **bolo-m*. Trecerea *ŏ* > *a* e caracteristică pentru daco-moesiană. Totuşi, în loc de *k* ar fi trebuit să avem aici o spirantă. Se poate presupune că numele este împrumutat dintr-o altă limbă.

III. SISTEMUL FONETIC AL LIMBII DACE

Înainte de toate, trebuie să se pună problema dacă anumite cuvinte pot fi delimitate ca dace, iar altele ca (propriu-zis) trace. Atunci cînd autorii antici vorbesc despre triburile de la nord de Marea Egee şi de Grecia, întrebuinţează adesea expresia generală « trace ». Prin urmare, atributul « trac » nu indică totdeauna ceva cu adevărat trac. Însă dacă o glosă e denumită ca « dacică », aceasta poate fi considerată ca sigur dacică, şi nu ca aparţinînd unei regiuni pe care anticii o denumeau cu un cuvînt general « tracă ». Pe de altă parte, dacă o glosă este indicată clar ca bessică (tribul tracic al bessilor era răspîndit în regiunea munţilor Rodope, în Tracia apuseană) sau ca maidică (tribul tracic al maidilor era răspîndit în regiunea Strumei mijlocii şi a Mestei superioare, adică în Tracia apuseană), în acest caz astfel de cuvinte trebuie să fie considerate ca r e a l m e n t e t r a c e. În sfîrşit, şi unele nume de rîuri, de locuri şi de persoane care sînt caracteristice numai pentru regiunile de la nord de Dunăre (Dacia şi Moesia) sau numai de la sud de Dunăre sau chiar de la sud de Haemus (Tracia propriu-zisă) pot să ne dea indicaţii despre limba dacică şi limba tracă propriu-zisă.

Deşi materialul lingvistic dacic (daco-moesian) şi tracic e destul de redus, totuşi în anumite cazuri unele glose şi nume proprii pot fi localizate, adică pot fi delimitate ca dacice, iar altele ca realmente trace.

În primul rînd sînt dacice numirile de plante indicate clar ca atare la Dioscorides şi Pseudo-Apuleius. Dacice (sau daco-moesiene) sînt de asemenea unele nume proprii, care se întîlnesc numai la nord de Dunăre şi, în parte, în Moesia.

Iată cîteva din glosele şi numele de locuri dace din cele mai clare etimologic :

---

[1] Acelaşi element de compoziţie apare încă în următoarele nume de persoane Αρει-βαλος (într-o inscripţie din Tomis-Constanţa), Βαζο-βαλις (fem. ; din Kopilovţi, reg. Kiustendil), *Dinibales* (din Pompei), *Dribalus?* (din Less), Δρει-βαλος (din Varna), Δρει-βαλις (din Olbia ; = Τριβαλλος?), Σαρ-βαλος? (din Tanagra).

www.cimec.ro

A) Glose dacice

1. βουδάθλα «limba boului» (βούγλωσσον, lingua bubula) e amintită clar la Dioscorides (4, 127 RV. [W. 2, 273—274]) ca fiind un cuvînt dacic, căruia îi corespund gr. βούγλωσσον «limba boului» şi lat. *lingua bubula* «limba boului». La Pseudoap. (41 [HS. 89]), cuvîntul apare sub forma *budama*, după toate probabilităţile greşit în loc de **budalla* sau **budadla*: greşeala a fost posibilă la transcrierea literelor greceşti ΛΛ sau ΔΛ ca (gr. sau) lat. M. Pe baza denumirii greceşti βου-γλωσσον «limba boului» V. Pisani stabileşte just[1] că dac. βου-δάθλα sau *βου-δαδλα (resp. *βου-δαλλα) provine din compusul i.e. **g*^{w}*ou-dn̥g'h(w)-(e)lā* sau **dn̥g'hă-la, -ila*). Primul element βου- se află aici probabil în locul dac. *γου- din i.e. **g*^{w}*ōu-s* «bou, vacă», sub influenţa gr. βου-γλωσσον, iar cel de al doilea element δαθλα sau *δαδλα (> *δαλλα) provine din i.e. **dn̥g'h(w)ā* «limbă», cf. lat. arhaic *dingua*, got. *tuggo*, germ. *Zunge* «limbă», din i.e. **dn̥g'hwā*, la care s-a adăugat sufixul (diminutival) *-(e)lā* sau *-(i)lā*.

Din etimologia acestui cuvînt dacic trebuie să se conchidă că i.e. *d* s-a păstrat, i.e. *n̥* a trecut în *a(n)* înaintea unei spirante, i.e. *g'h* a trecut ca şi în albaneză în *đ*, care e redat prin θ, pronunţat în epoca lui Dioscorides ca o spirantă interdentală *ƀ* (*e*, *u* sau *i* scurt în silabă posttonică s-a sincopat).

2. Denumirea dacică de plantă δάκινα (Diosc. 4, 16, RV [W. 2, 183]) «eine Anemonenart, Anemone nemorosa» e denumită greceşte, printre altele, λύκου καρδία «inima lupului». Prin urmare, cuvîntul trebuie derivat din i.e. **dhău-k-īno-* «de lup», adjectiv de la i.e. *dhău-ko-s* «lup», care la rîndul său provine din i.e. **dhăwo-s* «lup», cf. frig. δάος «lup». Aceste cuvinte trebuie să fi existat în dacică, după cum se poate conchide pe baza numelui de trib Δακοί, Δᾶκοι, Δάκαι, Δάκες care provine din i.e. **dhău-ko* - «lup» (denumirea tribului după animalul totemic), întrucît se arată clar (Strab., Steph. Byz. ş.a.) că numele mai vechi era Δᾶοι, Δάοι (sg. Δαῦος, *Dāvos*, *Daus*, ca nume de persoană), adică de la i.e. **dhăwo-s* «lup», cf. şi numele de loc Δαούσ-δαυα, oraş în Moesia Inferior, lîngă Dunăre, literal «oraşul lupilor» (sau «oraşul Dav(u)ilor»). Cuvîntul dacic δάκινα «λύκου καρδία» ca şi numele de trib Δακοί arată că i.e. *au* a trecut în *a*, ca şi în albaneză.

3. Numele dacic de plantă διέσ-εμα «Himmelbrand, Königskerze, Fackelkraut» provine, cum s-a arătat mai sus, din **dijēs-eus-mn̥*. Pe baza acestui cuvînt se poate conchide că i.e. *d* şi *s* intervocalic s-au păstrat în dacică, i.e. *eu* a trecut în *e*, ca şi în albaneză, i.e. *sm* s-a asimilat în *m*, iar i.e. *n̥* a trecut în *a*.

4. Numele dacic de plantă δύν «urzică» (Brennessel) provine din i.e. **dun-t*, participiu neutru, literal «care arde» (cf. germ. *Brennessel*, de la *brennen* «a arde», lat. *urtīca* «urzică», din i.e. **eus-* > lat. *ūrō* «ard»), cf. v. ind. *dunoti* «arde», «chinuieşte», din i.e. **duneu-ti*. Această etimologie a cuvîntului dac e cunoscută de mult. Ea arată că i.e. *d* s-a păstrat în dacică.

[1] V. Pisani, «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung», 75, 1957, p. 76 şi urm.

www.cimec.ro

B) Nume de locuri dacice

1. După cum s-a arătat mai sus, numele de loc dacic 'Αξί-οπα, azi *Cernavoda* = bulg. Черна вода, provine din i.e. *n̥-ks(e)i-* «întunecat, negru», şi din **upā* « apă » : de aici reiese că i.e. *n̥* a trecut în dacică (înaintea lui *ks*) în *a* sau *a(n)*.

2. După cum s-a arătat mai sus, cuvîntul *dava* « oraş » e daco-moesian. El provine din i.e. **dhēwā* : de aici reiese că i.e. *ē* manifestă o tendinţă puternică de trecere în *a* (= *ā* sau *ä*, resp. *ᵉa*). Acelaşi fenomen se observă şi în slava dacică (bulgara răsăriteană), datorit după toate probabilităţile substratului dacic, v. V. Georgiev, Въпроси на българската етимология, Sofia, 1958, p. 114 şi urm.

3. Καρπάτης ὄρος (Ptol. 3, 8, 1, 5, 8) din i.e. **korpātā* « stîncoasă », derivat din i.e. **korpā*, cf. alb. *karpë* « stîncă » din i.e. **korpā*. Numele arată că i.e. *ŏ* a trecut în dacică în *a*, ca şi în albaneză.

4. Etimologia numelui dacic de rîu Κρίσος (Constant. Porphyr., *de adm. imp.* 40), *Grisia* (Iord., *Get.* 113), *Gresia* (GR 204, 17) a fost explicată just de mult pe baza actualelor numiri rom. *Crişul Negru* şi magh. *Feketekörös* (magh. *fekete* « negru »). Prin urmare, dac. Κρίσος provine din i.e. **kr̥so-s* (sau **k*$^{(w)}$ *r̥so-s*) şi corespunde perfect bulg. чер, din. i. e. **kr̥so-s*. De aici trebuie să se conchidă că i.e. *r̥* a trecut în dacică în *ri*, ca şi în albaneză, iar *s* intervocalic s-a păstrat ; în afară de aceasta, se observă tendinţa trecerii *kr* > *gr*.

5. Denumirea rîului dacic Μάρις (Hdt. 4, 49), Μάρισος (Strab. 7, 3, 13), *Marus* (Plin. NH 4, 80), *Marisia* (Iord., *Get.* 113), Μορήσης (Constant. Porphyr., *de adm. imp.* 40 ; = slav. *Morъšъ* din dac. *Marisia*, cu trecerea slav. *o* < dac. *a*), azi rom. *Mureşul*, afluent stîng al Tisei, a fost explicat just de mult din i.e. **morisjo-* « mlaştină, baltă » cf. celt.-germ. *mariscus*, germ. *Marsch* « mlaştină », din i.e. **morisko-*. De aici reiese că i.e. *-ŏ* a trecut în dacică în *a*, iar *s* intervocalic s-a păstrat (sau *s* > *š*) [1].

Pe baza acestor cuvinte şi nume proprii dacice din cele mai sigure şi mai caracteristice poate fi stabilit următorul sistem fonetic al limbii dacice :

Indo-europeană	Dacică
ŏ	*a*
e	*a* (= *ä*, *ᵉa*)
eu	*e*
au	*a*
n̥	*a(n)*
r̥	*ri*
M(ediac)	M
T(enues)	T
g'h	*d* (= *ð*, *d*)
s-, *-s-*	*s-*, *-s-*
sr-	*(str-)*

[1] I. Russu *(ibid.*, p. 71 şi 94), care nu cunoaşte bine literatura lingvistică indo-europeană şi se conduce în acest domeniu după lucrări învechite, citează *Marisia* ca exemplu de păstrare a i.e. *a*. În realitate, acest cuvînt apare la A. Walde - J. Pokorny, *Vergl. Wb. d. idg. Sprachen*, II, 1927, p. 234, unde rădăcina e dată ca **mari* pe baza lat. *mare* « mare, fr. mer ». Dacă Russu ar fi folosit J. Pokorny, *Idg. et. Wb.*, 1948—1949, p. 748 (singur scric

www.cimec.ro

IV. SISTEMUL FONETIC AL LIMBII TRACE AUTENTICE

Dispunem de cîteva glose localizate care pot fi determinate ca realmente trace. In afară de aceasta, numele de locuri (şi de persoane), care sînt caracteristice numai pentru Tracia în sensul strict al cuvîntului, adică se întîlnesc numai la sud de Dunăre sau chiar la sud de Haemus, pot de asemenea să fie considerate ca autentice. Iată cîteva din cuvintele trace caracteristice, explicate în chipul cel mai sigur :

A) Glose trace

1. Cuvîntul βόλινθος «bizon» e atestat la Aristot., *de mirab. ausc.* 1 p. 830 ca un cuvînt evident maidic (tribul tracic al maidilor era aşezat undeva în regiunea Strumei mijlocii şi a Mestei superioare, adică în Tracia apuseană). Acest cuvînt maidic e înrudit cu germ. *Bulle* «taur», din. i.e. **bhl̥n-ēn*, gr. φαλλός «penis» din i.e. **bhl̥no-s* etc. Prin urmare, trac. (maidic) βόλινθος provine din i.e. **bhl̥n-ent-*. Acesta e format cu ajutorul aceluiaşi sufix, ca şi v. bulg. *telę-* «viţel», din i.e. **tel-ent-*, bulg. *бичé* «tăuraş», din i.e. **bhūk-ent-* etc. Pe baza acestui cuvînt trebuie să tragem concluzia că în traca autentică i.e. *l̥* a trecut în *ol* (= *ul*), i.e. *l* în *th* şi i.e. *en(l)* în *in(th)*, ca şi în albaneză şi armeană.

2. Aceleaşi particularităţi le prezintă şi glosa βρυνχόν· κιθάραν. Θρᾷκες (Hes.). Deşi acest cuvînt nu e localizat prea precis, totuşi pe baza particularităţilor sale fonetice poate fi determinat ca autentic trac. Trac. βρυνχός «chitară» corespunde perfect pol. *brzęk* «zvon, răsunet», ucr. бряк «zvon, sunet», din i.e. **bhrm̥ko-s*, rus. *брякать* «a zornăi, a face să sune»; din aceeaşi rădăcină e şi gr. (eol.) φόρμιγξ «chitară, guslă», din i.e. **bhr̥mi-*, cu eol. ορ din i.e. *r̥*. Aşadar, în acest cuvînt trac apare trecerea lui *m̥(k)* în *un(kh)* şi a lui *k* în *kh* (mutaţie consonantică). Această etimologie evidentă a fost dată încă de A. Fick, *Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas*, Göttingen, 1873, p. 417, care însă în timpul acela nu putuse să-i aprecieze valoarea pentru determinarea foneticii comparativ-istorice a limbii trace.

3. Deosebit de elocvente sînt următoarele denumiri ale uneia şi aceleiaşi plante, care arată deosebirea esenţială dintre dacică şi traca propriu-zisă. Dioscorides (4, 182 RV [W. 2, 329]) aminteşte o plantă dacică κινούβοιλα « weisse Zaunrübe ». Pe baza corespondentului său grecesc μήλ-ωθρον derivat de la μῆλον «măr» şi a denumirii sale lituaniene *šun-obuolas*, literal «Hundsapfel», din i.e. **k'un-ābōlo-*, acest cuvînt dacic a fost corect interpretat de W. Tomaschek şi N. Jokl [1] din i.e. **kun-ābōlā* sau *-ābulā*, «mărul cîinelui» (cu trecerea *u* > *ü* > *i* şi *ŭ* > *ü*, scris οι = *ü*). La Pseudoap. (67 [HS. 124]) apare corespondentul bessic, adică autentic trac al cuvîntului κινούβοιλα : acesta sună *dinupula* şi provine de asemenea din i.e. **k'un-ābulā*, cu trecerea *k'* > *ƀ*, care în latina tîrzie e notat cu *d*, întrucît *d* intervocalic devenise deja = *đ*,

că acest dicţionar etimologic nu i-a fost accesibil ; cf. şi P. Lebel, *Principes et méthodes d'hydronymie française*, Paris, 1956, p. 294), ar fi văzut că astăzi acest cuvînt i.e. e determinat ca **mori*, pe baza corespondenţelor celtice, care au acelaşi sens, în timp ce *a* în lat. *mare* e explicat ca împrumut din ilirică sau etruscă. Aceeaşi greşeală o comite Russu şi în cazul *Panysos* (p. 94), vezi mai jos.

[1] Vezi N. Jokl, *Reallexikon*, XIII, 1929, p. 293.

www.cimec.ro

precum şi cu trecerea *b* > *p*. Pe baza opoziţiei dintre cuvîntul dacic κινούβοιλα şi corespondentul său etimologic exact din tracă *dinupula* rezultă clar că în tracă a avut loc mutaţia consoanelor (M > T), dar că aceasta n-a avut loc în dacică.

B) Nume de locuri trace

O serie de nume de rîuri de la sud de Dunăre, din partea răsăriteană a Peninsulei Balcanice, a căror etimologie e foarte probabilă prezintă în mod clar mutaţia consonantică (Lautverschiebung)[1]:

1. Ἄθρυς (Hdt. IV 49), *Ieterus* (Plin. III, 149), *Iatrus* (Iord., *Get.* 18), azi *Iantra*, cursul superior *Emŭp*, afluent sudic al Dunării, din i.e. **ētru-s* «iute», cf. v. germ. sup. *ātar* «repede, înfocat», din i.e. **ētro-*, lit. *ãtrus* «înfocat», din i.e. **ətru-s*.

2. Ἀρτάνης (Hdt. IV 49), afluent sudic al Dunării, probabil nu departe de rîul Iantra, cf. v. ind. *árdati* «curge», gr. ἄρδω «irig, ud».

3. Ἀρτισκός (Hdt. IV 49), Ἀρτάκης, Ἄρτακος (Theophan., *contin.* 387, 19, ed. Bonn), afluent al rîului Ἔβρος (?) în Tracia, cf. v. ind. *árdati* «curge», gr. ἄρδω «irig, ud».

4. Ἄτλας (Hdt. IV 43), afluent sudic al Dunării în nord-vestul Bulgariei de astăzi, între Marea Neagră şi Ἄθρυς — Iantra, probabil rîul denumit astăzi Rusenski Lom, dintr-o formă mai veche *Ἄτυλα (sub influenţa cunoscutului Ἄτλας), din i.e. **Adu-l(j)ā* = germ. *Attel*, afluent al Dunării în Bavaria (din **Adulja*) şi numele de rîu leton *Adula*, cf. de asemenea avest. *aδu-* «curgere, pîrîu, canal» şi altele (v. J. Pokorny, *Idg. et. Wb.* p. 4). În ceea ce priveşte căderea vocalei scurte în silaba a doua (neaccentuată) cf. trac. Σκαβαλαῖοι > Σκαβλαῖοι, Παταρος > *Patrus*, Σπαράδοκος > Σπάρδοκος şi altele, cf. D. Decev, *Характеристика на тракийския език*, Sofia, 1952, p. 42.

5. Ἀχελῶος, Ἀχελῶν, Ἄχελον (Leo Gramm., Georg. Amartol., Georg. Mon.; anul 917), pîrîu lîngă Anhialo (azi Pomorie lîngă Marea Neagră) în Tracia, din i.e. **ək*^{w}*-el-ō(n)*, cf. pel. Ἀχελῷος, denumire a 5 rîuri în Grecia, Ἀχέλης, Ἀκέλης, rîu în Lidia (Frigia), *Aquilo*, rîu în Apulia, *Akelė*, rîu în Lituania, frig. ακαλα «apă», din i.e. **ək*^{w}*-el-*, cf. lat. *aqua* «apă».

6. Timachus (Plin. III 149), azi Timoc, afluent sudic al Dunării, din i.e. **tьm-ək*^{w}*a* «apă întunecată (neagră),» cf. v. bg. *tьma* «întuneric», *tьmьnъ* «întunecat», din i.e. **tьm-* şi i.e. **ək*^{w}*ā* «apă». Această etimologie e stabilită pe baza faptului că afluentul cel mai mare al Timocului e numit astăzi în sîrbo-croată *Crna reka* «rîul negru». În ceea ce priveşte denumirea, cf. numele de rîuri bulgare *Темна река* «rîul întunecat», *Темно(то) дере* «valea întunecată».

7. Utus (Plin. III 149), azi *Vit*, afluent sudic al Dunării, din trac. **utu* < i.e. **ŭdō(r)* = gr. ὕδωρ «apă».

La nord de Dunăre nu există nume de rîuri cu mutaţie consonantică. Prin urmare, în dacică i.e. *mediae* şi *tenues* s-au păstrat în timp ce în tracă acestea au suferit mutaţia (Lautverschiebung).

[1] Vezi VI. Georgiev, *Тракийският език*, p. 66 şi urm.

www.cimec.ro

Acelaşi fenomen se observă şi în cazul numelor de locuri şi al numelor proprii:

8. Anthium (Plin.), Ἄνθεια (St. Byz.), azi bulg. *Atia*[1], peninsulă stîncoasă la apus de Sozopol, la Marea Neagră, din i.e. **akti-jā*, cf. gr. ἀκτή, «ţărm stîncos, peninsulă, cap».

9. Κέλλη, Κέλλαι, numele cîtorva sate în Tracia, Σαλδο-κελη «Izvorul auriu», din i.e. **g*^{w}*elnā* = germ. *Quelle* «izvor» (vezi mai sus).

10. Πέρινθος (Hdt. şi alţii), Πείρινθος (Mimn.), oraş în Tracia în Propontida, din i.e. **perwn̥-to-* = v. ind. *párva-ta* «munte», din i.e. **perwn̥-to-*, cf. hitit. *peruna-* «stîncă».

11. Σεύθης nume de persoană obişnuit în tracă, din i.e. **g'heu-tē(r)*, vezi mai sus.

Însă în monumentele scrise greceşti şi latineşti tenuis aspirata tracă e redată adesea prin tenuis, astfel că în greaca tîrzie tenues aspiratae au trecut în spirante (φ, θ, χ > *f*, *ƀ*, *x*), iar în latină nu există foneme corespunzătoare, şi nici litere adecvate. Din această cauză se întîlnesc variante în scriere ca *Timachus* (rîul), *Timachi* (trib) alături de *Timacum*, Τίμακον (localitate), *Timacenses* (trib), Ἄθρυς (Hdt. δ = *t*^{c}) alături de *Ieterus* (Plin.) şi *Iatrus* (Iord.). Din această cauză apar adesea cazuri ca:

12. Panisos sau *Panis(s)a(s)* (Plin. NH 4,45), rîu care se varsă în Marea Neagră la sud de oraşul Burgas, precum şi

13. *Pan(n)ysis*, *Pannisis* (Plin. NH 4, 45), Πάνυσ(σ)ος (Ptol. 3, 10, 3), azi Kamcia, care se varsă în Marea Neagră la nord de oraşul Burgas, *Panniso* (TP 8, 3), localitate aşezată pe acest rîu, din i.e. **ponisjo-* «mlaştină, baltă», cf. got. *fani*, n. «mlaştină», din i.e. **poni-*, nume de rîuri medioirland. *On* («baltă»), din i.e. **pon-* şi altele (J. Pokorny, *Idg. et. Wb.* p. 807). Din acest exemplu se vede că i.e. *ŏ* a trecut în tracă în *a* iar i.e. *s* intervocalic s-a păstrat.

Alte exemple:

14. Σαβάζιος = v. bg. *svobodъ* «liber», din i.e. **swobhodhio-s*, vezi mai sus. Din acest exemplu se observă că i.e. *s-* (din *sw-*) s-a păstrat în tracă, iar i.e. *ŏ* a trecut în *a*.

15. Στρῠμών (Hesiod, ş.a.), azi rîul *Struma*, din i.e. **srŭmā(n)*, cf. germ. *Strom* «curgere, rîu».

Pe baza acestor date sistemul fonetic al limbii trace propriu-zise e următorul:

Indo-europeană	Tracă
ŏ	*a*
eu	*eu*
m̥, *n̥*	*um*, *un*
l̥	*ol* (=*ul*)
r̥	*ur*, *or*
M(ediae)	T
T(enues)	TA (spiratae)
s-, *-s-*	*s-*, *-s-*
sw-	*s-*, *-s-*
sr-	*str-*

[1] Bulg. *Atia* arată că i.e. *-n-* în *Anthium* Ἄνθεια e secundar, sub influenţa cuvintelor greceşti ἄνθος «floare», ἄνθειος «înflorit».

www.cimec.ro

V. SISTEMUL FONETIC AL FRIGIENEI

Înainte de a trece în Asia Mică, frigienii au locuit undeva la răsărit de macedoneni, la răsărit de rîul Axios-Vardar. Cel mai bine se spune despre acest lucru într-un pasaj la Herodot (VII, 73): οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι ἐκαλέοντο Βρίγες χρόνον ὅσον Εὐρωπήιοι ἐόντες σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίαν ἅμα τῇ χώρῃ καὶ τὸ οὔνομα μετέβαλον ἐς Φρύγας.

Există o informație păstrată la Strabo că deplasarea frigienilor în Asia Mică a avut loc după căderea Troiei, adică în jurul sec. XII/XI î.e.n. Strabo (XIV, 618) scrie : Ξάνθος δὲ ὁ Λυδὸς μετὰ τὰ Τροϊκά φησιν ἐλθεῖν τοὺς Φρύγας ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀριστερῶν τοῦ Πόντου, ἀγαγεῖν δ'αὐτοὺς Σκαμάνδριον ἐκ Βερεκύντων καὶ Ἀσκανίας.

Istoricul lidian Xanthos, ale cărui cărți nu s-au păstrat, se pare că a fost bine informat despre originea frigienilor.

Din aceste informații și altele asemănătoare privitoare la frigieni rezultă că aceștia au locuit în mileniul II î.e.n. într-o regiune aflată la răsărit de rîul Axios-Vardar și că încă foarte devreme au început să se miște spre răsărit, răspîndindu-se în regiunea triburilor trace (în Tracia), iar mai tîrziu au trecut în Asia Mică, în partea de nord-vest, centrală și nord-est.

În antichitate frigienii și tracii erau bine delimitați. Numai la Strabo (66 î.e.n. — 24 e.n.) se spune că frigienii sînt θρᾳκῶν ἄποικοι, cf. X 471; ταῦτα (e vorba despre sărbătoarea în cinstea zeiței Κότυς) ἔοικε τοῖς Φρυγίοις· καὶ οὐκ ἀπεικός γε, ὥσπερ αὐτοὶ οἱ Φρύγες Θρᾳκῶν ἄποικοί εἰσιν, οὕτω καὶ τὰ ἱερὰ ἐκεῖθεν μετενηνέχθαι, καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καὶ τὸν Ἡδωνὸν Λυκοῦργον ἀνάγοντες εἰς τὴν ὁμοιοτροπίαν τῶν ἱερῶν αἰνίττονται. Cf. de asemenea și în pasajul (VII 295) : αὐτοὶ δ'οἱ Φρύγες Βρίγες εἰσὶν Θρᾳκιόν τι ἔθνος. Această informație trebuie înțeleasă astfel. În Peninsula Balcanică frigienii au fost la început vecini sud-vestici ai tracilor, iar mai tîrziu primii s-au așezat printre aceștia. Limbile lor erau înrudite îndeaproape, și Strabo putea într-adevăr să considere că frigienii sînt de origine tracă.

În afară de aceasta, brigii, care au rămas între triburile trace în Peninsula Balcanică în timpul lui Strabo (sec. I î.e.n. și sec. I e.n.) au fost într-adevăr tracizați.

Din informațiile de mai sus rezultă că frigiana și traca erau înrudite îndeaproape, dar de aici nu se poate trage concluzia că ele erau două dialecte ale uneia și aceleiași limbi. Astfel, de pildă, bulgara și sîrbocroata sînt foarte apropiate una de alta dar reprezintă totuși două limbi diferite, care provin dintr-o limbă comună, existentă cu 20 de secole înainte. Slava și baltica sînt din punct de vedere lingvistic destul de apropiate, dar ele reprezintă două grupe de limbi diferite, delimitate chiar cu 3—4 milenii înainte.

În comparație cu traca și daca, frigiana e mai bine atestată, deoarece glosele frigiene sînt numeroase, iar pe de altă parte dispunem și de circa o sută de inscripții frigiene. Interpretarea acestor inscripții, al căror număr a crescut mult în ultimele două decenii, în urma noilor descoperiri, a înaintat

www.cimec.ro

acum destul de mult. Aici se lucrează mai ales cu ajutorul metodei combinatorii (fără a ţine seama de etimologie), mai ales pe baza inscripţiilor bilingve sau semibilingve, care dau rezultate sigure. Cele mai mari merite în privinţa interpretării acestor inscripţii le au în ultimul timp O. Haas, A. Heubeck şi R. Gusmani.

Dintre glosele frigiene care au o etimologie sigură, cele mai importante pentru stabilirea sistemului fonetic al limbii frigiene sînt următoarele [1].

1. βέκος «pîine» din i.e. **bhegos* (vezi mai sus). Din acest cuvînt, care se întîlneşte şi în inscripţii, rezultă că i.e. *g* a trecut în *k* (Lautverschiebung; M > T), iar i.e. *ŏ* s-a păstrat.

2. βάμβαλον... αἰδοιον. Φρύγες (Hesych.), ca şi βαλλίον «φαλλός» (Herod.), despre care nu se spune clar, dar totuşi e considerat ca frigian, provin din i.e. **bhl̥n-* şi corespund gr. φαλλός «penis», din i.e. **bhl̥no-s*: i.e. *l̥* > frig. *al*, ca şi în armeană.

3. ζέτνα «poartă» (Phot.), din i.e. **g'hed-nā*, cf. anglosax. *geat* «poartă», din i.e. **ghod-*. Din acest cuvînt rezultă că i.e. *d* a trecut în frigiană în *t*.

4. ζεμάν «izvor» (Hesych.) = gr. χεῦμα «revărsare, rîu», din i.e. **g'heu-mn̥*: i.e. *eu* s-a păstrat, i.e. *n̥* > frig. *an*, ca şi în armeană.

Cuvinte din inscripţii:

5. ιος «care», din i.e. **jo-s*: i.e. *ŏ* s-a păstrat.

6. κος «care», din i.e. **k^wo-s*: i.e. *ŏ* s-a păstrat. În frigiană *tenues* au trecut în *tenues aspiratae* (T > TA), dar în inscripţiile frigiene sînt redate de obicei prin *tenues*, întrucît alfabetul grecesc, care se folosea pentru scrierea frigianei în epoca mai veche (inscripţiile vechi frigiene datează din sec. VII/VI î.e.n.) încă nu avea litere pentru p^c, t^c, k^c (= *ph*, *th*, *kh*), iar în greaca tîrzie (inscripţiile frigiene tîrzii datează din sec. I—IV e.n.) φ, θ, χ trecuseră deja în spirante (*f*, *ƀ*, *x*).

7. ονομαν «nume» = gr. ὄνομα «nume»: i.e. *ŏ* s-a păstrat, i.e. *n̥* > frig. *an*.

8. *F*εβρι (v. frig.), dativ «sorori», din i.e. **swesr-(e)i* i.e.: *sw-* > frig. (*hw-* >)*F*, i.e. *-sr-* > frig. *br*, ca în latină.

9. ονεγνω «τῷ ἰδίῳ (υἱῷ), *selbstgezeugt*», din i.e. **swe-gno-s*: i.e. *sw-* > frig. (*hw* >)cυ (= *w*), v.O. Haas, «Sprache», VI, 1958, p. 15.

10. ουκερο- «sacru» (cuvîntul se întîlneşte în inscripţii şi în toponimie), din i.e. **swekro-s*: i.e. *sw-* > frig. (*hw* >) cυ (= *w*).

11. ουιτετο, οσυιτετου «videto»: i.e. *d* > frig. *t*.

12. τιος «dei», gen. = gr. Διός (gen. de la Ζεύς): i.e. *d* > frig. *t*.

13. τιτιον din i.e. **diwīēio-m*; cf. şi numele de loc Τιειον (inscr.), Τῖος, Τῖον oraş în Bitinia, despre care se spune clar că e denumit aşa «ἐκ τοῦ τιμᾶν τὸν Δία» (Steph. Byz.). I.e. *d* > frig. *t*.

---

[1] Despre glose şi cuvintele din inscripţii vezi în ultimul timp O. Haas, *Studia linguistica in hon. S. Mladenov*, Sofia, 1957, p. 451—467; idem, «Sprache», V, 1957, p. 9 şi urm., VI, 1960, p. 9 şi urm.; «Revue hittite et asianique», 53, 1951, p. 1 şi urm.; «Wiener Zeitschrift der Kunde des Morgenlandes», 45, p. 121 şi urm.; R. Gusmani, «Rendic. Istituto Lombardo lett.», 92, 1958, p. 853 şi urm.; 93, 1959, p. 17 şi urm.; A. Heubeck, IF, LXIV, 1958, p. 13 şi urm.

www.cimec.ro

Pe baza acestor date poate fi stabilit următorul sistem fonetic al limbii frigiene :

Indo-europeană	Frigiană
ŏ	*o*
ē	*e,i*
eu	*eu*
n̥	*an*
l̥	*al*
M(ediae)	T(enues)
T	TA
s-	(*h->*) *o*
sw-	(*hw>*)*w*
-sr-	*br*

VI. CONCLUZII

A) *Daca, traca şi frigiana*

Să comparăm particularităţile cele mai caracteristice ale sistemului fonetic al celor trei limbi cercetate mai sus :

Indo-europeană	Dacică	Tracă	Frigiană
ŏ	*a*	*a*	*o*
eu	*e*	*eu*	*eu*
au	*a*	*au*	
r̥, l̥	*ri*	*ur(or), ul(ol)*	*al*
n̥,m̥	*a(n)*	*un*	*an*
M(edia)	M	T	T
Tenuis	T	TA	TA
s-,-s-	*s-, -s-*	*s-, -s-*	(*h>*) 0
sw-	*s-*	*s-*	(*hw>*)*w*
sr-	(*str-*)	*str-*	*-br-*

Din aceste date rezultă că dacica, traca şi frigiana au anumite trăsături comune. Aceasta se datoreşte faptului că avem de a face cu trei limbi indo-europene înrudite îndeaproape. Însă din deosebirile în sistemul fonetic rezultă clar că nu e vorba de o singură limbă « daco-traco-frigiană », ci de trei unităţi lingvistice diferite.

Mai concret problema se pune astfel : se pot oare considera dacica, traca şi frigiana ca d i a l e c t e ale unei limbi comune « daco-traco-frigiană » sau ele reprezintă t r e i l i m b i d i f e r i t e înrudite îndeaproape?

Dacă ar fi considerate ca dialecte ale unei limbi comune, deosebirile fonetice dintre ele ar trebui să se reducă la o formă comună unică, care să poată fi considerată ca aparţinînd unei presupuse limbi indo-europene diferenţiată din indo-europeana comună, aşa cum de pildă limbile slave pot fi raportate la protoslavă, limbile romanice la limba latină. limbile germanice la protogermanică etc.

www.cimec.ro

Deosebirile din sistemul fonetic al dacicei, tracei şi frigienei **nu pot** însă să fie reduse la o limbă presupusă comună « daco-traco-frigiană ».

Particularităţile sistemului fonetic frigian (i.e. *ŏ* = frig. *o*, i.e. *r̥*, *l̥*, *n̥* > frig. *ar*, *al*, *an*, i.e. *sr-* > frig. *br-*) nu pot fi deduse din sistemul fonetic trac (i.e. *ŏ* > trac *a*, i.e. *r̥*, *l̥*, *n̥* trac. *ur*, *ul*, *un* sau *or*, *ol*, *on*, i.e. *sr-* > trac. *str-*). Invers, particularităţile sistemului fonetic trac (i.e. *r̥*, *l̥*, *n̥*, > trac. *ur*, *ul*, *un* sau *or*, *ol*, *on*, i.e. *s-* = trac. *s-*, i.e. *sr-* > trac. *str-*) nu provin din sistemul fonetic frigian (i.e. *r̥*, *l̥*, *n̥* > frig. *ar*, *al*, *an*, i.e. *s-* > frig. 0, i.e. *sr-* > frig. *br-*).

Particularităţile sistemului fonetic dacic (i.e. *r̥* > dac. *ri*, i.e. M şi T păstrate) nu pot fi deduse din tracă sau frigiană, ori invers. Acelaşi lucru se poate spune şi despre tracă şi frigiană.

Deosebirile din sistemul fonetic al acestor trei unităţi lingvistice pot fi reduse numai la norma indo-europeană comună, dar nu la o anumită limbă comună (la un grup lingvistic), care să se fi separat mai tîrziu din indo-europeana comună.

Acest fapt ne arată fără putinţă de îndoială că dacica, traca şi frigiana sînt trei limbi indo-europene diferite, evident însă înrudite îndeaproape. Raporturile lor de înrudire una faţă de alta sînt aproximativ aceleaşi ca şi între greacă şi armeană, de pildă.

B) *Daco-moesiana şi albaneza*

De mult timp se duce discuţia cu privire la originea limbii albaneze, dacă aceasta e o continuare a limbii ilire sau trace. În legătură cu această problemă există o literatură destul de bogată [1]. Acum cînd e clar că daco-moesiana şi traca sînt două limbi diferite, această problemă apare într-o lumină cu totul nouă. Toate datele sigure arată clar că limba albaneză e continuarea daco-moesienei sau cel puţin a unui dialect al ei sud-vestic. Argumentele sînt următoarele :

1. Sistemul fonetic albanez reprezintă evoluţia ulterioară a daco-moesienei :

Indo-europeană	Daco-moesiană	Albaneză
e	*ie, ia* [2]	*je, ja*
ŏ	*a*	*a*
ē	*a*(= *ā*)	(*ā* >)*o*
eu	*e*	*e*
au	*a*	*a*
n̥	*a*(*n*)	*ën*
r̥	*ri*	*ri*
M	M	M
T	T	T
g', g'h	*z, d*(=*ϑ, d*)	*z, dh, d*
s-	*s-*	*s, sh* (*gj, h*)

[1] Vezi V. Georgiev, *Тракийският език*, p. 70 şi urm.
[2] Cf. N. Jokl, *Reallexikon*, XIII, 1929, p. 285.

www.cimec.ro

2. În limba romînă există circa 70 de cuvinte care-şi găsesc un corespondent perfect în albaneză. Aspectul fonetic al acestor cuvinte romîneşti e de aşa natură că acestea nu pot fi considerate ca fiind împrumutate din albaneză. Ele se explică ca fiind moştenite în romînă din substratul daco-moesian, iar în albaneză ca fiind direct urmaşe ale cuvintelor corespunzătoare daco-moesiene.

3. Deşi materialul lingvistic daco-moesian e destul de redus, totuşi se găsesc o serie de corespondenţe evidente cu albaneza :

Dac. *amalusta* « Matricaria », cf. alb. *amel(j)e* « gustos ; dulce ».

Dac. Καρπάτης (ὄρος) : alb. *karpë* « stîncă ».

Dac. *mal-* « ţărm » (*Dacia maluensis* = *Dacia ripensis*) = alb. *mal* « munte, ţărm », rom. *mal* « ţărm » (substrat dacic).

Dac. μαντία « Rubus » = alb. *man*, scyt. *mand* « Maulbeerbaum, Maulbeere ».

Dac. σκιάρη « Kardendistel », cf. alb. *shqer* « zgîriu ».

4. O serie de date lingvistice indică drept patrie primitivă a albanezilor partea centrală a Peninsulei Balcanice, în vecinătatea protoromînilor, aproximativ în Dardania, Dacia mediterranea, Dacia ripensis, partea răsăriteană a Moesiei superior şi partea apuseană a Moesiei inferior. În legătură cu această problemă vezi acum în urmă H. Barić, *Godišnjak*, I, Sarajevo, 1957, p. 10 şi urm ; I. Şiadbei, în *Mélanges linguistiques* . . . , Bucarest, 1957, p. 63 şi urm. ; I. Popović, « Zeitschrift für slavische Philologie », 26, 1958, p. 301 şi urm. ; idem, « Beiträge zur Namenforschung », 10, 1959, p. 243 şi urm. Acest fapt e confirmat şi de răspîndirea numelor de locuri daco-moesiene cu elementul de compoziţie *dava* « oraş ».

Pe baza acestor date şi considerente se poate conchide că limba albaneză e continuatoarea directă a daco-moesienei. În albaneză există şi un component iliric, dar cu toate acestea baza sa este daco-moesiană.

C) *Frigiana şi armeana*

După cum s-a arătat mai sus, frigienii s-au deplasat (treptat) din regiunea aşezată la răsărit de Axios-Vardar în nord-vestul Asiei Mici încă din mileniul al II-lea în e.n. Chiar în antichitate se spunea că armenii sînt de origine frigiană (Φρυγῶν ἄποικοι, Hdt. VII 73). Acest fapt se confirmă şi prin analiza materialului lingvistic : sistemul fonetic al limbii frigiene stabilit mai sus coincide cu sistemul fonetic protoarmean :

Indo-europeană	Frigiană	Armeană
ŏ	*o*	*o*
ē	*e, i*	*i*
ō	*o, u*	*u*
eu	*eu*	*(eu>) oy*[1]
l̥, r̥	*al, ar*	*al, ar*
n̥ (m̥)	*an*	*an*
M	T	T
T	TA	TA
g'h	*Z*	*Z*
s-	*(h- >) 0*	*h, 0*
sw-	*(h)w-*	*v-, g-*

[1] Cf. germ. *eu>* *oi*.

www.cimec.ro

După cum se ştie, albaneza prezintă o serie de particularităţi care o apropie foarte mult de limba greacă. De fapt, frigienii provin dintr-o regiune care era vecină cu patria primitivă a grecilor. Greaca şi frigiana au fost probabil iniţial două limbi înrudite foarte de aproape sau chiar două dialecte ale aceleiaşi limbi. Acest fapt rezultă şi din sistemul fonematic : i. e. *ŏ*, *eu*, s-au păstrat în frigiană şi greacă, tratamentul i.e. *l̥*, *r̥*, *m̥*, *n̥* e aproape identic, i.e. *s-* > gr. frig. *h*, 0 etc.

Mai tîrziu însă frigienii au venit peste un substrat tracic în Tracia de sud şi nord-vestul Asiei Mici. Acest substrat explică mutaţia consoanelor în frigiană şi armeană. De fapt, cele mai noi cercetări asupra limbii armene au arătat că există dialecte armene mai arhaice decît armeana clasică în care i.e. mediae aspiratae şi mediae obişnuite se păstrează nemodificate [1]. Acest fapt explică unele particularităţi ale limbii frigiene. Astfel, de pildă, diversele forme ale numelui de trib al frigienilor, Φρύγες (*bh-g*), Βρύγες, Βρύγοι, Βρυγαι (Βρίγες, Βρίγοι ; *b-g*), Βρύκες, Βρύκαι, βρῦκαι, βρυκεῖς (*b-k*) se explică prin diferenţele dialectale.

Aşadar, frigiana constituie baza limbii armene. Însă în armeană există de asemenea un component moesian (şi probabil şi un component tracic). Încă în al doilea mileniu î.e.n (daco-) moesienii au pătruns în Tracia şi s-au aşezat peste traci ; o parte din aceştia au trecut într-o regiune din nord-vestul Asiei Mici, denumită după numele lor Moesia, în vecinătatea frigienilor.

Începînd cu sec. al XII-lea î.e.n., în documentele scrise din Asia Mică se vorbeşte despre un popor care în diverse timpuri a ocupat unele regiuni în nordul Asiei Mici, între Propontida şi Melitene şi care se află într-o strînsă legătură cu frigienii. Aceştia sînt aşa-numiţii *muşki*: asir. *mušku*, gr. Μόσχοι, Μέσχοι, lat. *Moschi*, ebraic. *mešeh* etc. [2]. Numele se explică cel mai bine ca Μυσ(οί) + - *k*^{c}, terminaţia armeană pentru plural.

Pe de altă parte, gruzinii denumesc pe armeni *somex-i*. După cum a arătat just G. Kapanţian (Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Erevan, 1956, p. 147), numele *so-mex-i* cuprinde prefixul caucazian *sa-*(gruz. *so-*) pentru a denumi « ţara, regiunea » şi *-mex-* din forma mai veche **-mesx-* = Μέσχοι, Μόσχοι. Prin urmare, în denumirea gruzină a armenilor *so-mex-i* se păstrează vechiul nume tribal Μυσοί.

Alte componente ale limbii armene sînt reprezentate în numele lor *hay-k*^{c}, care îi leagă de regiunea *Hajasa* (= aproximativ Armenia Mică în nord-estul Asiei Mici) şi de Παίονες în regiunea rîului Axios-Vardar şi nord-vestul Asiei Mici, ca şi de 'Αρμένιοι, care-i leagă de nord-vestul Greciei şi nord-vestul Asiei Mici [3].

[1] Cf. A. Garibian, Вопросы языкознания, 1958, 6, p. 95 şi urm.; 1959, 5, p. 81 şi urm.; H. Vogt, « Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap », XVIII, 1958, p. 143 şi urm.

[2] Vezi A. Goetze, *Kleinasien*, 2. Aufl., München, 1957, p. 179; H. Schmökel, *Geschichte des alten Vorderasien*, Leiden, 1957, p. 139, 199 şi 267.

[3] Vezi Vl. Georgiev, *Тракийският език*, p. 77 şi urm.

www.cimec.ro

CONTEXT AND ETYMOLOGY IN MYCENAEAN INTERPRETATIONS

BY

JOHN CHADWICK

(Cambridge)

The progress of Mycenaean studies, since Michael Ventris first announced the decipherment of the Linear B script in July 1952, has been so rapid and so enthusiastically developed by his colleagues and supporters, that there is some danger of the basic principles and limitations being overlooked. There are some on one hand who complain that the decipherment is incomplete because it does not permit us to distinguish χαλκός from κακός [1], while on the other hand others protest that too many words have been identified as Greek on insufficient evidence [2]. I neglect here those critics whose attitude is totally negative; the following remarks are based on the assumption that Linear B is successfully deciphered as Greek.

This means that, with the exception of a few rare signs, any Mycenaean word can be given an approximate phonetic shape. Given the spelling we can say that it is a dissyllabic word, in which each syllable has a velar stop at the beginning, the vowel of the first syllable has an *a*-quality, that of the second an *o*-quality, facts which we express by our transcription *ka-ko*. This pattern fits equally well the common Greek words χαλκός and κακός, not to mention inflexional variants such as χαλκῷ, κακῶν, etc. It is clear that phonetic patterns alone are quite insufficient to determine in this case which Greek word is spelt by *ka-ko*. On the other hand, the fact that the language of the Mycenaean inscriptions is Greek imposes a limitation; but since we do not know Mycenaean Greek except through the medium of the Linear B script, it cannot be an absolute limitation. We cannot say that

[1] N.G.L. Hammond, A History of Greece, Oxford 1959, p. 34.

[2] „The 'etymological' method of using the spelling rules to ransack the Greek lexica, though it occasionally yields results of self-evident correctness, is most dangerous." L.R. Palmer, *Gnomon* 29 (1957), p. 564.

www.cimec.ro

χαλκός and κακός are the only possible interpretations of the word *ka-ko*; other words, not in use in classical Greek, might have had the same approximate phonetic pattern. But there is at least a certain degree of probability that *ka-ko* will correspond to one or other of these common words. On the other hand a row of syllables such as *a-re-ku-tu-ru-wo e-te-wo-ke-re-we-i-jo*[1] bears such a strong phonetic resemblance to the Greek words Ἀλεκτρυὼν Ἐτεοκλήιος that it is hard to reject the conclusion that we have here the name of a man Alektruon, son of Eteokles, and this conclusion is reinforced by the observation that the name Ἐτεοκλῆς is known historically to be derived from *Ἔτεϝοκλέϝης. In other words, the longer and more specific the pattern to be identified, the less chance there is of a random resemblance to known Greek words. Mere length is not the only factor; certain syllables are more specific than others, and a word such as *se-ri-no* offers so few phonetic alternatives that identification with Greek σέλινον would be attractive even if there were no other evidence upon which to base it[2].

In the case of a short and unspecific word like *ka-ko* we must invoke another principle to allow us to choose between the alternatives. It may of course compel us to reject both. This is the so-called combinatory method, though it would be better named 'contextual' since it depends upon an analysis of the contexts in which the word appears. Certain deductions may be made from the context in the widest sense; it was clues of this kind which enabled the decipherment to begin from words whose sense could be determined while their phonetic shape was still unknown. But the progress of the decipherment makes much plainer the contexts in which each word is found, and the deductions thus become interdependent. The identification of one word is assisted by the identification of others, and the coherence of the system thus revealed constitutes a check upon the correctness of the deductions.

Ka-ko is found in two contexts: tablets dealing with wheels, and tablets characterised by ideogram No. 140 (the Pylos *Jn* series). The context of the wheel-tablets is illuminating:

PY Sa794 *ka-ko de-de-me-no no-pe-re-a*$_2$ **WHEEL** ZE 1.

Clearly comparable with this is:

PY Sa287 *a-ku-ro de-de-me-no* **WHEEL** ZE 1.

In other words *ka-ko* appears to be interchangeable with *a-ku-ro* in the same formula. The word *de-de-me-no* common to both examples is long and specific; there is only one Greek word of a suitable phonetic shape, the perfect medio-passive participle of δέω, and taking into account the entry ZE 1 = 'one pair', we can confidently equate this with δεδεμένω 'bound'. Which of our two probable candidates for *ka-ko*, 'bronze' or 'bad', will fit this context better? Since the phonetic range permits interpretation as a dative singular in -ῳ, 'bound with bronze' is clearly an acceptable meaning, though we could not exclude 'bad (and) bound'[3]. Here we must bring in the substitutable *a-ku-ro*; can this

[1] PY An654.8.

[2] Contra: A. J. Beattie, *Minoica*, pp. 6–34.

[3] It might be excluded if we had already identified *no-pe-re-a*$_2$ as the Mycenaean form of Attic ἀνωφελῆ, since the wheels would be unlikely to be described as both 'bad' and 'useless'.

www.cimec.ro

also be interpreted as (*a*) a material suitable for binding chariot-wheels, or (*b*) an adjective which might describe such wheels? There is an obvious Greek word in class (*a*), none in class (*b*). We can therefore confidently interpret *a-ku-ro* as ἀργύρῳ, 'with silver', and this in turn confirms our preference for χαλκῷ 'with bronze' as the correct interpretation in Sa794. We may then notice other words in similar contexts and this will lead us to *ka-ki-jo* and *ka-ko-de-ta* KN So894.2, again applied to wheels, which we can readily interpret as χάλκια = χάλκεα 'brazen' and χαλκόδετα 'bronze-bound'.

We can now turn our attention to the Pylos *Jn* tablets, where we have several times the formula *to-so-de ka-ko *140* [1], and without going into all the details it can easily be shown that *ka-ko* is the name of ideogram No. 140. This in turn is a substance measured by weight, amounts of several talents being recorded. It is therefore not extremely rare or precious. The same ideogram is used as an annotation to other pictograms, especially vessels of various kinds [2]. It is therefore almost certainly a metal. The only common, non-precious metal in use in Mycenaean Greece was bronze. Hence we arrive at the conclusion that **140* = 'bronze' = *ka-ko*. Once again the pattern must be interpreted χαλκός not κακός. We can find confirmation in the presence on these *Jn* tablets of the word *ka-ke-we*. There is of course no incontrovertible link between the two words, but when we find *ka-ke-we* in association with *ka-ko* it is at least probable that the connexion is not fortuitous. Following this line of thought we reach the highly satisfactory interpretation χαλκῆϝες 'bronze-smiths'.

It is therefore through a combination of such deductions that the final interpretation is reached. The key-method is the contextual, since that alone can give an unequivocal answer, provided the contexts are sufficiently numerous and revealing. But in the case of a name its scope is extremely limited; once it has been demonstrated that a particular word is a man's name, the contextual method is exhausted. Appeals to the principle of the 'speaking' name, one which is appropriate to the man's profession, carry little weight; it is possible that a man responsible for θύεα was called Θυέστης [3], or that a smith rejoiced in the name of Χαλκεύς [4], but these identifications carry no more weight than they would if their professions were reversed. It must be a very long time since any high proportion of the Englishmen called *Smith* were engaged in metal-work.

The etymological and the contextual methods should therefore advance hand in hand, wherever possible. But in this imperfect world such cooperation cannot always be guaranteed. Take for example the word *a-pu-do-si*. Contextual analysis comes to a premature halt with the observation that it can stand alone and in isolation [5], or it can introduce an amount or quantity, either of one or a number of objects [6]. We might perhaps guess that it was a term of accountancy, appropriate to taxation records; it is more doubtful if we

[1] Jn320.11, 389.9, 415.7, 431.7, 20, etc.
[2] PY Tn996.3, 4: KN K 740. 1, 2.
[3] PY Un267.2; L.R. Palmer, *Achaeans and Indo-Europeans*, Oxford, 1955, p. 4.
[4] *Ka-ke-u* PY Jn750.8; *Documents*, p. 419.
[5] PY Wr01, a sealing with ideogram No. 152 **(OXHIDE)** on the reverse.
[6] E.g. KN Fh349: *ru-ki-to a-pu-do-si* **OIL** 53; PY Ma123.

www.cimec.ro

could legitimately conclude from its use on the Pylos *Ma* tablets that it was opposed to *o*, and that since *o* is an abbreviation of *o-pe-ro* meaning 'deficit', *a-pu-do-si* therefore meant 'payment' or 'contribution'. It is possible to construct such an argument from hindsight; without any inkling of the Greek word involved I doubt whether a satisfactory contextual deduction of the meaning could have been achieved. But as soon as we apply the test of Greek parallels, ἀπόδοσις springs to the mind, and any doubts about the validity of the equation are set at rest by the observation that ἀπύ is normal in Arcadian and Cypriot for Ionic and Doric ἀπό. Again the etymological method has proved its worth, though it is to be noted that only contextual analysis can determine which of the possible meanings of the Greek word is actually appropriate.

Let us now examine a rather more difficult problem. In PY Ta641.2 we have *qe-to* 3. Since all the other vessels on this tablet have their names written syllabically, *qe-to* must be the name of the vessel shown in the pictogram. It recurs, again in a list of vessels at MY Ue611.4, another list of vessels and the like, but this time without pictograms : *qe-to* 2. The preceding entry is *qe-ti-ja* 10. This leads us to the probability that *qe-to* represents a Greek word in -ος (plural -οι and dual -ω both spelt -*o*), with a diminutive in -ιον. The contextual evidence tells us only that it is the name of a vessel having approximately the outline shown by the pictogram; it is important to note that there is no indication of scale, so we do not know whether to look for a small vase or a large storage-jar. We can proceed only by way of etymology. We need to find an appropriate Greek word, beginning with (σ)τε/η-, (σ)θε/η-, δε/η-, such that the dental here represents an original labio-velar, and if the vowel is η this is original *ē* and not derived from *ā*. In view of such words as σβέννυμι (< **zg*^{w}*es*-) the search might be widened to σβ-, but even so no suitable Greek word emerges from our scouring of the vocabulary.

I believe it was E. L. Bennett who, in ignorance of the severity of the phonological difficulties, first put forward the idea that *qe-to* might represent πίθος [1]. **k*^{w}*idh*- could of course only produce πιθ-, if the word were generalised in the Greek dialects from Aeolic, and this there is no reason to suppose; but we could sidestep this objection by positing an original **g*^{w}*idh*- which (on the analogy of ὄφις) might produce *φιθ-, whence regularly πιθ- by Grassmann's law [2].

Reference to the etymological dictionaries [3], however, gives us no reason to suppose an original initial labio-velar. Latin *fidelia* could, it is true, be derived from **g*^{w}*hidh*- as well as **bhidh*-, but Icelandic *biđa* admits of no choice; the initial element must be labial. Either therefore πίθος is not from **g*^{w}*hidh*- or it does not belong to the same family as *biđa*. But the only reason for positing an initial labio-velar is our desire to connect the word with *qe-to*, which has the added complication of *e* where the Greek word has ι. It is true that a very small number of Mycenaean words show a confusion

[1] Letter to M. Ventris 1/12/53.

[2] Contra: A.J. Beattie, *J.H.S.* 76 (1956) p. 12: "Certainly we must reject on phonological grounds any connection with πίθοι".

[3] Boisacq, *s.v.*

www.cimec.ro

of *e* and *i*, and that one of these is the name of a vessel (*di-pa* = δέπας). But the analysis of the examples shows that this is infrequent and may well be restricted to loan-words of unknown origin [1]. It is therefore possible to connect *qe-to* with πίθος on the theory that it is a loan-word in Greek from a source having an original **g^{w}h-*, and the etymological connexion with *biđa* is abandoned. This may be too high a price to pay for an identification, especially since the diminutive *πίθιον is not found in later Greek [2], and the shape of the vessel is not encouraging.

Then let us consider another case, that where the contextual method gives an unambiguous answer, but the most subtle etymological rearrangements will not permit equation with a later Greek word. We find the word *a-ja-me-no* applied to chariots and furniture and associated with *e-re-pa-te* = ἐλέφαντι in a way which makes it certain that it means something like 'decorated' [3]; the meaning 'inlaid' is probable and accepted by most writers. The termination *-me-no* clearly represents a medio-passive participle in -μενος, but all attempts at identifying the root of the verb have failed. There is no Greek verb of suitable meaning. It is tempting in these cases to invoke the help of comparative etymology, and to look for a suitable root in another Indo-European language, which might have yielded *αἰα(ι)μενος in an early Greek dialect, though the word became obsolete before the period of our alphabetic texts. This method was well expressed by Professor L. R. Palmer :

"Our technique will be simply to play Indo-European themes across this defective instrument to see whether it responds intelligibly in an Arcado-Cyprian idiom." [4]

The perils of this method have long been known and appreciated ; I may quote Professor J. Friedrich, writing on Hrozný's work on Hittite :

"Die Verfolgung solcher Gleichklänge ohne sachliche Begründung schliesst nun die grosse Gefahr in sich, auch einmal einem falschen Gleichklang sein Ohr zu leihen." [5]

It is important to differentiate between the etymological method applied to Hittite, an unknown Indo-European language, and its restricted application to the interpretation of Mycenaean words by the historical Greek vocabulary. No one, except the few fundamental critics, doubts that Mycenaean is a dialect of the known Greek language ; how closely related it is to historical Greek may be legitimately disputed ; but the resemblances in phonology, morphology, syntax and vocabulary are such that Mycenaean can only be separated from the historical dialects at the expense of re-defining the Greek language [6].

We shall therefore approach with the greatest caution the attempts which have been made to interpret *a-ja-me-no* by comparative means. The comparison with Hieroglyphic Hittite and Luvian *aiami-s* 'made' first proposed by

---

[1] D.A. Hester, *Minos* VI (1958), pp. 24—36.

[2] Except as a name for the plant colt's-foot; whether this presupposes its use as the name of a vessel is a moot point.

[3] "Geschmückt": A. Furumark, *Eranos* 52 (1954) p. 57; cf. P. Chantraine, *Minos* IV (1956), p. 56.

[4] *Achaeans and Indo-Europeans*, p. 4.

[5] *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, Berlin 1954, p. 63.

[6] Cf. E. Risch, *Etudes mycéniennes*, Paris 1956, p. 167.

www.cimec.ro

Georgiev and Meriggi [1], is suitable in form, but too vague in semantic connexion to support the theory of a common origin. We must be content to regard *a-ja-me-no* as etymologically obscure, and if we had been in any doubt about its meaning we should have learnt nothing from this comparison.

The similar attempt to interpret etymologically the word *o-pi-i-ja-pi*, an article of chariot equipment frequently mentioned on the Knonos *Sd* tablets, is equally unsafe; a statement I record the more confidently as the author of the suggestion that the second member of the compound might be identified in Vedic *īṣā́*, Hittite *ḫišša̯š*, both meaning 'the pole of a chariot' [2]. Here the contextual method leads us no further than the fact that this is an article of harness or the like, usually made of horn, but occasionally of bronze. Etymology contributes the information that it is a compound of **opi* and an element which is either an *a*- stem or a consonant stem modified by a -φι suffix (like *a-di-ri-ja-pi* = *ἀνδρίαμφι). In all such cases only the contextual method can give reliable results; the rest is speculative, if not without interest.

To sum up, we may feel confident that the interpretation of Mycenaean words rests upon two solid foundations, the contextual deduction of their meaning and their phonetic resemblance to historical Greek, due allowance being made for the sound-changes characteristic of the latter. Neither of these alone is sufficient to provide an unshakeable foundation, and any interpretation which is built merely upon one of these is open to attack; the combination of the two yields unassailable strength. It is obvious that each method produces results of widely varying degrees of reliability: the contextual method may produce nothing or a mere classification; the etymological method may yield a bewildering variety of choices in the Greek vocabulary or none. But it is these two elements which have to be weighed every time a new interpretation is proposed. The use of comparative material from outside Greek is always suspect, though in particular cases it may supply a tempting etymology; this should not be used to determine meaning, since, apart from the danger of accidental assonance, semantic change may have distorted the comparison. We shall therefore continue, for example, to equate *qa-si-re-u* with βασιλεύς, until such time as it can be shown contextually that the meaning of *qa-si-re-u* is so far removed from that of βασιλεύς that such a semantic change between the 13th and the 7th centuries is out of the question [3]. The etymological method, in this restricted sense, and tested at every point by contextual deductions, is still a mainstay of Mycenaean studies.

[1] *Etat actuel*, Sofia 1954, p. 72; Minos III (1955), p. 81.
[2] *Documents*, p. 365.
[3] cf. L.R. Palmer, *Gnomon* 29 (1957), p. 565.

www.cimec.ro

GÉNITIF ET ADJECTIF EN LATIN

PAR

E. BENVENISTE

(Paris)

Dans un article justement considéré comme un des plus brillants qu'il ait écrit [1], J.Wackernagel a réuni un grand nombre d'exemples de l'adjectif employé en fonction de génitif possessif. Il a pensé établir qu'en indo-européen c'est l'adjectif qui assumait le rôle dévolu plus tard au génitif, et que les locutions du type hom. Γοργείη κεφαλή, lat. *erilis filius* représentaient le commun héritage d'une syntaxe ancienne. Depuis, E. Löfstedt [2] a repris le problème en latin avec plus d'attention au détail des emplois, et en tenant compte des facteurs stylistiques qui ont pu faire prédominer, selon les auteurs et les époques, l'un ou l'autre tour. Il a montré, d'une manière à notre avis convaincante, qu'on ne peut tenir pour fondée dans toute sa généralité la thèse de Wackernagel. Dès Plaute, c'est le génitif seul qui indique normalement le rapport de possession; l'adjectif a une valeur de dénomination plus générale et moins précise. Löfstedt a opposé en particulier *aedes Vestae, atrium Vestae, fanum Saturni* qui sont les expressions constantes de la propriété, à *virgo Vestalis, mons Saturnius* où la notion est plutôt celle de la consécration à la divinité.

Löfstedt n'a pas prétendu épuiser le problème. D'ailleurs, non plus que son devancier, il n'a prêté attention au problème très général que la distinction du génitif et de l'adjectif implique en latin, comme dans toutes les langues où joue cette opposition. C'est probablement pourquoi il s'est trouvé embarrassé devant quelques exemples de Plaute où *sacerdos Veneria* et *Sacerdos Veneris*; *urna Veneria* et *urna Veneris* se présentent sans différence visible. Il parle de conditions moins claires, où ont peut-être agi les nécessités du mètre[3]. Il sera utile d'élucider ce point.

---

[1] *Genetiv und Adjektiv* (Mélanges F. de Saussure, 1908, p. 125 sq. = *Kleine Schriften*, II, p. 1346 sq.).

[2] *Syntactica*, I, p. 83 sq.

[3] Löfstedt, *op. cit.*, p. 88, n. 2.

www.cimec.ro

La question est de savoir si le choix était libre entre les deux locutions. S'il l'était réellement, il deviendrait difficile de reconnaître l'effet d'une règle dans ce qui ne serait plus qu'un usage à constater. Même à traiter le problème empiriquement, si l'on doit concéder que la distinction entre le génitif et l'adjectif s'efface parfois, la valeur probante d'oppositions comme celles que l'on vient de citer s'affaiblira. Il y a donc intérêt à vérifier les exemples où les deux types sembleraient en équivalence, selon Löfstedt.

Ils se trouvent tous dans le *Rudens* de Plaute. Un passage nous permet de confronter les deux expressions en consécution presque immédiate. (471) *Apponam hercle urnam iam ego hanc in media via. / Sed autem quid si hanc hinc abstulerit quispiam / sacram urnam Veneris? Mihi exhibeat negotium* «Ma foi, je vais poser l'urne (pour m'en débarrasser) ici, au milieu de la route. Oui, mais qu'arrivera-t-il, si quelqu'un dérobe cette urne sacrée (qui appartient) à Vénus? J'aurai des ennuis». *Metuo hercle ne illa mulier mi insidias locet / ut comprehendar cum sacra urna Veneria* « J'ai peur, ma foi, que cette femme ne me tende un piège, pour qu'on me surprenne avec une urne consacrée à Vénus». La traduction ne peut rendre la différence, mais il y en a une, et visible. Dans le premier cas *urna Veneris* nous renseigne sur un état de fait: l'urne que le personnage tient et qui lui a été confiée pour qu'il la remplisse d'eau, appartient à Vénus. C'est bien pourquoi il craint d'être surpris en possession d'une *urna Veneria.* Ici c'est l'adjectif qui intervient, car l'objet reçoit alors sa désignation rituelle et pour ainsi dire son statut juridique. Il continue en effet: *Nempe optimo <me> iure in vinclis enicet / magistratus, si quis me hanc habere viderit* «Car le magistrat aurait tout droit de me faire mourir dans les fers si quelqu'un voyait que je détiens cette urne». Ainsi *urna Veneris* indique la possession pure et simple, mais *urna Veneria* qualifie l'objet comme matériel de culte et lui donne sa désignation consacrée: *comprehendi cum sacra urna Veneria* ce pourraient être les termes mêmes de l'inculpation sous laquelle l'homme tomberait s'il était surpris.

Nous avons en second lieu à voir si *sacerdos Veneria* et *sacerdos Veneris* peuvent permuter librement. On n'est pas surpris de *sacerdos Veneria* (*ibid.* 329, 350, 644). C'est la dénomination normale des prêtres, des desservants de temples, comme *servus Venerius, virgo Vestalis, flamen dialis,* etc. L'anomalie est dans *sacerdos Veneris* au v. 430 (433), au cours du dialogue entre Sceparnion, maître du puits, et une jeune femme que la prêtresse envoie chez lui quérir de l'eau: *Quid nunc vis? .... — Haec sacerdos Veneris hinc me petere aquam iussit a vobis.* Dans ce dialogue trivial, ce n'était pas la fonction de la prêtresse qui comptait, mais sa personne. La jeune femme que la prêtresse vient de recueillir, la désigne ainsi personnellement pour expliquer sa visite et demander un service de voisin. On ne voit pas ici d'emploi insolite du génitif, mais simplement le tour qui devait être d'usage dans la conversation quotidienne.

Les irrégularités apparentes se réduisent ainsi à des circonstances d'emploi. Loin d'atténuer la distinction entre le génitif et l'adjectif, elles la font mieux ressortir. Dans le répertoire des noms de prêtres, l'appartenance en quelque sorte officielle s'énonce par l'adjectif dérivé du nom divin. Mais, hors du registre solennel ou des formules de révérence, la dépendance peut aussi bien s'énoncer au génitif ; ce devait être l'expression normale de la langue familière.

www.cimec.ro

Il n'est certainement pas fortuit que les syntagmes à adjectif, dont le spécimen le plus fréquent est *filius erilis*, comportent comme membre déterminant et en fonction de «possesseur» un dérivé de nom divin ou un terme dénotant un rang supérieur. C'est là le domaine où le génitif d'appartenance est remplacé par l'adjectif de relation ; le syntagme indique alors une appellation traditionnelle et respectueuse. Nous en donnerons ici un exemple pris chez un prosateur et hors du formulaire consacré. Il n'a pas encore été signalé. Dans le récit des premiers âges de Rome, Tite-Live raconte comment le roi Amulius essaya de faire disparaître les jumeaux que sa nièce, la vestale Rhea Silvia, avait mis au monde à la suite d'un acte de violence : *nec di nec homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia vindicant : sacerdos vincta in custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti iubet* (I 4,3) «Ni les dieux ni les hommes ne mettent la mère et les enfants à l'abri de la cruauté du roi : il donne l'ordre d'enchaîner la prêtresse, de la mettre en prison, et de jeter ses enfants dans le courant du fleuve» (trad. Baillet). Ici l'historien dit *crudelitas regia* au sens de *crudelitas regis* et dans la construction même qui résulterait du génitif *regis*, puisque le verbe *iubet* a pour sujet *rex* impliqué dans l'adjectif *regia*. Peut-être est-ce une de ces expressions un peu poétiques qu'on relève chez Tite-Live. Peut-être aussi s'inspire-t-il d'une ancienne chronique. En tout cas il suit des modèles où *regius*, adjectif générique, pouvait être pris en fonction du génitif spécifique. Dans tous les exemples valables, l'emploi de pareilles locutions se fait toujours de bas en haut, si l'on peut dire, et dénote à lui seul une situation de révérence. Nous avons donc en latin les mêmes conditions d'usage que dans le formulaire du grec homérique et de l'indo-iranien. C'est bien un héritage de la langue «noble», dans la diction poétique ou religieuse, comme pour énoncer la filiation patronymique.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

INTERFÉRENCES DE VOCABULAIRE ENTRE LE GREC ET LES LANGUES EUROPÉENNES

PAR

P. CHANTRAINE

(Paris)

On sait que le grec a fourni aux vocabulaires de beaucoup de langues d'Europe les cadres de son vocabulaire savant. Antoine Meillet qui fut le maître de Alexandre Graur et le mien, a mis cette influence en lumière dans des articles décisifs comme l'article sur latin *quālitās* [1] ou, dans un autre domaine, celui sur les interférences de vocabulaire [2].

Aujourd'hui, il s'agit moins de termes philosophiques, religieux ou littéraires que de termes techniques. Ils ne concernent pas seulement les sciences fondamentales mais les techniques les plus ordinaires et les plus courantes ; et l'on parle parfois grec lorsqu'il s'agit d'équiper une automobile.

Qu'il s'agisse de termes nobles, philosophiques et religieux ou de termes techniques, ils ont été exposés à être réempruntés par le grec d'aujourd'hui, mais cet emprunt n'a pas pu toujours se faire aisément, le grec d'aujourd'hui ayant de son côté utilisé les termes dans son vocabulaire propre : or le vocabulaire doit constituer un système cohérent.

*

Je voudrais montrer deux difficultés qui se sont présentées au grec. Il s'agit de deux domaines de la pensée tout à fait différents, et le grec moderne a résolu le problème qui se posait par des voies également différentes.

*

Les langues d'Europe occidentale possèdent, pris au latin, un ensemble de termes originaires finalement du grec et qui se rattachent à la notion de *mystère*. Le français emploie dès le XIIIe ou le XIVe siècle un mot *mystique*

[1] *R. E. Lat.* 3 (1925) 214—220 = *Ling. hist.* 1, 2e édition 335—341.
[2] *Ling. hist.* 2, 36—43.

www.cimec.ro

qui désigne ce qui se rapporte aux mystères de la foi, et qui appartient au vocabulaire religieux. Le terme posé par ce latin d'église est issu d'un terme grec μυστικός, qui entre dans un ensemble cohérent et qui signifie « mystérieux, qui concerne les mystères de la religion antique ».

Cette notion de mystique dans le vocabulaire français implique la connaissance d'un mystère sacré, et finalement la communication directe avec Dieu. C'est avec cette signification, à peine différente mais nouvelle, que sont constitués beaucoup plus tard de nouveaux dérivés : *mysticité*, employé par Diderot et qui n'a pas vécu, et surtout *mysticisme*, qui apparait au XIXe siècle sous la plume de Victor Cousin qui écrit dans le dictionnaire de Dochez : « le mysticisme est cette prétention de connaître Dieu sans intermédiaire en quelque sorte face à face ». *Mystique* et *mysticisme* en français ne conservent pas grand chose du sens de « secret » qui figurait dans le mot grec et se rapportent à une effusion de l'âme qui entend communiquer avec Dieu ; on dit « la mystique de Sainte Thérèse d'Avila ».

Cependant les termes grecs ont suivi de leur coté leur voie propre, leur signification étant celle du « secret ». Cicéron, *Att.*, 4, 2, 7 (par un emploi peut-être plaisant du mot), Strabon, 10, 3, 29 emploient tout simplement le mot au sens de « secret ». L'Eglise continue à dire μυστικὸς δεῖπνος pour désigner la Cène, mais μυστικός signifie seulement « secret » : on dira δὲν τὰ ἔχω μυστικά « je n'en fais pas un mystère », on lira dans la presse μυστικαὶ διαπραγματεύσεις « des négociations secrètes » ; ou on parlera de μυστικὴ ἀστυνομία « police secrète ».

Le grec s'est donc trouvé gêné pour exprimer la notion de « mysticisme » devenue différente de celle, banale, de « secret «. Il s'en est toutefois tiré en créant μυστικο-πάθεια « mysticisme » et finalement μυστικισμός « mysticisme » etc. Tous ces termes appartiennent évidemment à la langue puriste.

★

Dans un domaine tout différent s'est produite une difficulté toute semblable mais qui s'est résolue autrement. C'est-à-dire que le terme grec qui se trouve à l'origine du terme utilisé par diverses langues européennes n'a pas pu fournir d'aucune façon un dérivé apparenté au grec moderne. Il s'agit du français *pneumatique*. Ce mot vient du grec ancien πνευματικός qui désigne ce qui se rapporte au souffle, à l'air etc . . . Πνευματικός tient une grande place dans les œuvres d'Aristote etc . . . Passant par le latin, l'adjectif est emprunté en français dès le XVIe siècle, employé en physique à propos de la machine pneumatique. La fortune du mot a commencé lorsque, à la naissance de l'automobile, le pneumatique, c'est-à-dire le bandage de caoutchouc contenant de l'air, a été imaginé par l'ingénieur anglais Dunlop. On a créé un substantif masculin d'usage à la fois technique et commercial. Puis le terme courant est abrégé *pneu*. Le terme a pénétré dans diverses langues d'Europe. L'anglais a dit *pneumatic tyre* « bandage pneumatique », formule peut-être imaginée par Dunlop qui semble avoir été un des inventeurs du pneu [1]. Mais

[1] Un substantif *pneumatic* figure dans quelques citations de la fin du 19e siècle de l'*O.E.D.* mais le mot n'a pas réussi. L'expression complète *pneumatic tyre* semble d'après l'*O.E.D.* apparaître vers 1890 et se lit dans un brevet de Dunlop. Mais c'est finalement *tyre* = bandage qui est devenu le terme usuel.

www.cimec.ro

depuis que l'automobile s'est répandue, on n'emploie plus que le mot *tyre* « bandage » sans l'adjectif *pneumatic*. On a créé, en revanche, avec les progrès de la technique, divers composés *balloon tyre* « pneu ballon », *non-skid tyre* « pneu antidérapant » etc . . .

L'allemand dit *Reifen* « bandage », mais le terme *Pneumatik*, me dit-on, serait parfois employé en Bavière.

Pour les langues slaves, le russe, par exemple, dit *china* qui signific proprement bandage [1].

Ce sont les langues néo-latines qui ont surtout utilisé le terme d'origine grecque. Italien *pneumatico*, espagnol *neumatico*, portugais *pneumatico* et *pneu*. Quant au roumain, sauf erreur de ma part, il a adopté le terme le plus courant en français, à savoir singulier *pneu*, pluriel *pneuri*. Il s'agit purement et simplement d'un « franţuzism » comme il n'en manque pas.

Parmi les langues qui n'ont pas admis le terme bâti sur un radical grec, figure, par un apparent paradoxe, le grec parlé aujourd'hui. Il lui était impossible de reconnaître et de légitimer un terme qui était pourtant issu de lui. Cette impossibilité lui était imposée par l'importance religieuse et finalement philosophique que le mot avait pris. Le vocabulaire judéo-chrétien a adopté le mot πνεῦμα pour désigner tout être immatériel, esprit bon ou mauvais, ange ou démon. Chez les évangélistes, mais pas avant, πνευματικός s'oppose à σαρκικός comme français *spirituel* au français *charnel*. Finalement πνεῦμα signifiant « esprit » avec des applications très diverses qu'il n'y a pas lieu d'examiner ici, πνευματικός a pris de façon large et même en dehors de tout contexte religieux la valeur de « spirituel, intellectuel, etc . . . », p. ex. αἱ πνευματικαὶ μας δυνάμεας « nos facultés intellectuelles ». Le terme est apparemment puriste, mais il est employé de façon variée, aussi bien dans le langage de la presse que dans celui de la conversation [2]. Il se trouve au sens ancien de « souffle » dans le vocabulaire de la physique. Mais il s'est refusé à fournir un nom du « pneumatique », du « pneu ».

La difficulté a été résolue en adoptant le terme : grec puriste ἐλαστικόν, grec parlé λαστιχό. Ces formes désignent le caoutchouc, l'élastique, et correspondent au latin savant *elasticus*, lequel est lui-même issu du grec tardif ἐλαστός « repoussé » (P. Leiden X, 6, 14) doublet de ἐλατός. La forme ἐλαστικός est attestée avec un tout autre sens dans εἰσελαστικός (ἀγών) *B. G. U.* 1074, 4, *P. Lond.* 1178, 87, *IG. Rom.* 3,370 « jeux célébrés par une entrée triomphale ».

C'est le latin de la physique médiévale qui a utilisé *elasticus* revenu aujourd'hui en grec et dans le grec contemporain pour désigner entre autres le pneumatique. Le mot a été emprunté dans le turc *Lastik*, le persan *Lâstik*.

En français l'adjectif *élastique* apparaît en 1690, *élasticité* en 1732, mais ces termes ne sont pas entrés dans le vocabulaire de l'automobile. Tout ce

[1] Le mot est emprunté à l'allemand *Schiene*, cf. Vassmer R.E.W., Lieferung 23, S. 399. La chambre à air se dit *kamera*. Le russe a aussi *pnevmatićeskaya china*.

[2] Notons avec un sens religieux précis le substantif πνευματικός pour désigner le confesseur. En français le mot *pneumatique* s'emploie dans certaines expressions du vocabulaire théologique et religieux. Mais il s'agit d'emplois purement techniques qui ne pouvaient faire obstacle à l'usage du terme *pneumatique* pour l'automobile et la bicyclette, d'ailleurs rapidement devenu *pneu*.

www.cimec.ro

groupe dont les éléments sont grecs a été constitué dans le latin scientifique, puis a pénétré dans le vocabulaire technique de l'Europe. Il a fini par fournir, par un retour imprévu, le nom du pneumatique au grec d'aujourd'hui, à défaut de πνευματικός ou πνευματικόν.

★

Il apparaît qu'il existe deux vocabulaires grecs, celui que manient les Grecs, puriste ou vulgaire, et celui qu'ont adapté à leurs besoins les philosophes, les savants et les techniciens de l'Europe. Il s'agit de deux systèmes, le plus souvent parallèles, mais qui interfèrent parfois ou divergent.

Il se pose ainsi au grec d'aujourd'hui des problèmes qu'il résout par des procédés divers. Dans les deux exemples que nous avons décrits, nous avons vu que le grec ne peut pas employer comme le font les Français ni *mystique*, ni *pneumatique* qui constituent pourtant sans conteste des termes authentiquement grecs.

www.cimec.ro

SUR UNE INSCRIPTION MÉTRIQUE

PAR

A. ERNOUT

(Paris)

La publication par M. Attilio Degrassi d'un choix d'inscriptions latines remontant à l'époque de la République[1], a permis de reconsidérer certains textes dont la lecture et l'interprétation ne sont pas entièrement assurées, et sur lesquels la discussion reste ouverte. C'est pourquoi je me suis cru autorisé à présenter quelques remarques sur une inscription découverte à Corinthe en 1926, et qui a provoqué de nombreux commentaires[2], jusqu'à celui que lui a consacré M. Sterling Dow dans les *Harvard Stud. in Class. Philol.*, LX, 1951, p. 81—100. C'est une étude minutieuse, accompagnée d'excellentes photographies, qui semble avoir épuisé le sujet. Mais y a-t-il sujet épuisable, surtout quand il s'agit d'un texte mutilé?

L'inscription (no. 342 de M. Degrassi), rédigée en vers (distiques élégiaques), célèbre l'exploit du proconsul Marc Antoine, l'aïeul du dictateur, qui, pour se rendre dans sa province de Cilicie en 101, fit passer sa flotte par l'isthme de Corinthe sur la route *diolkos* construite pour cet usage — exploit sans précédent, dit faussement l'inscription; *Qui carmen composuit veritatem egressus est. Neque enim tum primum naves longae per diolcon transvectae sunt* (cfr. Thuc. VIII 7 s.; Polyb., IV 19.7.V, 101.4) corrige M. Degrassi. Elle est gravée en très beaux caractères, mais mutilée à la fin des vers 1, 8, 9, 10, au milieu du v. 10, sans compter des lacunes insignifiantes aux v. 7, 8, 9 et le martèlement du nom du dédicataire; aussi M. Dow a-t-il soigneusement mesuré l'étendue de ces mutilations, et déterminé le nombre des lettres auquel elles correspondent, de manière à fixer les limites des conjectures possibles:

Quod. neque. conatust. quisquanst. neque [0.19 m.] *au*[*it?*]
Noscite. rem. ut famaa. facta. feramus. uirei

---

[1] *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, a cura di Attilio Degrassi, La Nuova Italia ed., Firenze, 1957.

[2] Cf. Sterl. Dow qui ne signale pas moins de six éditions du texte parues avant la sienne.

www.cimec.ro

Auspicio [*Antoni Marc*]*i. pro. consule. classis*
Isthmum traductast. missaque. per. pelagus
Ipse. iter. eire. profectus. Sidam. classem. Hirrus. Atheneis
Pro. praetore. anni. e. tempore. constituit
Lucibus. haec. pauc[*ei*]*s. paruo. perfecta. tumultu*
Magna. [*qu*]*om. ratione. atque. salut*[*e.* 0.118(-?)m.]
Q[*u*]*ei*[.] *probus*[.] *est*[.] *lauda*[*t.*] *quei. contra. est in* [. . .]
Inuid[*ea*]*nt. dum. q*[*u . . . d*]*ecet.id* [.] *u* [. . .]

APPARAT CRITIQUE: 1. *neque* [*concipere ausus*] A.B. West et F.E. Adcock; *neque* [*adhuc meditatus*] R.E. Hack in L.R. Taylor a. B. West, *AJA* 32 (1928) 9—22, Diehl, *Alt. Inschr.* 3ème éd., no. 306; *neque* [*mente percepit*] S. Reinach, *R.A.* 35 (1932) 165; *n.* [*post audebit*] Lommatzsch, Warmington, *n.* [*post agitabit*] E. Fraenkel; lacunam seruat Degrassi.

[l.7 *pauc*[*ei*]*s* Dow, quadrante spatio in saxo: *pauc*[*i*]*s* edd. priores.

[l. 8 *magn*[*a. qu*]*om* Fraenkel in Lommatzsch; Warmington, Dow quadrante spatio, Degrassi; *magna* [*.ac. qu*]*om* cett. // *salut*[*e bona*] Fraenkel, Warmington, Dow, Degrassi: *salut*[*e simul*] Taylor-West, Diehl.

[l.9 *inu*[*idet.illum*] Taylor-West, Diehl uel *i. illi* unde *i.illei* Warmington: *in*[*uidus. damnat*] A.H. Travis *in*[*uidet. actum*] N. Getty, Dow, Degrassi dubitanter.

[l.10 *q. ... ecet. id u*[*ideant*]: *q*[*uos cond*]*ecet* Taylor-West, Diehl, q[*uod cond*]*ecet* Fraenkel, Warmington, *q*[*ui. cond*]*ecet* Getty, Dow, Degrassi.

Un pareil texte est propre à favoriser les restitutions conjecturales. Celles que j'ai données dans l'apparat n'en épuisent pas la liste; M. Dow s'est ingénié à en suggérer d'autres; ainsi l.1: *conicere ausus*; *posse putauit*; *mens agitauit* (plutôt *mente agitauit*); *homo sperauit*. Comme aucune d'elles ne s'impose, partant des lettres AV qui subsistent et semblent supposer la présence d'un parfait en -AVI, je suggère à mon tour: *Quod neque conatus quisquanst neque* [*consumm*]*aui*[*t*] avec un double spondée final: «*Ce que personne n'a jamais entrepris ni mené à bonne fin*».

Il suffit de parcourir les articles *conor* et *consummo* du Thesaurus pour voir combien est fréquente l'opposition entre «entreprendre» et «mener à bien», e.g. Cicéron, *Orat.* 210: *id nos fortasse non perfecimus, conati quidem saepissime sumus*; *Catil.* 2.19 *ut desperent id quod conantur se consequi posse*; Sénèque, *N.Q.* 6, 5, 3: *nulla res consummata est dum incipit* etc.

Je n'ai rien à suggérer pour la fin du v. 8; les deux restitutions *salute simul, salute bona* sont banales et d'un style assez plat, mais l'inscription est écrite tout entière dans ce ton.

Les vers 9 et 10 sont plus difficiles, surtout le dernier. M. Dow, sur la suggestion de M. Norris Getty, professeur à l'Université de Harvard, a proposé de lire:

Quei probus est laudat, quei contra est inuidet actum,
Inuideant dum qui condecet id uideant

et M. Degrassi l'a suivi. Dans cette hypothèse *qui* devient un «old ablative, i.e., a relative adverbe», ce qui amène M. Dow à traduire: «Whoever is upraight

www.cimec.ro

praises, whoever is the opposite feels envy on account of the accomplishment. Let them envy, so long as they see how the feat is creditable». Toutefois il ajoute «An obvious difficulty with this solution is the mood of [*cond*]***ecet.***» (p.95), et il suggère d'autres suppléments possibles: *q*[*uos. add*]***ecet*** ou ***q***[***uos. ded***]***ecet,*** et deux traductions «Let them envy, provided whom it (the achievement) befits, this they see» ou «Let them envy, provided whom (viz. themselves) it (their envy) dishonors, this they see». Je pense en effet que la construction *id qui* (c. à. d. l'ablatif adverbial de *quid*, au sens de *quomodo*) est difficilement défendable. Puisque nous sommes dans le domaine de la conjecture, ne peut-on pas ajouter une autre possibilité:

Inuideant dum qu[*od ded*]*ecet id u*[*ideant*].

«Qu'ils soient envieux pourvu qu'ils voient ce qu'il y a de malséant (dans leur envie).» L'inscription se terminerait par une réflexion morale, qui conviendrait assez bien au ton adopté par le rédacteur, et l'on pourrait la traduire ainsi:

Ce que jamais personne n'a entrepris ni mené à bien, [1]
Apprenez-le, de façon que nous répandions par la renommée les exploits du héros.
Sous les auspices du proconsul Marc Antoine, la flotte
Traversa l'Isthme et fut envoyée à travers la mer;
Lui-même [2] se mit en route pour Sida [3]; le propréteur Hirrus
Equipa la flotte à Athènes selon la saison de l'année [4].
Tout cela fut achevé en peu de jours, sans grande difficulté [5]
Avec beaucoup de méthode, et une pleine réussite [6].
Le bon citoyen loue cet acte, le mauvais en est envieux.
Qu'ils en soient envieux, pourvu qu'ils voient combien cela est malséant.

Ce titulus est rédigé dans un style conventionnel, où se maintiennent des graphies et des tournures archaïsantes: *quisquanst*, *famaa*, *virei* (génitif singulier), *eire*, *pauceis*, *quom*=*cum* préposition (cf. *aetate quom parua* dans l'épitaphe d'un Scipion, *CIL* I² 11, Ernout, ***Textes arch.*** no. 17), *quei* (à côté de la restitution *qui*, fort douteuse du v. 10); l'élision prosodique de *s* final dans *feramus*; la construction plautinienne (*Rud.* 847): *eire profectus*, cf. Kühner-Stegmann, *Ausf. Gramm. d. lat. Spr.* II, 1, 680 qui compare l'homérique βῆ δ'ἰέναι; où apparaissent aussi des expressions de la langue poétique: *lucibus*= *diebus*; *pelagus*= *mare* et les figures de la rhétorique habituelles, allitérations: *famaa* - *factu* - *feramus*, v. 2 *ipse* - *iter* - *eire* v. 5; *pauceis*-

---

[1] ou « ni même imaginé », si l'on adopte *mente agitauit*.

[2] *Ipse:* Marc Antoine par opposition à Hirrus.

[3] Port de Pamphylie voisin de la Cilicie.

[4] C'est-à-dire la mauvaise saison qui l'avait retenu à Athènes *propter nauigandi difficultatem*.

[5] ou « sans grand désordre ».

[6] *salute bona:* expression consacrée, pour dire que tout s'est passé sans perte, tout étant sain et sauf; cf. Thesaurus sous *bonus*, 2093, 65 et 2094, 38 sqq.; *bona salus* = ἀγαθὴ σωτηρία CGL III 290, 55.

9—10. Passage assez maladroit au singulier: *qui bonus est laudat*, au pluriel indéfini: *Inuideant*, et jeu de mots sur *inuideant* — *uideant*. Cf. dans l'inscription d'un Scipion le jeu de mots sur le double sens de *honos* — *honore; mandatus* — *mandatus*, Degrassi 312.

www.cimec.ro

paruo - perfecta v. 7; jeux de mots antithétiques: *inuideant - uideant*; ordre des mots *magna bona* (?), etc. Par là le style de l'inscription rappelle de près la rédaction des épitaphes métriques des Scipions, surtout les no. 311 et 312 du recueil de M. Degrassi (cf. Ernout, *Textes archaïques* no. 15 et 17), qu'il n'est pas besoin de citer. Celles-ci sont encore composées en vers saturniens, mais l'épitaphe de M. Cornelius Scipio Hispanus qui fut *praetor peregrinus* en 139 (Degrassi, no. 316; Ernout, no. 18) est, comme le titulus du proconsul Marc Antoine, en distiques élégiaques. On voit se créer et se développer peu à peu un style d'*elogia* fait de formules et de clichés. Intéressante pour l'historien, cette inscription ne l'est pas moins pour le philologue et le critique de textes.

www.cimec.ro

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ У АРИСТОТЕЛЯ

ВЛ. В КАРАКУЛАКОВ

(Москва)

I

Из терминов, которые в дальнейшем стали служить для обозначения частей речи, наиболее древним является ὄνομα (имя). Он встречается уже у Парменида[1] и пифагорейцев[2], он знаком Демокриту[3] и Протагору[4]. Объясняется это тем, что первой языковой проблемой, вставшей перед греческой философской мыслью, была проблема связи между «именем» и его предметным значением. Термин ὄνομα служил для наименования слов, имеющих предметное значение, в первую очередь существительных (в именительном падеже единственного числа). Несколько позже появляется термин ῥῆμα (речение, глагол). Впервые он встречается у Демокрита[5] и, по всей вероятности, был знаком и Протагору[6]. Однако трудно сказать, что именно разумелось ими под этим термином. Термины σύνδεσμος (союз) и ἄρθρον (член) появляются у современников Аристотеля: у Исократа[7] и в *Реторике* Анаксимена[8].

У Платона термин ὄνομα употребляется в его традиционном значении; следует лишь отметить, что в качестве ὄνομα выступает не только существительное в именительном падеже, но также инфинитив глагола[9] и причастные формы[10]. Что касается термина ῥῆμα, то первоначально он служит у Платона для наименования элементов предложения, отличных от ὄνομα; так в каче-

---

[1] Parm., fr. 8_{38-41} D.
[2] Iamblichi *De vita Pythagorica liber* (ex rec. A. Nauck), Petropoli, 1884, стр. 60.
[3] Diog. Laert., IX, 48.
[4] Aristot., *Rhet.*, III, 5.
[5] Diog. Laert., IX, 48.
[6] *Ibidem*, IX, 53—54.
[7] Isocr., τέχνη fr. 6.
[8] Rhet. ad Alex., c. 25.
[9] *Cratyl.*, 414 B, 424 A.
[10] *Ibidem*, 421 c; Soph., 237 c.

www.cimec.ro

стве ῥῆμα может выступать сочетание слов, на которые этимолог разлагает «имя» (Δίφιλος из Διὶ φίλος),[1] а также любое слово, не имеющее предметного значения, в частности, местоимения.[2]

Терминологическое значение ὄνομα и ῥῆμα приобретают у позднего Платона, в *Софисте*, где они выступают в качестве наименования составных элементов суждения, субъекта и предиката.[3] Ῥῆμα определяется как обозначение действия τὸ μὲν ἐπὶ ταῖς πράξεσιν ὂν δήλωμα που λέγομεν, ὄνομα — как обозначение того, кто совершает это действие (τὸ δέ γ' ἐπ' αὐτοῖς τοῖς ἐκείνας πράττουσι σημεῖον τῆς φωνῆς ἐπιτεθὲν ὄνομα). Это, видимо, и послужило Диогену Лаэртию основанием для утверждения, что Платон первый исследовал возможности грамматики» πρῶτος ἐθεώρησε τῆς γραμματικῆς τὴν δύναμιν).[4]

II

Первая попытка дать систематическую классификацию «частей речи», исходя при этом из языковых критериев, принадлежит Аристотелю, который в 20-й главе *Поэтики* перечисляет «части словесного изложения» (μέρη τῆς λέξεως). Однако принцип, лежащий в основе этой классификации слов, остается до конца невыясненным, и вопрос этот продолжает привлекать внимание специалистов; этим объясняется, что за последнее двадцатилетие можно отметить, по крайней мере, четыре серьезных исследования, посвященные специально этой проблеме.[5] Вопросу о «частях речи» посвящены и первые главы трактата Аристотеля *Об истолковании;* однако не следует упускать из вида, что в данном случае речь идет о членах «предложения» (λόγος), рассматриваемого как словесное оформление суждения.

В исторических очерках, открывающих во многих античных трактатах раздел о частях речи, Аристотелю приписывается установление то трех, то двух частей речи. Так, Дионисий Галикарнасский утверждает, что Теодект[6] и Аристотель насчитывали три «первичные части» словесного изложения: имена, глаголы и союзы; до четырех частей речи продвинулись лишь стоики, «отделив от союзов члены»[7]. Подобное утверждение содержится и у Квинтилиана.[8] А Симплиций (со ссылкой на Порфирия) утверждает, что о члене, как о «части словесного изложения», говорится у Теофраста и у οἱ περὶ αὐτόν[9]. В других же источниках, более поздних, в лондонских схолиях к § 11 грам-

[1] *Cratyl.*, 399 A—C, 421 B.
[2] *Soph.*, 237 D, Tim. 49 E.
[3] *Soph.*, 261 D—262 D.
[4] Diog. Laert., III, 25.
[5] И. М. Тронский, *Учение о частях речи у Аристотеля.* Ученые записки Ленинградского университета, № 63, серия филологических наук, вып. 7, 1941 г., стр. 20—36; G. Scarpat, *Il discorso e le sue parti in Aristotele*, Milano, 1950; A. Pagliaro, *Il capitolo linguistico della „Poetica" di Aristotele*, in *Ricerche linguistiche*, III. Roma, 1954, стр. 1—55; C. Galavotti, *Il syndesmos in Aristotele*, in *La parola del passato*, fasc. XXXVII, Napoli, 1954, стр. 241—255.
[6] Имеется в виду, несомненно Θεοδέκτεια, изданная Аристотелем *Риторика* Теодекта.
[7] *De comp. verb.*, 2; ср. *De Demosth. praest.*, 48.
[8] *Inst. orat.*, I, 4, 18.
[9] Simplic., *In Aristot. Categ.*, p. 10, 24 Kalbfleisch (Comm. in Arist. Graeca, VII, Berlin, 1907).

www.cimec.ro

матики Дионисия Фракийского[1], у Присциана[2] и ряда других римских грамматиков содержится указание, что Аристотелю были известны только две «части речи»: имя и глагол. Как отмечает Тронский, совпадение лондонских схолиев к Дионисию с изложением Присциана свидетельствует о том, что их источником был Аполоний Дискол.[3] Вряд ли можно усмотреть принципиальное противоречие между упомянутыми двумя группами источников, так как у Присциана ясно сказано, что помимо имени и глагола, «диалектики» признавали наличие и других частей речи, которые они называли «получающими смысл только вместе с другим словом» (consignificantia).[4]

Однако все эти сведения находятся в противоречии с двадцатой главой *Поэтики*, где перечисляются восемь «частей словесного изложения». Основной причиной, приведшей к возникновению этого противоречия, является, по всей вероятности, то обстоятельство, что *Поэтика* была неизвестна Дионисию Галикарнасскому и другим грамматикам этого периода. История сохранения произведений Аристотеля, которые до I века до н.э. пролежали в подземном хранилище, дает достаточные основания для такого предположения; это подтверждается и тем, что *Поэтика* Аристотеля ни разу не упоминается Дионисием. К тому же, не следует забывать и того, что позднейшие грамматики в вопросе о классификации частей речи подходили к своим предшественникам исходя из своих собственных критериев классификации и отмечая то, что не укладывалось в эти рамки; различия между принципами и задачами классификации слов у Аристотеля, стоиков и александрийских грамматиков остаются как бы незамеченными, и возникает искажающая действительное положение вещей картина некоего постепенного развития учения о частях речи, исходящего на всех своих этапах из одних и тех же критериев.

III

В настоящее время подлинность двадцатой главы *Поэтики*, за крайне редкими исключениями, признается всеми исследователями Аристотеля; однако в свое время издателю *Поэтики* Риттеру, а за ним и некоторым другим (Герке, Бутчеру, Сэндису), глава эта представлялась не связанной с контекстом, в связи с чем они были расположены рассматривать ее как интерполяцию и приписывать ее авторство какому-нибудь более позднему грамматику.

Аргументы в пользу подлинности этой главы оказываются куда более убедительными, чем соображения в пользу позднейшей интерполяции. Действительно, она составляет как бы единое целое с последующими двумя главами, подлинность которых, вообще, не может быть подвергнута сомнению, поскольку они явно перекликаются с *Риторикой* Аристотеля; аргументом против ее подлинности не может служить и то, что она является слишком «тех-

[1] *Gramm. Graeci*, I, 3, p.p. 515–521, Hilgard.
[2] *Gramm. Latini*, II, p. 54 Keil.
[3] И. М. Тронский, ук. соч., стр. 21.
[4] *Gramm. Latini*, II, p. 54 Keil.

www.cimec.ro

нической »: не следует забывать, что потребность комментирования произведений художественной литературы была одним из источников возникновения античной языковой теории; к тому же, в начале девятнадцатой главы *Поэтики* Аристотель ясно говорит, что ему остается еще сказать о « словесном выражении » (περὶ λέξεως). Уместность рассмотрения в *Поэтике* « частей словесного изложения » подтверждается также замечанием Аристотеля в четвертой главе трактата *Об истолковании* о том, что все виды предложений, за исключением предложения, выражающего логическое суждение, являются предметом исследования риторики и поэтики.[1] Однако главным аргументом в пользу подлинности двадцатой главы, как это отмечают Байуотэр[2] и Штейнталь[3], является то, что классификация « частей словесного изложения » в *Поэтике* основана на таких критериях, которые были уже недействительными для последующих поколений. Поэтому более поздняя интерполяция ни в коем случае не могла бы облечься в форму двадцатой главы *Поэтики*. К тому же, и терминология главы является вполне аристотелевской.

В отличие от текста *Риторики*, хорошо сохранившегося, текст *Поэтики*, в частности двадцатой главы, представляет для исследователя большие трудности текстологического и интерпретационного характера. В упомянутой главе это касается, главным образом, раздела о « союзе » (σύνδεσμος) и « члене » (ἄρθρον), а также начального абзаца, где дается перечень « частей словесного изложения ». Раздел о « союзе » и « члене » представляется весьма испорченным, и любым соображениям интерпретаторов, по всей вероятности, суждено здесь остаться, в лучшем случае, блестящими догадками. Что касается начального абзаца главы, то здесь недоразумение опять-таки порождено наличием в перечне « частей словесного изложения », « члена », названного на шестом месте, между « глаголом » и « падежом », тогда как нормальнее, казалось бы, ему было следовать за « союзом », предшествуя « имени ».

Ряд исследователей и издателей *Поэтики*, в том числе Гартунг, Зюземиль, Ростаньи, Скарпат, Гальвалотти, считают упоминание « члена » более поздней интерполяцией; другие же (Шпенгель, Гудеман, Арди) расположены рассматривать место, занимаемое « членом » в перечне « частей словесного изложения », как результат описки, допущенной переписчиком, который, пропустив « член » в перечне, вписал его не на своем месте; в связи с этим упомянутые издатели производят соответствующую перестановку слов в тексте; эта перестановка оправдывается и тем, что далее в тексте главы « член » рассматривается вслед за « союзом »; наконец, Штейнталь высказывает догадку, что у Аристотеля значилось « союз или член » (σύνδεσμος ἢ ἄρθρον)[4]. Однако в этом случае не только возможность описки становится весьма маловероятной, но оказывается вообще невозможным объяснить тот способ, при помощи которого переписчик решил исправить допущенную описку.

---

[1] *De interpr.*, 4, 17 a 5.

[2] Aristotle, *On the art of poetry. A revised text with critical introduction, translation and commentary by J. Bywater*, Oxford, 1909, стр. 261.

[3] H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, ed. 2, vol. 1, Berlin, 1890, стр. 265.

[4] H. Steinthal, ук. соч., стр. 265; этого же мнения придерживается и H. Arens, *Sprachwissenschaft*, Freiburg/München, 1955, стр. 12.

www.cimec.ro

IV

В начале двадцатой главы *Поэтики* Аристотель перечисляет элемент (т.к. звук — στοιχεῖον), слог (συλλαβή), союз (σύνδεσμος), имя (ὄνομα), глагол (ῥῆμα), член (ἄρθρον), падеж (πτῶσις), предложение (λόγος) в качестве «частей словесного изложения». Однако многие из этих терминов имеют у него значение весьма отличное от того, которое им присуще в современной грамматической терминологии (и даже от их значения в античном языкознании послеаристотелевского периода). Это послужило для многих издателей и исследователей *Поэтики* основанием ограничиться замечанием, что Аристотель в перечне «частей словесного изложения» упоминает три (Ростаньи, Скарпат)[1] или четыре (Шёман, Маккеон)[2] «части речи», и воздержаться от рассмотрения вопроса о том, что представляет собой этот перечень, каков его характер. А некоторые издатели, например Гудеман[3], прямо отрицают системный характер перечня, объявляя его перечислением разнородных элементов, которые не могут быть восприняты в качестве членов единой систематической классификации.

Еще Фален[4] обратил внимание на то обстоятельство, что перечень «частей словесного изложения» представляет собой перечисление возрастающих по объему фонетических единиц; однако ни он, ни многие другие после него, не использовали этот момент в качестве отправной точки для решения вопроса о характере «частей словесного изложения».

Впервые, насколько, нам известно, М. Поленц, правда лишь мельком, говорит о перечне «частей словесного изложения», как о некоей классификации, отмечая, что в определении «части» учитываются формальные моменты (φωνὴ συνθετή и т.д.), место слова в предложении и, в первую очередь, семантичность φωνὴ σημαντική—ἄσημος); грамматическая же точка зрения полностью отсутствует.[5] Обстоятельному рассмотрению вопрос о характере классификации «частей словесного изложения» в 20—й главе *Поэтики* подвергается в работах Тронского[6] и Пальяро[7], причем этому последнему, как видно, не была известна работа его предшественника.

В основу классификации «частей словесного изложения» Аристотель кладет звуковой момент; как отмечает Тронский[8], в определениях «частей» в качестве родового понятия выступает «звук» (φωνή), а сами «части словесного

---

[1] *La Poetica di Aristotele* con introduzione, commento e appendice di Augusto Rostagni, Torino, 1927, стр. 78, примечание к началу 20-й главы; G. Scarpat, ук. соч., стр. 43; ср. H. Steinthal, ук. соч., стр. 261 слд.

[2] G. F. Schoemann, *Die Lehre von den Redetheilen nach den Alten*, Berlin, 1862, стр. 7—8; R. McKeon, *Aristotles conception of language and the arts of language (Classical Philology*, t. 41, 1946, стр. 193—206), стр. 199.

[3] Aristoteles, Περὶ ποιητικῆς. ed. A. Gudeman, Berlin-Leipzig, 1934, стр. 337, примечание к началу 20-й главы.

[4] I. Vahlen, *Beiträge zu Aristoteles Poetik (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften*, Philol.-hist. Klasse, т. 56, Wien, 1867), стр. 220.

[5] M. Pohlenz, *Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa. (Nachrichten von der Gesellschaft der Wissensch. zu Göttingen*, philol.-hist. Kl. Fachgruppe I, Altertumswissenschaft, 1939, Bd. III, No 6, стр. 151—198), стр. 163.

[6] И. М. Тронский, ук. соч.

[7] A. Pagliaro, ук. соч.

[8] И. М. Тронский, ук. соч., стр. 24.

www.cimec.ro

изложения » (μέρη τῆς λέξεως) выступают как звуковые единства, выделенные в потоке речи. В классификации эти единства располагаются в порядке возрастания их объема[1] и характеризуются с точки зрения своей семантичности.

О первых двух единицах, « звуке » и « слоге », отмечается, что они лишены самостоятельного значения, но служат составными элементами для единиц большего объема, обладающих, в свою очередь, самостоятельным значением: элемент характеризуется как неделимый звук, из которого может возникнуть доступное разумению звуковое образование ἐξ ἧς πέφυκε συνθετὴ γίγνεσθαι φωνή), а слог — как не имеющий самостоятельного значения звук («незначащий звук » — φωνὴ ἄσημος), состоящий из безгласного и гласного.[2]

Следующие затем « союз » и « член » также определяются как « незначащие звуки », которые, однако, не препятствуют и не содействуют составлению из нескольких звуков одного значащего звука οὔτε κωλύει οὔτε ποιεῖ μίαν σημαντικὴν ἐκ πλειόνων φωνῶν), т.е. не могут служить составными «незначащими звуками» для образования «значащих звуков»; для различения их от единиц предшествующего разряда возникает необходимость указать на выполняемые ими функции в связной речи (« может составить один, имеющий самостоятельное значение, из нескольких звуков, имеющих самостоятельное значение », « показывает начало, или конец, или разделение предложения »), которые находятся в определенном соотношении с местом, занимаемым « союзом » и « членом » в предложении (в начале, в середине, в конце).[3]

Таким образом, будучи « незначающими » сами по себе « союз » и « член » приобретают определенную семантичность как составные элементы « предложения »[4]

Следующие « части » классификации — имя и глагол — , хотя и состоят из элементов, лишенных самостоятельного значения, сами таковым обладают, являясь « значащими звуками » (φωνὴ σημαντική); отличаются они, однако, друг от друга не своим основным значением, которое так и остается нераскрытым[5], а лишь временным соозначением и предикативной функцией, присущими второму из них.[6]

Что касается « падежа » имени или глагола, то у Аристотеля это тоже « часть », имеющая самостоятельное значение, находящаяся, однако, в определенном соотношении со значением соответствующих имени и глагола[7]; в понятие падежа включены все « отклоняющиеся » формы имени и глагола: изменения имени по падежам и числам (кроме именительного падежа единственного числа), времена (кроме настоящего времени изъявительного накло-

[1] В перечне « частей словесного изложения » « член », по всей вероятности, должен был следовать за « союзом » и лишь по вине переписчика стоит не на своем месте.

[2] Более подробное рассмотрение вопросов фонетики у Аристотеля для нашего исследования не представляется необходимым.

[3] Следовательно, в разряд « члена » и « союза » могут быть включены слова, которые мы теперь относим к служебным и незнаменательным частям речи.

[4] Ср. A. Pagliaro, ук. соч., стр. 7.

[5] Это обстоятельство не представляется странным, если учесть, что для классификации Аристотеля, как это будет показано в дальнейшем, принципиальное значение имел сам факт семантичности, а не ее характер.

[6] *De interpr.*, 3, 16 в 9—10; ср. И. М. Тронский, ук. соч., стр. 27.

[7] Ср. A. Pagliaro, ук. соч., стр. 37.

www.cimec.ro

нения) и наклонения глагола, а также вопросительная форма; в отличие от имени и глагола, падеж не может выступать в качестве субъекта или предиката суждения.[1]

Наконец, в отличие от предыдущих « частей », имеющих самостоятельное значение, « предложение » (λόγος) определяется как « составной значащий звук » (φωνὴ συνθετὴ σημαντική), отдельные части которого также являются « значащими »; оно представляет собой объединение единиц, имеющих самостоятельное значение и образующих определенное смысловое единство. Определение предложения в *Поэтике* отличается от его определения в трактате *Об истолковании*[2], где предложение рассматривается как словесное оформление суждения; в *Поэтике* же предложение понимается намного шире: предложением является и определение человека, как обозначение одного предмета, и *Илиада*, как соединение многих; таким образом, определение предложения в трактате *Об истолковании* представляется частным случаем определения, дающегося в *Поэтике*. Если в *Об истолковании* предложением являлось то целое, в которое слагались « знчащие звуки », то в *Поэтике* λόγος, наряду с именем, глаголом и падежом, оказываетс ялишь « частью словесного изложения », чего-то более обширного, хотя и сам он, как мы видели из приведенного примера, по своему объему может быть весьма обширным.

Таким образом, с классификацией, основанной на фонетическом признаке, переплетается классификация, основывающаяся на семантическом критерии; с этой точки зрения мы имеем дело с перечнем, открываемым различными разрядами « незначащих » единиц и завершенным единицей, обладающей самостоятельным значением и образованной из более мелких единиц, также имеющих самостоятельное значение.

Классификация « частей словесного изложения », даваемая Аристотелем, представляется нам в виде фонетико-семантического ряда, определения отдельных элементов которого осложняются синтаксическими и логическими моментами из-за недостаточности семантического критерия[3], ряда, в который, по замечанию Тронского[4], еще не укладывается понятие « слова », потому что согласно принципам, лежащим в основе этой классификации, различные приведенные виды слов оказываются отнесенными к различным семантическим группам (не имеющим самостоятельного значения и имеющим таковое).

Итак, μέρη τῆς λέξεως у Аристотеля это нечто иное, чем μέρη или στοιχεῖα τοῦ λόγου (части речи) позднейшей грамматической теории. У Аристотеля, в частности, λέξις выступает как некая величина, лишенная конечности[5], объединяющая « части », которым эта конечность присуща, тогда как в позднейшей грамматической теории эта конечность присуща и « частям речи » и объединяющему их целому — λόγος'у.

---

[1] *De interpr.*, 2, 16 a 32—16 в 5; 3, 16 в 11—17; ср. И. М. Тронский, ук. соч., стр. 28.

[2] *De interpr.*, 4.

[3] Нам представляется неоправданной попытка Пальяро (ук. соч., стр. 7) поставить в один ряд фонетико-семантические и логико-синтаксические моменты, тем более, что сам Аристотель в « Поэтике » старается не выпячивать логический критерий, а к синтаксическому прибегает, по сути дела, лишь при определении союза и члена.

[4] И. М. Тронский, ук. соч., стр. 25.

[5] Такому подходу к делению λέξις на составные « части » могла, в какой-то мере, способствовать и манера греческого письма, где между словами не существовало промежутков; ср. A. Pagliaro, стр. 7.

www.cimec.ro

Тронский метко подмечает, что примененный Аристотелем классификационный принцип, состоящий в делении λέξις на фонетические единицы возрастающего объема, имеет за собой длительную традицию, восходящую, по всей вероятности, к Демокриту, опираясь на ритмометрическую теорию, в которой, как это было показано Франком[1], прочно установилось введенное Демокритом трехступенное членение: слог — стопа-различные метры, тон-интервал-различные аккорды, членение для которого ритмики нередко указывают языковую параллель: элемент-слог-имя с глаголом[2]. Однако стройная система атомистов — звук, слог, имя, словосочетание, предложение — в дальнейшем оказалась разрушенной в результате включения в нее новых «частей словесного изложения», выделенных на основе семантических и логических критериев.[3] Процесс этот был, по всей вероятности, длительным, и ко времени Аристотеля фонетический и семантический критерий играли в классификации равноважную роль.

★

Классификация « частей словесного изложения » у Аристотеля исходит, как мы это видели, из внеграмматического подхода к выделению языковых единиц. Поэтому нам представляются необоснованными утверждение Пальяро, что одним из критериев выделения μέρη τῆς λέξεως был критерий лексико-*морфологический*, т.е., собственно грамматический, и его стремление видеть в Аристотеле « подлинного основателя грамматики ».[4]

Этим, однако, ни в коей мере не снижается выдающаяся роль Аристотеля в развитии античной языковой теории; в частности, система « частей словесного изложения » Аристотеля явилась, несомненно, весьма важной предпосылкой для создания последующими поколениями ученых системы « частей речи ».

---

[1] E. Frank, *Plato und die sogenannten Pythagoreer*, Halle, 1923, стр. 167 слл.

[2] Напр. *Theonis Smyrnaei Expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium* (rec. E. Hiller), Lipsiae, 1878, стр. 49; ср. *Cratyl.*, 424 E—425 A, где излагается атомистическая теория языка, о чем см. статью И. М. Тронского « *Из истории античного языкознания* », помещенную в сборнике «*Советское языкознание* », т. 2, Ленинград, 1936 г., стр. 21—38.

[3] И. М. Тронский, *Учение о частях речи у Аристотеля*, стр. 25, 28, 34.

[4] A. Pagliaro, ук. соч., стр. 7 и 28.

www.cimec.ro

NOTES DE PHONOLOGIE LATINE

PAR

JAN SAFAREWICZ

(Cracovie)

1. LA VALEUR PHONOLOGIQUE DU LATIN *ü*

Il est très vraisemblable que, dans le latin littéraire de l'époque classique, il y avait un son *ü*. On s'appuie en l'affirmant sur une énonciation de Quintilien (*Inst.* I 4,7—8) qui vaut bien d'être citée : *at grammatici saltem omnes in hanc descendent rerum tenuitatem, desintne aliquae nobis necessariae litterae, non cum Graeca scribimus (tum enim ab isdem duas mutuamur), sed proprie in Latinis : ut in his* **seruus** *et* **uulgus** *Aeolicum digammon desideratur, et medius est quidam* **u** *et* **i** *litterae sonus (non enim sic* **optimum** *dicimus ut* **opimum**) *et ⟨in⟩* **here** *neque* **e** *plane neque* **i** *auditur* . . . Le texte ainsi restitué est celui que donne M. Niedermann dans l'édition : *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae libri primi capita de grammatica* (I 4—8), Neuchâtel, 1947. La restitution est sans doute bien fondée. Car notre tradition manuscrite de Quintilien se réduit à deux sources : une tradition pleine, représentée principalement par le manuscrit A (Ambrosianus E 153 sup.) datant du IXe s., et une tradition mutilée (avec une lacune au commencement) notée β, dont le représentant le plus important est le manuscrit Bn (Bernensis 351), du IXe s. également (à la même tradition β appartiennent aussi : le manuscrit N, c.-à-d. Parisinus Lat. 18527 Nostradamensis du Xe s., et le manuscrit J, c.-à-d. Cantabrigiensis Ioannensis, du XIIe s.). Le texte de Niedermann est en accord avec la tradition β ; en effet, on lit en A : *ut medius est quidam* **u** *et* **i** *litterae sonus (non enim sic* **optumum** *dicimus ut* **optimum**) *et* . . . ; il y a à cette place une correction de la *manus secunda* : on a changé les mots *ut optimum* en *aut optimum.* Des deux traditions, le texte β offre une leçon suffisamment claire : *non enim sic optimum dicimus ut opimum* exprime que le son *i* dans le mot *optimus* était prononcé autrement que le *i* dans *opimus.* L'opposition est évidente : dans *optimus* il y a précisément ce *medius quidam u et i litterae sonus* dont parle Quintilien, tandis que dans *opimus* on a un *i* clair (car c'est une voyelle longue). Dans la

www.cimec.ro

tradition A les corrections sont nécessaires : déjà *ut medius* fait difficulté (le texte β fournit ici la leçon *et medius*) ; et le passage qui nous intéresse en ce moment, n'est pas clair, lui non plus : il est évident que *optumum* était prononcé de manière différente de *optimum* ; mais où est-il ce « medius sonus » dont nous parle Quintilien? C'est pourquoi les éditeurs acceptent, dans la plupart des cas, la correction de la *manus secunda* et publient *aut optimum*. On peut admettre que le texte A reflète une correction très ancienne : les grammairiens, qui connaissaient bien l'hésitation phonétique entre *optimus* et *optumus*, pouvaient introduire ces formes dans le passage où Quintilien traite du son intermédiaire entre *i* et *u*. Le texte plus vraisemblable (*lectio difficilior*) nous offre sans aucun doute la tradition β qui n'exige aucun changement.

On peut tirer du texte de Quintilien les conclusions suivantes: 1° Il y avait un son intermediaire entre *u* et *i*, notamment une voyelle brève, comme il suit de l'exemple *optimus* ; 2° Cette voyelle était distincte du latin *i* ordinaire ; 3° Dans l'alphabet latin il n'y avait pas de lettre pour noter ce son. Il est bien probable que ce son n'était autre que *ü*. Il faut maintenant préciser la valeur phonologique de ce son dans le système latin.

L'exemple cité par Quintilien représente un cas particulier : il s'agit d'une voyelle brève dans la syllabe intérieure ouverte placée devant une consonne labiale. Or, dans les syllabes intérieures ouvertes, à une époque assez reculée, il y avait un changement qu'on attribue à l'action de l'« intensité initiale », qui a conduit à l'élimination de toutes les distinctions qualitatives de voyelles brèves. La voyelle réduite qui s'y développa, phonologiquement uniforme, à été identifiée avec certains phonèmes qui apparaissaient dans les syllabes initiales. On a conservé, en effet, à l'initiale l'ancienne distinction de cinq voyelles brèves : *a, e, i, o, u*. Or, la voyelle réduite intérieure a été en principe identifiée avec *i* de la syllabe initiale ; mais devant *r* cette voyelle a été conçue comme un *e* ; devant *l* non palatal comme un *u* ; après la voyelle *e* comme *o* ; enfin, devant une voyelle, elle a été identifiée avec *e* (*cōnfĭcĭō, Falĕrĭī, Sicŭlus, alueŏlus, caprĕolus*). Il n'est donc point surprenant si, devant une consonne labiale, apparaît à l'époque archaïque un flottement du type *optimus* : *optumus*. La voyelle réduite a pu être identifiée ou bien avec *i*, en raison du principe général, ou bien, sous l'influence de la consonne labiale qui suivait, avec *u*. Au point de vue de la phonétique, la prononciation *ü* n'était pas exclue, mais phonologiquement ce son devait être interprété ou bien comme une variante du phonème *i*, ou bien de *u*, car dans les syllabes initiales il n'y avait pas de phonème *ü*. On ne peut donc pas parler d'un phonème *ü* à l'époque où l'emploi de ce son était limité aux conditions indiquées plus haut : ce n'était qu'un cas particulier de la réalisation du phonème *i* ou de *u*. L'emploi des variantes *i* et *u* était réglé par des considérations stylistiques ; à l'époque archaïque la valeur des deux variantes était à peu près la même ; à l'époque classique la variante *i* prend le dessus.

La situation a changé lorsque la loi de la réduction des voyelles brèves dans les syllabes intérieures a cessé d'agir. L'unique condition phonétique à laquelle était lié le flottement entre *i* et *u*, devint alors le fait que la consonne suivante était labiale. C'est en ce temps-là que le flottement *i* : *u* a pu pénétrer dans la syllabe initiale, ce qui se produisit en effet dans le mot *libet*: *lubet*. L'hésitation entre *i* et *u* y était motivée. La forme primitive de ce verbe comportait,

www.cimec.ro

sans aucun doute, un *u*, car la racine en devait être **leubh-*. C'est dans les groupes très fréquents comme *quī lubet, quid lubet*, traités comme un mot unique, que l'hésitation entre *u* et *i* pouvait y être introduite. En partant de ces groupes de mots, après l'extinction de l'« intensité initiale », la forme *libet* a pu se fixer à coté de *lubet*. Mais, même dans ce cas, un phonème nouveau n'apparut pas dans le système de la langue : l'effet du changement consistait seulement en ce que l'étendue du flottement *i* : *u* devint plus grande.

Un changement dans le système ne pouvait apparaître qu'au moment où la société romaine était entrée en contact familier avec une langue qui comportait le phonème *ü* : cette langue était le grec littéraire.

Il faut ici rappeler un fait bien connu que, dans les langues culturelles qui restent en contact avec des langues étrangères, peuvent apparaître certains éléments d'un système étranger à coté de phonèmes indigènes. C'est ce qui se produit dans les mots empruntés qui n'ont pas subi une assimilation complète. Ainsi, par exemple, en polonais contemporain, il n'y a pas de phonèmes *t'*, *d'*, ou *r'* : mais ces phonèmes peuvent être employés dans les mots comme *tik* (français *tic*), *Tivoli* ; *digesta* (latin), *dis* (terme de musique) ; *riwiera* (la Côte d'Azur), *ring* (anglais), *riposta* (italien) etc.[1]. Dès lors il n'est que naturel qu'une variante phonètique qui existe dans une langue soit identifiée avec un phonème étranger, notamment dans les mots d'origine étrangère.

On peut donc s'expliquer sans peine que, dans le latin littéraire, dans les mots sentis comme étrangers, il ait pu apparaître un son *ü* qui a été identifié avec le son subissant l'hésitation entre *i* et *u*[2]. C'est sans doute de cette manière qu'il faut expliquer la présence des doublets *lumpa* et *limpa* (ou *lympha* en ortographe ultérieure), *clupeus* et *clipeus* (à l'étymologie obscure), peut-être aussi *lunter* et *linter*. La remarque de Quintilien, citée au commencement de notre article, dérive sans doute, elle aussi, de la comparaison de l'état phonétique latin avec celui du grec. Quintilien parle, il est vrai, des mots latins (*optimus*), mais la distinction de ce *medius quidam sonus* est probablement une conséquence de l'observation des faits grecs.

D'après les modèles littéraires, qui ont introduit l'ortographe *y* dans les mots empruntés au grec, la prononciation et l'orthographe grecques ont envahi la langue et les textes vulgaires. C'est ce qui ne peut pas nous étonner. Un phénomène pareil s'est produit au début du Ier siècle avant n.è. dans le domaine des consonnes : il est bien connu que, à cette époque, sans doute sous l'influence grecque, la mode s'est répandue de prononcer les consonnes constrictives avec une aspiration. Cette mode a été vite tournée en ridicule comme on le sait par les vers de Catulle (c. 84) ; néanmoins elle nous donne un témoignage de l'influence qu'exerçait le système phonologique grec sur celui du latin.

Pour ce qui concerne le son *ü*, quelque chose de pareil pouvait se produire en ce temps-là. Le latin ne possédait pas ce phonème, mais l'hésitation *i*: *u*, qui existait en latin depuis longtemps, pouvait faciliter l'introduction de ce phonème dans la langue littéraire ; celle-ci, de son coté, a servi de modèle pour les formes vulgaires, qui l'ont suivie avec quelque exagération.

---

[1] Cf. Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego* [2], 1958, p. 60.

[2] Cf. pour toute cette question l'ouvrage de A. Graur, *I et V en latin*, Paris, 1929.

www.cimec.ro

C'est ainsi que, à l'époque impériale, l'hésitation *i* : *u* : *y* est visible souvent, surtout dans les inscriptions. Elle apparaît principalement dans les mots étrangers, mais elle embrasse également certains mots du fonds latin, comme le substantif *stupendia*, fréquent dans les inscriptions de l'époque impériale, représentant le *stipendia* classique[1]. Un facteur phonétique avait sans doute provoqué cette hésitation, car le fait n'apparaît, à quelques exceptions près, qu'avant une consonne labiale. C'est par conséquent cette consonne qui causait un certain arrondissement des lèvres accompagnant l'articulation vocalique précédente. Mais ce trait phonétique secondaire ne pourrait pas se faire sentir si la mode de prononcer à la grecque n'avait pas introduit le phonème *ü* dans la langue littéraire.

Dans un cas encore le son *ü*, propre à la langue littéraire, a exercé une influence sur le latin parlé. La voyelle *ĭ* a subi une labialisation lorsqu'elle suivait un *u̯* et ce son a été identifié avec le *y* grec. C'est ainsi que l'on trouve, à partir du IIe siècle de n.è., des exemples où un *i* a été remplacé par un *y*, cf. Vel. Long. VII 75 (cf. aussi, dans l'*Appendix Probi*, les gloses : 120. *uir non uyr*, 121. *uirgo non uyrgo*, 122. *uirga non uyrga*[2]).

Le phonème *ü* ainsi développé ne se fixa point dans le système phonologique du latin parlé. Il n'existe pas en roman commun. Le flottement *i* : *u* a duré jusqu'à la fin de l'antiquité et on en entrevoit les reflets dans les langues romanes ; mais le phonème *ü*, différent d'un *i* et d'un *u*, n'apparaît nulle part. L'alternance *i* : *u* est visible, par exemple, dans les mots suivants :

aestimo (REW 246) : it. *stimare*, log. *istimare* etc., à côté de *aestumo* : obwald. *stuma*, tirol, *stome*, a. esp., a. port. *osmar* ;

aurifex (REW 795) : it. *orefice* etc., à côté de *aurufex* : abruzz. *rofece* ;

decima (REW 2503) : it. *decima*, fr. *dîme* etc., à côté de *decuma* : log. *deguma*, cat. *deuma* ;

monimentum (REW 5672) : log. *munimentu*, agen. *munimento*, à côté de *monumentum* : roum. *mormînt* (Graur, *l.c.*, *p.* 65) ; etc.

Nous arrivons ainsi à la conclusion suivante : le système phonologique du latin parlé (on pourrait dire : du latin vulgaire) ne comportait jamais de phonème *ü*. Dans la langue littéraire, ce phonème a été constitué sous l'influence du grec et il a laissé certaines traces même dans la langue commune. Mais il n'est pas entré dans le système de la langue parlée et lorsque l'importance de la langue littéraire a diminué et l'influence grecque s'est affaiblie, les traces du phonème *ü* ont disparu ; il n'est pas hérité par les langues romanes.

2. LES DIVERSES VALEURS PHONOLOGIQUES DU *e* LATIN

Le latin a hérité la distinction des voyelles brèves et longues. C'est pourquoi il y avait dans le système latin, dès le commencement, deux phonèmes du type *e* : un *ĕ* bref et un *ē* long. Le trait pertinent en était au point de vue phonologique la quantité. Mais, sans doute dès l'époque prélittéraire, se sont

[1] Stolz-Leumann, *Lateinische Grammatik* [5], p. 85 ; A. Graur, *l.c.*, p. 72.

[2] Stolz-Leumann, p. 62 ; W. A. Baehrens, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, 1922, p. 52.

www.cimec.ro

développés certains traits phonétiques de ces voyelles, secondaires et non phonologiques, mais constants ; ils concernaient le degré d'apperture : la voyelle brève était ouverte, on le sait, tandis que le *e* long était fermé.

Les changements qui se sont produits dans les syllabes intérieures comme l'effet de l'« intensité initiale » n'ont pas provoqué, à ce qu'il paraît, la modification de cet état de choses. Un *e* bref s'est développé à cette époque devant un *r*, p. ex. dans *imperō* à coté de *parō*. Cette voyelle semble pourtant être ouverte, de même que l'*e* bref ancien : la graphie isolée *inpeirator* de l'inscription de l'an 189 av. n. è. (CIL I² 614) n'est pas un témoignage suffisant d'une différence d'apperture entre le *e* ancien ouvert et le son nouveau plus resserré. De même le changement du groupe *erc* en *irc* (*stircus* CIL I² 401, *Mircurios* CIL II 564 etc.), limité à un certain parler rustique, ne permet pas d'en tirer la conclusion d'une dislocation du système phonologique latin.

Ce système n'a changé qu'au moment où la diphtongue *ei* a subi la monophtongaison. Il se développa d'abord, on le sait, un *e* long très fermé, différent de l'ancien *ē* long. Les traces de ce phonème nouveau ont été conservées dans l'orthographe *e* au lieu de l'ancien *ei*, p. ex. dans le nom. pl. de la deuxième déclinaison *ploirume*, '*plūrimī*', CIL I² 9 ; en second lieu, dans les mots tels que *deus*, *oleum*, où ce nouveau *e* fermé a subi l'abrégement et est resté sous cette forme jusqu'à l'époque classique. Le système devint alors bien compliqué ; il comportait deux sortes d'*e* long : une voyelle très fermée, qui a remplacé la diphtongue, et une autre moins fermée — mais fermée tout de même — qui représentait l'ancien *ē* long.

Une nouvelle complication est intervenue à la même époque par le fait que les voyelles longues, dans certaines conditions, ont subi un abrégement : c'est ce qui se produisit en position devant une autre voyelle (*vocalis ante vocalem corripitur*) et dans les mots à structure ïambique. Dans ces conditions, un *e* bref fermé pouvait alors apparaître. C'est ainsi qu'à côté d'un ancien *e* bref ouvert pouvait se développer un *e* bref fermé.

Malgré tous ces changements phonétiques, le système revint vite à l'état primitif. L'existence de deux variétés d'*e* long, qui étaient fermées l'une et l'autre, a conduit à l'identification de la variété plus fermée avec la voyelle *ī* qui existait dans le système. Déjà vers le milieu du IIe siècle av. n. è., le son qui se développa de l'ancienne diphtongue *ei*, a été rendu uniforme avec l'ancienne voyelle *ī*, de sorte que la distinction graphique des deux phonèmes n'était plus possible. Il fallait apprendre, dans quels mots ou dans quelles formes l'orthographe *ei* ou *i* était régulière. Il n'y avait plus aucune différence phonologique entre les deux sons. On sait que ces questions d'orthographe intéressaient les Romains qui essayaient d'introduire certaines règles. Les traces de la discussion sur cette question ont été conservées dans les fragments de Lucilius (v. 358—370 M.). C'est ainsi que, à partir du milieu du IIe s. av. n. è., le système de voyelles longues redevint conforme à l'état primitif : il ne comportait qu'un seul *e* long, dont l'articulation était fermée.

Le développement de voyelles brèves pose certaines questions. Il faut distinguer l'*ĕ* fermé qui a paru par l'abrégement ïambique du *ē* continuant l'ancienne diphtongue, et d'autre part, le *ĕ* abrégé devant une voyelle.

Dans les mots à structure ïambique l'abrégement n'était que facultatif. A côté de formes abrégées il y en avait qui conservaient leur longueur. Dans

www.cimec.ro

le cas où les voyelles longues se sont conservées, la voyelle s'est identifiée avec le *ī*. C'est pourquoi la variété abrégée de ce son était représentée par un *ĭ* bref, d'où les formes *mihĭ, tibĭ, sibĭ* qui étaient employées à côté de *mihī, tibī sibī*, conservées jusqu'à l'époque classique. Un phonème *ĕ* ne s'est donc pas constitué : le son ainsi articulé a été senti comme une variété brève du phonème *ī*. L'identification phonologique du *ĕ* avec *ĭ* était d'autant plus facile que l'articulation de l'*ĭ* était toujours ouverte, très proche de la voyelle *ĕ*.

Le témoignage de Quintilien (*Inst.* I 4,8) qui dit que dans le mot *here* 'hier' *neque* **e** *plane neque* **i** *auditur*, peut soulever certains doutes. Le mot *here* ou *heri* est un adverbe qu'il faut reconstruire sous la forme **herei*. Il s'ensuit, en apparence, que le son développé de l'ancienne diphtongue *ei* conservait, encore au cours du Ier s. de n. è., une articulation intermédiaire entre *i* et *e*. Mais cette conclusion est peu probable. Il s'agit sans doute d'une hésitation *-ī* : *-ĭ*, concernant la quantité (comme c'est le cas des mots tels que *tibĭ* etc. ; *herī* : Ter., *Eun.* 169) ; la variété *here* que l'on trouve déjà chez Properce (II 22,1). représente sans doute une autre formation morphologique, à savoir un locatif en *-ĭ*, d'où régulièrement *herĕ* (cf. *antĕ*). La remarque de Quintilien vise probablement l'hésitation qui en est la conséquence : il y avait trois variétés que l'on employait concurremment : *herī, herĭ* et *herĕ*. Il n'est pas permis, en tout cas, d'en déduire la conclusion de l'existence, dans le système phonologique, d'un phonème *ę̆* différent de l'*ĕ* ordinaire.

Le cas était tout autre dans les mots qui ont subi l'abrègement devant une autre voyelle. L'abrégement y était constant et la voyelle qui s'y forma n'avait pas de liens avec *ī* développé de l'ancienne diphtongue. On a par conséquent les formes du type *dĕus, olĕum* sans traces de l'hésitation *e* : *i*. La voyelle *ĕ* abrégée de cette manière pouvait être distincte de l'*ĕ* ordinaire, mais il n'y a aujourd'hui aucune indication qui puisse corroborer cette supposition. Le rétrécissement de la voyelle *e* devant une autre voyelle, indiquée par l'*Appendix Probi* (55. *uinea non uinia* etc. ; cf. des inscriptions pompéiennes : *ualiat* CIL IV 1173 ; *abiat* ib. 538 'habeat' etc.) ne se produisait pas encore à cette époque ; les formes *uinias, uinieis* des inscriptions d'Amiternum (CIL I^2^ 1853) sont dialectales.

On arrive ainsi à la conclusion que, après les changements qui sont intervenus au cours du IIIe siècle av. n. è., le système phonologique latin est redevenu, déjà au IIe siècle av.n.è., le même qu'au point de départ : il ne comportait que deux phonèmes *ē* : *ĕ* dont la distinction phonologique consistait en la différence de quantité ; ces phonèmes présentaient aussi une différence non phonologique du degré de l'apperture : *ē* long était plus fermé que le *ĕ* bref dont l'articulation était ouverte.

Les changements du système commencèrent de nouveau pendant le Ier siècle de notre ère. Déjà au IIe s. avant n.è. les diphtongues *ai, oi, -āi* avaient changé, en latin, de manière essentielle. Jusqu'à ce temps-là, c'étaient des diphtongues comparables à celles qui existaient en indo-européen commun : c'étaient les groupes de deux phonèmes consistants en une voyelle (brève ou longue) et une sonante tautosyllabique à fonction consonantique (en latin, ces sonantes étaient *i̯, u̯*). Or, au IIe s. avant n.è., ces diphtongues se transformèrent en éléments monophonématiques *ae, oe* ; le changement phonologique est démontré par le fait que, en dehors des diphtongues *ae, oe*, l'*ę* n'existe nulle

www.cimec.ro

part en latin. Les anciennes diphtongues *ai*, *oi*, *-āi* sont ainsi devenues des voyelles diphtonguisées, c'est-à-dire, des voyelles simples à l'articulation inégale[1] ; c'étaient dès lors les diphtongues dans le sens qu'on leur donne à présent en phonétique[2].

Cette modification importante n'a pourtant pas provoqué de changements dans le système phonologique, car les phonèmes nouveaux ont pris la place qui était réservée à des diphtongues anciennes. L'unique détail qui avait une importance phonologique, c'était la réduction du nombre des diphtongues : au lieu de trois (*ai*, *oi*, *-āi*) il n'y en avait plus que deux (*ae*, *oe*). Mais, au cours du Ier siècle de n.è., le développement ultérieur de ces voyelles diphtonguisées a déjà conduit au changement du système, car les voyelles en question ont subi une simplification.

Les voyelles diphtonguisées, c'est-à-dire à l'articulation inégale, étaient dans le système latin un élément hétérogène. Toutes les autres voyelles comportaient une articulation uniforme. Rien d'étonnant que ces éléments exceptionnels *ae*, *oe* aient été assimilés à d'autres : ils sont devenus aussi les voyelles longues uniformes, mais, on le sait, de manière inégale.

Il n'y avait pas de difficulté phonologique quant à la voyelle *oe* : elle a été identifiée avec le *ē* long, dont l'articulation était fermée. Mais le développement de la voyelle *ae* était plus compliqué.

Comportant un élément à l'apperture la plus grande dans la partie initiale de son articulation, cette voyelle a changé en *e* long ouvert et n'a pas subi l'identification avec l'ancien *ē* qui était fermé. C'était possible, au point de vue du système, puisque cette voyelle a retenu la place de l'ancienne diphtongue. La différence phonologique entre le *ē* et le *ae* a été par conséquent conservée, quoique la raison phonétique de cette distinction fût déjà tout à fait autre : la différence consistait en degré d'apperture. Au lieu de l'alternance ancienne *ē* : *ae*, il se forma une alternance nouvelle *ē̆* : *ę̄*.

Dans l'écriture, cette distinction n'est pas visible ; dans les deux cas on écrivait E, car cette lettre rendait l'ancien *ē* aussi bien que l'ancien *ę*. D'autant plus pouvait-elle servir pour exprimer le nouveau phonème *ę̄*. C'est pourquoi, dès le Ier siècle de n.è., il y a dans l'orthographe hésitation entre E et AE que l'école exigeait dans certains cas. Mais dans la prononciation il ne pouvait pas y avoir de confusion. D'autre part, le système a subi une modification essentielle. Dans la série de voyelles brèves il n'y avait qu'un seul phonème *ę̆* ; dans la série des longues, au contraire, un *ē* ouvert apparut à côté du *ę̄* fermé.

Cet état de choses ne dura pas longtemps. Déjà au Ier siècle de n.è. l'abrégement de voyelles longues finales a commencé, suivi du rétrécissement général de leur articulation. Dès le IIe s. les oppositions de quantité n'existaient plus dans les syllabes finales (sauf dans la prononciation scolaire soutenue par la tradition). Dans cette position du mot il n'y avait qu'un seul *e*, notamment un *ę̆* fermé.

Au cours du IIe s. de n.è., ce changement du système s'est répandu à toutes les syllabes inaccentuées. Ainsi, les syllabes toniques mises à part, il

---

[1] Cf. mon article: *La valeur phonologique des diphtongues latines*, dans *Eos* XLIV, 1950, fasc. 1, p. 123–130.

[2] Cf. J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*[2], Paris, 1943, p. 78.

www.cimec.ro

n'y avait dans le système qu'un seul *e*, à savoir fermé indifférent quant à la quantité. Mais dans les syllabes accentuées, l'ancienne distinction demeurait encore. On y avait trois phonèmes du type *e* : un ancien *ē* long fermé, un nouveau *ē* ouvert (qui correspondait à l'ancienne diphtongue *ae*), enfin, un *ĕ* bref ouvert.

Les oppositions de quantité ont disparu définitivement au cours du IIIe siècle même dans les syllabes toniques. Mais, sous l'accent, le rétrécissement des voyelles n'est pas intervenu. C'est pourquoi, dans cette position du mot, l'opposition des voyelles ouvertes et fermées a été conservée. Il y avait donc dans les syllabes toniques deux voyelles : *ę* à côté de *ę*. Cet état de choses est le point de départ du développement roman.

3. LES VOYELLES NASALES

A l'époque classique les voyelles nasales apparaissent en latin dans deux positions : à l'intérieur des mots devant les spirantes *s*, *f*, (*cōnsuēuit*, *cōnfēcit*) et à la fin des mots où elles étaient représentées par les lettres *-am*, *-em*, *-im*, *-um*. La valeur phonétique de ces sons est visible : c'étaient des voyelles longues accompagnées d'une résonance nasale ; elles comportaient une articulation buccale secondaire qui était dentale au corps du mot (comme il suit de l'orthographe), tandis qu'au contraire, à la fin du mot, l'articulation buccale était labiale. Il est par conséquent possible qu'elles se terminaient par l'élément consonantique labial implosif, qui n'empêchait pourtant pas d'apercevoir l'ensemble de l'articulation comme un élément vocalique. Il s'agit d'en fixer la valeur phonologique.

Les voyelles nasales à l'intérieur du mot ne formaient pas, à l'époque classique, de phonèmes distincts. C'est ce qui suit du fait qu'elles n'apparaissent que dans des conditions phonétiques strictement définies : devant *s* ou *f* il n'était pas possible, à ce qu'il paraît, à cette époque, d'employer une voyelle orale pure suivie d'une consonne nasale ; d'autre part, devant d'autres consonnes la voyelle nasale n'apparaissait jamais (cf. *ante*, *amputō*, *ancus* etc.).

Mais l'existence de voyelles nasales comme phonèmes indépendants est garantie par le fait qu'elles apparaissent à la fin du mot. En cette position elles s'opposaient d'une part à des voyelles longues orales (*rosam*, acc. sg., à côté de *rosā*, abl. sg.), et d'autre part à des groupes composés d'une voyelle orale et d'une consonne nasale *n* (*nōmen*, *flāmen*, *flūmen* etc.). Il faut donc reconnaître l'existence de voyelles nasales *a*, *e*, *i*, *u*, à l'époque classique, comme phonèmes indépendants ; et comme elles avaient leur place dans le système, les voyelles nasales de l'intérieur du mot pouvaient leur être assimilées, car leur articulation ne différait pas beaucoup de celles de la fin du mot.

Elles n'étaient pourtant pas absolument identiques aux voyelles nasales finales. Elles n'avaient pas cette articulation secondaire buccale labiale qui caractérisait la fin du mot. A part cela, la voyelle *ǫ*, qui apparaissait souvent dans l'intérieur (*cōnsuēuit* etc.), n'avait pas son correspondant à la fin du mot, du moment où le *-ǫ* final avait changé en *-ų*. Ce détail n'empêchait pourtant pas l'identification phonologique principale des deux types de phonèmes, car le *ą* intérieur correspondait à *-ą* final (*āmflectus*, *āmfrāctus*, *ānser* etc.), de même que *ę* intérieur à un *-ę* final (*ēmēnsus* etc.), *į* intérieur à *-į* final (*īnfēlīx* etc.),

www.cimec.ro

u̯ intérieur à *-u̯* final (*tūnsus* etc.). La différence phonologique essentielle consistait en ce que, dans la position intérieure, ces sons n'exerçaient pas la fonction diacritique. Or, le développement des voyelles nasales s'est poursuivi distinctement dans la position intérieure et à la fin du mot.

A l'intérieur, les voyelles nasales ont perdu très tôt leur résonance nasale, en s'assimilant à des voyelles longues orales. D'après le témoignage de Velius Longus (VII 79,1), déjà Cicéron prononçait souvent *forēsia*, *hortēsia*, et du texte de Varron (*ling.* V 118) il suit que sa prononciation du mot *mēnsa* était *mēsa*. Une indication importante est fournie par la préposition *trāns* qui, en fonction de préverbe, devant les mots commençant par une sonore, s'est transformée en *trā-* (*trādūcō* etc.), c'est-à-dire, a perdu complètement sa résonance nasale. La dénasalisation commencée ainsi devait sans doute être bientôt achevée.

Le sort des voyelles nasales finales était différent. Dans cette position, c'étaient des phonèmes indépendants. Mais leur développement était influencé par divers facteurs dont le principal était sans doute l'influence de l'école. C'était en effet un facteur qui pouvait, dans une certaine mesure, arrêter l'évolution spontanée. Le modèle de la langue littéraire favorisait certainement la conservation de l'état de choses classique. On le voit dans les inscriptions. Si les exemples de l'amuissement de la résonance nasale sont nombreux dans les inscriptions provenant d'Italie et d'Afrique, ils sont assez rares sur le territoire de la Gaule et de l'Espagne. Diehl[1] n'en cite que quelques-uns des trois premiers siècles de n.è. On a attribué cette différence à l'enseignement scolaire qui était bien développé dans les provinces de l'Ouest.

Un autre détail doit être relevé. Priscien nous a laissé un témoignage qu'en son temps il y avait une voyelle brève devant le *-m* final (II 23,13 K) ; il traite par conséquent les graphies *-am*, *-em*, *-im*, *-um* comme les groupes réels de deux sons: d'une voyelle orale brève et d'une consonne *-m*. Ce témoignage reste en contradiction avec ce qui a été dit de la valeur phonétique des graphies: *am*, *-em* etc. à l'époque classique: ce devaient être des voyelles nasales. J'ai essayé d'interpréter le témoignage de Priscien comme un reflet de la doctrine scolaire[2]; on enseignait qu'il faut prononcer toutes les lettres qu'on écrivait, s'il y avait donc *-am*, *-em* etc. en écriture, il fallait prononcer ces groupes de lettres comme les groupes de deux sons : *a* + *m*, *e* + *m* etc. La prononciation dont parle Priscien n'était par conséquent qu'une restitution scolaire d'un état de choses qui n'avait jamais réellement existé dans la langue parlée.

Dans le latin parlé, en effet, les voyelles nasales finales ont perdu assez tôt leur résonance nasale. Elles existaient encore intactes à l'époque de Quintilien, mais déjà Velius Longus (VII 54,2 K), sous le règne d'Hadrien, ne distinguait pas à la fin des mots les voyelles orales des voyelles nasales. C'est donc au cours du IIe siècle de n. è. que la disparition des voyelles nasales s'est accomplie. Dès ce moment le système phonologique latin n'en possédait plus.

[1] Ernestus Diehl, *De M finali epigraphica*, Lipsiae, 1899.

[2] Cf. *Atti del III Congresso Internazionale dei Linguisti 1933*, Firenze, 1935, p. 176—179.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

QVAESTIVNCVLAE TVLLIANAE

SCRIPSIT

CASIMIRVS FELIX KUMANIECKI VARSAVIENSIS

Laudes diligentiae in causis defendendis adhibendae, quae ab Antonio in dialogi q.i. *De oratore* libro secundo § 148—149 canuntur, sic in codicibus familiae M[1] traditae sunt : *Causa ut penitus, quod initio dixi, nota sit, diligentia est ; ut aduersarium attente audiamus atque ut eius non solum sententias sed etiam uerba omnia percipiamus, uoltus denique perspiciamus omnis, qui sensus animi plerumque indicant, diligentia est — id tamen dissimulanter facere, ne sibi ille aliquid proficere uideatur, prudentia est — deinde ut in eis locis quos proponam paulo post, reuoluatur /M : peruoluatur L/*[2] *animus, ut penitus insinuet in causam, ut sit cura et cogitatione intentus, diligentia est ; ut iis rebus adhibeat tamquam lumen aliquod memoriam, ut uocem ut uiris.* Subsequitur sententia haec : *Inter ingenium quidem et diligentiam perpaulum loci reliquum est arti.* Adde quod post uocabulum *Inter* librarius codicis H spatium uacuum 6 litterarum reliquit, librarius autem cod. E correctionis signum ⌣, ut eius mos fuit in locis suspectis facere, posuit. Sententiam in uerba *ut uocem ut uiris* exeuntem claudicare eandemque iam antiquitus in archetypo corruptam fuisse docet interpolatio, quae in codice Laudensi nunc deperdito olim legebatur. Etenim in libris manu scriptis, qui ab illo deperdito codice originem ducunt[3], codices VDOPR dico, post uocabula *ut uocem ut uiris* leguntur uerba *haec magna sunt*, proterue ante uocabulum *Inter* interpolata. Quae uerba textui Tulliano iam in antiquitate inserta, cum manifestae interpolationis speciem prae se ferrent, ab omnibus dialogi Ciceroniani editoribus spreta esse, non est cur miremur. Cum tamen sententia ita ut in *codd. M* (= *AHE*) tradita est, stare non posset, Ernesti suasit, ut post uerba *ut uocem ut uiris* uocabula *diligentia est* adderentur.

[1] i.e. in codicibus his (saec. IX/ X exaratis): Harleiano 2736 (H) Abrincensi 238 (A), Erlangensi 848 (E).

[2] Familiae codicum L antistites hi sunt: Cod. Vat. 2901 (V) Cod. Cornell University B 2(D) Cod. Ottobonianus 2057 (O) Cod. Palatino-Vaticanus 1469 (P) Cod. Palatino-Vaticanus 1470 (R). Quos omnes codices, dum nouam dialogi q.i. De oratore editionem paro, contuli.

[3] Cf. J. Stroux, *Handschriftliche Studien zu Cicero De oratore. Eine Rekonstruktion der Handschrift von Lodi*, Leipzig, 1921.

www.cimec.ro

Quae Ernesti coniectura omnibus fere dialogi Tulliani editoribus adeo placuit, ut eam in textum receperint. Quo factum est ut in editionibus Schuetzii, Henrichseni, Ellendtii, Orelli — Baiteri, Friedrichi, Wilkinsii, Courbaudi ultimum sententiae colon sic typis excusum occurrat : *ut iis rebus adhibeat tamquam lumen aliquod memoriam, ut uocem ut uiris* (*diligentia est*), Ellendtius coniectura Ernesti in textum recepta nondum ab omni parte contentus uocabulis *diligentia est* crucem praefixit. Attamen cum persuasum habeam post uocabula *uocem et uiris* praedicatum desiderari, quo addito sententia plenius et exquisitius sonet, ita hunc passum corrigendum esse censeo : *ut* ⟨*que*[1]⟩ *iis rebus adhibeat tamquam lumen aliquod memoriam, ut uocem, ut uiris* ⟨intendat⟩. Superfluum uidetur addere facillime accidere potuisse, ut uocabulum *intendat*, quod hoc loco supplendum putamus, propter subsequens uocabulum, quod est *Inter* exciderit.

In eiusdem libri § 142 haec Antonii uerba legimus : *Video enim in Catonis et in Bruti libris nominatim fere referri quid alicui de iure uiro aut mulieri responderit ; credo ut putaremus in hominibus, non in re consultationis aut dubitationis causam aliquam fuisse, ut quod homines innumerabiles essent, debilitati a iure cognoscendo uoluntatem discendi simul cum spe perdiscendi abiceremus.* In hoc passu uocabula *a iure cognoscendo* non immerito uiris doctis dubitationem mouerunt. Scimus enim optime *aliqua re* non *ab aliqua re* quemquam aut quidquam debilitari posse[2]. Inde euenit, ut ex editoribus, quoad scimus, solus Friedrich intactam hanc sententiam relinqueret, ceteri uariis locum temptarent coniecturis. E quibus Schuetzius sane moderatus fuit, cum pro *a iure cognoscendo* scribendum esse *in iure cognoscendo* existimaret. Non eadem moderatione fuerunt Bake, qui *numero cognoscendo*, Sorof qui *tanto munere cognoscendo*, Stangl, qui *munere cognoscendo*, Harnecker, qui *etiam in re cognoscenda*, Pearce, qui *debilitati* ⟨*metu*⟩ *a iure cognoscendo*, Ellendt, qui *debilitati ad ius cognoscendum* coniecerunt. Qui omnes uiri docti studuerunt, ut istam constructionem *debilitati a* sanarent. Aliam prorsus uiam ingressus est Orelli, cum uocabula *a iure* secludenda esse censeret, ut sententia ita procederet : *debilitati cognoscendo uoluntatem discendi simul cum spe perdiscendi abiceremus.* Via ab Orellio praemunita Piderit pergens usque eo processit, ut non solum uerba *a iure* sed etiam uocem *cognoscendo* e textu Tulliano tollendam esse statueret. Equidem mirari non desino istud medicamentum sane acerbum a Pideritio concoctum recentissimis editoribus adeo arrisisse, ut et in Wilkinsii et in Courbaudi editionibus uerba supra allata uncinis saepta legantur. Attamen locus facile corrigi poterit, si una tantummodo uocula *a* seclusa textum ita constituerimus : *debilitati* [*a*] *iure cognoscendo uoluntatem simul cum spe perdiscendi abiceremus.*

---

[1] ut <que> scribendum esse proposuit iam Bake in editione Amstelodami 1863 publici iuris facta.

[2] E multis exemplis Ciceronianis pauca delibare placet: *Cat.*, 2, 10 debilitati stupris; *Cat.*, 2, 14 Catilina consiliis, laboribus, periculis meis circumclusus ac debilitatus; *Cat.*, 3,10 Cethegus... recitatis litteris debilitatus atque abiectus; *Pro Mur.*, 45 eiusmodi de candidato rumore amici intimi debilitantur; *De domo*, 135 mentem debilitatam metu concidisse; *Pro Caelio*, 60 fortissimi uiri mentio et uocem meam fletu debilitauit et mentem dolore impediuit; *Pro Marc.*, 8 nulla est enim tanta uis, quae non ferro et uiribus debilitari frangique possit; *Phil.*, 12,7 an uos... populi Romani libertatis recuperandae cupiditatem non imminutam ac debilitatam putatis legatione pacis audita?

www.cimec.ro

In ea praefatione, quae libro secundo praefixa est in § 6 haec Cicero profert : *Quare equidem et in nostra ciuitate et in ipsa Graecia, quae semper haec summa duxit, multos et ingeniis et magna laude dicendi sine summa rerum omnium scientia fuisse fateor.* Quam sententiam uix sanam esse iam dudum uiderunt uiri docti. Atque Muellerus quidem pro *ingeniis* legendum esse *ingenii*, in locum autem infinitiui *fuisse* infinitiuum *floruisse* substituendum esse putabat. Ellendtii coniectura, qui *ingeniis magnos et laude dicendi* legendum esse proposuerat, nemini arrisit. Plurimi sunt, qui putent post *ingeniis* adiectiuum quoddam excidisse : Stangl ⟨*eximiis*⟩ Courbaud ⟨*magnis*⟩ supplendum esse censent. Friedrich lacunam maiorem post *ingeniis* statuit et fortasse ⟨*et exercitationibus oratores extitisse*⟩ adimplendum esse suspicatur. Equidem ut credam post *ingeniis* adiectiuum ⟨*excellentis*⟩ inserendum esse multis de causis adducor. Ac primum quidem afferendae sunt duae sententiae nostrae huic consimiles, quae De or., I,6 et 7 leguntur : *nam quocumque te animo et cogitatione conuerteris, permultos excellentis in quoque genere uidebis* et I,7 *Quis autem dubitet quin belli duces ex hac una ciuitate praestantissimos paene innumerabilis, in dicendo autem excellentis uix paucos proferre possimus.* Adde quod pro Quinct. 31 Hortensius *excellens ingenio*, pro Lig. 10 Tubero pater *homo cum ingenio tum etiam doctrina excellens* uocatur. Sed proxime ad nostram sententiam accedunt uerba, quae in oratione pro Archia habita sic scripta occurrunt (§ 15) *Ego multos homines excellenti animo ac uirtute fuisse et sine doctrina, naturae ipsius habitu prope diuino, per se ipsos et moderatos et graues extitisse fateor.*

www.cimec.ro

www.cimec.ro

APRECIERE CRITICĂ A MOMENTULUI SOCRATIC ÎN ISTORIA FILOZOFIEI GRECEȘTI *

DE

ION BANU

1. CADRUL SOCIAL-ISTORIC

Istoriografia filozofică idealistă continuă să creadă și azi că valoarea gîndirii lui Socrate nu ar putea fi altfel evidențiată decît proclamînd totala ei independență de cerințe social-economice obiective. Dintre autorii contemporani străini de marxism-leninism, Th. Gomperz [1] a fost, poate, singurul care a încercat o explicare a gîndirii socratice în funcție de cerințe exterioare ei, dar, căutîndu-le, nu a izbutit să treacă dincolo de factori psihologici obiectivi — stări de tulburare și destrămare psihică — ce ar fi solicitat anumite soluții și pe care Socrate s-ar fi străduit să le ofere. Interpretarea lui Gomperz este așadar și ea subiectivistă.

Istoriografia științifică, marxist-leninistă, a filozofiei are un punct de vedere opus în privința criteriilor care definesc valoarea unei reale personalități filozofice. Ea consideră că singurul mod în care se poate manifesta respectul față de un autentic gînditor și față de ideile sale, este acela de a demonstra că acestea au avut o anumită justificare istorică, răspunzînd în mod adecvat unui anumit apel social colectiv, apel avînd caracter de clasă. A explica ideile filozofilor în funcție de comandamente și limite obiective — în ultimă instanță, economico-istorice — înseamnă a le recunoaște supremul atribut, acela al apartenenței lor la istoria omenirii, a necesității lor, în locul și timpul dat, în ambianța de clasă, dată; înseamnă deci a le apăra de interpretări care tind să le subordoneze fortuitului, iraționalului, misticului.

---

* Se cunoaște controversa asupra valorii diferitelor izvoare istorice care ne redau personalitatea și gîndirea socratică. Ne conducem, urmînd o serie de autori, îndeosebi după *Amintirile* lui Xenofon, fără a ignora bineînțeles date pe care le aflăm la Platon, Aristotel, Diogene Laerțiu.

În acord cu Hegel, Lenin spune: « În „Memorabile" [Amintiri — *N. N.*], Xenofon l-a descris pe Socrate „mai bine, mai exact și mai fidel" decît Platon.», *Caiete filozofice*, p. 250.

[1] *Les penseurs de la Grèce*, vol. II, Paris-Lausanne, 1908, Payot, p. 67 și urm.

www.cimec.ro

Împotriva pseudo-interpretărilor, să încercăm — în lumina metodologiei marxist-leniniste — să-l înţelegem pe Socrate, ca pe un gînditor veritabil, ce a încercat să răspundă, în felul său, unor întrebări apărute în cursul mişcărilor şi ciocnirilor sociale din Atena celei de-a doua jumătăţi a sec. V. î.e.n. Şi nu numai să răspundă, dar să şi sprijine prin răspunsurile sale poziţiile sociale ale taberei de care se simţea legat.

Dacă — fie şi străin de exigenţele ştiinţei — idealistul Socrate ne apare, totuşi, mai profund decît predecesorii săi idealişti, să nu uităm că şi acesta a fost un efect al epocii. Logicul reflectă istoricul nu numai prin soluţiile teoretice care oglindesc cerinţe istorice; logicul răspunde istoricului şi prin faptul că — *în anumite condiţii* — cînd încordarea istorico-socială e mai intensă, se înfruntă teze teoretice opuse, mai « încordate » şi ele, superioare în complexitate şi subtilitate celor din epoci obişnuite — chiar atunci cînd este vorba de teze idealiste, deci inacceptabile.

Lenin spune, în legătură cu o apreciere hegeliană asupra lui Socrate că idealismul inteligent (dialectic) poate fi mai aproape de materialismul inteligent decît materialismul neinteligent (metafizic) [1].

Analiza critică a gîndirii socratice va scoate în evidenţă faptul că superioritatea gîndirii socratice, superioritate la care ne-am referit mai sus, e determinată tocmai de contribuţia pe care gîndirea socratică, indiferent de intenţiile gînditorului idealist atenian, a avut-o, după cum se va vedea mai jos, în dezvoltarea materialismului inteligent în vechea Grecie, fără ca, prin aceasta, intenţiile însăşi să fie « scuzate ».

★

Conflictul dintre democraţie şi aristocraţie a fost, în adevăr, extrem de puternic în epoca în care a trăit Socrate. Victoria democraţiei, dobîndită de partidul lui Pericle apare ca rezultat necesar al unor factori economici care, atunci, au activat cu mare intensitate.

Vorbindu-se de ascensiunea economică şi implicit politică, a Atenei, în secolul V î. e. n., ea e explicată de obicei prin efectele victoriei împotriva « marii armate » a lui Xerxe şi Mardonios, uitîndu-se însă că Atena a învins pe perşi, datorită forţei ei, în primul rînd navale, care mărturisea existenţa prealabilă a unei notabile capacităţi tehnico-economice. Ascensiunea economică a Atenei a început, după cum se vede, mai de timpuriu, iar victoriile de la Plateea şi Capul Mycale nu au făcut decît să intensifice şi să consolideze avîntul economic al cetăţii hegemone.

În acest secol V, Atena, înainte de a deveni un oraş al monumentelor de artă, este un oraş al atelierelor meşteşugăreşti, al întreprinderilor comerciale şi — împreună cu Pireul — un oraş al şantierelor navale, ca să nu mai pomenim de însemnatele exploatări miniere din Atica. În viaţa economică a Atenei sporeşte mereu rolul întreprinzătorilor meşteşugari, al negustorilor, al armatorilor, al cămătarilor, al cetăţenilor ce slujesc în flotă. Politica lui Clistene şi Temistocle, exprimînd cerinţele obiective ale economiei Atenei, a avut un rol de seamă pe linia înfăptuirii democraţiei, al cărei organizator principal a fost Pericle. Confederaţia de la Delos, condusă de Atena, fusese

[1] V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, Bucureşti, 1956, ESPLP, p. 212.

www.cimec.ro

în fond o alcătuire pusă în slujba intereselor posesorilor de averi mobiliare din Atena.

Democraţia ateniană a fost purtătoarea intereselor tuturor acestora, ca una care era singură în stare să le satisfacă nevoile economice. Deţinătorii de averi mobiliare, beneficiarii producţiei meşteşugăreşti, negustorii şi armatorii — sprijiniţi de un număr însemnat de oameni liberi ocupaţi în întreprinderi, în flotă ca şi de unii ţărani înstăriţi — sînt interesaţi în dărîmarea privilegiilor vechii aristocraţii funciare, cîte mai rămăseseră, şi, drept condiţie indispensabilă în acest scop, în răsturnarea radicală a puterii lor politice în cetate.

Cu cît ascensiunea economică a păturilor « de jos », menţionate, a fost mai puternică, cu atît contrastul de interese a fost mai viu şi rezistenţa aristocraţiei mai încăpăţînată. De aici şi duritatea conflictului, a ciocnirii dintre cele două pături ale clasei de proprietari de sclavi din Atena — demosul de o parte, aristocraţia de alta.

Cucerind puterea în anul 443, Pericle avea să definească ceva mai tîrziu în modul următor orientarea ideologică ce caracteriza, după părerea lui, noul regim: « (Statul nostru) se numeşte democraţie pentru că aparţine celor mulţi, iar nu unui mic număr de oameni . . . Sărăcia sau obscuritatea originii nu îndepărtează pe cineva (de funcţiunile publice) dacă poate fi util statului . . . Cel ce are drept ocupaţie munca manuală nu e lipit de capacitate politică... » [1].

Noi, cei de azi, ne dăm seama că Pericle exagera virtuţile regimului său. Fireşte, democraţia ateniană urmează a fi apreciată în ultimă instanţă prin prisma valorilor, atît de substanţiale, pe care le-a promovat. Dar preţuirea cuvenită a acestei valori nu trebuie să ne antreneze în a împinge încîntarea pînă la exaltare. Dacă aruncăm — peste capul lui Pericle — o privire lucidă asupra epocii, ea ne va apărea mai constrastant colorată decît cum se înfăţişează în cuvintele mai sus citate ale strategului atenian. Democraţie da, dar *democraţie sclavagistă*, ce se întemeiază pe munca chinuitoare a unui mare număr de sclavi; aceştia reprezintă imensa majoritate a celor care au drept ocupaţie munca manuală, dar pe ei Pericle nu-i are cîtuşi de puţin în vedere; egalitatea în faţa legii, la care se referă Pericle, este rezervată exclusiv *cetăţenilor*, în timp ce populaţia a aproape 200 de cetăţi « asociate » este jefuită fără menajamente; echilibru politic cu totul relativ, labil, sistematic ameninţat de luptele politice interne şi de războaiele externe.

Succesul politic al demosului atenian, efect al succeselor sale economice devenite hotărîtoare şi care a avut o influenţă binefăcătoare asupra progresului literaturii, artelor, filozofici greceşti, s-a întemeiat pe ciocniri violente între forţe contradictorii, şi aceasta şi-a lăsat amprenta asupra tuturor valorilor ideologice făurite în această epocă. Puterea democratică care satisfăcea interesele întreprinzătorilor de ateliere meşteşugăreşti, ale armatorilor şi cămătarilor, ale negustorilor şi proprietarilor agricoli mijlocii, era privită cu scepticism de o masă destul de mare de ţărani liberi (mici proprietari) ai Aticii şi nu mulţumea pe deplin sărăcimea, care ar fi dorit reforme mai radicale [2].

---

[1] Tucidide, *Istoria războiului peloponeziac*, II, 37—40.

[2] *Istoria universală*, vol. II, sub red. S. L. Utcenko şi colab.. Bucureşti, 1959, Editura ştiinţifică, p. 38.

www.cimec.ro

Prin inițierea de vaste lucrări publice, prin numărul mare de cleruhii trimise pe teritoriul aliaților, presiunea sărăcimii era periodic și în anumită măsură atenuată. Revoltele «aliaților» erau în cele din urmă lichidate. Teroarea de clasă, în a cărei menținere erau interesate toate păturile clasei dominante — deasupra divergențelor dintre ele — apăra statul de răscoale ale sclavilor. Rămînea însă ura antidemocratică a partidului aristocratic. Independent de menționatele limite ale democrației, aceasta apărea extrem de amenințătoare pentru aristocrați, care înfruntau guvernul democratic, complotau împotriva lui, încercînd să profite de pe urma actelor sale de slăbiciune. Asprimea conflictului dintre aceste două pături sociale ale clasei de proprietari de sclavi e evocată pregnant — spre a lua un exemplu — de epitaful de pe mormîntul sîngerosului tiran Critias, care deși aparținînd unei date ceva mai tîrzii e totuși caracteristic și pentru starea de spirit a aristocrației din vremea lui Pericle: «Acest monument este dedicat oamenilor curajoși, care, deși pentru puțin timp, au stăvilit totuși desfrînarea nerușinată a afurisitului popor atenian»[1]. Cînd, la sfîrșitul secolului, Lysias va înfiera în pledoaria sa împotriva lui Eratostene, fărădelegile acestuia și ale lui Teramene, cuvintele sale ne vor apărea ca biciuind întreaga politică antipopulară a aristocrației ateniene.

Să reținem deci, din cele de mai sus, condiționarea economică a conflictului dintre democrați și aristocrați și violența acestuia.

II. PRINCIPALELE PROBLEME

Cum se oglindea pe plan ideologic acest conflict?

Democrația cerea înlocuirea vechilor legi din cetate, aristocratice, cu altele noi. Cercurile aristocratice aveau să facă eforturi supreme spre a demonstra *justețea* vechilor legiuiri, *necesitatea* menținerii lor. Ele aduceau în acest scop atît argumente logice cît și argumente de autoritate. Sub acest ultim aspect, aristocrația se străduia să mențină în viață prejudecata după care legile cetății, vechile legi, sînt de drept divin, fiind instituite de zei. Aristocrația invoca de altfel și obîrșia divină sau semidivină a familiilor aristocratice și, implicit, a drepturilor lor de conducători în cetate. Așa fiind, imaginea mitologică despre lume, mentalitatea mistică în ansamblul ei, trebuiau apărate de cei interesați în menținerea vechii ordini politice și, dimpotrivă, nimicite de adepții unor noi legiuiri — în speță democratice. Materialismul și ateismul exponenților ideologici ai democrației — Democrit în primul rînd, apoi școala hippocratică, Prodicos din Keos, pînă la un punct Protagora — se explică tocmai prin funcția socială antiaristocratică pe care o avea pe atunci combaterea idealismului și a imaginii mistice despre lume care era atașată idealismului. De aceea constatăm la gînditorii adepți ai democrației îmbinarea argumentelor sociologice în favoarea unor noi legiuiri cu argumentele ontologice materialiste, în timp ce apărarea punctului de vedere politic aristocratic antrena după sine afirmarea idealismului și a bigotismului.

O serie de probleme se ridicau în legătură cu noua situație a demos-ului: sistemul democratic nou creat chema masele de oameni liberi la conducerea

[1] După Eschine, I, 39.

www.cimec.ro

statului. Calculul arată că din cei circa 30—35 de mii de cetăţeni atenieni maturi, peste un sfert — aproape 10 000 — erau în permanenţă angajaţi în îndeplinirea unor funcţii publice ale statului [1]; în plus ei treceau mereu unii în locul altora, ceea ce făcea ca numai printr-o minune vreun cetăţean să stea multă vreme în afara oricărei demnităţi.

Ce însemna aceasta? Însemna că, după înlăturarea barierelor antidemocratice din trecut, straturi largi de cetăţeni, fără « blazon », fără avere şi fără experienţă, simţeau nevoia să se instruiască, să înveţe să decidă în treburile politice fundamentale ale statului (în consiliul celor 500), să aplice justiţia (în tribunalul celor 6 000 de heliaşti), să rezolve probleme administrative curente (sînt aproximativ 1 000 de mici funcţionari) etc., şi totodată să înveţe să ia cuvîntul în adunarea legislativă ca şi în tribunale.

Noua viaţă politică pe care o cereau interesele demosului punea în discuţie o serie de teme cărora exponenţii ideologici ai taberelor opuse le dădeau soluţii opuse.

De o parte, mii de oameni simpli simţeau nevoia unui sprijin în acţiunea lor socială. Gînditorii luminaţi, apropiaţi de demos, enunţau teze teoretice care exprimau adevăruri noi, descoperite tocmai sub imperiul practicii sociale intense la care participau pături sociale largi, aflate în trecut în stare de somnolenţă. Democrit arăta că cetatea trebuie să fie condusă de oameni, în funcţie de capacitatea lor, iar nu în funcţie de originea lor aristocratică; că regimul democratic, tînăr, are nevoie de sprijinul necondiţionat al păturilor largi — cu excluderea sclavilor, se înţelege — şi că, în acest scop, interesele, preocupările individuale şi mai ales individualiste, trebuie să cedeze — trebuie, la nevoie, să fie forţate să cedeze — în faţa interesului general [2] (al statului democratic). Protagora proclama principiul după care oamenii simpli pot fi şi trebuie să fie educaţi în aşa fel încît « să fie capabili să colaboreze la conducerea statului, prin vorbă şi fapte » [3].

Din tabăra opusă, porneau idei radical opuse. Platon pomeneşte pe sofistul Kallicles, care exprima fără menajamente punctul de vedere aristocratic atunci cînd, sperînd să descurajeze pe democraţi, să le paralizeze eforturile, spunea: « Natura arată că este drept ca cel ce valorează mai mult decît un altul să aibă mai mult decît cel mai puţin valoros, iar cel tare, mai mult decît cel slab . . . Drept este ca cel tare să comande celui slab şi să aibă mai multe foloase . . . Just este, de la natură, ca boii şi toate celelalte bunuri ale celor slabi şi mici să aparţină, de drept, celui mai tare şi mai bun » [4].

În treacăt fie spus, e interesant fenomenul pe care-l reprezintă sofiştii exponenţi ai punctului de vedere aristocratic. În principiu, fenomenul apariţiei mişcării sofiştilor — în prima lui fază, înainte ca sofiştii să decadă la nivelul unor simpli traficanţi de idei şi bufoni ai pieţelor publice, cum avea

[1] Aristotel, *Constituţia Atenei*, XXIV, 3.

[2] Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 55—B/252, 258, 259.

[3] Platon, *Protagoras*, 319 a.

[4] Platon, *Gorgias* 483 d — 484 c; deşi persoana lui Kallicles e pomenită doar în acest dialog platonic, majoritatea autorilor înclină către admiterea existenţei istorice a unui sofist cu acest nume. Dar, independent de aceasta, punctul de vedere exprimat aici de Kallicles este acela care caracteriza în mod real poziţia sofiştilor celor mai ataşaţi politicii aristocratice. Pe aceştia îi avem în vedere, cînd ne referim la poziţia lui Kallicles, aici şi în paginile următoare.

www.cimec.ro

să se întîmple în secolul următor — în principiu, spunem, apariţia mişcării sofiştilor a fost o expresie a progresului democraţiei. Sofiştii erau dascăli plătiţi, de filozofie, de artă oratorică, ei făceau educaţia civică a omului simplu care se pregătea pentru viaţa publică, în diferitele adunări instituite de regimul politic democratic. Iată însă sofişti care, precum Kallicles, nu fac decît să critice, să insulte democraţia. Lucrul e doar în aparenţă paradoxal. Este evident că faţă de puternicul val de acţiune a demosului îndreptat spre studiu, spre însuşirea practicii de guvernare democratică, partizanii aristocraţiei nu-şi puteau permite să ignoreze curentul şi, firește, nu aveau altceva de făcut, din moment ce valul nu putea fi zăgăzuit, decît să îmbrace haina sofistului şi să o folosească spre a propaga în public ideile demobilizatoare, demoralizatoare ale foştilor privilegiaţi. Ba chiar, se poate spune că profesiunea de sofist, care se preta excelent unor funcţii agitatorice, se arăta binevenită şi pentru nevoile aparatului agitatoric al aristocraţiei.

Prefacerile de ordin economic-social determinară şi o anumită modificare a obiectului filozofiei. Cicero a spus, prin intermediul personajului său Varro că, în această epocă, filozofia a coborît din cer pe pămînt [1]. Expresia a fost reluată adesea, pînă în zilele noastre. În măsura în care această expresie tinde să sublinieze importanţa filozofică nemijlocită pe care o capătă problemele omului ea e desigur justă. Ea ne spune că filozofia răspunde în mod pozitiv apelului ce-i venise din adîncurile clocotului social, apel care lua o formă satirică în acele cuvinte prin care Aristofan cere filozofului să coboare din împletitura « sferelor înalte » situate undeva între cer şi pămînt şi să se intereseze în primul rînd de oameni, de existenţa lor socială.

Dar ideea cere unele precizări. În adevăr, expresia lui Cicero pierde orice valoare ştiinţifică dacă ne conduce spre concluzia că filozofia anterioară — materialistă sau idealistă — nu avea nimic comun cu interesele sociale ale oamenilor. Funcţia socială a gîndirii ontologice din întreaga epocă veche reiese cu prisosinţă din analiza marxistă a gîndirii « fizicienilor », de la Tales la Empedocle, chiar dacă raportul apare la aceştia mai puţin direct. Apoi, trebuie oare să înţelegem lucrurile în sensul că pînă în epoca clasică filozofia e lipsită de orice preocupări sociologice? Nu, o asemenea concluzie ni se pare exagerată. Am înclina să credem că ceea ce caracterizează mai degrabă stadiul de gîndire preclasic este o anumită indistincţie între problemele naturii şi cele sociale, ceea ce determină ca şi în gîndirea filozofică ontologicul şi sociologicul [2] să se confunde. Realitatea înconjurătoare e privită deocamdată în mod global, ca un tot difuz, în care socialul şi naturalul sînt totuna. În vechiul Orient începuturile filozofice ale gîndirii şi ale filozofiei au acelaşi caracter. Astfel la vechii chinezi *in* şi *ian* reprezintă în acelaşi timp pămîntul şi cerul, întunecosul şi luminosul, negativul şi pozitivul, femininul şi masculinul, uneori nefavorabilul şi favorabilul, noţiuni ce includ şi cosmicul şi biologicul şi eticul. *Dharma* şi *adharma* vechilor djainişti au în acelaşi timp dublă accep-

[1] Cicero, *Academ. sec.*, I, 4.

[2] Considerăm că în sensul riguros al cuvîntului, ontologicul, în accepţiunea lui materialist dialectică, include şi sociologicul. Cum însă în sfera largă a ontologicului, sociologicul ocupă sfera sa proprie, mai restrînsă, şi în lipsa unor termeni mai potriviţi, folosim termenul de ontologie şi într-un sens restrîns, ca de pildă în rîndurile de mai sus, ca preocupare filozofică asupra naturii, ce nu include societatea.

www.cimec.ro

ţiune: cosmică şi etico-politică. *Ormuzd* şi *Ahriman*, la iranieni, sînt fecunditate şi sterilitate (ca însuşiri cosmice) şi totodată bine şi rău (în sens etic). *Dao*, în filozofia lao-ţziană, ca şi logosul heraclitic, exprimă în mod indistinct atît ordinea din natură cît şi pe cea din societate. Întorcîndu-ne la greci, constatăm că atunci cînd Anaximandru vrea să exprime permanenţa materiei în variabilitatea ei calitativă, foloseşte o expresie de ordin etic, vorbind de « injustiţia care trebuie compensată în timpuri »[1]. Armonia ontologică generală a lui Pitagora a început prin a fi, în mintea lui, rînduială politică, dacă avem în vedere sensul iniţial al termenului de *cosmos*; la Heraclit, contradicţia statorniceşte în mod nediferenţiat atît opoziţia dintre arc şi săgeată, pe aceea dintre zeu şi om, cît şi pe cea dintre stăpîn şi sclav; forţele cosmice fundamentale care apar în sistemul lui Empedocle sînt ura şi iubirea, noţiuni de ordin social-etic etc. Sînt toate acestea simple expresii simbolice? Generalitatea fenomenului pledează împotriva unei asemenea interpretări. Înclinăm spre impresia că, deocamdată, realitatea socială domină în asemenea măsură conştiinţa oamenilor încît aceştia nu pot să gîndească asupra realităţii, fără a trece noţiunile filozofice prin prisma socialului. Aceasta nu implică de loc conştienţa faptului. Dimpotrivă vechii filozofi nu văd probleme sociale care să le reţină atenţia ca probleme sociale distincte, ei văd doar lumea reală ca atare. Pentru ei problemele sînt de un caracter univoc, ceea ce în limbajul nostru se exprimă prin constatarea indistincţiei, mai exact prin constatarea că ei gîndesc natura prin prisma socialului şi aceasta în detrimentul clarităţii vederilor lor atît asupra uneia cît şi asupra celuilalt. Ni se pare că aceasta este una din trăsăturile primitivismului propriu gîndirii preclasice.

De ce această « prioritate » a socialului? Pentru că *în fapt*, şi înainte ca omul să-şi dea seama de aceasta, mediul social este, în raport cu omul, învelişul cel mai apropiat lui. Omul a învăţat de mult să se distingă pe sine de natură, dar el însuşi e socialitate. Putem vorbi de om şi natură ca de entităţi care sînt în anumit sens exterioare una alteia, dar omul şi societatea sînt entităţi congenitale şi ca atare incomparabil mai puţin exterioare una alteia, căci societatea există exclusiv prin oameni, dar natura, nu. De aceea, problema om-natură apare mult mai înainte decît problema om-societate. Dialectica acestor relaţii constă, pe cît se pare, în faptul că atîta timp cît omul nu înţelege distincţia dintre societate şi natură, el priveşte globalitatea lor prin prisma apropierii — duse pînă la indistincţie — dintre *sine* şi societate. Socialul îi va apărea *distinct* ca urmare a unui dublu proces, unul de distanţare spre « centru » şi altul de diferenţiere spre « periferie »: distanţare a socialului de el — omul — pe de o parte, diferenţierea socialului de natură, pe de alta. Privirea logică pe care omul o aruncă în sfera naturii care-l înconjoară nu poate ajunge acolo fără a străbate sfera socialului, în speţă modul său de existenţă socială, care într-un anumit sens este în el însuşi. Omul şi societatea au fost în fapt întotdeauna indisolubil legate reciproc. Acest fapt conduce, în materialismul istoric la teza cunoscută după care omul, conştiinţa lui socială, sînt determinate de existenţa socială. Gîndirea filozofică, în lumina acestei teze, ne apare determinată întotdeauna, cu predominanţă, de existenţa

[1] Diels, *op. cit.*, 2, 9.

www.cimec.ro

socială concretă a filozofului, chiar atunci cînd acesta nu se ocupă de loc de probleme sociale. Această constatare e valabilă pentru toţi filozofii, vechi şi noi. Ceea ce dorim să subliniem aici e faptul că la filozofii vechi, în speţă filozofii preclasici din Grecia, unitatea om-societate se manifestă nu numai prin condiţionarea socială a gîndirii generale a filozofilor, ca în orice epocă, dar, în plus, printr-un mod de a privi, în care naturalul şi socialul apar ca indistincte; iar acest tot indistinct apare ca o extindere a socialului, ca şi cînd relaţiile din natură ar fi « socialificate ». Este, incontestabil, un stadiu încă nematurizat de gîndire filozofică. Dar el învederează cît de profund specific umană este legătura dintre gîndire şi viaţa socială, primordialitatea acesteia asupra gîndirii. Această legătură dintre gîndire şi viaţa socială face ca, chiar după maturizarea gîndirii filozofice, exponenţii acesteia să nu se poată desprinde de acea relaţie dintre conştiinţă şi existenţa socială pe care o defineşte materialismul istoric, relaţie care apare astfel adînc ancorată în istoria dezvoltării istorice şi logice a omenirii.

În epoca clasică, sub presiunea efervescenţei economico-politice care a fost menţionată mai sus, social-politicul se impune atenţiei oamenilor în toată acuitatea pe care o are în fapt. Transformarea politică transformă însăşi ideea despre social-politic; specificul transformării constă în faptul că acum fenomenul social-politic începe să apară distinct, în specificitatea lui. Faptul că acum este la ordinea zilei *distincţia dintre* νόμος şi φύσις nu este decît expresia acestei clarificări.

Fireşte însă că modul de tratare a problemelor, în forma modificată în care apăreau, a diferit în raport cu poziţiile politico-ideologice, prealabile, ale filozofilor.

Afirmarea reliefată şi mai clar conturată era un efect al situaţiei sociale nou create prin ascensiunea demos-ului. Era un fapt de care erau obligaţi să ţină seamă şi exponenţii ideologici ai aristocraţiei. Dar, adaptîndu-se noii ambianţe tematice a dezbaterilor filozofice, aceştia nu abandonau, nu aveau cum să abandoneze mentalitatea de clasă sau de grup, astfel că au adaptat la rîndul lor acestei mentalităţi poziţiile teoretice pe care s-au situat în tratarea temelor celor noi (*relativ* noi).

De pe poziţiile democraţiei, Democrit — corifeu materialist al epocii clasice — e primul filozof care nu mai confundă φύσις cu νόμος. Atomismul său e o concepţie « curată » asupra materiei şi cunoaşterii. E tocmai unul din aspectele care denotă spiritul « clasic » al gîndirii sale. Hipocrate însuşi, dedat cu trup şi suflet preocupărilor medicale şi părînd a nu vedea nimic dincolo de ele, înţelege totuşi să-şi spună cuvîntul măcar în problema social-politică fundamentală care desparte pe democraţi de aristocraţi, îmbrăţişînd fără echivoc cauza democratică [1].

Vom vedea imediat felul în care a procedat Socrate, aflat în lagărul aristocratic, dar dîndu-i o adeziune de un tip special.

Deocamdată observăm următoarele: pe cît se pare, în cazul său au operat anumite inhibiţii de ordin atît gnoseologic cît şi social, factorul social hotărînd şi asupra celui gnoseologic. Alături de ceilalţi contemporani, din motive obiectiv-istorice care au fost relevate, el a început să constate existenţa dublei sfere

[1] *Despre vechea medicină*, § 16.

www.cimec.ro

de preocupări filozofice, cea referitoare la natură şi cea socială. Constatînd aceasta, el interzice omului să treacă dincolo de sfera socialului: « Oare credeţi că aţi adîncit îndeajuns cunoştinţele asupra omului — întreba Socrate pe ceilalţi filozofi — încît să vă încumetaţi să cercetaţi această materie [cosmosul]? »[1].

Nu putem nega existenţa, aici, a unei inhibiţii de ordin gnoseologic. Cîtă vreme cele două sfere apăreau ca una singură, indistincte, filozofii nu au părut de loc speriaţi de dificultăţile străbaterii ei. Columb a cutezat să pornească pe Ocean pentru că, dirijîndu-se după înşelătoarele dimensiuni ptolemeice ale continentelor, socotea distanţa maritimă dintre Europa şi Asia incomparabil mai mică decît era în realitate. Dacă ar fi avut informaţii mai exacte, e probabil că descoperirea de către europeni a Americii ar fi întîrziat un timp oarecare. Descoperirea socialului, a problematicii politice, etice, psihologice, pedagogice etc. atît de complexe şi bogate, alături de ansamblul problemelor cosmice, deja tratate şi mult disputate de filozofi, avea, foarte probabil, ceva înfricoşător, şi lăsa deschisă temerea că cel ce păşeşte pe terenul cercetării socialului îşi epuizează forţele fără a mai putea trece şi la cercetarea cosmosului.

Dar, chiar aşa fiind lucrurile, comandamentele sociale au avut cuvîntul hotărîtor. Dovadă, faptul că exponenţi filozofici ai cercurilor democratice promovau cu tărie spiritul enciclopedic — în această privinţă stau mărturie opera lui Democrit, « primul gînditor enciclopedic a vechii Grecii », după expresia lui Marx şi Engels[2] şi a unora din sofiştii « bătrîni » ca, de pildă, Hippias din Elis. Aspiraţiile enciclopediste ale forţelor progresiste se înregistrează de-a lungul întregii istorii universale — în epoca clasică în Grecia, ca şi în perioada lui Avicenna şi Al-Biruni în lumea arabă medievală, în « Magna Instauratio » visată de Fr. Bacon ca şi în « Enciclopedia » realizată de Diderot şi prietenii săi de idei; năzuinţele enciclopedice delimitează cultura proletariatului contemporan de cultura idealistă a burgheziei imperialiste, prin excelenţă antienciclopedică.

În mediul social de clasă către care se orienta, Socrate, fiind privat de un asemenea impuls fecundant, a capitulat în faţa dificultăţilor. Capitulare probabil inconştientă, căci impulsul de clasă a acţionat în chip complex, favorizînd o anumită teoretizare, care avea să-l ducă — în cele din urmă — la ansamblul argumentelor sale, care se vor vedea mai jos, asupra caracterului « tabu » al naturii cosmosului. Cu cîteva decenii mai tîrziu idealismul aristocratic va fi nevoit să se orienteze în altă direcţie. Sub imperiul universalismului gîndirii materialiste a lui Democrit, îndîrjitul său adversar, Platon, va fi obligat — în replică — să părăsească îngrădirile pe care le cerea Socrate. Dar cu aceasta depăşim cadrul lucrării de faţă.

Revenind, subliniem faptul că diferenţierea între social şi natural va permite filozofiei să privească mai concentrat şi, implicit, să aprofundeze, natura *socialului* şi a *omului social.* Socrate însuşi, peste insuficienţele concepţiei sale teoretice, va da contribuţii utile în acest domeniu. Diferenţierea merge tot mai departe, spre conturarea mai accentuată a omului ca subiect cunoscător

[1] În acest sens, relatarea lui Xenofon, *Amintiri asupra lui Socrate*, I, 1.
[2] K. Marx, F. Engels, *Ideologia germană*, Bucureşti, 1956, ESPLP, p. 140.

www.cimec.ro

al obiectului real ce-l înconjoară. Va progresa astfel şi gnoseologia, care, cu Socrate, Gorgias, Democrit, Platon, Aristotel etc., intră într-o fază nouă, intră din preistorie în faza istorică a dezvoltării sale.

Epoca în care trăieşte Socrate se conturează deci ca o nouă etapă în dezvoltarea filozofiei în vechea Grecie. De obicei, în istoriografia filozofiei ea e legată de numele lui Socrate, în timp ce etapa anterioară ar fi o perioadă presocratică. O asemenea caracterizare rămîne cu totul nesemnificativă dacă cele arătate mai sus au fost juste. Ea se explică printr-o defectuoasă considerare a filozofului *idealist* şi mistic care a fost Socrate. Perioada anterioară poate tot atît de puţin să fie denumită presocratică, pe cît o putem lega mai ales de Socrate pe cea nouă. Epoca cea nouă, sub raportul caracterelor ei specifice generale, este în egală măsură deschisă de Socrate, de Democrit, de Protagora, de hipocratici, de Platon. Ea este epoca diferenţierii sociologiei de ontologie, apoi a gnoseologiei de o parte, de sociologie şi ontologie, de altă parte. Ea este, prin Gorgias, Socrate, Platon, Aristotel etc., un nou moment în istoria gnoseologiei, a logicii, a dialecticii; ea este prin hipocratici o etapă nouă în istoria observaţiei experimentale; este, prin Democrit şi Aristotel, o etapă nouă în istoria materialismului, prin Protagora, Prodicos, Democrit, o fază superioară în istoria ateismului. Istoria luptei dintre materialism şi idealism, dintre dialectică şi metafizică intră astfel şi ea într-o nouă fază. Faza aceasta e socratică, democritică, hippocratică, totodată este faza nouă nu a apariţiei teoriei unui anumit gînditor, ci faza ciocnirii unor idei noi, faza unor cuceriri filozofice aparţinînd unei pleiade filozofice, care alături de remarcabili scriitori, artişti plastici, istorici, cercetători ai naturii şi oameni politici, au răspuns unei grandioase chemări sociale, şi i-au răspuns în chip atît de bogat, încît precum observă Marx « Grecia a atins cel mai înalt grad al înfloririi ei pe plan intern în epoca lui Pericle »[1].

III. PROBLEMA ONTOLOGICĂ ÎN FILOZOFIA SOCRATICĂ

Există părerea, între alţii la Bastide[2], după care Socrate s-ar fi dezinteresat cu totul de latura ontologică a filozofiei. Părerea nu poate fi acceptată sub această formă. În treacăt fie spus, ştim că filozoful atenian a studiat fizica şi s-a ocupat de ea. Diogene Laerţiu ne-o spune în mod expres[3]. Socrate studiase şi geometria[4]. Acest fapt însă nu înseamnă prea mult. Dar, în *Amintirile* lui Xenofon sînt indicaţii cu mult mai concludente în acest sens. Ne vom opri puţin la una din ele, deosebit de semnificativă, ca mărturie nu numai a preocupărilor de ordin ontologic ale lui Socrate, dar totodată şi a orientării teoretice date acestor preocupări. Socrate se străduieşte să demonstreze că « zeii procură oamenilor tot ce le trebuie »: ei sînt cei ce scot, pentru oameni hrana din *pămînt*, ei dau oamenilor

[1] Marx şi Engels, *Opere*, vol. I, ESPLP, 1957, p. 100.
[2] Georges Bastide, *Le moment historique de Socrate*, Paris, 1939, Alcan, p. 109 şi urm.
[3] Diogene Laerţiu, II, 45.
[4] Xenofon, *Amintiri*, IV, 7.

www.cimec.ro

apă, ei le-au dat *focul* şi *aerul* [1]. Din textul xenofontic rezultă în mod transparent că zeii care au creat pe om au pus la dispoziţia omului, în conformitate cu interesul şi nevoile sale, întreaga natură, tot universul, cu astrele sale, cu cele patru elemente ale sale. Este izbitoare tocmai referirea lui Socrate *la cele patru elemente*. Acestea, de la Tales la Empedocle, fuseseră arătate — unele din ele, sau toate — de către filozofii materialişti, ca temelie, necreată de nimeni, a lumii materiale. Mai mult, teza *materialistă* a celor patru elemente era propagată tocmai în timpul lui Socrate de către contemporanul său, cu vreo 20 de ani mai vîrstnic, Empedocle. Or, cele patru elemente apar la Socrate, tocmai *acestea* şi nu altele, drept subordonate iniţiativei, ba chiar forţei creatoare a divinităţii. Vedem, în aceasta, polemica idealismului cu materialismul, tendinţa lui Socrate de a enunţa un punct de vedere idealist în problema naturii universului.

Este foarte adevărat că Socrate nu ne-a dat o teorie generală a existenţei. Este adevărat că el considera cercetarea naturii în acelaşi timp zadarnică, lipsită de folos practic şi nelegiuită. În acest sens înţelegem observaţia lui Aristotel, care spunea că Socrate s-a ocupat doar de probleme morale şi nu de natură [2]. Dar, una este a refuza orice apreciere asupra existenţei înconjurătoare, a face abstracţie de ea, a-i întoarce spatele spre a proceda la introspecţie, după cum în mod greşit, credem, pretinde filozoful burghez Bastide că ar fi făcut Socrate; alta este ca, după ce a fost considerată această realitate, după de a fost elaborat un anumit punct de vedere asupra esenţei ei, să se declare că, dată fiind această esenţă, omul trebuie să renunţe de a trece de acest punct, de a se ocupa mai departe de ea. Rezultatul final e acelaşi, se va spune. Numai că, în primul caz, Socrate apare ca un gînditor care n-ar fi participat la dezbaterea dintre materialism şi idealism, cu privire la natură, ceea ce este, după cum credem, infirmat de texte; în al doilea caz, cel autentic, Socrate apare ca filozof idealist şi — în ce priveşte cunoaşterea lumii înconjurătoare — agnostic. Punctul de vedere al lui Bastide pleacă de la convingerea preconcepută că Socrate nici nu a fost filozof. În tratarea autorului francez, el devine un fel de anahoret al spiritului, oficiant al unei « trăiri » mistice elaborate de sine pentru sine, ceva în genul în care aveau să apară adesea, mai tîrziu, în literatura europeană, ioghiştii hinduşi.

Or, respingînd un asemenea punct de vedere şi reluînd examinarea ideilor filozofice ale lui Socrate în lumina legilor ştiinţifice, obiective, ale dezvoltării gîndirii filozofice, remarcăm şi alte momente în afară de cel semnalat mai sus în care se manifestă opoziţia între filozofia lui Socrate şi materialismul contemporan lui. Socrate explică constituirea trupului omenesc, inclusiv a organelor de simţ, în chip finalist, idealist: ele ar fi fost create de zei în vederea funcţiunii optime pe care aveau s-o îndeplinească în interesul omului [3]. De altfel, întreaga concepţie filozofică a lui Socrate este pătrunsă de *finalism*, de *antropocentrism*. Să comparăm această teorie — străbuna teoriilor biologice idealiste ale preadaptismului din zilele noastre — cu aceea a lui Empedocle, repetăm, *contemporanul* lui Socrate, după care sistemul de organe ce

[1] Xenofon, *ibid.*, IV, 3.
[2] Aristotel, *Metafizica*, A. 6, 987 *b*.
[3] Xenofon, *ibid.*, I, 4.

www.cimec.ro

constituie trupul omului este explicat exclusiv în chip determinist, prin acţiunea unui anumit gen de « selecţie naturală » — ultraprimitivă şi ultranaivă, firește!, dar totuşi admisă — şi vom avea din nou înaintea noastră opoziţia polară dintre idealism şi materialism. De asemenea, atacul întreprins de Socrate împotriva lui Anaxagora, împotriva convingerii materialiste a acestuia că soarele e o piatră incandescentă; Socrate îi opune teza mistică a originii şi naturii divine a soarelui [1], căruia pe cît se pare, îi consacra un adevărat cult [2].

Esenţa cosmosului este, în concepţia lui Socrate, spiritul divin, iar suprema realitate, conştiinţa omului, în ultimă analiză ea însăşi de natură divină. Omul este spirit, lumea exterioară este o realitate inferioară în raport cu cea spirituală, umană, ca un fel de umbră ce o însoţeşte în mod inexorabil. « Socrate — observă Boutroux — nu se arată preocupat de a confrunta doctrinele filozofice cu natura lucrurilor, aşa cum poate aceasta să existe în mod independent de spiritul uman. După el, condiţia necesară şi suficientă a certitudinii rezidă în dublul acord al omului cu sine însuşi şi cu alţi oameni, cu alte cuvinte în acordul spiritului omenesc cu el însuşi » [3].

Aceasta este, după părerea noastră, manifestarea principală a ceea ce am numit *subiectivism* ontologic la Socrate. Dacă, în concepţia lui Socrate, spiritul uman este suprema realitate, ca realitate imediată, apoi cauza ultimă a acesteia este divinitatea (moment de idealism obiectiv). Nu vom intra aici în cercetarea mai îndeaproape a felului în care o înţelegea el. Există în problema concepţiei lui Socrate despre zei o gamă variată de păreri, între aceea care vede în Socrate în ultimă instanţă un promotor al monoteismului şi cea care îl declară ateist.

Atît *Memoriile* şi *Apologia* lui Xenofon, cît şi *Apologia lui Socrate* a lui Platon, exclud, incontestabil, ipoteza ateismului lui Socrate. Acuzaţia lui Meletos, după care Socrate s-ar fi ridicat împotriva zeilor tradiţionali ai cetăţii, avea în vedere referirile lui Socrate la « daimon-ul » său [4], care are de asemenea caracterul unei entităţi mistice, chiar dacă e lipsit de antropomorfism şi se manifestă ca glas al conştiinţei, ce, de obicei, pronunţă nu atît sfaturi cît interdicţii. Dar « daimon »-ul socratic ar fi doar una din formele de manifestare, cu caracter intern, a divinităţilor. Acestea se manifestă însă îndeosebi în mod exterior omului, cu multiple sarcini. După cum ne informează Xenofon, Socrate crede că ele se manifestă ca forţe creatoare şi diriguitoare ale lumii, căreia i-ar da o finalitate determinată, precum şi ca inspiratoare a tuturor acţiunilor umane. Ca atare zeii trebuie « ascultaţi fără preget » [5].

Dar a-i asculta înseamnă şi a nu le încălca prerogativele. Ei domină în mod absolut natura, ei cunosc originea ei şi determină ordinea ce domneşte în sînul ei. Omul trebuie să se mulţumească să-şi dea seama de aceasta şi să nu treacă mai departe spre a se întreba în mod indiscret în ce fel au procedat

---

[1] Xenofon, *Amintiri*, IV, 3, IV, 7.

[2] Platon, *Banchetul*, 220 d; menţionăm însă că unii autori se îndoiesc de adevărul acestei informaţii platonice.

[3] Emile Boutroux, *Socrate — fondateur de la science morale*, în *Etudes d'Histoire de la philosophie*, Paris, Alcan, 1925, p. 11,

[4] Xenofon, *Apologia lui Socrate*, II.

[5] Xenofon *Amintiri*, IV, 3.

www.cimec.ro

zeii spre a determina apariţia lumii, în ce fel înfăptuiesc ei ordinea naturală. Ceea ce trebuie omul să ştie despre lume, el — datorită voinţei zeilor — chiar şi ştie; ceea ce nu ştie, nu ştie tot datorită voinţei zeilor şi ca atare nici nu trebuie să ştie. « El [Socrate] — spune Xenofon — împiedica pe oameni să se ocupe peste măsură de corpurile cereşti şi de legile după care acestea sînt conduse de către divinitate. El considera că aceste secrete nu pot fi pătrunse de oameni şi că cei ce ar încerca să sondeze acele mistere pe care zeii nu au dorit să le dezvăluie oamenilor, ar supăra pe zei »[1].

Iată dar că teologia socratică se transformă într-un anumit agnosticism. E un agnosticism limitat, căci se referă la natură, la realitatea exterioară omului şi nu vizează interioritatea, conştiinţa, care dimpotrivă, rămîne obiect de cunoaştere, de ştiinţă. Dar, în privinţa naturii, ştiinţa liberă a lucrurilor şi « ştiinţa zeilor » se exclud reciproc! Prin această teză, Socrate tindea să salveze prestigiul zeilor de ingerinţele ştiinţei.

La Socrate ea are aşadar un caracter net fideist. Dar, desprinsă de contextul socratic, ea poate avea şi alt sens. În adevăr, atunci cînd spunem că ştiinţa lucrurilor şi « ştiinţa » zeilor se exclud una pe alta, enunţarea poate să sune şi ca maximă pronunţată de la tribuna ştiinţei, şi atunci devine actul de condamnare la moarte a zeilor. Nu cumva datorită caracterului ei bivalent, a avut această formulă socratică anumite consecinţe nedorite de autorul ei?

Ateismul a avut formele lui istorice. În linii generale, în ceea ce priveşte antichitatea, el nu implica întotdeauna negarea formală a existenţei zeilor, materialiştii mulţumindu-se să le refuze, în mod din ce în ce mai îndrăzneţ şi mai exhaustiv, « drepturile » de care zeii dispuneau în trecut. Adesea materialismul vechi, ca formă naivă a poziţiei ştiinţifice în problema filozofică a existenţei, converteşte pe acelaşi teren cu o formă *sui generis* de teologie. Nebulozitatea cunoştinţelor lor împiedică pe materialişti să-şi dea seama de consecinţele necesare ale propriei lor concepţii filozofice. Or, trebuie subliniat faptul că, în a doua jumătate a secolului V, are loc, concomitent, exprimarea de către sofistul materialist Protagora a îndoielii asupra însăşi *existenţei* divinităţii, sau chiar a refuzului de a o admite, în timp ce Socrate atrage atenţia asupra faptului că terenul teologiei nu poate fi în acelaşi timp şi teren al ştiinţei, al cercetării filozofice. Socrate spunea că domeniul de fenomene în care tronează spiritul divin nu poate şi nu trebuie să fie profanat de iscodirile cercetătorului filozof. El atrage atenţia deci asupra faptului că spiritul cercetării raţionale şi recunoaşterea dominaţiei divine nu pot sta alături, se exclud. Dar să presupunem că aceste spuse ale lui Socrate sînt ascultate de un materialist care, cu acest prilej îşi dă seama că el, pînă atunci, nu-şi pusese problema dacă în natură, ca domeniu al principiilor materiale, mai rămîne loc şi pentru zei. Dacă e aşa, atunci nu putem oare presupune că teza socratică, deşi în concepţia sa a avut destinaţie exclusiv şi net teologică, a prilejuit şi dezmeticirea materialiştilor, contribuind şi la clarificarea lor asupra incompatibilităţii dintre teologie şi filozofia materialistă, cînd e vorba de unul şi acelaşi domeniu de fapte? Şi nu cumva tocmai această consecinţă ateistă — străină de intenţiile lui Socrate — a fost folosită ca pretext împotriva sa, la proces, de către adversarii săi politici?

[1] Xenofon, *Amintiri*, IV, 7.

www.cimec.ro

Încheind această paranteză, constatăm din nou că baza agnosticismului — repetăm, limitat — al lui Socrate, unit cu idealismul său, e intim legată de convingerile sale religioase.

Am văzut că poziția sa filozofică îl situa pe Socrate dincolo de cercurile democratice. Religiozitatea sa constituie un argument în plus, în acest sens. Partidul lui Pericle era partidul materialistului Anaxagora, iar în spatele lor se aflau interesele demosului atenian. Opoziția lui Socrate față de Anaxagora este opoziția față de materialism a idealismului, este opoziția fideiștilor, a acelora a căror soartă era comună cu cea a miturilor și eroilor divini ai miturilor. Anaxagora întruchipa spiritul de investigație — fie ea doar speculativă — care pătrunde adîncurile universului, unde subminează tronul lui Zeus. Socrate nu voia ca tronul lui Zeus să fie subminat, condamna calea investigației, o nega; latura agnostică a concepției sale era reversul antimaterialismului său și amîndouă, întruchipări ideologice ale aceleiași poziții sociale ce refuzase soluția democratică în problema dreptății. Nu este însă exclus ca subiectivismul și agnosticismul socratic să fi fost stimulate și de factorul gnoseologic care a fost relevat mai sus. Dacă e adevărat că, în această epocă, filozofii descoperă imperiul faptelor sociale și morale ca imperiu avînd conturul său determinat, dacă, pășind în acest domeniu vast, și-au dat seama de imensitatea lui, nu este exclus să se fi simțit neînstare de a mai trece dincolo de această vastitate, neînstare de a mai cuprinde cum se cuvine pe lîngă domeniul socialului și domeniul ontologicului.

IV. ETICUL ȘI POLITICUL

Spuneam în paginile anterioare că, în această epocă, în mijlocul schimbărilor politice, se punea cu stringență problema unei asemenea reorganizări a cetății, încît legile ei să asigure bunăstarea păturilor largi de oameni liberi într-o măsură mai mare decît izbutiseră să o facă rînduielile trecutului. Cei ce gîndeau în spiritul democrației considerau că justificarea unor noi legi, a autorității lor, trebuie să stea în conformitatea acestora cu interesul larg recunoscut al demosului. Se înțelege că partida adversă respingea acest mod de a vedea, în numele dreptului celui mai tare. Pe această linie merg cuvintele adeptului aristocrației, Kallicles.

Cele două poziții ce se înfruntau erau însă departe de a-și limita ciocnirea la una verbală. În spatele lor erau grupuri sociale distincte, care se urau de moarte și care erau gata să folosească armele cele mai ucigătoare spre a-și impune supremația politică în cetate. Incontestabil, victoria democrației ateniene — însemnat factor de progres în istoria omenirii — a costat multe suferințe.

Schimbările de regim politic din a doua jumătate a secolului au fost întotdeauna însoțite de adevărate expediții punitive în rîndurile adversarilor pe care violența, departe de a-i dezarma, nu făcea decît să-i îndîrjească. Nu o dată vor fi simțit cercurile aristocratice precaritatea metodelor extremiste, lipsa de perspective a politicii de intimidare a demosului, care se arăta puternic și încrezător în succesul final.

www.cimec.ro

Se poate presupune deci că anumite cercuri aristocratice au înclinat spre moderație, spre considerarea unor soluții politice și teoretice mai suple, mai elastice.

Asemenea cercuri continuau, evident, să respingă punctul de vedere democratic, căci aristocrația nu putea să se nege pe sine însăși. Dar, de bună seamă, mulți aristocrați își dădeau seama, în același timp, de faptul că punctul de vedere legat de numele lui Kallicles, sfidător și brutal, ar fi avut darul doar de a stîrni indignarea demosului, înrăutățind și mai mult relațiile politice din cetate.

Elementele moderate ar fi preferat deci un succes limitat, plătit mai puțin scump. Ele ar fi preferat ca promovarea principalelor interese aristocratice să fie obținută prin concesii făcute în privința intereselor secundare. Ele înclinau așadar spre soluții care, garantîndu-le satisfacerea intereselor de bază, să apară totuși acceptabile democraților, să împace cu alte cuvinte cele două tabere, *în interesul aristocrației*.

În spiritul acestor tendințe, Socrate propuse o altă soluție, care era lipsită de brutalitatea rețetei lui Kallicles, dar care nega în același timp poziția democratică. Fiecare din tabere avea anumite interese. Mulți înțelegeau sau intuiau faptul că ceea ce este folositor pentru unul vine în conflict cu interesele adversarului. În acest timp se desfășura o amplă dezbatere asupra a ce este ori nu *echitabil*; fiecare tabără se străduia să prezinte drept echitabil ceea ce simțea, în fond, drept util sieși, dar discuția asupra fondului de utilitate era ocolită. Discuția asupra echitabilului s-ar fi epuizat în cele din urmă, lăsînd să subsiste mai departe ciocnirile de interese (utilități opuse), adică, în extrem, războiul civil al cărui deznodămînt nu promitea nimic bun aristocrației. Ce avea de făcut în asemenea condiții un susținător inteligent al aristocrației?

Să dea în vileag legătura dintre util și echitabil, așadar să arate că, pînă atunci fusese ocolit miezul problemei, care în aceste decenii consta, în primul rînd în existența unor ciocniri de *interese* (problema utilului) și că discuția asupra echitabilului e inseparabilă de discuția asupra *intereselor* sociale, deci a utilului.

Socrate, mergînd pe calea recunoașterii acestui fapt, a avut meritul, primul în Europa — în China, Confucius înțelesese aceasta cu multe decenii mai înainte — de a fi înțeles existența unui raport între ceea ce noi numim conștiința etică și existența socială. Dar atît. El nu și-a dat și nu-și putea da seama de caracterul determinant al existenței sociale și, așa fiind, a rămas departe de înțelegerea determinantelor obiective ale conținutului noțiunii de utilitate. Pentru el, utilitatea e exclusiv de ordinul rațiunii abstracte.

Pe lîngă aceasta, Socrate se străduiește să demonstreze că nu pot exista lucruri, principii, care să fie utile fără a fi și drepte, dat fiind că utilul ca și justul nu pot fi în funcție de poziții personale trecătoare, de contingențe întîmplătoare, că ele au un fundament absolut, în natura profundă a conștiinței umane; că e destul ca această conștiință să fie temeinic cercetată, după principiile științei, pentru ca utilul și justul să fie descoperite. Și dat fiind că toți oamenii sînt capabili să dobîndească știința, ei vor ajunge pe această cale, pe calea științei introspective, la soluții valabile. Acestea avînd caracter științific, vor fi valabile pentru toți, astfel că, în acest chip și între-sfîșierea

www.cimec.ro

va înceta. După cum se vede, în timp ce, în vederea înlocuirii vechilor legi perimate şi a instaurării unor legi bune, juste, democraţii proclamau drept criteriu pe acela al interesului majorităţii cetăţenilor, după ceea ce le apărea *acestora* ca util — ca de obicei, pe sclavi nu-i întreba nimeni — Socrate cerea legi conforme cu principiul abstract al unei justiţii unice proprii naturii intime a omului şi totodată general umană; discernabilă pe calea ştiinţei introspective, această justiţie absolută avea să se dovedească — argumenta Socrate — şi absolut utilă, deci utilă tuturor.

Constatînd relaţia dintre util şi echitabil, Socrate o tratează aşadar în mod idealist. Străin de înţelegerea deosebirilor obiective de poziţii economice, ignorînd aşadar izvorul *real*, economic, insurmontabil, al divergenţelor existente, el credea că izvorul divergenţelor e de ordin gnoseologic, că un viguros apel la logică şi învăţătură avea să potolească conflictul. El credea că oamenii nu se pot înţelege asupra echitabilului, pentru că-l tratează separat de chestiunea utilului. Observînd dimpotrivă legătura, dată fiind — credea Socrate — supremaţia logicului, va fi suficient să se recunoască legătura dintre util şi just şi atunci argumentele care vor defini în acelaşi timp binele suprem şi suprema utilitate vor duce la liman, la obţinerea unui consens unanim şi deci la împăcare. Divergenţa asupra utilului există — credea Socrate — pentru că noţiunea de util nu a fost adusă la nivelul conştiinţei, a dezbaterii raţionale, că, aşadar, printr-un procedeu maieutic, analiza raţională va triumfa, ducînd spre concepţia « justă », unică posibilă, asupra utilului, recunoscut a fi analog cu echitabilul.

Dar care este temeiul — general uman — al principiului echitabilului, al justeţei? *Virtutea*, răspundea Socrate, care este acea trăsătură etică fundamentală a conştiinţei umane ce se află, cel puţin în stare potenţială, în fiecare om; ea dă temei comportării lor juste, comportare prin ea însăşi necesar utilă; ca atare, virtutea devine criteriul absolut al utilităţii, ea decide ce e util şi ce nu. Ştiinţa virtuţii devine ca atare ştiinţa justiţiei, totodată a utilului şi absoarbe aşadar toată sfera gîndirii umane, inclusiv a celei social-politice. Mehring observă că Socrate căuta un pol fix în fluxul rapid al fenomenelor; şi că l-a găsit în virtutea întemeiată pe ştiinţă. Am preciza, că, în primul rînd, Socrate căuta un pol fix în fluxul ciocnirilor sociale. Cu acest corectiv, ni se pare mult mai semnificativă caracterizarea pe care Mehring o dă gîndirii socratice: « principiul său conducător a fost reforma vieţii morale, prin adevărata ştiinţă »[1].

Observăm că sofiştii — Protagora sau Licofron — proclamaseră un criteriu social obiectiv al justiţiei, avînd, în fond, în vedere, interesele obiective ale demosului. Ultimul sugera că dreptul derivă din nevoia pe care o simt oamenii de a convieţui în stat, din limitarea reciprocă impusă de această convieţuire[2]. Poziţiei acestora, Socrate le opune afirmarea unui criteriu în esenţă etic, subiectiv, anume natura psihică originară a omului, avînd în vedere în fond, nu un anumit grup social, ci întreaga societate liberă a cetăţii.

Funcţia social-politică a soluţiei lui Socrate era, aşadar — în această perioadă de lupte iniţiate de democraţi — aceea de a strămuta cîmpul de

[1] Fr. Mehring, *Sokrates und die Philosophie des Selbstbewusstseins*, în *Gesammelte Schriften u. Aufsätze*, Prag, vol. VI, p. 33.

[2] Aristotel, *Politica*, III, 5, 11.

www.cimec.ro

acţiune al celor ce căutau o viaţă mai bună de pe terenul luptei politice şi al cunoaşterii naturii, pe terenul subiectiv al introspecţiei. Ideile sale filozofice îndeplineau în fapt, o funcţie demobilizatoare care convenea aristocraţilor şi care ar fi putut capta preocupările multor democraţi.

Totuşi, am greşi dacă am considera teza socratică ca lipsită în totul de elemente de ordin obiectiv, aşa cum crede de pildă Bastide, după care Socrate ar analiza problema salvării morale a individualului, exclusiv prin confruntarea sa cu sine însuşi[1]. Este foarte adevărat, după cum arată Bastide, că Socrate meditează doar asupra conştiinţei individuale. Dar, după cum în mod întemeiat observă Gomperz, Socrate pleacă de la constatări de ordin individual şi trage apoi concluzii care, în fond, angajează morala socială, lucru posibil într-un moment în care — arată Gomperz — nu există distincţie strictă între aceste două domenii morale — am prefera să spunem două momente ale vieţii morale. Conştiinţa individuală — terenul de cercetare socratică — exprimă deci, implicit, şi un element exterior subiectivităţii individuale, ceva legat de existenţa socială a oamenilor, am spune noi, ceva general, altminteri — în conformitate cu însăşi gîndirea socratică — nici un fel de ştiinţă nu ar fi posibilă. Ideea, se înţelege, nu pare a fi fost vreodată explicată de Socrate.

E adevărat că, după Socrate, singura ştiinţă este aceea care se ocupă de conştiinţa omului, că deci, pentru el, ştiinţa se confundă cu ştiinţa eticii. Semnificaţia agnostică a acestei îngustări a obiectului ştiinţei a fost subliniată. Nu e însă mai puţin adevărat — iar lucrul se cuvine a fi relevat ca un fapt de seamă — că în concepţia lui Socrate, etica devine o ştiinţă. Socrate mergea pe un drum greşit, aceasta e sigur. Despre o *ştiinţă* a eticii, înainte de întemeierea materialismului istoric, nu poate fi vorba. Dar, în lunga istorie de idei care a dus în cele din urmă la adevărata ştiinţă a eticii, faptul că Socrate pune problema unei ştiinţe a eticii are însemnătate pozitivă. Mai mult, el are meritul de a fi recomandat omului să-şi investigheze conştiinţa, spre a descoperi acolo *generalul*, fondul moral general şi permanent care tocmai pentru că e general, poate deveni obiect al ştiinţei.

Cu toate acestea, după cum am văzut mai sus, soluţia socratică la întrebările pe care le punea contemporanilor noul curs al vieţii politice ateniene, are, în esenţă, un caracter subiectivist.

V. CONCEPTUL ŞI INDUCŢIA

În gîndirea socratică, un lucru de seamă a ocupat problema conceptului. Acest lucru rezultă din întreaga noastră bibliografie socratică şi îl aflăm în mod explicit de la Aristotel, care arată că lui Socrate trebuie să-i atribuim «descoperirea a două principii: acela al inducţiei şi acela al definiţei generale [conceptul]»[2].

Se înţelege că şi predecesorii lui Socrate au folosit concepte filozofice, dar le abordau în chip quasi-intuitiv, spontan, fără a-şi da seama în mod determinat de raportul care există între conceptul folosit şi multiplicitatea individualului concret şi fără a se putea deci gîndi, cu atît mai puţin, la vreun principiu,

[1] Bastide, *op. cit.*, p. 167—168.
[2] Aristotel, *Metafizica*, M 4, 1078 b; *ibidem* A, 6, 987 b.

www.cimec.ro

vreo regulă care să conducă spre elaborarea conceptelor. Altfel stau lucrurile cu Socrate. Convorbirea dintre acesta din urmă şi Eutidem — redată de Xenofon [1] — ne înfăţişează contrastul dintre aceste două poziţii. Noţiunea de *just* e folosită şi de unul şi de altul, dar Eutidem se vădeşte a nu fi studiat raportul dintre conceptul de *just* şi diferitele cazuri individuale de practicare a justiţiei, spre a putea să dea pe această cale o definiţie justului. Tot aşa, adăugăm noi, filozofii dinaintea lui Socrate foloseau concepte ca cele de *principiu, mişcare, contrarietate, armonie* etc., fără a-şi fi pus problema să le definească sfera sau conţinutul. Socrate, dimpotrivă trece la o asemenea cercetare. El examinează mai întîi mai multe serii de acţiuni care sînt în mod direct juste, precum şi cele ce se opun minciunii, înşelătoriei, aservirii [2]; apoi el trece la alte serii de acţiuni, care sînt aparent injuste, apărînd ca acte de minciună, înşelătorie sau aservire, dar care sînt juste în raport cu obiectivul final urmărit prin săvîrşirea lor. Xenofon redă, în mod vădit, doar o parte a procesului logic în care se angaja Socrate. Folosind şi unele texte platonice analoge cu textul xenofontic (de pildă cel din *Republica*, I, 330, *c* şi urm.), ne putem da seama de firul gîndirii socratice.

El constă din cercetarea sub aspectul justului a unei serii de cazuri particulare, din înlăturarea a ceea ce în aceste cazuri apare neesenţial în raport cu justul (în unele cazuri, aparenţe înşelătoare) din reţinerea a ceea ce aceste cazuri au toate între ele comun şi esenţial ca just. Socrate se ridică astfel la o anumită definiţie a justului care e presupusă a cuprinde absolut toate cazurile de acţiune justă. În acest fel, Socrate porneşte de la recunoaşterea şi delimitarea existenţei în acţiuni a unui anumit *general*, independent de subiectul care le cercetează, el trece mai departe la stabilirea faptului că acest general poate deveni obiect al cercetării, *al ştiinţei*, şi că se exprimă pe plan logic într-o formă logică, *conceptul*, el schiţează — pînă la un punct — metoda de trecere de la cazurile individuale, la statornicirea generalului — adică *metoda inductivă*.

Totodată însă, cercetarea mai departe a acestei analize socratice ne dezvăluie două particularităţi care exprimă specificul subiectivist al gîndirii socratice, aşa cum a fost definit pînă acum: *a)* Socrate nu se ocupa de generalul din lucrurile înconjurătoare, ci exclusiv de generalul din acţiunile omului, privite sub aspectul lor etic; planul său de cercetare este deci exclusiv acela al subiectivităţii, al comportării morale a omului; *b)* neexistînd un criteriu obiectiv, conceptul socratic pleacă de la o anumită concepţie asupra justului, adică de la o anumită teză asupra justului care nu are la origine un dat istoric obiectiv. Este o idee *apriori* asupra justului. Nu avem deci de-a face cu raportul materialist între concept şi general, ceea ce ne pune în faţa idealismului în problema conceptului. Nu simpla abordare a domeniului subiectiv constituie, fireşte, o manifestare de idealism; idealistă este însă *retranşarea* în domeniul subiectiv prin neglijarea domeniului obiectiv, şi apriorismul care derivă dintr-o asemenea retranşare. Pentru Socrate nu există un criteriu obiectiv al adevărului; adevărul este exclusiv de ordinul subiectiv. Este un alt aspect a ceea ce am arătat a fi subiectivismul la Socrate.

[1] Xenofon, *Amintiri*, IV, 2.

[2] Am modificat puţin, aici, în mod deliberat, termenii dialogului dintre Socrate şi Eutidem, spre a-i putea mai bine valorifica *conţinutul logic*, în legătură cu tema pe care o expunem.

www.cimec.ro

În afară de aceasta, s-ar putea constata că, în fond, în exemplul de mai sus punctul de plecare este definiția justului, că întotdeauna Socrate ia ca punct de plecare o anumită definiție, că așadar avem de-a face cu deducții. Nu discutăm aici problema raportului dintre deducție și inducție. S-ar putea arăta, cu mult temei, că ele mai întotdeauna se întrepătrund și că nu pot fi în fond separate în mod absolut. În nici un caz însă nu se poate nega existența, în cele de mai sus, a unui moment inductiv; mai mult, nu se poate nega că acest moment inductiv e cel care-l preocupă pe filozof, că pe acesta îl analizează, pe acesta ni-l definește, că în acest punct îmbogățește el teoria filozofică. Probabil că tocmai aceasta a dorit să releve și Aristotel.

Însemnătatea teoretică a rezultatelor dobîndite de Socrate în acest domeniu constituie un bun cîștigat în istoria filozofiei, în măsura în care ele sînt apreciate critic și, astfel, eliberate de idealism. În adevăr, recunoașterea și definirea generalului ca atare, ca și a însemnătății lui pentru știință, studiul conceptului, stabilirea existenței unui raport între concept și general, folosirea, chiar nebuloasă, a inducției, rămîn cuceriri științifice, independent de faptul că Socrate avea în vedere doar domeniul subiectiv al moralității și independent de concepția sa idealistă asupra raportului dintre gîndire și realitatea materială înconjurătoare. Gîndirea socratică, ca orice gîndire filozofică autentică, nu era o manifestare filozofică izolată și accidentală, ci printr-o serie de elemente ale ei, o treaptă în dezvoltarea generală istorică a filozofiei grecești. În procesul ulterior de dezvoltare, avea să fie destul ca critica materialistă să desprindă aceste cuceriri filozofice de balastul lor idealist, să le orienteze în sensul materialismului, pentru ca ele să-și manifeste întreaga lor vitalitate și eficacitate teoretică.

În adevăr, cu toată valoarea teoretică a principiilor și a categoriilor filozofice materialiste cu care filozofii operaseră pînă atunci, acestea fuseseră elaborate spontan; filozofia științifică materialistă nu putea însă merge mai departe în cadrul spontaneității, ea nu putea să progreseze fără să determine reguli logice de elaborare a categoriilor și, cu ajutorul acestora, a principiilor teoretice; ea avea nevoie de reguli cu ajutorul cărora să poată fi deosebite între ele conceptele bine elaborate de cele false și statornicite normele științifice de exprimare a realității în gîndire. Or, primul care a atras atenția asupra faptului că în acest domeniu e vorba de o știință și care a formulat unele din teoremele fundamentale ale acesteia, primul care, în strînsă legătură cu aceasta, descoperă însemnătatea *metodei* în știință, a fost Socrate. Dar, ne grăbim să adăugăm, înfăptuind aceasta Socrate o face în cadrul subiectivismului său idealist. Platon, idealist și el, a avut meritul de a da metodei socratice aplicații ontologice, în cadrul caracterului *obiectiv* al idealismului său. Iar Aristotel răsturnă raportul idealist, socratico-platonic, între concepte și individualul material concret, recunoscu primordialitatea acestuia din urmă și restitui astfel atît universalului socratic, cît și conceptului, semnificația lor materialistă. « În zadar — scrie Boutroux — Socrate se închisese scrupulos în studiul treburilor umane. Fecunditatea metodei sale în această materie ... a făcut ca ea să se arate aplicabilă tuturor lucrurilor, chiar fizice ... » [1]. Dar Boutroux nu vede sensul materialist pe care avea să-l ia, astfel, istoria conceptelor.

[1] E. Boutroux, *op. cit.*, p. 90.

www.cimec.ro

Aşadar, tezele socratice asupra conceptului şi metodei inductive, preluate critic, devin etape indispensabile în istoria categoriilor şi legilor materialismului, cu toată orientarea idealistă a autorului lor.

Nu este însă mai puţin adevărat că aplicarea acestor principii în lumea fizică se izbea de noi dificultăţi, care devin manifeste tocmai în procesul acestei aplicări. Metoda inductivă în domeniul lumii fizice presupune posibilitatea enunţării prealabile a unor judecăţi individuale şi singulare asupra obiectelor lumii fizice; aceasta presupune un minim de cunoştinţe ştiinţifice asupra calităţilor fizice, chimice, biologice, ale lucrurilor, ceea ce subînţelege existenţa prealabilă a unor mijloace tehnice minime, pentru obţinerea de determinări cantitative, subînţelege existenţa unei metode şi a unor mijloace experimentale; toate acestea cer la rîndul lor existenţa unei anumite colaborări între tehnicieni, experimentatori şi savanţi, cer deci un mediu social adecvat, mediu pe care cadrul relaţiilor sclavagiste nu aveau cum să-l ofere. Chiar dacă, în cele două secole care au urmat după moartea lui Socrate, aveau să fie înregistrate progrese relevabile în domeniul observaţiei şi al cunoaşterii lumii concrete, sîntem totuşi, aici, în faţa unui caracter-limită, propriu întregii antichităţi. Este un plafon pe care lumea sclavagistă nu-l poate depăşi şi nu-l va depăşi.

Ceva mai tîrziu, Aristotel, folosind un tezaur faptic concret mai bogat decît cel ce se aflase la dispoziţia lui Socrate, sub imperiul unui impuls social care lui Socrate i-a lipsit, se va angaja, în limitele dificultăţilor semnalate, spre concretul ontologic, va înfrunta dificultăţile, cu rezultate de loc neglijabile.

În gîndirea lui Socrate se reflectă sărăcia cunoştinţelor lumii sale; el a « dibuit » caracterul vag, neelaborat al noţiunilor care se refereau la realitatea înconjurătoare. Atunci cînd critică teza anaxagorică după care soarele ar fi o piatră incandescentă, argumentele socratice sînt atît de naive [1], încît nu putem să nu medităm, asupra puţinătăţii cunoştinţelor epocii sale în privinţa proprietăţilor fizice ale lucrurilor. Pe un asemenea material era greu de folosit inducţia şi de elaborat concepte. Exista, desigur, practica producţiei, dar ea însăşi tînără încă. Mai exista însă un domeniu în care nu e nevoie de determinări cantitative sau de aparataj tehnic, un domeniu unde practica vieţii, chiar săracă, e suficientă: acesta era domeniul faptelor morale. Se înţelege că Socrate era la fel de departe de a înţelege esenţa lor, ca şi pe aceea a lumii fizice. Numai că, în primul caz, el chiar prezumînd în mod fals o esenţă subiectivă, putea opera mai departe, în timp ce, în celălalt domeniu, falsa înţelegere a esenţei crea imense dificultăţi.

Resimţită fiind goliciunea şi caracterul abstract, vag, al conceptelor folosite de filozofia timpului, alternativa gnoseologică era: fie o expediţie logică, programată materialist în acea « terra incognita » a ontologicului, lucru pe care avea să-l facă Aristotel asumîndu-şi riscurile corespunzătoare; fie o rămînere în domeniul subiectivităţii, unde cercetarea se va mişca pe un teren mai familiar şi mai sigur faţă de gradul dat de dezvoltare a ştiinţei, deşi incomparabil mai îngust şi putînd înlesni acordul cu idealismul. Acest acord, nu e firesc, necesar. Idealism filozofic înseamnă nu simplul fapt al cercetării fenomenelor de conştiinţă, ci afirmarea primordialităţii lor. Socrate a fost idealist, e adevărat, dar dacă urmărim cercetarea întreprinsă de Socrate în domeniul

[1] Xenofon, *Amintiri*, IV, 7.

www.cimec.ro

conştiinţei, în vederea formulării unor concluzii referitoare la problemele conceptului şi inducţiei, constatăm că această cercetare se desfăşoară în legătură cu altă problemă decît cu aceea a raportului dintre conştiinţă şi natură. Socrate se ocupă de problema raportului dintre general şi particular. Or, concluziile sale asupra metodei de urmat în vederea desprinderii generalului din faptele eticii individuale şi a exprimării generalului în noţiunea etică prezintă trăsăturile pozitive menţionate, independent de idealismul său în problema raportului dintre conştiinţă şi natură, ori în problema experienţei. În principiu, desprinderea concluziilor logice la care a ajuns, aici, Socrate, ar fi putut fi obţinute atît de un idealist cît şi de un materialist. În procesul raţional care conduce spre elaborarea principiilor sale referitoare la concept şi inducţie, răspunsul său idealist la problema fundamentală a filozofiei pur şi simplu nu acţionează. Idealismul său acţionează atunci cînd *izolează* pe om de natură, cînd ia ca punct de plecare datul subiectiv asupra justului precum şi în concluziile sale gnoseologice generale. Idealismul intervine aşadar fie înaintea definirii mecanismului logic studiat, fie dincolo de această definire, aşadar fie înaintea, fie în urma acelui proces raţional care ne-a indicat anumite concluzii pozitive. Prin urmare concluziile pozitive *nu* au fost dobîndite de Socrate ca efect necesar al idealismului său, acesta nu apare nicidecum drept cauză necesară a concluziilor sale logice, astfel încît cazul analizat de noi nu ne relevă nici un fel de virtute a idealismului filozofic.

Este adevărat că, în epoca lui Socrate, domeniul subiectivităţii oferea un teren mai sigur pentru cercetarea teoretică aprofundată. Se poate presupune, că, în alt domeniu nu s-ar fi putut obţine succesul pe care l-a obţinut Socrate, mişcîndu-se pe *acest* teren, că aşadar trecerea mişcării filozofice pe acest făgaş a constituit în anumită măsură o necesitate istorică.

Totodată însă, se poate presupune că, în cazul lui Socrate, ţinînd seamă de orientarea de ansamblu a gîndirii sale, ceea ce a pricinuit în chip decisiv abordarea subiectivităţii a fost în primul rînd nu înl snirea gnoseologică pe care aceasta o prezenta, ci mai ales determinantul obiectiv, soci l. Psihologia socială a mediului aristocratic favoriza tot ceea ce ducea spre un acord cu idealismul şi, ca atare, a încurajat abordarea subiectivităţii, abordare de la care nu era decît un pas pînă la *retranşarea*, adică *izolarea* idealistă în subiectivitate. Acesta a fost faptul hotărîtor, evidenţiind din nou predominanţa determinantelor sociale asupra celor gnoseologice.

Este adevărat că idealismul socratic, legat de anumite cauze sociale, a fost calea care l-a împins pe Socrate spre domeniul subiectiv, dar acesta ne apare ca o împrejurare nu necesară ci accidentală, în timp ce concluziile ştiinţifice enunţate de Socrate, mişcîndu-se în acest domeniu, se impun cu necesitate şi independent de calea urmată anterior.

De altfel, chiar avantajul gnoseologic sus-menţionat al domeniului subiectiv operează doar în condiţii istorice timpurii, cînd investigaţia experimentală a naturii este abia la începuturile ei. Aşadar, acest avantaj ne evocă, nu superioritatea retranşării în subiectivitate, ci inferioritatea istorică a omului care o practică. Este în definitiv un produs al slăbiciunii ontologice a gîndirii teoretice şi a omului însuşi.

Şi, mai e ceva. Valoarea pozitivă pe care o consemnăm aici se conturează datorită luminii pe care o proiectează asupra istoriei logice a timpului, punctul

www.cimec.ro

de vedere materialist, marxist. Ea nu apare de loc cerută de interesele ideologice ale mediului aristocratic, care promova gîndirea socratică. Acest mediu şi-a manifestat determinantele pentru a împinge gîndirea socratică în direcţia opusă studiului naturii şi atît. Admis fiind că rezultatele dobîndite de filozoful nostru nu reprezintă un efect al acestor determinante, ele ne apar ca un succes al cercetării teoretice, care nu o dată, în istoria filozofiei, depăşind terenul ce-i fusese rezervat, merge dincolo de limitele statornicite funcţiei sociale pe care gînditorii trebuiau să o îndeplinească. Vom vedea imediat că însăşi funcţia socială proaristocratică a gîndirii socratice trebuie considerată cu oarecare rezerve. Pe de altă parte, să nu uităm că valoarea materialistă a descoperirii socratice depinde în cea mai mare măsură de extinderea ei în domeniul ontologic. Socrates a fost departe de a proceda la această extindere, astfel că sub acest aspect el nu transgresează comanda socială care-i stimula gîndirea.

VI. FUNCŢIA SOCIALĂ OBIECTIVĂ A GÎNDIRII SOCRATICE

Trebuie remarcat de altfel că problema funcţiei sociale a gîndirii socratice, problemă pe care o abordăm acum, nu e de loc simplă. Şi aici, istoriografia ne oferă un întreg evantai de soluţii, de la Zeller, care vede în Socrate un ireductibil adversar al democraţilor, pînă la marxistul german Viktor Stern, care contestă antidemocratismul lui Socrate şi merge pînă la a vedea în el un profet al umanismului antisclavagist, un « ideolog al unor vremi viitoare » [1].

Spiritul unora din soluţiile teoretice propuse de Socrate, examinate mai sus, mărturiseau funcţia lor socială conservatoare. O serie de date de care dispunem confirmă, credem, convingerile politice proaristocratice ale lui Socrate legate, de altfel, de idealismul său. El era adept declarat al « vechilor rînduieli politice » pe care le considera mai înţelepte, mai pioase şi ca atare, mai luminate [2]. Dimpotrivă, despre ideea pe care contemporanii şi-o făceau asupra democraţiei, avea o părere destul de proastă, crezînd că e confuză, contradictorie şi cu desăvîrşire sterilă, după cum rezultă din convorbirea dintre Socrate şi Eutidem [3]. Principiul desemnării în funcţiuni publice prin tragere la sorţi, esenţial în democraţia ateniană, era condamnat de către Socrate [4]. Apărător militant al ideii de ordine publică, al legii care garantează această ordine, el crede însă că ordinea în stat este de drept divin [5] şi că respectul legii este asigurat de regimurile aristocratice [6], de unde rezulta că numai un regim aristocratic putea garanta împlinirea legii divine. Probabil că această poziţie a lui Socrate a preocupat cel mai mult pe cei ce au determinat condamnarea lui în procesul

[1] Viktor Stern, *Über Sokrates*, în *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Berlin, nr. 3/1955, p. 303. După cum se subliniază în *Istoria filozofiei*, vol. I, de sub red. lui M. A. Dînnik şi colab. (trad. Ed. ştiinţifică, Buc., 1958, p. 90—91) poziţia lui Socrate este net antidemocratică.

[2] Xenofon, *op. cit.*, I, 4.

[3] *Ibid.*, IV, 2.

[4] *Ibid.*, III, 9.

[5] *Ibid.*, IV, 4.

[6] *Ibid.*, IV, 6.

www.cimec.ro

din 399, proces odios fără îndoială, dar explicabil din punctul de vedere al apărării statului democratic [1].

Înseamnă oare aceasta că Socrate era admirator fără rezerve al vechiului regim? Nicidecum şi, dacă nu ne putem însuşi în totul în această privinţă punctul de vedere al lui Viktor Stern, nici nu putem trece cu vederea unele din argumentele sale la care se adaugă, credem, şi altele.

Deşi milita pentru vechiul sistem aristocratic de conducere, totuşi, spune Xenofon, « Socrate spunea că nulităţile ... trebuie combătute cu toate mijloacele ... chiar dacă provin dintre bogaţi [2] ». Aşadar Socrate ar fi dorit ca însuşirile personale de ordin intelectual şi moral să fie neapărat avute în vedere la desemnarea în funcţii publice, considerînd, prin urmare, în această chestiune, originea aristocratică drept condiţie necesară dar nu suficientă. El spera că statul aristocratic va putea fi reformat în aşa fel încît să asigure bunastare şi fericirea pentru toţi. În acest scop, el cerea nobililor să renunţe la lux şi aroganţă [3], iar celor mulţi să înveţe, spre a contribui astfel după puterile lor la viaţa publică. Ferm convins că sînt capabili de aşa ceva, Socrate a militat cu căldură în favoarea ideii luminoase că oricine poate să-şi însuşească ştiinţa, că, astfel, drumul virtuţii e deschis oricui, chiar şi celor mai simpli, către care el îşi îndrepta cu preferinţă străduaniile [4], ca unii care aveau cea mai mare nevoie de învăţătură. Se pare chiar că încerca să convingă pe aristocraţi că practicarea unui meşteşug, departe de a fi ruşinoasă, înnobilează pe om [5], sperînd astfel să determine aruncarea unei punţi peste abisul ce separa cele două tabere politice aflate în luptă.

Totul pledează pentru ideea că Socrate, îndurerat şi alarmat de cruzimea luptelor politice, a dorit o reconciliere între aceste două tabere şi, plecînd de la principiul că utilitatea ca şi adevărul nu pot fi decît de un singur fel, el a chemat cele două grupuri ostile să se înţeleagă asupra unei legislaţii unice, bună pentru toţi, şi ascultată de toţi, i-a chemat să-şi dea seama că « buna înţelegere între cetăţeni este avutul suprem al cetăţii » [6]. El spera totodată că înţelegerea va putea fi dobîndită, în spiritul unui aristocratism înnoit. Poate că de aceea Socrate, deşi propagandist activ în favoarea concepţiei politice aristocratice, nu a aderat în mod efectiv la partidul aristocratic.

Socrate a încercat un compromis, care trebuia, în concepţia lui, să favorizeze aristocraţia. El a încercat să salveze instituţiile aristocratice, adaptîndu-le unor împrejurări social-economice schimbate. Cum se întîmplă însă de obicei în asemenea situaţii, el n-a izbutit să mulţumească pe nici una din cele două tabere. Guvernul aristocratic al celor 30 i-a interzis să profeseze [7], iar democraţia l-a condamnat la moarte. E surprinzător cît a fost de irealist pe planul

[1] Gomperz demonstrează *(op. cit.*, vol. II, p. 113 şi urm.) faptul că procesul era de fapt un proces de autoapărare a statului atenian împotriva propagandei lui Socrate. La argumentarea lui Gomperz, cercetătorul marxist va constata că trebuie doar adăugat că era vorba de apărarea statului *democratic*.

[2] Xenofon, *op. cit.*, I, 2.

[3] Diog. Laert., II, 24—31.

[4] Xenofon, *op. cit.*, I, 2.

[5] *Ibid.*, II, 7.

[6] *Ibid.*, IV, 4.

[7] *Ibid.*, I, 2; Diog. Laert., II,19.

www.cimec.ro

vieţii practico-politice acest gînditor atît de profund! Herald al virtuţii, se înconjoară de oameni dubioşi ca Alcibiade şi Critias; apostol al împăcării, se ceartă cu aproape toată lumea; bigot, atrage asupra lui neîncrederea bigoţilor; fanatic legalist, dă impresia că e certat cu legea; spirit critic, moare în numele dogmatismului cetăţenesc; şi, mai presus de orice, autor al unei utopice formule politice, nu are precauţia, de care avea să dea dovadă elevul său şi alt mare utopist al Atenei, Platon, să încerce aiurea realizarea planurilor sale, ci rămîne pe loc, plătindu-şi imprudenţa cu viaţa.

Se înţelege însă că elementul fundamental îl constituie acţiunea lui socială echivocă. Contradicţiile din gîndirea sa nu fac decît să o reflecte.

КРИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОКРАТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА В ИСТОРИИ ГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

РЕЗЮМЕ

В первой части работы автор рассматривает историческую обстановку, в которой находились Афины во второй половине V в. до н.э., и кратко намечает исторические обстоятельства, при которых развивалось сократическое мышление, обстоятельства, характеризующиеся борьбой между демократией и аристократией и успехами демократии во время Перикла.

Во второй части работы, касаясь важнейших идеологических вопросов, порожденных социально-политической борьбой, автор подчеркивает, что демократам поощрялись научное мышление, интерес к участию народа в общественной жизни и к политическому и идеологическому воспитанию простых афинян, не являвшихся рабами; ими распространялась идея подчинения человека законам демократического государства; противную позицию занимала аристократия, защищавшая идеализм и религиозный мистицизм, проповедовавшая индивидуализм, идею права сильного и, вообще, целый ряд упадочнических идей для того, чтобы помешать политической деятельности народа. Идеологическое созревание, происходящее благодаря острым социальчым конфликтам и оживленным спорам, связанным с ними, толкает вперед философское мышление. Материализм и атеизм поднимаются на более высокие ступени, социалогическое мышление отделяется от онтологического, гносеология и логика выделяются как независимые философские дисциплины, развивается диалектика.

Тот факт, что от системы философского мышления отделяется сфера социологических идей, позволяет Сократу углубить гносеологические и этико-политические вопросы, с ними связанные. Сократ не просто занимается ими, он рассматривает вопросы сознания исключительно с идеалистических позиций.

Третья часть работы начинается выступлением автора против мнения некоторых исследователей, по которому Сократ не интересовался онтологическими спорами своего времени. Действительно, философ признавал свое

www.cimec.ro

враждебное отношение к вопросу глубокого изучения природы, доступной, по его мнению, только богам, но это произошло *после* того, как он ясно изложил свою идеалистическую позицию в вопросе об элементах мира, объявляя его непознаваемую, божественную сущность. Следовательно, нельзя считать Сократа философом, не участвовавшим в борьбе материализма с идеализмом, происходившей в свое время. Далее говорится о связи между идеалистическим, мистическим философским направлением Сократа и мировоззрением афинской рабовладельческой аристократии того времени.

В четвертой части работы автор отмечает, что этические идеи Сократа появляются в связи с широким *политическим* обсуждением критериев, по которым справедливые законы надо отличать от несправедливых. Сократ желал примирения между демократами и аристократами в *пользу аристократов*, для осуществления которого последние должны были косвенно согласиться с некоторыми не существенными для нее уступками.

Сократ заметил, что за различными мнениями о *справедливости* законов находится, в действительности, различные точки зрения о их *полезности*, которая, конечно, не могла быть не понята по разному идеологическими представителями аристократии и демократии. Стремясь к примирению, Сократ ищет выхода из этого положения, показывая, что нужно открыто признавать неразрывную связь между тем, что справедливо, и тем, что полезно; он одновременно старается убедить своих собеседников, что в основе как справедливости, так и полезности лежит что-то общечеловеческое, а именно *добродетель*, которая может служить предметом изучения. Итак, агностицизм Сократа не охватывает и области этико-политических явлений. Наоборот, философ считает, что достаточно изучить добродетель, чтобы овладеть ею, и таким образом достигнуть общего мнения о полезном и справедливом, следовательно, создать фактор, благодаря которому утихнет политическая борьба. Автор выявляет противоречивое значение сократических положений, которые независимо от субъективизма консервативных идей философа сыграли положительную роль при направлении этики на путь реализма.

Отмечая заслуги Сократа в области теории концепта и индукции, автор показывает, как независимо от гносеологического субъективизма и идеализма последнего тезисы философа об индукции и концепте в значительной мере способствовали дальнейшему развитию материализма и диалектики. Одновременно рассматриваются идеалистические пределы сократической теории в этой области, гносеологические и социальные причины, обусловившие создание тезисов о логике не на основе анализа онтологического мышления, а исключительно на базе эстетического человеческого мышления. Исследуется отношение между общим идеалистическим мировоззрением Сократа и его идеями в области логики и отмечается, что при изложении логики идеализм Сократа носил *случайную* роль.

В последней части автор указывает на тесную связь противоречивой философской позиции Сократа и его стремления к социально-политическому компромиссу; кроме того, приводится ряд фактов, относящих Сократа к представителям умеренного, соглашательского, аристократического направления, которое, однако, не было принято ни одним из афинских лагерей, находившихся в состоянии политической борьбы в Афинах.

www.cimec.ro

APPRÉCIATION CRITIQUE DU MOMENT SOCRATIQUE DANS L'HISTOIRE DE LA PHILOSOPHIE GRECQUE

RÉSUMÉ

Dans la première partie de l'étude, l'auteur rappelle les circonstansces historiques où se trouvait Athènes pendant la seconde moitié du V-e siècle avant notre ère, et esquisse le cadre historique qui a favorisé le développement de la pensée socratique. L'époque se caractérise par les luttes qui opposèrent les démocrates aux aristocrates et par les succès, au temps de Périclès, de la démocratie.

Dans la seconde partie, l'auteur, analysant les principaux problèmes idéologiques dont l'apparition fut déterminée par les luttes sociales et politiques, souligne le fait que les démocrates stimulaient la pensée scientifique en même temps que l'intérêt pour l'éducation politique et idéologique des gens simples mais libres d'Athènes, — dont on attendait la participation à l'activité publique — tout en prêchant la soumission de l'individu aux lois de l'Etat démocratique. Par contre, les aristocrates défendaient l'idéalisme et le mysticisme religieux. Ils propageaient l'individualisme ou l'idée qui confère le droit au plus fort et en général une série d'idées démobilisantes, destinées à empêcher l'action politique du «démos». Le développement idéologique qui s'ensuit grâce aux conflits sociaux très intenses et aux vifs débats autour d'eux, assure le progrès de la pensée philosophique. Le matérialisme et l'athéisme gagnent un niveau supérieur de développement, la pensée sociologique se sépare de l'ontologie, la gnoséologie et la logique se constituent comme sciences indépendantes et, en même temps, la dialectique commence à se développer.

Le fait que, dans l'ensemble de la pensée philosophique, apparaît une délimitation de la sphère des idées sociologiques, permet à Socrate d'approfondir les problèmes ético-politiques et, parallèlement, les questions de gnoséologie. Cependant Socrate arrive à donner une valeur absolue aux phénomènes de conscience.

Au début de la troisième partie de ce travail, l'auteur combat l'opinion selon laquelle Socrate n'aurait accordé aucun intérêt aux discussions ontologiques de son temps. Il est vrai que le philosophe grec n'a pas caché son hostilité envers l'étude approfondie de la nature, réservée, selon lui, aux dieux. Mais il a manifesté cette attitude après avoir affirmé clairement sa position idéaliste concernant le problème des éléments du monde, dont il a proclamé l'essence divine et incognoscible. On ne peut donc considérer Socrate comme un philosophe n'ayant pas participé aux disputes que se sont livrés, à son époque, le matérialisme et l'idéalisme. Plus loin, on nous présente le rapport existant entre l'orientation mystique de Socrate et la mentalité de l'aristocratie esclavagiste de son temps.

Dans la 4e partie de l'étude, l'auteur observe que les idées éthiques de Socrate se sont manifestées à l'occasion des grands débats politiques concernant le critère d'après lequel les lois justes doivent être séparées des lois injustes. Le philosophe voulait une réconciliation entre démocrates et aristocrates,

www.cimec.ro

au profit de l'aristocratie, qui, dans ce but, était indirectement sollicitée d'accepter certains compromis non essentiels pour elle.

Socrate avait déjà remarqué que, derrière les différentes opinions relatives à la *justesse* des lois, il y avait au fond divers points de vue concernant leur *utilité*. Certes, la façon de comprendre l'utilité constituait elle aussi un point qui séparait nettement les défenseurs de l'aristocratie et ceux de la démocratie. Avec sa tendance vers la réconciliation, Socrate s'efforce de trouver une issue à cette impasse, montrant qu'il faut reconnaître sans détour la relation indissoluble qui existe entre le juste et l'utile ; par là il voulait convaincre ses interlocuteurs que le juste et l'utile reposent tous les deux sur quelque chose de généralement humain, à savoir la *vertu*, laquelle peut devenir objet d'étude. Ainsi donc l'agnosticisme de Socrate n'envisage pas la sphère des phénomènes éthico-politiques. Par contre, il pensait que, pour acquérir la vertu, il suffit de l'étudier. De cette façon on pourrait en arriver implicitement à une opinion *generale* sur l'utile et le juste, ce qui constituerait un facteur important pour modérer les passions politiques. L'auteur met en relief la signification contradictoire de ces thèses socratiques, lesquelles, indépendamment du subjectivisme et des intentions conservatrices du philosophe grec, ont eu un rôle positif dans l'orientation de l'éthique sur une voie réaliste.

Quant aux mérites de Socrate dans le domaine de la théorie du concept et de l'induction, l'auteur montre comment les thèses socratiques relatives à ce domaine — malgré le subjectivisme du philosophe et contre son idéalisme — ont apporté une contribution remarquable à l'évolution ultérieure du matérialisme dialectique. On relève en même temps les limites idéalistes de la théorie socratique dans ce domaine. L'auteur insiste aussi sur les causes gnoséologiques et sociales qui ont déterminé Socrate à élaborer ses thèses de logique en analysant non pas la pensée ontologique, mais exclusivement la pensée éthique. L'étude du rapport entre la conception idéaliste générale de Socrate et ses idées dans le domaine de la logique, amène l'auteur à constater que l'idéalisme du philosophe grec a eu un rôle accidentel et non pas essentiel en ce qui concerne l'élaboration de sa logique.

Dans la dernière partie de l'étude, on nous fait voir que la position philosophique contradictoire de Socrate est intimement liée à sa tendance vers un compromis social-politique. A cet effet, on mentionne certains aspects qui assignent au philosophe le rôle d'un représentant des tendances aristocratiques modérées et conciliantes, dont les deux camps adversaires d'Athènes n'ont pas d'ailleurs tenu compte pour mettre fin à leurs luttes politiques.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

GNOMELE MONOSTIHURI ALE LUI MENANDRU

DE

N. I. ŞTEFĂNESCU

STUDIU DE SELECTARE A CELOR AUTENTICE DUPĂ EDIŢIILE MEINEKE 1823—1847

Din bogata varietate a vastei opere dramatice a comicului elin Menandru, care a ocupat scena atică timp de 30 ani (321—291 î.e.n.) şi a prezentat la cele mai multe întreceri dramatice peste o sută de comedii, lumea veche a desprins un număr însemnat de cugetări, pe care le păstra şi le transmitea, ca pe un tezaur preţios, nu numai doritorilor de frumos, dar şi şcolii în decursul secolelor următoare. Numărul lor a crescut prin adaosuri din autori recunoscuţi, tragici şi comici, ca şi prin imitarea şi compunerea altor cugetări, numite γνῶμαι, cu cuprins cît mai variat, orînduindu-le, pentru uşurarea memorizării, după alfabet (ἀκροστίχως).

Cei mai buni cunoscători ai şcolii de pe acele vremuri au adunat în vaste colecţii cît mai multe gnome. Dintre ei, Ioannes Stobaeus, în sec. al V-lea e.n., a cules în Florilegiul său tot ce i s-a părut mai frumos din mulţi autori şi mai ales din Menandru. Curtius Wachsmuth şi Otto Hense le-au ordonat şi analizat critic în decursul multor ani, de la 1894—1912. Din opera lui Stobaeus, ca şi a altor gnomologi, ca de pildă a lui Orion, din vremea lui Theodosius al II-lea, au cules mulţi, şi de aceea Anton Elter întreprinsese o istorie a gnomologiilor greceşti, dar n-a putut-o duce la capăt. Totuşi a ajutat mult pe cei doi editori de mai tîrziu : August Meineke şi Theodor Kock.

Paralel cu acestea, s-a răspîndit, încă din primul secol al erei noastre, o lucrare anonimă pentru folosul şcolii, intitulată : Σύγκρισις Μενάνδρου καί Φιλιστίωνος : *Comparatio Menandri et Philistionis* (« Controversă între Menandru şi Philistion », un mimograf din epoca lui August şi Tiberiu).

Primul editor al acestora a fost Nicolaus Rigaltius, al doilea Ianus Rutgers în 1618, care a înlocuit numele lui Philistion cu cel al lui Philemon, rivalul lui Menandru în comedia nouă. Această schimbare a fost primită de Meineke şi apoi de Kock. Dar Curtius Wachsmuth, Wilhelm Studemund şi, mai ales,

www.cimec.ro

Wilhelm Meyer, au restabilit vechiul titlu. Această *comparatio* conţine un număr însemnat de versuri autentice menandriene.

Între sec. IV—VI ale erei noastre, alături de opera de mai sus, s-a născut şi o colecţie intitulată : Γνῶμαι μονόστιχοι Μενάνδρου, cu care ne ocupăm acum, care s-a răspîndit în multe manuscrise, din care August Meineke a publicat prima oară, în 1823, un număr de 685 monostihuri. În următoarele ediţii ale fragmentelor lui Menandru, a II-a şi a III-a, el a mai adăugat încă 73, urcînd numărul lor la 758, reluînd ordinea acrostihică o dată cu fiecare dintre cele trei suplimente adăugate.

Theodor Kock nu le-a tipărit în ediţia sa, vol. III, care cuprindea fragmentele lui Menandru, deoarece Wilhelm Meyer întreprinsese un studiu vast, înainte de Kock, asupra unui număr mare de manuscrise şi codice—peste 25—conţinînd astfel de monostihuri. În 1890, el refera la Academia din München despre toată această operă de colecţionare şi selectare, urmînd să le adauge note critice. A publicat numai parte din ele în două colecţii succesive, începînd din 1891.

În acelaşi timp, din solul Egiptului a ieşit la iveală o nouă serie de monostihuri pe care le-a publicat Adolf Gerhard. Printre acestea cele mai de seamă sînt gnomele tragicului cinic Chares, contemporan cu Menandru. Numai şase gnome s-au păstrat din opera lui Chares printre cele răspîndite sub numele lui Menandru.

Astfel de colecţii s-au copiat şi s-au împrăştiat la diferite şcoli din epoca elenistică, iar mai tîrziu, în epoca bizantină, gramaticii le-au prelucrat pentru învăţămînt.

În afară de Menandru, Philemon şi Diphilos, reprezentanţii comediei noi atice, au mai fost excerptaţi tragicii Euripide, Sofocle şi Eschyl, apoi Chares şi alţii, dar circulau sub titlul Μενάνδρου γνῶμαι.

Din cauza prelucrărilor şi alterărilor suferite din partea gramaticilor, care au compus altele pe aceleaşi teme sau pe teme noi, se simte nevoia alegerii celor autentice din toată această mulţime de cugetări, multe nedemne de autorii pe seama cărora s-au răspîndit.

Însuşi Körte, în volumul al II-lea al operei *Reliquiae Menandri*, a iniţiat această operă de selectare, încredinţînd elevului său Zauzich sarcina să aleagă pe cele menandriene din papirusuri şi ostraka, dar acesta, răpit de o moarte prematură, n-a putut publica nici măcar o parte din cercetările sale.

În acest studiu îmi propun să aleg gnomele autentice numai din cele publicate, în cele trei ediţii ale lui, de Aug. Meineke, adică din cele 758 de monostihuri. O încercare de extindere a orizontului de cercetare se loveşte de imensitatea materialului, imposibil de revizuit şi analizat critic de un colectiv restrîns, necum de un singur om.

MANUSCRISELE FOLOSITE DE AUGUST MEINEKE

A şi *V* s-au numit două manuscrise vieneze din care Gottlieb Schneider a publicat, în 1812, ca anexă la « Fabulae Aesopiae », 502 versuri cu titlul Μενάνδρου γνῶμαι μονόστιχοι.

www.cimec.ro

A se încheie cu litera *O* și *V* continuă. Meineke, în 1823, reeditează versurile culese de Schneider și adaugă altele, după încă două mss. vieneze *W* (olfenbüttler) și *Vin.*, ridicînd numărul lor la 564 de versuri.

S e tot un ms. vienez din care Meineke a completat în 1841, în opera sa FCG și în « editio minor » din 1847, primul lui supliment, de la nr. 565—593.

P (arisinus) studiat de F. Boissonade în 1829 în *Anecdota Graeca* I, p. 153—159, a fost folosit de Meineke ca să compună al doilea supliment de 44 vss., deci de la 594—637.

Γ este o colecție care cuprinde 536 vss., tipărită în 1495, din care Meineke a cules 121 vss., ca al treilea supliment, ridicînd numărul lor la 758 monostihuri la care s-a oprit.

U arată colecția din bibl. Urbini din Vatican, lucrată și studiată critic de Wilhelm Meyer din Speyer, pe atunci (1891) la München.

K este un manuscris descoperit la Atena și studiat de Wilh. Meyer în *Abh. der bayer. Akad.*, XIX, 1, München, 1891.

L este un supliment al ms. *W* din Viena (supl. Graec. 83).

F înrudit cu *A* a fost folosit de Piccolomini în *Supplément à l'anthologie grecque*, publicat în 1853.

Dintre toate aceste colecții de mss. *Γ* și *A* prezintă cele mai puține schimbări și alterații. *S P V* au suferit interpolări și modificări mai grave. *W* și *L* (suplimentul lui W) prezintă cele mai grave alterări.

În alegerea versurilor menandriene voi păstra numerotația lui Meineke (de la 1—758) și voi arăta corespondențele cu frg. lui Körte 1959, în paranteză adăugînd pe cele ale lui Th. Kock, vol. III 1888 (*C A F*), cum face însuși Körte. Voi reduce aparatul critic numai la testimoniile cele mai importante. Din publicații mă voi referi mai ales la Meineke prima ediție din 1823, a doua la Berlin-Reimer, 1841 vol. IV, a treia « editio minor » tot la Berlin-Reimer, 1847, p. 867—1066.

În al doilea rînd mă voi referi la Wilh. Meyer, *Abh. der bayer. Akad. der Wiss.* I Cl. XV, 1890, care a lucrat după 25 de codice de monostihuri și *Abh.* etc. I Cl. XIX, 1891 și 1892. Cîteodată voi cita pe Wilh. Studemund, *Index lectionum Univ. Vratisl.*, 1887, unde se află atît Σύγκρισις Μενάνδρου καὶ Φιλιστίωνος cît și *Distícha Parisina* după Boissonade.

Monostihurile nealterate și nemodificate, deci autentice, n-au nici un semn, iar cele care au suferit modificări sau prelucrări și alterări sînt prevăzute cu un asterisc*.

MONOSTIHURI MENANDRIENE

3. Ἀεὶ τὸ λυποῦν ἀποδίωκε τοῦ βίου = 340 (410) ἀποδ. p. ἐκδίωκε K. [Înlătură totdeauna orice pricină de suferință din viața ta]. La Stob., *Ecl.* IV, 44, 11 : Menandru în *Plokion* (Colierul) ; continuă cu « noi trăim o mică durată de timp și în strîmtorare ». La Seneca, *De brev. vitae*, II, 2 : « Așa încît, ceea ce s-a spus la cel mai mare poet, ca un oracol, nu mă îndoiesc că e adevărat : *exigua pars est vitae qua vivimus* », însă sensul este « partea din viață pe care o trăim cu adevărat este mică ». El adaptează cugetarea la concepția sa stoică (Körte).

www.cimec.ro

*13. Ἀνδρὸς τὰ προσπίπτοντα γενναίως φέρειν = 771 Kock.

[Un adevărat bărbat trebuie să suporte cele neprevăzute, cu noblețe].

Versul e prelucrat pe scurt din frg. 633 (672) la Stob., *Ecl.* IV, 44, 6 :

ἄνδρα τὸν ἀληθῶς εὐγενῆ καὶ τἀγαθὰ
καὶ τὰ κακὰ δεῖ πταίοντα γενναίως φέρειν.

[Bărbatul cu adevărat nobil trebuie să suporte cu tărie și cele bune ca și relele ce-l lovesc]. După acest frg. s-a prelucrat și un mon. în U, la Meyer, *op. cit.*, p. 426 și 291 vs. 281 :

σοφοῦ δὲ ἀνδρὸς πάντα γενναίως φέρειν.

*26. Ἀνδρὸς χαρακτὴρ ἐκ λόγου γνωρίζεται = 66 (72.143)

[Caracterul unui adevărat bărbat se cunoaște după cuvînt].

La Orion, *Antholog.*, I, 11 din *Arrephoros* de Menandru : cf. Terentius, *Heaut.*, 384 *nam mihi quale ingenium haberes fuit indicio oratio.* Ihne (*Quaest. Terent.*, 42) arată că n-a existat decît în *Arrephoros*, nu e luat din *Heaut.* de Menandru, căci la Terentius vorbesc două femei ; de altfel ideea nu era proverbială, ci comună. Versul apare și în Stobaeus, *Append. Floril.*, 163[b], la Meineke IV 231, începînd cu ἑτέρων. Mai apare la Maximus, p. 278, Anton., *Melissa*, 1, 48 ca și la Meyer U.A. 9 p. 424.

*34. Ἀεὶ δ' ὁ σωθείς ἐστιν ἀχάριστος φύσει = 478[1] (595[1]).

[Totdeauna cel salvat este din fire nerecunoscător].

La Stob., *Ecl.*, II, 46, 9 « τοῦ αὐτοῦ » adică tot al lui Menandru. Vezi și mon. 40 și 645 cu care însă nu e strîns legat cum arată Wachsmuth.

*40. Ἀνὴρ ἀχάριστος μὴ νομιζέσθω φίλος = 476 (686).

[Omul nerecunoscător să nu fie socotit prieten].

Din Stob., *Ecl.*, II, 46,1 ἀνὴρ ἀμνήμων mon. *U* A 20 Meyer, *Abh. der bayer. Akad.*, XV, 425. În *L* ἀνὴρ ἄχρηστος « omul netrebnic », μὴ κομιζέσθω în *W*, λογιζέσθω în *V*. Toate aceste prelucrări confirmă forma originală transmisă de Stob. S-au făcut multe variante ca mon. 10 : ἀχάριστος ὅστις εὖ παθῶν ἀμνημονεῖ. și mon. 456 : πονηρός ἐστιν πᾶς ἀχάριστος ἄνθρωπος v. și mon. 645.

*50. Ἀσυλλόγιστόν ἐστιν ἡ πονηρία = 482 (768).

[Neomenia e tot ce poate fi mai absurd],

după Stob., *Ecl.*, III, 2, 6. Revine și la Meyer U 425, 16.

*59. Βέλτιστε μὴ τὸ κέρδος ἔν πᾶσι σκόπει = 940 (854).

[Prietene, nu privi, în toate, cîștigul].

Versul apare aproape în toate mss. V P A W L Γ, în Meyer, *Urb. Spruchs.*, 428, 3—4, și a fost recunoscut de toți al lui Menandru. Walz, *Rhet. Gr.* II, 16 și Doxopatres ib. II, 251 confirmă că există între mon. lui Menandru, mai ales după forma imper. În *L* apare o schimbare : βέλτιστον σκοπεῖν « cel mai bun lucru este să nu cauți cîștigul în toate ». Acest vers e așa construit că se modifică greu. O potrivire a inițialei a dus la mon. 364 :

Μὴ πρὸς τὸ κέρδος ἀεὶ πειρῶ βλέπειν tot în *L* ; la Meyer, *op. cit.*, 429, găsim altă variantă a mon. 59.

*120. Δύναται τὸ πλουτεῖν καὶ φιλανθρώπους ποιεῖν = 19 (19).

[Îmbogățirea are putere să facă și filantropi].

După Stob., *Ecl.*, IV, 31, 5. Menandru în « *Pescarul* » (Ἁλιεύς). Fără numele autorului apare la Hermogenes Progymn. (*Rhet. Gr.* II p. 8, 1 Spengel) și în lat. Prisc., *Praeexercit.*, 433, 8 : *possunt divitiae et clementem facere.* Apare

www.cimec.ro

şi în cartea lui Stob. ἔπαινος πλούτου (Lauda bogăţiei). Se aseamănă cu frg. 398 (463) din comedia *Trophonios* de Men.

Τὸ μηθὲν ἀδικεῖν καὶ φιλανθρώπους ποιεῖ. [A nu săvîrşi nedreptăţi este, totodată, calea care face şi filantropi] ; de asemenea în « adelon » 790 (568) : Τὸ μηδὲν ἀδικεῖν καὶ καλοὺς ἡμᾶς ποιεῖ [Nesăvîrşirea nici unei nedreptăţi ne face, în mod firesc, buni].

135. Δίκαιος ἂν ᾖς, τῷ τρόπῳ χρήσῃ νόμῳ = 495 (772).

[Dacă vrei să fii drept, condu-te de caracterul tău ca de o lege].

La Stob., *Ecl.*, III, 9, 7. Urmează sub aceeaşi « lemma » χρηστοῦ πρὸς ἀνδρὸς μηδὲν ὑπονόει κακόν = 496 (773 cu ἐννοεῖν). [Din partea unui bărbat distins să nu bănuieşti nici un rău (să nu-ţi închipui K.)].

136. Δίκαιος ἀδικεῖν οὐχ ἐπίσταται τρόπος 497 (774).

[Caracterul drept nu ştie să facă nedreptate].

După Stob., *Ecl.*, III, 9, 8 fără o nouă lemma, dar despărţit de cel de mai sus (496, 733); cf. şi frg. 498 (775) : τὸ μηδὲν ἀδικεῖν πᾶσι ἀνθρώποις πρέπει la Stob., *Ecl.* III, 9, 9. [Se cade tuturor oamenilor să nu facă nici o nedreptate].

**150.* Ἐν νυκτὶ βουλὴ τοῖς σοφοῖσι γίνεται = *Epitrep.*, 76 K³ (733).

[Celor înţelepţi noaptea le vine sfat bun],

prelucrat după *Epitrep.*, vs. 35 Jensen, 76 K³ : Ἐν νυκτὶ βουλὴν δ'ὅπερ ἅπασι γίνεται/διδοὺς ἐμαυτῷ, διελογιζόμην.

« Dar noaptea, cum se-ntîmplă tuturora,
Vorbeam cu mine însumi, dîndu-mi sfaturi»

(trad. de N. I. Ştefănescu AR. *Studii şi cercetări* XXXVIII, 1937, p. 84). « Cine nu ştie zicătoarea răspîndită pretutindeni, care spune că trebuie să cauţi sfatul din noapte?» Libanius IV, 878, 26. Chiar Herodot VII, 12 νυκτὶ δὲ βουλὴν διδοὺς Ξέρξης . . . ; : deci mon. este cules de Men. din graiul poporului.

**151.* Ἔνεγκε λύπην καὶ βλάβην ἐρρωμένως = 634 (556).

[Suportă cu tărie amarul ca şi paguba]

modificat după Stob., *Ecl.*, *IV*, 44, 23 care prezintă forma autentică : ἔνεγκ'ἀτυχίαν καὶ βλάβην εὐσχημόνως, (fără tulburare), cum apare şi în Walz, *Rhet. Graec.* 29. Cf. şi notele lui Hense la locul din Stob., *Floril.*, CVIII, 39.

168. Εἷς ἐστι δοῦλος οἰκίας ὁ δεσπότης = 716 (760).

[Unul este robul casei : stăpînul] după Libanius, *Or. de servit.*, 66 (II 569) Foerst : « Avea minte şi Menandru, fiul lui Diopeithes, mai ales că el însuşi simţea că este servul slujitorilor lui, aşa că a putut să spună : « εἷς — δεσπότης ». De asemenea la Aristid. II, 204 pentru Men. τὸ τοῦ κωμῳδιοποιοῦ . . . ὡς ἄρ'εἷς εἴη τῆς οἰκίας δοῦλος ὁ δεσπότης.

**183.* Εὔπειστον ἀνὴρ δυστυχὴς καὶ λυπούμενος = 322 (380). « *Facile ei persuadent alii, quem sua semper consilia frustrantur* ». Kock 380,

[Omul nefericit şi lovit de suferinţă este uşor de convins], prelucrat după : εὔπιστος ἀτυχῶν ἐστιν ἄνθρωπος φύσει. [omul nefericit este din fire încrezător], la Stob., *Ecl.*, IV, 405 Μενάνδρου Παρακαταθήκη (*Depositum*). Meineke preferă εὔπειστον, Körte εὔπιστον ca Aristot., *Rhet.*, II, 12, p. 1389ª, 18.

190. Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὡς θέλομεν, ἀλλ' ὡς δυνάμεθα = 45 (50).

[Căci trăim nu cum vrem, ci cum putem]. La Suda (Suidas) cu adaosul « despre cei care nu trăiesc după dorinţa lor ». Îl foloseşte şi Platon în *Hippias*

www.cimec.ro

Maior 301 C. « Astfel sînt rosturile noastre : nu cum vrea cineva, zic cei ce vorbesc în sentințe, ci cum poate ». La Terent., *Andria* 805, « *ut quimus aiunt, quando ut volumu' non licet* ». E foarte probabil că Menandru, în Andria sa, a folosit un vechi proverb (Körte). După acest mon. s-au prelucrat : mon. 64 βουλόμεθα πλουτεῖν πάντες, ἀλλ'οὐ δυνάμεθα, mon. 236: θέλομεν καλῶς ζῆν πάντες, ἀλλ'οὐ δυνάμεθα.

* *304.* Κακὸν φυτὸν πέφυκεν ἐν βίῳ γυνή, prelucrat din 578 (651) la Stob., *Ecl.*, IV, 22, 77

[Rea buruiană s-a ivit în viața omului, femeia].

În U la Meyer, *op. cit.*, 421 și 434, 3, avem la urmă — δάμας (soția) cuvînt niciodată întîlnit la Men. Versul e urmat de :

* *305.* Καὶ κτῶμεθ'αὐτὰς ὡς ἀναγκαῖον κακόν = 578 [2] (651 [2]).

[Și le dobîndim (pe femei) ca pe un rău necesar] alterat din Stob., *Ecl.*, IV, 22, 77 = frg. 578—651 :

Τὸ γαμεῖν, ἐάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ
κακὸν μέν ἐστιν, ἀλλ'ἀναγκαῖον κακόν.

[Însurătoarea, dacă cineva privește curatul adevăr, este un rău, dar un rău necesar]. După al doilea s-a prelucrat și mon. 102 : Γάμος γὰρ ἀνθρώποισιν εὐκταῖον κακόν. [Însurătoarea pentru oameni este un rău dorit].

319. Λύπην γὰρ εὖνους εἶδεν ἰᾶσθαι λόγος = 642[3](591 [3]).

[Pentru cel bolnav trupește (1.) e nevoie de doctor, iar pentru cel bolnav sufletește, de prieten (2.)]

3. [*Căci cuvîntul binevoitor știe să vindece suferința*]. În frg. 642[3] în loc de ἰᾶσθαι e θεραπεύειν, în Meineke [2] λόγος, la Stob., *Ecl.*, IV, 48, 29 φίλος, « Căci prietenul binevoitor », etc.

mon. 315. Λογισμός ἐστιν φάρμακον λύπης μόνος :
« Numai judecata este leacul suferinței ».
mon. 326, 577 : λύπης ἰατρός ἐστιν ὁ χρηστὸς φίλος.
mon. 610 (alterat) : λύει δὲ λύπην παντὸς ἀνθρώπου λόγος.
mon. 622 (modificat) : Ὁ λόγος ἰατρὸς τῶν κατὰ ψυχὴν σοφός.
mon. 550 (modificat) : Ψυχῆς νοσούσης ἐστιν φάρμακον λόγος.
cf. și Studemund, *op. cit.*, p. 33 cu alte variante.

* *323.* Λυπεῖ με δοῦλος δεσπότου μεῖζον φρονῶν.

[Mă supără un sclav cu mai multă minte decît stăpînul său (*qui dominum contemnit* K = care-și disprețuiește stăpînul] vers stricat din cel neînțeles al lui Menandru : λυπεῖ με δοῦλος μεῖζον οἰκέτου φρονῶν = 562 (796) [mă supără sclavul cu mai multă minte decît un slujitor, *qui supra servum sapit* K], după Stob., *Ecl.*, IV, 19, 5 întregit cu încă două versuri :

Ὅταν τύχῃ τις εὐνοοῦντος οἰκέτου,
οὐκ ἔστιν οὐθὲν κτῆμα κάλλιον βίῳ = 563 (644).

[Cînd cineva are parte de un slujitor binevoitor, nu e nici o avuție mai frumoasă pentru viață]. După vs. al doilea s-a făcut mon. 423, înlocuind βίῳ cu φίλου : « Nu e nici o avuție mai frumoasă ca un prieten (sincer) ».

* *326.* Λύπης ἰατρός ἐστιν ἀνθρώποις λόγος.

[Cuvîntul este pentru oameni lecuitor (doctor) de suferință], prelucrat după schol. Venet. Hom. Il. XV, 393 « căci și Men. a zis :

ἰατρός ἐστιν ὁ λόγος ἀνθρώποις νόσων = 782 (559)
ψυχῆς γὰρ οὗτος μόνος ἔχει κουφίσματα.

www.cimec.ro

[Cuvîntul este un doctor de suferinţe pentru oameni, căci numai el aduce mîngîieri sufletului]», cf. şi schol. Aisch. Prom., 378 :

λόγος γὰρ ἀνθρώποισιν ἰατρὸς νόσου.

[Cuvîntul e un lecuitor de suferinţă pentru oameni].

Versurile au fost prelucrate în Σύγκρισις Μεν. καὶ Φιλιστίωνος 182—185 la Studemund, *op. cit.*, Men. s-a inspirat, însă, direct din Aisch. *Prom.*, 378 : Ὀργῆς νοσούσης (ζεούσης Dind.) εἰσὶν ἰατροὶ λόγοι.

[Cuvintele sînt lecuitoare pentru boala mîniei]. În afară de mon. 326 tot din acelaşi vers s-au prelucrat şi mon. 622, 674.

339. Μί' ἐστ'ν ἀρετὴ τἄτοπον φεύγειν ἀεί = 179 [3] (203 [3]).

[Există o singură virtute : să te fereşti totdeauna de ce-i nelalocul său].

După Orion, *Antholog.*, VII, 6 : ἐκ τοῦ Ἡνιόχου Μενάνδρου sub titlul «Despre virtute». Τὸν ἄτοπον (să te fereşti de cel necuviincios?), corectat de Boissonade, *Anecd.*, I, 158 după un cod. Meineke crede că aici ὁ ἄτοπος = ἀτοπία, atitudine nepotrivită cu realitatea : cf. şi *Epitrep.*, 741 Körte.

340. Μακάριος ὅστις οὐσίαν καὶ νοῦν ἔχει = 101[1] (114[1]) urmat de : χρῆται γὰρ οὗτος εἰς ἃ δεῖ ταύτῃ καλῶς.

[E fericit cel ce are avere şi minte ; căci el se foloseşte bine de ea la cele de trebuinţă], după Stob., *Ecl.*, IV, 39, 7. Μενάνδρου Δημιουργοῦ (Orînduitor la ospeţe sau femeia confidentă a tinerei căsătorite, cf. schol. Aristoph. Equ. 650 şi Suidas sub δημιουργός), tot la Stob., *Ecl.*, IV, 31, 100 Μενάνδρου Μηναγύρτῃ (Preoteasa Cybelei) citează aceleaşi versuri, dar e greşit cum a argumentat Hense la Stob., *Ecl.*, V, p. 769, căci «lemma» e pentru frg. 274 (323) din această comedie. E citat şi de Plut., *Mor.* 34[c], Maxim. Conf., 12, 35 p. 571 Combefis.

**341.* Μὴ φεῦγ'ἑταῖρον ἐν κακοῖσι κείμενον = *Epitr.*, 585 Jensen [3], 640 Körte [Nu-ţi părăsi prietenul ajuns la nevoie]. v. şi pag. XXVIII tot la J [3]. Alţii întregesc altfel. Versul e rupt dintr-un dialog. Menandru imită un tragic, cf. κακοῖσι.

352. Μισῶ πονηρὸν χρηστὸν ὅταν εἴπῃ λόγον = 481 (767).

[Nu pot suferi pe un om necinstit cînd spune un cuvînt bun], după Stob., *Ecl.*, III, 2, 5 reprodus de Elter în *Corpus Paroim.*, 575 ca şi de Meyer, *Urb. Spruchs.*, 426, 26. Kaibel îl regăseşte în *Epigr. Gr.* XXIII, 1117[a] «Cînd, deşi cineva săvîrşeşte necuviinţe, vorbeşte totuşi cuvinte alese şi nu se sfieşte de vecinul său, care-i de faţă, perversitatea lui devine îndoită (διπλάσιος αὐτῷ γίνεθ'ἡ πονηρία, vers?), cf. şi Antonius Melissa 278, 12 cu ὅταν. La ceilalţi mai des e ἄν.

* *365.* Μαστιγίας ἔγχαλκος ἀφόρητον κακόν = 669[1] (487[1] adesp.).

[Un sclav cu bani e un rău de nesuferit], după forma originală : ἀφόρητός ἐστιν εὐτυχῶν μαστιγίας [e nesuferit un sclav norocos, fericit] transmisă de Cassius Dio 60, 29. «Claudius deşi cînd prindea pe liberţii altora ca răufăcători, îi pedepsea grozav, faţă de ai săi se purta însă (altfel), aşa încît se spune că, o dată, cînd un actor a zis în teatru vorba des repetată că «e nesuferit un sclav care e fericit» şi deoarece tot poporul se uita spre Polybios, libertul lui, cu toate că acela a strigat : «dar acelaşi poet a spus că «au ajuns regi cei ce erau mai înainte ciobani» (*Epitrep.*, 157, 116 J[3]), nu i-a făcut nici un rău». Legătura a fost stabilită de Webster, *Journ. of Hell. Studies*, 75 (1955), 160.

www.cimec.ro

*369. Νόμιζε κοινὰ πάντα τἀτυχήματα = Urbin. N2, Meyer, *Abh.* XV, 439—440 [Socoate comune toate neajunsurile]. U întregește : Νόμιζε πάντα κοινὰ τὰ τῶν φίλων βάρη(= δυστυχήματα) :

[Socoate comune grelele nenorociri ale prietenilor tăi], toate prelucrări după: κοινὰ < γὰρ > τὰ τῶν φίλων = 10 (9), citat în schol. Plat. Phaedr. 279c cu adaosul « ἐπὶ τῶν εὐμεταδότων (despre cei generoși) și Men. în *Adelphoe B* cu testimonii la Timaeus, Aristotel, Clearchos. La Suidas pe baza lui Timaeus « se folosește de această cugetare Men. în *Adelphoe* », cf. și Terent. *Adelph.* 803 « *nam vetus verbum hoc quidemst communia esse amicorum inter se omnia* ».

Între mon. 263 : Ἰδίας νόμιζε τῶν φίλων τὰς συμφοράς = Meyer, *op. cit.*, (XIX) K 174 p. 284 și mon. 643 idem [Socoate ca pe ale tale nenorocirile prietenilor tăi].

*378. Νόμος γονεῦσιν ἰσοθέους τιμὰς νέμειν = 600 (805).

[E lege să dai părinților onoruri ca și zeilor], după Stob., *Ecl.*, IV, 25, 26 cu mai mare autoritate ca Apostolios XIII, 78 care-l atribuie lui Philemon sau Sophokles ; urmează mon. 379.

Νόμιζε σαυτῷ τοὺς γονεῖς εἶναι θεούς și prelucrat mon. 238 θεοὶ μέγιστοι τοῖς φρονοῦσιν οἱ γονεῖς, citat și de Meyer, *op. cit.*, 413.

*410. Ὀργὴ φιλοῦντος μικρὸν ἰσχύει χρόνον = 567 (797).

[Mînia îndrăgostitului ține puțină vreme] ușor prelucrat după Stob., *Ecl.*, IV, 20, 20 : Ὀργὴ φιλούντων ὀλίγον ἰσχύει χρόνον. Același mon. în pap. Berol.-Varsav. ed. de Manteuffel printre alte 11 mon., în 1948 la Varșovia, p. 81, cf. și Terent., *Andria*, 555 : *amantium irae amoris integratiost.* De aceea Clericus l-a atribuit *Andriei* lui Men. socotită ca a doua ediție a *Perinthiei.*

*411. Οὐπώποτ' ἐζήλωσα πολυτελῆ νεκρόν = *Perinth.*, frg. 2 (394).

[Niciodată n-am invidiat pe un mort cu pompă] și continuă :

εἰς τὸν ἴσον ὄγκον τῷ σφόδρ'ἔρχετ' εὐτελεῖ.

[El merge într-o urnă egală cu a unuia oricît de sărac], din Stob., *Ecl.*, III, 1, 2 Μενάνδρου Περινθείας Α'. Asemănătoare sînt frg. 509. (624) :

οὐπώποτ' ἐζήλωσα πλουτοῦντα σφόδρα
ἄνθρωπον, ἀπολαύοντα μηδὲν ὧν ἔχει.

[Niciodată n-am invidiat pe un om prea bogat care nu știe să se folosească de nimic din cîte are], după Stob., *Ecl.*, III, 16, 7 și repetat *Ecl.*, IV, 31, 65 unde e legat greșit cu un vs. de Antiphanes (frg. 259 K) ; v. și Elter, *Corp. paroim.*, 623 la Menandru.

*419. Οὐκ ἔστιν εὑρεῖν βίον ἄλυπον οὐδενός = 341 (411).

[Nu se poate găsi viață de om fără suferință], după Orion, *Anthol.* VIII, 5 . . . din *Plokion* (Colierul) de Menandru. A fost greșit atribuit lui Euripide de Maxim. Confessor 28, 880 Combefis și după el de Cramer, *Anecd. Oxon.*, IV, 253, 33 și Antonius Melissa I 72 p. 989 cum a văzut Nauck TGF² p. VIII și XXI.

E citat des de bizantini. Revine în mon. 58 și 599 ;

Βιοῦν ἀλύπως θνητὸν ὄντ'οὐ ῥᾴδιον :

[Nu e ușor, dacă ești muritor, să trăiești fără suferință].

Același în *U*, 430, 7 B : Βιοῦντ'ἀλύπως θνητὸν ὄνθ'εὑρεῖν μέγα. Meyer, *Urbin. Samml.*, 401.

*420. Ὁ πολὺς ἄκρατος ὀλίγ'ἀναγκάζει φρονεῖν = 512 (779).

[Vinul prea mult face pe om să judece puțin], după Stob., *Ecl.*, III 18, 4. v. și Elter, *Corp. Par.*, 630. La Clem. Alex., *Paed.*, II, 2, 22 p. 169 Stählin,

www.cimec.ro

Varro, *Sat. Men.*, frg. 30 Buech. *non mirum şi caecultis, aurum enim non minus praestringit oculos quam* ὁ πολὺς ἄκρατος.

— ὅταν τύχῃ τις εὐνοοῦντος οἰκέτου

423. Οὐκ ἔστιν οὐθὲν κτῆμα κάλλιον[φίλου = 563 (644), cu βίῳ în loc de φίλου.

[Cînd cineva are parte de un slujitor binevoitor nu există nici o avuţie mai frumoasă (decît un prieten) pentru viaţă], după Stob., IV, 19, 6. cf. şi mon. 743 : Φιλίας δικαίας κτῆσις ἀσφαλεστάτη, în Γ : « *Amico firmo nil emi melius potest* ». La Meyer, *op. cit.*, p. 441, 0,9 şi 442. În expresie imită pe Eurip. cf. mon. 416 : οὐκ ἔστι σοφίας κτῆμα τιμιώτερον. Meyer, *op. cit.*, 413, 442, la Nauck TGF² 1029, 1. E totuşi o variantă la Eurip. folosită de Menandru.

425. Ὃν γὰρ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος = 111 (125).

[Căci pe care-l iubesc zeii, moare tînăr], după Stob., *Ecl.*, IV, 52, 27. Μένανδρος Δίς ἐξαπατῶντι. La Plaut, *Bacch.*, 816 şi urm. : *quem di diligunt adulescens moritur.* La Plutarh, *Cons. ad Apoll.*, 119 E şi Clem. Alex., *Strom.*, VI, 2 p. 436, 10 Stählin şi schol. Hom. Odys. XV, 246. Eustath. 1781, 2. La Kaibel, *Epigr. Gr.* 153, 14.

**431.* Οὐ δεῖ σ'ἐπιχαίρειν τοῖς δεδυστυχηκόσι (οὐδεὶς ἐπιχειρεῖ libri) :

[Nu trebuie să te bucuri de nenorocirea altora], îndreptat de Hirschig, prelucrat după frg. 637 (673) : ταῖς ἀτυχίαισ‹ι› μὴ' πίχαιρε τῶν πέλας. [Nu te bucura de nenorocirile vecinilor tăi]. La Stob., *Ecl.*, IV, 48, 1. Iambl. *Protrept.*, 21 p. 1238, « nu te bucura de nenorocirile vecinilor tăi » cum a observat Nauck, *Mélanges Gr.-Rom.*, VI, 122, 2.

434. Ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἐστιν ἐν ἑκάστῳ θεός = 749 (762).

[Căci mintea noastră este un zeu în fiecare] din Plutarh, *Quaest. Plat.*, 999 E « cum a zis Men.: căci mintea este zeul nostru ». Fără nume de autor la Iambl., *Protr.*, p. 138. Nemes., *Natura hom.* 321 p. 170 : « Eurip. şi Men. spun că mintea din orice om are grijă de fiecare ». La Nauck TGF² *Eurip. frg.* 1018. Menandru a imitat, probabil, pe Euripide cf. şi *Epitrep.* 662 J³, 740 şi urm. K³ din *Arrephoros vel Auletris* 64 (70) cf. şi mon. 579 : Νοῦς ἐστι πάντων ἡγεμὼν τῶν χρησίμων, prelucrat liber. De asemenea la Iust., *De monarchia*, 152 : Ἐν Αὐλητρίσι Μενάνδρου.

**444.* Πανήγυριν νόμιζε τόνδε τὸν βίον = 416⁸ (481⁸).

[Socoate această viaţă ca o întrunire] prelucrat după πανήγυριν νόμισον τιν'εἶναι τὸν χρόνον = fr. 416⁸ din *Hypobolimaeus* (*Suppositicius*) *vel Agroicos* de Menandru ; la Stob., *Ecl.*, IV, 53, 6—7. După el au prelucrat şi alţii dînd cuvîntului χρόνος sensul de durata vieţii, viaţa.

**450.* Πενίας βαρύτερον οὐδὲν ἐστὶ φορτίον = 932 Kock.

[Nu există povară mai grea ca sărăcia] prelucrat după un vs. de Menandru transmis parţial de Eunapius frg. 99 Bekker : « Stilichon nu ucidea pe oameni (adversari) ci îi silea să trăiască rău (αἰσχρῶς) luîndu-le tot avutul şi aruncîndu-i *în ghearele celei mai rele fiare*, adică sărăcia, cum zice Menandru : πρὸς τὸν βαρύτατον θηρίον», cf. şi Aristoph., *Plut.*, 439. Frg. 183 « adespoton » K este desigur acela la care se referă Eunapius, Theophylact. Simoc., *Ep.*, 29, Isidor Pelus., 4. 89 p. 460 d. Frg. 183 adesp. Kock :

Πενίᾳ μαχόμενοι πεπαύμεθα
δυσνουθετήτῳ θηρίῳ καὶ δυσκόλῳ.

www.cimec.ro

[Ne-am liniștit după ce am luptat cu sărăcia, fiară neînduplecată și neîmblînzită], aflat și la *U* Π, 5 Meyer, *op. cit.*, p. 442 și 443. UVΓ. La Schneider, însă a fost corectat de Meineke : οὐδὲν πενίας βαρύτερόν ἐστι φορτίον.

* *462.* Πᾶσι γὰρ εὐ φρονοῦσι συμμαχεῖ τύχη cf. 714 (550, 551 K, 16 Demianczuk): [Soarta luptă alături de toți cei ce au bune gînduri], prelucrat după Menandru la care avea forma : ὡς τοῖσιν εὖ φρονοῦσι σύμμαχος τύχη. [Cît e de unită în luptă soarta cu cei cu gînduri curate!]. Versul provine de la Euripide frg. Nauck TGF² 598, 3 (Πειρίθῳ) cum se vede din aspectul morfologic. Citat de Iulian Halicarn. în *Cod. Paris. Gr.* 454, fol. 126, Usener, *Rh. Mus.*, 55 (1900) = *Kleine Schr.*, IV, 328 cu întregul frg. de 10 vss. Usener, și de curînd Körte, susțin că Iulian, cînd a copiat florilegiul, a alăturat versul lui Euripide de ale lui Menandru căci *Fortunae gubernatio non quadrat ad Menandri sententiam, quod versus etiam inter monostichos occurrit* (462). Însă ideea este exprimată identic, cu alte cuvinte, în frg. 550 :

ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται
εὐθὺς γενομένῳ μυσταγωγὸς τοῦ βίου
ἀγαθός.

[Oricărui om îi stă o putere în ajutor, dacă este drept, ca un îndrumător bun al vieții]. Menandru nu acordă soartei un rol determinant, ci accesoriu la activitatea și meritul personal. Cu acest corectiv versul se poate acorda lui Men. deoarece frg. 550 se bazează pe Clem. Alex. în *Strom.*, V, 14, 130, Plutarh, *Mor.*, 474, 6 și mai ales Ammianus Marcellinus 21, 14 apoi Stob., *Ecl.*, I, 5, 4, schol. Theocr., II, 28, toți citînd expres pe Menandru ca autor. El trebuie să fi imitat în acest caz, ca în multe altele, pe Euripide.

* *489.* Τὰ θνητὰ πάντα μεταβολὰς πολλὰς ἔχει = 348 (417 [1]).

[Toate cele muritoare suferă multe schimbări].

Începutul versului este prelucrat după Stob., *Ecl.*, I, 7, 2 din Προγαμῶν de Menandru : Τὸ τῆς τύχης τοι μεταβολὰς πολλὰς ἔχει [Mersul soartei are multe schimbări].

Heeren a susținut că ar aparține lui Chaeremon, dar Nauck în TGF² p. XXI, n-a primit versul printre ale acestuia, confirmînd pe Stob. E însă imitat după Eurip. frg. 553 : ἀλλ'ἦμαρ ἕν τοι μεταβολὰς πολλὰς ἔχει [Dar numai o zi poate aduce multe schimbări] cf. și Studemund, *Comp.*, 40, 3 și Meyer, *op. cit.*, 412.

490. Τὸ δὲ τρέφον με τούτον κρίνω θεόν = 1 (13).

[Cela ce mă hrănește pe mine, pe acela îl socotesc zeu].

Personajul vorbește despre ogorul părintesc. La Stob., *Ecl.*, IV, 15ª, 3 « din *Adelphoe* de Menandru ». Iust., *De monarch.*, p. 152 : « Același (Menandru) în *Pescarii* și apoi același în *Adelphoe* », citînd mon. 490. Urmînd pe Grauert, Meineke și Kock l-au atribuit comediei Ἁλιεῖς (Pescarii), îndreptînd și pe Stob., dar s-a argumentat că nu se poate referi la un pescar, care se întoarce zilnic acasă, ci la originalul lui Plautus, în *Stichus*, 402 și urm. și 523 și urm. Cu acest argument Schöll a atribuit pe drept fragmentul la *Adelphoe A'* (Körte). Kauer crede că mon. se adaptează la *Stich.*, 649 și urm. iar în comentariul său la *Adelphoe*, Lucas emite părerea că și ῥῆσις Didotiana (Partea I p. 143 Körte) aparține la *Adelphoe*, dar nu e convingător.

* *505.* Ταμιεῖον ἀνθρώποισι σωφροσύνη μόνη = 493 (1109).

[Numai prevederea este adevărată comoară pentru oameni].

www.cimec.ro

Körte argumentează că vs. e modificat după comicul Anaxandrides cum apare în Pap. Berol. 9773 (*Berl. Klass. Texte*, V, 2, 129) în sec. II î.e.n. cu forma întregită ipotetic :

Ταμιεῖον ἀρετῆ[ς ἐστιν γενναία γυνή, căci urmează titlul Ψόγος γυναικῶν (la Stob. *Ecl.*, IV, 22 p. VII, 550 Hense). Mai probabil e prelucrat direct după fig. 493 (1109) din Stob., *Ecl.*, III, 5, 5 Μενάνδρου· ταμιεῖον ἐστιν ἀρετῆς ἡ σωφροσύνη, după care au luat gnomologi ca Maxim. Conf. p. 538 Combefis. Versul nu este însă corect transmis şi autorul mon. 505 l-a corectat păstrînd înţelesul, confirmat şi de Meineke care ia numai ca loc paralel pe Stob. IV, 22, 4 Ἀλεξάνδρου ταμιεῖον ἀρετῆς ἐστιν γενναία γυνή. Deci mon. imită pe Menandru, iar nu pe Anaxandrides.

* *515.* Ὑπερηφανία μέγιστον ἀνθρώποις κακόν = 499 (557).

[Trufia este cel mai mare viţiu pentru oameni] după Stob., *Ecl.*, III, 10, 3 : Μένανδρος· πλεονεξία μ. ἀνθρ. κακόν, înlocuind primul cuvînt : la Meyer, în *op. cit.*, p. 434 K 7 ; versul e şi în Maxim. Conf. 22, 602 Combefis şi la Antonius Melissa 41, 65. La acesta se referă şi Dion Prus., *De avar.*, XVII, 7 (II p. 245, 32). « Pofta de avuţie (πλεονεξία) este pentru oricine cel mai mare viţiu, ba încă vatămă şi pe cei din jurul lui ».

* *556.* Ὡς ἡδὺ δούλῳ δεσπότου χρηστοῦ τυχεῖν = 564 (1093).

[Cît e de plăcut pentru un sclav să aibă parte de un stăpîn bun!] după Stob., *Ecl.*, IV, 19, 7, τοῦ αὐτοῦ, (adică Μενάνδρου), modificat pentru a-l desprinde de versul următor :

ὡς κρεῖττόν ἐστιν δεσπότου χρηστοῦ τυχεῖν,
ἢ ζῆν ταπεινῶς καὶ κακῶς ἐλεύθερον.

[Cu cît e mai bine să ai parte de un stăpîn cumsecade, decît chiar să trăieşti liber în umilinţă şi din greu].

Kock l-a atribuit greşit lui Philemon după Stob., *Ecl.*, IV, 19, 35, dar acest frg. a fost îndreptat de Hense în numele « Philippus », autor comic, la Kock II, 135—215.

560. Ὡς ἔστ' ἄπιστον ἡ γυναικεία φύσις = 585 (801).

[Cît e de necredincioasă firea femeiască!], după Stob., *Ecl.*, IV 22, 142. Menandru imită pe Eurip., *Iph. Taur.*, 1298 : ὁρᾶτ' ἄπιστον ὡς γυναικεῖον γένος. Exprimări asemănătoare şi în frg. 586 (652) 524 (687) şi 704 K, ca şi în Dist. Parisina, Studemund, *op. cit.*, p. 35, 9—10.

562. Ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ὅς ἂν ἄνθρωπος ᾖ = 484 (761) la Kock — ὅταν ἄνθρωπος ᾖ. Körte fără ὅς.

[Cît de plăcut este omul care e cu adevărat om!], după Stob., *Ecl.*, III, 3, 12. Versul e sigur al lui Menandru (Körte). La Clem. Alex., *Strom.*, VIII, 3, 5 cu introd. οὕτω τοι καὶ ὁ κωμικὸς ἔλεγεν la Galen., *De cris.*, I 9 (IX p. 815), şi la Chrysippos, Elter, *op. cit.*, p. 65, toţi numindu-l ὁ κωμικός. Mon. 562 apare alterat : ὡς χαρίεις ἐστιν ἀ. ὅταν υἱὸς ᾖ la Meineke. Mai alterat în *Etym. Magn.* 824, 42 ; cu alte variante la Nauck, *Mél. Gr.-Romains.*, vol. VI, 125, Petrograd, 1892.

585. Τοῦτ' ἐστὶ τὸ ζῆν οὐχ ἑαυτῷ ζῆν μόνον = 646 (507).

[Adevărata viaţă este a nu trăi numai pentru sine], după Stob., *Ecl.*, IV, 53, 4ª « din *Philadelphoi* de Menandru ». Ms. *A* îl leagă de frg. 440 : ὡς ἡδὺ τὸ ζῆν, εἰ μεθ' ὧν κρίνει τις εὖ [Cît de plăcută e viaţa, dacă cineva alege bine cu cine s-o trăiască]. În mon. 585 şi cu forma τοῦτ' ἐστὶ τὸ ζῆν

www.cimec.ro

μὴ σεαυτῷ ζῆν μόνῳ. Meineke a propus οὐχ ἑαυτῷ ca fiind din *Philadelphoi*, deși recunoaște că între cele două versuri s-au pierdut mai multe. Aceeași idee, alterată în partea din urmă în mon. 756 și la Kock, « adespoton » 537 : καλὸν δὲ τὸ ζῆν, ἄν τις ὡς δεῖ ζῆν μάθῃ :

[Frumoasă-i viața dacă înveți cum trebuie s-o trăiești], citat de Walz, *Rhet. Graec.*, VIII, 479, 90.

* *622.* Ὁ λόγος ἰατρὸς τῶν κατὰ ψυχὴν σοφός.

[Cuvîntul este un doctor înțelept în cele sufletești] prelucrat după frg. 782 (559) v. mon. 326 și 674.

623. Ὅπου γυναῖκές εἰσι, πάντ' ἐκεῖ κακά = 590 (804).

[Unde sînt femei, acolo toate sînt rele] după Strob., *Ecl.*, IV 22, 179 din Menandru = mon. 694 și la Meyer *U*, 443 lit. 0 = 19, precum și *Urbin. Samml.*, 401 (πάντ' εἰσί), apoi în Cod. Paris,, 1630 p. 212 Meineke din *A*(ldus) scrie ἐκεῖ în loc de εἰσίν.

640. Ἆρ'ἐστὶ συγγενές τι λύπη καὶ βίος frg. 1^8. *Citharista* = 281^8 Kock.

[Așa că este înrudire între amar și viață = amarul este frate bun cu viața]. În *Chitaristul* lui Menandru frg. 1 are 10 vss. La Stob., *Ecl.* (*Floril.*), 98, 54 : « din *Chitaristul* lui Menandru » ; la Diog. Laert. VII, 68 și Gazaeus Euphr. 1 prooem. : ἆρ'ἐστὶ συγγ. τι μόχθος καὶ λόγος [deci este înrudire strînsă între trudă și cuvînt], principiu retoric.

643. Ἀνὴρ ἀτυχῶν δὲ σώζεται ταῖς ἐλπίσι = 636 (813).

[Omul lovit de soartă se mîntuie cu speranțele], la Stob., *Ecl.*, IV, 46, 4 unde găsim în partea din urmă :

Ἀνὴρ ἀτυχῶν σώζεθ'ὑπὸ τῆς ἐλπίδος. Schmidt a corectat βοσκεθ' « se hrănește », dar nu e probabil și nici în stilul lui Men. V. și Meyer, *op. cit.*, 413.

645. Ἅμ'ἠλέηται καὶ τέθνηκεν ἡ χάρις = 479^2, (595^2), (ἦν δεόμενος τότ' ἀθάνατον ἔξειν ἔφη).

[Pe dată ce a primit ajutorul a și murit recunoștința] (pe care cel ce se ruga atunci spunea că o va avea nemuritoare), la Stob., *Ecl.*, II, 46, 9^a și schol. T Hom. Il. XIV, 276 care prezintă ambele versuri și după el Eust. 982, 47. Wachsmuth a dovedit, în ediția lui Stob., II, 260, că nu e strîns legat de mon. 34, v. și mon. 40, dar sînt sigur ale lui Menandru. Cf. și Meyer, *op. cit.*, 410 și mon. 347, la Nauck TGF ^{2} adesp. frg. 427.

* *658.* Δύναμις πέφυκε τοῖς βροτοῖς τὰ χρήματα, alterat după 89 (90) din Βοιωτία lui Men. Stob., *Ecl.*, IV, 31, 20 cu textul : πλοῦτος δὲ πολλῶν ἐπικάλυμμ'ἐστὶν κακῶν,

[Banii aduc muritorilor putere : bogăția este scut de apărare în multe nevoi], pe care după Meyer, *op. cit.*, 441, 0,6 (la ὅπλον) l-a avut în vedere Turpilius în *Demiurgus* al său : *Quia non minus res hominem quam scutum tegit* », la Ribbeck CRF ^{3} p. 20, 2 d ; cf. și Maximus Confessor XII, 81 A Combefis și Antonius în *Melissa*, 222, *Floril.* Schenkel în *Wiener Stud.*, XI, 1889, p. 30 Nr. 162 cu forma : πολλῶν κακῶν ἐπικάλυμμ'ἐστὶν ὁ πλοῦτος, cf. și mon. 619 : ὅπλον μέγιστον ἐν βροτοῖς τὰ χρήματα = Meyer, *op. cit.*, 441, 0,6 același mai jos 443, 18 alterat : Ὅπλον μέγιστόν ἐστιν ἀνθρώποις λόγος, după care s-a lucrat mon. 433 : ὅπλον μέγιστόν ἐστιν ἀρετὴ βροτοῖς [cea mai mare armă pentru muritori este virtutea].

660. Δυσπαρακολούθητόν τι πρᾶγμ'ἐστὶν τύχη = 424 (490). [Calea soartei este un lucru greu de urmărit] ; δυσπαρ. tradus de Quintil., *Inst. or.*, IV, 1, 40 :

www.cimec.ro

obscurum, est id quod difficulter capitur. După Stob., *Ecl.*, II, 1, 6 din *Hypobolimaeus* de Menandru, în forma aceasta restabilit de Kock ; în mon. 660 pentru τι avem δέ şi apoi πρᾶγμ'ἔσθ'ἡ τύχη ca şi la Meineke 479.

* *669.* Ἡδύ γε πατὴρ φρόνησιν ἀντ'ὀργῆς ἔχων = 606 (807).

[Ce plăcut e un tată înţelegător, iar nu mînios!] după Stob., *Ecl.*, IV 26, 10 din Menandru. La început SMA au ἡδὺς dar lecţiunea mon. 669 e apărată de Cobet şi e confirmată prin locuri paralele ca frg. 401 [1], 531, 608, 610, 640 Körte şi 200 K Philemon, cf. şi frg. 608 (749) : ὡς ἡδὺ πρᾶος καὶ νεάζων τῷ τρόπῳ/πατήρ. [Cît de plăcut este un tată blînd şi cu caracter tineresc] cum e la Stob., *Ecl.*, IV, 26, 12 Menandru; cf. şi Plaut., *Mil. Glor.*, vs. 661 : *Tute me ut fateare faciam esse adulescentem moribus.*

* *674.* Ἰατρὸς ὁ λόγος τοῦ κατὰ ψυχὴν πάθους.

[Cuvîntul este un doctor al suferinţei sufleteşti], modificat după ἰατρός ἐστιν ὁ λόγος ἀνθρώποις νόσων = 782 (559). Mon. e reprodus în *Vita Aesopi* (Westermann) p. 82, 2 la urmă — πόνων (osteneli), cf. mon. 326 şi 622, Meyer, *op. cit.*, 414 cu diferite variante.

681. Κοινὸν δὲ καλόν ἐστι χρηστὸς εὐτυχῶν = 542 (791).

[Este un bine comun cînd omul cinstit este fericit], prelucrat, pentru a fi făcut trimetru, după tetrametrul trohaic : κοινὸν ἀγαθόν ἐστι τοῦτο, χρηστὸς εὐτυχῶν ‹πόλει› = 542 (791).

[Este un bine comun pentru stat ca cel cinstit să fie fericit], din Stob., *Ecl.*, IV 1, 23 de Menandru ; πόλει Wilamowitz, în loc de πέλει care urma în textul următor desprins de Stob. din Euripide (frg. 9 Nauck [2]). Versul original a fost parafrazat de Charit. 4, 3 καὶ γὰρ εἶ κοινὸν ἀγαθὸν πάσης Σικελίας (citat după Körte).

684. Μηδέποτε γήμῃ μηδὲ εἰς εὔνους ἐμοί = 573 (799).

[Nu doresc să se însoare niciodată cel care mi-e binevoitor], după Stob., *Ecl.*, IV, 22, 38 al lui Menandru.

688. Οὐδεὶς ἐπλούτησεν ταχέως δίκαιος ὤν, din *Colax* (Linguşitorul) la Körte p. I a vs. 43—45 [Nimeni nu s-a îmbogăţit repede, fiind om cinstit] apoi continuă : « căci în timp ce el adună şi economiseşte, un altul, pîndindu-l de mult, îi întinde cursă şi-i ia tot ». Vorbeşte tînărul Phidias cu Daos fostul sclav, acum liberat. Se află la Stob., *Ecl.*, IV, 10, 21 cu lemma : Μένανδρος κολακείᾳ adică Κόλακι A', deci prima ediţie a lui *Colax*, Mon. are ταχύ.

689. Οὐδὲν πέπονθας δεινόν, ἂν μὴ προσποιῇ = *Epitrep.* J [3]. 8, K [3] 9.

[De n-ai adăuga cu-nchipuirea, n-ai simţi prea adînc o suferinţă] din Orion, *Antholog.*, VII, 8 cu menţiunea ἐκ τοῦ Γεωργοῦ (Ţăranul), dar e îndreptat de aceeaşi mînă la margine : ἐκ τῶν Ἀποτρεπόντων, corectat de Kock (frg. 179) şi Körte. Fără titlu se află la Stob., *Ecl.*, IV, 44, 57 citat de Plut., *Mor.*, 475 şi 599 d.

691. Οὐ πανταχοῦ δ'ὁ φρόνιμος ἁρμόττειν δοκεῖ = 354 (421).

Καὶ συμμανῆναι δ'ἔνια δεῖ.

[Nu oriunde înţeleptul pare că-şi păstrează firea şi cîteodată trebuie să se potrivească nebuniei altora] din *Poloumenoi* (Copiii vînduţi) de Menandru, cum vedem în Orion, *Antholog.*, I, 12 Πολουμένων şi din Clem. Alex., *Strom.*, VI, 2 p. 431 St. « Menandru în *Poloumenoi* se apropie de el, cînd zice : « οὐ — δεῖ ». În primul vers : οὐ πανταχοῦ τὸ φρόνιμον ἁρμόττει παρόν. [Nu oriunde

www.cimec.ro

înțelepciunea se adaptează împrejurării]. V. și Seneca, *De tranqu. an.*, XV 16 : *Si Graeco poetae credimus, aliquando et insanire iucundum est* și Horatius, *Carm.*, IV, 12, 28 : *dulce est disipere in loco* (ἔνια) ; același, *Carm.* III, 19, 18 : *iuvat insanire!*

694. Ὅπου γυναῖκές εἰσι, πάντ'ἐκεῖ κακά = 590 (804).

[Unde sînt femei, acolo toate sînt rele] = mon. 623. după Stob., *Ecl.*, IV, 22, 179 din Menandru.

696. Οἴμοι· τὸ γὰρ ἄφνω δυστυχεῖν μανίαν ποιεῖ = 12 K în note.

[Vai! Prea dese nenorociri pot duce la nebunie].

Men. în Ἀδελφοί B' cum reiese din Terent., *Adelph.*, 198 : *minume miror qui insanire occipiunt ex iniuria.*

699. Πολλῶν ἰατρῶν εἴσοδος μ'ἀπώλεσαν = 1112 Kock are εἴσοδοι,

[Vizitele multor doctori m-au dus la pieire]. Menandru parodiază pe Eurip., *Androm.*, 930 : κακῶν γυναικῶν εἴσοδοι μ'απώλεσαν, după care și Plutarh, *Cons. ad uxor*,, p. 610[3] : κακῶν γυναικῶν εἰσόδους καὶ φωνὰς καὶ συνεπιθρηνήσεις . . . apoi Plin. NH 29,5 : *hinc illa infelicis monumenti inscriptio : turba se medicorum perisse.* cf. și Wyttenbach ad Plutarchi *Praec.* p. 143 f. și *Moralia*, 610[b].

* *705.* Πολιὰ χρόνου μήνυσις, οὐ φρονήσεως, din frg. 553 (639).

[Perii albi arată vîrsta, nu înțelepciunea], prelucrat din două versuri transmise de Stob., *Ecl.*, IV, 11, 8 Menandru, și la Meyer, *Urbin. Spruchs.*, p. 442, 14 :

οὐχ αἱ τρίχες ποιοῦσιν αἱ λευκαὶ φρονεῖν
ἀλλ'ὁ τρόπος ἑνίων εστὶ τῇ φύσει γέρων.

[Nu perii cei albi fac înțelepciunea, ci caracterul unora ajunge el însuși bătrîn, în mod firesc] cf. și Aischyl., *Sept.*, 622. Cic., *Sest.*, 52, 111 Pind., *Ol.* IV, 26 (încheierea odei, text discutat). Publ. Syr. (Toeppel Progr. 1857, 16) *sensus non aetas invenit sapientiam.*

707. Πειρῶ τύχης ἄνοιαν ἀνδρείως φέρειν = 632 (812).

[Străduiește-te să suporți cu bărbăție capriciul soartei], după Stob., *Ecl.*, IV, 44, 5 Menandru. În mon. εὐχερῶς (cu îndemînare), Dobr. *Adversaria*, II, 360, îl acordă greșit lui Chaeremon însă, apoi, revine în 108,3 atribuindu-l lui Menandru.

718. Τυφλόν γε καὶ δύστηνον ἀνθρώποις τύχη = 463 (417[2]).

[Soarta este oarbă și neîndurătoare pentru oameni] la Stob., *Ecl.*, I, 7, 3 ; în frg. 621 : τυφλόν γε καὶ δύστ. ἀνθρώποις βίος [Oarbă și nefericită e viața pentru oameni] tot la Stob., *Ecl.*, IV, 34, 10 din Προγαμῶν de Menandru, cum au admis Meineke și Kock urmînd pe Heeren care a dovedit că lemma frg. anterior (348) se presupune și aici : Τὸ τῆς τύχης τοι μεταβολὰς πολλὰς ἔχει = 348 (417[1]).

[Mersul soartei are încă multe schimbări]. De asemenea la Meyer, *Urbin. Spruchs.*, 412, cf. și mon. 489 :

Τὰ θνητὰ πάντα μετ. πολλὰς ἔχει cf. și Eurip. frg. 553 : ἀλλ'ἦμαρ ἕν τοι μετ. πολλὰς ἔχει de la care a pornit Men. [Dar chiar numai o zi are multe schimbări].

738. Φθείρουσιν ἤθη χρῆσθ'ὁμιλίαι· κακαί = 187 (218)

[Împrietenirile rele strică moravurile bune], după cum a stabilit H. Stephanus, aparține comediei *Thaïs* de Menandru ; citat de mulți : Paulus *ad Cor.*, I, 15, 33 Clem. Alex., *Strom.*, I, 14 p. 38 St., cu nota τραγικὸν στοιχεῖον

www.cimec.ro

tradus în lat. de Hieron., *Ep.*, 70, 3 : *corrumpunt mores bonos confabulationes pessimae*, mai bine Tertull., *Ad uxor.* I, 8. *bonos corrumpunt mores congressus mali.* Versul este luat de Men. de la Eurip. frg. 1013 Nauck [2], v. și Diodor, XVI, 54 la urmă : « Filip prin rele legături strica moravurile oamenilor ».

750. Χαλεπόν γε θυγάτηρ κτῆμα καὶ δυσδιάθετον = 18 (18).

[O fiică e o grea dobîndire și anevoie de căpătuit].

Stob., *Ecl.*, IV, 24, 39 Menandru în Ἁλιεύς (« Pescarul » la sing., nu Ἁλιεῖς, cum a dovedit Körte), cf. și frg. 54 [2] (60 [2]) :

ἀλλὰ θυγάτηρ κτῆμ'ἐστ'ν ἐργῶδες πατρί· [în context : „e o fericire aceasta ; un fiu cuminte ; dar o fiică e o dobîndire împovărătoare pentru un tată"].

* *756.* Ὡς ἡδὺς ὁ βίος ἄν τις αυτὸν ζῆν μάθῃ din 440 (506) și adesp. Kock 537. [Cît de plăcută e viața dacă cineva învață s-o trăiască!]. Vers alcătuit din cele arătate, cum au învederat Meineke și Kock, corectîndu-l astfel : Ὡς ἡδὺ ὁ βίος ἄν τις ὡς δεῖ ζῆν μάθῃ [Cît de plăcută e viața dacă cineva învață cum trebuie s-o trăiască].

În *Floril. Monacensia* 706 începe : ὡς σεμνὸς ὁ βίος etc.

757. Ὦ τρισκακοδαίμων, ὅστις ὢν πένης γαμεῖ = 335 (404)

καὶ παίδοποιεῖθ'ὡς ἀλόγιστος ἐστ'ανήρ :

[O! De trei ori nenorocit cel care, fiind sărac, se însoară și face copii! Ce om cu totul lipsit de judecată!], după Stob., *Ecl.*, IV, 22, 31 din *Plokion* (Colierul) de Menandru. Lămuriri găsim la Gellius II, 23, 15 care citează întregul fragment.

758. Ὡς ποικίλον πρᾶγμ'ἐστὶ καὶ πλάνον τύχη = *Cith.* frg. 8 (288).

[Ce lucru schimbător și înșelător mai e și soarta!].

Stob., *Ecl.*, I, 7, 8[1] din *Chitaristul* lui Menandru, tot la Stob., *Floril.*, CX, 9 și *Ecl. phys.*, I, p. 212.

Din aceste 71 versuri, 45 sînt bine transmise și neîndoios autentice (623 se repetă cu nr. 694), iar restul de 26 au suferit prelucrări și alterări, mai grave la acelea care nu mai corespundeau scopului celor ce le foloseau. Mare parte din acestea se pot reconstitui, cu multă greutate, dar certitudinea se poate cîștiga numai dacă forma lor autentică ar ieși la iveală dintr-un izvor încă necercetat.

МЕНАНДРСКИЕ ГНОМЫ В МОНОСТИХАХ

РЕЗЮМЕ

Еще в первые века нашей эры стали распространяться стихи с полным значением, взятые у известных эллинских авторов и расположенные в алфавитном порядке (ἀ κροστίχως) для более легкого запоминания. В течение определенного времени разработкой этих стихов занимались различные грамматисты. Stobaeus (V в.н.э.) стал коллекционировать их в своей *Антологии*, используя для этого произведения философов, и, в особенности, представителей трагического и комического жанров. Так как Менандр считался виднейшим представителем поучительной драмы, все эти моностихи, изданные в многочисленных коллекциях, носили название γνῶμαι μονόστιχοι Μενάνδρου.

www.cimec.ro

Но немногие из них являются подлинными, то есть моностихами сатирического оттенка с полным смыслом, содержащими особую идею. Большая часть этих стихов была разработана с целью включения их в алфавитную систему или для того, чтобы из 2—3 стихов сделать один.

Август Мейнеке опубликовал в своей работе FCG *(Fragmenta Comicorum Graecorum)*, 1823 г., используя различные рукописи (указаны в труде) сначала 564 стиха, но затем он увеличил их число в *Editio minor*, 1847 г., тремя последовательными приложениями каждое из которых начинается с буквы *a*, до 758 моностихов. Различные грамматисты изменили не только форму, но и содержание стихов, поэтому распознавание их затруднено.

Статья ставит своей целью такой выбор моностихов Менандра при котором сохраняется нумерация установленная коллекцией Мейнеке. Для этого автор использует кроме коллекции Мейнеке и Кок (CAF), также и издание 1959 г. *Menandri reliquiae*, 11 опубликованное А. Керте. В этом труде, в рамках идентифицированных отрывков, выясняются подлинные моностихи, которые не подверглись никакому изменению. Остальные подведены под *incerta* или под « спорные и недостоверные». Таким образом, выделены не только оставшиеся без изменения моностихи, но и те, которые были незначительно переработаны с тем, чтобы включить их в алфавитный порядок, или для того, чтобы поместить их в один стих. Стихи, у которых в сравнении с подлинником значительно изменена не только форма, но и содержание (то есть искаженные), все таки изучены, так как они сохраняют в какой-то степени менандровский отпечаток. Все измененные и искаженные стихи отмечены звездочкой.

Таким образом, автор приходит к выводу, что из 71 стихов до нас дошли в подлинной форме 45 (№ 623 повторяется с № 694 в следующем приложении), а остальные 26 стихов подверглись переработке и искажению.

Работа по восстановлению некоторых моностихов очень трудна, так как следует иметь в виду восстановление подлинной формы. Некоторые краткие и специфические выражения, распознанные многими авторами, доказывают их менандровское происхождение.

LES MONOSTIQUES GNOMIQUES DE MÉNANDRE

RÉSUMÉ

On sait que, dès les premiers siècles de notre ère, des vers détachés d'auteurs grecs renommés ont commencé à circuler. Ces vers ont été enregistrés par ordre alphabétique (ἀκροστίχως) afin d'en faciliter la mémorisation. Par la suite ils ont été soumis à un travail de remaniement par divers grammairiens. C'est pourquoi Stobée (au Ve siècle de notre ère) les a recueillis dans son *Anthologion* d'après les œuvres des penseurs, mais surtout des tragiques et des comiques grecs. Comme Ménandre était considéré le plus illustre représentant du drame à tendance satirique, tous ces monostiques, publiés dans différents recueils ont eu pour titre « γνῶμαι μονόστιχοι Μενάνδρου ». Quant aux monostiques authentiques, ayant un sens complet et exprimant

www.cimec.ro

une idée indépendante, avec un léger accent satirique, il y en avait très peu. La plupart ont été remaniés, soit en vue d'un arrangement alphabétique, soit pour en comprimer deux ou trois en un seul. En utilisant divers manuscrits, mentionnés dans son étude, Aug. Meineke a publié, dans son œuvre FCG (*Fragmenta Comicorum Graecorum*), 1823, 564 vers. Plus tard, dans trois suppléments successifs à son « editio minor » de 1847, il a porté ce nombre à 758 monostiques, commençant chacun par la lettre α. D'autres grammairiens, en modifiant non seulement la forme, mais aussi le contenu de ces vers, en ont rendu la reconstitution très difficile. L'article croit pouvoir séparer les monostiques ménandréens, tout en conservant le numérotage consacré par les recueils de Meineke. On utilise, à cette fin, non seulement les recueils de Meineke et Kock (CAF), mais aussi l'édition de 1959, *Menandri reliquiae II*, publiée par A. Körte. Dans cette œuvre, parmi les fragments identifiés, on trouve les monostiques authentiques, qui n'ont subi aucun changement. Les autres sont enregistrés dans la catégorie des « incerta » ou parmi les fragments « discutables et non authentiques ». De cette façon on a détaché non seulement les monostiques qui n'ont été soumis à aucune modification, mais aussi ceux qui ont subi des transformations dépourvues d'importance, pour les faire rentrer dans un ordre alphabétique ou bien pour les concentrer dans un vers unique. Les vers transformés jusqu'à une altération totale, quant à la forme et à leur contenu, sont pourtant étudiés dans la mesure où ils conservent une certaine expression ménandréenne. Tous les monostiques modifiés et altérés sont précédés d'un astérisque.

Grâce à ce procédé, on peut conclure que des 71 vers étudiés 45 (les nos 623 et 694 se répètent dans le supplément suivant) nous ont été transmis dans leur forme originale, tandis que le reste de 26 vers ont été modifiés et altérés. Dans ces conditions le rétablissement du texte primitif devient extrêmement difficile pour certains monostiques. Il est vrai que certaines expressions dévoilent, d'après un grand nombre d'auteurs, leur origine ménandréenne.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

EINIGES ÜBER DIE SCHAUSPIELDIREKTOREN UND DIE KOMÖDIENDICHTER IM ALTEN ROM

VON

MIECZYSŁAW BROŻEK

(Kraków)

Mißerfolge auf der Bühne haben gewiß nicht nur Caecilius und Terenz erlitten. Solche Komödiendichter gab es ohne Zweifel mehr, und sogar nicht nur Anfänger[1]. Vielleicht erlebte es schon Livius Andronikus, als der mutige und unternehmungslustige Naevius, dann auch Plautus mit ihren Komödien die römische Bühne erobert hatten. Und es ist nicht ausgeschlossen, daß die Komödienproduktion des Livius eben dadurch beschränkt wurde — wie sie ja auch durch die erhaltenen Titel und Fragmente viel bescheidener repräsentiert wird als die der Tragödien. Dagegen gestalteten sich die Verhältnisse zwischen Naevius und Plautus, wie es scheint, ganz korrekt. Die Dichter rivalisierten zwar miteinander, indem sie auch dieselben Stücke, wie z. B. Menanders *Kolax*, lateinisch bearbeiteten[2], aber die Entrüstung des Plautus über das Schicksal des verhafteten und gequälten Naevius ist unzweideutig[3]. Sonst kann man wieder vermuten, daß auch Ennius auf der komischen Bühne nichts besonders gut gelungen ist — wenn auch das große Übergewicht seiner Tragödien über seine Komödien, wie es aus der Zahl der uns erhalten gebliebenen Dramentitel und Bruchstücke zu schließen ist, vor allem dadurch verursacht worden ist, daß dem Bedürfnisse nach Komödienstücken die sich ausschließlich mit der Komödiendichtung beschäftigenden Plautus und Caecilius, neben anderen kleineren Dichtern, Genüge leisteten, während in der Tragödie Ennius zu seiner Zeit, wenn nicht der alleinige, so doch der Hauptproduzent war.

Auch Caecilius hatte, wie bekannt, gewisse, ja ganz beträchtliche Schwierigkeiten mit der Eroberung der römischen Komödienbühne, obgleich sie ja

[1] Des Kommentators Worte: *quod et aliis poetis saepe contigerit* (Wessner II S. 200) beziehen sich eigentlich nur auf Caecilius.

[2] Terent., *Eun.* 25.

[3] *Mil. glor.* 210 ff.

www.cimec.ro

wieder nicht so groß waren, wie es Ambivius darstellte, der aus psychologischen, oder — wie man im Altertum sprach — rhetorischen Gründen die einstmalige Lage des Caecilius um so lieber mit schlechteren Farben zeichnete, als er die des Terenz als bessere darstellen wollte. Diese Schwierigkeiten machte dem ungefähr seit dem Jahre 190 für die Bühne schreibenden Dichter wahrscheinlich der alte Plautus, der bis 184 tätig war, ähnlich wie nachher der alte Luscius dem debütierenden Terenz. Natürlich spielten dabei nicht nur die Interessen der Dichter eine Rolle, sondern auch die der Schauspielergesellschaften und ihrer Direktoren. Der Schauspieldirektor des Plautus, der im Jahre 200 den Stichus aufgeführt hatte, war ein gewisser Publilius Pellio und wir dürfen vermuten, daß Plautus mit ihm ebenso verbunden war wie Caecilius oder Terenz mit Ambivius Turpio. Wie lange Publilius Pellio lebte und wirkte und ob er es noch war, oder schon sein Nachfolger, der an dem Schwierigkeitenmachen gegenüber den Anfängern Caecilius und Ambivius Interesse hatte, wissen wir leider nicht. Sonst ist es leicht möglich, daß dabei auch politische Momente wirkten. Naevius und Plautus waren mit den plebeischen und den konservativen Kreisen Roms verbunden [1], während Caecilius, schon als Freigelassener und Klient seines Herrn Caecilius, unter dem Einfluß der philhellenischen Nobilität blieb, und mit ihm auch Ambivius Turpio, der später auch Terenz förderte, also wieder einen, der sich der Gunst der Nobiles rühmte.

Im *Hecyraprolog* sagte Ambivius, daß Rom die Dichtung des Caecilius seiner Mühe und Ausdauer verdankt; denn wenn er ihn vom Dichten hätte abschrecken wollen, hätte er es leicht machen können. Ja, und warum machte er es nicht? Weil er — meinen wir — nicht als ein etwaiger Gönner der Literatur, auch nicht etwa als Caecilius' besonderer Freund wirkte, sondern als einer, der sich für die dichterische Produktion Caecilius' aus materiellen Gründen interessierte. Es lag doch einer jeden Schauspielergesellschaft sowie ihrem Direktor viel daran, ständige Lieferanten neuer Komödien immer gesichert zu haben. Und gerade einen solchen sah Ambivius in Caecilius, der sich ja auch sonst als ein begabter Dichter erkennen ließ, jedenfalls ein viel begabterer als die übrigen, deren Zahl nicht zu groß war, die auch weder genug begabt noch sehr produktiv waren. Ambivius rettete doch den Caecilius, damit mit dem Dichter nicht auch die Dichtung selbst verloren gehe: *ne cum poeta scriptura evanesceret* (Hec. 13).

Wir haben gesagt, daß auch Ambivius irgendwie mit Caecilius, der den Dichter Statius Caecilius freigelassen hat, in Beziehung stand. Wir können aber auch vermuten, daß er durch ihn sogar unterstützt wurde. Man kann sich doch schwerlich vorstellen, daß der *dominus gregis* es sich erlauben würde, Verluste zu ertragen, wenn er und seine ganze Truppe nicht woanders einen Ersatz dafür sichergestellt hätte. Denn er war es, nicht der Dichter, der mit Verlust betroffen wurde, falls die Aufführung nicht gelungen war. So sind wenigstens seine eigenen Worte sowie die des Kommentators zu verstehen. Denn der Kommentator scheint uns die Worte des Ambivius: *ut libeat scribere aliis mihique ut discere novas expediat posthac pretio emptas meo* richtig so erklärt zu haben, wie wir

[1]. Cf. M. Brożek, *Walka o scenę w Rzymie republikańskim i jej polityczne powiązania* (Der Kampf um die Bühne im republikanischen Rom und seine politischen Verbindungen). Meander XIV (1959) S. 23 ff. Warszawa.

www.cimec.ro

es in Donats Kommentar lesen: *aestimatione a me facta, quantum aediles darent, et proinde me periclitante, si reiecta fabula a me ipso aediles, quod poetae numeraverint, repetant* [1]. Der Aedil oder auch Praetor, kaufte nämlich immer die ganze Aufführung von dem *dominus gregis*. Der *dominus gregis* also, nicht der Beamte, verhandelte unmittelbar mit dem Dichter, ja auch mit dem Musikkomponisten, mit welchen er die von ihnen verlangten Honorare besprach und endlich in verabredeter Höhe festsetzte. Dann schloß er mit den Beamten einen Aufführungsvertrag, d.h. die Beamten kauften von ihm die Aufführung. So sind auch jene Prologworte: *Eunuchum* (d.h.die Eunuchusaufführung, nicht das Stück für sich!) *postquam aediles emerunt* [2], so die des Ovid: *scaena est lucrosa poetae tantaque non parvo crimina praetor emit* (vom Dichter, aber nicht unmittelbar!) [3] zu verstehen. Nachdem aber der Aufführungsvertrag geschlossen worden war, zahlten die Beamten, a conto der gesammten Aufführungskosten, dem Dichter und aller Wahrscheinlichkeit nach auch dem Komponisten, falls er vielleicht nicht zugleich Musikant und Vollzieher der Musik war, entsprechende Honorare (deshalb wurden auch die beiden Namen in den Didaskalien angegeben!), weil sie ja ihre Arbeiten schon geliefert hatten, während der Schauspieldirektor erst nach der Realisierung des Unternehmens, also nach einer gelungenen Aufführung sein Geld erhalten sollte. Mißlang die Vorstellung, so mußte der *dominus gregis* das dem Dichter (und dem Musikkomponisten) ausgezahlte Geld an die Staatskasse zurückgeben [4].

Es könnte natürlich auch so sein, daß der *dominus gregis* selbst von dem Dichter (und dem Komponisten) das Stück (und die Musik) in bar kaufte und erst dann die Aufführung den Beamten verkaufte, aber so, daß er, falls das Unternehmen nicht gelungen war, die erhaltene Summe den Beamten zurückgeben mußte. Diese Alternative scheint uns jedoch weniger wahrscheinlich, weil es kaum anzunehmen ist, daß die ganze Summe dem Schauspieldirektor im voraus ausgezahlt wurde.

Bei solchen Vertragsverhältnissen war also Ambivius geschädigt, wenn er mit Caecilius' Komödien Mißerfolge erlitt. Die Schauspieler hatten ja ihre Rollen erlernt und die Aufführung war mit Kostenaufwand gänzlich vorbereitet worden. Das ersparte ihm zwar Arbeit bei dem wiederholten Aufführungsversuch desselben, also schon bezahlten Stückes, und bewog ihn dazu, die Aufführung dieses Stückes doch zu verkaufen und durchzusetzen, inzwischen aber blieb sein Verlust Verlust. Und diesen versuchten ihm vielleicht die Gönner des Caecilius, dann auch die des Terenz irgendwie zu erleichtern.

Als Ambivius den Caecilius verlor (168), schaute er sich nach einem anderen Dichter um, welcher sein ständiger Komödienlieferant sein könnte, und er fand ihn im jungen Terenz, in welchem er ohne Zweifel gleich bei dem ersten Stück, der *Andria*, ein neues Talent erkannte, ein desto mehr förderungswürdiges Talent, als auch die Nobiles den Dichter förderten, der Senator Terentius Lucanus sowie die Jungen um Scipio Aemilianus.

---

[1] Wessner II S. 202 f.
[2] Terent., *Eun.* 19 f.
[3] *Trist.* II 507 f.
[4] Wessner. II S. 203 *(si reiecta fabula a me ipso aediles, quod poetae numeraverint, repetant).*

www.cimec.ro

Das gelungene Debüt, die Andriaaufführung im J. 166[1], ermunterte Terenz, auf dem Gebiete der Komödiendichtung weiter zu arbeiten, so daß er im nächsten Jahr wieder mit einem Stück, der *Hecyra*, fertig war. Diesmal aber hatte er weniger Glück. Warum er dies finessenvolle, aber für das römische Publikum gar nicht passende Stück erwählt hatte, wollen wir hier nicht untersuchen. Die Schlappe war sonst nicht nur seine, sondern auch des Ambivius. Es blieb nichts anderes übrig, als die Praxis, die dieser *dominus gregis* mit Caecilius' ersten Stücken übte, wieder aufzunehmen. Das wichtigste aber dabei war, die Schuld der Niederlage in den Augen des Publikums vom Dichter und von sich selbst abzuwenden und auf äußere Umstände abzuwälzen. Der Mißerfolge des Caecilius waren also, nach Ambivius, seine adversarii schuldig, die ihm Unrecht zufügten[2]; den Mißerfolg der *Hecyra* im J. 165 verursachte der im Theater entstandene Lärm wegen der Seiltänzerdemonstrationen[3] oder auch wegen der Faustkämpferspiele[4], die ummittelbar nach der Hecyraaufführung gegeben werden sollten: das Stück wurde also nicht ausgepfiffen! Es konnte vor das Publikum noch einmal gebracht werden.

Es blieb aber immer noch eine Frage zu beantworten: warum wurde also das Stück nicht gleich bei der nächsten Gelegenheit wieder auf die Bühne gebracht? Warum wird es erst jetzt, nach mehreren Jahren wieder gegeben? Auf diese Frage wollte oder mußte der Dichter vor dem neuen Aufführungsversuch dem Publikum Antwort geben. Wahrscheinlich auch deshalb, weil seine Gegner mit Luscius an der Spitze diesen Umstand ausnützten, um den Wert des Stückes in den Augen des Publikums im voraus herabzusetzen.

Die Antwort lautete: *is, qui scripsit hanc, ob eam rem noluit iterum referre, ut iterum possit vendere* (Hec. 6 f.). Wieweit diese Antwort genügend war, darauf wollen wir hier nicht eingehen. Eher interessiert es uns, wie die Worte auszulegen sind. Man wollte, wie bekannt, nach diesen Worten, also nach dem siebenten Vers der *Hecyraprologe*, eine Lücke feststellen und so interpretieren: Der Dichter wollte dies Stück nicht deshalb wieder aufführen lassen, um es noch einmal zu verkaufen, ‹sondern.....›. Uns aber scheint eine solche Interpretation ein Mißverständnis zu sein. Denn nach unserem Verstehen hat man die Äußerung des Terenz wörtlich zu nehmen — also: Der Dichter wollte dies Stück deshalb nicht wieder auf die Bühne bringen, um es noch einmal verkaufen zu können — und jetzt eine Erläuterung der Worte zu suchen.

Theoretisch sehen wir drei Erläuterungsmöglichkeiten, praktisch nur eine von ihnen. Man könnte also denken, der Dichter wollte *Hecyra* nicht wieder aufführen lassen, weil er wieder verkaufen wollte — wobei aber das Wort «verkaufen» absolut zu nehmen wäre, also weil er überhaupt wieder einen Verkauf machen, d.h. die Gelegenheit einer neuen Aufführung für ein anderes Stück ausnutzen wollte, für welches er Geld bekäme; *Hecyra*, für welche er

[1] Hier wollen wir mit Nachdruck bemerken, daß die erste Andriaaufführung uns als gelungen zu sein scheint, obgleich der erhaltene und vor dieser Aufführung gehaltene Prolog nicht in seiner ersten, sondern in umgearbeiteter Fassung uns erhalten geblieben ist, wie wir es in unserer Monographie über Terenz und seine Komödien (polnisch) näher zu begründen versuchen.

[2] Terent., *Hec.* 22: *prope iam remotum iniuria adversarium.*

[3] Terent., *Hec.* 4.

[4] *Ibid.* 33 ff.; *Phorm.* 32 *(per tumultum).*

www.cimec.ro

kein Geld mehr erhalten würde, wollte er nicht wieder auf die Bühne bringen. Deshalb sind so viele Jahre verflossen — ergänzen wir uns leicht den Sinn der Worte — und die *Hecyra* wurde nicht erneut gespielt.

Eine Erklärung verlangen hier aber noch die Worte: *is, qui scripsit hanc,... noluit iterum referre.* Denn es ergibt sich aus diesen Worten, daß der *dominus gregis* im Falle, wenn eine Aufführung eines neuen Stückes nicht gelungen war, für eine Wiederaufführung dieses Stückes die Zustimmung des Dichters haben mußte, ohne Rücksicht darauf, daß das Stück doch schon als gekauft in seinen Händen war. War es dem aber wirklich so? Denn aller Wahrscheinlichkeit nach wurde eine Komödie, die einmal gekauft worden war, Eigentum desjenigen Schauspieldirektors oder auch derjenigen Schauspielergesellschaft, welche die Komödie erstanden und als erste gespielt hatte. Das Stück wurde sozusagen in die Bibliothek der Truppe eingereiht und vermehrte die Sammlung der *fabulae veteres* dieser Truppe, die nachher auch wieder aufgeführt werden konnten. Solche Dramensammlungen erbte von dem Truppendirektor sein Nachfolger, wobei ein jeder *dominus gregis*, ja der *grex* selbst gewiß sehr sorgfältig sein Eigentum und Eigentumsrecht hüteten und beaufsichtigten. Die Sammlung des Ambivius Turpio enthielt also vor allem die Komödien des Caecilius und des Terenz, aber auch anderer Dichter, die uns unbekannt blieben[1]. Von ihm erbten die Sammlung dieser *fabulae veteres* andere Häupter seiner Schauspielergesellschaft, also ein gewisser Hatilius aus Praeneste, ein L. Sergius, ein Minucius Prothymus, deren Namen wir in den Didaskalien finden. Ähnlich verfügte, wie man annehmen darf, auch Publilius Pellio über ein ausschließliches Recht auf die von seiner Schauspielergesellschaft aufgeführten Stücke des Plautus, ja vielleicht auch schon auf die des Naevius, und anderer Dichter, von denen er sie gekauft hatte. Und es ist höchst wahrscheinlich, daß der *dominus gregis*, mit welchem Luscius Lanuvinus zusammenarbeitete, gerade der Erbe des Publilius Pellio war. Denn es ist sehr interessant, wie Luscius gerade den Plautusnachlaß sorgfältig aufbewahrte: im *Eunuchus* des Terenz bemerkte er eben das, was schon im *Kolax* des Plautus und des Naevius war; im *Adelphoeprolog* entschuldigt sich Terenz deswegen, daß er eine Szene mit Leno in sein Stück aus Diphilos' Komödie *Synapothnescontes* übernommen hatte — weil diese Komödie schon von Plautus unter dem Titel *Commorientes* ins Lateinische übersetzt worden war; Plautus ließ jedoch jene Szene mit Leno unberührt[2]. Auch als Terenz sein Kontaminationsrecht begründete, berief er sich auf Naevius und Plautus und auf Ennius, der aber in der Komödie nicht so wichtig war, also auf die Autoritäten, deren Stücke als *fabulae veteres* wahrscheinlich diese Schauspielertruppe aufbewahrte und wieder aufführte, mit welcher Luscius in Verbindung stand.

Aber aus Ambivius' Worten im *Hecyraprolog* darf man schließen, daß ein Bühnenstück erst nach einer vollständigen, also einer gelungenen Aufführung eine *fabula vetus* wurde und unter die weiter nutzbaren Komödien der Schauspielertruppe eingereiht werden konnte. Falls es aber nicht zum Schluß aufgeführt wurde, kam es nicht in jene Sammlung und wurde, wie es scheint, nicht veröffentlicht, sei es, weil eine solche anscheinend schwache Komödie keinen

[1] Terent., *Heaut.* 44 *(si quae laboriosa est, ad me curritur).*
[2] *Adelph.* 6 ff.

www.cimec.ro

Verleger fand, sei es, weil es damals noch nicht üblich war, Dramen zu veröffentlichen, die nicht vorerst in einem Theater Beifall gefunden hatten. Man schrieb vor allem für die Bühne. Eine Sitte, Dramen zu schreiben, die für Lektüre bestimmt waren, entstand wahrscheinlich erst später. Wir kennen sie seit Ciceros und Augustus' Zeiten.

Wenn aber unser Dichter seine *Hecyra* nicht wieder aufführen lassen wollte, um ein neues Stück wieder verkaufen zu können, so bedeutet das, daß er für eine solche Wiederaufführung keinen Lohn mehr erhielt. Warum sollte Ambivius also hier mit dem Willen des Dichters rechnen? Es sieht eher so aus, daß die angegebene Entschuldigung des Dichters sowie des Ambivius nur ein Vorwand war, wie es sich aus der zweiten Erklärungsmöglichkeit der in Rede stehenden Prologworte ergibt. Es wurde nämlich der zweite Aufführungsversuch der *Hecyra* bei den *ludi funebres* zur Ehrung des Aemilius Paulus im J. 160 gemacht, also bei einem durch die Söhne des Verstorbenen finanzierten Privatunternehmen! Wir werden uns also nicht irren, wenn wir kühn annehmen werden, daß Ambivius in Wirklichkeit schon früher die *Hecyra* gerne aufgeführt hätte, wenn er Beamten gefunden, welche diese Aufführung zu kaufen gewillt gewesen wären. Weil er aber solche nicht gefunden hatte, lag die *Hecyra* nutzlos, besonders da vielleicht auch Terenz das Stück nicht mehr aufs neue durchsehen wollte. Für die *ludi funebres* schrieb Terenz eigentlich ein neues Stück, die *Adelphoe*, dabei aber nutzte er, oder vielmehr Ambivius, die Gelegenheit aus, auch *Hecyra* wieder auf die Bühne zu bringen, für welche sie beide, also gewiß auch der Dichter, entsprechenden Lohn von ihren Gönnern, dem Scipio und Fabius Aemiliani, erhielten. Und es war nur eine gute Reklame sowohl für Ambivius und Terenz, als auch für *Hecyra* selbst, im Prolog öffentlich von diesem Lohn zu sprechen. Diese Erklärung jener Prologworte scheint uns auch die richtigste zu sein. Daß das Stück einige Jahre im Dunkeln lag, darüber machten sich Terenz und Ambivius bei der Reklame keine Sorgen. Auch nahmen sie keine Rücksicht darauf, daß der Dichter inzwischen doch nicht mit Absicht auf eine derartige Gelegenheit, wie die *ludi funebres*, mit der *Hecyra* warten konnte.

Es wäre noch eine Erklärung denkbar, daß nämlich der *dominus gregis* ein Stück, das bei der Uraufführung nicht zu Ende gespielt wurde, in einer bestimmten Zeitspanne, z. B. von fünf Jahren, und mit des Dichters Einwilligung wieder auf die Bühne bringen durfte, und daß nach Verlauf dieser Zeit der Dichter für das Stück wieder einen Lohn verlangen konnte. Aber das scheint wenig wahrscheinlich zu sein, besonders da die Interessen beider doch gemeinsam waren und es nicht nur dem *dominus gregis* daran lag, gute Verhältnisse mit den Dichtern zu haben, sondern auch gegenseitig.

www.cimec.ro

Σὺ λέγεις (Mk. 15,2 — Mt. 27,11 — Lk. 23,3).

VON

JOHANNES IRMSCHER

(Berlin)

Übereinstimmend berichten die drei Synoptiker (Markus 15,2; Matthäus 27, 11; Lukas 23,3)[1] aus dem Verhör Jesu durch Pilatus[2] die Frage des römischen Prokurators: «Σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων;» sowie die Antwort des Angeschuldigten: «Σὺ λέγεις»[3]. Die sprachliche Formulierung dieser Antwort ist schon den altkirchlichen Interpreten Gegenstand des Anstoßes gewesen und ist es auch für die modernen Erklärer[4]. Denn selbst wenn man darüber hinwegsieht, daß der hier vorliegende Ausdruck sich mit keiner der zahlreichen Wendungen deckt, mit welchen man in der klassischen Epoche auf Satzfragen zu antworten pflegte[5], so bleibt doch noch immer das in dem lakonisch knappen Sinnzusammenhang mehrdeutige Pronomen σύ. Soll es ohne besonderen Nachdruck gefaßt und der Akzent vielmehr auf das Verbum gelegt werden, so daß die Phrase lediglich die simple Bejahung zum Inhalt hätte, oder will der Redende dadurch, daß er das betonte Pronomen personale setzt, gerade die Bejahung von sich weg- und dem Gesprächspartner zuweisen? Die Hilfe der Grammatiken versagt; denn diese stellen zwar fest, daß in der

---

[1] Albert Huck, *Synopse der drei ersten Evangelien*, 9. Aufl. von Hans Lietzmann, Tübingen, 1936, 197; die übrigen neutestamentlichen Zitate sind gegeben nach Eberhard Nestle, *Das Neue Testament griechisch und deutsch*, 16. Aufl. von Erwin Nestle und Kurt Aland, Stuttgart, 1957.

[2] Über ihn zuletzt Erich Fascher in Paulys *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, hgg. von Konrat Ziegler, 40. Halbband, Stuttgart, 1950, 1322 f.

[3] Die Frage der Authentizität berührt uns hier nicht; immerhin verdient erwähnt zu werden, daß Gelehrte wie Wellhausen (mit Eduard Norden, *Agnostos Theos*, 4. Aufl. Darmstadt, 1956, 195 Anm. 2) und Dalman (mit Eduard Wechßler, *Hellas im Evangelium*, 2. Aufl. Hamburg, 1947, 131) das Σὺ λέγεις für geschichtlich hielten. — Thaddaeus Soiron, *Die Logia Jesu*, Münster 1916, geht auf unsere Anliegen nicht ein.

[4] Ich bin bemüht gewesen, die erreichbare Literatur zum Gegenstande heranzuziehen und auszuwerten; Vollständigkeit kann bei der Fülle des einschlägigen Schrifttums von vornherein nicht angestrebt werden.

[5] Vgl. die Beispiele bei Raphael Kühner und Bernhard Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Satzlehre, 2, 4. Aufl. Hannover, 1955, 539 ff.

www.cimec.ro

Regel die Nominative der Personalpronomina nur dann verwendet werden, wenn ein Gegensatz, und sei er auch bloß latent, zum Ausdruck gebracht werden soll [1], verzeichnen aber gleichzeitig hinreichend viele, durch die objektive Auffassung des Schreibenden verursachte Abweichungen von dieser Regel [2].

Fragen wir weiter nach griechischen Parallelstellen, die möglicherweise zur Klärung beitragen könnten, so ergibt sich zunächst die negative Feststellung, daß solche außerhalb des Neuen Testaments überhaupt nicht nachweisbar sind [3]; doch auch der neutestamentliche Sprachgebrauch selbst bietet nur sehr wenig. Da ist einmal der Bericht des Johannes über das Verhör durch Pilatus (18, 37) mit der Frage « Οὐκοῦν βασιλεὺς εἶ σύ; » und Jesu Antwort « Σὺ λέγεις ὅτι βασιλεύς εἰμί » ; sodann erwidert Jesus « Σὺ εἶπας » auf des Judas Frage, ob er der Verräter sei, bei Matthäus 26, 25 ; schließlich gibt es einen Parallelbericht über die Vernehmung Jesu vor dem Hohen Rat : Bei Matthäus 26, 63 beschwört ihn der Hohepriester, ἵνα ἡμῖν εἴπῃς εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, worauf ihm Jesus V. 64 « Σὺ εἶπας » erwidert — bei Lukas 22,70 wenden sich alle Ratsmitglieder an Jesus: « Σὺ οὖν εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ; » und erhalten darauf die trotz der Reaktion, die sie hervorruft (V. 71), keineswegs eindeutige Antwort : « Ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἐγώ εἰμι. » [4] Es fällt auf, daß die zur Verfügung stehenden Belege sämtlich der Passionsgeschichte angehören [5], ja daß sie sich auf zwei Geschehnisse beschränken : das (doppelte) Verhör Jesu (vor dem Hohen Rat und vor Pilatus) [6] und die Brandmarkung des Verräters Judas. Und es wird weiter deutlich, daß die Situation, in der das „Σὺ λέγεις" etc. [7] gesprochen wird, soviel sie sich im einzelnen auch unterscheiden mag, doch stets eine verwandte ist. Es ist daher erforderlich, in die Betrachtung derjenigen Stellen, welche unseren Ausgangspunkt ausmachen, auch die einzubeziehen, die sich uns als Parallelen ergaben.

---

[1] Eduard Schwyzer, *Griechische Grammatik*, 2, hgg. von Albert Debrunner, München, 1950, 189; speziell für unseren Bereich Johannes Warns, *Lehrbuch des neutestamentlichen Griechisch*, 3. Aufl. von Fritz Rienecker, Gießen, 1954, 196.

[2] Beispiele bei Eduard Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, II 1, Berlin, 1926, 63 und Kühner-Gerth *a.a.O.*, 1, 4. Aufl. Hannover 1955, 556. Das Faktum konstatiert — leider ohne Beispiele — Friedrich Blaß, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 1, 7. Auflage von Albert Debrunner, Göttingen, 1943, 125; vgl. auch J. H. Moulton, *Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments*, Heidelberg ,1911, 136 f. Ludwig Radermacher, *Neutestamentliche Grammatik*, 2. Aufl. Tübingen 1925, geht auf die Problematik überhaupt nicht ein !

[3] Inwiefern Numeri 5,11 ff. und Deuteronomium 27,15 heranzuziehen sind (Schanz bei Willibrord Hillmann, *Aufbau und Deutung der synoptischen Leidensberichte*, Münsterer Diss. München 1941, 90 Anm. 174), bleibt mir unerfindlich.

[4] Eduard Schweizer, *Ego eimi*, Baseler Diss. Göttingen, 1939 geht auf die Stellen nicht ein.

[5] Hierauf machte bereits J. Wellhausen, *Das Evangelium Matthaei*, Berlin, 1904, 137 aufmerksam.

[6] Paul Winter, *Marginal notes on the trial of Jesus*, "Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft", 50, 1959. 1 ff. berührt unsere Fragestellung nicht. Dasselbe gilt für Karl Hermann Schelkle, *Die Passion Jesu in der Verkündigung des Neuen Testaments*, Bonner Dissertation 1943 (maschinenschriftliche Fassung) und Joachim Jeremias, *Die Abendmahlsworte Jesu*, 2. Aufl. Zürich 1949.

[7] Σὺ εἶπας ist dem σὺ λέγεις äquivalent, wie schon von anderer Seite (z. B. Georg Aicher, *Der Prozeß Jesu*, Bonn 1929, 83) festgestellt wurde.

www.cimec.ro

Überprüfen wir nunmehr nach Doxographenart die Auffassungen der Vorgänger, so notieren wir für die Meinung, daß das Σὺ λέγεις durchaus negativ zu fassen sei, aus neuerer Zeit vor allem Adalbert Merx, *Die Evangelien des Markus und Lukas*, Berlin, 1905, 164 : «Hier» (Mk. 15,2) «lernt man aus V. 10, daß Pilatus den Ausdruck nicht als Bejahung verstand, er hätte sonst Jesu' für irrsinnig erachten müssen» sowie Pallis' neugriechische Übersetzung, von Joh. 18, 37 : «'Εσὺ λὲς πῶς ἐγῶ'μαι βασιλέας» [1]. Ihnen nahe steht Walter Grundmann, *Das Evangelium nach Markus*, Berlin, 1959, 307, wenn er den verächtlichen Charakter von Pilatus' Frage hervorhebt und zu Jesu Antwort bemerkt : «Das ist keine Bejahung.»

Größer ist die Zahl der Stimmen, welche die Gegenseite repräsentieren, wobei manche der Autoren in ihrer Entscheidung durch ihre Orthodoxie mitbestimmt worden sein mögen. Wir nennen exempli gratia [2]

Hugo Grotius zu Mt. 27, 11 : «Haec est praeclara illa confessio cuius meminit Paulus 1. Tim. VI, 13» [3];

Bernhard Weiß zu Lk. 23, 3 : «Pilatus nach der ausdrücklichen Bejahung seiner Frage» [4];

denselben zu Mt. 26, 25 : «σὺ εἶπες, rabbinische Formel nachdrücklicher Bejahung» [5];

H. J. Holtzmann zu Mk. 26, 25 : «Hier und 26, 64 kann contextmäßig nur gemeint sein : «'Du hast Recht'» [6];

Alfred Loisy zu Mt. 26,25 : «Réponse affirmative à la question posée» [7];

denselben zu Mt. 25, 64 : «aucun doute sur le sens pleinement affirmatif de la formule» [8];

denselben zu Lk. 22, 70 : «Notre auteur ne fait que paraphraser le : 'Je le suis' de Marc» [9];

denselben zu Lk. 23,3 : Die «réserve sur la consistance de l'assertion impliquée dans la question de Pilate» «n'explique rien» [10];

Johannes Weiß zu Mk. 15,2 : «Du sagst es» «ist im Sinne des Markus ... eine runde Bejahung» [11];

denselben zu Lk. 22, 70 : Lukas «läßt wenigstens die Oberen in der Antwort Jesu eine runde Bejahung erblicken : wir haben es aus seinem Munde gehört» [12];

Burton Scott Easton zu Lk. 22, 70 : «Christ's reply can be understood only as an affirmative» [13];

---

[1] Zitiert nach O. Merlier, „Revue des études grecques" 46, 1933, 209 Anmerkung 1.

[2] Weitere (keinswegs jedoch alle) Testimonien bei Aicher *a.a.O.* 83, Anmerkung 263.

[3] Operum theologicorum tomi II. vol. I, Amsterdam, 1679, 266.

[4] *Kritisch exegetisches Handbuch über die Evangelien des Markus und Lukas*, 6. Aufl. Göttingen, 1887, 578.

[5] *Das Matthäus-Evangelium*, 8. Aufl. Göttingen, 1898, 453.

[6] *Hand-Commentar zum Neuen Testament*, bearbeitet von H. J. Holtzmann u. a. I 1: H. J. Holtzmann, *Die Synoptiker*, 3. Aufl. Tübingen, 1901, 290.

[7] *Les évangiles synoptiques*, 2, Cheffonds, 1908, 517, Anmerkung 2.

[8] Ebd. 604 Anmerkung 1.

[9] *L'évangile selon Luc*, Paris, 1924, 542.

[10] Ebd. 543.

[11] In: *Die Schriften des Neuen Testaments*, 3. Aufl. von Wilhelm Bousset und Wilhelm Heitmüller, 1, Göttingen, 1917, 215.

[12] Ebd. 502.

[13] *The gospel according to St. Luke*, New York, 1926, 337.

www.cimec.ro

Walter Bauer, der Joh. 18, 37 übersetzt: «Gewiß, ich bin ein König»[1];

Julius Schniewind zu Mk. 15, 2: «Wenn Jesus antwortet 'Du sagst es', so ist das kein Ausbiegen»[2];

denselben zu Mt. 26, 64: «eine klare Bejahung und nicht etwa eine ausweichende Antwort»[3];

Rudolf Bultmann zu Joh. 18, 37: «Jetzt bejaht Jesus es auch direkt, ja, er ist ein König!»[4];

Aurel von Jüchen zu Mk. 15, 2 und den Parallelen: «Der Königstitel bezieht sich auf das Verhältnis, in dem der Träger des Messiasnamens zu seinem Volk steht. Der Messiasname weist auf die göttliche Erwählung hin ... Daß hier nicht zwei Dinge, sondern ein Sachverhalt zur Diskussion steht, geht auch daraus hervor, daß Jesus auf die Frage des Pilatus ... mit der bündigen Bejahung antwortet ...»[5];

Willibrord Hillmann zu Mt. 26, 64: «die Messianität Jesu, die von ihm ausdrücklich hier vor den obersten Vertretern des Volkes erklärt wird»[6];

denselben zu Mk. 15,2 und Parallelen: «Die erste und einzige Frage, die Jesus dem Statthalter beantwortet, und zwar bejahend beantwortet, ist die: 'Bist Du der König der Juden?»[7];

Edgar J. Goodspeed zu Mk. 15,2: «I would ... translate: 'Yes'»[8];

Karl Bornhäuser zu Joh. 18, 37: Pilatus «erhält eine Antwort, die der ähnlich ist, welche zuvor der Hohepriester auf seine entscheidende Frage erhalten hat: Du sagst es. Ich bin ein König. Und nun kommt zum Nein = nicht von dieser Welt, das Ja = für diese Welt»[9];

Paul Feine über Jesu Anspruch der Messias zu sein: «Über die Frage des Hohenpriesters, ob er 'der Christus' sei, hat er mit 'Ja' geantwortet Mt. 26, 64 Mk. 14, 62 Lk. 22,70, ebenso hat er sich vor Pilatus selbst als König der Juden bekannt Mt. 27, 11 Mk. 15,2 Lk. 23,3 Joh. 18,3 f.»[10];

Max Zerwick zu Mt. 26, 25: «modus singularis respondendi affirmative»[11];

denselben, wenn er Lk. 22,70 übersetzt: «Vos (recte) dicitis: ego sum»[12].

Klangen schon bei den eben erwähnten Interpreten gelegentlich Einschränkungen an, so finden sich diese verstärkt bei einer Vielzahl anderer Erklärer. Σὺ λέγεις will gewiß affirmativ verstanden sein — jedoch mit einem Neben- und Unterton. Willoughby C. Allen spricht in bezug auf Mt. 26, 64 von einer «implied affirmative» Phrase[13], Ernst Lohmeyer heißt das «Du sagst es» Mk.

[1] *Das Johannesevangelium*, 3. Aufl. Tübingen 1933, 216.

[2] *Das Evangelium nach Markus und das Evangelium nach Matthäus*, 1. bis 3. Aufl. Göttingen, 1937, 185 (= *Das Evangelium nach Markus*, 5. Aufl. Göttingen 1949).

[3] Ebd. 258.

[4] *Das Evangelium des Johannes*, Göttingen, 1941, 506.

[5] *Jesus und Pilatus*, München, 1941, 10.

[6] *A.a.O.* 90.

[7] *A.a.O.* 168.

[8] *Problems of New Testament translation*, 2. Aufl. Chicago, 1945, 68.

[9] *Die Leidens- und Auferstehungsgeschichte Jesu*, Gütersloh, 1947, 99.

[10] *Theologie des Neuen Testaments*, 8. Aufl. Berlin, 1951, 42.

[11] *Analysis philologica Novi Testamenti Graeci*, Rom, 1953, 68.

[12] Ebd. 204.

[13] *A critical and exegetical commentary on the gospel according to S. Matthew*, 3. Aufl. Edinburgh, 1912, 284.

www.cimec.ro

15,2 vieldeutig [1]. Zur selben Stelle vermerkt Henry Barclay Swete, daß das Σὺ λέγεις weder bejahe noch leugne [2], während nach Conrad Gröber [3] Jesus sein Königtum gleichzeitig bejahte und verneinte. Mit der gewählten Ausdrucksweise werde die ganze Fragestellung des Verhörs abgelehnt, meint Georg Bertram [4]. Von einer ausweichenden Antwort spricht Erich Klostermann im Hinblick auf Mk. 15,2 [5]. Ein halbes Ja liegt nach Josef Schmid in der Stelle, «weil Jesus sein Königtum in einem anderen Sinn verstanden wissen will» [6]. Es handelte sich nicht um eine einfache, sondern um eine erzwungene Bejahung, stellt der schon in anderem Zusammenhang genannte Walter Bauer fest [7]: Das Messias-Geständnis sei ihm abgepreßt worden, hat Jesus nach J. Wellhausen sagen wollen [8], während M.-J. Lagrange glaubt, daß die Formulierung umgekehrt ein «unfreiwilliges Zugeständnis» der anderen Seite «ausdrücklich festhalten» wolle [9]. Unter Bezug auf Mt. 26, 25 weist Theodor Zahn auf den «Gegensatz des Angeredeten zu dem Redenden» hin [10]. Mk. 15, 2 ist nach Vincent Tayler «an affirmation which implies that the speaker would put things differently» [11]. Darum würde er — so Friedrich Blaß [12] — «es ungefragt nicht gesagt haben». Friedrich Hauck — und ähnlich schon vorher Gustav Wohlenberg, *Das Evangelium des Markus*, 1./2. Aufl. Leipzig, 1910, 367 — spricht deshalb von einem Vorbild, das Jesus bezüglich seiner eigenen Auffassung des Messiastums habe machen wollen [13], und übersetzt Mk. 15, 2: «Bei dir liegt's, wenn du es so ausdrücken willst» [14] — in die gleiche Richtung zielt das «So you say», mit dem sich Morton Smith [15] gegen Goodspeed *a.a.O.* wendet.

---

[1] *Das Evangelium des Markus*, 10. Aufl. Göttingen, 1937, 355 (11. Aufl. ebd. 1951, 355).

[2] *The gospel according to St. Mark*. London, 1902, 368.

[3] *Das Leiden unseres Herrn Jesus Christus*, Freiburg 1946, 133.

[4] *Die Leidensgeschichte Jesu und der Christuskult*, Göttingen, 1922, 64 Anmerkung 6.

[5] *Das Markus-Evangelium*, 3. Aufl. Tübingen, 1936, 195; ähnlich in bezug auf Matthäus 26,64 in: *Das Matthäusevangelium*, 3. Aufl. Tübingen 1938, und in Bezug auf Lukas 22,70 in: *Das Lukasevangelium*, 2. Aufl. Tübingen 1929, 221.

[6] *Das Evangelium nach Markus*, 2. Aufl. Regensburg, 1950, 226. Die Antwort Lukas 22,70 b ist nach dem gleichen Autor «nicht ausweichend», sondern ein «Ja» auf die Frage von V. 70a) *Das Evangellum nach Lukas*, 2. Aufl. Regensburg, 1951, 274 f.).

[7] *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, 4. Aufl. Berlin, 1952, 409.

[8] *Das Evangelium Marci*, 2. Aufl. Berlin, 1909, 127. — Ohne Stellungnahme bleibt derselbe, *Das Evangelium Lucae*, Berlin 1904.

[9] *Das Evangelium von Jesus Christus*, deutsch von Otto Kuß, Heidelberg 1959, 578 (vgl. auch von Lagrange, *Évangile selon Saint Matthieu*, 2. Aufl. Paris, 1923, 507 f.).

[10] *Das Evangelium des Matthäus*, 4. Aufl. Leipzig, 1922, 694 und ebenso Fritz Rienecker, *Sprachlicher Schlüssel zum griechischen Neuen Testament*, Neumünster, 1938, 89. A. Schlatter, *Der Evangelist Matthäus*, 3. Aufl. Stuttgart 1948, 740 bemerkt zur Stelle: «Jesus hat nicht selbst das Wort gesprochen, durch das die Schuld des Judas enthüllt ist. Nachdem es aber Judas ausgesprochen hat, bejaht er es». Auf diese Interpretation wird vom selben Autor, *Der Evangelist Johannes*, Stuttgart 1930, 341 zu Johannes 18,37 verwiesen.

[11] *The gospel according to St. Mark*, London, 1957, 579.

[12] *A.a.O.* 199.

[13] *Das Evangelium des Markus*, Leipzig, 1931, 181. In diesem Sinne ist wohl auch Theodor Zahn, *Das Evangelium des Lucas*, 1. und 2. Aufl. Leipzig 1913, 695 zu verstehen, wenn er von der «Andeutung einer gewissen Einschränkung» spricht.

[14] *A.a.O.* 180. Vgl. auch James Hope, Moulton und George Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament*, 6, London, 1928, 594: «The word is yours».

[15] *Journal of biblical literature* 64, 1945, 510.

www.cimec.ro

Alfred Plummer sodann macht darauf aufmerksam, daß die Aussage vor Pilatus «condenses a conversation given at greater length by John, without whose narrative that of the three is scarcely intelligible» [1]. Der bereits erwähnte M.-J. Largange verweist dagegen darauf, daß Jesus «ne pourrait donner une réponse négative sans entrer dans une discussion qu'il ne lui sied pas de provoquer» [2], während nach Martin Dibelius «die vielumstrittene Antwort Jesu» gerade «so gehalten» ist, «daß die Szene noch weiter fortgesetzt werden kann» [3].

Quot capita, tot sensus! — Quot homines, tot sententiae! [4] Welcher Weg führt aus dieser Vielzahl der Meinungen zu annehmbaren Ergebnissen?

Vernehmen wir zunächst, was die von den bisherigen Exegeten nur gelegentlich herangezogenen altkirchlichen Erklärer zum Gegenstand zu bemerken haben! Zu Mk. 15,2 stehen mir zwei Belege zur Verfügung, die, wenngleich mit abweichenden Schlußfolgerungen, gleichermaßen die Mehrdeutigkeit der Stelle konstatieren. «Ἵνα μὴ διὰ τῆς σιωπῆς τὴν συκοφαντίαν αὐτῶν βεβαιώσῃ, μητὲ διὰ τῆς ἀρνήσεως δειλίας ἀπενέγκῃ τὴν δόξαν», begründet eine Notiz bei J. A. Cramer, *Catenae Graecorum patrum in Novum Testamentum*, 1, Oxford, 1844, 434 Jesus unklare Antwort, während der Erzbischof Theophylaktos von Achrida (+ um 1108) [5] in seiner *Enarratio in Evangelium Marci* die ἀμφίβολος ἀπόκρισις folgendermaßen deutet: Τὸ γὰρ 'Σὺ λέγεις' δύναται νοηθῆναι, ὅτι 'Ἀληθῶς εἶπας· σὺ εἶπας ὅπερ εἰμί· δύναται δὲ νοηθῆναι καί οὕτως, ὅτι 'Ἐγὼ οὐ λέγω τοῦτο, σὺ δὲ λέγεις [6].

Für die Matthäusparallele verfügen wir über noch frühere Kommentare. Origenes stellt die Aussage vor dem Hohenpriester der vor Pilatus gegenüber. «Quod autem dixit ad principem sacerdotum «tu dixisti» dubitationem eius oblique arguens convincit, et quod ait Pilato «tu dicis» sententiam eius pronuntiantis confirmat» (Comm. ser. 118) [7], wobei man zum vollen Verständnis die Erklärung zu Mt, 26, 64 zusätzlich heranziehen muß (Comm. ser. 110): «Nam quia non erat dignus princeps ille sacerdotum Christi doctrina, propterea non eum docet nec dicit, quia 'ego sum', sed verbum oris eius accipiens in redarguitionem ipsius convertit dicens: tu dixisti, ut eo modo videretur argui non doceri.» [8] — Auch Hieronymus in seinem Matthäus-Kommentar konfrontiert

[1] *A critical and exegetical commentary on the gospel according to S.Luke*, 5. Aufl. Neudruck Edinburgh 1928, 521.

[2] *Evangile selon Saint Marc*, Paris, 1911, 385; im Lukas-Kommentar desselben Autors (*Evangile selon Saint Luc*. 2. Aufl. Paris, 1921, 577) heißt es nur kurz: «question et réponse comme dans Mc.».

[3] «*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*» 16, 1915, 117. — Nur ganz selten wird die Problematik überhaupt umgangen, z. B. von Alfred Wikenhauser, *Das Evangelium nach Johannes*, Regensburg, 1948, 268 oder Alfred Loisy, *L'évangile selon Marc*, Paris, 1912, 444.

[4] Zu den Redewendungen vgl. Georg Büchmann, *Geflügelte Worte*, ergänzt von Adolf Lange, Berlin, 1915, 204 f.

[5] Über ihn vgl. jetzt Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, 649 ff.

[6] Theophylactus, *Opera quae reperiri potuerunt omnia*, acc. J.-P. Migne, 1, Paris, 1864, 664.

[7] Origenes, *Werke*, 11: *Matthäuserklärung* II: *Die lateinische Übersetzung der Commentariorum series*, hgg. von Erich Klostermann, Leipzig, 1933, 251.

[8] *A.a.O.* 231.

www.cimec.ro

die jüdischen Zuhörer mit Pilatus : « Dixit illi Jesus : Tu dicis. Sic respondit ut et verum diceret, et sermo eius calumniae non pateret. Et attende quod Pilato, qui invitus promebat sententiam, aliqua ex parte responderit : Sacerdotibus autem et principibus respondere noluerit, indignos suo sermone iudicans.»[1] Die Cramersche Katene zur Stelle[2] greift für ihre Exegese auf Joh. 18, 36 zurück, wenn sie sagt : «Αὐτὸς δὲ διὰ τοῦ εἰπεῖν 'σὺ εἶπας' ὡμολόγησεν εἶναι βασιλεύς, ἀλλ' ἐπουράνιος, ὃ καὶ ἀλλαχοῦ σαφέστερον ἔλεγε πρὸς αὐτόν· 'Ὅτι ἡ ἐμὴ βασιλεία οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τουτου'», während Theophylaktos in seiner *Enarratio in Evangelium Matthaei* die Weisheit Jesu zu preisen weiß : «Ὁ δὲ Ἰησοῦς ἔφη αὐτῷ· Σὺ λέγεις· ἀπόκρισιν δοὺς αὐτῷ σοφωτάτην· οὔτε γὰρ εἶπεν, ὅτι Οὐκ εἰμί, οὐτε πάλιν, ὅτι Εἰμί. Ἀλλὰ μέσως πως ἔφη· Σὺ λέγεις. Τοῦτο γὰρ δύναται καί οὕτω νοηθῆναι, ὅτι Εἰμὶ καθὼς λέγεις· καί οὕτως, ὅτι Ἐγὼ μὲν τοῦτο οὐ λέγω, σὺ δὲ λέγεις· ἄλλο μέντοι[3] οὐδὲν ἀπεκρίνατο· ἤδει γὰρ τὸ κριτήριον μὴ κατὰ λόγον προβαῖνον». Die Stimmen zu den übrigen Texten unserer Fragestellung, auf die wir hier nur verweisen können[4], befinden sich in grundsätzlicher Übereinstimmung zu dem, was sich bereits aus den vorgeführten Belegen ergibt : Die griechische Kirche, einschließlich Hieronymus, sah in Σὺ λέγεις eine Phrase von gewollter Mehrdeutigkeit, wobei die einzelnen Interpreten in ihren Erklärungen gegen einander differieren. Auch gegen Jesu eigene Forderung verstößt die Formulierung : ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν ναὶ ναί, οὒ οὔ (Mt. 5, 37) ; merkwürdigerweise hat keiner der Exegeten darauf hingewiesen.

So bleibt uns noch die Frage, in welchem Bereiche wir Analogien für den immerhin nicht alltäglichen Ausdruck aufzufinden vermögen. Das Griechische versagt – denn die Exempla, die seit Wettstein[5] gelegentlich vorgelegt werden, sind ohne Beweiskraft[6], und auch das Alte Testament leistet keine Hilfe ; wohl aber finden sich in rabbinischen Texten Anklänge, die ebenfalls seit Wettstein verfolgt werden.

Im palästinischen Talmud, *Kilaim* 9,6[7], wird berichtet, daß die Einwohner von Sepphoris den mit dem Tode bedroht hätten, welcher die Nachricht vom Ableben des Patriarchen Juda überbringen würde. Bar Kappara, dem diese mißliche Aufgabe zuteil wurde, entledigte sich ihrer, indem er im Gleichnis redete. Auf die dann an ihn gerichtete Frage : דמך רבי (der Rabbi ist ent-

[1] Hieronymus, *Opera omnia*, acc. et recogn. J.-P. Migne, 7, Paris, 1845, 231 (hier wie auch sonst wird die Schreibweise des Lateinischen des heutigen Usus angepaßt). In diesen Zusammenhang gehören ferner die Bemerkungen des Apollinaris von Laodicea fr. 137 zu Mt. 27, 11 ff. bei Joseph Reuß, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Berlin, 1957, 48 f.

[2] *A.a.O.* 232.

[3] *A.a.O.* 461.

[4] Zu Mt. 26,25 *Constitutiones apostolorum* 5,14,4 = Franciscus Xaverius Funk, *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, 1, Paderborn, 1905, 273 und Hieronymus *a.a.O.* 195 ; zu Mt. 26, 64 Origenes *a.a.O.* 231, Hieronymus *a.a.O.* 202 und Cyrill von Alexandrien fr. 300 = Reuß *a.a.O.* 260 ; zu Lk. 22,70 Theophylactus *a.a.O.* 1089.

[5] Joannes Jacobus Wetstenius, *Nouvum Testamentum Graecum*, 1, Amsterdam, 1751, 518.

[6] So zuletzt Smith *a.a.O.* 509 oder von früheren Adalbert Merx, *Das Evangelium Matthaeus*, Berlin 1902, 382.

[7] Moise Schwab, *Le Talmud de Jérusalem*, 2, Paris, 1878, 316 (vgl. auch 8, ebd. 1886, 145 Anmerkung 5).

www.cimec.ro

schlafen?) gab er die umschreibende Antwort : אתון אמריתון (ihr sagtet es) [1] — das dazu den Gegensatz bildende «ich sagte es nicht» wird im *Midrasch Kohelet*, 7, 12 [2] in babylonischem Dialekt ausdrücklich hinzugefügt : אנא לא אמינא, eine Floskel, die wiederum im babylonischen Talmud, *Pesaḥim* I 1 fol. 3 b (Lazarus Goldschmidt, *Der babylonische Talmud*, 2, Berlin, 1930, 319 ; August Wünsche, *Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen*, I, Leipzig 1886, 212) und Kethuboth XII 3 fol. 104 a (Goldschmidt *a.a.O.* 5, Berlin, 1931, 332 ; Wünsche *a.a.O.* II, 1, Leipzig, 1887, 66), ihre Parallelen findet [3].

Die Beziehung dieser allerdings nicht allzu häufig belegbaren Ausdrucksweise zu unserem Σὺ λέγεις ist augenfällig [4]. Beide Formeln haben eine Bejahung zum Inhalt ; diese Bejahung ist jedoch keine uneingeschränkte und bedingungslose, vielmehr bleibt es dem Gesprächspartner, der deshalb nachdrücklich angesprochen wird, überlassen, sie in ihren Hintergründen und möglichen Auswirkungen zu deuten. Und alle Stellen, die wir heranziehen konnten, boten Raum gerade für eine solche Form der Antwort. Soweit der Beitrag des Philologen zu den gegeben Belegen ; für das, was darüber hinausgeht, habe der Exeget das Wort!

[1] Die Gültigkeit der Parallele bestreiten ohne einleuchtende Begründung Hermann L. Strack und Paul Billerbeck, *Das Evangelium nach Matthäus erläutert aus Talmud und Midrasch*, München 1922, 990 f.

[2] Aug. Wünsche, *Der Midrasch Kohelet*, Leipzig, 1880, 102.

[3] Der von Gustav Dalman, *Die Worte Jesu*, 1, Leipzig, 1898, 254 angeführte Beleg aus der Tosefta, Kelim A = Baba Kama 1,6 ; ed. M. S. Zuckermandel, Pasewalk, 1880, 569 (vgl. auch denselben, Supplement enthaltend, Uebersicht, Register und Glossar zu Tosefta, Trier 1882, 22) רבי אמרת hat in unserem Zusammenhang keine Beweiskraft ; denn er ist eben gerade dadurch gekennzeichnet, daß das Pronomen personale fehlt, der Ton also auf dem Verb liegt. Dass hier אמרת soviel bedeutet wie «du hast recht», wird nicht bestritten. Auch bei Joseph Klausner, *Jesus von Nazareth*, 2. Aufl. Berlin 1934, 479 findet sich die Gleichsetzung der ungleichen Glieder Σὺ λέγεις und אמרת.

[4] Richtig schon Gustav Dalman, *Jesus-Jeschua*, Leipzig 1922, 6: «...obwohl der gebrauchte Ausdruck weniger aus griechischem als aus semitischem Sprachgefühl geflossen ist» ; anders I. Abraham, *Studies in pharisaism and the gospels*, 2, Cambridge, 1924, 1 ff.

www.cimec.ro

CONDIȚIONALELE LA INDICATIV ÎN GREACĂ, LATINĂ, ROMÎNĂ

DE

N. I. BARBU

Am ales aceste limbi spre a face un studiu de sintaxă comparată, de vreme ce, pe de o parte, după cum se știe foarte bine, cele trei limbi sînt limbi înrudite, limbi indo-europene. Pe de altă parte, construcția condiționalelor indicative în aceste trei limbi prezintă caracteristici comune, fapt cît se poate de folositor pentru găsirea unor explicații care să satisfacă întrebările ridicate în legătură cu această interesantă categorie de propoziții.

Dar înainte de toate se pune o problemă de principiu : se mai poate spune ceva nou despre aceste propoziții cînd în gramaticile celor trei limbi s-au formulat atîtea păreri în legătură cu această problemă? La prima vedere, răspunsul ar trebui să fie nu. Cînd cercetăm însă rînd pe rînd ideile exprimate în legătură cu condiționalele la indicativ și le confruntăm cu faptele, observăm că de la început apar serioase contradicții nu numai între diferitele teorii formulate, ci, mai ales, între teorii și fapte. Aceasta ne-a și determinat să reluăm încă o dată problema și să vedem dacă nu cumva se pot găsi lămuriri mai satisfăcătoare pentru *si* = *dacă* + indicativul în condiționale. Pentru a sistematiza cît mai mulțumitor diferitele teorii, ne-am îngăduit să le dăm cîte un nume, care să pună cît mai mult în lumină, printr-un cuvînt pregnant, esența fiecăreia.

Teoria realității. Această teorie susține că propozițiile condiționale la indicativ exprimă fapte reale, neîndoielnice, sigure. Această teorie este susținută, printre alții, de Kühner [1], care, în tratatul de gramatică greacă, pentru a ilustra această afirmație, dă următorul exemplu din Thucidide, VI 19 εἰ αὕτη ἡ πόλις ληφθήσεται, ἔχεται καὶ ἡ πᾶσα Σικελία « dacă această cetate va fi cucerită, este stăpînită întreaga Sicilie ». După autorul citat, predicatele « va fi cucerită » și « este stăpînită » exprimă acțiuni reale. Această teorie este susținută și de Meillet-Vendryes, în tratatul de gramatică comparată a limbilor clasice [2], ediția 1927, unde citim : « Conjuncția εἰ, cu sensul de *si*, poate fi întrebuințată

[1] *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, II 2 (1904), p. 466.
[2] *Traité de grammaire comparée des langues classsiques*, 1927, p. 583.

www.cimec.ro

cu orice timp al indicativului, căci ea însăşi, cu indicativul, exprimînd un fapt, nu putea decît să insiste asupra existenţei faptului ».

În 1945, J. Humbert, în tratatul său de sintaxă greacă [1], spune : « Modul întrebuinţat în protază este indicativul, pentru că, formulînd condiţia, se consideră că este împlinită în realitate ; în acelaşi fel noi, în franţuzeşte, întrebuinţăm turnura « s'il est vrai que », fără a avea, în realitate, cea mai mică îndoială asupra adevărului pus ; protaza nu se sprijină mai puţin asupra realităţii decît apodoza ». În 1953, Ernout-Thomas, în tratatul de sintaxă latină [2], susţin acelaşi lucru şi, dînd exemplul următor din Terenţiu, *Andria*, 322, *si id facis, hodie postremum me vides* « dacă faci asta, astăzi mă vezi pentru ultima oară », afirmă că verbele *facis* şi *vides* exprimă acţiuni presupuse reale.

Teoria neutralităţii. Se găseşte, între altele, formulată la Kühner-Stegmann, în tratatul de gramatică latină [3] publicat în 1914. Aceşti autori dau exemplul *si quid habes, das* « dacă ai ceva, dai » şi spun : « Prima formă a propoziţiei condiţionale (*si quid habes*) este exprimată prin indicativ. Prin aceasta vorbitorul stabileşte propoziţia condiţională ca simplă presupunere, fără să sugereze vreo judecată subiectivă asupra raportului cu realitatea ». De aceeaşi părere este şi G. Landgraf, care, în gramatica latină publicată în 1924 [4] spune : « Vorbitorul se abţine de la orice judecată asupra realităţii sau verosimilităţii presupunerii ». J. Wackernagel, în celebrele sale prelegeri asupra sintaxei, se exprimă şi mai categoric în acelaşi sens, spunînd [5] că propoziţia condiţională indicativă este o « propoziţie absolut neutrală ». În 1950, Schwyzer-Debrunner [6], în volumul al doilea al gramaticii greceşti, se exprimă aproape cu aceleaşi cuvinte ca Kühner-Stegmann.

Teoria naturii raportului dintre condiţională şi principală. Această teorie susţine că indicativul în astfel de propoziţii are rolul de a exprima natura legăturii între cele două propoziţii, condiţională şi principală, şi nu realitatea acţiunii exprimate de cele două verbe. Principalii reprezentanţi ai acestei teorii sînt : Kühner-Stegmann, J. Wackernagel, Rubenbauer, J. B. Hofmann. Kühner-Stegmann [7] spune : « prin alegerea modului se urmăreşte numai şi numai raportul condiţionalei cu principala ». Dacă raportul este ştiut, neîndoielnic, real, necesar exprimat, atunci se foloseşte indicativul. Wackernagel zice [8] : « Prin indicativ se exprimă numai raportul strîns logic dintre cele două membre, condiţia unuia faţă de celălalt ». Aceeaşi părere este exprimată şi de Rubenbauer şi J. B. Hofmann [9].

Teoria acţiunilor realizabile. Este formulată în volumul intitulat *Limba romînă. Fonetică — vocabular — gramatică*, publicat în 1956 de Editura Academiei R.P.R., unde citim [10] : « Propoziţiile condiţionale construite cu indicativul prezent sau viitor exprimă acţiuni realizabile : « Dacă simţi că nu poţi

[1] *Syntaxe grecque*, Paris, 1945, p. 203.
[2] *Syntaxe latine*, 2ème éd., p. 374.
[3] *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II 2 (1914), p. 389.
[4] *Lateinische Schulgrammatik*, 1924, p. 186.
[5] *Vorlesungen über Syntax*, I, p. 224.
[6] *Griechische Grammatik*, II, 1950, p. 682.
[7] *Op. cit.*, p. 388.
[8] *Op. cit.*, p. 224.
[9] *Lateinische Schulgrammatik*, 1929, p. 209.
[10] p. 245.

www.cimec.ro

birui păcatul care te urmărește, pleacă, fugi departe» (Caragiale, *Păcat*). Propozițiile condiționale construite cu indicativul imperfect exprimă acțiuni realizabile în trecut : « Dacă-l întrebai ceva, răspundea da sau nu și trecea mai departe ».

Nu este nevoie de prea multe demonstrații spre a arăta că toate aceste teorii nu corespund adevărului. Într-adevăr, teoria realității spune că, de pildă, în cazul εἰ τοῦτο ποιεῖς πλανᾷς = *si hoc facis, erras* = dacă faci asta, greșești, indicativele *faci* și *greșești* exprimă acțiuni reale, sigure, neîndoielnice. Se pune însă întrebarea : care este rostul conjuncției εἰ = *si* = *dacă*? Cred că nu există nimeni care să nege că conjuncția condițională are rostul de a arăta că este vorba despre o ipoteză, ceea ce a și determinat pe unii gramatici să numească fraza condițională period ipotetic. Ar fi absurd să se creadă că εἰ = *si* = *dacă* nu schimbă cu nimic sensul propoziției pe care o introduc, cum, în fond, susține această teorie.

Teoria neutralității susține că vorbitorul nu ia nici un fel de poziție față de acțiunea exprimată de verbe, este neutru. Dar cum se poate vorbitorul să fie neutru față de realitatea obiectivă, cînd el spune interlocutorului că greșește dacă face asta — și el vede dacă interlocutorul o face sau nu?

Teoria raportului dintre condițională și principală la indicativ nu se întemeiază decît pe o presupunere contrarie sentimentului pe care-l avem noi vorbitorii despre raportul dintre o condițională și principala ei la optativ, în grecește și romînește sau la conjunctiv, în latinește. Într-adevăr, nu știu cum s-ar putea susține că în fraza « dacă am timp, vin la tine », raportul dintre condițională și principală este mai strîns decît în fraza « dacă aș avea timp, aș veni la tine ». Iluzia că în fraza condițională indicativă raportul între condițională și principală este mai strîns provine din deosebirea de moduri.

De asemenea, nu se poate spune — așa cum susține teoria acțiunilor realizabile — că în cazul *dacă simți că. . ., fugi departe, simți* exprimă o acțiune realizabilă. Aci nu este vorba despre acțiuni realizabile, ci de acțiuni reale ori ireale. Într-adevăr, personajul care exprimă această frază în nuvela lui Caragiale, presupune că interlocutorul său simte sau nu simte, în prezent, nu în viitor. Acțiunile realizabile nu se pot împlini decît în viitor și, deci, fraza condițională în discuție ar trebui să sune : *dacă vei simți că. . ., să fugi* etc.

Teoriile amintite n-au putut da explicații satisfăcătoare în legătură cu problema în discuție, deoarece autorii care le-au formulat n-au ținut seamă, în același timp, de următorii factori prezenți într-o frază condițională : conjuncția, modul și timpul verbului, realitatea obiectivă, contextul. Vom încerca în cele ce urmează, să ținem seama de acești factori esențiali.

În ceea ce privește conjuncția, socotim că toată lumea este de acord, așa cum am spus mai sus, că conjuncția condițională — în grecește εἰ, în latinește *si*, în romînește *dacă* — are menirea de a răpi acțiunii exprimate de predicatul condițional caracterul realității și de a o transforma în ipoteză. Într-adevăr, lucrul acesta îl simțim cu toții și a dus la denumirea de « period ipotetic» dată frazei condiționale. Un exemplu din Platon îl ilustrează în chipul cel mai desăvîrșit. Astfel, în *Phaidros*, 228, citim : εἰ ἐγὼ Φαῖδρον ἀγνοῶ, καὶ ἐμαυτοῦ ἐπιλέλησμαι ἀλλὰ γὰρ οὐδέτερά ἐστι τούτων.

Traducerea sună : « Dacă eu nu cunosc pe Phaidros, am uitat și de mine ; dar, în realitate, nici una dintre cele două afirmații nu este așa ». Este clar

www.cimec.ro

deci că conjuncţia εἰ « dacă » a conferit acţiunii exprimate de verbele ἀγνοῶ « nu cunosc » şi ἐπιλέλησμαι « am uitat », caracterul de ipoteză. Deci acţiunea nu mai poate fi reală, şi nici nu este reală, aşa cum arată infirmarea exprimată de propoziţia ἀλλὰ γὰρ οὐδέτερά ἐστι τούτων « dar, în realitate, nici una dintre cele două afirmaţii nu este aşa ». Exemplul este cît se poate de concludent spre a dovedi, dacă mai era nevoie, că conjuncţia condiţională cu indicativul nu are menirea de a arăta că faptul din propoziţia pe care o introduce este real, aşa cum susţine teoria realităţii, ci, dimpotrivă, că funcţia conjuncţiei condiţionale este de a conferi acţiunii exprimate de prepoziţia condiţională caracterul de ipoteză.

Dacă este aşa, de ce se mai întrebuinţează indicativul în aceste propoziţii, şi nu se foloseşte numai optativul şi conjunctivul cu ἄν în greceşte, conjunctivul în latineşte şi optativul în romîneşte, şi, în loc să se spună εἰ ἀγνοῶ Φαῖδρον = *si non nosco Phaedrum* = *dacă nu cunosc pe Phaidros*, să se zică εἰ ἀγνοίην Φαῖδρον, *si non noscam Phaedrum* = *dacă n-aş cunoaşte pe Phaidros?* Dacă s-ar întrebuinţa optativul, în greceşte şi romîneşte, şi conjunctivul în latineşte, vorbitorul şi-ar da imediat seama că este vorba despre o ipoteză. Cu aceasta, am atins însuşi miezul dificultăţilor şi anume problema indicativului în aceste condiţionale. Exemplul de mai sus ne arată limpede două lucruri : întîi că vorbitorul, exprimînd condiţionala εἰ ἀγνοῶ « dacă nu cunosc », a presupus că nu ştie nimic despre realitate ; în al doilea rînd, că el cunoştea foarte bine realitatea aşa cum a arătat-o prin propoziţia ἀλλὰ γὰρ οὐδέτερά ἐστι « dar nici una din cele două nu este adevărată ». Dacă vorbitorul ar fi întrebuinţat optativul, ar fi luat atitudine faţă de realitate, arătînd că acţiunea nu este reală. Într-adevăr, εἰ ἀγνοίην ar însemna « dacă n-aş cunoaşte », arătînd că realitatea este alta. De asemenea, dacă în loc de *si hoc facis, erras* » dacă faci asta, greşeşti », am zice *si hoc facias, erres* « dacă ai face asta, ai greşi », am arăta că, în realitate, tu nu faci asta. Exemplele se pot înmulţi. Toate ne vor arăta că dintre toate modurile cu care se putea construi εἰ = *si* = *dacă*, numai indicativul era potrivit să prezinte realitatea acţiunii ca necunoscută de vorbitor. Dacă lucrurile stau aşa, nu cumva are dreptate teoria neutralităţii, care spune că vorbitorul nu ia seama la realitatea acţiunii? Răspunsul este că vorbitorul simulează, presupune că nu ia seama, că *ignoră* realitatea sau irealitatea acţiunii, dar el, în fond, a construit această propoziţie cu indicativul, tocmai pentru că cunoaşte prea bine dacă acţiunea exprimată de indicativ este sau nu reală. Între a fi neutru sau indiferent faţă de o acţiune, aşa cum susţine teoria neutralităţii, şi a simula că nu cunoaşte o acţiune, tocmai pentru că o cunoaşte foarte bine, aşa cum afirmăm noi, este o mare deosebire.

Cum a fost posibilă crearea unei construcţii cu ajutorul căreia vorbitorul să poată simula că nu cunoaşte o acţiune? La crearea acestei construcţii au contribuit trei elemente:1) conjuncţia ; 2) modul ; 3) timpul. Conjuncţia εἰ = *si* = *dacă*, introducînd o propoziţie, arată că este vorba despre o acţiune care nu este pe planul realităţii, nu este reală.

εἰ τοῦτο ποιεῖς = *si hoc facis* = *dacă faci asta* însemnează, cu alte cuvinte, « să presupunem că faci asta ». Dacă vorbitorul ar vrea să arate că acţiunea este reală, el ar spune τοῦτο ποιεῖς = *hoc facis* = *faci asta*. De asemenea, dacă vorbitorul ar spune εἰ τοῦτο ποιοίης = *si hoc facias* = *dacă ai face asta*, ar

www.cimec.ro

arăta că el știe precis că acțiunea nu este reală, deci că știe cum este acțiunea. Tot așa s-ar întîmpla, dacă vorbitorul ar întrebuința și alte moduri cu εἰ = *si* = *dacă*. Deci conjuncția εἰ = *si* = *dacă* contribuie ca indicativul să arate o acțiune formal ipotetică. Elementul care ajută pe vorbitor că cunoască realitatea este însă timpul. Pentru a înțelege mai bine rolul timpului în această construcție, este necesar să ne oprim cîteva clipe asupra raportului dintre timp, realitate, posibilitate și irealitate. Din punctul de vedere al realității obiective, prezentul și trecutul nu pot exprima decît acțiuni reale sau ireale. Într-adevăr, în realitatea obiectivă, ceva se petrece sau nu se petrece, în prezent, s-a petrecut sau nu s-a petrecut, în trecut. De exemplu, ieri a plouat sau n-a plouat, acum plouă sau nu plouă. Acțiunile posibile, în realitatea obiectivă, nu pot fi decît viitoare. Astfel, peste un minut, un ceas, o zi, poate să plouă sau nu. În limbă, indicativul este modul acțiunilor reale, modul realității obiective. Cînd o acțiune se petrece, verbul care o exprimă este la indicativ afirmativ : *pluit* = *plouă*. Cînd o acțiune nu se petrece, lîngă indicativ se pune un adverb de negație, de exemplu : *non pluit* = *nu plouă*. Dacă însă în loc de adverbul de negație, care arată că acțiunea nu se petrece punem conjuncția εἰ = *si* = *dacă*, cu aceasta n-am negat acțiunea, ci am scos-o de pe planul realității, îmbrăcînd-o în haina ipotezei. Dar vorbitorul vede, știe care este realitatea obiectivă. Cînd spunem unui copil *dacă te joci frumos, îți dau o jucărie*, noi vedem dacă se joacă sau nu frumos, în clipa strictă cînd pronunțăm fraza. Deci verbul *te joci* (*frumos*) exprimă, în realitatea obiectivă, în prezent, o acțiune reală sau o acțiune ireală. Dacă ne gîndim însă la viitor, firește că acțiunea devine posibilă și sensul frazei condiționale este atunci « Dacă te vei juca frumos, îți voi da o jucărie ».

Condiționalele indicative la trecut confirmă în chip de netăgăduit acest lucru. Astfel, în cîntul întîi din *Iliada*, Hrises se roagă lui Apollo, spunîndu-i : Εἴ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρεψα,... τόδε μοι κρήηνον ἐέλδωρ A 39 « dacă ți-am zidit cîndva un templu pe plac, împlinește-mi această dorință ». Nu încape îndoială că Hrises ridicase un templu plăcut lui Apollo, căci altfel n-ar fi putut cere zeului să-i împlinească dorința.

Deci acțiunea exprimată de verbul ἔρεψα « am ridicat », este în fapt reală ; dar preotul lui Apollo, din modestie, simulează că nu știe dacă i-a ridicat sau nu un templu. Platon, în *Statul* 408 spune: εἰ μὲν (Ἀσκληπιὸς) θεοῦ ἦν, οὐκ ἦν αἰσχροκερδής, εἰ δ'αἰσχροκερδής, οὐκ ἦν θεοῦ « dacă Asclepios era fiul unui zeu, nu era lacom de bani, iar dacă era lacom de bani, nu era fiul unui zeu ». Această înlănțuire de judecăți nu putea fi construită decît dacă vorbitorul și acela căruia i se adresa știa cum era Asclepios. Într-adevăr, rostind condiționalele *dacă Asclepios era fiul unui zeu* și *dacă era lacom de bani*, vorbitorul și acela căruia i se adresa știau care este realitatea, deci în care dintre alternative acțiunea era reală tocmai prin faptul că acțiunea era trecută.

Faptul că indicativul cu εἰ = *si* = *dacă* poate exprima și acțiuni ireale ne este dovedit incontestabil de condiționalele grecești construite cu imperfectul și cu aoristul indicativ. Condiționalele construite cu imperfectul indicativ exprimă acțiuni ireale în prezent, iar cele cu aoristul indicativ exprimă acțiuni ireale în trecut. Astfel, la imperfectul indicativ : οὐχ οὕτω δ'ἂν προθύμως ἐπὶ τὸν πόλεμον ὑμᾶς παρεκάλουν, εἰ μὴ τὴν εἰρήνην ἐώρων ἐσομένην « nu v-ar chema cu atîta avînt la război, dacă n-ar vedea că va fi pace » (Isocrate, VI, 87). Și

www.cimec.ro

la aorist: εἰ τοίνυν ὁ Φίλιππος . . . ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην . . . οὐδὲν ἂν ἔπραξεν « dacă Filip ar fi avut această idee, n-ar fi făcut nimic » (Demostene, IV, 5). Condiţionala εἰ Φίλιππος ἔσχε « dacă Filip avea (ar fi avut) » deşi la indicativ, exprimă o acţiune ireală. Procesul care a făcut din condiţionalele construite cu imperfectul şi aoristul indicativ expresii ale acţiunilor ireale a fost de o logică desăvîrşită. Astfel, să luăm în considerare condiţionala citată mai sus εἰ Φίλιππος ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην « dacă Filip ar fi avut această idee ». Suprimînd conjuncţia, obţinem o propoziţie declarativă afirmativă, *Filip a avut această idee*, care exprimă o acţiune reală în trecut. Adăugînd conjuncţia εἰ = *dacă*, scoatem acţiunea de pe planul realităţii. Dar am stabilit că în trecut nu există obiectiv decît acţiuni reale sau ireale. Deci, scoţînd acţiunea de pe planul realităţii, vorbitorii au transpus-o direct pe planul irealităţii. Acelaşi lucru s-a întîmplat şi în latineşte, unde condiţionalele care exprimă acţiuni ireale se construiesc cu imperfectul şi cu mai mult ca perfectul conjunctiv. Într-adevăr, conjunctivul, prin definiţie, exprimă acţiuni posibile. Transferîndu-le în trecut, din punct de vedere al realităţii obiective, aceste acţiuni devin ireale, de vreme ce posibilitate în trecut nu există. Condiţionala εἰ Φίλιππος ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην ia în latineşte forma *si Philippus hoc sensisset*. În romîneşte este acelaşi procedeu. Într-adevăr, optativul exprimă acţiuni posibile. Dacă transferăm o acţiune posibilă în trecut, această acţiune devine ireală, de aceea traducem *dacă Filip ar fi avut această idee*. Prin urmare, în cele trei limbi, deşi modurile sînt diferite — în greceşte aoristul indicativ, în latineşte mai mult ca perfectul conjunctiv, în romîneşte optativul trecut — procesul logic a fost acelaşi : transferarea unei acţiuni de pe planul realităţii, în greceşte, sau posibilităţii, în latineşte şi romîneşte, pe planul irealităţii, de vreme ce, obiectiv, nu există posibilitate în trecut.

Este de observat, de asemenea, că în cea mai mare parte a cazurilor, dacă nu exclusiv, prezentul şi aoristul fără ἄν în principală, în greceşte, perfectul indicativ, în latineşte şi romîneşte, îngăduie vorbitorului să simuleze că nu cunoaşte realitatea obiectivă. Am dat în greceşte exemplul condiţionalei exprimate de Hrises εἰ . . . νηὸν ἔρεψα « dacă ţi-am zidit un altar ». În latineşte este foarte potrivit exemplul următor din Plaut : *si umquam quemquam di immortales uoluerunt esse auxilio adiutum, tum me seruatum uolunt esse*, *Pseud.*, 905 « dacă vreodată zeii nemuritori au voit să salveze pe cineva cu ajutorul lor, apoi pe mine vor să mă salveze ». Personajul care exprimă această frază crede cu tărie că zeii au salvat pe mulţi în trecut, altfel fraza n-ar avea sens. După cum se vede, traducerea condiţionalei greceşti şi a celei latineşti în romîneşte s-a făcut prin perfectul indicativ. Imperfectul indicativ ar schimba sensul. Astfel, traducînd *dacă zeii voiau* facem ca acţiunea să fie ireală.

Am stabilit deci că condiţionalele cu prezentul şi aoristul fără ἄν sau perfectul indicativ în principală, în greceşte, cu prezentul şi perfectul indicativ, în latineşte şi romîneşte îngăduie vorbitorului să simuleze că nu ştie dacă acţiunea din condiţională este reală sau ireală. Care este scopul acestei simulări? Scopul urmărit este, în primul rînd, slăbirea efectului pe care l-ar produce asupra interlocutorului acţiunea din condiţională, dacă ar fi exprimată sub formă declarativă. Să presupunem că Hrises ar fi spus lui Apollo : *eu ţi-am ridicat un templu plăcut, împlineşte-mi şi tu dorinţa*. Fraza ar fi dat cererii lui Hrises caracterul unei tocmeli, ceea ce a vrut să evite poetul. Cicero,

www.cimec.ro

apărînd pe poetul Arhias, își începe discursul printr-o frază condițională. Propoziția condițională spune : *si quid est in me ingenii* « dacă am ceva talent ». Cicero nu se îndoia o clipă că are talent, dar a exprimat faptul sub forma îndoielii ipotetice, pentru a produce impresia că este modest. În *Antigona* lui Sofocle, Ismena încearcă s-o determine pe Antigona să renunțe la primejdioasa ei hotărîre de a înmormînta pe Polinice, dar văzînd că Antigona rămîne neînduplecată, îi spune : εἰ δοκεῖ σοι, στεῖχε « dacă vrei, du-te ». Ismena constatase prea bine voința Antigonei, dar, dacă ar fi spus : *tu vrei așa, du-te*, afirmația *tu vrei așa* ar fi fost prea brutală, de aceea Ismena o prezintă sub forma îndoielii. În cîntul I al *Iliadei*, v. 543 și următoarele, ni se prezintă o ceartă între Zeus și Hera. Hera îi reproșează lui Zeus că promisese zeiței Thetis să-l răzbune pe fiul ei Ahile. Zeus, înfuriat că Hera-l tot pîndește, îi spune εἰ δ'οὕτω τοῦτ'ἐστίν, ἐμοὶ μέλλει φίλον εἶναι « dacă-i așa, [vezi] așa-mi place mie ». Faptul era așa cum îl prezintă Hera, totuși Zeus s-a ferit să spună brutal *așa e și așa-mi place mie* și a aruncat asupra faptului vălul ipotezei, atenuîndu-i brutalitatea. Am dat exemple de condiționale urmărind atenuarea efectelor pe care le-ar produce asupra interlocutorului exprimarea brutală a unui fapt real. Dar această atenuare se urmărește și cînd acțiunea exprimată este ireală. Astfel, în *Ospățul* lui Platon, 217 b, citim : εἰ ψεύδομαι, ἐξέλεγχε « dacă spun minciuni, dovedește-o ». Vorbitorul, în nici un caz nu socotește că spune minciuni, deci acțiunea exprimată de indicativul ψεύδομαι este ireală. Totuși, spre a evita impresia lipsei de modestie pe care ar fi produs-o afirmația directă οὐ ψεύδομαι « nu mint », vorbitorul a exprimat-o sub forma ipotezei.

Dar această atenuare a acțiunii reale sau ireale exprimate de condițională nu rămîne mărginită numai la condițională, ci, dimpotrivă, ea se face tocmai în vederea obținerii unui anumit efect prin exprimarea acțiunii din principală. Astfel, pentru a reveni la exemplul cu Hrises, preotul îi amintește lui Apollo, sub forma unei condiționale, că i-a zidit un templu frumos, tocmai spre a nu-l supăra și a dobîndi ceea ce-l interesa, adică răzbunarea împotriva aheilor. Chiar în cuvintele adresate de Zeus Herei *dacă așa-i așa, apoi așa-mi place mie*, îndoiala sub care tatăl zeilor învăluie realitatea atenuează ceva și din brutalitatea afirmației din principală. Această răsfrîngere a atenuării efectului acțiunii din condițională asupra acțiunii din principală explică și faptul că o condițională la indicativ prezent sau perfect (în grecește și aorist) poate avea principala la imperativ, conjunctiv, optativ, potențial. Astfel, în fraza εἰ δοκεῖ, πλέωμεν « dacă vrei tu, să pornim pe mare », frază pe care o citim în Sofocle, *Filoctet*, 520, conjunctivul hortativ πλέωμεν « să pornim pe mare » depinzînd de εἰ δοκεῖ « dacă vrei tu » pierde ceva din energie. Să presupunem că, în loc de εἰ δοκεῖ, am avea ἐπειδὴ δοκεῖ, « fiindcă vrei tu, să plutim », conjunctivul ar fi fost parcă și mai puternic. Un exemplu din *Iliada*, cîntul al VI-lea, v. 128 și urm., este cît se poate de interesant pentru întreaga problemă care ne preocupă. Astfel, Tydeus se găsește față în față pe cîmpul de luptă cu Glaucos, fiul lui Hippolohos, cu care n-avusese prilejul să se măsoare. Tydeus îi adresează, între altele, lui Glaucos, următoarele fraze condiționale εἰ δέ τις ἀθανάτων γε κατ' οὐρανοῦ εἰλήλουθας/οὐκ ἂν ἔγωγε θεοῖσι ἐπουρανίοισι μαχοίμην . . . Εἰ δέ τίς ἐσσι βροτῶν, οἳ ἀρούρης καρπὸν ἔδουσιν/ἆσσ' ἴθ'ὥς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ' ἵκηαι.

www.cimec.ro

În romîneşte: «Dacă ai venit din cer, vreunul dintre nemuritori, eu n-aş îndrăzni să mă bat cu zeii din cer... Dar dacă eşti vreunul dintre muritori, vino mai aproape, ca să treci mai repede hotarele morţii». În prima frază, condiţionala «dacă ai venit din cer vreunul dintre nemuritori», constată mai întîi realitatea faptului venirii; apoi aruncă o îndoială asupra calităţii de zeu a celui venit. Nefiind sigur de calitatea lui, Tydeus îşi exprimă şi în principală atitudinea sub forma optativului cu ἄν. În fraza a doua «iar dacă eşti vreun muritor, vino mai aproape», Tydeus este aproape sigur că Glaucos este muritor şi de aceea îl cheamă mai aproape. În tragedia *Hippolytos*, de Euripide, versurile 472/3, citim: Εἰ δὲ τὰ πλείω χρηστὰ τῶν κακῶν ἔχεις/Ἄνθρωπος οὖσα, κάρτα γ'εὖ πράξειας ἄν «dacă, femeie fiind, ai parte mai mult de bine decît de rău, într-adevăr ai putea fi fericită». Dacă vorbitorul ar fi spus: «Ai parte mai mult de bine decît de rău, socoteşte-te deci fericită», expresia ar fi fost prea brutală. Pentru a atenua efectul supărător al expresiei directe, vorbitorul nu s-a mulţumit să învăluie realitatea în haina ipotezei, întrebuinţînd condiţionala, ci, în principală, în loc de imperativ, cum ar cere sensul, a întrebuinţat optativul cu ἄν. Acelaşi lucru îl dovedeşte şi următorul exemplu luat din *Apologia lui Socrate*, scrisă de Platon: Εἰ μὲν οὖν ταῦτα λέγων διαφθείρω τοὺς νέους, ταῦτ'ἂν εἴη βλαβερά «dacă spunînd acestea corup tineretul, acestea ar fi vătămătoare». Pentru Socrate condiţionala εἰ διαφθείρω τοὺς νέους «dacă corup tineretul» exprimă o acţiune ireală, el este convins că nu corupe tineretul. De aceea a şi întrebuinţat optativul cu ἄν în principală. Exemplul acesta, ca şi celelalte, ilustrează foarte bine ceea ce voim să arătăm, şi anume că vorbitorul întrebuinţează indicativul în condiţională pentru a arunca haina îndoielii asupra realităţii sau irealităţii exprimate de condiţională şi, în acelaşi timp, pentru a pune o surdină efectului produs de acţiunea exprimată de principală. Cînd vorbitorul doreşte ca efectul acţiunii din principală să fie exprimat pe un ton cît mai blînd, atunci, în greceşte, se întrebuinţează optativul cu ἄν. Acest lucru este adevărat chiar în fraza «dacă eşti cuminte, îţi dau o jucărie». Obţinerea jucăriei nu mai este atît de sigură, depinzînd de condiţională. Acelaşi lucru ni-l arată şi condiţionalele latineşti cu indicativul care au principala la imperativ sau conjunctiv. De exemplu: *hunc, si potes, fer intro uidulum*, Plaut, *Rudens*, 1177 «dacă poţi, du valiza asta înlăuntru». Vorbitorul ştia că cel căruia îi încredinţa valiza putea s-o ducă, deci, el considera, în fond, acţiunea reală, dar o prezintă sub forma condiţionalei, pentru a atenua nu numai efectul acţiunii exprimate de condiţională, dar mai ales efectul imperativului *fer* «du». În *Miles gloriosus*, versul 1037, îngîmfatul Pyrgopolinices spune, la un moment dat: *adeat, si quid uolt* «să vină, dacă ea vrea să-mi spună ceva». El era sigur că vrea să-i spună ceva, presupunea acţiunea reală, dar se făcea că nu ştie. Cicero îi transmite într-o scrisoare lui Atticus între altele, şi următoarea formulă de jurămînt: *ne sim saluus, si aliter scribo ac sentio, Att.*, XVI, 13 «să nu fiu sănătos, dacă scriu altfel decît gîndesc». Este clar că acţiunea din *scribo* este socotită de Cicero ireală. Învăluirea ei în haina condiţională atenuează şi efectul optativei *ne sim saluus*. Acelaşi lucru se petrece şi în romîneşte. Faptul ni l-a demonstrat traducerea exemplelor din greceşte şi latineşte. Mai dăm încă un exemplu: *Nu vă temeţi, dacă sînteţi cu mine*, Rebreanu, *Răscoala*, I, 200, Ed. Adev., 1932. Pentru a învălui efectul supărător al lipsei de modestie, vorbitorul a între-

www.cimec.ro

buințat condiționala, iar efectul ei se răsfrînge și asupra principalei. Coana Joițica spune lui Ghiță Pristanda : *Dacă ții la tine, dacă ții la familia ta [du-te], Ghiță* . . . . Ghiță-i răspunde : *Cum să nu țin, coană Joițică, unsprezece suflete* . . . (Caragiale).

Trebuie observat că, de multe ori, condiționalele înlocuiesc de fapt o cauzală sau o temporală sau o concesivă. În exemplul dat *hunc, si potes, fer intro uidulum* « dacă poți, du valiza asta înlăuntru » *si potes* înlocuiește o cauzală. Raportul real dintre cele două propoziții este de cauză și sensul este : « fiindcă poți, du . . . » Tot așa și în exemplul *Nu vă temeți, dacă sînteți cu mine* sensul real este « nu vă temeți, fiindcă sînteți cu mine ». Iată și o condițională înlocuind o temporală, cu nuanță cauzală : *Dacă te afli cu oștenii la vreme, la locul hotărît . . . bătălia ți-i pe jumătate cîștigată*, Sadoveanu, *Nicoară Potcoavă*, 1952, p. 207. Sensul este « ori de cîte ori (fiindcă) te află . . . ».

În *O scrisoare pierdută*, cetățeanul turmentat spune către Zoe Trahanache : *dacă găsesc andrisantul, i-o dau andrisantului*. În clipa cînd rostește această frază condițională, cetățeanul nu dă nici o scrisoare, deci, considerată în prezentul strict, acțiunea este ireală. Dar înțelesul adevărat este : « ori de cîte ori găsesc . . . i-o dau ». Cicero, într-o scrisoare către Atticus, XIV,1,1 între altele spune : *Si ille tali ingenio exitum non reperiebat, quis nunc reperiet.* « Dacă el, cu o astfel de inteligență, nu găsea ieșire [din impas], cine o să găsească acum? » Sensul acestei fraze este, în fond, următorul : « Deși el era atît de inteligent, totuși nu găsea ieșire. De aceea, nimeni nu va găsi acum ieșire ». Raportul dintre condițională și principală, în acest caz, este explicativ-cauzal.

Dar oricare ar fi raportul pe care-l ascunde condiționala, scopul urmărit este de a pune o surdină efectului prea puternic pe care l-ar produce exprimarea fără înconjur a realității.

Înainte de a încheia, trebuie subliniat faptul pe care l-am și enunțat mai sus că condiționalele la indicativ viitor exprimă acțiuni posibile. Εἰ Ἕκτορα ἀποκτενεῖς, αὐτὸς ἀποθανεῖ. Plat., *Apol.*, 28 c. « Dacă vei ucide pe Hector, tu însuți vei muri ». Acțiunea, obiectiv, în prezentul strict, este ireală, dar, fiind raportată la viitor, devine posibilă.

Si orator erit in moribus ac uoluntatibus ciuium suorum hospes, non multum ei loci proderunt illi, ex quibus argumenta promuntur. Cic., *De Or.*, II, 30, 131 « Dacă oratorul va fi străin de moravurile și aspirațiile concetățenilor săi, nu-i vor folosi mult locurile din care se scot argumentele ». Exemplul ne arată același lucru : în momentul de față acțiunile exprimate de verbele *erit* « va fi » și *proderunt* « vor folosi » sînt ireale, raportate la viitor devin posibile.

În exemplele date atît verbul condițional cît și cel al principalei sînt la viitor indicativ. Se întîlnesc însă fraze condiționale în care condiționala este la prezent, iar principala la viitor indicativ și invers. Exemple : εἰ αὕτη ἡ πόλις ληφθήσεται, ἔχεται καὶ ἡ πᾶσα Σικελία « Dacă această cetate va fi luată, este stăpînită întreaga Sicilie ». Thuc., VI, 91, 3. ἔχεται « este stăpînită » exprimă o acțiune posibilă, pentru că acțiunea este raportată la viitor. *Si bellum omittimus* « dacă părăsim războiul » *pace nunquam fruemur* « nu ne vom bucura niciodată de pace » Cic., *Phil.*, VII, 6, 19. Cicero raportează acțiunea exprimată de *omittimus* la viitor, deci o socotește posibilă, deși ar vrea să fie ireală.

www.cimec.ro

Exemplele se pot înmulți după voie, toate însă vor arăta același lucru și anume că dacă acțiunea exprimată de un indicativ prezent este raportată la viitor, atunci devine posibilă.

*

Din cele arătate mai sus credem că putem formula următoarele concluzii:

1. Propozițiile condiționale la indicativ prezent sau trecut în greceşte, latinește, romînește exprimă, după caz, din punct de vedere obiectiv, acțiuni reale sau ireale, învăluite în haina presupunerii, a ipotezei, a nesiguranței.

2. Vorbitorul învăluie acțiunea exprimată de condițională în haina ipotezei spre a slăbi efectul supărător pe care l-ar produce exprimarea directă a realității sau irealității și spre a îndulci, în același timp, efectul produs de principală, care este strîns legată de condițională.

3. Dintre moduri numai indicativul a putut îngădui celor trei limbi construirea unei expresii cu ajutorul căreia vorbitorul să poată simula că nu cunoaște realitatea obiectivă.

4. Dintre timpuri: în greceşte, prezentul, aoristul, fără ἄν în principală, și perfectul; în latineşte, prezentul și perfectul; în romînește, prezentul și perfectul exprimă, în condițională, acțiunea învăluită în haina ipotezei, pe cînd celelalte timpuri trecute ale indicativului arată că acțiunea este ireală sau se repetă în trecut, iar viitorul exprimă acțiuni posibile.

5. Contextul arată, în fiecare caz, motivul care l-a determinat pe vorbitor să învăluie un fapt real sau ireal în vălul presupunerii.

6. În lumina acestor constatări, este limpede că nu se mai poate spune că propozițiile condiționale exprimă fapte reale (teoria realității) sau simple presupuneri (teoria neutralității) sau un anumit raport între două acțiuni (teoria naturii raportului) sau acțiuni realizabile (teoria acțiunilor realizabile), ci fapte reale sau ireale (la prezent și trecut) și posibile (la viitor), îmbrăcate în haina ipotezei, pentru un anumit efect psihologic, urmărit de vorbitor.

УСЛОВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ИЗЪЯВИТЕЛЬНОМ НАКЛОНЕНИИ В ГРЕЧЕСКОМ, ЛАТИНСКОМ И РУМЫНСКОМ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Высказанные до сих пор мнения об условных предложениях в изъявительном наклонении этих трех языков можно сгруппировать в несколько теорий:

Теория действительности, поддерживаемая Мейе-Вандриесом, И. Гумбертом, Ерну-Томасом, полагает, что условные предложения в изъявительном наклонении в греческом и латинском языках выражают реальные действия.

Теория нейтральности, сформулированная Кюхнером-Штегманом, Ж. Вакернагелем, Швицером-Дебрунером, считает, что такой вид придаточных предложений выражает действие, к реальности или нереальности которого говорящий остается нейтральным.

www.cimec.ro

Теория отношения между придаточным условным и главным предложением, представителями которой являются Кюнер-Штегман, Ж. Вакернагель, Рубенбауер-Гофман, утверждает, что изъявительное наклонение в этих придаточных выражает тесную связь между придаточным и главным.

Теория осуществимых действий, сформулированная в сборнике *Limba romînă—fonetică—vocabular—gramatică* (Румынский язык, фонетика, дексика, грамматика) придерживается того положения, что придаточные условные в изъявительном наклонении в румынском языке выражают осуществимые действия.

Иследуя факты, автор замечает, что эти теории не соответствуют действительности, и приходит к следующим выводам:

1. Условное предложение в изъявительном наклонении настоящего или прошедшего времени в греческом, латинском, румынском языках выражает с объективной точки зрения реальные или нереальные действия с оттенком предположения, гипотезы, неуверенности. Но говорящий знает, является ли действие реальным или нереальным.

2. Говорящий придает действию, выраженному придаточным условным оттенок предположения, чтобы смягчить неприятное впечатление, которое произвело бы прямое выражение реальности или нереальности, и чтобы одновременно ослабить эффект главного предложения, тесно связанного с придаточным.

3. Только изъявительное наклонение допускает во всех трех языках образование выражения, при помощи которого говорящий может притвориться, что не знает реальной действительности.

4. Из глагольных времен в греческом — настоящее время, аорист без ἄν в главной и перфект; в латинском — настоящее время и перфект; в румынском настоящее время и перфект выражают в условном предложении действие с оттенком гипотезы, в то время как остальные прошедшие времена изъявительного наклонения показывают, что действие нереальное или повторяется во времени, а будущее выражает возможные действия.

5. Контекст показывает в каждом случае причину, которая заставила говорящего придать реальному или нереальному факту оттенок предложения.

LES PROPOSITIONS CONDITIONNELLES À L'INDICATIF DANS LES LANGUES GRECQUE, LATINE ET ROUMAINE

RÉSUMÉ

Les opinions que l'on a exprimées jusqu'à présent sur les propositions conditionnelles dans les trois langues mentionnées peuvent être groupées, en tant que théories, comme il suit:

La théorie de la réalité, soutenue par Meillet-Vendryes, J. Humbert, Ernout-Thomas, prétend que les propositions conditionnelles à l'indicatif, en grec et en latin, expriment des actions réelles.

La théorie de la neutralité, formulée par Kühner-Stegmann, J. Wackernagel, Schwyzer-Debrunner, soutient que ce genre de conditionnelles expriment

www.cimec.ro

des actions dont la réalité ou l'irréalité n'engage pas l'interlocuteur, considéré dans ce cas comme neutre.

La théorie du rapport entre la proposition conditionnelle et la proposition principale, dont les représentants sont Kühner-Stegmann, J. Wackernagel, Rubenbauer-Hofmann, affirme que l'indicatif dans ces conditionnelles a le rôle d'indiquer le rapport étroit entre les conditionnelles et la proposition principale.

La théorie des actions réalisables, formulée dans l'ouvrage *Limba romînă, fonetică — vocabular — gramatică*, affirme que les propositions conditionnelles à l'indicatif en roumain expriment des actions réalisables.

Après avoir examiné les faits, l'auteur, constatant que les théories citées ne sont pas conformes à la vérité, énonce les conclusions suivantes:

1. Les propositions conditionnelles à l'indicatif prés. ou passé, en grec, en latin et en roumain, expriment, selon le cas, au point de vue objectif, des actions réelles ou irréelles, avec une nuance conjecturale ou incertaine. Celui qui parle, lui, n'ignore aucunement si l'action est réelle ou irréelle.

2. L'interlocuteur présente l'action exprimée par la proposition conditionnelle sous le couvert de l'hypothèse, afin d'atténuer l'effet désagréable que produirait l'expression directe de la réalité ou de l'irréalité et aussi pour diminuer l'effet produit par la proposition principale, qui est intimement liée à la proposition conditionnelle.

3. Il n'y a que le mode *indicatif* et non pas d'autre qui ait pu permettre aux trois langues de construire une expression à l'aide de laquelle l'interlocuteur puisse simuler l'ignorance de la réalité objective.

4. Quant aux temps du verbe ce sont le présent, l'aoriste, sans ἄν dans la principale, et le parfait qui remplissent en grec ce même rôle ; en latin, le présent et le parfait; en roumain, le présent et le parfait expriment, dans la proposition conditionnelle, l'action avec une nuance hypothétique, tandis que les autres temps passés de l'indicatif montrent que l'action est irréelle ou bien qu'elle se répète dans le passé ; de son côté le futur exprime des actions possibles.

5. Le contexte indique, pour chaque situation, la raison qui a déterminé l'interlocuteur de présenter un fait réel ou irréel revêtu d'une nuance hypothétique.

www.cimec.ro

CÎTEVA PROBLEME DE LINGVISTICĂ ŞI GNOSEOLOGIE LA FILOZOFII EPICURIENI

DE

FELICIA VANŢ

Epicureismul este doctrina filozofică cea mai consecvent materialistă a epocii helenistice, doctrină care continuă în mod creator materialismul atomicist al lui Democrit. Într-o epocă în care declinul societăţii sclavagiste greceşti duce la perturbări sociale interne şi la o mare confuzie pe plan ideologic, cînd destrămarea imperiului lui Alexandru cel Mare şi războaiele dintre diadohi aduc nesiguranţă pe plan extern, filozofia epicureică apare ca un produs al celor mai înaintate pături sociale ale vremii, ca expresie ideologică a democraţiei sclavagiste.

Avînd la bază concepţia atomicistă despre lume, epicureismul explică de pe poziţii materialiste şi problemele de limbă şi gîndire, aducînd unele precizări vrednice de luare-aminte pentru vremea de atunci. Dar datorită limitelor gnoseologice ale epocii, unele lămuriri au un caracter materialist vulgar, pe alocuri naiv. Urmărind firul explicaţiilor şi argumentelor aduse de epicureici în problema ce ne interesează, vom observa în ce măsură materialismul în comparaţie cu idealismul poate să pătrundă în esenţa fenomenelor uneori chiar şi atunci cînd caracterul său este limitat.

Universul — în concepţia epicureică — este infinit şi este alcătuit din materie veşnică şi necreată ; elementele primordiale în univers sînt atomii şi vidul ; atomii, infiniţi ca număr, se află în continuă mişcare în vidul fără sfîrşit ; diversele combinări de atomi diferiţi ca formă, număr şi greutate, dau naştere multiplelor aspecte ale lucrurilor din univers ; naşterea unui lucru presupune anumite seminţe care l-au generat, iar moartea lui înseamnă dezagregarea în elementele primordiale componente.

Omul este o parte integrantă din univers ; în sînul pămîntului se află ascunse diverse seminţe ale lucrurilor ; în pămînt, deci în natură, se află şi principiile din care se naşte omul. Fiinţa omenească este alcătuită din trup şi suflet, amîndouă de natură materială şi în strînsă interdependenţă : trupul, asemenea unui vas, conţine în el sufletul şi-i condiţionează existenţa ; trupul, la rîndul

www.cimec.ro

său, nu poate să vieţuiască fără suflet. Naşterea, dezvoltarea şi moartea lor se petrece concomitent [1].

Combătînd diversele teorii idealiste referitoare la natura sufletului, şi în special concepţiile mistice despre suflet ale lui Platon, epicureicii stăruie asupra originii materiale a sufletului.

Οἱ λέγοντες ἀσώματον εἶναι τὴν ψυχὴν ματαΐζουσιν· οὐθὲν γὰρ ἂν ἐδύνατο ποιεῖν οὔτε πάσχειν, εἰ ἦν τοιαύτη· νῦν δ'ἐναγρῶς ἀμφότερα ταῦτα διαλαμβάνομεν περὶ τὴν ψυχὴν τὰ συμπτώματα [2].

Aceeaşi idee o exprimă şi poetul Lucreţiu în versurile următoare :

Haec eadem ratio naturam animi atque animai
corpoream docet esse : ubi enim propellere membra,
corripere ex somno corpus mutareque uultum,
atque hominem totum regere ac uersare uidetur,
quorum nil fieri sine tactu posse uidemus,
nec tactum porro sine corpore, nonne fatendumst
corporea natura animum constare animamque? [3]

Lenin a apreciat această teorie materialistă epicureică, arătînd că prin ea se combate concepţia obscurantistă asupra nemuririi sufletului şi consideră explicaţiile lui Epicur ca « presupuneri geniale şi indicarea căilor de urmat pentru dezvoltarea ştiinţei » [4].

Spre deosebire de trup, sufletul este alcătuit din principii foarte fine, a căror mişcare este extrem de rapidă. El are două părţi, amîndouă de natură materială, dar cu atribuţii diferite : o parte o formează spiritul *(animus)*, alta, suflul vital *(anima)*. Spiritul constituie elementul conducător, raţiunea, cu sediul în piept ; suflul, numit şi suflet, este dispersat în toate mădularele noastre pe care le însufleţeşte ; acţiunile lui sînt subordonate spiritului [5]. Spiritul este superior suflului vital :

Idque sibi solum per se sapit, <id> sibi gaudet,
cum neque res animam neque corpus commouet una [6].

Cu alte cuvinte, « sufletul » *(anima)* este centrul senzitiv care « se mişcă » sub impulsul excitanţilor externi. Spiritul « în care sălăşluiesc şi cugetul şi cîrma vieţii » [7] pătrunde adevăruri fără intermediul simţurilor, găsindu-şi în mod direct multe satisfacţii. Prin această observaţie, epicureicii au meritul de a fi întrezărit posibilitatea reflectării lumii pe treapta raţională.

Filozofii epicureici aşadar au dat explicaţii materialiste naturii sufletului, dar, datorită limitelor gnoseologice ale epocii, ei au considerat şi gîndirea materie, n-au înţeles esenţa « sufletului », au confundat organul cu funcţia sa,

[1] Vezi Lucretius, *De rerum natura*, V, 821 şi urm.

[2] « Acei care spun că sufletul este ceva incorporal nu ştiu ce spun. Căci el n-ar putea nici exercita o acţiune (ποιεῖν), nici suferi o acţiune (πάσχειν), dacă ar fi cu adevărat (incorporal), dar noi distingem clar aceste două calităţi ale sufletului » (adică « acţiunea » şi « suferinţa »). Epicur, *Scrisoarea către Herodot*, la Diogenes Laertios, X, 67.

[3] Lucretius, III, 161 şi urm.

[4] Lenin, *Caiete filozofice*, ESPLA, Bucureşti, 1956, p. 2, 6, 7.

[5] Vezi Lucretius, III, 137—141.

[6] Lucretius, III, 145—146.

[7] Lucretius, III, 95: *in quo consilium uitae regimenque locatum est.*

www.cimec.ro

de aceea interpretarea pe care o dau ei problemelor legate de suflet are un caracter materialist vulgar.

« Spiritul » şi « suflul vital » reflectă realitatea înconjurătoare. Epicureicii, afirmă cu tărie putinţa cunoaşterii, capacitatea omului de a lua contact cu lumea înconjurătoare şi de-a o reflecta. Combătînd printr-o argumentare logică teoriile agnostice, în special ale scepticilor, ei spun :

« Dacă socoate un om că nimic nu se ştie, nu ştie
« Dacă şi-aceasta se ştie ; nimic după spusa-i nu ştie,
« Nu voi dezbate o pricină -mpotriva aceluia care
« Singur se-aşază de voie cu creştetu-n jos, spre picioare »[1].

Obiectul cunoaşterii îl constituie realitatea înconjurătoare formată din lucruri reale, cu trăsături reale. Fiecare lucru are atribute esenţiale care îl definesc ; acestea nu fac parte integrantă din corp, nu constituie părţi ale lui, ci sînt numai proprietăţi care formează natura sa stabilă. În acest fel, Epicur, în plus faţă de Democrit, susţine caracterul obiectiv al calităţii : obiectele nu sînt o simplă împreunare de atomi, ci o combinare stabilă de proprietăţi. Calităţile lucrurilor pot fi permanente (συμβεβηκότα) şi întîmplătoare (συμπτώματα) ; numai primele definesc esenţa obiectului.

Contactul cu lumea înconjurătoare se face prin intermediul simţurilor. La baza cunoaşterii — în concepţia epicureică — se află senzaţia (αἴσθησις). Senzaţia este forma generală de cunoaştere ; ea participă la formarea percepţiei (κατάληψις), memoriei (μνήμη), a noţiunii generale (ἔννοια) şi a judecăţii (διάληψις). Senzaţia constituie totodată criteriul adevărului.

Senzaţia se realizează prin intermediul organelor de simţ, specializate după excitanţii din afară. În concepţia epicureică, organele de simţ sînt un fel de « orificii » prin care pătrunde în corp un anumit « flux » pornit de la obiecte. Epicureicii, considerînd tot ce există corp, materie — în afara vidului — şi nefăcînd distincţie între organe şi funcţii, atribuie trăsături corporale şi senzaţiei. Senzaţia nu se realizează, zic epicureicii, « nici prin mijlocirea unor raze, nici cu ajutorul unor curenţi care ar pleca de la noi spre ele »[2], ci prin desprinderea de pe suprafaţa lucrurilor a unor părticele extrem de fine, materiale, care pătrund în organele de simţ. Aceste corpuscule constituie imaginea reală, materială, a obiectului. Pentru că aceste imagini prezintă în miniatură chipul obiectului, ele se cheamă εἴδωλα « chipuri », τύποι « figuri », sau, în limba lui Lucreţiu, *simulacra* « imagini », « còpii » ale lucrurilor.

Iată explicaţia lui Epicur în legătură cu producerea senzaţiei : « Trebuie să mai admitem că atunci cînd noi vedem şi distingem forma obiectelor, există ceva care vine de la suprafaţa lor spre ochii noştri. Fără acest fenomen, corpurile n-ar imprima în noi forma şi culoarea lor, străbătînd aerul, nici prin mijlocirea unor raze, nici cu ajutorul unor curenţi care ar pleca de la noi spre ele.

---

[1] Lucretius, IV, 469 şi urm. (trad. Murăraşu):
Denique nil sciri siquis putat, idquoque nescit
an sciri possit, quoniam nil scire fatetur.
Hunc igitur contra mittam contendere causam,
qui capite ipse sua in statuit vestigia sese.

[2] Diogenes Laertios, X, 49 οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων ἢ οἱωνδήποτε ῥευμάτων ἀμφ' ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνα παραγινομένων.

www.cimec.ro

Mai curînd trebuie să spunem că există imagini (τύποι) care se desprind din lucruri, avînd aceeaşi culoare şi aceeaşi formă. Ele cad asupra noastră într-o mărime redusă şi în mod proporţional şi ajung la ochii şi mintea noastră printr-o mişcare rapidă »[1].

În drumul lor de la obiecte spre organele de simţ, aceste simulacre adesea se înlănţuiesc ca nişte firişoare jucăuşe de aur sau ca firele de păianjen ; dacă întîmplător se unesc simulacre desprinse din corpuri diferite, cum ar fi imaginile de om şi de cal, organele de simţ înregistrează figuri de monştri care nu există în realitate, ca figura centaurului reprezentat în sculptură.

Simulacrele, pătrunzînd în organele de simţ, produc senzaţia. Cum sufletul este răspîndit în toate mădularele, simulacrele pun în mişcare particulele sufletului cele mai apropiate, iar acestea transmit mişcarea altor şi altor particule. Dar nu toate senzaţiile pot pune în mişcare « seminţele » sufletului ; ele trebuie să depăşească o anumită intensitate pentru a putea fi sesizate de suflet. « Nu trebuie să credem că aerul, sub presiunea vocii sau a lucrurilor de acelaşi fel [cu vocea], produc imaginea ; mult va lipsi pînă să sufere din partea ei aceasta ; ci acea zguduire care se produce în noi cînd emitem un sunet — [care constă] din nişte corpusculi ce produc curentul respirator — [trebuie să fie] aşa de intensă, încît să ne formeze senzaţia auditivă »[2].

Prin această idee, epicureicii au întrezărit pragul senzaţiilor şi totodată au observat existenţa acumulărilor cantitative care duc la schimbări calitative.

Reflectarea realităţii prin intermediul simţurilor este o reflectare verosimilă, pentru că izvorul senzaţiilor este însăşi realitatea obiectivă. În disputa cu scepticii care neagă putinţa cunoaşterii adevărului despre lume, epicureicii, stabilind senzaţia drept criteriu al adevărului, spun :

...at id ipsum
quaeram, cum in rebus ueri nil uiderit ante,
unde sciat quid sit scire et nescire, uicissim,
notitiam ueri quae res falsique crearit,
et dubium certo quae res diferre probarit.
Inuenies primis ab sensibus esse creatam
notitiem ueri, neque sensus posse refelli[3].

Fără ajutorul simţurilor, viaţa însăşi ar fi imposibilă ; lor le datorăm încredere în primul rînd, dacă vrem să putem ajunge la adevăr.

Et si non poterit ratio dissoluere causam,
cur ea quae fuerint iuxtim quadrata, procul sint
uisa rutunda, tamen praestat rationis egentem

[1] Diogenes Laertios, X, 49, δεῖ δὲ καὶ νομίζειν, ἀπεισιόντος τινὸς ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, τὰς μορφὰς ὁρᾶν ἡμᾶς καὶ διανοεῖσθαι· οὐ γὰρ ἂν ἐναποσφραγίσαιτο τὰ ἔξω τὴν ἑαυτῶν φύσιν τοῦ τε χρώματος καὶ τῆς μορφῆς διὰ τοῦ ἀέρος τοῦ μεταξὺ ἡμῶν τε κἀκείνων, οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων ἢ οἱωνδήποτε ῥευμάτων ἀφ' ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνα παραγινομένων οὕτως ὡς τύπων τινῶν ἐπεισιόντων ἡμῖν ἀπὸ τῶν πραγμάτων ὁμοχρόων τε καὶ ὁμοιομόρφων, κατὰ τὸ ἐναρμόττον μέγεθος εἰς τὴν ὄψιν ἢ τὴν διάνοιαν ὠκέως ταῖς μορφαῖς χρωμένων.

[2] Diogenes Laertios, X, 53 οὐκ αὐτὸν οὖν δεῖ νομίζειν τὸν ἀέρα ὑπὸ τῆς προϊεμένης φωνῆς ἢ καὶ τῶν ὁμογενῶν σχηματίζεσθαι· πολλὴν γὰρ ἔνδειαν ἕξει τοῦτο πάσχειν ὑπ' ἐκείνης, ἀλλὰ τὴν γινομένην πληγὴν ἐν ἡμῖν, ὅταν φωνὴν ἀφιῶμεν, τοιαύτην ἔκ τινων ὄγκων ῥεύματος πνευματόδους ἀποτελεστικῶν ποιεῖσθαι, ἢ τὸ πάθος τὸ ἀκουστικὸν ἡμῖν παρασκευάζει.

[3] Lucretius, IV, 473 şi urm.

www.cimec.ro

reddere mendose causas utriusque figurae,
quam manibus manifesta suis emittere quoquam
et uiolare fidem primam et conuellere tota
fundamenta quibus nixatur uita salusque.
Non modo enim ratio ruat omnis, uita quoque ipsa
concidat extemplo, nisi credere sensibus ausis
praecipitisque locos uitare et cetera quae sint
in genere hoc fugienda, sequi contraria quae sint [1].

Cum se explică totuşi unele erori din reflectarea realităţii? Erorile nu se datoresc înşelăciunii simţurilor, ci judecăţilor noastre neîntemeiate, formate fie pe baza unor imagini ale obiectului schimbate în drum spre organele de simţ, fie pe baza unor imagini complexe, alcătuite prin combinări accidentale de simulacre, cum este cazul centaurului : τὸ δὲ διημαρτημένον οὐκ ἄν ὑπῆρχεν εἰ μὴ ἐλαμβάνομεν καὶ ἄλλην τινὰ κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην μέν, διάληψιν δ'ἔχουσαν [2].

După ce senzaţia, realizată prin mijlocirea organelor de simţ, a făcut cunoscută sufletului o anumită realitate din afară, sufletul restituie « mişcarea » imediat corpului : [ἡ ψυχὴ] οὐ μὲν εἰλήφει ἂν ταύτην [τὴν αἴσθησιν], εἰ μὴ ὑπὸ τοῦ λοιποῦ ἀθροίσματος ἐστεργάζετό πως . . . διὰ τῆς συντελεσθείσης περὶ αὐτὸ δυνάμεως κατὰ τὴν κίνησιν σύμπτωμα αἰσθητικὸν εὐθὺς ἀποτελοῦν ἑαυτῷ ἀπεδίδου κατὰ τὴν ὁμούρησιν καί συμπάθειαν καὶ ἐκείνῳ καθάπερ εἶπον [3]. Fără să înţeleagă pe deplin şi fără să fi dat lămuriri complete, epicureicii explică aci mecanismul actului reflex.

Am văzut că simulacrele sînt corpuscule aidoma obiectului de pe suprafaţa căruia s-au desprins ; senzaţia reflectă numai o trăsătură a obiectului (culoare, mărime, gust, miros etc.), pentru că şi organele de simţ sînt repartizate şi fiecare primeşte numai un anumit excitant. Pe de altă parte, corpusculele, εἴδωλα, sînt imagini ale obiectului în toate trăsăturile lui. Prin urmare, « pătrunderea » simulacrelor în organele de simţ reprezintă, după cît se pare, nu senzaţia — cum zic epicureicii — ci percepţia acelui obiect. De fapt Epicur prevede o acumulare de simulacre pentru crearea imaginii complete a unui obiect. « Imaginea pe care o primim cu mintea şi simţurile noastre, adică imaginea formei obiectului sau a accidentelor lui, este conformă cu corpul solid şi este produsă fie *prin condensarea simulacrelor emise de obiect*, fie de un rest de simulacre » [4]. Şi în altă parte, vorbind de formă, culori, mărime, greutate, ca atribute ale corpurilor, Epicur spune : « Toate acestea sînt obiectul unei intuiţii sau impresii proprii, însă percepţia întregului este concomitentă şi nu poate fi despărţită [deoarece fiecare din aceste lucruri] nu poate fi conceput decît în ansamblul obiectului » [5]. Cu alte cuvinte, deşi fiecare senzaţie este obiectul unei impresii proprii, ea nu

[1] Lucretius, IV, 500 şi urm.
[2] Diogenes Laertios, X, 51.
[3] Diogenes Laertios, X, 64.
[4] Diogenes Laertios, X, 50: Καὶ ἦν ἂν λάβωμεν φαντασίαν ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ ἢ τοῖς αἰσθητηρίοις εἴτε μορφῆς εἴτε συμβεβηκότων, μορφή ἐστιν αὕτη τοῦ στερεμνίου, γινομένη κατὰ τὸ ἐξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδώλου.
[5] Diogenes Laertios, X, 69: 'Επιβολὰς μὲν ἔχοντα ἰδίας πάντα ταῦτ' ἐστὶ καὶ διαλήψεις, συμπαρακολουθοῦντος δὲ τοῦ ἀθρόου καὶ οὐδαμῆ ἀποσχιζομένου, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀθρόαν ἔννοιαν τοῦ σώματος κατηγορίαν εἰληφότος.

www.cimec.ro

poate fi concepută decît în ansamblul multiplelor senzații concomitente care alcătuiesc percepția unui corp din realitate.

Despre reprezentare, în accepțiunea modernă a cuvîntului, nu poate fi vorba la epicureici. Reconstituirea imaginii obiectului, după înlăturarea lui din fața organelor de simț, nu poate fi concepută în sensul unei imagini abstracte, deoarece simulacrele sînt corpusculi în miniatură, fără să aibă în mod necesar și adîncime. Deci obiectul, chiar după îndepărtarea lui, este prezent în organele de simț sub forma sa minusculă, reală însă și nu imaginară.

Păstrarea imaginii obiectelor în memorie permite compararea lor ; în urma comparației, se observă trăsăturile comune, generale, care apoi se desprind de fiecare obiect în parte, se abstractizează. Trăsăturile comune, abstractizate, se generalizează, răsfrîngîndu-se asupra tuturor obiectelor de același fel. Astfel se creează noțiunea.

În privința noțiunii, ca formă de reflectare a realității, epicureicilor li s-au adus unele imputări. Deoarece acești filozofi insistă asupra importanței senzațiilor în procesul de cunoaștere, ei au fost acuzați de unii filozofi idealiști moderni, ca Hegel, că ar fi negat importanța noțiunii, în teoria cunoașterii. Lenin a combătut aceste acuzații calificîndu-le drept « calomnii la adresa materialismului »[1].

Este adevărat că epicureicii au considerat senzația forma de bază a cunoașterii și totodată criteriul adevărului. De aceea teoria cunoașterii la acești filozofi are un caracter materialist — senzualist. Dar aceasta nu înseamnă că, în concepția epicureică, simțurile constituie singurul izvor al cunoașterii. Dimpotrivă, Epicur a stăruit asupra necesității formării unor vederi de ansamblu, a formării noțiunilor generale, arătînd că în procesul de cunoaștere se înaintează treptat de la particular la general. Iată ce spune în « Scrisoarea către Herodot » : « De multe ori se simte mai curînd lipsa unui rezumat decît cunoașterea unui amănunt oarecare. Noi trebuie să înaintăm cu prudență, în mod treptat, reținînd mereu ansamblul învățăturii, pentru a putea pricepe apoi și amănuntele ei, iar lucrul acesta ne va fi cu putință numai dacă vom adînci și vom păstra bine în minte, în forma lor autentică, ideile esențiale pe care le vom aplica apoi la elementele constitutive și la cuvinte »[2].

Dacă senzația stă la baza tuturor formelor de cunoaștere, deci și la baza gîndirii, gîndirea, la rîndul său, influențează procesul senzațiilor și al percepțiilor. Prin simțuri luăm contact cu mediul înconjurător, cu rațiunea perfecționăm datele simțurilor, le adîncim, descoperim adevăruri noi și creăm. Comparînd senzațiile omului, influențate de rațiune, cu ale animalului, lipsit de rațiune, Marx spune : « Vulturul vede mult mai departe decît omul, dar ochiul omului remarcă într-un lucru mult mai multe decît ochiul vulturului »[3]. Iată și cuvintele lui Epicur în legătură cu experiența omului în contact cu mediul înconjurător și capacitatea de dezvoltare și perfecționare a gîndirii umane : « Trebuie să admitem că natura noastră capătă o experiență multiplă și variată din partea

[1] V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, ESPLP, București, 1956, p. 264.

[2] Diogenes Laertios, X, 35—36 Τῆς γὰρ ἀθρόας ἐπιβολῆς πυκνὸν δεόμεθα, τῆς δὲ κατὰ μέρος οὐχ ὁμοίως. Βαδιστέον μὲν οὖν καὶ ἐπέκεινα συνεχῶς καὶ ἐν τῇ μνήμῃ τοσοῦτον ποιητέον ἀφ' οὗ ἥ τε κυριωτάτη ἐπιβολὴ ἐπὶ τὰ πράγματ' ἔσται καὶ δὴ καὶ τὸ κατὰ μέρος ἀκρίβωμα πᾶν ἐξευρεθήσεται, τῶν ὁλοσχερεστάτων τύπῳ ἐμπεριειλημμένων καὶ μνημονευομένων καὶ πρὸς ἁπλᾶ στοιχειώματα καὶ φωνὰς συναγομένων.

[3] Marx-Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., vol. II, 1955, p. 84.

www.cimec.ro

lucrurilor şi este determinată de ele. *Raţiunea perfecţionează cunoştinţele date de natură şi adaugă apoi invenţii noi*, în unele domenii mai încet, în altele mai repede, în unele perioade şi timpuri produce lucruri mai mari, în altele mai mici »[1]. Iată o poziţie avansată pentru vremea aceea, poziţie care îşi afirmă deschis încrederea în capacitatea intelectuală a omului.

În teoria cunoaşterii, Epicur a socotit ca o condiţie a gîndirii corecte cunoaşterea sensului exact al cuvintelor ; el şi-a dat seama aşadar că în dosul complexului sonor există un înţeles, că prin cuvinte desemnăm lucruri şi fenomene din realitate. De aceea în doctrina epicureică, problemele legate de limbă ocupă un loc însemnat.

Din cele mai vechi timpuri oamenii s-au întrebat cum a apărut limbajul pe pămînt, cine l-a creat. Răspunsurile care s-au dat la această chestiune au variat de-a lungul veacurilor potrivit cu concepţia despre lume a fiecăruia. Epicureicii, consecvent materialişti, au explicat şi problemele de limbă tot de pe poziţii materialiste. După epicureici, limbajul n-a fost creat de zei, nici de alte forţe oculte — cum susţin diverşii filozofi idealişti — ci *nevoia* a dat naştere limbajului :

> At uarios linguae sonitus natura subegit
> mittere et utilitas expressit nomina rerum,
> non alia longe ratione atque ipsa uidetur
> protrahere ad gestum pueros infantia linguae,
> cum facit ut digito quae sint praesentia monstrent[2].

Prin urmare nevoia, mai precis nevoia de comunicare, a dat naştere limbii. « Limba se naşte — spune Marx — ca şi conştiinţa tocmai din nevoia, din necesitatea de a comunica cu alţi oameni » [3].

Apariţia limbajului nu s-a făcut pe un teren sterp ci au existat anumite premise care i-au favorizat naşterea. Aceste premise sînt organele vorbirii — plămînii, gîtlejul, limba, dinţii, buzele etc., care au existat cu mult înaintea limbajului. Epicureicii au cunoscut procesul fiziologic al vorbirii :

> Hasce igitur penitus uoces cum corpore nostro
> exprimimus rectoque foras emittimus ore,
> mobilis articulat uerborum daedala lingua,
> formaturaque labrorum pro parte figurat[4].

Dar pornind de la ideea, corectă de altfel, că gîtlejul, dinţii, limba etc. sînt mai vechi decît limbajul, epicureicii au tras concluzia greşită că organul creează funcţia şi nu invers :

> Nil ideo quoniam natumst in corpore ut uti
> possemus, sed quod natumst id procreat usum.
> Nec fuit ante uidere oculorum lumina nata,

---

[1] Diogenes Laertios, X, 75: ὑποληπτέον καὶ τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων διδαχθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι. τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα καὶ ὕστερον ἐπακριβοῦν καὶ προσεξευρίσκειν, ἐν μέν τισι θᾶττον, ἐν δέ τισι βραδύτερον. καὶ ἐν μέν τισι, κατὰ περιόδους καὶ χρόνους μείζους ἀπὸ τῶν τοῦ ἀπείρου, ἐν δέ τισι κατ' ἐλάττους.

[2] Lucretius, V, 1028 şi urm.

[3] Marx-Engels, *Ideologia germană*, ESPLA, 1956, p. 27.

[4] Lucretius, IV, 549 şi urm.

www.cimec.ro

nec dictis orare prius quam lingua creatast,
sed potius longe linguae praecessit origo
sermonem, multoque creatae sunt prius aures
quam sonus est auditus, et omnia denique membra
ante fuere, ut opinor, eorum quam foret usus [1].

Epicureicii au neglijat, în acest raționament, faptul că organele pomenite mai sus au apărut din nevoia de a respira, de a rupe și a mesteca hrana, și nu ele au creat nevoia de hrană ; funcția comunicării, care a apărut mai tîrziu, le-a adaptat și le-a perfecționat ; să ne gîndim numai la coardele vocale în ce măsură au fost ele dezvoltate la om față de maimuțele superioare, tocmai datorită limbajului.

Existînd aceste premise fiziologice, oamenii, și nu alte forțe, au creat limbajul. În legătură cu aceasta Lucrețiu spune :

Postremo quid in hac mirabile tantoperest re,
si genus humanum, cui uox et lingua uigeret,
pro uario sensu uaria res uoce notaret? [2]

În antichitate, circulau două teorii în legătură cu apariția limbajului : o teorie considera limbajul creat de o singură persoană și apoi adoptat prin convenție (θέσει) de toți ceilalți oameni ; o altă teorie, dimpotrivă, susține că limbajul a apărut în societate, de la natură (φύσει) ; epicureicii îmbrățișează ultima teorie. Iată afirmația lui Epicur în privința aceasta : τὰ ὀνόματα ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει γενέσθαι, ἀλλ'αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καθ'ἕκαστα ἔθνη ἴδια πασχούσας πάθη καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν, στελλόμενον ὑφ'ἑκάστων τῶν παθῶν καὶ τῶν φαντασμάτων, ὡς ἄν ποτε καί ἡ παρὰ τοὺς τόπους τῶν ἐθνῶν διαφορὰ εἴη [3].

Din aceste cuvinte se desprind mai multe idei. În primul rînd, dacă oamenii au dat naștere limbii, ca un produs propriu firii lor, și nu l-au adoptat prin convenție în urma creării lui de un singur individ, înseamnă că limbajul are caracter social ; în al doilea rînd, dacă oamenii au scos sunete, emițînd aerul din gît, după « afecțiunile și percepțiile » trăite, înseamnă că aceste sunete exprimau stări sufletești (« afecțiuni ») și gînduri (« percepții ») ; prin aceasta epicureicii recunosc drept conținut al limbii stările afective și gîndirea.

În sfîrșit, sunetele pe care le-au rostit oamenii fiind diferite « de la popor la popor și de la o regiune la alta », înseamnă că limbajul n-a apărut într-o singură regiune, ci peste tot unde s-a ivit o comunitate de oameni.

În această ordine de idei, mai trebuie să precizăm că epicureicii înțeleg prin apariția limbajului « de la natură » (φύσει) faptul că *natura omenească* a dat naștere limbii, îmbrăcînd în cuvinte simțurile și gîndurile. Deci spre deosebire de stoici care se referă, în această teorie, la natura exterioară care i-a învățat pe oameni rostirea primelor sunete articulate, epicureicii folosesc în acest pasaj termenul « natură » în accepțiunea de « natura sufletească » a omului. Toate aceste idei, apărute într-o epocă în care oamenii erau copleșiți de forțele

[1] Lucretius, IV, 834 și urm.
[2] Lucretius, V, 1056 și urm.
[3] Diogenes Laertios, X, 75.

www.cimec.ro

naturii şi de teama de zei, constituie o mărturie a caracterului avansat şi pozitiv al filozofiei epicureice.

Am aflat că limba s-a născut din nevoia de comunicare şi că este opera societăţii omeneşti şi nu a unui individ. Epicureicii au insistat în mod deosebit asupra caracterului social al limbii. Se păstrează, în acest sens, următorul fragment : « Nevoia şi experienţa au dat naştere cu vremea tuturor artelor. Iar cît priveşte sunetele — vorbesc de primele sunete ale numelor şi verbelor pe care le-au rostit oamenii generaţi din pămînt — noi nu acceptăm că Hermes a fost cel care i-a învăţat — cum susţin unii — aceasta este curată prostie — dar nici nu dăm crezare acelor filozofi care spun că numele lucrurilor au fost fixate prin atribuire (θέσει) şi prin învăţare, pentru faptul că oamenii au avut (mijloacele) de a comunica uşor între ei ; căci aceasta este caraghios ba, mai mult, este mai caraghios decît orice lucru caraghios. În afară de aceasta, ar fi fost imposibil pentru unul singur să adune la un loc atîta mulţime [de oameni], pentru că atunci n-au existat nici... litere, din moment ce n-au existat nici sunete..., ci au fost constrînşi să înveţe după modelul învăţătorului de şcoală [care], luînd în mînă bagheta şi atingînd fiecare obiect, să adauge : să se numească *piatră*, iar acesta *arbore*, iar acesta *om* »[1].

Prin urmare este caraghios şi absurd să se creadă că a existat un singur individ, fie el chiar zeul Hermes, care să fi creat limbajul, pentru că i-ar fi fost imposibil să-i adune pe toţi oamenii la un loc şi să-i silească să-i asculte cuvintele procedînd ca profesorul cu elevii.

Susţinînd aceeaşi idee, Lucreţiu aduce argumente în plus :

> Proinde putare aliquem tum nomina distribuisse
> rebus et inde homines didicisse uocabula prima,
> desiperest. Nam cur hic posset cuncta notare
> uocibus et uarios sonitus emittere linguae,
> tempore eodem alii facere id non quisse putentur ?
> Praeterea si non alii quoque uocibus usi
> inter se fuerant, unde insita notities est
> utilitatis et unde data est huic prima potestas,
> quid uellet facere ut sciret animoque uideret ?
> Cogere item pluris unus uictosque domari
> non poterat, rerum ut perdiscere nomina uellent ?[2]

În felul acesta epicureicii resping cu tărie teoriile care leagă naşterea limbii de un singur om, argumentînd logic absurditatea lor. De reţinut din citatul de mai sus şi ideea că prin cuvinte dăm nume lucrurilor din univers, deci între limbă şi realitatea înconjurătoare există o legătură directă.

În epocile ulterioare limba îşi păstrează caracterul social tocmai prin faptul că ea este comună întregului popor: ὕστερον δὲ κοινῶς καθ'ἕκαστα ἔθνη τὰ ἴδια τεθῆναι πρὸς τὸ τὰς δηλώσεις ἧττον ἀμφιβόλους γενέσθαι ἀλλήλοις καὶ συντομωτέρως δηλουμένας[3]. În acest fel epicureicii combat atît caracterul individual al limbii cît şi caracterul ei de clasă. Comunicarea pretinde cunoaşterea limbii de întreaga societate.

[1] Diogenes din Oinoanda, Fragm. X, XI.
[2] Lucretius, V, 1041 şi urm.
[3] Diogenes Laertios, X, 76.

www.cimec.ro

În privința creării primelor cuvinte, epicureicii susțin teoria interjecțiilor : aerul a fost « emis din gît în chip diferit după stările sufletești »[1] ale oamenilor, ceea ce înseamnă că primele cuvinte rostite de primii oameni au fost interjecții. Cu siguranță ei au cunoscut și teoria imitației susținută cu osebire de stoici. Poate la ea se referă Lucrețiu cînd spune :

> At liquidas auium uoces imitarier ore
> ante fuit multo quam leuia carmina cantu
> concelebrare homines possent aurisque iuuare[2].

Prin urmare, natura a oferit omului modele de imitat în emiterea sunetelor. Încercînd să reproducă sunetele auzite, strămoșii omului și-au dezvoltat organele care au servit apoi la articularea sunetelor. Dar factorul care a dus direct la crearea complexului sonor al unui cuvînt a fost, după epicureici, un imbold interior, stările sufletești ale omului :

> Ergo si uarii sensus animalia cogunt,
> muta tamen cum sint, uarias emittere uoces,
> quanto mortalis magis aecumst tum potuisse
> dissimilis alia atque alia res uoce notare![3]

Atît teoria interjecțiilor cît și a imitației sînt insuficiente pentru a explica originea primelor cuvinte. Este posibil ca strămoșii omului să-și fi exprimat prin diverse interjecții plăcerea prilejuită de mîncare, de căldură, sau teama și spaima de forțele declanșate ale naturii. Dar a considera interjecțiile primele nume ale lucrurilor ar fi exagerat, deoarece repertoriul interjecțiilor este foarte redus.

În afară de problemele generale referitoare la limbă, epicureicii au abordat și unele probleme speciale, cum ar fi analiza cuvîntului. Multe din explicațiile pe care le aduc poartă un pronunțat accent de naivitate ; ceea ce însă trebuie să reținem este fondul consecvent materialist al tuturor lămuririlor aduse.

Cuvîntul este alcătuit din sunete care exprimă un sens. Sunetele se aud, ele sînt de natură materială :

> Principio auditur sonus et uox omnis, in auris
> insinuata suo pepulere ubi corpore sensum.
> Corpoream ⟨uocem⟩ quoque enim constare fatendumst
> et sonitum, quoniam possunt impellere sensus[4].

O dovadă a caracterului material al cuvintelor o constituie faptul că vorbirea obosește pe vorbitor și — după explicația naivă a epicureicilor — sunetele emise « rănesc căile de ieșire », vocea fiind alcătuită din corpuscule ce ies din gît și pătrund în organele auditive.

> Praeterea radit uox fauces saepe facitque
> asperiora foras gradiens arteria clamor,
> quippe per angustum turba maiore coorta

[1] Diogenes Laertios, X, 75 ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν, στελλόμενον ὑφ' ἑκάστων τῶν παθῶν.
[2] V, 1379—1381.
[3] Lucretius, V, 1087 și urm,
[4] Lucretius, IV, 524—527.

www.cimec.ro

ire foras ubi coeperunt primordia uocum,
scilicet expletis quoque ianua raditur oris.
Haud igitur dubiumst quin uoces uerbaque constent
corporeis e principiis, ut laedere possint.
Nec te fallit item quid corporis auferat et quid
detrahat ex hominum neruis ac uiribus ipsis
perpetuus sermo nigrai noctis ad umbram
aurorae perductus ab exoriente nitore,
praesertim si cum summost clamore profusus.
Ergo corpoream uocem constare necessest,
multa loquens quoniam amittit de corpore partem[1].

Timbrul vocilor este diferit pentru că şi principiile din care sînt formate vocile variază ; o voce blîndă este alcătuită din « seminţe netede », una aspră este compusă din principii dure, explică epicureicii.

Asperitas autem uocis fit ab asperitate
principiorum, et item leuore creatur.
Nec simili penetrant auris primordia forma,
cum tuba depresso grauiter sub murmure mugit
et reboat raucum regio cita barbara bombum,
et ualidis cycni torrentibus ex Heliconis
cum liquidam tollunt lugubri uoce querelam[2].

Sunetul, emis de organele vorbirii sau de anumite obiecte sonore, se propagă în spaţiu spre organele auditive, asemenea unor corpuşoare materiale. Dacă distanţa de la emiţător la primitor este mică, vocea îşi păstrează forma iniţială şi sensul cuvîntului este înţeles ; dacă însă distanţa este mai mare, sunetul se tulbură, vorbele se amestecă în drum, iar sensul devine confuz[3].

Sunetele, în propagarea lor, lovindu-se adesea de corpuri solide, se întorc. Aşa se explică faptul că auzim repetîndu-se cuvintele ce le strigăm prin văi şi munţi. Este greşită explicaţia din credinţele populare — spune Lucreţiu — anume că Nimfele, Satirii sau Faunii ar repeta vorbele noastre. De fapt corpurile solide întorc vorba.

Quae bene cum uideas, rationem reddere possis
tute tibi atque aliis, quo pacto per loca sola
saxa paris formas uerborum ex ordine reddant,
palantis comites cum montis inter opacos
quaerimus, et magna dispersos uoce ciemus.
Sex etiam aut septem loca uidi reddere uoces,
unam cum iaceres : ita colles collibus ipsi
uerba repulsantes iterabant docta referri[4].

În acest pasaj, Lucreţiu explică clar şi cu multă exactitate ecoul. Numai dacă ţinem seama de epoca în care a trăit poetul, putem aprecia valoarea ştiinţifică a explicaţiei.

[1] Lucretius, IV, 548 şi urm.
[2] Lucretius, IV, 542 şi urm.
[3] Vezi Lucretius, IV, 549 şi urm.
[4] Lucretius, IV, 572 şi urm.

www.cimec.ro

Sunetele care alcătuiesc cuvintele sînt limitate la număr. După cum corpurile compuse iau naştere prin variata îmbinare a simulacrelor, tot aşa cuvintele se formează prin felurita grupare a sunetelor.

Quo pacto uerba quoque ipsa
inter se paulo mutatis sunt elementis,
cum « ligna » atque « ignes » distincta uoce notemus [1].

Prin urmare, un număr dat de sunete, prin gruparea diferită a lor, poate forma mai multe cuvinte. Această observaţie de natură fonetică denotă faptul că epicureicii şi-au dat seama, desigur vag, şi de aspectul funcţional al sunetului, de valoarea sunetului de a schimba sensul într-un complex dat.

Sub învelişul sonor al cuvîntului se ascunde un sens.

Epicureicii au cunoscut acest lucru, dovadă următoarele cuvinte : πρῶτον μέν οὖν τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις, . . ., δεῖ διειληφέναι, ὅπως ἄν τὰ δοξαζόμενα ἢ ζητούμενα ἢ ἀπορούμενα ἔχωμεν εἰς ταῦτ'ἀνάγοντες ἐπικρίνειν [2].

În interiorul sensului se află noţiunea. « Trebuie să putem discerne pentru fiecare cuvînt noţiunea primă pe care o desemnează » [3] — spune Epicur în altă parte.

Prin urmare, în analiza cuvîntului, epicureicii disting complexul sonor, material, şi sensul care conţine noţiunea ; pe plan mai larg, epicureicii prin această analiză au pus premisele raţionamentului care conchide unitatea dintre limbă şi gîndire.

Cuvintele denumesc lucruri şi fenomene din univers. *Vtilitas expressit nomina rerum*[4]. Dar cum conţinutul cuvintelor nu-l constituie lucrurile, ci noţiunea, cuvintele nu au în conţinutul lor un anumit lucru, ci noţiunea lucrurilor de acelaşi fel. Deşi această problemă e atinsă doar în treacăt, epicureicii au întrezărit totuşi că există o legătură între complexul sonor al cuvîntului, noţiunea pe care o exprimă acest complex şi realitatea înconjurătoare pe care o denumeşte.

În vorbire, oamenii folosesc adesea cuvinte al căror sens nu este cel indicat de sunete, ci altul înrudit, ei folosesc astfel cuvintele cu sens figurat. Iată recomandaţia lui Lucreţiu în această privinţă :

Hic siquis mare Neptunum Cereremque uocare
constituet fruges, et Bacchi nomine abuti
mauolt quam laticis proprium proferre uocamen,
concedamus ut hic terrarum dictitet orbem
esse deum matrem, dum uera re tamen ipse
religione animum turpi contingere parcat [5].

Limba nu rămîne aceeaşi de-a lungul veacurilor. Treptat, datorită contactului cu lucrurile din univers — din partea cărora « natura noastră capătă experienţă multiplă şi variată » [6] — cunoştinţele omului se înmulţesc, iar limba îşi

[1] Lucretius, I, 912—914.
[2] Diogenes Laertios, X, 37.
[3] Diogenes Laertios X, 38 'Ανάγκη γὰρ τὸ πρῶτον ἐννόημα καθ' ἕκαστον φθόγγον βλέπεσται.
[4] Lucretius, V, 1029.
[5] Lucretius, II, 655 şi urm.
[6] Diogenes Laertios, X, 75 τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων διδαχθῆναι.

www.cimec.ro

îmbogăţeşte vocabularul. Unul din mijloacele de îmbogăţire a vocabularului este împrumutul, o dată cu introducerea unor obiecte noi: τινὰ δὲ καὶ ου συνορωμένα πράγματ' εἰσφέροντας τοὺς συνειδότας παρεγγυῆσαί τινας φθόγγους, ὧν τοὺς μὲν ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι, τοὺς δὲ τῷ λογισμῷ ἑπομένους κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν οὕτως ἑρμηνεῦσαι [1]. Adăugarea sunetelor poate fi înţeleasă şi în sensul introducerii obiectului cu numele lui străin.

Recapitulînd problemele expuse, trebuie să reţinem şi să apreciem atitudinea pozitivă şi consecvent materialistă a filozofilor epicureici.

În teoria cunoaşterii, după cum s-a arătat, epicureicii susţin cognoscibilitatea lumii ; mai mult, pe baza cunoştinţelor oferite de natură, omul se poate ridica la nivelul interpretării fenomenelor şi lucrurilor din univers, la nivelul descoperirilor şi al invenţiilor. Dar pentru a putea atinge acest grad al progresului, omul trebuie să aibă o gîndire şi o limbă evoluată. La baza progresului stă nevoia, apoi experienţa, şi apoi raţiunea conştientă.

În complexul de probleme pe care le ridică apariţia limbii şi gîndirii, deci însăşi naşterea omului, orientarea materialistă a epicureicilor constituie o garanţie a posibilităţii rezolvării lor corecte. În diversele explicaţii, ei pornesc de la principiul « Nimic nu se naşte din nimic, căci dacă lucrurile s-ar putea lipsi de germeni, atunci totul s-ar putea naşte din orice, iar dacă tot ce piere s-ar întoarce în neant, atunci ar dispărea toate lucrurile pentru că ele n-ar putea sfîrşi decît în neant »[2]. Pornind de la aceste premise, ei trag concluzia că şi « seminţele » care au generat pe om, fiinţă socială înzestrată cu gîndire şi limbă, la fel ca principiile celorlalte lucruri, se află în natură.

Pentru veracitatea acestei concluzii, iată următoarele cuvinte ale lui Lenin: «Dacă te întrebi ce este gîndirea şi conştiinţa şi de unde provin, găseşti că ele sînt produse ale creierului uman şi că omul este el însuşi un produs al naturii »[3].

Gîndirea are la bază principii materiale :

> [animus] persubtilem atque minutis
> perquam corporibus factum constare [4],

spune Lucreţiu, dezvăluindu-ne astfel două păreri : una greşită, anume, că gîndirea însăşi este materie şi nu un « produs al creierului uman », confundînd astfel funcţia cu organul ; şi o altă părere, corectă, anume că materia cunoaşte mai multe trepte de organizare, că gîndirea are la bază « corpşoare peste măsură de gingaşe », principii extrem de fine, ceea ce, transpus în limbajul nostru, înseamnă o *materie superior organizată.*

Limba, formată de asemenea din principii materiale, este un fenomen social. Caracterul social al limbii este dovedit de naşterea ei în societate (este caraghios şi imposibil să admiţi, spun epicureicii, crearea ei de un singur individ),

---

[1] Diogenes Laertios, X, 76.

[2] Diogenes Laertios, X, 38—39 οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. πᾶν γὰρ ἐκ παντὸς ἐγίνετ' ἄν, σπερμάτων γε οὐθὲν προσδεόμενον. Καὶ εἰ ἐφθείρετο δὲ τὸ ἀφανιζόμενον εἰς τὸ μὴ ὄν, πάντ' ἂν ἀπωλώλει τὰ πράγματα, οὐκ ὄντων τῶν εἰς ἃ διελύετο.

[3] V. I. Lenin, *Marx-Engels, Marxism*, ed. fr., Moscova, 1947, p. 14.

[4] Lucretius, III, 179—180.

www.cimec.ro

de nevoia de comunicare pentru care a fost creată, precum și de faptul că ea este comună tuturor membrilor societății care o vorbesc.

Epicureicii așadar au marele merit de a fi susținut și argumentat caracterul social al limbii. Dar datorită nivelului scăzut de dezvoltare a științelor naturii în antichitate, ei n-au întrezărit rolul muncii în apariția limbii și gîndirii. Abia cu multe secole mai tîrziu, clasicii marxism-leninismului au dovedit rolul hotărîtor al muncii în procesul de apariție a omului. « Munca — spune Engels — este prima condiție de bază a vieții omenești în genere, și anume în asemenea măsură încît, într-un anumit sens, trebuie să spunem că ea l-a creat chiar pe om însuși »[1].

Epicureicii, adeseori au întrezărit adevărul, au pus premisele unei concluzii juste, dar uneori din pricina cunoștințelor limitate ale vremii, n-au reușit să tragă concluzia — cum este cazul unității dintre limbă și gîndire — ; alteori ei au dat explicații materialiste unor fenomene, dar le-au imprimat un caracter vulgar, naiv, cum este deslușirea dată senzațiilor și naturii sufletului.

În general însă, într-o epocă de destrămare a societății antice, epicureismul este un curent filozofic înaintat, care a luptat împotriva misticismului și a încercat să se mențină în cadrele științei. Engels îi are în vedere în special pe epicureici cînd propune reîntoarcerea de la metafizica idealistă la filozofia greacă. « Aici — spune Engels — gîndirea dialectică mai apare în simplitatea ei primitivă, încă nestînjenită de grațioasele piedici pe care metafizica secolelor XVII—XVIII și le-a creat ea însăși și cu care și-a barat calea trecerii de la înțelegerea părții la înțelegerea întregului, la pătrunderea corelației generale dintre lucruri »[2].

НЕКОТОРЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЭПИКУРЕИЗМА

РЕЗЮМЕ

Эпикуреизм, самое последовательное материалистическое философское учение эллинской эпохи, объясняет с материалистических позиций вопросы языка и мышления, поэтому многие из его определений достойны внимания.

Последовательно следя за объяснениями и аргументацией настоящих вопросов, можно заметить, как материализм, в отличие от идеализма, глубоко проникает в сущность явления даже тогда, когда он является ограниченным (что было свойственно эпикуреизму).

В эпикурейском понимании все, что существует во вселенной, за исключением пустоты, является телом, следовательно, материей. Первичными элементами вселенной являются атомы и пустота. Разнообразные сочетания

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, ESPLP, 1954, p. 168.
[2] F. Engels, *Dialectica naturii*, ESPLP, 1954, p. 31.

www.cimec.ro

атомов, различных по форме, числу и весу, порождают многочисленные формы предметов вселенной. Рождение какого-нибудь предмета допускает существование каких-то семян, которые породили его, а гибель предмета означает его разложение на первичные элементы.

Человек, состоящий из тела и души (и то и другое материального характера), является частью вселенной. Душа, в отличие от тела, состоит из очень тонких принципов, отличающихся быстрым движением. Она состоит из двух частей, материальных, но различными функциями: дух (*animus*) или разум, который находится в груди, и «жизненный дух» (*anima*) или чувственный центр, распространенный по всем членам тела.

Animus и *anima* отражают окружающую действительность. Эпикурейцы настаивают на способности человека установить связи с окружающим миром и отразить его. В основе отражения действительности, по их мнению, находится ощущение, являющееся общей формой знания и критерием правды. Ощущение осуществляется при помощи чувствительных органов. С поверхности предметов отделяются какие-то очень тонкие материальные частицы, названные *simulacra* или εἴδωλα, которые проникают в органы чувств и порождают ощущение. Так как душа распространена на все члены тела, *simulacra* приводят в движение самые близкие частицы души, а последние передают движение другим частицам и, таким образом, осуществляется процесс познания.

Так как эпикурейцы приписывают и ощущению телесные черты, не проводя различия между органами и их функциями, и потому, что они считают ощущение общей формой познания и критерием правды, теория познания в эпикурейском понимании приобретает материалистический чувственный характер.

В теории познания Эпикур считает необходимым, как условие правильного мышления, знание точного смысла слов. При анализе слова эпикурейцы различают сонорный материальный комплекс и значение, в котором содержится понятие. В более широком плане этим анализом они заложили основы умозаключению о единстве языка и мышления.

В вопросах языка заслуга эпикурейцов состоит в том, что они затронули вопросы общего характера и пошли по правильному пути в их разрешении. Таким образом, в трудном вопросе происхождения языка они придерживались того мнения, что речь была создана в результате необходимости, а не богами или другими сверхъестественными силами, как это считали различные философы-идеалисты.

Большая заслуга эпикурейцев и в том, что они защищали и доказывали социальный характер языка; язык родился в обществе, был создан необходимостью сообщения и являлся общим для всех членов данного общества. Однако они не дошли до понимания значения труда в рождении языка и мышления.

Благодаря своим передовым материалистическим позициям, с которых обсуждаются различные вопросы, эпикурейцы приближаются к истине, закладывая основы для правильного вывода. Но из-за гносеологической ограниченности эпохи объяснения их часто принимают вульгарный, наивный характер. В эпоху разложения древнего общества эпикуреизм является передовым течением, которое делает попытку остаться в рамках науки.

www.cimec.ro

SUR QUELQUES PROBLÈMES DE LINGUISTIQUE ET DE GNOSÉOLOGIE CHEZ LES PHILOSOPHES ÉPICURIENS

RÉSUMÉ

L'épicurisme, qui est la doctrine philosophique matérialiste par excellence de l'époque hellénistique, tâche d'expliquer, du point de vue matérialiste, le problème du langage et de la pensée, tout en précisant d'une façon qui sollicite notre attention, certains aspects de ce problème.

Malgré le caractère limité de l'épicurisme, il est à remarquer que, par les arguments et explications qu'il invoque, le matérialisme — à la différence de l'idéalisme — parvient à sonder plus profondément l'essence des phénomènes.

Selon la conception épicurienne, tout ce qui existe dans l'univers, à l'exception du vide, peut être considéré corps et, par conséquent, matière. Les éléments primordiaux de l'univers sont les atomes et le vide. Les diverses combinaisons d'atomes, variables quant à la forme, à leur nombre et au poids, engendrent les aspects multiples des éléments qui composent l'univers. La naissance d'une chose suppose l'existence de certains germes qui l'ont engendrée, tandis que la mort signifie la décomposition en ses éléments primordiaux.

L'homme, formé de corps et d'âme, tous les deux de nature matérielle, constitue une partie intégrante de l'univers. Tout différent du corps, l'âme est composée de certains principes très fins, dont le mouvement est extrêmement rapide. Elle contient deux parties, toutes les deux d'essence matérielle, ayant toutefois chacune des attributions différentes : «l'esprit» (*animus*) ou la raison, siégeant dans la poitrine, et le «souffle vital» (*anima*) ou le centre sensitif, dispersé dans tous les membres du corps.

L'«esprit» et le «souffle vital» reflètent la réalité environnante. Les épicuriens insistent sur la capacité de l'homme de se mettre en contact avec le monde ambiant et de le refléter. À la base de ce processus, d'après les épicuriens, se trouve la sensation qui constitue la forme générale de connaissance et le critère de la vérité. La sensation se réalise à l'aide des organes des sens. La surface des objets émane des particules matérielles, très fines, appelées simulacres (εἴδωλα), qui, après avoir pénétré dans les organes sensoriaux, produisent la sensation. Étant donné que l'âme est répandue dans tous les membres du corps, les simulacres mettent en mouvement les plus proches particules de l'âme, celles-ci transmettant ce mouvement à d'autres particules, de leur proximité ; c'est ainsi que se produit le processus de connaissance.

On peut dire que la théorie de la connaissance, dans la conception épicurienne, a un caractère matérialiste sensualiste du fait que les épicuriens attribuent à la sensation certains traits appartenant aux corps, sans faire distinction entre organes et fonctions, tout en considérant la sensation comme forme générale de connaissance et comme critère de la vérité.

En ce qui concerne la théorie de la connaissance, Epicure a considéré la connaissance du sens exact des mots comme une condition exigée par une pensée correcte. En analysant le mot, les épicuriens distinguent, d'un côté,

www.cimec.ro

le complexe sonore d'essence matérielle et, de l'autre, le sens qui contient la notion. Sur un plan plus large ils ont mis, par cette analyse, les prémisses du raisonnement qui conclut à l'unité de la langue et de la pensée.

Quant aux problèmes ayant trait à la langue, les épicuriens ont le mérite de s'être préoccupés de questions d'ordre général et d'avoir trouvé la bonne voie pour les résoudre. Ainsi, dans le problème difficile concernant l'origine de la langue, ils ne sont pas d'accord avec les philosophes idéalistes, d'après lesquels le langage a été créé par les dieux. Plus près de l'opinion actuelle, les épicuriens affirmaient qu'à l'origine du langage humain se trouve la nécessité.

Les épicuriens ont aussi le grand mérite d'avoir soutenu, au moyen d'arguments convaincants, le caractère social de la langue ; celle-ci a été créée au sein de la société, par tous les membres de la collectivité, qui ont éprouvé le besoin d'un moyen de communication. Seulement ils n'ont pas su comprendre le rôle du travail dans l'apparition du langage et de la pensée.

Grâce à leur orientation matérialiste, visible dans tous les problèmes qu'ils attaquent, les épicuriens ont souvent entrevu la vérité et, par là, ont posé les prémisses de certaines conclusions justes. Mais, à cause des limites gnoséologiques de l'époque, ils ont souvent imprimé à leurs interprétations un caractère vulgaire et naïf. Et pourtant, à une époque qui annonce la fin du monde antique, l'épicurisme n'en reste pas moins un courant avancé, qui tâche de se maintenir comme un courant scientifique.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

CONSIDERAȚII ASUPRA CRONOLOGIEI INVAZIEI CELTE ÎN BALCANI

DE

A. PIATKOWSKI

Invazia celtă în Peninsula Balcanică (începutul sec. III î.e.n.) este cunoscută din nenumărate izvoare de prim ordin. Din păcate, dacă știrile concordă și pot oferi o imagine mulțumitoare despre expediția lui Brennos în Grecia centrală — ele devin confuze cînd e vorba de timpul petrecut între această expediție și înființarea statelor celte din Haemus și Asia Mică.

Istoricii care s-au ocupat de izvoarele referitoare la migrația celtă în sud-estul european sînt de acord că povestirea periegetului Pausanias, completată cu cea a istoricului Diodor și a epitomatorului Iustin, corespund unei înșiruiri logice în privința atacului dat de Brennos în Grecia centrală [1]. Interpretările datelor posterioare evenimentelor de la Delfi devin însă surprinzătoare prin diversitatea lor, deși pleacă din puncte de cercetare comune. E drept că aceste puncte, cum s-a semnalat mai sus, sînt foarte puțin sigure.

Ne propunem ca reluînd aceste date, care au prilejuit atîtea neînțelegeri, să încercăm stabilirea unei cronologii plauzibile pentru evenimentele post-delfice și succesiunea năvălirilor celte spre sud-est.

Cîtă vreme a domnit Alexandru, care înfruntase celții la Dunăre[2], triburile acestora n-au depășit hotarul corespunzător unei linii pornind din punctul cel mai nordic al mării Ionice pînă spre regiunile Dunării romînești. O dată cu moartea lui Alexandru, infiltrările celte pornite molcom cresc din ce în ce mai mult și diadohii sînt nevoiți să ia măsuri împotriva lor.

Primele triburi celte pătrund în Haemus pe vremea lui Cassandros[3] și Lysimachos[4] (298—297 î.e.n.) dar sînt nimicite sau respinse cu destulă ușurință.

---

[1] Începînd cu studiul lui A. Schmidt, *De fontibus ueterum auctorum in enarrandis expeditionibus a Gallis in Macedoniam atque Graeciam susceptis*, Rhein. Mus., IV, 1836 (reeditat de Fr. Rühl, în *Schmidt's Abhandl. zur alten Geschichte*, 1888, p. 1 și urm.) pînă la cărțile lui H. van Gelder, *Galatarum res in Asia et Graecia gestae*, Amsterdam, 1888 și F. Stähelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, Basel, 1897, ed. a II-a, 1907.

[2] Arrian, *Anab.*, I, 4; Strabo, VII, 3, 8.

[3] Seneca, *Nat. quaest.*, III, 11, 2; Plinius, HN, XXXI, 35.

[4] Pausanias, X, 19, 5.

www.cimec.ro

Din Pausanias[1] cunoaştem numele unui conducător care aparţine perioadei primelor infiltrări celte în Balcani : Cambaules. Acest şef războinic conducea probabil o uniune de triburi : aşa cum s-au petrecut lucrurile şi mai tîrziu, asemenea uniuni se organizau nu numai în scopuri de jaf, ci şi de cucerire.

Cîtă vreme Macedonia şi Tracia au fost puternice, atacurile celţilor nu au reprezentat un pericol real. După moartea lui Lysimachos şi Seleucos, cînd Ptolemaios Keraunos abia îşi consolidase stăpînirea în Macedonia, pătrunderea celţilor în Balcani nu mai poate fi stăvilită. În primăvara anului 280 î.e.n., două formaţii războinice, una avînd în frunte pe Belgios (sau Bolgios), iar alta sub comanda lui Brennos şi Acichorios, ameninţă Macedonia, Illiria şi Peonia. O a treia formaţie, condusă de Keretrios, se îndreaptă spre Tracia, pătrunzînd în ţinutul triballilor[2] ; fostul regat al lui Lysimachos se găsea acum în plină descompunere.

Originea acestor mişcări care au străbătut « ca o furtună lumea greacă » şi au asigurat invadatorilor o poziţie puternică[3] nu este bine cunoscută. Ea corespunde însă unor frămîntări sociale petrecute tocmai la celălalt capăt al ariei celtice, Belgia, care au apărut ca urmare a creşterii forţelor de producţie şi a diferenţierii de clasă[4].

Primul mare succes în iureşul ce începea îl înregistrează Belgios cu înfrîngerea şi moartea lui Ptolemaios Keraunos, regele Macedoniei (februarie 279 î.e.n.[5]). Această victorie, cu toată intervenţia ulterioară a lui Sosthenes, salvatorul Macedoniei[6], a însemnat un puternic stimulent pentru celţi.

În primăvara anului 279 î.e.n., după pustiirea Macedoniei, cetele de sub comanda lui Brennos năvălesc spre inima Greciei. Datorită lui Pausanias cunoaştem precis anul invaziei : « expediţia celţilor spre Grecia şi dezastrul lor s-au întîmplat în timpul cînd era arhonte la Atena Anaxicrates, în al doilea an al celei de a o sută douăzeci şi cincea olimpiade »[7]. Olimpiada a 125-a corespunzînd intervalului 280—276 î.e.n., anul indicat este deci 279/278. Pausanias dă aici data năvălirii în Grecia. Celţii sosiţi în primăvara anului 279 atacă însă Delfi abia la începutul iernii ; ei au fost cu desăvîrşire învinşi de coaliţia greacă ce i-a întîmpinat, coaliţie în care etolienii au jucat un mare rol, şi s-au răspîndit în Peninsula Balcanică pe urmele oamenilor lui Keretrios la sfîrşitul lui 279 şi începutul lui 278. Cunoaştem astfel o nouă dată a unei invazii celtice spre Tracia, implicit spre Propontida, care s-a petrecut după incursiunile lui Cambaules şi Keretrios[8].

Alte informaţii preţioase, deşi de a doua mînă, aflăm şi din Titus Livius[9]. Titus Livius citează cîteva nume, dîndu-ne totodată un amănunt cronologic

---

[1] *Loc. cit.*

[2] Pausanias, X, 19, 6, 7 ; Iustin, XXIV, 4, 6 ; Diodor, XXII, 4 ; Memnon, FHG (Müller), vol. III, 534, cap. 14.

[3] B. Niese, *Geschichte der Griech. und Maked. Staaten*, vol. II, 1899, p. 13.

[4] În această privinţă J. M. Navarro, CAH, vol. VII, p. 56.

[5] P. Lévêque, *Pyrrhos*, Paris, Boccard, 1957, p. 286.

[6] Iustin, XXIV, 5,12.

[7] Pausanias, X, 23, 14 ; W. K. Pritchett şi B. D. Meritt, *The chronology of hellenistic Athens*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1940, pl. XVII: cf. Polybios, II, 20,6.

[8] B. Lenk, *Thrake*, RE, vol. XI, ed. 1936, col. 433. Vezi Iustin, XXXII, 3,6.

[9] XXXVIII, 16.

www.cimec.ro

foarte sigur: doi « regișori » — *reguli* cum îi numește el — se desprind din armata lui Brennos cînd acesta străbătea ținutul dardanilor — luînd direcția Traciei. Despărțirea s-a petrecut înainte ca Brennos să fi ajuns în Grecia centrală, deci către jumătatea anului 279 î.e.n., intercalîndu-se între invazia spre răsărit a lui Keretrios, premergătoare dezastrului celt de la Delfi, și roirea armatelor lui Brennos în Balcani (sfîrșitul lui 279, începutul lui 278). Cei doi « regișori » se numeau Lutarios si Leonnorios. Atît din Titus Livius cît și din Strabo[1] aflăm cum se chemau și neamurile cîrmuite de « regișori », de fapt căpetenii ale unor uniuni de triburi : tolistoboii sau tolistobogii (după o inscripție din Pergam și τολιστοάγιοι[2], trocmii și tectosagii. Dintre aceste ramuri, menționate în afară de autorii citați și de Memnon și Iustin, știm în mod sigur că tectosagii au luat parte la atacul împotriva sanctuarului de la Delfi și că parte din ei s-au reîntors împreună cu alte triburi celte în Gallia, în regiunea Tolosei[3]. Acest lucru îl îndreptățește pe Brandis să considere ca mai tîrzie trecerea tectosagilor prin Peninsula Balcanică[4].

Dar iată textul lui Titus-Livius : *Galli, magna hominum uis, seu inopia agri seu predae spe nullam gentem, per quam ituri essent parem armis rati, Brenno duce in Dardanos peruenerunt. Ibi, seditio orta, et ad uiginti milia hominum, cum Leonnorio et Lutario regulis, secessione facta a Brenno, in Thraciam iter auerterunt.* O informație din Polybios concordă perfect cu această știre[5] : Pyrrhos, scrie Polybios, a fost chemat de tarentini « un an *înainte* de năvălirea celților, atît a celor ce au pierit în jurul Delfilor cît și a celor ce au trecut spre Asia ». Pyrrhos a pornit în ajutorul tarentinilor în Ol. 124/4 (primăvara anului 280[6]); anul năvălirii celte spre Grecia este în consecință Ol. 125/1, deci primăvara anului 279.

Nu putem ști, desigur, intervalul scurs între această despărțire și dezastrul de la Delfi din iarna lui 279 ; cu aproximație o putem data la mijlocul lui 279.

Celții erau atît de numeroși încît Callimachos îi compară cu fulgii de zăpadă[7] iar Diodor și Pausanias[8] socot numărul celor ce se îndreptau spre Delfi la vreo 170 000 ; dacă legăm această știre de numărul celților de sub comanda lui Lutarios și Leonnorios, pe care-l cunoaștem din Titus Livius (aproximativ 20 000), și ținem seama și de bandele lui Keretrios, peste 200000 de celți străbăteau Peninsula Balcanică tîrînd după ei femei și copii.

Prima direcție spre care s-au îndreptat Lutarios și Leonnorios a fost Tracia ; ulterior, «regișorii» au coborît spre Propontida, în ținutul Lysimacheii, de unde după razii de jaf au izbutit să treacă în Asia Mică[9]. Desigur, pe urmele acestor celți s-au răspîndit și cei care scăpaseră cu viață din dezastrul de la Delfi. Pausanias, după ce a specificat anul cînd se întîmplă acest dezastru (ἀπώλεια)

[1] XII, 51.
[2] OGI, I. 275.
[3] Strabo, IV, 188; Iustin, XXXII, 3, 9, 12.
[4] Galatia, RE, vol. VII, ed. 1912, col. 536.
[5] I, 6,5; cf. Diodor, XXII, 9.
[6] P. Lévêque, *op. cit.*, p. 287—288. Această dată este stabilită pe baza a două informații din Polybios, anume II, 41, 11 și XI, 20,6.
[7] *Hymn.* IV, v. 171 și urm.
[8] Diodor, XXII, 9; Pausanias, X, 19, 9.
[9] Titus Livius, *loc. cit.*

www.cimec.ro

X, 23, 14, în continuare indică că « şi aceştia » s-au îndreptat spre Asia în Ol. 125/3, deci un an după Delfi : τῷ δὲ ἔτει τῷ ἐφεξῆς, Δημοκλέους Ἀθήνησιν ἄρχοντος, οἱ δὲ αὖθις ἐς τὴν Ἀσίαν διαβαίνουσιν. În această propoziţie este de reţinut data, sfîrşitul lui 278 (sau începutul lui 277) şi cuvintele οἱ δὲ αὖθις care precizează că e vorba de celţii alungaţi din Grecia: « şi aceştia», scrie Pausanias, « au trecut la rîndul lor spre Asia ». Cuvîntul αὖθις se mai poate traduce şi prin «pe urmele». În concluzie, Pausanias scriind această propoziţie, considera ca un lucru unanim ştiut că înaintea celţilor scăpaţi din dezastrul de la Delfi alţi celţi se îndreptaseră spre Propontida.

La sfîrşitul anului 278 aşadar, Macedonia şi Grecia erau salvate de primejdia invaziei celte, însă Tracia, regiunea Propontidei inclusiv, se găsea sub controlul celţilor. Bizanţul avu în special de suferit de pe urma atacurilor lui Lutarios şi Leonnorios deoarece cetatea s-a împotrivit iniţial încercărilor făcute de celţi de a trece în Asia Mică. Cu acest prilej, Bizanţul s-a adresat aliaţilor săi şi datorită lui Memnon cunoaştem şi suma de bani primită de bizantini de la Heracleea, principala lor aliată în acea vreme : patru mii de galbeni [1]. Acestei situaţii i-a pus capăt Nicomedes, regele Bitiniei, care, îngăduind oficial celţilor să treacă în Asia, încheie cu ei un tratat de alianţă care obliga pe celţi să presteze ajutor Bizanţului şi Heracleei «dacă acest ajutor va fi cerut» (εἴ που δεήσοι) [2]. Ţinînd seama de Pausanias X, 23, 14, trecerea celţilor în Asia s-a petrecut sub arhontatul lui Damokles, Ol. 125/3, deci 278/277.

Trecerea unora din uniunile de triburi celte în Asia nu echivala cu eliberarea Traciei de sub dominaţia celţilor. Foarte curînd după trecerea celţilor în Asia Mică, o puternică uniune de triburi sub conducerea lui Comontorios atinge iarăşi Hellespontul şi se stabileşte apoi în Haemus unde ia naştere aşa-numitul regat al Tylisului, stat celto-trac [3]. Data întemeierii acestui stat nu este sigură, dar este în orice caz posterioară trecerii celţilor spre Asia Mică.

Din înşiruirea cronologică a invaziilor celte în Balcani reiese că celţii au pătruns treptat spre est şi sud-est începînd din 281 şi s-au răspîndit în toată Peninsula Balcanică cu excepţia Macedonici şi Greciei. Din informaţiile lui Iustin se ştie că parte din ei s-au întors pînă în Gallia [4]. Majoritatea triburilor celte s-au răsfirat însă în nordul Peninsulei Balcanice, de-a lungul Dunării iugoslave şi romîneşti şi s-au comasat în Haemus. Celţii din Haemus au continuat să fie vecini supărători pentru Bizanţ, care la un moment dat s-a văzut obligat să le plătească un tribut regulat.

După moartea lui Ptolemaios Keraunos, datorită măsurilor luate de Sosthenes, celţii n-au putut pătrunde în Macedonia. Tronul Macedoniei a fost dobîndit în urma unor lupte înverşunate de Antigonos Gonatas, care pîndea un moment prielnic să revină în Macedonia încă din timpul scurtei domnii a lui Ptolemaios [5]. La acest succes a contribuit în mare măsură o victorie de prestigiu pe care Antigonos a obţinut-o asupra celţilor în ţinutul Lysimacheei, deci în Chersonesul tracic. Nici data bătăliei, nici ramura celţilor învinşi de Antigonos nu sînt bine cunoscute ; în schimb, datorită lui Iustin, sînt foarte

[1] Memnon, FHG (Müller), vol. III, 535, 19.
[2] *Ibid.*, 536, 19.
[3] Polybios, IV, 46.
[4] Vezi nota 3 de la p. 191.
[5] Memnon, *loc. cit.*, 534, 13.

www.cimec.ro

bine cunoscute împrejurările în care au avut loc evenimentele de la Lysimacheia [1].

Pentru datarea bătăliei de la Lysimacheia au fost propuse diferite soluții și implicit s-au făcut presupuneri diferite asupra ramurii celte nimicite de viitorul rege al Macedoniei.

În anul 279, deci anul invaziei celte în Grecia, Antigonos Gonatas ajunsese la o înțelegere cu Antiochos, fiul lui Seleucos, cu care se războia din 280 [2]: Antiochos, și el pretendent la tronul Macedoniei, renunța la Macedonia mulțumindu-se să-și extindă dominația numai asupra unei porțiuni din coasta Traciei; Antigonos, în schimb, renunța definitiv la pretențiile sale teritoriale în Asia Mică unde-l avusese ca aliat pe Nicomedes, regele Bitiniei. Această înțelegere a fost în bună parte determinată de evenimentele din Balcani unde tronul Macedoniei rămăsese vacant iar celții înaintau amenințători spre sud și sud-est, fără să-și întrerupă atacurile asupra Macedoniei. Între timp, celții sprijineau pe Apollodoros, tiranul Cassandreiei, ținut care se desprinsese de Macedonia în cursul evenimentelor tulburi din anul 280/279.

După Pausanias [3], în iarna anului 279, alături de marea coaliție greacă care întîmpina pe Brennos, trupe ale lui Antigonos și Antiochos, pînă atunci vrășmași, luptau împotriva năvălitorilor. Acest fapt dovedește, așa cum a demonstrat W. W. Tarn [4], că în fața primejdiei celte, în cursul anului 279 o pace generală se încheiase la nord de Corint, incluzînd un tratat între Atena și Antigonos, căci atenienii în timpul ostilităților dintre Antiochos și Antigonos se grăbiseră să atace Pireul care aparținea acestuia din urmă.

La sfîrșitul anului 279 sau începutul anului 278 Antigonos revine în Europa. Acțiunile sale pentru dobîndirea tronului Macedoniei sînt necunoscute, după cum puțin cunoscute sînt și relațiile sale cu statele grecești în această perioadă. Primul an al domniei oficiale a lui Antigonos este dat de Eusebios în Ol.126/1, deci 276/275 [5], deși ultimele cercetări asupra începutului acestei domnii au ajuns la concluzia că Antigonos avea încă din 277 un control deplin asupra Macedoniei [6]. Problema care se pune în legătură cu victoria dobîndită de Antigonos asupra celților este dacă viitorul rege a distrus pe celți la Lysimacheia cînd s-a întors din Asia, și în acest caz urmează să examinăm care din cetele invadatorilor se găseau pe aceea vreme în Propontida, sau, după opinia unanim formulată în ultimul timp [7], victoria de la Lysimacheia a avut loc în 277, precedînd cu puțin stabilirea definitivă în Macedonia a lui Gonatas.

---

[1] XXV, 1.

[2] B. Niese, *op. cit.*, p. 22, nota 4; W. W. Tarn, *The new dating of the chremonidean war*, JHS, 1934, p. 32.

[3] X, 20,5.

[4] *Ibid.*, p. 32—33. J. Beloch, IV, 1, p. 566 coboară cu un an această pace, deci în anul 278. B. Niese, sprijinindu-și opinia pe un citat din Trogus, *Prolog.* 24 (Trogus certifică că războiul între cei doi diadohi este contemporan cu invazia celților), admite 279, *op. cit.*, p. 22, nota 4.

[5] *Chron.* I, 237.

[6] P. Lévêque, *op. cit.*, p. 556, nota 1. Lévêque citează în această privință articolul lui M. Chambers, *The first regnal year of Antigonus Gonatas*, din AJP, 1954, p. 392—393. articol pe care nu-l am la dispoziție.

[7] Vezi mai jos p. 194 și 195.

www.cimec.ro

Pentru o soluţie plauzibilă trebuie să ţinem seama de mai mulţi factori :

1. În primul rînd de succesiunea triburilor celte în Balcani şi Propontida, aşa cum a fost stabilită mai sus, şi de acţiunile acestor triburi.

2. De faptul că în 278/277 celţii au încheiat cu fostul aliat din Asia al lui Antigonos, Nicomedes, un tratat prin care se obligau să devină prieteni cu Bizanţul şi Heracleea, principalii aliaţi ai lui Nicomedes.

3. De informaţiile lui Polyaenus şi Trogus asupra luptelor lui Antigonos cu Antipatros, principalul său adversar în bătălia ce a dat-o pentru tronul Macedoniei, şi asupra luptei cu Apollodoros, care i-a opus o rezistenţă înverşunată la Cassandreia, timp de zece luni.

Pentru stabilirea datei bătăliei de la Lysimacheia s-au emis diferite păreri. B. Niese se fereşte să ajungă la o concluzie ; deoarece Antigonos revine în Europa în cursul anului 278, anul cînd trupele lui Lutarios şi Leonnorios se găseau în Propontida, Niese socoteşte posibil ca Antigonos să se fi ciocnit cu aceste trupe, dar admite şi posibilitatea ciocnirii lui Antigonos cu cetele războinice ale lui Comontorios, care ulterior s-au stabilit în Tylis[1] (deci anul 277).

Aceeaşi rezervă o formulează şi Brandis, bazîndu-se pe informaţia din Strabo şi Iustin referitoare la participarea tectosagilor la atacul asupra Delfilor. Brandis înclină să creadă că numai această ramură a fost lovită de Gonatas la Lysimacheia, pe cînd se grăbea să ajungă din urmă pe ceilalţi celţi de sub comanda lui Lutarios şi Leonnorios, adică pe trocmi şi tolistobogi[2]. Din această explicaţie rezultă că Lutarios şi Leonnorios trecuseră în Asia cînd Antigonos a dobîndit marea sa victorie. Inconvenientul ipotezei Brandis stă în faptul că pare ciudat ca Nicomedes, aliatul lui Antigonos Gonatas, să fi dus tratative numai cu trocmii şi tolistobogii pe care i-a trecut personal în Asia[3], iar Antigonos să fi distrus un număr mare de tectosagi rămaşi pe continentul european. Izvoarele menţionează fără excepţie aceste trei triburi împreună cînd e vorba de aşezarea lor în Galatia[4]. Ştirile din Strabo (IV, 18,8) şi Iustin (XXXII, 3,9 şi 12) asupra participării tectosagilor la atacul asupra Delfilor, la întoarcerea unei părţi a lor în Gallia şi la pripăşirea unora din ei prin ţinuturile Illiriei şi Pannoniei nu sînt suficiente pentru a îndepărta neamul tectosagilor de cele ale trocmilor şi tolistobogilor alături de care este în permanenţă citat. Acest neam cuprindea nu mai puţin de 12 triburi[5]. De asemenea, dacă în tratativele duse cu Nicomedes sînt citaţi numai Lutarios şi Leonnorios, faptul nu presupune că aceştia erau căpeteniile numai a trocmilor şi tolistobogilor. Ei erau numai cei mai reprezentativi din cele 17 căpetenii pe care le aveau triburile celtice, aşa cum specifică Memnon[6].

Ţinînd seama de informaţiile din Strabo şi Iustin, concluzia noastră este că tectosagii, neam numeros, s-au destrămat în triburi din care unele s-au

---

[1] *Op. cit.*, p. 23, nota 5; p. 25, nota 3; p. 77, nota 3.

[2] RE, vol. VII, ed. 1912, col. 536.

[3] Memnon, 536, 19: ἐπὶ ταύταις μὲν συνθήκαις Νικομήδης τὸ Γαλατικὸν πλῆθος εἰς Ἀσίαν διαβιβάζει.

[4] *Ibid.*, de exemplu.

[5] Strabo, XII, 5. 1; cf. caracterizarea lui Iustin, XXXII, 12: *non mediocris populus.*

[6] *Loc. cit.*

www.cimec.ro

întors în Gallia, altele au rămas în Peninsula Balcanică, iar altele au însoțit pe trocmi și tolistobogi.

În consecință, admițînd împreună cu Brandis că Antigonos se găsea încă pe teritoriul asiatic sau în Hellespont[1] cînd Nicomedes a trecut în Asia Mică primele cete de celți (278/277, cum s-a arătat mai sus la p. 192), victoria de la Lysimacheia a avut loc în 277, asupra celților sosiți ulterior în Propontida (dacă acești celți erau sau nu tectosagii, sau amestecați cu triburi tectosage, nu are o importanță capitală); în acest caz, războiul între Antigonos și Antiochos este prelungit pînă în 278/277. La aceiași soluție se oprește și H. Hubert[2], numai că istoricul francez, bazîndu-se pe textul lui Titus Livius citat mai sus identifică celții bătuți de Antigonos la Lysimacheia cu supușii lui Lutarios și Leonnorios[3].

O variantă a acestei soluții a fost formulată de W. W. Tarn în articolul citat[4]. Tarn admite că războiul pornit de Antigonos în Asia împotriva lui Antiochos, după moartea lui Seleucos (281/280), a luat sfîrșit în 279, sub arhontatul lui Anaxicrates, în fața primejdiei invaziei celte. Cu acest prilej statele grecești, Atena inclusiv, care luptau de partea lui Antiochos împotriva lui Antigonos, au încheiat și ele tratate de pace cu viitorul rege al Macedoniei. Despre aceste tratate din 279, crede Tarn că este vorba într-un fragment papiriaceu din Περὶ τῶν Στοικῶν al lui Philodem, care are următorul conținut: ἀπ(οτ)ρέψαντος (αὐτὸν) τοῦ μ(ία)ν λαμβάνειν (τ)ὴν βασιλείαν καὶ μετὰ τὴν Λυσιμάχου τελευ(τὴν παρέ)χ(οντ') αἱ σπονδ(α)ὶ <τῷ> Γονατᾷ καὶ (Λακό)νων κρατήσας τῆς Μακε(δο)νίας ἐκπίπτει πά(λιν εἰς τήν) Ἀσίην εἰθ' ὕστερον ἔ(τεσιν γ') (νικήσας Κελ)τοὺς τοῦ βα(σ)ιλ(ε)ύειν Μακε(δόνων ἤρξατο)[5].

În continuare, construcția lui Tarn este următoarea: admițînd că Antigonos cucerește în 278 o parte din Macedonia, desigur partea răsăriteană[6], bazat pe cuvintele din textul lui Philodem ἐκπίπτει πά(λιν εἰς τὴν) Ἀσίην, Tarn socoate că Antigonos a fost izgonit din Macedonia de unul din pretendenții localnici la tron și *s-a întors* în Hellespont unde «mai tîrziu» (ὕστερον, aproximativ după trei ani, deci 277 în raport cu 279), a repurtat marea sa victorie asupra celților. Această teză este adoptată și de J. M. Navarro, care urmînd pe Tarn admite că Lysimacheia a avut loc după doi ani de luptă a lui Gonatas pe teritoriul european[7]. În construcția lui Tarn trecerea lui Antigonos spre Europa din Asia este însă ridicată la începutul lui 278[8], ceea ce ni se pare corect în raport cu textul lui Pausanias X, 23,4, care ne informează despre participarea comună a unui mic număr de trupe aparținînd lui Antigonos și Antiochos la apărarea Delfilor. Care este în acest caz posibilitatea

---

[1] *Loc. cit.*, col. 536–537.

[2] *Les celtes depuis l'époque de La Tène et la Civilisation celtique, L'évolution de l'humanité*, Paris, 1932, vol. II, p. 50. Fără să observe, patru pag. mai jos, (p. 54) Hubert se contrazice însă și datează Lysimacheia în 278 î.e.n.

[3] Cf. J. Beloch, GG, III, 1, 585.

[4] Vezi nota 2 la p. 193.

[5] *Pap. Herc.* 339, col. V, după lectura lui August Mayer, *Die Chronologie des Zenon und Kleanthes*, «Philologus», LXXI, p. 226.

[6] Memnon, *loc. cit.*, 14.

[7] CAN, vol. VII, p. 106 și urm.

[8] Această dată este admisă și de P. Lévêque, *op. cit.*, p. 555, nota 3 care citează la rîndul lui pe Beloch, IV, I, p. 566 și pe H. Bengtson, *Die Strategie*, II, p. 336.

www.cimec.ro

de întîlnire a lui Antigonos cu celţii lui Lutarios şi Leonnorios, sau cu celţii sosiţi în Propontida după triburile conduse de aceşti şefi? După teza Tarn-Navarro, în 277 Antigonos n-a putut să lovească decît contingentele de celţi care roiau în ţinutul Hellespontului *după trecerea* celţilor înlesnită de Nicomedes, contingentele care ulterior s-au aşezat în Tylis [1].

Un examen atent al principalului izvor care descrie bătălia de la Lysimacheia, anume Iustin, XXV, 1, nu se potriveşte însă cu soluţia dată de Tarn. Iată textul lui Iustin : *Inter duos reges Antigonum et Antiochum statuta pace, cum in Macedoniam Antigonus reueteretur, nouus eidem repente hostis exortus est. Quippe Galli, qui a Brenno duce cum in Graeciam proficisceretur, ad terminos gentis tuendos relicti fuerant, ne soli desides uiderentur, peditum quindecim milia, equitum tria milia armauerunt, fugatisque Getarum Triballorumque copiis Macedoniae imminentes, legatos ad regem miserunt qui pacem ei uenalem offerent, simul et regis castra specularentur.* Antigonos le arată celţilor elefanţii ce-i adusese cu sine şi navele sale încărcate de trupe (*naues onustas copiis*). Celţii pornesc totuşi atacul, încurajaţi de succesul lui Belgios care avusese loc « cu puţin timp înainte » (*accedebat tamen et exemplum Belgi* qui non magno ante tempore *Macedonum exercitum cum rege trucidaueral*). În schimb, textul lui Iustin are o contingenţă care trebuie neapărat evidenţiată cu Pausanias X, 19, 7, referitor la primele pătrunderi celte în Tracia : ἐπὶ μὲν οὖν Θρᾷκας καὶ τὸ ἔθνος τὸ Τριβαλλῶν ἔμελλε Κερέθριος ἡγήσεσθαι [2].

Pe de altă parte, textele care povestesc trecerea celţilor în Asia în 278/277, în frunte cu Titus Livius şi Memnon sînt mute asupra unor presupuse relaţii ale acestor celţi, care au trecut treptat în Asia, cu Antigonos. Dacă Antigonos a obţinut într-adevăr victoria sa hotărîtoare în 277, în timpul sau după trecerea celţilor în solda fostului său aliat, Nicomedes, cuvintele lui Iustin *cum in Macedoniam reuerteretur nouus eidem repente hostis exortus est* devin inexplicabile. Pot celţii să fie caracterizaţi drept *nouus hostis* după aproape trei ani de lupte ale lui Antigonos în Europa? Este o contrazicere evidentă care nu poate fi trecută cu vederea. Iată de ce în literatura istorică s-a emis şi părerea pe care o îmbrăţişăm în lucrarea de faţă, că bătălia de la Lysimacheia a avut loc *înainte* de trecerea celţilor spre Asia. Ea a fost formulată de W. S. Ferguson printre alţii, în cartea sa intitulată *Hellenistic Athens* [3] apărută în 1911, cu doi ani înainte de *Antigonos Gonatas* a lui W. W. Tarn, monografie pe care nu am avut-o la dispoziţie, dar în care Tarn susţinea aceeaşi teză cu cea pe care a formulat-o ulterior în 1934. Ferguson, încadrîndu-se în curentul general care plasa bătălia în 277, precedînd imediata luare de putere a lui Antigonos în Macedonia, rămîne la această dată, însă ţinînd seama de Pausanias X, 23, 14 care atestă că trecerea celţilor a avut loc în 278/277, presupune că bătălia s-a desfăşurat la începutul lui 277. Ferguson crede însă că bătălia a avut loc în cursul ostilităţilor care se desfăşurau încă între Antigonos şi Antiochos, lucru cu care nu sîntem de acord.

În stabilirea bătăliei de la Lysimacheia trebuie să ţinem seama şi de relaţiile de prietenie existente între Bizanţul atacat de celţi şi Antigonos Gonatas.

[1] Vezi la p. 194, nota 1, părerea formulată în acest sens de B. Niese.

[2] Părerea lui Tarn, *art. cit.*, p. 35 este că Pausanias a urmat un « izvor foarte bun ».

[3] *Hellenistic Athens*, Londra, Macmillan, 1911, p. 155, nota 2. Cf. H. Hubert, *op. cit.*, vol. II, p. 54.

www.cimec.ro

Bizanțul alături de Heracleea a fost unul din aliații de seamă a lui Antigonos împotriva lui Antiochos. Bizanțul a înălțat o statuie la Olympia în cinstea lui Antigonos după bătălia de la Lysimacheia [1]. Un decret emfatic în cinstea regelui, tot în acest sens, poate fi citit și la Diogenes Laertius [2].

Cu toate acestea, imediat după trecerea celților în Asia, cînd prin tratat celții se obligă să ajutoreze Bizanțul, se pare că marea cetate de pe malul Bosforului nu a mai avut de suferit în 277 neplăcerile prin care trecuse atîta vreme cît s-a opus trecerii celților. Un indiciu în acest sens este și atacul pregătit în această perioadă de bizantini împotriva Callatisului și Histriei [3]. Nici un izvor nu specifică că Bizanțul a fost susținut de Antigonos pe cînd era hărțuit de cetele prădalnice ale celților. Faptul denotă că viitorul rege al Macedoniei nu se afla pe atunci în Hellespont, ci probabil, era deja angajat în uriașa sa încercare de a lua în stăpînire definitivă Macedonia.

Polyaenus IV, 6, 17 ne informează că Antigonos a izbutit să-l înlăture pe Antipatros cu ajutorul mercenarilor celți conduși de un anume Kiderios iar Trogus, *Prolog.*, 25, că asediul cetății Cassandreia, unde opunea rezistență Apollodoros, a durat 10 luni. Admițînd că Antigonos a izbutit să devină rege recunoscut în 276, deși încă din 277 avea controlul Macedoniei [4], data bătăliei de la Lysimacheia nu poate fi în nici un caz prea mult apropiată de 276. Acord atenție și amănuntului că Antigonos a folosit mercenari celți în luptele pe care le-a susținut în cursul anului 277 în Macedonia și a trimis alți mercenari în cursul aceluiași an în Egipt lui Ptolemaios [5]. Acest mod de a lupta nu poate fi decît posterior Lysimacheiei.

Reconstrucția evenimentelor ar fi în acest caz următoarea : după pacea din 279 între Antigonos, Antiochos și aliații lor, admisă de W. W. Tarn [6], este plauzibil să credem că Antigonos a trecut în Europa la începutul anului 278 sau la mijlocul acestui an. Regele se afla cu armata terestră și flota în ținutul Lysimacheiei *cînd a fost întîmpinat* de celții care atacaseră pe geți și pe triballi și care continuau să amenințe Macedonia, unde un al doilea atac al lui Brennos eșuase în cursul anului 279. Acești celți, dacă ținem seama de știrile combinate din Iustin și Pausanias, erau oamenii comandați de Keretrios, care împînziseră Peninsula Balcanică. Triburile lui Lutarios și Leonnorios se aflau în acest timp în Tracia, așa cum indică Titus Livius prima lor direcție. În mod îmbucurător pentru această ipoteză am constatat că G. I. Kațarov, unul din cei mai competenți cercetători ai istoriei celților în Balcani [7], și P. Lévêque [8] sînt de acord că celții învinși la Lysimacheia sînt unii și aceeași cu oamenii

---

[1] Syll³. 350: (Ὁ) δᾶμος ὁ Βυζαν[τίων] [βα]σιλῆ Ἀντίγονον cf. Paus. VI, 15,7

[2] II, 141—142 : Ἠγάπα δὲ αὐτὸν (sc. τὸν Μενέδημον) καὶ Ἀντίγονος, καὶ μαθητὴν ἀνεκήρυττεν αὐτόν. Καὶ ἡνίκα ἐνίκα τοὺς βαρβάρους περὶ Λυσιμαχίαν γράφει ψήφισμα αὐτῷ Μενέδημος. . . Ἐπειδὴ βασιλεὺς Ἀντίγονος μάχῃ νικήσας τοὺς βαρβάρους, παραγίνεται εἰς τὴν ἰδίαν, καὶ τάλλα πάντα πράσσαι κατὰ γνώμην, ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ . . . Acest decret este unicul izvor în care este specificată localitatea unde Antigonos a învins pe celți.

[3] Memnon, *loc. cit.*, 537, 21.

[4] Vezi p. 193, nota 6.

[5] Ferguson, *op. cit.*, p. 160, nota 3; H. Hubert, *op. cit.*, vol. II, p. 61.

[6] Și de P. Lévêque, *op. cit.*, p. 574.

[7] *Keltite v stara Frakia i Makedonia*, Spisanie na bălgarskata Akademia na naukite, XVIII, 1919, p. 60.

[8] *Op. cit.*, p. 555.

www.cimec.ro

lui Keretrios. Kaţarov se abţine însă de a data bătălia de la Lysimacheia iar Lévêque rămîne la 277, fără a discuta această dată. În lumina reconstrucţiei noastre, anul 277 este totuşi prea timpuriu. Se poate cel mult admite împreună cu Ferguson începutul lui 277, dar în acest caz se iveşte întrebarea firească asupra acţiunilor lui Antigonos în cursul anului 278. Ferguson elucida această întrebare prin simplul fapt că admitea prelungirea ostilităţilor între Antigonos şi Antiochos în cursul lui 278. Dacă însă pe baza textelor ce le-am folosit admitem că Antigonos a fost întîmpinat de celţii lui Keretrios şi că nu întîmplător a lovit celţii de la Lysimacheia pentru a-şi croi drum în Macedonia, data bătăliei trebuie ridicată cu cîteva luni, deci *în cursul anului 278*. Abia după ce Antigonos a zdrobit pe celţii care «la puţină vreme» după moartea lui Ptolemaios Keraunos, cum precizează Iustin, «tindeau din nou să cucerească Macedonia» — şi-a întins stăpînirea asupra părţii răsăritene a Macedoniei [1], şi în cursul anului 277, a lichidat împotrivirile ce i s-au ivit în cale. Cetele lui Lutarios şi Leonnorios, cît şi celţii alungaţi din Grecia, în chip firesc s-au îndreptat spre Hellespont atunci cînd Macedonia nu a mai fost o pradă uşoară. Credem că şi acesta este un argument important care explică de ce după moartea lui Sosthenes (278) Macedonia nu a căzut în mîna celţilor, cu toată anarhia care domnea acolo.

Antigonos însă cînd a cucerit tronul mult rîvnit (277/276) nu a mai izbutit să-şi extindă dominaţia decît pînă la Nestos. Illiria şi Tracia erau pierdute pentru Macedonia. Fostul regat al lui Lysimachos nu mai exista. În prima jumătate a sec. al III-lea celţii sînt stăpînii sudului Dunării şi întreţin legături de un fel sau altul cu locuitorii din nord. În consecinţă invazia celtă în Balcani echivalează cu sfîrşitul influenţei macedonene în regiunea Dunării romîneşti şi a cetăţilor pontice din ţara noastră şi Bulgaria.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КЕЛЬТСКИХ НАШЕСТВИЯХ НА БАЛКАНЫ

РЕЗЮМЕ

Автор настоящей работы пытается установить последовательность кельтских нашествий на Балканы и пересмотреть датировку битвы у Lysimacheia, отнесенной современной историографией к 277 г. до н.э., то есть к периоду накануне вступления на престол Антигона Гоната (276 г. до н.э.).

Установленная последовательность следующая: 280/279 гг. до н.э. — вступление во Фракию и Пропонтиду племен Keretrios; начало (февраль) 279 — катастрофа, в которую погиб Ptolemaios Keraunos; весна-лето 279 — отделение племен, руководимых Lutarios и Leonnorios, от армии, находящейся под командованием Brennos, и продвижение этих племен к Фракии по следам людей Keretrios; зима 279 — победа над кельтами в Греции и смерть Brennos; конец 279 — начало 278 — часть кельтов возвращается в Галлию,

[1] Memnon, 534, 14, citat în acest sens şi de Tarn, *op. cit.*, p. 33.

www.cimec.ro

часть останавливается на севере Балканского полуострова; часть направляется к Пропонтиде, где объединяется с людьми Keretrios; в течение 278/277 гг. до н.э. прибывают в Пропонтиду и люди Lutarios и Leonnorios, которые переходят в Азию (*Paus.* X, 23,14); в 277/276 гг. до н.э. кельтские племена под командованием Comontorios устанавливаются в Haemus где одновременно с приходом к власти Антигона Гоната в Македонии создается королевство Tylis.

Если считать дамой битвы при Лисимахеи 277 г., тоследует сочиаситься, что кельты, угрожавшие Антигону (Justin, XXV,I), принадлежали к последним завоевателям на Балканах, продвинувшимся до Пропонтиды *после* катастрофы которую они потерпели у Дельф (конец 279 г. до н.э.). Разрешая вопрос даты, необходимо иметь в виду два возможных варианта: по первому, война, вспыхнувшая между Антигоном и Антоиохом, сыном Селевка, за овладение королевством последнего, продолжалась до 277 г. до н.э.; это же подтверждает слова из Memnon, 535,18, по которому война длилась очень долго (Белох, Губерт, Фергусон, Брандис, и др.); по второму, война между двумя диадохами считается, на основе отношений между Антигоном и греческими государствами (о том же ранее говорится в Trogus, *Prolog*, 25) законченной уже в 279 г. до н.э., что логически связано со стремлением Гоната добиться македонского престола, освободившегося в начале этого года (Тарн, Наварро, Левек). По последнему варианту битва у Lysimacheia состоялась на 2—3 года позже сражения Антигона на европейской территории. Однако это мнение ясно опровергается Iustin, XXV, I, важнейшим источником изучения битвы у Lysimacheia, в котором говорится, что кельты « вышли навстречу » Антигону, возвращающемуся из Азии, и что они являлись для короля « новым врагом ». Как же тогда объяснить это замечание Justin, если Антигон сражался два года на европейской территории, если будущий король Македонии воспользовался наемными кельтскими солдатами в сражениях, которые он вел?

Принимая во внимание последовательность сохранения кельтских племен в Балканах, их переход в Малую Азию в период между 278—277 гг. до н.э., а также условия этого перехода, которому способствовал Nicomedes, бывший союзник Антигона в Азии, и существующие отношения между кельтами и Византией, автор приходит к выводу, что датировку битвы у Lysimacheia следует продолжить во времени, ее надо отнести к 278 г. или к началу 277 г. до н.э., как это считает Фергусон. Битва *предшествовала* переходу кельтов в Малую Азию. Победа у Lysimacheia объясняет, почему после смерти Sosthenes македонское государство уже не подвергалось кельтским нашествиям, несмотря на то, что в нем продолжалась анархия. С этой точки зрения нужно рассматривать влиятельную победу Антигона, позволившую ему добиться престола в Македонии, в стране, где в течение 277 г. до н.э. было необходимо подавить сопротивление Antipatros, на этот раз при помощи кельтских наемных солдат, и завоевать Cassandreia, после десятимесячной осады. Впрочем, M. Chambers в статье (не доступной автору настоящей работы) *The first regnal year of Antigonos Gonatas*, *AJP*, 1954, стр. 392—393 (цитата, приведенная P. Lévêque *Pyrrhos* 1957, стр. 556, замечание 1) допускает, что в 277/276 гг. до н.э. Македония была фактически под контролем Антигона.

www.cimec.ro

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA CHRONOLOGIE DE L'INVASION CELTIQUE DANS LES BALKANS

RÉSUMÉ

Cette étude essaie de préciser la succession des invasions celtiques dans les Balkans et de rétablir la date de la bataille de Lysimachée placée par l'historiographie contemporaine en 277 av. n.è., c'est-à-dire la veille de l'avènement au trône d'Antigonos Gonatas (276).

L'ordre établi est le suivant ; 280/279 la pénétration en Thrace et en Propontide des tribus de Kérétrios; au début de 279 (fevrier) la catastrophe où trouva la mort Ptolémée Keraunos ; au printemps et pendant l'été de 279, les tribus conduites par Loutarios et Leonnorios se détachent de l'armée commandée par Brennos et se dirigent vers la Thrace, à la suite des tribus de Kérétrios; l'hiver de 279, la défaite des Celtes en Grèce et la mort de Brennos; fin 279 — début 278, une partie des Celtes rentre en Gaule, une autre va s'établir au nord de la péninsule Balkanique, tandis que les autres se dirigent vers la Propontide où se réunissent avec les tribus de Kérétrios; de 278 à 277, les tribus de Loutarios et Leonnorios gagnent la Propontide pour passer ensuite en Asie (Paus., X, 23, 14); en 277/276 les tribus celtiques commandées par Comontorios s'établissent à Hémus, où, pendant que Antigonos Gonatas s'empare du pouvoir en Macédoine, est créé le royaume de Tylis.

Pour admettre que la bataille de Lysimachée a eu lieu en 277, il faut accepter l'hypothèse que les Celtes, qui avaient menacé Antigonos (Justin, XXV, 1), appartenaient aux derniers envahisseurs dans les Balkans, à savoir ceux qui avaient pénétré en Propontide après le désastre que les Celtes ont essuyé à Delphes (fin 279). Deux variantes nous permettent d'accepter cette date : la première prolonge les hostilités entre Antigonos et Antiochos, le fils de Séleucos, pour la possession du royaume séleucide, jusqu'aux environs de 277. Cette variante est basée sur l'affirmation de Memnon, 535, 18 que cette guerre a duré « longtemps » (Beloch, Hubert, Ferguson, Brandis, etc.) ; la seconde variante, faisant cas des relations entre Antigonos et les Etats grecs, et continuant en quelque sorte Trogus, *Prolog.* 25, suppose que la bataille qui a opposé les deux diadoques aurait pris fin pendant l'année 279, ce qui semble logique par rapport aux efforts de Gonatas de s'emparer du trône macédonien devenu vacant au début de l'année (Tarn, Navarro, Lévêque). Conformément à cette dernière variante, la bataille de Lysimachée aurait eu lieu après une guerre qu'Antigonos aurait livrée sur le territoire européen. Cette opinion est contredite par Justin, XXV, 1, la plus importante source pour la connaissance de la bataille de Lysimachée, où il est dit que les Celtes — « un nouvel ennemi » — « ont empêché » Antigonos dans sa marche lorsque celui-ci revenait d'Asie. Quel sens a cette caractérisation des Celtes donnée par Justin, après deux années d'une guerre qu'Antigonos avait livrée sur le territoire européen, étant donné que le futur roi de Macédoine avait lui même engagé des mercenaires celtes pour ses propres batailles ?

Compte tenu de la succession des tribus celtiques dans les Balkans et de leur passage en Asie Mineure de 278 à 277, des conditions de ce passage facilité par Nicomède, l'ancien allié en Asie d'Antigonos, et des relations existentes

www.cimec.ro

entre les Celtes et Byzance, nous avons la conviction qu'il faut remonter la date de la bataille de Lysimachée au cours de l'année 278, au plus tard au début de 277, date admise par Ferguson. Cette bataille a précédé le passage des Celtes en Asie Mineure. La victoire de Lysimachée explique pourquoi, après la mort de Sosthènes, malgré l'anarchie qui n'a pas cessé en Macédoine, cet État n'a plus été envahi par les Celtes. C'est ainsi qu'il faut interpréter la prestigieuse victoire d'Antigonos, laquelle lui a ouvert la voie vers le trone de Macédoine où, en 277, il lui a fallu annihiler la résistance d'Antipatros (cette fois-ci avec l'appui des mercenaires celtes) et conquérir la Cassandrée, après un siège de 10 mois. D'ailleurs, M. Chambers, dans un article dont l'auteur n'a pu obtenir communication, *The first regnal year of Antigonos Gonatas*, AJP, 1954, p. 392–393 (cité par P. Lévêque, *Pyrrhos*, 1957, p. 556, note 1), admet que, en 277/276, Antigonos contrôlait *de facto* la Macédoine.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

RELAŢIILE DINTRE HISTRIA ŞI APOLLONIA PONTICĂ ÎN EPOCA ELENISTICĂ, ÎN LEGĂTURĂ CU O INSCRIPŢIE INEDITĂ

DE

D. M. PIPPIDI şi EM. POPESCU

Asupra relaţiilor dintre Histria şi Apollonia Pontică, în epoca elenistică, singurele mărturii de care dispuneam pînă de curînd erau trei documente epigrafice provenind din cetatea de pe malul lacului Sinoe, fiecare în felul său făcut să întărească ipoteza potrivit căreia, în secolele III—II î.e.n., între aceste colonii ale Pontului Euxin ar fi existat nu numai contacte sporadice şi schimburi comerciale mai mult sau mai puţin frecvente, ci o înţelegere politică, concretizată într-un act formal. Dintre aceste trei inscripţii, cea mai veche e şi cea mai importantă şi cea mai bine conservată, ceea ce nu înseamnă că celelalte două ar fi lipsite de interes. Socotim astfel că poate fi util să le grupăm şi să le comentăm aici, înainte de a ne îndrepta atenţia asupra unui al patrulea document — un decret din Apollonia Pontică — descoperit la Istros în cursul campaniei de săpături din vara anului 1958 şi care, confirmînd pe deplin ceea ce se ştia dinainte despre bunele relaţii care au existat între cele două cetăţi, aruncă o lumină nouă asupra conflictului izbucnit în prima jumătate a sec. II î.e.n. între Apollonia şi vecina ei Mesambria, colonie doriană de pe ţărmul occidental al Mării Negre.

1. Relief de marmoră descoperit în campania 1914 în ruinele curtinei *k*, nu departe de clădirea termelor. Înălţimea: 35,5 cm ; lăţimea : 41 cm ; grosimea : 11 cm. La stînga, jos, piatra e spartă pînă aproape de jumătatea înălţimii ei, unde, din antichitate, se săpase o gaură pentru a facilita fixarea monumentului. Partea sculptată, adîncită cu 2 cm în raport cu cadrul, e mărginită de o parte şi de cealaltă de doi pilaştri, care susţin un epistil cu trei benzi, pe care e gravată inscripţia. Înălţimea literelor : 1 cm (O, Θ, Ω, K sînt sensibil mai mici).

Relieful e astăzi în muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti, cota L 617. El înfăţişează pe Dioscuri, galopînd spre dreapta ; în faţa lor, întîmpinîndu-i şi cu mîna dreaptă ridicată în semn de adorare, se văd doi rugători

www.cimec.ro

îmbrăcaţi în himation. Divinităţile poartă căciulile lor ţuguiate, hiton şi (atît cît se poate judeca) pieptare de piele. De asemenea, hlamide fluturînd în vînt, întocmai ca în reliefurile din Odessos reproduse de Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, sub numerele 193 şi 194. Caii, « destul de bine stilizaţi », după aprecierea primului editor, sînt reprezentaţi în perspectivă, cel mai depărtat fiind pe jumătate acoperit de cel care se vede în primul plan. Din pricina lipsei de experienţă a sculptorului, copitele din faţă ale calului din planul al doilea par că se sprijină pe adorant, din care, pentru acest motiv, abia se distinge mîna stîngă[1].

Prima ediţie : V. Pârvan, AA, 1915, col. 270 (cf. de asemenea ACMI, 1915, p. 192) ; republicat şi comentat de acelaşi autor în Histria IV (= AAR. t. XXXVIII, M.S.I. 1916), p. 546, nr. 6.

[Καλλικ]ράτης Καλλικράτου καὶ οἱ στρατιῶ[ται πε]πλευκότες ἐπὶ βοήθεια[ν] [Ἀ]πολλωνιαταῖς Διοσκόροις Σωτῆρσι.

2. Fragment dintr-o stelă de marmoră ruptă la stînga şi jos, descoperită în 1922 în ruinele basilicii « cu absidă » de la est de termele romane, — acum la Muz. Naţional de Antichităţi, cota L 1421. Dimensiunile în centimetri : 16 × 15 × 7. Înălţimea literelor : 6—10 milimetri. Prima editare : V. Pârvan, « Dacia », II, 1925, p. 204, nr. 8.

[Ἔδοξε τῆι βουλῆι κα[ὶ τῶι δήμωι· ἐπιμη-
[νιεύοντος . . .]υ τοῦ Θεογνήτου,
[ὁ δεῖνα τοῦ e.g. Θεο]μβρότου εἶπεν· ἐ-
[πειδὴ ὁ δεῖνα τοῦ e.g. Χαι[ρέου, Ἀπολλωνι-
[άτης, ἀνὴρ καλὸς καὶ] ἀγαθὸς ὢν διατε-
[λεῖ καὶ κοινῆι τῆι πό]λει καὶ ἰδίαι τοῖς ἐν-
[τυγχάνουσιν αὐτῶι τῶ]ν πολιτῶν χρεί-
[ας παρέχεται . . .]

R.5. : ἀνὴρ καλὸς καὶ D. M. Pippidi ; πρότερόν τε ἀνήρ V. Pârvan. R. 8 : παρέχεται Pippidi ; παρεχόμενος Pârvan.

3. Muzeul Histria, inventar nr. 93. Fragment dintr-o stelă de marmoră uşor vătămată la stînga (unde nu lipsesc decît una sau două litere la începutul cîtorva rînduri), — ruptă sus, jos şi la dreapta. Dimensiunile în centimetri : 15 × 11 × 5. Înălţimea mijlocie a literelor : 1 cm. Prima editare : D. M. Pippidi, *Histria I*, p. 505, nr. 7.

[ἀποστ]αλε[ὶς ὑπὸ τῆς πόλεως . . . καλῶς]
[κ]αὶ δικαίω[ς . . . ἐδίκασεν ?]
[ἀ]ξιωθεὶς τ[ιμῶν ?]
— ε καὶ ἰδιωτ . .
τῶι δήμωι . . .

[1] Cum s-a observat în chip judicios, « în regiunile unde domnea Zeul-Cavaler, Dioscurii apar reprezentaţi călare » (E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 104). Cu acest titlu, relieful histrian se înscrează firesc printre documentele figurate descoperite în regiunile din Thracia şi Macedonia unde Castor şi Pollux sînt înfăţişaţi galopînd alături şi care au fost studiate de F. Chapouthier în teza sa *Les Dioscures au service d'une déesse*. Paris, 1935, p. 281—286.

www.cimec.ro

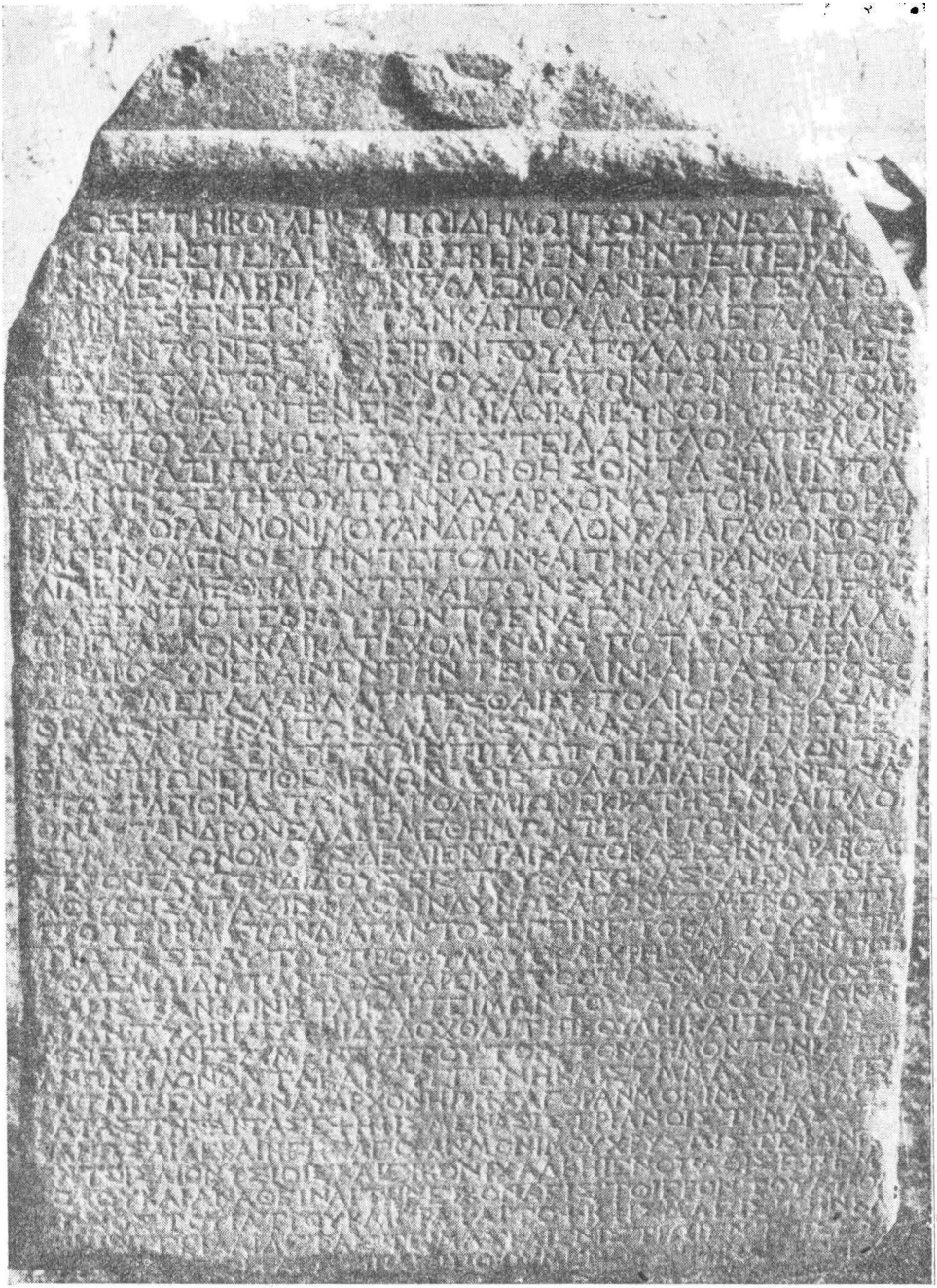

Fig. 1

www.cimec.ro

Ἀπο]λωνια[τῶν ?]
[τ]αῖς τὴν χρ . . .
δίκας ὀρθῶς . . .
μους · ἐπιμελη[θῆναι . . . τοὺς]
ἡγεμόνας κ[αί . . .
. ον

Aşa cum Pârvan a relevat din primul moment, dedicaţia pe care am reprodus-o ne permite să postulăm existenţa unei alianţe între locuitorii Apolloniei şi acei ai Histriei, în virtutea căreia aceştia din urmă au trimis în ajutorul celor dintîi un corp expediţionar comandat de fiul lui Callicrates. Ceea ce pare s-o indice e, pe de o parte, faptul că o escadră a pornit să ia parte la războiul a cărui reuşită a fost atribuită intervenţiei Gemenilor divini [1], pe de alta, întrebuinţarea în textul nostru a unei expresii ca ἐπὶ βοήθεια[ν]. În locul unde apare, aceasta nu poate avea, credem, accepţia generală pe care am fi înclinaţi să i-o atribuim, ci valoarea unui termen tehnic exprimînd ideea ajutorului dat în îndeplinirea unui angajament contractual, altfel spus : în virtutea unui tratat de asistenţă mutuală. Cu acest înţeles, verbul βοηθεῖν se întîlneşte într-o serie de inscripţii din epocile clasică şi elenistică şi, pentru a nu invoca decît cîteva exemple, se citeşte atît în tratatul încheiat în 396/95 între Atena şi Theba [2] (βοηθεῖν Βοιωτὸς [π]αντὶ σθέ[νει]), cît şi în acelea care — în cursul aceluiaşi secol — au unit pe atenieni cu corcyreenii şi pe atenieni cu regele Kersobleptes : βοηθεῖν Ἀθηναίος παντὶ σθένει, respectiv : βοηθ[εῖν παντὶ σθένε]ι κ[α]ὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατ[ταν] [3].

Dacă aşa stau însă lucrurile, cu atît mai mult trebuie să ne întrebăm în ce împrejurări s-a încheiat acordul de care e vorba, să încercăm a atribui o dată inscripţiei care i-a păstrat amintirea. Din acest punct de vedere, deşi hotărîtă, atitudinea primului editor nu-i atît de limpede pe cît am fi dorit-o. Dac-ar fi să-l credem, într-adevăr, inscripţia, care ar data « aproximativ din sec. al II-lea », s-ar referi la ajutorul dat de histrieni apolloniaţilor cu prilejul unui atac îndreptat împotriva lor de « barbari din interior ». Cît priveşte identificarea acestora din urmă, Pârvan nu se încumetă să tranşeze chestiunea, dar, judecînd după felul cum se exprimă, pare a se fi gîndit mai mult la traci.

---

[1] Asupra Dioscurilor ca patroni ai navigatorilor *locus classicus* e Diodor, IV, 43, 2: διὸ καὶ τοῖς ἐπιγινομένοις παραδοσίμου γεγενημένης τῆς περιπετείας, ἀεὶ τοὺς χειμαζομένους τῶν πλεόντων εὐχὰς μὲν τίθεσθαι τοῖς Σαμοθρᾷξι, τὰς δὲ τῶν ἀστέρων παρουσίας ἀναπέμπειν εἰς τὴν τῶν Διοσκόρων ἐπιφάνειαν (osebit, cf. *Imnul* homeric *către Dioscuri*, I, 6—17; Theocr., XXII, 6—22). Asupra cultului lor la Histria, atestat de monedele din epoca elenistică şi romană, vezi B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1 (Berlin, 1898), p. 149, n. 2; L. Ruzicka, *N.Z.* X, 1917, p. 107; B. Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950, p. 230—231. Oricare ar fi de altfel adevărata semnificaţie a celor două capete opuse unul altuia de pe emisiunile din acest oraş, este astăzi sigur că la Histria, în epoca elenistică, a existat un templu al « zeilor din Samothrace », menţionat în inscripţii fie ca Σαμοθράκιον (V. Pârvan, *Histria IV* = AAR, XXXVIII, MSI, 1916, p. 543, nr. 4; *Istros*, I, 1934, p. 123), fie, mai exact, ca [ἱερὸν] τῶν θεῶν τῶν ἐν Σ[αμ]οθ[ρά]κηι (într-un decret inedit, Muz. Histria, inv. nr. 325, fr. B. 12—13). Cu privire la raporturile posibile dintre acest sanctuar şi templul descoperit de curînd, consacrat lui Μέγας Θεός de către thasianul Peisistratos, fiul lui Mnesistratos (*Materiale*... V, 1958, p. 287; BCH, LXXXIII (2), 1959, p. 455) nu stăruim în acest loc.

[2] Syll.[3], 122, rîndurile 5—6.

[3] Syll.[3], 151, rîndurile 4—5; 370, rîndurile 19—20. Vezi de asemenea Syll.[3], 366 şi 633.

www.cimec.ro

Această interpretare dată dedicației lui Callicrates a fost combătută în mai multe rînduri de Christo Danov[1], care, făcînd observația că după caracterele-i paleografice documentul trebuie să aparțină secolului III, crede a putea afirma că escadrila histriană ar fi avut drept scop să ajute pe apolloniați să respingă atacurile celților veniți să se stabilească în Tracia, pentru a întemeia regatul « din Tylis », scurtă vreme după eșecul marei invazii îndreptate împotriva Greciei, sub conducerea lui Brennus.

Ipoteza savantului bulgar are șanse să fie adevărată în măsura în care, într-adevăr, forma literelor pare să indice ca dată a inscripției sec. III mai degrabă decît sec. II. Acest punct stabilit, se poate admite că între 278 (data aproximativă a fondării regatului din Tylis) și 218 (data general admisă pentru distrugerea acestuia de traci[2]), primejdia care amenința coloniile grecești din Marea Neagră venea mai curînd din partea urmașilor lui Comontorios decît din partea indigenilor, cu care o înțelegere era întotdeauna posibilă și a căror putere ofensivă — pentru motive ușor de înțeles — trebuie să fi fost în această vreme sensibil micșorată[3]. Aceasta nu înseamnă că expediția comandată de Callicrates n-a putut fi prilejuită de evenimente a căror amintire s-a pierdut cu totul și pe care ni le putem doar închipui, cum ar fi, de pildă, conflictul oricînd posibil între Apollonia și o altă colonie de pe coasta tracă. Să nu uităm de asemeni că în preajma anului 260 î.e.n. byzantinii se luptau cu callatienii pentru controlul portului Tomis[4], fără să mai vorbim de războiul pe care, către aceeași vreme, apolloniații înșiși par să-l fi purtat nu se știe împotriva căror dușmani, fie pentru apărarea propriului teritoriu, fie pentru ajutorarea mesambrienilor[5] vecini.

Oricare ar fi de altminteri pricina ajutorului pe care histrienii l-au dat apolloniaților, sub conducerea lui Callicrates, ceea ce trebuie subliniat din punctul de vedere al problemei ce ne interesează e faptul că el pare să fi fost acordat în virtutea unui tratat de alianță și că această alianță dovedește existența unor relații neîntrerupte între cele două cetăți, explicabile atît prin interese economice, cît și prin comuna lor ascendență milesiană[6]. Nu e deci de mirare că legăturile s-au prelungit de-a lungul ultimelor veacuri înaintea erei

---

[1] BIAB, XII, 1938, p. 248—258: Западнят бряг на Черно Море в древността, Sofia, 1947, p. 57.

[2] În legătură cu această *communis opinio*, nu relevăm decît o excepție de luat în seamă: aceea a lui Henri Hubert, care, într-o lucrare bine cunoscută, indică — fără ca de altfel să expună și motivele pentru o asemenea afirmație — ca dată a dispariției regatului de la Tylis anul 193 *(Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*, Paris, 1932, p. 52).

[3] În privința raporturilor dintre celți și coloniile grecești de pe țărmul de vest al Pontului Euxin, o pagină entuziastă de Camille Jullian în a sa *Histoire de la Gaule* I[6] (Paris, 1926), p. 366. Pentru o apreciere mai puțin favorabilă a activității lui Comontorios și a succesorilor săi, D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 25 și urm.; de asemenea, A. Popescu, AUB, *Seria St. Sociale, Istoire.* 5 (1956), p. 25—41.

[4] Memnon fr. 21 (FHG, III, p. 537 = *Fr. Gr. Hist.*, III B 434, fr. 13). Pentru dată, B. Niese, *Geschichte der griechischen u. makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, II (Gotha, 1899), p. 137; W. P. Newskaja, *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*, Leipzig, 1955, p. 150.

[5] IGB, I, 388, cu observațiile făcute de J. și L. Robert, RÉG, LIII, 1950, p. 54. Asupra datei presupuse a inscripției cît și asupra evenimentelor despre care ar fi vorba, vezi G. Mihailov, FRMN, II, 1948, p. 63—66 și Chr. Danov, AUS, XLVII, 1951/1952, p. 140—150.

[6] Vezi mai departe p. 209—210.

www.cimec.ro

noastre şi că ecoul lor poate fi găsit în documente aşa de mutilate cum sînt cele două fragmente pe care am crezut necesar să le reproducem la început.

Dintre acestea, cel publicat sub nr. 2 aparţine unui decret în onoarea unui cetăţean din Apollonia, ale cărui servicii par a fi fost răsplătite prin acordarea privilegiilor obişnuite în asemenea ocazii. Numele titularului decretului nu ni s-a păstrat, iar din puţinul care ne-a rămas nu ne putem da seama de evenimentele excepţionale în care a putut fi amestecat. Fragmentul ar fi deci în cel mai bun caz o dovadă a prieteniei care a domnit între Histria şi Apollonia către vremea cînd decretul a fost votat, o mărturie al cărei interes stă, înainte de toate, în aceea că vine să confirme informaţiile de care dispuneam în legătură cu aceste relaţii. Aşa fiind, problema datei capătă o importanţă neobişnuită, deşi în această privinţă nu sînt de semnalat păreri prea diferite. După Pârvan[1], documentul ar fi pur şi simplu anterior anului 200, în timp ce Danov crede că poate să împingă precizia pînă a-l atribui primei jumătăţi a sec. III[2] : cu alte cuvinte, ar fi contemporan cu expediţia histriană de ajutorare a Apolloniei, şi această ultimă consideraţie a fost probabil aceea care, în ochii savantului bulgar, trebuie să fi părut decisivă. E uşor de înţeles totuşi că între scrisul dedicaţiei către Dioscuri şi acel al decretului în onoarea fiului lui Chaireas există o marcată diferenţă, şi că dintre aceste două documente ultimul e de bună seamă cel mai recent. Iată pentru ce, în această privinţă, nu ezităm a da dreptate lui Pârvan, acceptînd ca dată a decretului nu prima, ci cea de-a doua jumătate a sec. III.

Rezultă de aici că alianţa dintre Histria şi Apollonia Pontică a supravieţuit tulburărilor provocate de dispariţia regatului din Tylis, şi interesul acestei concluzii e accentuat de constatarea că în jurul anului 100 î.e.n. relaţiile tradiţionale ale celor două cetăţi continuau să se dezvolte favorabil. Aceasta pare a reieşi din inscripţia fragmentară reprodusă sub nr. 3, în care credem a putea recunoaşte aluzia la o instituţie cu totul caracteristică epocii elenistice, recursul la judecători străini ca la o instanţă prezentînd mai multe garanţii de imparţialitate decît tribunalele locale. În cazul nostru, după interpretarea pe care ne-o însuşim, « la o dată cuprinsă aproximativ între 150 şi 80 î.e.n., un cetăţean din Apollonia a îndeplinit la Histria rolul de arbitru sau de judecător, spre deplina satisfacţie a celor ce-l ceruseră şi aveau să-l cinstească cu onoruri a căror listă s-a pierdut.E adevărat că în textul păstrat nimic nu se opune ca necunoscutul onorat să fi fost histrian, cu alte cuvinte ca decretul — votat în Adunarea apolloniată — să fi fost expus la Histria pentru a măguli amorul propriu al celui interesat, şi nu mai puţin pe acel al concetăţenilor lui. Ţinînd seama de condiţiile social-politice din Histria în perioada indicată, ni se pare totuşi mai probabil ca decretul să fie de provenienţă histriană. Mai degrabă decît Apollonia, a cărei situaţie internă în preajma anului 100 abia de ne este cunoscută, Histria avea tot interesul să recurgă la serviciile unui arbitru străin, puţin suspect de părtinire şi neimplicat în frămîntările a căror amintire stăruie în documentele vremii »[3].

Acestea erau deci informaţiile de care dispuneam asupra relaţiilor dintre Histria şi Apollonia în epoca elenistică, şi care ne autorizau să considerăm

[1] « Dacia », II, 1925, p. 204.
[2] BIAB, XII, 1938, p. 218—219.
[3] D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, p. 64.

www.cimec.ro

alianța dintre cele două cetăți ca pe o constantă a politicii lor externe, cînd, de curînd, descoperirea unui nou document a venit să ne aducă în această privință o confirmare deplină. E vorba de astă dată de un decret din Apollonia Pontică descoperit la Histria, în stare excepțional de bună și destul de precis pentru a ne permite să afirmăm că — sub unele raporturi, cel puțin — istoria coloniilor de pe țărmul de vest al Mării Negre în sec. al II-lea se îmbogățește simțitor.

4. Stelă de marmură cu fronton, ruptă sus (unde cea mai mare parte din fronton a dispărut) și jos (aici spărtura a cauzat pierderea rîndurilor finale), ușor vătămată la stînga și la dreapta, mai ales la începutul și sfîrșitul primelor trei rînduri. Descoperită în sectorul central al cetății, în ruinele din stratul romano-bizantin, e acum la Muzeul Național de Antichități din București (cota L 186). Dimensiunile în centimetri : 80 × 58 (54) × 11. Înălțimea literelor : 1,5 cm. Gravură corectă, destul de adîncă, fără să fie frumoasă. După scris, din sec. II î.e.n. (fig. 1).

[Ἔδ]οξε τῆι βουλ[ῆι κ]αὶ τῶι δήμωι· τῶν συνέδρω[ν]
[γ]νώμη· ἐπειδὴ [συ]μβέβηκεν τήν τε πέραν [ἄκ-]
[ρ]αν Μεσημβρια[ν]ῶν πόλεμον ἀνεπάγγελτο[ν]
[ἡ]μῖν ἐξενεγκ[άν]των καὶ πολλὰ καὶ μεγάλα ἀσε-
[β]ησάντων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ εἰς
τοὺς ἐσχάτους κινδύνους ἀγαγόντων τὴν πόλι[ν],
Ἰστριανοὶ συνγενεῖς καὶ φίλοι καὶ εὔνοοι ὑπάρχον-
τες τοῦ δήμου ἐξαπέστειλαν πλοῖα τε μακρ[ὰ]
καὶ στρατιώτας τοὺς βοηθήσοντας ἡμῖν, τά-
ξαντες ἐπὶ τούτων ναύαρχον αὐτοκράτορα [Ἡ-]
γησαγόραν Μονίμου, ἄνδρα καλὸν καὶ ἀγαθόν, ὃς πα-
ραγενόμενος τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν καὶ τοὺς
λιμένας μεθ' ἡμῶν τε καὶ τῶν συνμάχων διεφύ-
λαξεν, τό τε φρούριον τὸ ἐν Ἀγχιάλωι, ἀπηλλο-
τριώμενον καὶ κατεχόμενον ὑπὸ τῶν πολεμί-
ων, διὸ συνέβαινεν τήν τε πόλιν καὶ τὰς προσό-
δους μεγάλα βλάπτεσθαι, ἐκπολιορκήσας με-
θ' ἡμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων κατέρειψε
εἰ[ς] ἔδαφος, ἐν τε τῶι ἐπιπλῶ‹ι› τῶι ἐπ' Ἀγχιάλον, τῶν
ἐναντίων ἐπιθεμένων τῶι στόλωι, διακινδυνεύσα[ς]
πρὸς πλείονας τῶν τε πολεμίων ἐκράτησεν καὶ πλοῖ-
ον αὔτανδρον ἔλαβε μεθ' ἡμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων
συμμάχων, ὁμο[ίω]ς δὲ καὶ ἐν ταῖς ἀποβάσεσιν παραβολώ-
τερον ἑαυτὸν διδοὺς εἰς τοὺς ἀγώνας καὶ ἐν τοῖς
λοιποῖς ἅπασιν φιλοκινδύνως ἀγωνιζόμενος ἐπὶ
προτερημάτων διὰ παντὸς ἐγείνετο καὶ τοὺς στρα-
τιώτας ἑαυτοῦ προθύμους καὶ χρησίμους ἐν τῶ[ι]
πολέμωι διὰ παντὸς παρείχετο· ὅπως οὖν ὁ δῆμος ε[ὐ]-
[χ]αριστῶν φαίνηται καὶ τειμῶν τοῦς ἀγαθοὺς τῶν ἀν-
δρῶν, Τύχηι Ἀγα[θ]ῆι δεδόχθαι τῆι βουλῆι καὶ τῶι δή-

www.cimec.ro

μωι ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις τὸν δῆμον τὸν Ἰστριανῶν, φίλον ὄντα καὶ συγγενῆ καὶ σύμμαχον, καὶ ἐπὶ τῶι πένψαι ναύαρχον Ἡγησαγόραν Μονίμου καὶ ἀποκαταστῆσαι τὰς ἐψηφισμένας Ἰστριανοῖς τιμάς· στ[ε]φανῶσαι δὲ καὶ Ἡγησαγόραν Μονίμου χρυσῶι στεφάνωι ἐν τοῖς Διονυσίοις καὶ εἰκόνι χαλκῆι ἐν ὅπλοις ἐπ' ἐμ[β]όλου καὶ ἀναθεῖναι τὴν εἰκόνα εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ καὶ γράψαι τὸ ψήφισμα εἰς τὴν βάσιν, ἀναγγεῖλαι δὲ τὰς τειμὰς καὶ ἐν Ἴστρωι ἐν τοις συν[όδοις καὶ ἐν τ]οῖς ἀγῶσιν ἀ[ε]ὶ ποιουμένους τὴν ἀναγγε[λίαν τοὺς. . . . . .]

R.1 : ἰῶτα final din βουλῆι a dispărut aproape complet ; din K se recunoaşte hasta verticală. La sfîrşitul rîndului, Ω încă vizibil. — La începutul r. 2, nici o urmă de Γ. În lacună, se zăreşte vag unul din braţele lui Σ şi extremitatea inferioară a lui Y. La sfîrşitul rîndului, se vede pe piatră extremitatea inferioară a unei haste înclinate spre dreapta : aci trebuie să fi fost deci un A sau X, ceea ce face inacceptabilă lectura [ὄχ|θ]αν, excelentă ca sens, pe care G. Klaffenbach a avut amabilitatea să ne-o propună printr-o scrisoare. Împotriva acestei conjecturi pledează şi faptul că la începutul r. 3, înainte de AN, credem a recunoaşte urmele unui P, ceea ce ne-a îndemnat să adoptăm în text [ἄκ|ρ]αν, deşi ne-am gîndit şi la [χώ|ρ]αν. La sfîrşitul rîndului, urme vizibile din hasta stîngă a unui N. De altfel acest rînd pune în faţa editorilor o problemă mult mai anevoie de rezolvat: incorectitudinea izbitoare a unei perioade care începe cu o propoziţiune infinitivală depinzînd de συμβέβηκεν şi continuă cu un genitiv absolut construit după toate regulile. Limba în general corectă a inscripţiei, ca şi imposibilitatea de a explica fraza greşită altfel decît printr-o inadvertenţă a lapicidului, ne-a făcut să presupunem că acesta va fi sărit aci cîteva cuvinte din textul pe care avea să-l graveze, şi anume sfîrşitul propoziţiunii care, evident, după [ἄκ|ρ]αν, continua cu un nume la acuzativ, urmat de un verb la infinitiv. Ţinînd seama de sens, verbul ar putea fi καταλαβεῖν sau un altul asemănător. Cît priveşte subiectul, totul pledează pentru faptul că e vorba de mesambrieni, a căror agresiune — înfierată în rîndurile următoare ale textului — ar fi început prin ocuparea promontoriului (ἄκρα), unde se înălţa Anchialos. Aşa cum sugerează G. Klaffenbach în scrisoarea pe care am menţionat-o şi pentru care ţinem să-i aducem viile noastre mulţumiri, tocmai acest nume (τοὺς Μεσημβριανού.), repetat la o foarte mică distanţă (τῶν Μεσημβριανῶν), a putut induce în eroare pe lapicid, făcîndu-l să comită o haplografie. — La începutul r. 4, hasta dreaptă şi o parte din bara orizontală a lui H. După lacuna unde credem a putea recunoaşte conturul literelor AN, T perfect vizibil. La sfîrşitul rîndului, hasta stîngă şi bara orizontală de jos a lui E. La începutul rîndului 5, nici o urmă din B, dar se poate recunoaşte uşor ΗΣ. La sfîrşitul rîndului 10, hasta verticală stîngă şi o parte din bara orizontală a unui H. În rîndul 19, despărţim ἐν τε τῶι ἐπιπλῶ ι› τῶι, deşi lipsa lui ἰῶτα adscris în acest singur loc e greu de explicat. Tot atît de greu de explicat ar fi de altfel şi forma ἐπιπλωτῶι, fără a mai vorbi de spiritul limbii, care cere repetarea articolului. Restul textului e perfect lizibil, cum se poate vedea din examinarea atentă a fig. 1.

www.cimec.ro

Înainte de a încheia aceste note critice, am vrea să atragem atenția asupra faptului că de-a lungul întregului decret despărțirea silabică e respectată. Această particularitate, care se întîlnește în cele mai multe din inscripțiile apolloniate (IGB I, 388, 389, 390, 391, 392, 396, 399, 401), dar e aproape inexistentă la Istros, nu numai în inscripțiile din epoca elenistică, dar și în cele din epoca romană, ne face să credem că decretul pe care-l publicăm a fost săpat în orașul care l-a votat mai degrabă decît în acela unde a fost descoperit. Asupra despărțirii silabice în inscripțiile grecești ale epocii elenistice, vezi Ad. Wilhelm, *Beiträge zur griech. Inschriftenkunde*, Wien, 1906, p. 16 și urm., cu observațiile lui L. Robert, *Journal Asiatique*, 1958, p. 8.

Traducere :

« Sfatul și Adunarea Poporului au hotărît, la propunerea synedrilor : deoarece s-a întîmplat ca fortăreața de dincolo (să fie ocupată de dușmani?) în timpul unui război nedeclarat, pornit împotriva noastră de mesambrieni, care au săvîrșit multe și mari nelegiuiri față de templul lui Apollo, împingînd cetatea în cele mai mari primejdii ; iar histrienii, rude, prieteni și binevoitori față de poporul nostru, ne-au trimis corăbii de război și ostași într-ajutor, punînd mai mare peste aceștia pe amiralul cu puteri depline Hegesagoras, fiul lui Monimos, bărbat destoinic și bun, care, venind în sprijinul nostru, a păzit împreună cu noi și cu aliații orașul, teritoriul și porturile, iar cît privește cetățuia, — ajunsă pe mîna străinilor și stăpînită de vrăjmași, din care pricină orașul și veniturile noastre au avut amarnic de suferit, — a luat-o cu asalt, împreună cu noi și cu ceilalți aliați, distrugînd-o pînă la temelii; iar în timpul plutitului spre Anchialos, dușmanii opunîndu-i flota, și-a pus viața în primejdie, luptînd împotriva unor forțe superioare, biruind pe vrăjmași și capturînd, împreună cu noi și cu ceilalți aliați, o corabie cu întregu-i echipaj ; iar în timpul debarcărilor, curajos în lupte și în orice altă împrejurare — războindu-se ca un adevărat iubitor de primejdii — a ieșit mereu biruitor, însuflețindu-și oștenii și făcîndu-i folositori cîtă vreme a ținut războiul; pentru ca, deci, Poporul să-și arate recunoștința față de bărbații destoinici — într-un ceas bun! — Sfatul și Adunarea să hotărască : să fie lăudat pentru aceste temeiuri norodul histrian — prieten, rudă și tovarăș de luptă al nostru — pentru că ne-a trimis în ajutor pe amiralul Hegesagoras al lui Monimos, aducîndu-se la cunoștința histrienilor onorurile votate. De asemenea să fie încununat Hegesagoras, fiul lui Monimos, cu cunună de aur, la sărbătorile în cinstea lui Dionysos, și să i se înalțe o statuie de bronz, care să-l înfățișeze înarmat, pe o proră de corabie. Statuia să-i fie așezată în templul lui Apollo Tămăduitorul, iar acest decret să se sape pe o lespede. Onorurile votate să fie proclamate și la Istros, în timpul adunărilor și concursurilor, pomenirea lor făcîndu-se de fiecare dată de colegiul de . . . ».

Ceea ce impresionează în primul rînd în această inscripție, al cărei loc de origine nu-i nicăieri indicat în chip explicit, e limba lipsită de dorismele care, către aceeași vreme, se găsesc peste tot în documentele provenind din coloniile megariene ale Mării Negre. Ne aflăm deci în prezența unui decret dat de o cetate ioniană și, dacă ne gîndim la faptul că această cetate proclamă ca divinitate tutelară pe Apollon Ἰατρός, revendicînd și drepturi asupra micului port An-

www.cimec.ro

chialos (situat, după cum se ştie, pe malul nordic al golfului Burgaş, exact în faţa Apolloniei), nu şovăim a trage concluzia că e vorba de aceasta din urmă, a cărei pietate faţă de zeul din Didyma e cunoscută şi ale cărei raporturi cu Anchialos sînt de asemenea atestate de Strabo [1].

Din Apollonia trebuie să provină deci decretul de curînd descoperit în Dobrogea, şi el trebuie să fie în legătură cu un tratat de alianţă în virtutea căruia — pentru a doua oară în decursul epocii elenistice — locuitorii Histriei s-au grăbit să ajute pe locuitorii Apolloniei, trimiţîndu-le în ajutor o escadră formată din πλοῖα μακρά sub comanda unui ναύαρχος αὐτοκράτωρ. Prima problemă care se pune editorului e deci aceea de a căuta să precizeze data documentului, al cărui conţinut interesează deopotrivă istoria Apolloniei şi pe acea a aliatei ei de la gurile Dunării.

În lipsa altor indicii, scoase dintr-o analiză internă a textului, singurele elemente ce ne vor îngădui să ajungem în această privinţă la o concluzie sînt limba şi caracterele paleografice ale decretului. În ceea ce priveşte scrisul, aşa cum am afirmat mai sus, el prezintă caractere specifice secolului II, altfel spus unei perioade de tranziţie între alfabetul monumental al secolelor III şi I î.e.n. Acestea fiind caracterizate prin trăsături proprii — atît la Histria cît şi la Apollonia, cele două oraşe unde inscripţia a putut fi săpată — e uşor să relevăm în textul nostru semnele unei transformări, care, pornind de la linia sobră şi slovele distanţate ale documentelor sec. III, va ajunge la scrisul împodobit şi strîns al inscripţiilor epocii care începe cu cel de-al treilea război mithridatic, cînd romanii devin stăpînii coastei de vest a Pontului Euxin [2].

Dacă A, spre exemplu, are o bară care nu-i încă frîntă ; dacă N şi Π au o hastă lungă şi una scurtă, braţele lui K sînt pe cale să se lungească, bucla lui P e sensibil mai mare, devenind mai puţin elegantă, în sfîrşit — şi mai ales — Ω şi-a schimbat mult forma, Υ a devenit mai scurt, în timp ce O a atins mărimea celorlalte litere, iar hastele exterioare ale lui Σ se apropie de orizontală. Toate aceste trăsături par să ne indice fără nici o îndoială sec. II î.e.n. [3] (poate chiar anii 200—150, dacă e posibil să împingem atît de departe precizia), şi această concluzie se acordă în totul cu particularităţile fonetice relevate în textul decretului.

Din acest punct de vedere, ceea ce merită să fie subliniat în primul rînd e constanţa cu care e notat ἰῶτα adscris, care — la Istros ca şi la Apollonia — nu apare niciodată în inscripţiile posterioare anului 100, afară de cazul cînd e vorba de formule consacrate, în care se va menţine chiar în inscripţiile din epoca romană. În afară de aceasta, o întreagă serie de confuzii de sunete şi de incertitudini ortografice trădează şi ele o epocă de tranziţie ce corespunde secolului al II-lea. Judecînd după textele citate de Bonde Bondesson [4], primele exemple ale confuziei ι—ει se găsesc la Milet o dată cu începutul sec. II (cf., în inscripţia pe care o studiem, rîndurile 18, 29, 34, 39), şi către aceiaşi vreme

[1] *Geogr.*, VII, 319... Ἀγχιάλη πολίχνιον Ἀπολλωνιατῶν. Asupra cultului lui Apollo Ἰατρός la Apollonia, în afară de textele din Strabo şi Pliniu citate mai departe în notele 1 şi 2 de la p. 216, vezi IGB, I 388, 391, 400 şi, în general, Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation* (*Philologus*, Supplbd. XIV), Leipzig, 1920, p. 106—107.

[2] *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 405, n. 3; D. M. Pippidi, în *Dacia*, N.S.I., 1957, p. 165—177.

[3] Vezi, în IGB I, figurile 312, 390, 391 (1). De asemenea Chr. Dunant şi J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, II, Paris, 1958, p. 202—204.

[4] *De sonis et formis titulorum Milesiorum Didymaeorumque*, Lundae, 1936.

www.cimec.ro

apar în documentele epigrafice din acest oraș cazuri din ce în ce mai numeroase de grafie « etimologică », de tipul συνγραψαμένων, συνκεῖσθαι, ἔνκαυσιν, συνκατασκευάζων[1]. Toate aceste exemple datează din prima jumătate a sec. II, și e de notat faptul că ele își găsesc paralele în textul nostru — ca, de pildă : συνγενεῖς (r. 7), συνμάχων (r. 13) și πένψαι (r. 33), alternînd cu cazurile unde — în aceleași cuvinte compuse — grupurile consonantice νμ și νγ sînt simțite și notate ca asimilate : συμμάχων (r. 18, 23 și 32), συγγενῆ (r. 32). Se poate deci trage concluzia că și din acest punct de vedere particularitățile relevate în text confirmă mărturia scrierii, indicînd ca dată a decretului sec. II î.e.n. Să ne îndreptăm acum atenția către conținutul documentului, atît de bogat în informații noi, deși nu de ajuns de explicit în unele privințe asupra cărora am dori să fim mai bine informați.

Lăsînd la o parte punctele obscure, asupra cărora vom mai avea prilejul să revenim, se poate măcar spune că scopul documentului nu-i cîtuși de puțin îndoielnic. El exprimă recunoștința locuitorilor Apolloniei față de locuitorii Histriei pentru ajutorul militar pe care aceștia li l-au oferit la o vreme de grea cumpănă. Această gratitudine se adresează în egală măsură comandantului corpului expediționar Ἡγησαγόρας Μονίμου[2], și acesta e temeiul pentru care, în motivarea și în dispoziținile decretului, se vorbește atît de Ἰστριανοί cît și de reprezentantul lor oficial, împodobit pentru circumstanță cu titlul pompos de ναύαρχος αὐτοκράτωρ.

Abia dacă trebuie să mai spunem că războiul în care histrienii se vedeau astfel implicați era un război naval și că, precum un secol înainte — cînd, după fericita lor întoarcere, oștenii comandați de Callicrates se grăbiseră să ofere Dioscurilor relieful amintit mai sus — ajutorul menționat în decret consta înainte de toate în « corăbii lungi », pe care Hegesagoras fusese ales să le comande și mulțumită cărora, prin vitejia sa, a putut asigura victoria.

Ceea ce se mai cade acum să fie subliniat, e faptul că în documentul pe care-l publicăm înțelegerea dintre cele două cetăți e menționată în așa fel încît nu mai încape îndoială că, dînd ajutor apoloniaților, histrienii se conformau stipulațiunilor unui tratat. Dacă în rîndul 7 al textului aceștia sînt numiți συνγενεῖς και φίλοι και εὔνοοι, mai departe, și mai ales în rîndul 32, sînt în mod explicit desemnați ca φίλοι καὶ συγγενεῖς καὶ σύμμαχοι, ceea ce nu numai că înlătură orice îndoială asupra acordului însuși, dar ne mai permite și afirmația că în momentul cînd decretul a fost votat alianța dintre cele două cetăți devenise oarecum tradițională.

Altă problemă este aceea de a ști dacă în împrejurările ce ne reținatenția cele două cetăți nu au fost cumva ajutate de alte colonii de pe coasta tracică sau de aiurea, și în ce măsură. Indicațiile decretului în această privință sînt intenționat vagi, iar dacă aluzii repetate privind colaborarea acelora pe care textul îi numește οἱ ἄλλοι σύμμαχοι ne îndreptățesc să credem că în cursul campaniei și alți aliați decît histrienii și-au trimis flota în ajutorul apolloniа-

[1] Pentru ι—ει, Bondesson, *op. cit.*, p. 26—29; pentru grupurile νγ, νμ, id., *ibid.*, p. 119—120. Cf. de asemenea G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 21, 31 (ι—ει); p. 72—73 (νγ—νμ).

[2] În prosopografia histriană, personajul apare aci pentru întîia oară. În schimb, numele Hegesagoras e atestat începînd din secolul IV î.e.n. (AEM, XI, 1887, p. 38, nr. 43 = *Histria IV*, p. 538) pînă în sec. II e.n. (*Histria IV*, p. 599, coloana I, rîndul 55).

www.cimec.ro

ţilor, sîntem siliţi să renunţăm atît la identificarea lor, cît şi la cunoaşterea importanţei efectivelor trimise. Tot ce se poate spune e că aceşti σύμμαχοι erau greci, fiindcă numai grecii erau în stare să echipeze o flotă şi fiindcă în toate trei pasajele din decret unde se vorbeşte de contribuţia acestor aliaţi necunoscuţi la luptă e vorba de operaţiuni navale [1].

Alte aspecte ale conflictului de care ne ocupăm riscă să ne rămînă pentru totdeauna necunoscute, afară de cazul puţin probabil că s-ar descoperi un al doilea document epigrafic referitor la aceleaşi evenimente. Înainte de toate, originea acestui război, care pare să fi izbucnit în urma unui atac neaşteptat al mesambrienilor împotriva Apolloniei, dar care în realitate a putut fi pregătit de alte antecedente, în legătură cu care nu putem face decît supoziţii. În ciuda acestei incertitudini, abia dacă riscăm să ne înşelăm presupunînd că motivul adînc al conflictului între cele două cetăţi trebuie căutat în stăpînirea portului Anchialos, care, întemeiat de apolloniaţi pe coastă de nord a golfului Burgas [2], în faţa capului unde e aşezat propriul lor oraş, le dădea acestora nu numai posibilitatea de a închide golful după bunul lor plac, dar, ceea ce e şi mai important, controlul căilor de comunicaţie care din interiorul teritoriului — şi de mai departe, de pe coasta tracică a Mării Egee — duceau la porturile care pînă astăzi comandă întregul trafic comercial al Bulgariei de sud-est [3].

De altă parte, prin excelenta-i poziţie geografică, Anchialos era unul din rarele locuri de pe coastă, unde, din cele mai vechi timpuri, exploatarea sării marine era facilitată de lagunele vecine. În plus, fiindcă în toată Tracia nu se află saline, şi chiar oraşele de pe ţărm şi-o procurau cu mari dificultăţi, — fie importînd-o din nordul Dunării, fie folosindu-se de procedeul evaporării apei de mare în bazine artificiale —, e de înţeles că apolloniaţii, înainte de a pierde o posesiune aşa de preţioasă, au făcut tot posibilul pentru a o păstra şi că, la agresiunea mesambrienilor, au răspuns cu războiul a cărui relatare ni s-a păstrat [4].

Înainte de a urmări în documentul nostru fazele unui conflict care a cuprins desigur operaţii atît pe uscat cît şi pe mare, să ne fie îngăduit a scoate în evidenţă aluziile repetate ale decretului privitoare la cetăţuia (φρούριον) Anchialos, care vin să completeze în chip fericit informaţiile de care dispuneam asupra fortificaţiilor acestui oraş. Se ştie, într-adevăr, că pe monedele locale datînd din vremea lui Commodus se găseşte reprezentată pentru prima oară o poartă monumentală, şi că o întreagă serie de emisiuni din timpul Severilor reproduc diferite aspecte ale unei puternice incinte [5]. S-ar putea trage con-

[1] Rîndurile 13, 19—20, 22—23.

[2] Cel puţin aşa afirmă Strabo VII 319, citat mai sus p. 212, n. 1. Asupra datei întemeierii (cel mai tîrziu secolul IV), vezi Strack în Fr. Münzer — M. L. Strack, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. II. I Teil, Heft 1: *Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos*, Berlin, 1912, p. 203—204. Ea e pusă în secolul V de Chr. Danov, Западният бряг на Черно Море в древността p. 123.

[3] C. Jireček, AEM, X, 1886, p. 169 şi urm.; Strack, *op. cit.*, p. 203; Danov, *op. cit.*, p. 126 şi n. 5.

[4] Jireček, *art. cit.*, p. 172; Strack, *op. cit.*, p. 204. Cf. G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (Zur Kunde der Balkanhalbinsel II. Quellen u. Forschungen, Heft 5), Sarajevo, 1916, p. 53; Chr. Danov, *op. cit.*, p. 124.

[5] Strack, *op. cit.*, p. 217 şi pl. VI, numerele 17, 33, 34; VII, numerele 10, 12; VIII, nr. 27.

www.cimec.ro

cluzia că Anchialos și-a construit zidul de înconjur abia în epoca romană, dacă n-ar exista o afirmație a lui Ovidiu, în prima carte a *Tristelor*, în care, schițînd cu anticipație itinerariul pe care-și propunea să-l urmeze pentru a ajunge la Tomis, poetul folosește următoarele cuvinte ca să indice primele porturi din Pont, pornind de la Bizanț :

Haec, precor, euincat, propulsaque fortibus austris
Transeat instabilis strenua Cyaneas
Thyniacosque sinus, et ab his per Apollinis urbem
Arta sub Anchiali moenia tendat iter [1].

Fie că prin *arta moenia* Ovidiu a vrut să exprime ideea că zidurile Anchialosului erau puternice, fie numai că spațiul pe care-l închideau era strîmt, ceea ce merită să fie reținut din afirmațiile sale e faptul că la data călătoriei lui acest oraș avea o incintă. Putem merge și mai departe, afirmînd că, după textul pe care-l publicăm, încă din prima jumătate a sec. II î.e.n. Anchialos era o cetățuie, fiindcă pentru a-l recuceri din mîna mesambrienilor care-l ocupaseră pe neașteptate apolloniații, ajutați de histrieni, au fost obligați să-l asedieze : Τό τε φρούριον τὸ ἐν Ἀγχιάλωι ἀπηλλοτριώμενον καὶ κατεχόμενον ὑπὸ τῶν πολεμίων — citim în rîndurile 14 și următoarele ale decretului — ἐκπολιορκήσα (scil. Ἡγησαγόρας) μεθ' ἡμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων κατέρειψε εἰ[ς] ἔδαφος.

Această ultimă afirmație ar putea părea ciudată, dac-ar fi s-o înțelegem în sensul că, după cucerirea orașului asediat, aliații s-ar fi ostenit să-i dărîme fortificațiile. Nici nu vedem de altminteri rațiunea pentru care apolloniații ar fi distrus o cetățuie pe care ei înșiși o construiseră și care, după victoria asupra mesambrienilor, a continuat desigur să le aducă serviciile pe care le așteptau. De acea preferăm să înțelegem cuvintele κατέρειψε εἰς ἔδαφος nu în sensul de « a rade de pe fața pămîntului » (cu intenția deliberată de a șterge pînă și amintirea întăriturilor în chestiune), ci, mai simplu, ca vrînd să spună că în cursul operațiilor de asediu zidul de incintă a fost grav avariat. Nimic nu ne împiedică deci să presupunem că la sfîrșitul campaniei învingătorii s-au grăbit să repare stricăciunile făcute, lucru care — în chip natural — explică situația descrisă de Ovidiu în primii ani ai erei noastre.

E timpul să ne întoarcem însă în urmă, pentru a încerca să urmărim vicisitudinile războiului în ordinea în care sînt expuse de document. Pentru început, să relevăm o împrejurare căreia redactorul decretului îi atribuie o gravitate excepțională, și anume faptul că, invadînd teritoriul apolloniaților, mesambrienii n-au găsit cu cale să le declare război: πόλεμον ἀνεπάγγελτο[ν ἡ]μῖν ἐξενεγκ[άν]των (rîndurile 3—4). E evident că vroiau să-și asigure astfel avantajele decurgînd din faptul că atacau un dușman neprevenit, și tot atît de evident e și faptul că surpriza trebuie să fi reușit, de vreme ce din rîndurile 5—6 ale textului rezultă că — cel puțin la începutul operațiilor — primejdiile la care apolloniații s-au văzut expuși au fost deosebit de grave: εἰς ἐσχάτους κινδύνους ἀγαγόντων τὴν πόλιν. Folosirea unor astfel de procedee față de un oraș protejat de Apollo însemna lipsă de respect pentru patronul lui divin ; decretul nu uită s-o amintească, acuzînd pe mesambrieni că s-au făcut vino-

[1] *Trist.*, I, 10 33—36.

www.cimec.ro

vaţi de cele mai mari sacrilegii faţă de sanctuarul lui Apollo : πολλὰ καὶ μεγάλα ἀσε[β]ησάντων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος (r. 4—5).

Propunînd această interpretare cuvintelor abia citate, nu ne e străin faptul că ele sînt susceptibile şi de un înţeles mai literal. Cu toate acestea, cum ni se pare temerar să admitem că la începutul ostilităţilor mesambrienii ar fi reuşit să se înstăpînească nu numai pe Anchialos, dar şi pe Apollonia, — sau cel puţin pe acea parte din oraş unde se ridica sanctuarul lui Apollon Tămăduitorul [1], — preferăm să adoptăm o interpretare mai puţin strictă, presupunînd că în ochii apolloniaţilor perfidia adversarilor se înfăţişa ca o gravă încălcare a dreptului divin.

S-ar mai putea de altfel ca, fără să fi ajuns să atace faimosul templu care adăpostea statuia sculptată de Calamis [2], mesambrienii să fi avut ocazia să pustiiască fie un edificiu, fie un τέμενος consacrat zeului şi aflat în cuprinsul teritoriului invadat. Şi în cazul acesta ei puteau fi acuzaţi că au atentat la maiestatea lui Apollo — răpindu-i bunurile sau maltratîndu-i slujitorii — şi poate în acest sens trebuie înţeles pasajul din text care le reproşează cu amărăciune purtarea lor nelegiuită.

Oricare ar fi adevărul, e clar că devenind stăpîni pe Anchialos mesambrienii înţelegeau să atace în egală măsură şi alte posesiuni ale Apolloniei — porturile şi teritoriul ei. E ceea ce reiese, credem, din rîndurile 11—14 ale textului pe care-l comentăm, unde, după ce se menţionează expediţia de ajutorare organizată de histrieni, ni se spune că escadra comandată de Hegesagoras a contribuit în chip efectiv la apărarea oraşului însuşi, a porturilor şi a teritoriului (τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν καὶ τοὺς λιμένας) [3]. Operaţiunile nu s-au desfăşurat deci exclusiv sub zidurile Anchialos-ului, ci au cuprins toate posesiunile Apolloniei, ceea ce ne permite să înţelegem că la începutul ostilităţilor — şi, poate, şi un timp după aceea — situaţia acesteia trebuie să fi fost din cale afară de proastă. În ignoranţa în care ne aflăm în ce priveşte numărul şi natura efectivului trimis de ceilalţi aliaţi (τῶν ἄλλων συμμάχων) nu putem desigur hotărî care va fi fost factorul determinant în succesul care le-a încununat sforţările. Dac-ar fi să ne luăm după decretul în cinstea lui Hegesagoras, biruinţa s-ar fi datorat vitejiei personale a amiralului histrian, fiindcă îmbărbătîndu-şi luptătorii a început prin a învinge pe mesambrieni într-o bătălie în cursul căreia o corabie inamică a fost capturată cu întregul echipaj, după care — primind ajutorul apolloniaţilor şi al celorlalţi aliaţi — a pornit să asedieze Anchialosul, a cărui capitulare pare să fi însemnat sfîrşitul războiului.

[1] O insulă, după spusele lui Strabo, *Geogr.*, VII, 319: Ἀπολλωνία . . . τὸ πλέον τοῦ κτίσματος ἱδρυμένον ἔχουσα ἐν νησίῳ τινὶ [ὅπου] ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐξ οὗ Μᾶρκος Λεύκολλος τὸν κολοσσὸν ἦρε καὶ ἀνέθηκεν ἐν τῷ Καπετολίῳ τὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, Καλαμίδος ἔργον.

[2] În afară de pasajul din *Geographica* reprodus în nota precedentă, cf. Plinius, N.H., XXXIV 39: . . . *moles quippe excogitatas videmus statuarum, quas colossaeas vocant, turribus pares. Talis est in Capitolio Apollo tralatus a M. Lucullo ex Apollonia Ponti urbe, XXX cubitorum, D talentis factus .*

[3] Folosirea pluralului în acest loc creează unele dificultăţi, avînd în vedere faptul că, după ştiinţa noastră, Apollonia n-a controlat alte porturi în afară de Anchialos. Aşa fiind, în pasajul pe care-l comentăm, λιμένας poate să însemne fie cele două porturi pe care le avea Apollonia, după mărturia geografului antic (ἔχουσαν καὶ λιμένας μεγάλους δύο: Anon., *Per. Ponti Eux.*, 85 = CGM, I, p. 421), fie micile golfuri care, de-a lungul coastei, puteau sluji la debarcarea duşmanilor.

www.cimec.ro

Cît vorbim de Anchialos, să ne fie îngăduit a observa că în partea de motivare a decretului unde se pomenește de invadarea portului de trupele mesambriene la începutul războiului, decretul face precizarea că această ocupare a cauzat Apolloniei pierderi considerabile, fiind afectate mai ales veniturile orașului : διὸ συνέβαινεν τήν τε πόλιν καὶ τὰς προσόδους μεγάλα βλάπτεσθαι. Se subliniază astfel, de la început, caracterul economic al unui război între două cetăți comerciale (oricare va fi fost motivul conflictului : controlul golfului Burgas sau exploatarea sării din lagune) și, cu același prilej, se lasă să se înțeleagă (lucru pe care nu e întîia oară că-l notăm) că în cursul unei întregi perioade de ostilități mesambrienii învingători exploataseră pentru ei veniturile portului cucerit, slăbind prin aceasta finanțele adversarilor [1].

Ajutîndu-i să-și restabilească situația, histrienii — alături de ceilalți aliați — aduceau un mare serviciu apolloniaților, binefacere pe care decretul încearcă s-o răsplătească acordînd histrienilor și reprezentantului lor, amiralul Hegesagoras, distincțiile obișnuite în asemenea împrejurări. Onorurile sînt enumerate în partea păstrată a textului, spre sfîrșit, și ele constau în esență în lauda (ἔπαινος) acordată poporului prieten și amiralului victorios, acestuia din urmă oferindu-i-se o coroană de aur și o statuie de bronz. Cu acest prilej, poporul histrian (δῆμος Ἰστριανῶν) e desemnat nu numai ca «unit prin sînge» cu apolloniații, dar și ca «popor amic și aliat» (φίλον ὄντα καὶ συγγενῆ καὶ σύμμαχον). Cît despre onorurile decernate lui Hegesagoras, ceea ce merită să fie mai ales reținut, e faptul că statuia trebuia să-l reprezinte «înarmat» (ἐν ὅπλοις) [2], pe prora unei corăbii (ἐπ'ἐμ[β]όλου), și că această statuie urma să fie expusă în templul lui Apollo Tămăduitorul (εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ), ceea ce, așa cum s-a mai spus, constituie o dovadă puternică în favoarea provenienței apolloniate a decretului.

O altă particularitate care merită a fi relevată, în această ordine de idei, e aceea că proclamarea marilor fapte ale lui Hegesagoras trebuia să aibă loc cu prilejul sărbătorilor în cinstea lui Dionysos (ἐν τοῖς Διονυσίοις). După cîte știm, e prima mențiune a sărbătorii Dionysiilor la Apollonia, lucru ce nu trebuie să ne surprindă, întrucît numărul inscripțiilor descoperite pînă astăzi în acest oraș e destul de restrîns. Cu atît mai multă importanță are indicația care vine să completeze astfel cunoștințele privitoare la viața religioasă a unei cetăți care, ca și celelalte colonii grecești de pe coasta tracă [3], nu putea să nu cinstească pe fiul Semelei aproape tot atît ca și pe cel al Latonei.

În sfîrșit, referindu-ne tot la onorurile votate pentru Hegesagoras, să nu uităm a releva în rîndurile 39—41 ale documentului clauza potrivit căreia decretul votat de Adunarea Poporului din Apollonia trebuia adus la cuno-

[1] Asupra taxelor de ancorare în porturi, în antichitatea greacă, ca și asupra drepturilor percepute pe mărfurile importate și exportate (ἑλλιμήνιον, πεντεκοστή), vezi J. H. Thiel, *Klio*, XX, 1927, p. 62 și urm.; A. Andreades, *A History of Greek Public Finance*, I. (Cambridge Mass, 1933) p. 138 și urm., p. 147; W. Schwahn, RE, V A, col. 243—244, 255—257.

[2] Tot așa, la capătul victoriilor sale strălucite, locuitorii Chersonesului hotărăsc să-i înalțe lui Diophantos εἰκόνα χαλκέαν ἔνοπλον (Syll.[3], 709, rîndurile 51—52). Cf. decretul din Mesambria IGB, I 313, rîndurile 3 și 9, iar asupra sensului exact al expresiei citate, G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen, 1957, p. 77.

[3] IGB, I, 13, 14, 20, 22, 23 (Dionysopolis); 50 (Odessos); 307, 323 (?) 324, 351 (Mesambria).

www.cimec.ro

ştinţă, în chip oficial, autorităţilor histriene[1], pentru ca şi acestea să-l proclame cu prilejul adunărilor şi concursurilor de tot felul: ἀναγγεῖλαι δὲ τὰς τειμὰς καὶ ἐν Ἴστρωι ἐν τοῖς συν[όδοις καὶ ἐν τ]οῖς ἀγῶσιν ἀ[ε]ὶ ποιουμένους τὴν ἀναγγε[λίαν τούς...]. Numele colegiului de magistraţi sortit să ducă la îndeplinire această sarcină nu ni s-a păstrat, dar acesta nu-i în fond decît un amănunt : fie că ar fi vorba de ἄρχοντες sau de ἡγεμόνες, — de mai multe ori menţionaţi la Histria în inscripţiile vremii, în legătură cu asigurarea publicităţii hotărîrilor Adunării[2], — ceea ce merită mai ales să fie reţinut este existenţa la Histria, în vremea decretului, a unor sărbători şi concursuri ale căror menţiuni au devenit tot mai dese în ultimii ani[3].

Cu totul alta e problema ridicată de un alt aspect al decretului, vrem să spunem : lumina pe care o aruncă asupra situaţiei de ansamblu a oraşului într-o perioadă înfăţişată în cele mai noi descoperiri epigrafice ca o perioadă de criză — deopotrivă politică, economică şi socială. Aşa trebuie, într-adevăr, socotiţi ultimii ani ai sec. III, cînd Histria cunoaşte urmările dureroase ale instabilităţii cauzate de frămîntările din masa triburilor trace după dispariţia regatului din Tylis, şi pe care stabilirea bastarnilor în delta Dunării, în primii ani ai sec. II, vine s-o agraveze[4]. Aşa trebuie considerată o perioadă care — în acelaşi timp cu ameninţările din afară — cunoaşte înmulţirea tulburărilor provocate de sărăcirea crescîndă a unei mari părţi a populaţiei, obligată să-şi aştepte mijloacele de trai fie de la generozitatea « binefăcătorilor » (εὐεργέται), ale căror nume ni s-au păstrat[5], fie de la distribuţiile periodice ale unei instituţii de asistenţă (σιτωνία, σιτικὰ χρήματα), şi ea pomenită în mai multe rînduri în documentele vremii[6].

Prinsă între aceste două ameninţări, — internă şi externă, — cum a putut oare Histria să răspundă fără întîrziere apelului Apolloniei, cum a găsit mijloacele de a echipa o escadră a cărei intervenţie oportună avea să hotărască soarta războiului? La această întrebare se poate răspunde fie punînd la îndoială ştirile privind situaţia Histriei în jurul anului 200, fie pe acelea din decretul pentru Hegesagoras referitoare la importanţa corpului expediţionar pus sub comanda

---

[1] Pentru un caz analog chiar în Apollonia, cf. IGB I 391, unde se vorbeşte de un cetăţean din Callatis onorat aproape în acelaşi fel ca Hegesagoras: [... οἵτινες ἐλθόν]τες πρὸς Καλλ[ατιανοὺς τό τε ψήφισμα ἀποδ]ώσουσιν καὶ ἀξιώσου[σιν αὐτοὺς τόπεν συγχω]ρῆσαι, εἰς δ᾽ ἀνατεθή[σεται ἡ εἰκὼν καὶ ἀναγ]γέλιαν ποιή(σα)σθαι κ.τ.λ.

[2] La textele citate de D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romînie*i, p. 50 — 51, adaugă un decret inedit (Muzeul Histria, inv. nr. 325), unde citim: ἀναγρά[ψαι δὲ] τοὺς ἡ[γε]μόνας [τὸ ψήφισ]μα τόδε... εἰς [τελαμόν]α λευκοῦ λίθου (fr. B. rîndurile 10—12). Despre *hegemoni* la Histria, în epoca elenistică, cf. *ibid.*, p. 48.

[3] Pentru σύνοδοι la Histria, vezi *Istros*, I, 1934, p. 123, rîndurile 15 şi urm.: ἄγε[ιν] δ[ὲ] αὐτοῦ καὶ ἡμέραν καθ᾽ ἕκασ[τ]ο[ν] ἐνια[υ]τὸ[ν]... [ἐν] ἧ[ι] θύσαντες τοῖς θεοῖς ἄ[γ]ουσιν τὴν [σ]ύνοδον... καὶ στεφανώσουσιν [αὐτ]ὸν χρυσ[ῶ]ι στεφάνωι (cf. de asemenea rîndurile 22, 26 şi 28): *Histria I* (Bucureşti, 1954), p. 477 nr. 1, 17 (cu îndreptările făcute de J. et L. Robert, RÉG, LXIII, 1955, p. 240); SCIV, VIII, 1956, p. 349, rîndul 11. Pentru ἀγῶνες: *Histria I*, nr. 1, 12; SCIV, V. 1954, p. 450 (cf. 457); VI 1955, p. 63, 9. La aceste mărturii se poate adăuga un *album* inedit (Muz. Histria, inv. nr. 259), care ne-a păstrat numele învingătorilor la un concurs de hymnozi (sec. II e.n.).

[4] Un tablou de ansamblu al acestor împrejurări, la D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romînie*i, p. 15 şi urm.

[5] Se pot citi în lucrarea menţionată în nota precedentă, p. 28 şi urm.

[6] D. M. Pippidi, *Contribuţii...*, p. 60 şi urm.; cf. de asemenea decretul inedit citat în nota 33, fr. A, rîndurile 3—6.

www.cimec.ro

acestuia din urmă. Logic, cele două poziții par singurele posibile, excluzîndu-se reciproc. Pe plan istoric, există însă posibilitatea de a le concilia, ținînd seamă de particularitățile stilului epigrafic, care, evitînd preciziunile și disimulînd anumite realități neplăcute [1], se complace a exalta meritele acelora pe care vrea să-i laude, exagerînd sistematic primejdiile cărora se pretinde că le-ar fi făcut față.

În cazul de față, cum informațiile pe care le avem la dispoziție provin din decrete onorifice, e indicat să le acceptăm *cum grano salis*, ținînd seama de tendința spre exagerare proprie acestui soi de documente. Siguri de a nu ne înșela, putem deci afirma că — deși reale — dificultățile prin care treceau histrienii în prima jumătate a sec. II n-au fost de natură a le anihila orice capacitate de rezistență sau veleitate de ofensivă. De asemenea, fără să ne gîndim a contesta utilitatea ajutorului dat apolloniaților cu prilejul atacului dezlănțuit împotriva lor de mesambrieni, e mai prudent să nu exagerăm nici importanța efectivelor puse sub comanda lui Hegesagoras, nici isprăvile strălucite, săvîrșite de acesta în cursul luptelor ce aveau să ducă la căderea orașului Anchialos. Chiar faptul că în cursul luptei care a precedat această cădere aliații au capturat *o singură* corabie inamică ar fi de ajuns, la nevoie, pentru a dovedi că forțele angajate în conflict nu erau cîtuși de puțin considerabile. Aceeași impresie se desprinde și din citirea rîndurilor 23—28, în care, preaslăvind valoarea personală a amiralului, redactorul decretului evită sistematic orice precizare în legătură cu împrejurările în care și-a dovedit bărbăția.

În loc să ne întrebăm, prin urmare, dacă la începutul sec. II Histria era sau nu slăbită (ceea ce nu poate fi pus la îndoială, dacă ne gîndim la situația strălucită pe care o avusese orașul în epocile arhaică și clasică [2]), și în loc să ne întrebăm dacă era capabilă să intervină într-un război la care o vedem participînd cu vigoare, după însăși mărturia celor pe care-i ajutase, să căutăm a stabili mai degrabă dacă decretul în cinstea lui Hegesagoras nu-i cumva în măsură să ne dea știri despre organizația militară și navală a cetății — domenii asupra cărora sîntem aproape complet lipsiți de informații. Abia dacă trebuie să mai amintim, într-adevăr, că, cu excepția colegiului de ἡγεμόνες, ale căror atribuții sînt de altfel puțin definite și pe care rarele mențiuni îi arată în legătură cu însărcinări de caracter mai mult civil decît militar [3], nu dispunem, pentru întreaga epocă elenistică, de nici o informație asupra organizării militare a Histriei : nici un colegiu de magistrați cu strictă competență militară sau navală, nici ofițeri de marină sau din armata de uscat [4]. Singurii demnitari avînd vreo legătură cu apărarea orașului, de care s-ar putea vorbi în cursul perioadei cuprinse între secolele III—I î.e.n., sînt acei ἐπιμεληταὶ τῶν τειχῶν menționați în decretul pentru Epicrates, fiul lui Nicobulos, [5] ori celebrul τειχοποιός Aristagoras, fiul

[1] Vezi exemplele citate de D. M. Pippidi, *Dacia*, N. S. I, 1957, p. 171—172.

[2] Pârvan, *Dacia* (trad. rom. de R. Vulpe) ed. II, București, 1957, p. 93 și urm.; Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 61 și urm.; 71 și urm.

[3] Vezi mai sus, p. 218 n. 2.

[4] Aceeași situație în celelalte colonii grecești de pe țărmul de vest al Pontului Euxin (cf. T.V. Blavatskaia, Западнопонтийские города VII — I v.d.n.e., Moscova, 1952, p. 194 și urm.). Abia dacă dispunem de cîteva vagi informații asupra instituției strategilor și a taxiarhilor la Mesambria (IGB I, 323, 325, 326).

[5] Asupra proveniență histriene a acestei inscripții misterioase, vezi studiul recent al lui D.M.Pippidi, JOAI, XLIII, 1956, Beibl. 63—76 (= *Contribuții...*, p. 113—122).

www.cimec.ro

lui Apaturios, lăudat de compatrioţii săi pentru că a luat asupră-şi refacerea incintei, puţin timp după cucerirea Histriei de geţii lui Burebista : ταγεὶς ὑπὸ τῶν πολειτῶν τειχοποιὸς ἀνδρη[ό]τατα καὶ γνησιώτατα τῆς ἐπιμελήας τῶν ἔργων προέστη, οὔτε σωματικῶν πόνων οὔτε τινὸς τῶν εἰς τὴν οἰκοδομίαν ἐνηκόντων λειφθείς[1].

Abia în timpul din urmă o informaţie importantă din acest punct de vedere ne-a fost adusă de o inscripţie descoperită acum treizeci de ani, dar în mare parte rămasă inedită[2], în care, în legătură cu un atac îndreptat împotriva Histriei de către duşmani al căror nume nu e menţionat, se spune că pentru a face faţă acestei primejdii autorităţile oraşului au fost nevoite să recurgă la angajarea de voluntari, dintre cetăţeni şi « barbarii » refugiaţi în interiorul incintei : λαβὼν τ[ῶν τε π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ συνφευγόν[των βα]ρβάρων ε[ἰς τὴν πόλιν κ.τ.λ.][3]. Această inscripţie datează din primii ani ai sec. II, ceea ce înseamnă că e puţin mai veche decît decretul pe care-l comentăm. De la un document la celălalt, organizarea militară a Histriei nu s-a putut schimba în chip radical, aşa că putem afirma — fără teamă de a ne înşela — că, cu prilejul războiului împotriva mesambrienilor, corpul expediţionar destinat să ajute pe apolloniaţi n-a fost nici el recrutat în condiţii diferite.

Tot ceea ce se ştie despre starea militară a coloniilor greceşti din Marea Neagră se potriveşte de altfel cu acest fel de a vedea lucrurile, lăsîndu-ne a înţelege că, neavînd forţe militare permanente, cetăţile se mulţumeau să înarmeze, în clipa primejdiei, o miliţie civică mai mult sau mai puţin numeroasă, după împrejurări[4]. Deosebit de instructive în această privinţă sînt indicaţiile oferite de decretul chersonesitan în cinstea lui Diophantos, fiul lui Asclepiodor, în care, înşirîndu-se luptele duse de acest general împotriva sciţilor lui Palacos, se menţionează în mai multe rînduri recrutările de cetăţeni în vederea cutărei sau cutărei acţiuni ofensive: παραλαβὼν τοὺς ἐν ἀκμᾶι τῶν πολιτᾶν ; sau ἀναλαβὼν. . . τῶν πολιτᾶν τοὺς δυνατωτάτους ; sau încă παραλαβὼν δὲ καὶ τῶν πολιτᾶν ἐπιλέκτους ἐμ πληρώμασι τρισί[5]. Aceeaşi situaţie se întîlneşte şi la Tomis, unde cu prilejul evenimentelor relatate de un faimos decret publicat la sfîrşitul secolului trecut de Gr. Tocilescu, se spune că pentru a face faţă pericolelor care ameninţau cetatea din pricina slăbirii zidului de înconjur, arhonţii (ἄρχοντες) s-au văzut obligaţi să sporească măsurile de precauţie, procedînd la înrolarea forţată a unui număr de « luptători aleşi » : δεδόχθαι τῆ[ι] βουλῆ[ι] καὶ τῶι δήμωι, ἑλέσθαι ἡγεμόνας ἐκ πάντων τῶν πολ[ε]ιτῶν ἤδη δύο, οἵτινες καταγράψουσιν ἄνδρ[ας] ἐπιλέκτους τεσσαράκοντα τοὺς ἐφημερεύσοντας ἐπὶ τῶν πυλῶν καὶ παρακοιτήσοντας τὰς νύκτας κ[αὶ] ἐφοδεύσοντας τὴν πόλιν, ἕως ἄν εἰς βελτίονα κατά-

[1] Syll.[3] 708, rîndurile 9—11.

[2] CRAI, 1933, p. 124; Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 87—90; M. Rostovtzev, *Skythien und der Bosporus*, I, Berlin, 1931, p. 493, n. 1; *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, II, p. 765—766.

[3] *Ovidiana. Recherches sur Ovide publiées à l'occasion du Bimillénaire de la naissance du poète* . . . . Paris, 1958, p. 389.

[4] Pentru cetăţile de pe ţărmul de nord al M. Negre, în general, vezi acum V. D. Blavatskii, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерномория Moscova, 1954.

[5] Syll.[3], 709, rîndurile 12, 19, 39—40.

www.cimec.ro

στασιν παραγενηθεὶς ὁ δῆμος καὶ διαφυγὼν τοὺς περ[ι]εστῶτας κινδύνους ἀποδῷ τὰς ἀξίας χάριτας τοῖ[ς] θεοῖς [1].

Evident că, pentru ca o soluție atît de expeditivă să fie de fiecare dată cu putință, era neapărat necesar ca recruții să fi primit cel puțin o pregătire militară elementară, ori de nu, măcar un antrenament sportiv. Tocmai aceasta e însă situația care se întîlnește la Histria, unde, așa cum putem acum afirma cu certitudine, în epoca elenistică a existat cel puțin un gimnaziu [2] (înzestrat cu tot ceea ce o astfel de instituție putea oferi în vederea exercițiilor fizice), alături de organizații de ἔφηβοι și de νέοι, a căror existență e atestată într-un document publicat de curînd [3]. Oricare va fi fost locul rezervat activității intelectuale în programul acestor două asociații (și credem că s-a mers prea departe făcîndu-se din ele niște adevărate instituții de învățămînt superior), educația atletică și, în general, exercițiile fizice au constituit desigur ocupația principală a celor care le alcătuiau. E ceea ce reiese din majoritatea documentelor adunate de Forbes în monografia sa despre νέοι [4], ca și dintr-un decret histrian în cinstea unui gimnaziarh din sec. II, în care, dacă nu se vorbește nicăieri de cursuri sau de conferințe [5], se citesc în schimb aluzii repetate la distribuțiile de ulei, care, după cum se știe, trebuie puse în legătură cu exercițiile de palestră [6].

Pentru a reveni la problema de care ne ocupăm, vom trage deci concluzia că la Histria, ca peste tot în lumea greacă, unde mijloacele materiale pentru întreținerea unei armate de mercenari lipseau, apărarea orașului era încredințată în epoca elenistică unei miliții formate din cetățeni, sprijiniți — în cazuri excepționale — de un corp auxiliar recrutat dintre « barbarii » care locuiau în

---

[1] Syll.[3] 731, rîndurile 12 și urm. În aceeași ordine de idei e de reținut, din acest ultim document, asprimea pedepselor prevăzute împotriva oricărui refuz de a asculta ordinele hegemonilor: τοὺς δὲ αἱρεθέντας ἡγεμόνας ἐξουσίαν ἔχειν ἀναγκάζειν καὶ ζημιοῦν ἑκάστης ἡμέρας ἀργυροῖς δέκ[α κ]αὶ πράσσειν τοὺς ἀτακτοῦντας τρόπον ὃν ἂν δύνωνται[ι, ἀ]ζημίους ὄντας καὶ ἀνυποδίκους . . . (rîndurile 19 și urm.)

[2] Pârvan, în *Dacia* II, 1925, p. 209, nr. 10; Em. Popescu, SCIV, VII, 1956, p. 349. Pentru epoca imperială, *Histria IV*, p. 688, nr. 5 și de asemenea, probabil, *Histria I*, p. 550, nr. 25 (dacă se acceptă corectura făcută de J. și L. Robert, RÉG, LXIII, 1955, p. 243).

[3] Em. Popescu, *ibid.*, p. 349 și urm.

[4] *Neoi. A Contribution to the Study of Greek Associations.* (Philological Monographs published by the American Philol. Association, II) Middletown Conn., 1933, p. 45 și urm. Acest aspect al pregătirii primite în gimnaziu a fost viguros subliniat de M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, II, Paris, 1950, p. 815 și urm.

[5] Acolo unde primul editor citea: ἐπ[εμελήθη μὲν τῆς τῶν] τε ἐφήβων καὶ [νέων παιδείας], cu mai multă dreptate, se pare, J. și L. Robert propun acum să se restituie: ἀγωγῆς (RÉG, LXXI, 1958, p. 281). Despre conferințele ținute la Histria, pentru tineret, de către un medic din Cyzic, vezi fragmentul de decret publicat de Em. Popescu, SCIV, VII, 1956, p. 347, cu observațiile făcute de J. și L. Robert, RÉG, LXXI, p. 281; despre conferințele din gimnazii, în general, E. Ziebarth, *Aus dem griechischen Schulwesen*, Leipzig, 1914, p. 122—123; L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris, p. 79—81; idem. *Études épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 12, 14, 42—43.

[6] Rîndurile 4—6 și 10—11 (corectate de J. și L. Robert, RÉG, LXXI, 1958, p. 281): παρέσχεν ἔλα[ιον] εἰς τὸν ὑ]πολιπὴ χρόνον τοῦ ἐ[νιαυτοῦ]. . . καὶ ἀλείψας καὶ γλυκίσας [ἔδωκε κατὰ τὴν σύ]νοδον νομὴν κ.τ.λ. Cf. de asemenea textele strînse de Ziebarth, *op. cit.*, p. 73—75; Forbes, *op. cit.*, p. 22 și urm., p. 30 și urm.; L. Robert, BCH, LIX, 1935, p. 450—452.

www.cimec.ro

Χώρα [1]. Oraşul avînd fortificaţiile sale [2], aceste slabe efective puteau fi de folos împotriva unor duşmani în general puţin numeroşi şi care, în plus, nu dispuneau de mijloace în măsură a le permite să asedieze o cetate. În aceste condiţii, o experienţă oricît de sumară în mînuirea armelor dădea putinţă cetăţenilor (πολῖται) să se transforme la nevoie în buni ὁπλῖται, şi acelaşi lucru trebuie să se fi întîmplat cu echipajele flotei, care, într-o cetate de marinari, n-au fost desigur niciodată greu de antrenat sau de completat [3].

Cel mult se poate pune întrebarea, în această ordine de idei, dacă, chiar în timpuri normale, n-a existat cumva la Histria o instituţie menită să faciliteze recrutarea, fie a armatei de uscat, fie a flotei. Diviziuni cu caracter politic şi militar ale masei cetăţeneşti se întîlnesc în mai multe părţi ale lumii greceşti [4] şi, în Histria chiar, într-o inscripţie din epoca romană în parte inedită, sînt pomenite — în legătură cu distribuţiile de bani făcute într-o anumită împrejurare de o preoteasă a Cybelei — unele subdiviziuni ale triburilor denumite πεντηκονταρχίαι: τοῖς [μὲ]ν γὰρ βουλευταῖς πᾶσιν καὶ γερουσιασταῖς καὶ Ταυριασταῖς καὶ ἰατροῖς καὶ παιδευταῖς καὶ τοῖς ἰδία καὶ ἐξ ὀνόματος καλουμένοις ἐκ δύο κατ' ἄνδρα δηναρ[ί]ων διανομὴν... ἔδωκεν, τοῖς δὲ ἐν ταῖς φυλαῖς κατὰ πεντηκονταρχίαν διανενεμημένοις κ.τ.λ. [5].

Fără îndoială că nu aci e locul unde au a fi examinate problemele pe care le pune acest text important, de altfel destul de mutilat : ele vor fi tratate cu atenţia cuvenită în comentariul care va însoţi ediţia acum în curs de pregătire. Totuşi, în privinţa sensului ce trebuie atribuit cuvintelor κατὰ πεντηκονταρχίαν,

[1] Vezi textul citat mai sus, p. 220.

[2] În lucrarea sa citată de mai multe ori (*Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, p. 20—21) D.M. Pippidi a respins ipoteza temerară a lui Patsch (*Sitzber. Akad. Wien.* Philos. Histor. Kl. 214, Bd. 1, Abhdl., p. 25), urmat de Hristo Danov (*op. cit.*, p. 61), după care, pînă în sec. II î.e.n., Histria n-ar fi avut un zid de incintă. Asupra incintei din epoca elenistică descoperită în cursul ultimelor săpături, vezi rapoartele anuale publicate în SCIV, II, 1951, p. 146—147; III, 1952, p. 243—246; IV, 1953, p. 104—113; V, 1954, p. 71—79; VI, 1955, p. 520—526.

[3] Fără să mergem pînă a pretinde că în epoca elenistică mînuirea vîslelor făcea parte din antrenamentul obişnuit al tineretului histrian, se poate presupune că — la fel ca şi în alte locuri ale Greciei metropolitane şi coloniale — cultul Dioscurilor (asupra cărora vezi mărturiile adunate mai sus p. 206 n. 1) a putut să favorizeze, în cetatea de pe malul lagunei Sinoe, organizarea de întreceri cu bărcile, asemănătoare acelora care, pentru a nu cita decît un exemplu, se celebrau în fiecare an la Athena de către efebi în onoarea divinităţilor numite Ἄνακες. Cf. I.G.II² 1006, 29: καὶ τῇ πομπῇ τῶν μεγάλων θεῶν ἐποιήσαντο τ[ῶν πλοίων τὴν ἄμιλλαν]; 1008, 18; ἐ[ποιήσαντο δὲ καὶ τῇ πομπῇ τῶν μεγ]άλων θεῶν [ἄμιλλαν ἐν τῷ λιμ]ένι καὶ τοῖς θεοῖς ἔθυσαν... texte citate de Deubner, *Attische Feste*, Berlin, 1956, p. 223, n.1. Asupra curselor de bărci organizate în cadrul cultului zeiţei Artemis Munychia, *ibid.*, p. 205 şi n. 4. În plus, S. Eitrem, *Heroen der Seefahrer*, în *Symb. Osloenses*, XIV, 1935, p. 53 şi urm.

[4] Cf. exemplele citate de G. Busolt, *Griechische Staatskunde*, München, 1920, p. 257 şi urm. Diviziunea cea mai des atestată este aceea în τριακάδες (e.g. Holleaux, CRAI, 1909, p. 279, Syll.³, 912), dar nu lipsesc nici cazurile cînd, alături de grupurile de treizeci, se întîlnesc în sînul aceleiaşi colectivităţi grupuri de cincizeci de cetăţeni: πεντηκοστύες. Astfel la Cos, în decretul SGDI 3611, rîndurile 21—22: τοὶ δὲ προστά[ται ἐπι]κλαρωσά[ντω αὐτὸν ἐπὶ φυλὰν] καὶ τριακ[άδα καὶ πεν]τηκοστύ[ν] şi, mai recent, într-un document publicat parţial de Herzog: τοὶ δὲ προστάται ἐπικλαρωσάντω αὐτοὺς ἐς φυλὰν καὶ τριακάδα καὶ πεντηκοστύν... cf. L. Robert, *Hellenica*, V. p. 5 şi urm., mai ales p. 10—12.

[5] E vorba de decretul pentru Aba, soţia lui Heracon, al cărui început a fost publicat în 1954 de Em. Popescu, SCIV, V, p. 450, dar din care au mai fost aflate fragmente noi, ce vor fi publicate de descoperitorul lor.

www.cimec.ro

ne putem exprima de pe acum convingerea că — fără a-l pune în legătură cu demnitarul naval denumit la Atena și în alte părți πεντηκόνταρχος [1] (altfel spus : cu organizarea marinei histriene) — termenul πεντηκονταρχία trebuie să fi indicat încă din vremea elenistică o subdiviziune a masei cetățenești al cărei rol, în timp de pace, era fără îndoială un rol politic, dar care își va fi avut utilitatea lui și la vreme de război, contribuind la ușurarea recrutării, atît în flotă cît și în armata de uscat.

Dimpotrivă, nu credem că se poate atribui o semnificație precisă termenului ναύαρχος [2], dat fiind că se întîlnește pentru întîia oară într-o inscripție din Istros. Nu vom stabili deci dacă în contextul unde apare indică o magistratură ordinară într-o cetate a cărei soartă a fost dintotdeauna legată strîns de posesiunea unei puteri navale, sau dacă e vorba pur și simplu de un titlu acordat pentru circumstanță unui șef de escadră cu puteri depline, pentru a cărui denumire limba greacă nu dispunea de un termen mai adecvat decît acel folosit în textul nostru [3].

Tot astfel, nu ne vom lua răspunderea de a evalua — fie și aproximativ — importanța forțelor puse sub ordinele lui Hegesagoras cu prilejul războiului provocat de agresiunea mesambrienilor. În această privință, documentul nostru se mulțumește cu aluzii ușoare, vorbind cînd de πλοῖα μακρά, cînd de στρατιῶται. Că, prin primul termen, trebuie să înțelegem quinqueremele folosite pretutindeni în epoca elenistică [4] e probabil, fără a o putea afirma cu toată certitudinea. Chiar dacă textul ar fi fost mai explicit în această privință, n-am putea totuși preciza din cîte unități era formată escadra trimisă în ajutorul apolloniaților. Cît de imprudent ar fi să exagerăm importanța corpului expediționar histrian în această împrejurare, am mai spus-o. Ne vom mulțumi să adăugăm că, într-o situație încă și mai gravă, războiul împotriva lui Saumakos, — care, înlăturînd pe cel din urmă Spartokid de pe tronul Bosforului, devenise stăpînul acestui regat, — locuitorii din Chersonesul Tauric, răspunzînd cererii de ajutor a trimisului lui Mithradate, Diophantos, se grăbiseră să-i pună la dispoziție trei echipaje : παραλαβὼν δὲ καὶ τῶν πολιτῶν ἐπιλέκτους, ἐμ πληρώμασι τρισί, ὁρμαθεὶς ἐκ τᾶς πόλεως ἁμῶν παρέλαβ[ε] μὲν Θεοδοσίαν καὶ Παντικάπαιον [5]. Orice s-ar crede însă despre importanța respectivă a celor două cetăți, potențialul de război al Histriei în vremea care ne reține atenția nu putea fi mult deosebit de acel al Chersonesului la sfîrșitul sec. II. Ne întemeiem deci pe această constatare pentru a susține că forțele comandate de amiralul Hegesagoras n-au putut fi mult superioare acelora puse la dispoziția lui Diophantos de orașul Chersonesos. Ajungem astfel la încheierea că — asemenea celor mai multe războaie dintre cetățile grecești — acel ale cărui împrejurări ne-au fost revelate de decretul pe care-l comentăm n-a putut folosi efective prea importante.

---

[1] Asupra acestui ofițer de marină, vezi textele adunate de Miltner, RE, XVI, col. 2031—2033; pentru pentecontarhi în armatele de uscat ale epocii elenistice, M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris, 1949, I, p. 557—559.

[2] Strack, RE, XVI, col. 1889—1896.

[3] Cf., cu titlu de exemplu, Herod., VII 59; Thuc., IV 11, 2; VIII 20, 1.

[4] W.W. Tarn, *Hellenistic Military and Naval Developments*, Cambridge, 1930, p. 122—123; Cf. Miltner, s.v. *Seewesen*, RE, Supplbd. V, col. 914.

[5] Syll., 709, rîndurile 39—40; cf. *supr.* p. 220.

www.cimec.ro

Nu acesta e de altminteri interesul de căpetenie al unui document care se impune atenţiei cercetătorului prin numeroase alte aspecte. De aceea, faptul de a fi relevat cîteva din ele, şi în special de a fi aruncat puţină lumină asupra istoriei Apolloniei într-o epocă despre care s-a putut spune cu dreptate că ne era « aproape în întregime necunoscută »[1], va îndreptăţi întrucîtva consideraţiile de pînă aci, puţin cam lungi, dar de bună seamă necesare.

ИСТРИЯ И АПОЛЛОНИЯ В ЭЛЛИНСКУЮ ЭПОХУ

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа основана на изучении недавно открытого аполлонского декрета, выпущенного в честь истрийского адмирала. Авторы данного исследования, подготовившие издание обнаруженного документа, относят его ко II веку до н.э. и намечают историю отношений между Истрией и понтической Аполлонией в эллинскую эпоху; они настаивают на военной помощи, оказанной Истрией Аполлонии по случаю войны начатой жителями Месембрии против этой крепости. Рассматривается обстановка и выявляются экономические причины конфликта, в котором участвовали и другие греческие колонии, расположенные на западном берегу Черного моря.

Полный вариант этой работы был опубликован на французском языке в журнале *Dacia N.S.*, III, 1959.

ISTROS ET APOLLONIE DU PONT À L'ÉPOQUE HELLÉNISTIQUE

RÉSUMÉ

Sur la foi d'un décret apolloniate en l'honneur d'un amiral histrien, document découvert récemment et dont ils procurent une édition où ils attribuent ce texte au IIe siècle av. notre ère, les auteurs donnent un raccourci de l'histoire des relations entre Istros et Apollonie du Pont à l'époque hellénistique.

Ils insistent sur l'assistance militaire offerte par la première cité à la seconde à l'occasion d'une guerre entreprise contre cette dernière par les habitants de Mesambria. Ils analysent également les circonstances et les causes économiques de ce conflit, dans lequel ont été impliquées aussi d'autres colonies grecques situées sur le littoral occidental de la mer Noire.

Une version intégrale en français de cette étude a été publiée dans la revue *Dacia* N.S., III, 1959, p. 235—258.

[1] Hr. Danov, *op. cit.*, p. 130.

www.cimec.ro

CICERO ÎN CILICIA *

DE

KAZIMIERZ KUMANIECKI

(Varşovia)

Cînd, la 1 mai 51, Cicero pleca din Roma, dispoziţia lui nu era prea bună şi, după cum afirmă chiar el într-una din scrisorile sale, « îşi ascundea cu greu supărarea ». Îl neliniştea mai ales situaţia provinciei pe care trebuia s-o preia de la predecesorul său Appius Claudius Pulcher, fratele mai mare al lui Clodius. Îl mai neliniştea şi întrebarea dacă în timpul guvernării nu va trebui să se lupte cu parţii, care, recîştigînd Mesopotamia în urma războiului cu Crassus, se aflau acum la Eufrat şi, contînd pe simpatia populaţiei din Asia Mică, ar fi putut invada cu uşurinţă Siria, trecînd lanţul munţilor Amanus, care formau graniţa între Siria şi Cilicia. Lipsit cu totul de preocupări şi de talente militare, Cicero nu se vedea bucuros în rolul unui viitor comandant. Pe deasupra şi numărul trupelor din provincie era foarte redus, iar consulul Servius Sulpicius Rufus nu se arătase de acord cu recrutări suplimentare în Italia (Cf. *Ad fam.* 3,3,1). De aceea Cicero, chiar după plecarea sa din Roma, stăruia mereu, în scrisorile sale pe lîngă Atticus, pentru ca, prin mijlocirea consulului Marcellus, acesta să obţină dreptul de a recruta trupe suplimentare. Mai mult decît orice îl chinuia însă gîndul că era silit să părăsească Italia tocmai într-o vreme cînd — după părerea lui — prezenţa sa în Roma era mai necesară. O hotărîre a senatului ca aceea care prevedea să se retragă lui Caesar guvernămîntul Galiei putea duce, în judecata lui Cicero, la evenimente neprevăzute şi periculoase. De aceea, la plecare, acesta l-a rugat pe prietenul său Coelius Rufus să-i relateze cît mai amănunţit desfăşurarea evenimentelor.

La aceste griji mari se adăugau şi altele mai mici: cei 800 000 de sesterţi pe care îi datora lui Caesar şi pentru achitarea cărora nu înceta să ceară sprijinul lui Atticus (*Ad Att.*, 5,4 pass.); ţinerea în frîu a propriei sale cohorte pretoriene, compusă din tineri nobili înclinaţi spre abuzuri, în sfîrşit mări-

* Paginile ce urmează reprezintă un capitol dintr-o amplă monografie închinată de autor lui Cicero, de curînd apărută în limba polonă (Varşovia, 1959).

www.cimec.ro

tişul Tulliei, care tocmai divorţase de Crassipes. Unul dintre candidaţi, Servius Sulpicius, pentru care peţea Servilia, soţia lui Appius Claudius, nu-i plăcea fiicei, iar al doilea, Dolabella, nu-l prea încînta pe tată (*Ad Att.*, 5,4,1). Dar nu numai fiica îi pricinuia necazuri lui Cicero. Nu mai puţine supărări îi producea căsătoria Pomponiei cu Quintus, care putea să arunce o umbră şi asupra prieteniei celor doi fraţi cu Atticus. În timpul şederii lui Cicero la Arcanum s-a ajuns la neînţelegeri familiale în urma cărora, jignită, Pomponia n-a mai vrut să stea la masă cu familia lui Cicero. Dacă în trecut Marcus Cicero căuta să exercite o influenţă moderatoare asupra impulsivului său frate, acum se situa de partea acestuia. În scrisoarea către Atticus, Cicero scrie (*Ad Att.*, 5,1,3): « Niciodată fratele meu n-a dat dovadă de mai multă drăgălăşenie iar sora ta de mai multă asprime. Poţi să-i spui din parte-mi că, în această împrejurare, s-a purtat nepoliticos ».

În drum spre Brundisium, unde trebuia să se îmbarce pe o corabie spre Grecia, Cicero s-a oprit la proprietăţile sale: pînă la Tusculum l-a condus Atticus, rugîndu-l să intervină în neînţelegerile dintre Quintus şi Pomponia; la 3 mai s-a întîlnit cu fratele său la Arpinum; de acolo, la 4 mai, a vizitat proprietatea fratelui său de la Arcanum, cu gîndul să aplaneze neînţelegerile de care îi vorbise Atticus. Misiunea aceasta n-a prea reuşit, de vreme ce s-a ajuns la o înăsprire a raporturilor dintre soţi. Înainte de a-şi continua drumul, Cicero şi-a mai vizitat şi proprietatea de la Aquinum, îndreptîndu-se apoi prin Formiae spre Minturnae, unde a ajuns la 5 sau 6 mai. Aici s-a despărţit de Aulus Torquatus, care-l însoţise tot drumul. La 7 mai Cicero a ajuns la proprietatea următoare, care se găsea pe drumul ce trecea prin Cumae. Acolo a dat parcă peste « o mică Romă, atîţi oameni se strînseseră în jurul [său] » (*Ad Att.*, 5, 2, 2). Dintre cei ce l-au vizitat pe Cicero, cea mai mare bucurie i-a făcut-o Hortensius, care venise dintr-o localitate învecinată, Bauli; i-a făcut plăcere şi vizita lui Gaius Furnius, ales de curînd tribun al poporului. Chiar de-atunci, Cicero i-a rugat pe toţi aceştia să-l ajute, exercitîndu-şi toată influenţa ca nu cumva să i se prelungească mandatul de guvernator al Ciliciei.

Următoarea oprire a făcut-o la proprietatea sa din Pompei, de unde la 10 mai trimite o nouă scrisoare către Atticus (*Ad Att.*, 5, 2). Toată vremea a fost neliniştit din cauza hotărîrii senatului de a i se retrage lui Caesar puterea în Galia şi din cauza zvonurilor (ulterior dovedite false), după care Caesar din proprie iniţiativă i-ar fi îndemnat pe locuitorii Galiei Transpadane să-şi aleagă *quattuorviri* în municipii, ceea ce însemna un pas spre acordarea cetăţeniei romane. În scrisoarea amintită (*Ad Att.*, 5, 2) Cicero îi scrie lui Atticus: « Mă tem de mari tulburări. Însă ştiri mai precise voi afla de abia de la Pompeius ».

Ultima proprietate a lui Cicero, situată în sudul Italiei, era Pompeianum, aşa că pentru restul drumului era nevoit să profite de ospitalitatea unor cunoscuţi. Noaptea de 10 spre 11 mai şi-a petrecut-o în *ager Trebulanus*, la cunoscutul său Pontius; la 11 mai spre seară a ajuns la Beneventum şi de acolo a trimis din nou o scrisoare către Atticus (5, 3). În aceasta, Cicero se ocupă din nou de toate problemele care-l nelinişteau, şi anume: căsnicia Tulliei şi candidaţii la mîna ei, datoria către Caesar şi recrutarea de trupe suplimentare. Problema datoriei apare în scrisorile următoare, din Venusia şi Tarent, redac-

www.cimec.ro

tate la 15, respectiv 19 mai (*Ad Att.*, 5, 5 şi 5, 6), şi expediate imediat după sosirea sa la Tarent. Aici a fost, timp de 3 zile, oaspetele lui Pompeius, care se afla în localitate pentru o cură. Din motive lesne de înţeles, Cicero nu putea să-şi informeze, în scris, prietenul despre convorbirile intime cu Pompeius. Totuşi, într-o frază adresată lui Atticus, lasă să se înţeleagă esenţialul acestor convorbiri: « plecînd de aici, am lăsat în Pompeius un cetăţean eminent, cît se poate de decis să respingă lucrul de care ne temem » (*Ad Att.*, 5, 7).

După o şedere de 3 zile la Tarent, Cicero a ajuns la Brundisium în ziua de 22 mai (*Ad fam.*, 3, 3, 1), unde a rămas 12 zile (*Ad Att.*, 5, 8, 1). La această întîrziere l-au silit atît « o boală uşoară » (*Ad Att.*, 5, 8, 1), cît şi aşteptarea lui Pomptinus, care urma să-l însoţească în calitate de legat.

Deoarece se temea de un război cu parţii, Cicero se străduia să-şi aleagă ca legaţi oameni cu experienţă militară, cîştigînd pentru această funcţie pe fratele său Quintus, pe Gaius Pomptinus, pe Marcus Anneius şi pe Lucius Tullius; dintre aceştia, cel mai mult se putea bizui pe fratele său, care, sub conducerea lui Caesar, făcuse şcoală serioasă în Galia, unde condusese singur mari unităţi militare; putea conta de asemenea şi pe Gaius Pomptinus, care la vremea sa, în timpul consulatului lui Cicero, arestase pe conjuraţi pe Pons Mulvius, iar mai tîrziu, în anul 61, ca guvernator al Galiei Narbonensis, învinsese pe allobrogi şi celebrase un triumf în anul 54; totuşi, cu Pomptinus nu s-a întîlnit la Brundisium, ci de abia la Atena. La Brundisium l-a ajuns pe Cicero ştirea că Milo, pe care-l apărase altă dată în faţa judecătorilor se plînge de faptul că prin intermediul unui libert al Terenţiei ar fi cumpărat o parte a bunurilor condamnatului, confiscate după proces. Cicero se adresează lui Atticus cu rugămintea să cerceteze întreaga problemă, explicîndu-i că, după sfatul lui Duronius, unul din prietenii lui Milo, permisese lui Filotimus să intre în asociaţie cu cumpărătorii bunurilor acestuia, pentru ca nu cumva un cumpărător cu totul străin şi rău voitor să-l lipsească pe Milo cu totul de sclavi şi pentru ca să se asigure zestrea Faustei, soţia acestuia (*Ad Att.*, 5, 8). Totuşi, dacă lucrul era de natură a produce nemulţumiri lui Milo, Filotimus n-avea decît să se retragă din asociaţie; hotărîrea rămînea la aprecierea lui Atticus (*Ad Att.*, 5, 8, 3): « Hotărăşte ceea ce ţi se va părea mai potrivit cu onoarea, numele şi interesul meu ». La Brundisium Cicero l-a întîlnit pe Quintus Fabius, legatul lui Claudius Pulcher, guvernatorul Ciliciei, care i-a arătat copia scrisorii prin care guvernatorul aducea la cunoştinţa senatului eliberarea a numeroşi soldaţi. E cert că asigurarea lui Fabius că în clipa plecării sale din provincie efectivul trupelor nu fusese încă micşorat, nu-l putea bucura prea mult. Două scrisori ale lui Cicero către Claudius Pulcher, deşi foarte cordiale, conţin o anumită notă de nelinişte; se desprinde din ele teama pentru situaţia provinciei. Caracteristice din acest punct de vedere sînt următoarele două propoziţii (*Ad fam.*, 3, 3, 2): « Din consideraţie pentru tine, sînt de acord cu tot ce vei decide, dar sînt ferm convins că vei hotărî tot ce vei socoti că-mi este favorabil ». Noua prietenie, care data din timpul funcţiei de augur a lui Cicero, cînd aceasta fusese asistat de Claudius, era pusă acum la încercare.

În jurul lui 5 iunie Cicero a părăsit Brundisium şi s-a îndreptat spre Dyrrachium, plutind apoi de-a lungul ţărmului ca să ajungă la 14 iunie la Actium, în golful Ambraciei. A călătorit încet, oprindu-se mai mult la Corcyra şi pe insulele Sybotice, între Corcyra şi Actium. Deoarece fraţii Cicero navigau

www.cimec.ro

de-a lungul posesiunilor din Epir ale lui Atticus, erau aprovizionaţi din belşug cu de-ale mîncării, ceea ce le-a permis aranjarea unor mese « demne de preoţii salieni » (*Ad Att.*, 5, 9, 1). Tot grupul a ajuns la Actium în cea mai bună dispoziţie. Aici trebuia să se ia o hotărîre în privinţa drumului spre Atena. Cicero a ales calea de uscat, nevoind să se expună oboselilor plutitului şi ale înconjurării capului Leucas; de bună seamă că şi consideraţiile pentru *decorum* au jucat un rol important. I se părea că apariţia sa la Patras pe nişte corăbii mici şi fără bagaje n-ar corespunde demnităţii unui proconsul. S-a îndreptat prin urmare către Atena pe uscat. În scrisoarea către Atticus din etapa aceasta, Cicero arată că s-a decis să se poarte cu grecii « cît mai modest şi cu măsură »; totodată îşi reînnoieşte rugămintea de a se preîntîmpina din vreme o eventuală prelungire a guvernării sale şi îi aduce aminte lui Atticus de necesitatea plătirii datoriei către Caesar.

La Atena Cicero a ajuns în jurul lui 25 iunie, locuind la filozoful academic Aristus, fratele cunoscutului conducător al Academiei, Antiochos din Ascalon (*Ad Att.*, 5, 10, 5). Şi Quintus a locuit la un filozof, la cunoscutul epicureu Xenon, a cărui locuinţă se afla în apropierea casei lui Aristus. Şederea la Atena, în mijlocul filozofilor şi a « podoabelor oraşului », i-a produs lui Cicero multă plăcere. Printre cei mai apropiaţi însoţitori şi prieteni ai săi se număra la data aceea duşmanul său de odinioară, Caninius Gallus, care în tot timpul şederii la Atena nu s-a dezlipit de lîngă el. Cicero şi-a recîştigat liniştea, cînd, după sosirea mult aşteptatului Pomptinus, legatul său, şi aceea a prietenului său Tullius (*Ad Att.*, 5, 11, 4), n-a mai lipsit nimeni dintre funcţionarii şi legaţii care-l însoţeau. Comportarea parţilor îl umplea de speranţe pentru viitor şi tot ce-şi dorea era doar « ca zeii să facă să fie întotdeauna aşa » (*ib.*). Se bucura mai ales de purtarea suitei sale despre care scria: « Te asigur că pînă acum nici eu şi nici vreunul dintre însoţitorii mei n-am constituit o povară nici pentru oraşe, nici pentru persoanele particulare; nu luăm nici măcar ceea ce ne permite legea Iulia. Toţi însoţitorii mei au hotărît să păstreze bunul meu nume » (*Ad Att.*, 5, 10, 2). În scrisoarea din 6 Iulie (*Ad Att.*, 5, 11, 5) Cicero constată: « De-a lungul drumului meu prin Grecia, lumea se uită cu admiraţie la mine. Nu am nici un motiv, pînă acum, să mă plîng de oamenii mei şi mi se pare că ei îşi dau seama de firea mea, de misiunea lor şi de condiţiile în care i-am luat cu mine. Se îngrijesc de cinstea mea şi dacă zicătoarea — « cum e stăpîna... » e adevărată, nu se vor schimba nici pe viitor ».

În timpul şederii sale la Atena, Cicero a intervenit în problema ruinelor casei lui Epicur: ele se găseau pe terenul destinat de către Areopag nobilului roman exilat Gaius Memmius. Deoarece Patron, conducătorul de atunci al şcolii epicureice, şi alţi epicurei ţineau foarte mult ca acest teren să nu fie acoperit de construcţii, s-au adresat lui Cicero, rugîndu-l să intervină, cîtă vreme se găsea încă la Roma. Acum însă, profitînd de prezenţa lui la Atena, au hotărît să se ocupe îndeaproape de această problemă. La rugămintea lor, Cicero s-a adresat în scris lui Memmius, care la acea dată lipsea din Atena, ca să renunţe la construirea unei clădiri pe acel loc. Cicero subliniază în această scrisoare că, avînd în vedere prietenia care-l leagă de Patron, ţine să fie luată în considerare cererea epicureilor, deşi el nu împărtăşeşte părerile lor filozofice. În această scrisoare îi demonstrează lui Memmius că nu trebuie să se

www.cimec.ro

opună unui astfel de « mărunţiş », dacă Patron ţine atît de mult la aceste ruine. « Ar fi mai greu să ţi se ierte ţie decît lui, mai ales că vă certaţi pentru un amănunt... Dacă ar fi să-i criticăm zelul, ar trebui să condamnăm întreg felul său de viaţă şi de gîndire, conforme cu filozofia sa. Însă, pe Hercules, nici faţă de el şi nici faţă de alţi epicurei nu simt vreo repulsie deosebită: mai degrabă trebuie să-l iertăm că se îngrijeşte atît de mult de un asemenea lucru şi aceasta cu atît mai mult cu cît nu o face din rea voinţă, ci din prostie » (*Ad fam.*, 13, 1, 4). Cicero îşi încheie scrisoarea cu cuvintele: « Te rog deci să scrii oamenilor tăi să obţină revocarea hotărîrii Areopagului, cu propriul tău consimţămînt » (*Ad fam.*, 13, 1, 5). Din această scrisoare reiese o adîncă omenie şi respectul pe care Cicero ştie să-l manifeste faţă de o concepţie diferită de a sa; mai trebuie admirată şi măestria cu care foloseşte argumentele spre a convinge pe cel căruia îi este adresată scrisoarea.

Primele ştiri trimise de către Coelius Rufus, Cicero le-a primit încă înainte de plecarea sa de la Atena. Coelius Rufus, vechi prieten al lui Cicero, a luat în serios rugămintea acestuia, dar, deoarece era prea leneş ca să transcrie personal toate edictele şi hotărîrile senatului şi să înregistreze toate zvonurile care circulau prin oraş, a angajat în acest scop pe cineva anume (*Ad fam.*, 8, 1, 1). Acesta nu a neglijat să-i transmită lui Cicero chiar numele gladiatorilor care apăreau în arenă şi lista proceselor amînate (*Ad fam.*, 2, 8, 1). Scrisoarea din 25 mai, anexată acestui pachet de ştiri, cuprindea de altfel şi două informaţii interesante şi adevărate: amînarea de către consulul Marcellus, pînă la 1 iulie, a propunerii « referitoare la urmaşul lui Caesar în Galia » şi zvonurile cu privire la Caesar: acesta ar fi fost asediat de către bellovaci şi izolat de restul armatei. După relatarea lui Coelius, adversarii lui Caesar erau bucuroşi de acest insucces, dar se temeau să vorbească deschis despre el. Unul dintre cei mai înrăiţi optimaţi, Domitius Ahenobarbus ar fi răspîndit toate acestea pe ascuns « ducînd degetul la gură ». Alături de aceste ştiri Coelius transmitea şi un zvon care l-a înveselit desigur pe fostul consul. Imediat după plecarea lui Cicero, s-a răspîndit vestea că ar fi fost omorît, în timpul călătoriei, de duşmanul său Quintus Pompeius, fostul tribun al poporului, care se afla în exil (*Ad fam.*, 8, 1, 3—4).

Primind atîtea ştiri, dovada marelui zel al tînărului său prieten, de bună seamă Cicero a zîmbit, de vreme ce în scrisoarea prin care confirmă primirea lor menţionează că nu-l interesează lista proceselor amînate şi nici lista gladiatorilor: « N-am pretenţia să-mi relatezi nici măcar cele mai importante lucruri, dacă nu mă privesc personal. Nu aştept de la tine ştiri despre prezent ci — ca de la un om înzestrat cu darul previziunii — despre viitor » (*Ad fam.*, 2, 8, 1).

Călătoria de la Atena la Efes a durat 16 zile. Corăbiile rhodiene cu fundul plat, pe care călătorea Cicero cu suita sa, nu ofereau suficientă siguranţă în perioada intemperiilor, iar marea era furtunoasă. De aceea Cicero nu se grăbea şi se oprea chiar pe insulele mici. Încă din prima zi de călătorie a început să sufle un vînt potrivnic, încît cu greu au ajuns la capul Zoster, unde au aşteptat toată ziua următoare, adică 7 iulie, o schimbare a vîntului. La 8 iulie a părăsit Zoster-ul, pe o vreme frumoasă şi, oprindu-se pe insuliţele Keos, Gyaros şi Siros, au ajuns la 11 iulie la Delos. Pe insuliţa Gyaros îl aştepta a doua scrisoare a lui Coelius (*Ad fam.*, 8, 2, 1). Ea aducea ştirea neplăcută că pe Messalla, care fusese achitat în procesul *de ambitu*, îl ameninţa

www.cimec.ro

un nou proces pe baza legii *de sodaliciis*. Din Delos Cicero trimite o scrisoare către Atticus şi Hortensius cu rugămintea de a-l ajuta pe Messalla (*Ad Att.*, 5, 12, 2).

Şederea în insula Delos s-a prelungit din nou, în aşteptarea unor vînturi favorabile, care să permită continuarea navigaţiei spre Samos. Acolo îl aşteptau numeroase delegaţii ale oraşelor greceşti şi multe persoane particulare, care doreau să discute treburile lor cu noul guvernator. La fel s-au petrecut lucrurile şi la Efes, unde Cicero a ajuns la 22 iulie, salutat deopotrivă de arendaşii veniturilor publice şi de reprezentanţii oraşelor greceşti. Fără îndoială că interesele acestor două grupe erau contradictorii, deoarece în toate provinciile romane arendaşii căutau să stoarcă cît mai mult de la populaţia locală. Cicero, ca toţi guvernatorii « drepţi », socotea că trebuie să « satisfacă ambele părţi » (*Ad Att.*, 5, 13). Sarcina aceasta îi era uşurată de faptul că, în clipa sosirii, convenţiile între arendaşii impozitelor şi reprezentanţii oraşelor erau deja încheiate. Totuşi, chiar la Efes, noul guvernator a putut face cunoştinţă cu metodele teroriste de exploatare folosite de predecesorul său Appius Claudius Pulcher. Printre delegaţiile venite să-l salute pe Cicero la Efes, se afla şi delegaţia oraşului Salamina din insula Cipru, care făcea parte din provincia Cilicia şi care s-a plîns de actele de samavolnicie săvîrşite de prefectul de acolo, Scaptius. Acesta era un cămătar, care împrumutase oraşului Salamina o sumă de bani cu o dobîndă anuală de 48%, în timp ce procentele normale erau doar de 12%. În realitate, creditorul oraşului nu era Scaptius, ci ginerele lui Appius, Marcus Brutus, care în calitate de senator nu avea voie să se ocupe cu camăta în mod oficial. Avînd în vedere jena financiară în care se găsea oraşul grevat peste măsură de procente, Brutus urmărea să stoarcă pentru orice eventualitate sumele datorate. Cu ajutorul socrului său obţinuse ca Scaptius să devină prefect al Salaminei, ceea ce a făcut posibilă strîngerea datoriilor împreună cu procentele cămătăreşti. Scaptius, avînd la dispoziţie o unitate de cavalerie, a împins atît de departe lipsa de scrupule în urmărirea datoriilor încît a înconjurat cu armată clădirea consiliului orăşenesc, cu care ocazie cinci consilieri au murit de foame. Informat de aceste lucruri, Cicero a îndepărtat fără întîrziere armata de pe insulă, rechemîndu-l şi pe Scaptius din funcţia pe care o ocupa; totodată a stabilit principiul că, în timpul guvernării sale, nici un om de afaceri nu va putea să ocupe o funcţie militară.

În Efes, Cicero a zăbovit 4 zile, primind pe prietenul său Nigidius Figulus şi pe filozoful Kratyppos, ambii veniţi în mod special de la Mitilene ca să-l întîlnească. La 26 iulie Cicero a părăsit Efesul şi în ziua următoare ajunge la Tralles. Aici îl aştepta Lucius Lucilius cu o scrisoare din partea lui Appius Claudius şi cu ştirea că pe acesta din urmă nu-l va mai găsi în Laodicea, deoarece pornise spre Tarsos. Cicero a căpătat astfel certitudinea că Appius evită să-l vadă, deoarece nici întîlnirea anterioară, fixată de Appius în Pamfilia, la Side, nici acea de acum, din Laodicea, n-au avut loc. Cu toate acestea Cicero i-a trimis lui Appius o scrisoare politicoasă (*Ad fam.*, 3,5), asigurîndu-l de prietenia şi de recunoştinţa sa pentru faptul de « a fi pregătit totul astfel, încît să uşureze activitatea noului guvernator », indicîndu-i totodată şi traseul călătoriei sale mai departe (*Ad fam.*, 3, 5, 2). Cu excepţia acestor neajunsuri, Cicero continua să fie în cea mai bună dispoziţie la Tralles. Îl bucura primirea

www.cimec.ro

favorabilă făcută de greci şi faptul că, în legătură cu aceasta, « nu a mai dat loc la nici un fel de cheltuieli » (*Ad Att.*, 5, 14, 2). De asemenea a primit cu mulţumire ştirea că parţii stăteau liniştiţi, că Appius a potolit o răscoală a trupelor şi că solda de la 15 iulie fusese plătită (*ibidem*). Totuşi, la 31 iulie această dispoziţie sufletească s-a schimbat, în oraşul Laodicea.

Ca să avem o imagine mai clară a situaţiei, trebuie amintit că în componenţa provinciei a cărei administrare o prelua Cicero intrau, în afara Ciliciei, şi 3 dieceze asiatice, mai precis frigiene: Pamfilia, Lykaonia cu oraşele Ikonium, Isauria, Pisidia şi insula Cipru. Laodicea era prin urmare primul oraş în care Cicero apărea în calitate de guvernator. Iată cum descrie el impresiile sale din acest oraş (*Ad Att.*, 5, 15, 1—2): «... Mă întrebi cum trăiesc aici? ... Mi-e dor de lume, de for, de Roma, de casă, de voi... Aici am cheltuieli uriaşe. Dezinteresarea materială, pe care, după sfatul tău, am luat-o ca principiu, este împinsă atît de departe încît mă îndoiesc că-ţi voi putea plăti datoria fără a contracta un nou împrumut. Nu dau la iveală rănile făcute acestei provincii de către Appius, dar ele sînt atît de uriaşe, încît nu e posibil să le acopăr ». Rănile acestea i se arătau tot mai limpede, pe măsură ce vizita celelalte oraşe ale diecezelor asiatice. După Laodicea, Cicero, a vizitat Apamea, unde a zăbovit 4 zile, apoi Synnada, unde s-a oprit 3 zile, în sfîrşit Philomelium, unde de asemenea a petrecut 3 zile (*Ad fam.*, 15, 4, 2). « Pretutindeni — scrie el lui Cato, — făcînd cunoscut edictul meu pretorian în numeroase adunări, am uşurat oraşele de impozitele nemăsurate, de camăta grea şi de datoriile contractate cu procente foarte mari ». Lui Atticus îi caracterizează astfel situaţia din provincie: « Nicăieri n-aud altceva decît că nimeni nu poate să plătească impozitele fixate şi că au trebuit să vîndă tot ce aveau. Pretutindeni se aud numai plîngeri şi se văd doar pustiiri, care nu sînt opera unui om, ci a unei fiare sălbatice. Ce să-ţi mai spun? Sînt dezgustat » (*Ad Att.*, 5, 16, 2).

Dintre multele plîngeri înfăţişate lui Cicero, unele îl atacau pe Appius făţiş. La fel ca şi alţi guvernatori, acesta urmărise ca oraşele provinciilor guvernate de el, după terminarea perioadei sale de guvernare, să trimită la Roma delegaţii cu laude la adresa guvernatorului abia ieşit din funcţie. Delegaţiile acestea erau foarte costisitoare şi grevau în mod inutil echilibrul bugetar zdruncinat al provinciei jefuite. La Apamea, delegaţia oraşului s-a plîns de suma prea mare legată de cheltuielile călătoriei (*Ad fam.*, 3, 8, 2). După ce a ascultat delegaţia, Cicero a făcut cunoscut că el nu se împotriveşte ca delegaţii înşişi să acopere cheltuielile drumului, dar nu a fost de acord ca aceste cheltuieli să greveze bugetul oraşului. În afară de aceasta a interzis orice fel de plecări din provincie fără aprobarea sa. Aflînd de această hotărîre, Appius a interpretat-o ca pe o măsură îndreptată împotriva sa, ceea ce desigur că era adevărat, deoarece pe Cicero îl iritase comportarea lui Appius, care, evitînd întîlnirea cu succesorul, îşi prelungea în felul acesta guvernarea. Într-adevăr, în timpul cînd Cicero făcuse cunoscut edictul său pretorian şi ţinea judecăţi la Laodicea, Apamea şi în alte oraşe, Appius făcea acelaşi lucru la Tarsos. Deocamdată însă Cicero nu avea destul timp ca să se apuce de punerea în ordine a administraţiei provinciei, deoarece mult mai importantă era punerea în ordine a chestiunilor militare. Ca urmare a răscoalei nu de mult potolite a trupelor, la Philomelium se găseau 5 cohorte fără comandanţi şi chiar fără centurioni, în timp ce restul armatei stătea în tabără în Lycaonia (*Ad fam.*,

www.cimec.ro

15, 4,2). Din ordinul lui Cicero, Marcus Anneius urma să conducă toată armata la Iconium, cel mai mare oraş al Lycaoniei, iar Cicero însuşi se ocupa cu strîngerea unui corp de veterani şi a unor unităţi de cavalerie şi de trupe auxiliare, procurate de regii aliaţi cu Roma. La 17 august Cicero a ajuns la Iconium, iar la 28 august şi-a trecut în revistă trupele, destul de puţine la număr. Acestea cuprindeau abia două legiuni, despre care Coelius scria că « n-ar putea apăra nici măcar o trecătoare » (*Ad fam.* 8, 5, 1). La 29 august, cînd a avut intenţia să plece în Cilicia, au apărut la el trimişii regelui Antiochus din Commagene, aliatul romanilor, cu ştirea neliniştitoare că unităţi importante ale parţilor, sub conducerea prinţului moştenitor Pacorus, trec Eufratul. Desigur că nu se putea bănui în ce direcţie vor lovi parţii şi dacă vor ataca Syria sau şi Cappadocia, stăpînită de prietenul romanilor, Ariobarzanes. Cicero contînd pe cohorta pretoriană, care se afla la Epiphania şi care, pînă la un punct, reprezenta o apărare pentru cele două trecători ce duceau din munţii Aman în Cilicia, a socotit că cea mai ameninţată este Cappadocia şi a considerat oportun să-l apere pe Ariobarzanes. A pornit prin urmare cu armata de-a lungul lanţului munţilor Taurus, care separă Cappadocia de Cilicia, pentru ca, în caz de nevoie, să poată trece armata şi în Cilicia. Pe drum a trimis o scrisoare lui Appius Claudius, cerîndu-i să-i trimită cohortele care-i mai lipseau; cu toate pretenţiile pe care le conţinea, scrisoarea era formulată pe un ton prietenesc (*Ad fam.*, 3, 6). Trecînd graniţa Cappadociei, Cicero a stat cu tabăra sa 5 zile (de la 19 pînă la 24 septembrie) în localitatea Cybistra, pînă cînd a aflat că parţii nu ameninţă Cappadocia, ci dimpotrivă au atacat Syria. În timpul şederii sale lîngă Cybistra, Cicero era foarte încrezător. Este adevărat că armata sa era puţin numeroasă, dar Deiotarus, regele Galatiei, aliat al romanilor, trimisese soli cu promisiunea că se va înfăţişa şi el curînd, ceea ce însemna dintr-o dată o dublare a armatei. « ...De va fi nevoie » — scrie Cicero lui Atticus (5, 18, 2) — « ne vom apăra cu arma, sau măcar în întărituri ». I-a dat curaj şi credinţa aliaţilor. « Am aliaţi mai credincioşi decît oricare alt comandant, aliaţi pentru care blîndeţea şi dezinteresarea mea materială apar de-a dreptul de necrezut » (*ibidem*). Prezenţa lui Cicero în Cappadocia a întărit poziţia lui Ariobarzanes faţă de supuşii săi, deoarece unii dintre ei formaseră un complot împotriva regelui urît, atrăgînd în acest complot şi pe fratele regelui, pe care l-au îndemnat să primească coroana (*Ad fam.*, 15, 2, 6). Prezenţa trupelor romane a frînat şi intenţiile preotului suprem al templului Bellonei din Comana, care, avînd « destulă cavalerie, infanterie şi bani », vroia să-l răstoarne pe Ariobarzanes, devotat romanilor (*Ad fam.*, 15, 4, 6); acum însă, sub presiunea trupelor lui Cicero, acesta a fost silit « să renunţe de bună voie la domnie », iar, « regele fără a scoate sabia şi fără tulburări şi-a întărit puterea şi domnia ».

Astfel, Cicero, stînd cîteva zile în Cappadocia, a îndeplinit hotărîrea senatului, care ordonase apărarea regelui credincios romanilor. Prezenţa lui Cicero la Cappadocia a avut o importanţă mare pentru afacerile interne ale acestei ţări, deoarece i-a permis să arunce o privire şi asupra situaţiei financiare, care depindea de cămătarii romani. În scrisoarea către Atticus (6, 1, 4), el descrie astfel lucrurile: « Nu găseşti în toată lumea un regat mai jefuit, un rege mai sărac ». Nici măcar impozitele extraordinare impuse supuşilor n-au putut ajunge pentru plata procentelor pentru sumele împrumutate numai

www.cimec.ro

de la Pompeius. Printre creditorii regelui se număra şi Brutus, care, direct şi prin intermediul lui Atticus, căuta să-l convingă pe Cicero să strîngă procentele de la Ariobarzanes. Deoarece regele era gata să ofere lui Cicero o sumă de bani pentru ajutorul dat, Cicero a hotărît să renunţe la această sumă şi să-l determine pe rege s-o plătească lui Brutus. Regele a fost de acord cu această înţelegere, dar în cele din urmă şi-a schimbat hotărîrea, atunci cînd agenţii lui Pompeius i-au cerut să plătească mai întîi lui Pompeius; plata celor 200 talanţi datoraţi lui Pompeius regele s-a obligat s-o facă în decurs de 6 ani. Prin urmare Cicero a trebuit nu o dată să-i aducă aminte regelui Ariobarzanes de obligaţia faţă de Brutus; în iunie 50 Brutus a reuşit să încaseze de la rege o sută de talanţi (*Ad Att.*, 6, 3, 5). Avînd în vedere datoriile mari ale lui Ariobarzanes la bogătaşii romani, nu e de mirare că aceştia erau interesaţi în menţinerea la putere a datornicului lor, deoarece o dată cu căderea acestui « rege respectuos faţă de zei şi prieten al romanilor » (*Ad fam.*, 15, 2, 4), şi-ar fi pierdut şi ei creanţele lor.

Scrisorile şi informaţiile care soseau în timpul acesta de la diferiţii prieteni ai lui Cicero arătau că parţii se îndreaptă în direcţia Syriei. Avînd în vedere aceasta, Cicero a hotărît să se retragă din Cappadocia, şi, trecînd peste munţii Taurus, să intre în Cilicia; după un marş forţat a ajuns la 5 octombrie la Tarsos. Părăsind Cybistra, Cicero a trimis un raport, « consulilor, pretorilor, tribunilor poporului şi senatului » (*Ad fam.*, 15, 1, 5); dacă pînă atunci fusese încrezător în faţa pericolului care ameninţa atît din partea parţilor cît şi a localnicilor, acum Cicero nu ascunde gravitatea situaţiei şi o prezintă aşa cum este: « ...dacă nu veţi trimite o armată ca acea pe care o trimiteţi de obicei într-un război mare, se va ivi primejdia pierderii acestor provincii din care poporul roman scoate venituri mari. Nu se poate conta pe încorporarea cetăţenilor romani care locuiesc în această provincie, deoarece sînt foarte puţini, iar şi cei ce sînt fug de frică... Cît priveşte ajutoarele aliaţilor, datorită asprimii şi nedreptăţii guvernării noastre, sînt fie atît de neînsemnate că nu reprezintă un ajutor, fie atît de duşmănoase faţă de noi încît — pe cît se pare — nici nu se poate conta pe ele şi nici nu se poate avea încredere în ele... În ceea ce mă priveşte pe mine, deşi nu am decît o mînă de soldaţi, nu-mi va lipsi curajul şi — sper — nici înţelepciunea ».

La Tarsos nu l-a mai găsit pe Appius Pulcher, care între timp părăsise provincia. Cicero a ordonat să fie ocupaţi munţii Aman, care despărţeau Cilicia de Siria, iar el şi-a aşezat tabăra lîngă Epiphania, la 10 octombrie. Aici a aflat că situaţia se schimbase radical (*Ad fam.*, 15, 4). Parţii, care asediaseră capitala Syriei, se retraseseră, iar cvestorul Cassius îi urmărea cu armata. Primejdia fusese înlăturată fără participarea lui Cicero. Acesta însă nu vroia să se întoarcă fără laurii militari. Avînd în vedere că triburile de munteni, care simpatizau cu parţii, se răsculaseră împotriva puterii romane, Cicero a hotărît să « le pacifice ». Cele două legiuni aflate sub ordinele sale au executat această acţiune fără trudă şi fără a se expune la vreun pericol. Despre aceste întîmplări relatează astfel în scrisoarea către Cato (*Ad fam.*, 15, 4, 8—9): « La 12 octombrie am pornit cu armata fără bagaje şi a treia zi dimineaţa am fost pe vîrful munţilor Amanus. Aici am împărţit cohortele şi unităţile auxiliare; o grupă era condusă de mine împreună cu fratele meu, în calitate de legat. A doua de legatul Gaius Pomptinus, iar a treia de Marcus Anneius şi de Lucius

www.cimec.ro

Tullius. Majoritatea triburilor le-am atacat pe neașteptate și, tăindu-le drumul, le-am nimicit cu totul sau le-am luat în captivitate. Am cucerit Erana, principala localitate a Amanului, care mai degrabă seamănă cu un oraș decît cu un sat și de asemenea și Sepyra și Commoris, — care se află în partea stăpînită de Pomptinus; ei s-au apărat cu vitejie din zorii zilei pînă la ora 4 după masă. După ce am omorît mulți dușmani, am cucerit și alte 6 fortărețe, iar multe le-am ars. După aceasta ne-am așezat tabăra, timp de 4 zile, lîngă altarele lui Alexandru, și în acest timp am exterminat resturile acestor munteni tîlhari și am devastat țara pînă la granițele provinciei mele ». La 17 octombrie armata l-a aclamat pe Cicero ca *imperator*. La laurii oratorului s-au adăugat laurii de conducător militar.

Simțul dezvoltat al umorului și aprecierea corespunzătoare a posibilităților sale sînt atestate de cuvintele din scrisoarea sa către Atticus. Menționînd că timp de cîteva zile și-a așezat tabăra în același loc cu Alexandru cel Mare, adaugă: «Este un general ceva mai bun decît mine și decît tine» (*Ad Att.*, 5, 20, 3). Cu toate acestea, orgoliul înnăscut nu l-a lăsat să nu folosească această victorie pentru autoreclamă. Ca să umfle faptele sale de arme n-a șovăit să retușeze anumite amănunte. Dacă în scrisoarea către Cato scrie, în conformitate cu realitatea, că a procedat la acțiunea de pacificare de abia după primirea știrii despre retragerea parților de lîngă Antiohia (*Ad fam.*, 15, 4, 7—8), în scrisoarea către Atticus (5, 20, 3), mai întîi vorbește despre victoria sa și de abia după aceea adaugă: «Ecoul sosirii mele i-a umplut de frică pe parți și i-a dat curaj lui Cassius, închis în Antiohia, care a ajuns din urmă pe fugari și a repurtat o victorie mare asupra lor». Astfel unea printr-un raport de cauzalitate acțiunea de pacificare cu victoria lui Cassius asupra parților.

Dorința de-a repurta un triumf l-a ispitit de asemenea și pe noul guvernator al Syriei, Bibulus, care, mergînd pe urmele lui Cicero, a întreprins și el o acțiune de pacificare cu un rezultat mai puțin favorabil, deoarece cu această ocazie a pierdut o cohortă împreună cu comandanții ei (*Ad Att.*, 5, 20, 4).

Lui Cicero însă nu-i ajungea victoria aceasta și proclamarea sa ca *imperator* de către armată. Ca să-și întărească și mai mult gloria de comandant a hotărît la 18 octombrie să intre în partea independentă a Ciliciei și să cucerească orașul fortificat Pindenissus. Pretextul acestei agresiuni întru nimic justificate l-a găsit ușor, după cum citim în scrisoarea către Cato (*Ad fam.*, 15, 4, 10). «Deoarece locuitorii din Pindenissus au dat adăpost sclavilor fugiți de la noi și au așteptat cu nerăbdare sosirea parților, am socotit că, pentru onoarea statului roman, este de datoria mea să potolesc obrăznicia lor și prin aceasta să înfrîng mai ușor rezistența altora, care nu sînt mulțumiți cu stăpînirea mea». Asediul orașului Pindenissus a durat 57 zile și s-a terminat cu distrugerea și incendierea orașului în prima zi a Saturnalelor (17 decembrie). Toată prada a fost împărțită soldaților. În ziua a treia a Saturnalelor, adică 19 decembrie, cînd Cicero îi scria lui Atticus (5, 20, 5), de pe urma vînzării sclavilor se încasaseră douăsprezece milioane de sesterți. Cicero nu avea nici o îndoială în privința caracterului just al agresiunii sale, iar armata sa, care în timpul asediului nu pierduse nici un soldat, a sărbătorit vesel Saturnalele. După cucerirea orașului Pindenissus, Cicero a luat ostatici «de la

www.cimec.ro

tribul nu mai puțin obraznic și dușmănos romanilor al tebaranilor învecinați» (*Ad fam.*, 15, 4, 10), după care i-a poruncit lui Quintus să organizeze două tabere de iarnă pentru armată «în satele cucerite sau care nu erau încă cu totul pacificate». El însă a părăsit pe dată Cilicia și s-a îndreptat spre diocezele asiatice, spre Laodicea.

Dacă după victoria asupra muntenilor din Aman n-a trimis nici un fel de raport senatului, acum, după cucerirea orașului Pindenissus, Cicero începe să viseze la un triumf, iar pentru început la suplicații solemne, datorite unei victorii repurtate în baza unei hotărîri a senatului. În scopul acesta a scris în ianuarie un raport (care nu s-a păstrat) despre succesele repurtate și o scrisoare către Cato (*Ad fam.*, 15, 4), în care îl ruga destul de insistent să vorbească în senat pentru acordarea unei suplicații. Dar în această problemă s-a înșelat în privința prietenului său. Cato, ce-i drept, l-a lăudat pe Cicero și a prezentat un proiect de hotărîre care atesta că «Cicero prin înțelepciunea și dezinteresarea sa a apărat provincia, l-a salvat pe regele Ariobarzanes și regatul său și a întărit atașamentul aliaților față de republică», totuși, s-a pronunțat împotriva decernării unei suplicații (*Ad fam.*, 15, 5). În afară de Cato, împotriva suplicației s-au pronunțat și un oarecare Favonius, dușmanul lui Cicero, și Hirrus, care fusese înfrînt în alegerile de edil (*Ad. Att.*, 7, 1, 7). În ciuda acestor trei glasuri, hotărîrea referitoare la suplicație a trecut fără greutate prin senat și Cicero a putut să fie mulțumit. Mult timp însă a dăinuit în sufletul lui durerea pentru faptul că în acest caz Cato se ținuse atît de riguros de principiul, care altminteri nu mai era respectat de mult, după care o *supplicatio* trebuie să fie hotărîtă doar în cazul unei victorii mari, cînd sînt omorîți cel puțin 5000 de dușmani. În cazul lui Bibulus, Cato s-a pronunțat pentru o suplicație strălucită de 20 de zile. Chiar după un an Cicero îi scria încă lui Atticus: «Scuză-mă că nu pot să suport aceasta și nu o voi suporta» (*Ad Att.*, 7, 2, 7). În aceeași scrisoare îl asigura pe Atticus că dintru început nu s-a gîndit de loc la triumf și că aceasta i-a venit în cap abia după scrisoarea nerușinată a lui Bibulus către senat și după suplicația hotărîtă în cinstea aceluia, «care cît timp dușmanul era de partea aceasta a Eufratului nu s-a mișcat de loc» (*Ad Att.*, 7, 2, 6). Nedreptatea pe care o simțea Cicero a fost întreținută intenționat de către Caesar, care, dorind să despartă pe cei doi vechi prieteni, îi stîrnea felicitîndu-l deosebit de călduros pe Cicero pentru victoria sa și compătimindu-l din pricina nedreptății pe care i-o făcuse acest «Cato nerecunoscător» (*Ad Att.*, 7, 1, 7; 7, 2, 7).

Despre situația din capitală, într-a doua jumătate a anului 51, Cicero era informat în permanență mai ales de Coelius, deși cu mare întîrziere, deoarece scrisorile de la Roma în Cilicia ajungeau de abia după 6 săptămîni. Astfel a aflat de rezultatele alegerilor pentru anul 50, în care au ieșit consuli Marcellus și Paulus, edil a rămas Coelius iar unul dintre tribunii poporului, tînărul Scribonius Curio. De alegerea lui Curio erau mulțumiți nu numai Coelius dar aproape întreaga *nobilitas*, deși unii dintre membrii ei se temeau — pe drept cuvînt, cum s-a arătat mai tîrziu — de trecerea lui Curio în tabăra lui Caesar. Coelius era totuși neîncrezător și-l asigura pe Cicero că noul ales va prefera să se alăture senatului și «oamenilor cinstiți» (*Ad fam.*, 8, 4, 2). În februarie îl informa pe Cicero de ataşamentul lui Curio pentru Pompeius și de intenția lui hotărîtă de a-l combate pe Caesar (*Ad fam.*, 8, 10 din 18 noiem-

www.cimec.ro

brie). Asigurarea aceasta totuşi nu l-a convins prea mult pe Cicero, care-l cunoştea probabil mai bine pe Curio şi avea îndoieli în privinţa constanţei părerilor lui politice. În legătură cu aceasta, este caracteristică scrisoarea lui Cicero către tribunul proaspăt ales, în care citim următoarea frază (*Ad fam.*, 2, 7, 1—2): «Nimeni nu te poate sfătui mai bine decît te poţi sfătui tu însuţi şi niciodată n-ai să rătăceşti, dacă vei proceda după convingerile tale... Vezi fără nici o îndoială cît de puternic influenţează împrejurările asupra situaţiei statului, cît de diferite sînt planurile şi cît de nesigure rezultatele lor, cît de nestabile sînt convingerile oamenilor. Dar nu mă îndoiesc că vei şti cîte curse şi vanităţi există în viaţă. Te rog să nu urmăreşti vreun lucru nou...»

După cum vedem, rezervele lui Cicero erau juste, de aceea, mai tîrziu, cînd Curio avea să treacă de partea lui Caesar, care-i plătise datoriile, lucrul nu l-a surprins cîtuşi de puţin pe orator, care scrie lui Coelius cele ce urmează (*Ad fam.*, 2, 13, 3): «Curio îl apără acum pe Caesar. Cine a putut să prevadă aşa ceva în afară de mine? În ce mă priveşte, pe viaţa mea, am prevăzut lucrul acesta». Dacă în aprecierea asupra lui Curio Coelius s-a înşelat, nu s-a înşelat însă în aprecierea situaţiei generale; a prevăzut just că problema Galiei şi a succesiunii lui Caesar se va amîna cu cel puţin doi ani (*Ad fam.*, 8, 5). Tot de la Coelius a aflat Cicero că, potrivit cu hotărîrea senatului din 30 septembrie, problema succesiunii lui Caesar urma să fie discutată abia la 1 martie al anului următor.

Dieceza asiatică în care venise după plecarea din Tarsos (*Ad Att.*, 5, 21) era mulţumită de guvernarea sa, deoarece în primele 6 luni ale acesteia, fiind ocupat cu lupta împotriva muntenilor din Aman, «nu se făcuse nesuferit locuitorilor prin nici un fel de porunci» (*Ad Att.*, 5, 21, 7). Tocmai în această perioadă, adică în timpul iernii, predecesorii săi obişnuiau să stoarcă mai mult decît oricînd oraşele; centrele mai bogate plăteau sume uriaşe ca să fie scutite de încartiruirea trupelor; de exemplu, insula Cipru plătise nu mai puţin de 200 de talanţi atici, «în timp ce sub guvernarea mea — scrie Cicero — insula aceasta, o afirm fără exagerare, n-a cheltuit pentru mine nici o para» (*Ad Att.*, 5, 21, 7). În diecezele asiatice Cicero a stat de la 11 februarie pînă la 7 mai, interval în care a rezolvat «toate treburile provinciei cu excepţia Ciliciei». În scrisorile sale nu scapă nici o ocazie să se laude cu spiritul său de dreptate şi cu dezinteresarea sa materială, subliniind cu plăcere deosebirea dintre metodele sale de guvernare şi cele ale predecesorilor săi, mai ales ale lui Appius Claudius Pulcher. Iată cum caracterizează Cicero guvernarea acestuia din urmă (*Ad Att.*, 6, 2): «Appius mi-a trimis două sau trei scrisori amare, deoarece am anulat cîteva din hotărîrile sale; este o situaţie asemănătoare cu aceea în care un medic, căruia i s-a luat bolnavul, ar vrea să se supere pe alt medic pentru că acesta a schimbat tratamentul. Appius este primul medic. Slăbind provincia cu purgative, scoţîndu-i sînge, luîndu-i cît de multe alimente a putut şi predîndu-mi-o epuizată, se uită acum supărat la mine pentru că o întremez cu întăritoare şi o readuc la sănătate».. Aceste «întăritoare» erau cuprinse în edictul pretorian pregătit de el, fie încă la Roma (*Ad fam.*, 3, 8,4) fie pe drum, după cunoscutul model asiatic al juristului celebru care totodată îi fusese şi profesor în materie de drept: Quintus Mucius Scaevola, Pontifex Maximus (Cf. *Ad Att.*, 6, 15). Din acest edict a preluat între altele dispoziţia ca oraşele asiatice să se conducă după propriile lor legi. Edictul era scurt

www.cimec.ro

şi se compunea din două părţi: prima reglementa problema datoriilor, iar a doua cuprindea dispoziţii referitoare la dreptul de proprietate, de moştenire, de cumpărare şi vînzare şi la obligaţii. Problema de a cărei rezolvare Cicero era deosebit de mîndru era degrevarea oraşelor greceşti de datoriile care le împovărau. Problema aceasta era reglementată în edict de articolul care prevedea micşorarea cheltuielilor oraşelor, elaborat de Cicero cu o deosebită grijă (*Ad fam.*, 3, 8). Tocmai acest articol a fost însă cauza neînţelegerilor dintre el şi Appius Pulcher: pe baza acestui articol, se înterzicea oraşelor să acopere cheltuielile legate de plecarea delegaţilor la Roma; pe de altă parte Cicero n-a permis locuitorilor oraşului Appia, aşezat în Frigia Maior, să ridice un monument în cinstea fostului guvernator (*Ad fam.*, 5, 7, 2; 5, 9, 1). Aceste mijloace întăritoare se bazau deci, în primul rînd, pe degrevarea oraşelor de cheltuielile legate de întreţinerea guvernatorului şi a suitei sale, iar cheltuielile acestea nu erau mici, dacă doar un singur oraş îi plătise lui Appius pînă la 200 de talanţi atici pentru scutirea de încartiruirea trupelor. Neluînd personal nici un ban, Cicero supraveghea şi pe funcţionarii în subordine, iar cazul în care Tullius, unul dintre legaţii săi, a profitat de serviciile gazdei sale, care de altfel i se cuveneau, este socotit de Cicero ca un lucru excepţional (*Ad Att.*, 5, 21, 5).

Nici Cilicia şi nici oraşele din Asia nu întreţineau armată romană. Aceasta îşi aşezase tabăra în munţii Aman, în mijlocul populaţiilor învinse, şi în felul acesta nu greva bugetul provinciei. În afară de aceasta, Cicero i-a silit pe funcţionarii corupţi ai oraşelor, dovediţi a fi săvîrşit abuzuri în ultimii zece ani, să înapoieze banii delapidaţi. O astfel de comportare a guvernatorului nu era numai în interesul oraşelor exploatate, dar şi în acel al publicanilor romani, care de cinci ani nu puteau strînge sumele pe care oraşele şi comunităţile greceşti li le datorau. Neluînd bani pentru el sau pentru suita sa, Cicero avea totuşi grijă de interesele oamenilor de afaceri romani. Despre aceasta vorbeşte scrisoarea către Atticus (6, 2, 5), în care scrie: «... oraşele şi-au plătit fără nici o greutate datoriile din ultimii cinci ani şi chiar din ultimii zece. Pentru aceasta publicanii mă poartă pe braţe. Vei spune că nu sînt oameni nerecunoscători; şi eu m-am convins de aceasta».

După cum se vede, Cicero ştia să împace interesele aliaţilor cu cele ale arendaşilor de impozite, atingînd în felul acesta idealul unui «guvernator cinstit». De multe ori ceda în favoarea publicanilor şi a cămătarilor sumele care i se datorau lui în calitate de guvernator, cum s-a întîmplat în cazul sumelor oferite de Ariobarzanes şi pe care Cicero le-a cedat lui Brutus, sau în cazul sumelor datorate lui de oraşul Salamina din Cipru, cedate pentru plata datoriilor către Scaptius (*Ad Att.*, 5, 21, 11). De multe ori, cînd vreun cămătar roman avea pretenţii prea mari, Cicero apăra interesele oraşului respectiv. Cel mai izbitor exemplu este cel în care Brutus, prin intermediul lui Scaptius, a vrut să stoarcă un procent din cale afară de mare, în ciuda edictului lui Cicero. Cu toată presiunea lui Brutus şi cu toate insistenţele lui Atticus, Cicero a intervenit energic în favoarea oraşului exploatat. Scrisorile către Atticus în care pomeneşte despre această afacere murdară sînt pline de o revoltă adevărată şi sinceră (*Ad Att.*, 6, 1, 6): «Dacă Brutus îşi închipuie că, în ciuda edictului meu şi a ordinului dat de mine, voi fi de acord cu plata a cîte 4 procente lunar, cînd chiar şi cei mai mari cămătari se mulţumesc cu

www.cimec.ro

un singur procent, dacă se plînge că am refuzat gradul de prefect cămătarului... dacă îi pare rău că am îndepărtat cavaleria din insulă, sînt necăjit că e supărat pe mine, dar şi mai mult mă întristează faptul că el este altfel decît mă aşteptam». La fel şi într-altă scrisoare (*Ad Att.*, 6, 2, 8): «Cum aşa? Tu, iubitul meu Atticus, care lauzi conştiinciozitatea şi dezinteresarea mea materială în guvernarea provinciei, intervii ca să-i dau lui Scaptius cavaleria, ca să-şi poată încasa cu forţa datoriile? Cum a putut să iasă aceasta de pe buzele tale? De altfel, la ce serveşte cavaleria? Locuitorii Salaminei vor să plătească. Oare trebuie să-i silesc la plata unui procent de 4% lunar? Oare, după o astfel de fărădelege, aş mai îndrăzni să mai citesc cartea *Despre Stat*, pe care o lauzi atît de mult?» Cicero nu s-a lăsat convins de Atticus «să-i facă un serviciu lui Brutus, nedreptăţindu-i pe alţii» (*Ad Att.*, 6, 1, 2) şi nu a permis ruinarea oraşului. Iată ce scrie, de pildă, despre metoda sa de a arbitra conflictele (*Ad Att.*, 6, 1, 16): «... Le acord datornicilor termene destul de depărtate, cu specificarea că, dacă vor plăti înainte de termen, voi socoti procente de 1% lunar, iar dacă nu plătesc, le voi socoti conform convenţiei. În felul acesta grecii plătesc cu un procent moderat, iar arendaşii sînt mulţumiţi că pot strînge banii. Vezi prin urmare cum procedez cu ei... Nu mă zgîrcesc, cînd este vorba de amabilităţi şi îi invit de multe ori la masa mea... Dar şi în privinţa aceasta păstrez măsura, ca să nu-şi poată permite prea mult».

Nu numai faptele citate, dar şi scrisorile adresate guvernatorilor provinciilor vecine cu privire la diferiţi oameni de afaceri şi cămătari romani arată că Cicero era legat de diferiţii oameni de afaceri romani şi, ca orice guvernator roman, era un apărător al intereselor acestora. Astfel, intervine pe lîngă guvernatorul Asiei, Termus, în problema achitării datoriilor oraşelor Mylasa, Heraclea, Bargylia şi Caunus către arendaşul roman Cluvius (*Ad fam.*, 13, 56). Din scrisoarea lui Cicero reiese limpede că Cluvius era agentul lui Pompeius, care nu putea să se ocupe personal cu camăta. Cicero s-a adresat sus-amintitului Termus şi în «problema legatului său Marcus Anneius, care avea ceva de rezolvat cu oraşul Sardes» (*Ad fam.*, 13, 55). Un caracter asemănător au şi scrisorile către guvernatorul Bitiniei, Silius (*Ad fam.*, 13, 61—65) şi către cvestorul Crassipes (*Ad fam.*, 13, 9), cărora le recomandă societatea de publicani din Bitinia, cu care — după cum scrie — avea legături deosebit de strînse, întărite prin servicii reciproce. În mod deosebit, îl recomandă pe un oarecare Hispo şi îl roagă pe guvernator să determine oraşele din provincia acestuia să încheie cu respectivul contractele de arendare ale impozitelor (*Ad. fam.*, 13, 65, 1). Cicero nu s-a dat în lături nici de la oarecari ingerinţe în treburile judiciare şi l-a rugat de exemplu pe Silius să amîne procesul unui anume Pausanias, pe care nu-l cunoştea mai îndeaproape (*Ad fam.*, 13, 64, 1), pînă la sosirea lui Tiberius, prietenul lui Cicero. După plecarea din provincie a lui Appius Claudius Pulcher, raporturile încordate dintre cei doi guvernatori s-au destins puţin, dar scurt timp după aceea au fost supuse la o nouă încercare. După întoarcerea sa la Roma, Appius s-a văzut acuzat — pare-se *de maiestate* — de către Cornelius Dolabella, un pretendent la mîna Tulliei. E de la sine înţeles că Appius putea să bănuiască în această acţiune un amestec al lui Cicero. Temîndu-se de proces, Appius l-a rugat pe Pompeius, cu care era înrudit prin căsătoria copiilor lor, să intervină (*Ad fam.*, 8,9).

www.cimec.ro

Tatălui Tulliei nu-i convenea această comportare «uşuratică» a lui Dolabella, care putea să înăsprească raporturile dintre el şi Appius, lucru pe care Cicero nu-l dorea, avînd în vedere legăturile de rudenie ale lui Appius Claudius cu Pompeius şi cu Brutus. Desolidarizîndu-se, prin urmare, de Dolabella (*Ad Att.*, 6, 1), Cicero îl asigură pe Appius de prietenia sa, în felul următor: «Mă miră că tînărul acesta, pe care l-am salvat cu mari eforturi în două procese capitale, s-a legat de tine cu atîta obrăznicie. Despre discursurile lui copilăreşti şi neghioabe m-a informat prietenul meu Coelius, pe lîngă cele scrise de tine pe larg. Aş prefera să rup legăturile vechi cu un om care şi-a atras mînia ta, şi nu să înnod altele noi. Fii convins de ataşamentul meu faţă de tine. Aici nimeni nu se îndoieşte de acest lucru şi nici la Roma nu există nici o îndoială în această privinţă» (*Ad fam.*, 3, 10, 5). Concomitent trimite o scrisoare şi lui Coelius (*Ad fam.*, 2, 13), în care îl asigură de prietenia sa pentru Appius şi critică uşurinţa lui Dolabella. Procesul s-a terminat în favoarea lui Appius; el a fost achitat şi pe deasupra ales cenzor. La auzul acestei veşti Cicero a trimis lui Appius o scrisoare de felicitare plină de cele mai călduroase cuvinte, lăsîndu-l să înţeleagă că din «iniţiativa altor persoane», fără ştirea sa, se încheiase căsătoria dintre Tullia şi Dolabella (*Ad fam.*, 3, 12, 2). Dacă ar fi fost la Roma, avînd în vedere împrejurările, ar fi cerut părerea lui Appius, înainte de a-şi da consimţămîntul.

Căsătoria Tulliei cu uşuraticul Dolabella era unul din necazurile familiare ale lui Cicero. Este adevărat că Coelius încerca să-l încînte — făcînd presupunerea că Dolabella, care divorţase o dată, va deveni în această căsătorie un om aşezat. Totuşi — cum se vede din scrisorile sale — Cicero nu-şi prea făcea iluzii în această privinţă, deşi nădăjduia ca «Dolabella să fie un ginere bun» (*Ad fam.*, 2, 15, 2). Alt necaz în familie erau neînţelegerile conjugale dintre Quintus şi soţia sa, care, în timpul şederii lui Cicero în Cilicia, ajunseseră atît de departe încît şi Quintus şi Pomponia luaseră hotărîrea să divorţeze. Nu s-a ajuns totuşi la aceasta, deoarece fiul lor Quintus, care era foarte ataşat de maică-sa, i-a împăcat (*Ad Att.*, 6, 2). Atît Quintus cît şi fiul lui Cicero, Marcus, n-au pricinuit părinţilor nici un fel de necazuri (*Ad Att.*, 6, 1, 12). Însoţindu-i pe aceştia în provincie, au petrecut toamna şi iarna, cînd se desfăşurau luptele cu populaţiile muntoase, la curtea regelui Galatiei, Deiotarus, departe de primejdiile războiului. După sosirea lui Marcus Cicero la Laodicea, au venit şi ei la el. Quintus împlinea atunci 16 ani şi a primit în Cilicia *toga virilis*, la sărbătorirea Liberaliilor.

În afară de treburile importante legate de administrarea provinciei, Cicero trebuia să se ocupe şi de fleacuri, ca să satisfacă cererile şi rugăminţile prietenilor săi. Astfel a trebuit să-i procure o panteră lui Coelius, pentru ca noul edil curul să poată da jocuri strălucite. Deşi lucrul nu prea era pe placul lui Cicero, care nu vroia să-i silească pe locuitorii provinciei la o vînătoare în stil mare (*Ad Att.*, 6, 1, 12), totuşi, la insistenţele repetate ale lui Coelius (*Ad fam.*, 8, 9, 3), s-a supus. Lucrul acesta i-l comunică şi lui Coelius într-un chip glumeţ în scrisoarea din 4 aprilie: «Cei ce vînează de obicei pantere se silesc să le vîneze la ordinul meu, dar aici există puţine şi acelea care sînt se plîng că în provincia mea nu se întind curse nimănui, cu excepţia lor, şi de aceea au hotărît — cum se spune — să fugă de aici în Caria» (*Ad fam.*, 2, 11,2). Din scrisorile către Atticus aflăm că Coelius nu era singurul care avea aseme-

www.cimec.ro

nea pretenţii. Şi Octavius a manifestat pretenţii asemănătoare, prin intermediul lui Atticus (*Ad Att.*, 5, 21, 4).

Cicero a rămas în Laodicea pînă în primele zile ale lui mai, cînd s-a întors în Cilicia. Sosind la 5 iunie în Tarsus, a aflat multe ştiri neliniştitoare (*AdAtt.*, 6, 4, 1). În Syria se pregătea un nou război cu parţii, iar în Cilicia se revolta populaţia. Şi din Roma sosiseră ştiri îngrijorătoare. Astfel, Curio, pe care se bizuia întreaga *nobilitas*, trecuse hotărît de partea lui Caesar, căruia îi era recunoscător pentru achitarea datoriilor sale: pentru o mie cinci sute de talanţi s-a vîndut lui Caesar şi consulul Paulus (Suetonius, *Caes.* 29, 1). Aceste prime ştiri nu l-au deprimat pe Cicero:... «Nu mă tem de vreun pericol pentru republică, cît timp se ţine bine Pompeius şi cît timp va fi sănătos, dar îmi pare rău de prietenii Paulus şi Curio» (*Ad Att.*, 6, 3, 4), deoarece Appius, în calitate de censor nou ales, îl asigura că «toate forţele republicii se supun lui Pompeius» (*Ad fam.*, 3, 11, 4). Totuşi, încă la începutul lui august, la plecarea din provincie, optimismul său dispăruse, deoarece prevedea că tabăra lui Caesar va cîştiga tot mai mulţi aderenţi, lucru arătat şi de simpatia crescîndă a lui Coelius pentru această tabără. Caracteristică pentru această situaţie este scrisoarea către Coelius din 4 august (*Ad fam.*, 2, 15, 3), în care citim: «Situaţia republicii mă neliniştеşte mult. Îi sînt binevoitor lui Curio, aş dori ca Caesar să fie un om cinstit, iar pentru Pompeius mi-aş da viaţa. Dar mai presus de toate îmi este scumpă republica; tu însă nu prea ai grijă de dînsa, deoarece mi se pare că eşti tras în ambele părţi, ca unul care pe de o parte eşti un om bun, iar pe de altă parte un prieten bun» (desigur al lui Curio).

Cicero, căruia îi expira mandatul de un an, era decis să nu rămînă nici o singură zi în plus şi căuta de o bucată de timp un succesor sau pe cineva care putea să preia guvernarea provinciei. Legatul Pomptinus nu venea în considerare, deoarece după terminarea războiului cu populaţiile muntoase, şi deci după îndeplinirea sarcinii sale, se grăbea spre casă; îl atrăgeau Postumius, sau mai curînd — cum scrie în glumă Cicero—Postumia (*Ad Att.*, 5, 21, 9). Lui Quintus, Cicero nu voia să-i încredinţeze guvernarea, ca să nu se considere aceasta drept o dorinţă de prelungire a puterii fraţilor Cicero asupra provinciei; afară de aceasta Quintus era sătul de absenţe, deoarece la vremea sa petrecuse trei ani în Asia ca guvernator; în sfîrşit, Marcus se temea de impulsivitatea îndeobşte cunoscută a fratelui său, care putea duce la fricţiuni între publicani şi populaţia locală (*Ad Att.*, 6, 4; 6, 6). De aceea, cînd a sosit noul cvestor, Gaius Coelius Caldus, deşi era tînăr, «puţin cam înfumurat, neserios şi nestatornic», n-a şovăit să-i predea administraţia provinciei, ca celui mai vechi în rang şi provenind dintr-o familie veche (*Ad fam.*, 2, 15, 4). Înainte de plecare, în conformitate cu prescripţiile în vigoare, Cicero a ordonat cvestorului Mescinius Rufus să procedeze la încheierea socotelilor: două copii au rămas în două oraşe ale provinciei, la Laodicea şi la Apamea, iar a treia copie a luat-o cu el. Surplusul depus în *aerarium* se ridica la un milion de sesterţi. În timpul guvernării Cicero cîştigase două milioane de sesterţi, pe care i-a depus la publicanii din Efes. Ne putem desigur întreba în ce chip reuşise Cicero să cîştige o sumă atît de mare, dacă a fost un guvernator atît de cinstit cum subliniază tot timpul în scrisorile sale. Socot că printr-o analiză amănunţită a scrisorilor din această vreme se poate găsi un răspuns la această întrebare. În scrisoarea către Atticus, aminteşte despre partea de pradă care i se

www.cimec.ro

cuvenea de drept (*Ad Att.*, 6, 7). Facem cunoştinţă deci cu prima sursă a veniturilor sale. Al doilea izvor va fi fost desigur acea «recunoştinţă a publicanilor» pentru faptul că făcuse posibilă plata înainte de termen a datoriilor oraşelor greceşti către ei (*Ad Att.*, 6, 2). Recunoştinţa aceasta nu avea desigur un caracter platonic, ci se exprima într-un chip foarte concret în mii de sesterţi. Acesta este un exemplu tipic de îmbogăţire legală, fără a face uz de forţă şi a jupui populaţia. Mai trebuie adăugat că Cicero putea să economisească anumite sume şi din banii destinaţi lui ca *ornatio provinciae.*

Plecarea lui Cicero din provincie a avut loc la începutul lui august 50, din portul Side, pe ţărmul Pamfiliei.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

LE *DE CLEMENTIA* DE SÉNÈQUE ET QUELQUES FAITS HISTORIQUES

PAR

LÉON HERRMANN

(Bruxelles)

1. Q. AELIVS TVBERO

M. P. Grimal se demandait à propos du *De breuitate uitae* « Est-il possible de dater un traité de Sénèque? »[1] et il montrait que souvent Sénèque développe des lieux communs passant d'une œuvre à l'autre sans qu'on puisse établir un ordre de priorité. Mais depuis les recherches de M. Giancotti [2] et M. Coccia [3], la question m'a paru à réexaminer et il me semble qu'on peut dater le *De clementia* — relativement à d'autres œuvres sénéciennes.

Considérons en effet le passage suivant (I, 25, 4): *Serpentes paruolae fallunt nec publice conquiruntur, ubi aliqua solitam mensuram transit et in monstrum excreuit, ubi fontes sputu inficit et, si adflauit, deurit obteritque quacumque incessit, ballistis petitur.* Il contient une allusion au monstrueux reptile que combattit l'armée de Régulus et la source suivie par Sénèque est sans aucun doute les *Histoires* de Q. Aelius Tubero, comme cela résulte du passage suivant des *Nuits Attiques* d'Aulu-Gelle (VII, 3): *Tubero in Historiis scriptum reliquit bello primo Punico Attilium Regulum consulem in Africa castris apud Bagradam flumen positis proelium grande atque acre fecisse aduersus unum serpentem in illis locis stabulantem inusitatae immanitatis eumque magna totius exercitus conflictatione ballistis atque catapultis diu oppugnatum eiusque interfecti corium longum pedes centum et uiginti Romam misisset.* Mais on lit dans la *lettre à Lucilius* 82, 24: *Serpentem illam in Africa saeuam et Romanis legionibus bello ipso terribiliorem frustra sagittis fundisque petierunt. Ne Pythio quidem uolnerabilis erat, cum ingens magnitudo pro uastitudine corporis solida ferrum et quicquid humanae torserant manus reiecerat; molaribus demum fracta saxis est.* Cette lettre 82 est voisine

[1] RÉL XXVII (1949), p. 178 sq.

[2] *Cronologia dei «Dialoghi» di Seneca*, Torino, 1957.

[3] *I problemi del «De Ira» di Seneca alla luce dell'analisi stilistica*, Roma, 1958.

www.cimec.ro

par sa date de la lettre 91 sur l'incendie de Lyon survenu lors du centenaire de la fondation de cette colonie [1] et d'ailleurs ce qui est dit des *molaria saxa* rappelle ce que Lucilius Iunior a écrit sur la *molaris lapis* dans *Aetna* (v. 400 [398] 403 [395]), poème dont il s'occupait déjà en 58 ap. J. C. En raison du caractère allusif du passage du *De clementia*, obscur pour qui n'aurait pas sous les yeux, à défaut du passage d'Aulu-Gelle représentant Q. Aelius Tubero, la phrase de la lettre 82, on peut conclure que le traité, postérieur à la lettre, date de 58.

2. VELLEIVS PATERCVLVS

Bien que Sénèque ait été renseigné par son père sur les faits et gestes d'Auguste, il est utile de comparer les chapitres 60 à 65 du livre II de Velleius Paterculus au passage I, 9 du *De clementia*, si important pour résoudre le problème de date du traité: *in communi quidem re ip<se> gladium mouit cum hoc aetatis esset quod tu nunc es: duodeuicesimum egressus annum iam pugiones in sinum amicorum absconderat, iam insidiis* **M. Antonii consulis latus petierat,** *iam fuerat collega proscriptionis.*

En effet on lit dans Velleius Paterculus II, 60 *Hunc protinus* **Antonius consul** *superbe excipit neque is erat contemptus, sed metus, uixque admisso in Pompeianos hortos loquendi suum tempus dedit;* **mox etiam uelut insidiis eius petitus** *insimulari coepit, in quo turpiter deprehensa eius uanitas est,* et à la fin du chapitre: *C. Caesar iuuenis cotidianis* **Antonii petebatur insidiis.** Le membre de phrase du *De clementia* se réfère donc à la même période que les passages de Velleius Paterculus, soit à l'été de 44. Or Octave, né le 23 septembre 63, était bien *duodeuicensimum egressus annum* depuis le 23 septembre 45, puisqu'il eut dix-neuf ans accomplis et entra dans sa vingtième année le 23 septembre 44. *Iam pugiones in sinum amicorum absconderat* ne peut, comme je l'avais admis à la suite de M. F. Préchac [2], faire allusion aux assassinats d'Hirtius et Pansa et se réfère plutôt à des événements antérieurs, de même que *iam fuerat collega proscriptionis.* En effet lorsqu'il leva des troupes, Octave était, selon Velleius Paterculus (II, 61), *undeuicensimum annum ingressus.* Les trois membres de phrase débutant par « iam » se rapportent tous à la période comprise entre mars 44 et le 23 septembre de la même année, car Octave entra ce jour-là dans sa vingtième année.

La phrase **gladium mouit,** *cum hoc aetatis esset quod tu nunc es* ne peut donc se rapporter qu'à une année postérieure au 23 septembre 44 en ce qui concerne Octave. Elle est éclairée par *De clementia* 1, 11, 3 *nulli umquam citius gladius commissus est.* Il s'agit du *ius gladii* exercé cruellement par Octave et humainement (selon Sénèque) par Néron. Ne s'agirait-il pas pour Octave de la décapitation de Brutus et de l'envoi à Rome de sa tête coupée? (Suétone, *Diuus Augustus,* 13). Le fait date d'octobre 42: Octave avait

[1] La colonie de Lyon fut fondée en 43 av. J. C. par Munatius Plancus.

[2] Voir F. Préchac, *La date du «De clementia»*, C. r. I.B.L. 1913, p. 305—393 et éditions (Les Belles Lettres) Paris, 1921, p. CXXVI. L. Herrmann, *La date du « De clementia»*, REL (1929); *Encore le «De clementia»*, REL (1934) et *Du Golgotha au Palatin*, Bruxelles, 1934, p. 153.

www.cimec.ro

eu 21 ans accomplis un mois avant. Néron, né le 15 décembre 37, eut vingt-et-un ans accomplis le 15 décembre 58. Le *De clementia* daterait alors de la fin de 58.

3. TACITE.

E. Albertini [1] se refusait à voir dans *De clementia* I, 24 une allusion à une humiliation de Britannicus conseillée par Sénèque pour éviter un meurtre et soutenait, en éliminant cette hypothèse de M. F. Préchac, qu'il pouvait s'agir soit de quelque roi asiatique, soit d'Alexandre le Grand, soit d'un des successeurs de celui-ci. Il me semble que Sénèque expose le programme de la politique de prestige à suivre à l'égard de Tiridate. En effet Tacite nous apprend *(Annales* XIII, 37) que ce roi fut invité à faire appel à Néron pour obtenir la garantie d'un règne paisible en échange d'une renonciation formelle à l'Arménie.

E. Albertini récusait aussi les rapprochements établis par A. Gercke [2] entre *De clementia* I, 8, et Tacite, *Annales* XIII, 25 sur l'escorte armée de Néron et entre *De clementia* I, 26 et Tacite, *Annales* XIII, 24 sur le retrait de la garde militaire des théâtres. Pourtant ces rapprochements sont d'autant plus valables que Sénèque revient encore à plusieurs reprises sur l'usage différent que font de leurs hommes d'armes le bon roi et le tyran (I, 12, 3; I, 13, 1; I, 13, 5). Il est d'ailleurs normal que Sénèque, auteur dramatique, ait prôné la liberté de la scène. La phrase: « Même si on dépense beaucoup en richesses royales et en recherches d'artistes renommés, qui pourtant jouirait des jeux dans une prison? » ne peut s'appliquer qu'aux spectacles des théâtres.

Le chapitre I, 18 sur la haine portée aux mauvais maîtres par leurs esclaves n'est pas sans rapport avec le meurtre du préfet de Rome Pedanius Secundus par un esclave. Tacite traite de ce meurtre et de son châtiment dans *Annales* XIV, 42—45 qu'il faut replacer avant XIII, 32 sur un sénatus-consulte vengeur et tutélaire contre les esclaves meurtriers de leurs maîtres.

Je note dans XIV, 45 que le prince s'opposa à la déportation des affranchis logeant sous le toit de la victime *ne mos antiquus, quem* **misericordia** *non minuerat,* **per saeuitiam** *intenderetur.* Or *De clementia* II, 4 et 5 distingue précisément la clémence de la *misericordia.* L'attitude du prince est donc en quelque sorte expliquée dans le traité. Alors qu'au sénat C. Cassius avait défendu le *mos antiquus,* les *instituta et leges maiorum* (Tacite, *Annales,* XIV, 43, 1), Sénèque répliqua au nom du droit naturel *(commune ius gentium)* et opta pour une conduite à la fois sévère et clémente, aussi opposée à la cruauté qu'à la miséricorde [3]. Les événements de 57 et les discussions suscitées au sénat par leur sanction ont donc influé sur le traité.

---

[1] E. Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque,* Paris, 1923, p. 26.

[2] *Seneca-Studien,* Jahrbb. f. kl. Ph. 22 Suppl. 1895, p. 292—293.

[3] Voir II, 4 et I, 26 *Crudelitates priuatorum quoque seruiles manus sub certo crucis periculo ultae sunt.*

www.cimec.ro

Le chapitre I, 26 contient une allusion à la cruauté des tyrans qui incendie des édifices et fait passer la charrue sur le sol d'antiques cités rasées. D'après Tacite *(Annales*, XIII, 41), Artaxate fut incendiée et rasée par Corbulon dont Néron était jaloux. N'y a-t-il pas là une condamnation de l'acte « tyrannique » de Corbulon? Le trait final du ch. I, 25 « pour un incendie vaste et qui a déjà dévoré beaucoup de maisons, on abat toute une partie de ville » montre au contraire comment on sauve une ville incendiée en sacrifiant un quartier, ce qui a l'air d'une leçon donnée à Corbulon. Enfin la phrase I, 25, 6 « tuer en masse et sans distinctions est au pouvoir d'un incendie et d'un écroulement » se réfere selon moi à l'exécution en masse sans distinction d'âge ni de sexe de la « familia » du préfet.

Jusqu'ici la convergence des *Annales* et du *De clementia* a été constante. Mais alors que Suétone cite le fameux mot de Néron: « Que je voudrais ne pas savoir écrire » à propos d'un ordre d'exécution à signer [1], exactement comme le *De clementia* (II, 1, 2) à propos de l'ordre d'exécution de deux « brigands », Tacite est muet sur cet incident. A mon avis le fait ne peut s'expliquer que d'une manière: il s'agit des apôtres St. Pierre et St. Paul dont le second seul fut décapité, et Tacite, ayant décidé de ne parler de la question chrétienne qu'à propos de la grande persécution qui suivit l'incendie de Rome *(Annales*, XV, 44), a jugé inutile de mentionner deux exécutions isolées. Mais son silence ne doit nullement prévaloir contre les deux témoignages de Sénèque et de Suétone. Dans I, 26, 4 Sénèque écrit au sujet du tyran: *et unum occidi iubere aut alterum parum* **imperatorium** *credit; nisi eodem tempore grex miserorum sub ictu stetit, crudelitatem suam in ordinem coactam putat.* Et ceci se réfère, comme ce qui précède *(inicere tectis ignem, aratrum uetustis inducere potentiam putat)* à ce que ferait un autre que le « très humain » empereur Néron. Le mot *imperatorium* est digne d'attention car c'est précisément à la suite de la prise d'Artaxate que Néron fut acclamé *imperator* pour la sixième fois (Tacite, *Annales*, XIII, 41). Sénèque a voulu établir un contraste entre la cruauté de Corbulon et la clémence de Néron, qui, au lieu d'envoyer à la mort la troupe des chrétiens, s'est contenté de faire exécuter (à contre-cœur et parce que le salut de l'empire l'exigeait) *unum aut alterum*, c'est-à-dire un ou deux meneurs. Visiblement Sénèque et Burrhus n'ont pu sauver les deux apôtres trop attaqués, trop compromis, mais du moins ont-ils retardé le massacre massif de la chrétienté romaine qui devait seulement se produire en 64, après les violences verbales de l'Apocalypse Johannique et l'incendie de Rome par quelques chrétiens fanatiques. Ce n'est pas seulement à l'égard des « complices » de Cornelius Sylla que le *De clementia* préconise la clémence, vertu équidistante de la cruauté et de la miséricorde, c'est aussi à l'égard des chrétiens.

Il me semble que l'examen des textes historiques de Tubero, Velleius Paterculus, Tacite et Suétone nous mène à la conclusion que le traité n'a pu être composé que pendant l'automne de 58, peu de temps après la prise d'Artaxate, l'incendie de Lyon et l'exécution de St. Pierre et de St. Paul et publié aux Saturnales de la même année.

[1] Voir Suétone, *Nero* X, 3.

www.cimec.ro

IDEILE LUI SENECA DESPRE STIL

DE

G. GUȚU

Stilul lui Seneca este atît de izbitor, captivant uneori, iritant alteori, dar totdeauna interesant, pare atît de apropiat de stilul unui moralist modern de exemplu, că nu e de mirare dacă constituie și va constitui multă vreme obiect de cercetări fie de amănunt, fie mai generale.

În frumoasa lui carte *Sénèque prosateur*, A. Bourgery face observația că latina lui Seneca pare într-atît scrisă de un modern, încît, dacă un școlar ar folosi-o în temele lui, ar părea unui latinist neprevenit că folosește construcții calchiate după limba lui maternă. Dar nu despre stilul lui Seneca vom discuta acum, ci despre ideile cu privire la stil ale lui Seneca însuși. A. Guillemin, care a reluat în ultimul timp problema dacă acest stil atît de original, atît de captivant pentru tineretul vremii aceleia — *tum autem solus hic fere in manibus adulescentium fuit* [1] — este rezultatul unei doctrine, al unei concepții realizate în scrisul său sau nu, își intitulează un articol recent: *Sénèque second fondateur de la prose latine* [2]. Această formulă izbitoare este, ce-i drept, îndată atenuată prin următorul adaos: « Les anciens considéraient comme un nouveau fondateur d'une ville ou d'une institution celui qui les développaient, les adaptaient mieux à leur destination, leur donnaient comme une nouvelle existence. C'est en ce sens que j'appelle Sénèque le second fondateur de la prose latine » [3]. Oricum, și cu această revenire, o fundare presupune o concepție teoretică, o doctrină formulată sistematic, persistent aplicată etc. Este acesta cazul lui Seneca? A. Guillemin închipuie într-adevăr o construcție, face din Seneca un teoretizant în această problemă, îl face, cu toată cunoscuta lui greco-fobie, debitorul *Tratatului despre sublim* și al lui Dionysios din Halicarnas, afirmă [4] că epistola 100, în care se analizează stilul lui Papirius Fabianus, este « un adevărat manifest literar », că vederile lui Cicero din Orator « au ocupat meditațiile lui Seneca, au

---

[1] Quint. X, 1, 125

[2] RÉL, XXXV, 1957, p. 265—284.

[3] Id. *ibid.*, p. 265.

[4] Vezi mai ales studiul *Sénèque directeur d'âmes*, RÉL, XXXII, 1954. p. 254.

www.cimec.ro

influențat asupra doctrinei sale literare », în sfîrșit atribuie autorului nostru preocupări teoretice, sistematice și speciale, care dau despre Seneca o imagine greu de admis. O analiză, cu textul în mînă și neavansînd mai mult decît spune el, mi se pare utilă. E ceea ce, restrîngînd discuția la strictul necesar, voi încerca în paginile ce urmează.

S-a făcut observația că ideile despre stil ale lui Seneca se găsesc aproape numai în cinci-șase epistule către Lucilius (ep. 40; 59, 4—7; 75, 1—7; 100; 114; 115, 1—2, 18), la care se pot adăuga cîteva neînsemnate observații în restul operei [1]; că, afară de epistula 114, despre cauzele și formele corupției stilului, în celelalte patru-cinci se vorbește numai ocazional despre stil. Chiar acest fapt: spațiul redus pe care-l ocupă, raportat la întreaga operă, dezbaterea acestui gen de idei, împrejurarea că ele nu se întîlnesc decît aproape numai în *Epistulae ad Lucilium*, că adică nu au preocupat și nu și-au găsit expresia decît într-o operă scrisă cu 2—3 ani înainte de finele vieții scriitorului, în fine, că, exceptînd ep. 114, și aceasta numai aparent, ele nu sînt tratate decît ocazional, aduse în discuție sau ducînd la idei ale predicației morale ale filozofului, ne arată că nu-i vorba aci de o « doctrină », de un « manifest literar », de « cea de-a doua fundare a prozei latine », formule care amintesc bătăliile literare franceze, ci de dezvoltări firești, de observații asupra scrisului ca reflectare a vieții morale a unei societăți angajate într-o grea criză.

Să trecem sumar în revistă ideile lui Seneca despre stil:

În ep. 40 e vorba despre Serapion, un filozof ambulant, unul dintre acei *circulantes* care sosise tocmai în Sicilia și uimea lumea cu debitul său verbal uluitor. « Nu admit acest lucru la un filozof, a cărui vorbire, ca și viața, trebuie să fie cumpănită; dar nimic nu-i cumpănit acolo unde-i pripeală și grabă... Fii convins că această însușire de a vorbi repede și mult se potrivește mai degrabă cu un precupeț, decît cu un om care expune un lucru important și serios. Nu admit ca vorbele cuiva să cadă picătură cu picătură, dar nici să gonească... » [2]. Precum se vede, este vorba aici mai mult *de pronuntiatione*. Și totuși, o idee mai generală, care merită să fie reținută: « Mai adaugă că vorbirea care se pune în slujba adevărului trebuie să fie nemeșteșugită și simplă » *(Adice nunc, quod quae ueritati operam dat oratio, incomposita esse debet et simplex)* [3].

---

[1] Textele sînt citate la T. A. H. Müller, *Animadversiones ad L. Annaei Senecae epistulas quae sunt de oratione spectantes*, 1910.

[2] *Ep.* 40 , 2, 3: *Hoc non probo in philosopho, cuius pronuntiatio quoque, sicut uita debet esse composita: nihil autem ordinatum est quod praecipitatur et properat... Sic itaque habe istam uim dicendi rapidam atque abundantem aptiorem esse circulanti quam agenti rem magnam ac seriam docentique. Aeque stillare illum nolo quam currere.*

[3] *Ep.* 40, 4. A. Gercke, *Seneca-Studien* (1894, p. 135) alătura par. 2. *Hoc non probo in philosopho, cuius pronuntiatio quoque sicut uita debet esse* ***composita***... de par. 4 al aceleiași scrisori: *Adice nunc, quod quae ueritati operam dat oratio,* ***incomposita*** *debet esse et simplex* și vedea, ca și în alte cazuri, o contradicție de care autorul nostru nu s-ar fi tulburat: « Auch betreffs der Komposition oder kunstvollen Form und Ordnung widerspricht er sich »... În primul caz e însă vorba *de pronuntiatione*, care, ca și viața filozofului trebuie să fie *cumpănită*, și în al doilea rînd S. ne spune că vorbirea filozofului trebuie să fie nemeșteșugită, să nu fie artificială, ci simplă, naturală: nici o contradicție așadar, și e bine că atît Hense cît și Beltrami, în edițiile lor, au lăsat textul nealterat.

www.cimec.ro

Atragem de la început atenţia asupra acestei recomandări a naturaleţii şi simplităţii în vorbire, a chipului în care autorul nostru condamnă exprimarea artificială, meşteşugită, vorbirea care *plus sonat quam ualet*, chiar dacă cercetătorii îi vor reproşa tocmai lipsa unor însuşiri pe care le recomandă.

În ep. 59, 4—7, folosind la începutul scrisorii cuvîntul *voluptas*, Seneca adaugă: « Permite-mi să folosesc cuvintele în sensul lor obişnuit; nu le raporta la înţelesul lor în filozofia stoică » *(Permitte enim mihi uti uerbis publicis, nec illa ad significationem stoicam reuoca)*. În interesul predicaţiunii morale, filozoful foloseşte deci limbajul comun, vorbeşte ca toată lumea *(uerba publica)*, evitînd limbajul tehnic şi prin aceasta adoptă un principiu de bază al stilului clasic. Lăudînd stilul lui Lucilius, Seneca îi recunoaşte următoarele calităţi: « Ţii în frîu cuvintele. Vorba nu te fură şi nu te duce mai departe decît îţi propui. Sînt mulţi aceia care sînt ispitiţi să scrie despre ce nici nu gîndeau de dragul unui cuvînt care le place. Aceasta nu ţi se întîmplă: totul este strîns şi potrivit conţinutului *(pressa sunt omnia et rei aptata)*. Vorbeşti atît cît vrei, lăsînd să se înţeleagă mai mult decît exprimi. Este într-asta dovada unui fond mai adînc. Se vede astfel că spiritul tău nu are nimic de prisos, nimic umflat. Găsesc, cu toate acestea, metafore *(translationes uerborum)* nu prea îndrăzneţe, ci de acelea care şi-au făcut proba. Găsesc comparaţii de care, dacă cineva ne-ar opri să ne folosim, socotindu-le permise numai poeţilor, aş crede că n-a citit pe nici unul dintre vechii noştri scriitori, care nu alergau după vorbirea menită să le aducă aplauze. Ei, care se exprimau simplu şi numai ca să arate ceva *(qui simpliciter et demonstrandae rei causa eloquebantur)*, sînt totuşi plini de comparaţii, nu din motivul pentru care ele sînt necesare poeţilor, ci ca să vină în ajutorul neputinţei noastre şi să pună cititorul sau auditorul în faţa unui lucru viu »[1]. Un stil natural, simplu, adaptat conţinutului, nu lipsit de mijloacele scrisului literar *(imagines, translationes uerborum, parabolae)*, dar aceasta numai atît cît este necesar ca să pună în lumină ideile *(demonstrandae rei causa)*, mijloace impuse de insuficienţa limbajului comun *(ut imbecillitatis nostrae adminicula sint)*. Remarcăm şi aci apelul la simplitate, condamnarea vorbirii care vînează aplauzele *(plausibilis oratio)*.

Lucilius se plînsese, o aflăm din primul rînd al ep. 75, că Seneca îi scrie cam neglijent, şi autorul nostru îi răspunde: « Dar cine vorbeşte îngrijit, afară de cel care vrea să vorbească afectat? Precum mi-ar fi vorba, dacă am şedea alături sau ne-am plimba, nemeşteşugită şi liberă, aşa aş vrea să-mi fie şi « scrisorile », care nu au nimic căutat, nimic făcut. Dacă s-ar putea, aş vrea mai bine să-ţi arăt, decît să-ţi spun, ce simt. Chiar dacă aş vorbi în public, n-aş bate din picior, n-aş agita braţele, n-aş ridica glasul. Aş lăsa aceste mijloace oratorilor, mulţumindu-mă doar să-ţi împărtăşesc ideile, *pe care nu le-aş împodobi, dar nici nu le-aş înjosi*. Aş vrea numai să fii convins că spun doar ce gîndesc, şi nu numai ce gîndesc, dar şi iubesc... ». (75, 1—3). « N-aş dori... ca stilul în care se îmbracă idei atît de înalte să fie sărac şi uscat, căci filozofia nu respinge talentul, deşi nu se cade să ne străduim prea mult cu căutarea cuvintelor. Ţinta noastră să fie, într-un cuvînt, aceasta: să vorbim cum gîndim, să gîndim cum vorbim, vorbirea

[1] *Ep.* 59, 5—7.

www.cimec.ro

să fie în concordanță cu felul nostru de viață » (ep. 75, 4). Și apoi, o frumoasă comparație între doctorul trupesc și cel sufletesc: fiecare caută doctorul care să-l vindece; dacă acesta vorbește frumos, cu atît mai bine, dar aceasta nu e ceva esențial. Altminteri, este ca și cum cineva ar căuta ca un bun cîrmaci de corabie să fie și un om frumos. Și scrisoarea continuă despre medicul sufletesc, despre trepte către desăvîrșire, lauda perfecțiunii morale.... Aceeași idee, așadar, a simplității, naturaleții, sincerității în exprimare *(sermo illaboratus et facilis)* care nu înseamnă însă sărăcie, trivializare a conținutului.

Ideile din ep. 100, în care Seneca apără stilul profesorului său Papirius Fabianus, merg în același sens. Și aci discuția pornește de la o observație a lui Lucilius: scrisul lui Fabianus e neglijent; omul nu are compoziție. La aceasta Seneca, admițînd în parte acuzația, atrage atenția că e vorba de stilul unui filozof a cărui misiune e să pună în ordine viața morală, nu cuvintele *(mores ille, non uerba composuit)*, că așa-zisa lipsă de compoziție a lui Fabianus își are grația ei, că nu e vorba de neglijență, dar filozoful nu se preocupă de stil *(Fabianus non erat neglegens in oratione, sed securus)*, care la dînsul nu e nici șlefuit, nici chinuit *(nec tractata, nec diu torta)*, că vorbirea lui curge bogată, generoasă, fără a fi totuși dezordonată. Un filozof nu se poate ocupa de un lucru atît de mărunt *(pusilla res)*: căutarea cuvintelor. Fabianus s-a dedicat unor lucruri mai înalte; prin aceasta, fără a urmări un asemenea scop, elocvența îl urmărește ca umbra *(eloquentiam uelut umbram, non hoc agens, trahit)*. « De aceea n-ai să găsești la el nimic trivial: termenii sînt aleși, nu vînați și nici folosiți împotriva înțelesului firesc, sau denaturați, după moda timpului nostru: deși luate din vorbirea comună, cuvintele sînt scînteietoare » *(Itaque nihil inuenies sordidum: electa uerba sunt, non captata, nec huius saeculi more contra naturam suam posita et inuersa, splendida tamen, quamuis sumatur e medio)* [1]. Dacă trecem peste comparația lui Fabianus cu Cicero, Asinius Pollio și Titus Livius, deși acum considerațiile despre stil ocupă întreaga scrisoare, vedem că se exprimă aceeași idee ca și în celelalte: a naturaleții, a simplității, în numele căreia se combate atît trivialitatea, cît și stilul căutat, torturat. E vorba de o intervenție ocazională, nou prilej pentru Seneca de a exprima aceeași idee, și nu de un manifest. Cuvintele vor fi luate *e medio:* aceasta păzește pe filozof și de triviliatate și de bizareria unei false originalități.

Epistula 114 tratează despre cauzele corupției stilului; s-ar zice, de astă dată, o scrisoare dedicată anume acestei probleme și nu exprimarea în treacăt a unor idei despre stil. Observăm însă că, dacă ar fi să credem în realitatea epistolară a operei, scrisoarea este ocazionată de o întrebare a lui Lucilius în această privință *(Quare quibusdam temporibus prouenerit corrupti generis oratio quaeris....)* [2] și, apoi, că această corupție a stilului e pusă pe seama corupției morale a vremii, ca simptom al crizei sociale a epocii. Seneca se află, așadar, în rolul său obișnuit: analizează viața morală a contemporanilor, descoperă domeniile în care corupția se exercită, de astă dată vorbirea contemporanilor, luptă pentru combaterea răului, potrivit învățăturii stoice. Vom vedea că, deși cuprinzînd numeroase idei

[1] *Ep.* 100, 5.
[2] *Ep.* 114, 1.

www.cimec.ro

care-şi au interesul dincolo de ceea ce filozoful intenţiona, ideea dominantă a scrisorii este aceeaşi pe care am văzut-o exprimată în scrisorile anterioare: recomandarea vorbirii naturale, nemeşteşugite, a unui just echilibru între vorbirea căutată şi cea neglijentă, între originalitatea cu orice preţ şi vorbirea cea mai comună *(alter se plus iusto colit, alter plus iusto neglegit; ille et crura, hic ne alas quidem uellit)* [1]. Ceea ce merită însă să fie subliniat este că Seneca afirmă şi ilustrează cu numeroase exemple ideea că stilul este omul, că el este în continuă schimbare, că nu are reguli fixe şi că această schimbare e în raport cu epoca a cărei expresie este *(talis hominibus fuit oratio qualis uita. Oratio certam regulam non habet: consuetudo illam ciuitatis, quae nunquam in eodem diu stetit, uersat)* [2]. Aci comparaţia cu idealul perfecţiunii oratorului la Cicero ni se impune şi ea ne explică în bună măsură atît trăsăturile fundamentale ale stilului anean şi ideile lui Seneca despre stil cît şi vehemenţa aprecierilor asupra scrisului autorului nostru, rostite de un Quintilianus, Fronto sau Aulus Gellius, ca şi judecata superior indulgentă a lui Tacitus, care-l caracteriza: *ingenium amoenum et temporis eius auribus accomodatum* (spirit atrăgător, adaptat gustului epocii sale) [3]. De o parte idealul unei perfecţiuni în afara timpului, căutarea formei ideale, a unui tip ideal *(optimi species et quasi figura dicendi)* [4], « care nici cu ochii, nici cu urechile, nici cu vreun alt simţ, ci numai cu gîndul şi cu mintea se poate cuprinde » *(quod neque oculis, neque auribus, neque ullo sensu perspici potest, cogitatione tantum et mente complectitur)* [5], de alta simţul devenirii istorice, al transformării lucrurilor, al raporturilor dintre societate şi formele culturii şi îndeosebi dintre viaţa socială şi vorbire, firește cu limitările pe care doctrina stoică le impunea. Această poziţie ne explică 1) atitudinea lui Seneca faţă de Cicero, 2) ideile, mai bine zis, ideea cu persistenţă exprimată în toate scrisorile, despre naturaleţea în vorbire, adică despre necesitatea adaptării stilului la cerinţele impuse de momentul istoric, 3) atitudinea unor contemporani sau a unor scriitori posteriori, profesori sau anticari, lipsiţi de simţul actualităţii, incapabili de a se elibera de modelele perfecţiunii prozei clasice. S-a observat că, spre deosebire de Cicero, Seneca citează foarte rar scriitori din epoca preclasică, un Naevius, Ennius, Accius, Terentius şi uneori numai spre a observa cît de mult stilul lor a îmbătrînit, sau exprimîndu-şi temerea că asemenea citate i-ar putea da aparenţa unui pedant [6], că, dintre scriitorii epocii clasice chiar, Horatius, Ovidius sînt rar citaţi, cu excepţia lui Vergilius, admirat *(maximus uates)* şi citat cu versuri din opera lui de peste 100 de ori. Cicero, cu toate că deseori ideile filozofiei morale tratate de ambii gînditori sînt

[1] *Ep.* 114, 14.
[2] *Ep.* 114, 2; 114, 13.
[3] *Ann.* XIII, 3.
[4] Cic. *Or.* 2.
[5] Id. *ibid.* 8.
[6] cf. *Ep.* 58,5: *non id ago nunc hac diligentia, ut ostendam, quantum tempus apud grammaticum perdiderim, sed ut ex hoc intellegas, quantum apud Ennium et Accium uerborum situs occupauerit* ... şi *Ep.* 108, 35: *Sed ne et ipse, dum aliud ago, in philologum aut grammaticum delabar, illud admoneo, auditionem philosophorum lectionemque ad propositum beatae uitae trahendam, non ut uerba prisca au ficta captemus et translationes improbas figurasque dicendi....*

www.cimec.ro

aceleași, este relativ rar citat, fără aproape nici o recunoaștere a valorii sale ca filozof, cu o recunoaștere rezervată a valorii sale în alte domenii și doar în chestiuni neînsemnate. Este evident că Seneca se abține de la o judecată cuprinzătoare și netă asupra marelui său înaintaș, la care, prin natura ideilor tratate ar fi fost natural să se refere mai des. Nici o discuție, în nici o împrejurare, despre ideile filozofice, foarte puțin, și neînsemnat lucru, despre Cicero oratorul sau omul politic, o atitudine diferită de a tatălui său, Seneca Retorul, care afirmase: *illud quidem ingenium, quod solum populus Romanus par imperio suo habuit* (« Cicero e de fapt singurul spirit de proporțiile imperiului roman ») [1]. Urmărirea după index a locurilor în care Cicero e amintit, deși plictisitoare, e totuși folositoare.

Ne grăbim însă a adăuga că această rezervă păstrează totuși marginile respectului, fie admirația pe care tatăl său o purtase marelui arpinat, fie conștiința locului pe care Cicero îl ocupă în cultura romană l-au oprit pe Seneca, pe cît putem cunoaște după operele care ne-au rămas, de la tot ce ar fi însemnat o apreciere neconvenabilă.

Să ne întoarcem la ideile cuprinse în ep. 114 despre cauzele corupției stilului. Mai întîi formele sub care ea se prezenta: Seneca condamnă pe de o parte *inflata explicatio*, exprimarea retorică și, în opoziție cu aceasta, o exprimare *infracta et in morem cantici ducta*, înțeleg și traduc « o exprimare tăiată și desfășurîndu-se ca un fel de recitativ muzical (viciu pe care atît Quintilian cît și Plinius îl combat) [2], pe de altă parte sensurile îndrăznețe date cuvintelor *(sensus audaces)* și, în opoziție, ideile insuficient exprimate, pe care trebuie mai mult să le bănuiești, întregindu-le cu mintea, în sfîrșit metaforismul bolnăvicios. Aceste forme de corupție ale stilului reflectă pînă la urmă, afirmă Seneca, moravurile societății și ele se pot vedea nu numai în vorbire, ci în orice forme de manifestare ale vieții sociale. Fiecare epocă își are « culoarea » ei. Un exemplu de viață disolută și de stil disolut este Maecenas. « Felul lui de viață este prea bine cunoscut, zice Seneca, ca să mai fie nevoie să-l descriu acum. Se știe prea bine cum umbla, cît de căutat era, cît de mult dorea să se facă remarcat, cît ținea să-și etaleze viciile. Ei bine, stilul lui nu-i tot atît de necontrolat, pe cît era el de dezmățat? Vorbirea lui nu-i tot atît de bizară pe cît îi era îmbrăcămintea, lumea din jurul lui, casa, soția? Ar fi fost un om de mare talent, dacă și l-ar fi îndrumat pe o cale mai dreaptă, dacă n-ar fi căutat să se facă neînțeles, dacă n-ar fi fost, și în stil, un risipit. De aceea și vorbirea lui este ca a unui om beat, încîlcită, fără noimă, abuzînd de toate libertățile [3] ». Și Seneca ne dă o probă de acest stil, căruia i-am putea găsi asemănarea și-n vremurile mai apropiate de noi, citînd dintr-o lucrare a lui Maecenas. Locul este atît de muncit și, apoi, împreunarea cuvintelor atît de bizară, încît cu greu se ajunge la o traducere mulțumitoare. Ca încheiere la acest exemplu Seneca spune: *Haec uerba tam improbe structa, tam neglegenter abiecta, tam contra consuetudinem omnium posita ostendunt mores quoque non minus nouos et prauos et singulares fuisse* [4].

[1] *Controu., praef.* 11.
[2] *Inst. orat.*, XI 1, 56; III 59, 57. Plin. *Ep.* II. 14, 12.
[3] *Ep.* 114, 4.
[4] *Ep.* 114, 7.

www.cimec.ro

Acestea sînt vicii ale corupţiei stilului provenite din corupţie morală, care după stoici este abaterea de la ceea ce este natural şi deci bun. Procesul descompunerii e formulat de scriitorul nostru astfel: *mores animum corrumpunt, animus ingenium, ingenium orationem.*

Alte vicii provin însă din imitaţia celor vechi: « Mulţi umblă după cuvinte din alte secole, vorbesc ca în cele 12 table. Gracchus Crassus şi Curio li se par prea cizelaţi şi prea moderni: se întorc la Appius şi la Coruncanius»[1]. Şi aci Seneca aduce exemplul lui L. Arruntius, imitator al lui Sallustius, al modei arhaizante şi al conciziunii aparente *(amputatae sententiae, uerba ante exspectatum cadentia, obscura breuitas).*

Ideile exprimate în ep. 115 sînt parcă o încheiere a tot ce am văzut mai sus. Transcriu începutul: *Nimis anxium esse te circa uerba et compositionem, mi Lucili, nolo: habeo maiora, quae cures. Quaere quid scribas, non quemadmodum. Et hoc ipsum non ut scribas, sed ut sentias, ut illa quae senseris, magis adplices tibi et uelut signes. Cuiuscumque orationem uideris sollicitam et politam, scito animum quoque non minus esse pusillis occupatum. Magnus ille remissius loquitur et securius: quaecumque dicit, plus habent fiduciae quam curae.... Oratio cultus animi est*[2].

Aceste cuvinte n-au nevoie de mult comentar: în filozofie mai important e ce scrii decît cum scrii, şi dacă aceasta e sincer simţit şi confirmat prin felul propriu de viaţă. Cine se ocupă prea mult de formă se ocupă de fleacuri. Un om mare vorbeşte mai liber, mai nestînjenit. În tot ce el spune poţi vedea mai mult convingere decît îngrijire formală.

Ajunşi la capătul acestei scurte analize, vedem că ideile lui Seneca despre stil se reduc la una singură: ideea naturaleţii, a simplităţii. Asupra acestei idei revine în diferite forme şi în diferite ocazii, fie că e vorba să condamne retorismul gol, fie rafinamentul chinuit, fie pe arhaizanţi, fie pe originalii bizari, a căror vorbire chinuită ascunde lipsa de idei şi reflectă lipsa de sănătate morală, aşa cum stoicul o înţelegea. Nu e vorba deci de o doctrină, ci de apelul la simplitate şi firesc, cu atît mai des repetat cu cît modele stilistice ale vremii, oricît de diferite păreau, ascundeau sau mai degrabă căutau să ascundă o sterilitate pe care nici un artificiu n-o putea salva. Stilul lui Seneca, atît de spontan, de direct, de viu este prin el însuşi un protest împotriva artificiilor. Acest spirit agitat, febril, pasionat — « der Ton war immer ein leidenschaftlicher », spune E. Norden despre dînsul[3] — scria agitat, febril, pasionat, scria cum vorbea, el şi contemporanii săi, într-o epocă de mare uzură nervoasă, de crimă şi grotesc. Nu-i vorba de o contradicţie, despre care atîţia au vorbit şi despre care Const. Martha se exprima elegant, dar fără dreptate: « printr-o bizară necunoaştere de sine, care dovedeşte cel puţin bunul său gust, S. laudă la altul toate calităţile pe care nu le are şi blamează toate defectele care sînt ale sale »[4].

Stilul oral — *sermo potius quam oratio* — era pe de altă parte impus de necesităţile predicaţiunii morale. Aceasta face ca, deşi numai la aproximativ

[1] *Ep.* 114, 13: *multi ex alieno saeculo petunt uerba, duodecim tabulas loquuntur. Gracchus illis et Crassus et Curio nimis culti et recentes sunt, ad Appium et usque ad Coruncanium redeunt.*

[2] *Ep.* 115, 1—2.

[3] *Die antike Kunstprosa* I, p. 277.

[4] *Les moralistes sous l'Empire romain* (1872), p. 93, notă.

www.cimec.ro

un secol depărtare, Seneca să ni se pară mai depărtat în timp de Cicero, decît de Augustin de ex. Scriitorul nostru este primul mare prozator care se liberează de prestigiul prozei ciceroniene şi, necăutînd să scrie decît cum temperamentul lui îi dicta, scrie cum vorbea lumea cultă din jurul lui. Ce-l interesează este să convingă şi să cîştige. De aci rezervele lui Quintilianus, de aci condamnarea venită din partea sterilului şi complicatului Fronto. Cît priveşte motivele condamnării, sînt foarte semnificative vorbele lui Aulus Gellius: *De Annaeo Seneca partim existimant ut de scriptore minime utili, cuius libros adlingere nullum pretium operae sit, quod oratio eius uulgaris uideatur et protrita; res atque sententiae aut inepto inanique impetu sint, aut leui et quasi dicaci argutia, eruditio autem uernacula et plebeia nihilque ex ueterum scriptis habens neque gratiae neque dignitatis* [1].

Această *oratio uulgaris*, această *eruditio uernacula et plebeia* înseamnă însă eliberarea de modele, stilul personal, direct, firesc al singurului autor al epocii cu care putem convorbi ca şi cum ar fi lîngă noi, ne-ar mustra, ne-ar sfătui, ne-ar îmbărbăta.

ИДЕИ СЕНЕКИ О СТИЛЕ

РЕЗЮМЕ

Идеи Сенеки о стиле занимают небольшое место в творчестве писателя. Мы находим их только в 6 письмах (*Ep. ad. Luc.* 40; 59; 4—7; 75; 1—7; 100; 114; 115; 1—2; 18), следовательно, в произведении, написанном за 2—3 года до смерти; остальные работы содержат несколько незначительных замечаний.

Эти идеи, относящиеся или к *pronuntiatio*, или к выбору слов, композиции и т.д. сводятся к одной: естественности и простоте речи. Значит, речь идет не о доктрине, не о « литературном манифесте », как полагает A. Guillemin *(Revue des études lat.*, 1954 и 1957), — работу в этом направлении Сенека считал *pusilla res*, — а о призыве к простоте и естественности, выражающего протест против замысловатой речи, изощренной оригинальности или архаического стиля. Сенека писал так, как говорили образованные люди того времени; отсюда и устный характер его стиля, который является также следствием необходимости моральной проповеди стоика. Сенека — первый великий прозаик, который освобождается от влияния цицероновского стиля. Отсюда и его сдержанное отношение к Цицерону, которое, однако, нигде не принимает, ту форму, за которую его упрекают Квинтилиан или Авл Геллий.

Существенное различие между Сенекой и Цицероном, стремящимся к идеальному образцу совершенства, состоит в том, что Сенека видит в стиле отражение моральной жизни человека и общества. Для каждой эпохи харак-

[1] *Noctes Atticae* XII 2 *(Quod Annaeus Seneca iudicans de Q. Ennio deque M. Tullio leui futilique iudicio fuit).*

www.cimec.ro

терен свой « колорит ». Сенека обладает чутьем исторического развития форм стиля; отсюда большой переворот в развитии латинской прозы. Вследствие этого расстояние, отделяющее его во времени от Цицерона, кажется больше расстояния, отделяющего его, например, от христианских писателей IV века. Осуждая Сенеку за его *oratio uulgaris* и за *eruditio uernacula et plebeia*, Авл Геллий *(Noct. Att.* XII, 2) дает, таким образом, важнейшее объяснение выступления Квинтилиана или Фронто против особенностей стиля Сенеки.

LES IDÉES DE SÉNÈQUE SUR LE STYLE

RÉSUMÉ

Les idées de Sénèque sur le style occupent une place restreinte dans l'œuvre de l'écrivain. On les trouve presque exclusivement dans six lettres (*Ep. ad Luc.* 40; 59, 4—7; 75, 1—7; 100; 114; 115, 1—2, 18), c'est-à-dire dans la partie de son œuvre écrite deux ou trois ans avant sa mort. Ailleurs, quelques observations dépourvues d'intérêt.

Ces idées, qui se rapportent soit à la *pronuntiatio*, soit au choix des mots, à la composition etc., se réduisent au fond à une seule, à savoir celle du naturel et de la simplicité dans le discours. Il n'est donc pas question d'une doctrine, d'un « manifeste littéraire » comme l'affirme A. Guillemin *(Revue des études lat.*, 1954 et 1957*)* — la préoccupation dans ce sens étant considérée par Sénèque *pusilla res* —, mais d'un appel à la simplicité et au naturel, ce qui n'est qu'une façon de protester contre le parler alambiquée ou l'originalité bizarrre et quelquefois contre le style archaïsant. La façon d'écrire de Sénèque est celle des gens cultivés de son époque et de ce fait résulta le caractère oral de son style, imposé aussi par la nécessité de la prédication morale du philosophe stoïcien. Il est le premier grand prosateur qui rejette le prestige de la phrase cicéronienne. De là son attitude plutôt réservée envers Cicéron, sans pour cela adopter la forme que lui ont reprochée Quintilien et Aulu-Gelle.

Sénèque diffère essentiellement de Cicéron, qui recherchait le modèle idéal de la perfection, par son opinion que le style doit refléter la vie morale de l'homme et de la société. Chaque époque à sa « couleur ». Sénèque possède le sens de l'évolution historique des formes stylistiques, ce qui explique la transformation radicale qu'il a opérée dans la prose latine. L'intervalle qui le sépare de Cicéron semble par conséquent plus grand que celui qui s'interpose entre Sénèque et les écrivains chrétiens du IVe siècle par exemple. Le fait qu'il a été critiqué par Aulu-Gelle *(Noct. Att.* XII, 2) pour son *oratio uulgaris* et pour *l'eruditio uernacula et plebeia* offre l'explication principale de la réaction de Quintilien ou de Fronton contre la manière d'écrire de Sénèque.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

DESPRE REDACTAREA SCRISORILOR LUI SENECA

DE

E. CIZEK

Cum se ştie, învăţaţii au purtat ample discuţii în jurul întrebării dacă scrisorile lui Seneca — care formează, cum spune savantul sovietic Tronski, un adevărat « curs de morală practică » — reprezintă o culegere de epistole reale, concepute şi redactate ca atare şi expediate efectiv destinatarului (Lucilius) sau dacă alcătuiesc o corespondenţă fictivă, simplu artificiu literar. De tratarea acestei probleme depinde adoptarea unei soluţii şi faţă de alte aspecte ale întocmirii epistolelor, ca ordinea compunerii, publicarea lor în antichitate, cronologia lor. Asemenea dezbateri aduc de altfel o anumită lumină şi în cercetările asupra ultimei părţi a vieţii lui Seneca şi activităţii unor cercuri de intelectuali din aceste momente atît de încordate din existenţa statului sclavagist roman.

Reamintim că autenticitatea epistolară a corespondenţei către Lucilius a început a fi pusă la îndoială din 1672, cînd Iustus Lipsius a emis ipoteza artificialităţii. Ulterior el a fost urmat de numeroşi cercetători: Hilgenfeld, Gercke, Peter, Bourgery etc. Recent, această supoziţie a fost preconizată de Leeman. La noi ea a fost adoptată de Guţu. Teza realităţii a fost apărată de Binder şi apoi de Schultess, Pichon şi Albertini.

Adepţii artificialităţii opinează că Seneca şi-a transcris în formă epistolară un fel de jurnal personal. Hilgenfeld a văzut la baza corespondenţei chiar un plan de ansamblu. Dintre argumentele lor citǎm: timpul prea scurt (1—2 ani) pentru redactarea şi expedierea unei corespondenţe masive şi tendinţa lui Seneca de-a înceta să discute cu prietenul său şi de a polemiza cu un interlocutor imaginar.

Adepţii realităţii aduc şi ei probe; printre altele relevă că Seneca n-ar fi avut motive serioase să simuleze un schimb de scrisori, să aleagă forma epistolară spre a exprima cugetări filozofice.

În general cercetătorii opinează că epistolele au fost redactate între toamna anului 62 şi 64 sau între vara 63 şi toamna 64.

www.cimec.ro

Învățatul german Haase consideră corespondența lui Seneca operă neîncheiată, editată după moartea autorului de prieteni. Albertini critică această teză și socotește că *Ad Lucilium* a fost publicată de Seneca însuși nu o singură dată, ci pe tranșe succesive, pe grupe.

★

În fapt cele două teze, teza realității și cea a artificialității, nu trebuie opuse necontenit, ci apropiate. Ele nu se exclud, ci se completează. Credem că o analiză a corespondenței pornită de la ideea că nu e absolut necesară opțiunea pentru una din ipotezele adverse ar putea duce la supoziții noi.

Dificultățile problemei, mai ales slăbiciunile pozițiilor opuse, pot sugera o soluție intermediară.

Propunem următoarea ipoteză: corespondența lui Seneca e rezultatul prelucrării unui grup de scrisori reale. Seneca a scris de două ori unele scrisori, prima oară numai pentru Lucilius și apoi a doua oară pentru public, prin revizuirea celui dintîi text. La această prelucrare, la această revizuire autorul a introdus și unele scrisori fictive. Corespondența lui Seneca ar fi deci formată din două straturi: un strat compus din scrisori reale și un al doilea strat alcătuit prin ajustarea acestora (ajustare care a putut implica și unele reduceri, dar, mai ales, amplificarea epistolelor adevărate) și prin interpolarea unor scrisori fictive. Cît privește editarea vom încerca și aci o nouă teză, care să reunească pozițiile potrivnice. Vom admite publicarea în tranșe a scrisorilor, și anume în două tranșe. Dintre acestea vom căuta să demonstrăm că una a apărut în timpul vieții și că ultima parte a apărut postum.

Vom purcede de la probarea existenței unui prim strat alcătuit din epistole adevărate. Va fi necesară critica teoriei lui Hilgenfeld, a redactării epistolelor după un plan de ansamblu.

Epistolele nu formează o unitate închegată ci se juxtapun fără logică interioară, fără conexiuni prestabilite între diferitele părți ale operei. Există, firește, unele grupări de scrisori, dar cele mai multe nu corespund unor diviziuni prevăzute înainte de începerea redactării [1]. Ele n-au fost statornicite de autor de la bun început ci reprezintă efectul persistenței unor preocupări sau al circumstanțelor în care au fost scrise. De aceea nici nu au limite precise [2]. Tradiția manuscrisă a consacrat încă din sec. al IX-lea e.n. diviziunea operei în două serii (1—88 și 89—124), care au avut o soartă independentă în cursul copierilor și recopierilor succesive. Seria a doua are desigur particularități de tehnică a compoziției și chiar de conținut (particularități pe care le vom examina mai jos) dar ele nu indică de loc preme-

[1] Seneca n-a grupat decît rar scrisorile cu intenție; vezi mai jos p. 270—271.

[2] Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 134. Cercetătorul francez a diferențiat cu sagacitate *(op. cit.*, p. 109—136) asemenea grupuri mai mari sau mai mici, cu care am putea fi de acord. Astfel chiar primele 29 de scrisori ar forma o unitate mai largă, dar clar delimitată, în interiorul căreia s-ar putea desluși subgrupurile ep. 7—8—10 și 17—24. Pentru restul corespondenței menționăm grupurile ep. 45—49, 49—57, 71—76 și o mulțime de cupluri. La acestea s-ar putea adăuga, poate, și altele, însă astfel de grupări nu se încadrează într-o unitate mai largă, cu un conținut autonom. Cum va rezulta de mai jos, unele dintre aceste unități au fost constituite de autor, dar nu anterior primei redactări.

www.cimec.ro

ditarea, ci o împărţire a corespondenţei determinată de modificarea condiţiilor de redactare, aşa cum va rezulta din paginile următoare [1].

Se subliniază adesea preferinţa lui Seneca pentru compoziţia laxă, dezordonată chiar, atotputernică în scrisori ca şi în dialoguri şi se proclamă apartenenţa operei la tipul de compoziţie a diatribei [2]. Oricît ar fi îndrăgit compoziţia slobodă, nu pare verosimil ca Seneca să se fi apucat de redactarea unei opere destinate exclusiv marelui public, fără să fi avut în vedere un plan cît de general. Dar o primă redactare a scrisorilor, efectiv epistolară, adresată lui Lucilius n-avea nevoie de un asemenea plan.

Grupul de epistole destinate lui Lucilius nu pare a fi fără precedente în producţia sa literară anterioară. Priscian consemnează existenţa a zece cărţi de scrisori adresate lui Novatus, fratele său [3]. Să fi fost oare şi acelea tot epistole fictive?

Partizanii artificialităţii s-au întrebat adesea de ce Seneca şi Lucilius nu se întîlneau niciodată. Albertini credea că cei doi prieteni s-au văzut după expedierea scrisorii 29, cînd s-a produs o întrerupere în corespondenţă [4]. Adevărul este că Seneca face aluzii mai mult sau mai puţin evidente la această întîlnire în epistola 6, unde recomandă contactul direct între prieteni, schimbul de idei în discuţii mai apropiate decît cele realizate prin scrisori. E probabil că, cel puţin în această perioadă, cei doi prieteni au avut o întîlnire [5]. Aluzii mai clare la această întîlnire au putut fi suprimate ulterior, la redactarea secundă, ca prea puţin interesante pentru public. Raritatea întîlnirilor între cei doi prieteni se poate explica prin vîrsta înaintată a lui Seneca, care îngăduia doar cîteva deplasări în Campania.

Existenţa unei prime redactări destinate lui Lucilius este sprijinită şi de abundenţa detaliilor autobiografice.

Îl vedem pe Seneca luptîndu-se să obţină retragerea completă din viaţa publică [6] sau ocupîndu-se, fără entuziasm de altfel, de afacerile lui personale [7], călătorind în Campania [8] şi vizitînd locuri celebre [9]. În altă parte ne vorbeşte de bătrîneţe şi maladii inerente vîrstei [10], de felul de viaţă şi programul zilnic de activitate [11] sau de întîmplări cotidiene şi contemporane redactării [12];

---

[1] Concetto Marchesi, *Storia della letteratura latina*, ed. VIII, Messina, 1957, vol. II, p. 246, n. 2.

[2] Albertini, *op. cit.*, p. 306. Pierre Grimal în introducere la *De Constantia sapientis*, Paris, 1953, socoteşte chiar « dialogus » a lui Seneca tributar exclusiv dialogului platonician. Credem că în primul rînd trebuie luată în considerare influenţa diatribei de origine cinică, dar nu se poate nega şi înrîurirea dialogului platonician chiar şi asupra scrisorilor, şi anume în ultima secţiune a operei, aşa cum vom vedea în paginile următoare.

[3] Seneca (Haase), Fragm. 109.

[4] Albertini, *op, cit.*, p. 111.

[5] Aci preconizează insistent contactul direct, *Ep.* 6, 5: *Plus tamen tibi et uiua uox et conuictus quam oratio proderit.*

[6] *Ep.* 1, 4—5.

[7] *Ep.* 77, 1—3; 12, 1—3.

[8] *Ep.* 49, 1; 51, 1—3; 53, 1—4; 55, 1—7; 56, 1—4; 57, 1—2; 70, 1; 76, 1—4; 77, 1—3; 80, 1—2; 86, 1—13.

[9] Aşa de pildă vizitează vilele lui Vatia (ep. 55, 1—7) sau ale lui Scipio (ep. 86, 1—15) sau grota de la Posilippo (ep. 57, 1—2).

[10] *Ep.* 67, 3—6; 78, 1—4; 54, 1—2; 104, 6.

[11] *Ep.* 76, 1—4; 67, 1—2; 83, 1—7; 84, 1—8.

[12] *Ep.* 87, 1—10 povesteşte un naufragiu al său pe mare; şi 53, 1—4; 123, 1—5.

www.cimec.ro

în epistola 108 ne descrie toată tinereţea sa, iar în epistola 104 dragostea ce i-o poartă soţia [1]. Ce rost ar fi avut atîtea amănunte, adesea strict personale, dacă de la început s-ar fi urmărit o corespondenţă fictivă şi exclusiv filozofică? Desigur şi într-o corespondenţă integral artificială apar amănunte intime, dar altfel legate de conţinutul filozofic al scrisorilor. Elementul intim din corespondenţă nu se reduce la suma detaliilor autobiografice. Există în scrisori şi fapte care privesc viaţa personală a lui Lucilius: relaţiile lui cu cei din preajmă [2], viaţa lui publică cu dificultăţile inerente [3], ideile filozofice anterioare adoptării stoicismului [4] şi scrierile recente ale fostului procurator din Sicilia [5], călătoriile lui [6]. Se pot cita şi pasaje care conţin referiri la relaţiile personale dintre Seneca şi Lucilius [7]. Sînt foarte numeroase epistolele unde găsim aluzii privind diferite persoane, legate într-un fel sau altul de Seneca şi Lucilius. Unele sînt numite [8], altele nu [9]. Haase explică evitarea numirii diferitelor persoane prin dorinţa de a nu le expune măsurilor represive alte teroarei neroniene [10]. E probabil că multe dintre aceste personaje erau indicate nominal în primul text al scrisorilor, dar, la remanierea lor, Seneca a şters numele dintr-un anumit motiv [11]. Important este că ele n-ar fi fost necesare în asemenea număr într-o corespondenţă fictivă.

Trebuie să ne dea de gîndit şi cantitatea destul de mare de aluzii la realităţile concrete contemporane[12].

Din corespondenţa lui Seneca s-ar putea reconstitui o adevărată cronică a epocii. Multe din aceste amănunte privind realităţile vremii ar fi putut

---

[1] *Ep.* 104, 1—2; 108, 3—23.

[2] *Ep.* 11,1; 40, 1; 43, 1; 44, 1—3; 47, 1; 63, 1—3.

[3] *Ep.* 19, 1—9; 21, 1—6; 22, 2—4; 24, 1—3; 44, 1—3.

[4] *Ep.* 23, 9; *Possum enim uocem tibi Epicuri tui reddere.*

[5] *Ep.* 24, 21; 46, 1—5; 59, 1—8.

[6] *Ep.* 79, 1—7.

[7] *Ep.* 48, 1: *Ad epistulam quam mihi ex itinere misisti, tam longam quam ipsum iter fuit, postea rescribam. Seducere me debeo et quid suadebam circumspicere.* Citäm şi alt pasaj *Ep.* 71, 1: *Subinde me de rebus singulis consulis, oblitus uasto nos mari diuidi. Cum magna pars consilii sit in temporibus, necesse est euenire ut de quibusdam rebus ad te perferatur sententia mea, cum iam contraria potior est.* Pasajul acesta vorbeşte destul de limpede de un schimb real de scrisori între doi corespondenţi precis localizaţi geograficeşte. E clar că în această perioadă Lucilius se afla în Sicilia. A se vedea şi ep. 3, 1—3; 6, 1—6; 67, 3—6; 78, 1—4; 84, 8; 78, 1—4; 84, 8; 118, 1—4.

Figura lui Lucilius e într-adevăr vagă, dar, lăsînd de o parte explicaţia lui Pichon, *op. cit.*, p. 223 (nu putea fi altfel într-o corespondenţă a doi prieteni buni care n-aveau nevoie să se cunoască unul pe altul prin scrisori), e probabil că la remanierea întreprinsă cu ocazia publicării au fost eliminate şi unele amănunte care reliefau figura fostului procurator din Sicilia.

[8] *Ep.* 29, 1—8; 30, 1—19; 40, 1—8; 62, 3; 63, 3; 55, 1—7; 47, 9—10; 20, 9; 12, 3; 67, 14; 70, 10; 77, 4—9; 83, 14—15; 66, 1—4; 99, 1; 101, 1—4 etc.

[9] *Ep.* 11, 1—7; 36, 1—12; 25, 1—3; 64, 1—5; 65, 1—2 etc.

[10] Haase, *op. cit.*, p. IV.

[11] În ep. 3, 1 Seneca ceartă pe Lucilius deoarece îl oprise să discute slobod cu un prieten al acestuia, trimis de dînsul la Seneca. Desigur, interdicţia se referă mai ales la politică. Numele prietenului a fost suprimat.

[12] Printre altele se pot cita ep. 7, 6—9; 14, 5—6; 15, 1—8; 19, 4—8; 44, 5—6; 47, 2—17; 51, 3—4; 56, 1—5; 70, 19—28; 76, 4; 77, 1—3; 80, 1—2; 86, 4—21; 89, 18—23; 122, 1—4.

www.cimec.ro

lipsi într-o corespondenţă artificială. Inventarea tuturor acestor situaţii aparent reale, date autobiografice şi aluzii la aspecte ale contemporaneităţii într-o cantitate de loc redusă, ar putea părea ciudată.

Cum a rezultat de mai sus, adesea se simte urma corespondenţei lui Lucilius către Seneca. Iată şi alte exemple. În epistola 7 autorul preconizează retragerea totală. În epistola 8 se trudeşte să arate că aceasta nu înseamnă abandonarea principiului vieţii active [1].

Probabil contradicţia fusese relevată în răspunsul lui Lucilius. Alteori răspunde lui Lucilius cînd acesta se plînge de modestia originii sale sociale [2] sau îi cere cărţi [3]. În ep. 68 Seneca încurajează dorinţa de retragere a prietenului. Apoi în scrisoarea următoare condamnă călătoriile şi schimbarea locului în general [4]. Probabil că Lucilius comunicase dorinţa de a-şi schimba reşedinţa, eventual de a călători.

Existenţa unor scrisori ale lui Lucilius e atestată şi de prezenţa unor pasaje obscure. Albertini citează două pasaje obscure care fac aluzii la lucruri necunoscute nouă [5]. Lucilius solicitase părerea lui Seneca în două situaţii dificile [6]. Exemplele se pot înmulţi. Cum am văzut mai sus, Lucilius îi cere să nu discute cu un prieten trimis de el la Seneca tot ce-l priveşte [7]. Scrisoarea nu precizează, nu indică restricţiile de impus acelei conversaţii [8]. În altă parte Seneca îi spune lui Lucilius că a găsit un răspuns la întrebarea lui, dar nu elucidează conţinutul întrebării şi nici un oferă răspunsul [9].

De asemenea filozoful blamează o supărare a prietenului său, fără a-i preciza natura [10] sau crede în imposibilitatea corectării unuia dintre prietenii lui Lucilius, fără a-i înfăţişa deficienţele [11]. Fireşte, se pot găsi şi alte exemple [12].

---

[1] *Ep.* 7, 1—5 şi 8, 1—6.

[2] *Ep.* 44, 1—5.

[3] *Ep.* 45, 1—3.

[4] *Ep.* 68, 1—9 faţă de 69, 1—5. În 68, 1 exclamă: *Consilio tuo accedo; absconde te in otio, sed et ipsum otium absconde.* În 69, 1 scrie: *Mutare te loca et in alium de alio transire uolo; primum, quia tam frequens migratio instabilis animi est: coalescere otio non potest, nisi desiit circumspicere et errare; ut animum possis continere, primum corporis tui fugam siste; deinde plurimum remedia continuata proficiunt; interrumpenda non est quies et uitae priori obliuio.* E transparentă aluzia la hotărîrea lui Lucilius de a abandona viaţa publică şi la încurajările lui Seneca din scrisoarea precedentă.

[5] Albertini, *op. cit.*, p. 138.

[6] *Ep.* 48, 1; 71, 1.

[7] *Ep.* 3, 1; *Deinde admones me ne omnia cum eo ad te pertinentia communicem, quia non soleas ne ipse quidem id facere.*

[8] La p. 260, nota 11, am încercat explicarea acestui pasaj. Important este faptul că textul însuşi nu ne lămureşte.

[9] *Ep.* 72, 1: *Quod quaeris a me, liquebat mihi — sic rem edidiceram, per se: sed diu non reemptaui memoriam meam; itaque non facile me sequitur.*

[10] *Ep.* 96., 1: *Tamen tu indignaris aliquid aut quereris, et non intelligis nihil esse in istis mali, nisi hoc unum quod indignaris et quereris.* Mai jos vorbeşte de un şir de nenorociri dar nu spune care-l supărase pe Lucilius. Într-o scrisoare artificială probabil că ar fi precizat lucrurile.

[11] *Ep.* 112, 1: *Cupio, mehercules, amicum tuum formari ut desideras, et institui; sed ualde durus capitur, immo potius — quod est molestius — ualde mollis capitur et consuetudine mala et diutina fractus.* În continuare vorbeşte de dificultăţile unei atare corectări fără amănunte asupra felului de viaţă al impricinatului.

[12] Se poate cita şi ep. 77 (menţionată mai sus p. 259, nota 7) unde Seneca vorbeşte de afacerile sale. Dar ce afaceri?

www.cimec.ro

Astfel de pasaje obscure, neclare nu pot apărea decît într-o corespondenţă reală, unde, ştiindu-se despre ce este vorba, nu mai sînt necesare lămuriri suplimentare. Unele epistole cuprindeau, poate, date complimentare sau erau întregite de alte scrisori, dar, la recompunerea corespondenţei, Seneca le-a înlăturat din diferite motive [1]. Fie că erau completate, fie că nu, aceste aluzii nelimpezi ilustrează o primă redactare reală a epistolelor şi un schimb de scrisori adevărate.

De altfel realitatea primei alcătuiri a scrisorilor e atestată şi de alte elemente. Constatăm că în scrisori Seneca apelează frecvent la lexicul popular, uneori chiar la vocabule argotice, dar mai ales la termeni şi expresii întrebuinţate în vorbirea cotidiană. Acest fapt n-a fost încă pus în legătură cu problema redactării scrisorilor.

În celelalte opere această înclinaţie spre vocabularul limbii vorbite şi chiar al păturilor umile ale societăţii e mult mai slab reprezentată. Fenomenul este deosebit de semnificativ. Bourgery a căutat să rînduiască vocabularul lui Seneca pe compartimente, pe rubrici. Consultarea tabelelor sale vine să confirme aserţiunile de mai sus. Se pot stabili unele proporţii interesante. Desigur Bourgery însuşi recunoaşte că tabelele sale nu sînt complete [2] şi în realitate ar trebui să figureze în ele un număr mai mare de cuvinte. Dar dacă cifrele nu sînt definitive cel puţin sînt semnificative proporţiile, care în tabele exhaustive nu s-ar schimba prea mult. Astfel în lista termenilor care revin aşa-numitului vocabular familiar [3] găsim 26 de menţiuni din scrisori faţă de numai 16 provenind din toate celelalte opere ale lui Seneca [4]. Pentru cuvintele împrumutate vocabularului special al meseriilor umile, 8 menţiuni aparţin scrisorilor faţă de trei provenite din restul operei lui Seneca [5]. În rubrica împrumuturilor din vocabularul medicilor (care în antichitate erau tot meşteşugari) citim 27 de menţiuni în epistole faţă de 12 care revin celorlalte opere ale lui Seneca [6], iar în rubrica consacrată termenilor luaţi din lexicul agricol 10 revin scrisorilor faţă de 5 aparţinînd celorlalte opere [7]. De remarcat că printre pasajele conţinînd termeni aşa-numiţi familiari cel puţin 19 din 26 revin unor scrisori care includ şi alte elemente certificînd o primă redactare.

Dar ce rost ar fi avut utilizarea unui asemenea lexic într-o corespondenţă fictivă, exclusiv literară? Apoi este probabil că prima formă a corespondenţei era tributară într-o măsură şi mai mare vocabularului vorbit. La redactarea secundă Seneca a eliminat din termenii neliterari, dar, alcătuind noul text, a fost nevoit să reţină o parte din vocabulele sugestive.

---

[1] Puteau fi prea intime sau primejdioase din punct de vedere politic.

[2] Bourgery, *Sénèque prosateur. Etudes littéraires et grammaticales sur la phrase de Sénèque le philosophe*. Paris, 1922, p. 207.

[3] Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 213–214.

[4] Cum s-a arătat deja, între aceste elemente trecute în tabelul lexicului familiar unele sînt foarte expresive, aproape triviale: *scabere aures* « a scărpina urechile » (ep. 75, 7) sau *scordallus* « gîlcevitor » (ep. 56, 2), atestat şi la Petronius, *pumilio* « stîrpitură » (ep. 76, 31). Unele cuvinte sînt de origine argotică ca *trossuli* (ep. 76, 2). Încă în timpul Gracchilor acesta era un supranume al cavalerilor, dar în vremea lui Seneca circula oarecum argotic desemnînd o anumită categorie de tineri pretenţioşi, înfumuraţi.

[5] Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 292.

[6] Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 294–295.

[7] Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 296.

www.cimec.ro

Prin excelenţă grupul de scrisori 1—29 atestă prezenţa unei prime redactări. Se simte aci strădania de a cîştiga un adept, de a convinge treptat. Mai interesant este că acest efort implică un anumit compromis cu epicureismul, caută să înlesnească trecerea de la epicureism la stoicism, tactică utilă într-o corespondenţă fictivă numai dacă Seneca singur ar fi fost stoic la Roma şi toţi ceilalţi epicurei. Totuşi partizanii artificialităţii se sprijină adesea pe ep. 21, scrisoare din acest grup. Dar conţinutul acesteia şi consecinţele lui, adică perspectiva publicării, se datoresc doar unei revizuiri serioase la redactarea secundă. Această scrisoare atestă mai mult dubla redactare a scrisorilor decît artificialitatea lor.

Reconstituirea minuţioasă, exactă a primei redactări ar fi trudă zadarnică, imposibilă sau oţioasă, în cazul că s-ar putea realiza. Recunoaşterea existenţei a două texte redactate la un anumit interval, poate fi utilizată ca ipoteză de lucru, ca mijloc de a înţelege multe aspecte mai puţin clare ale compoziţiei epistolelor. Putem totuşi să ne întrebăm în ce consta caracterul esenţial al primei redactări, adică dacă scrisorile adresate lui Lucilius constituiau corespondenţă filozofică, cum le cunoaştem noi astăzi, sau intimă, aşa cum se obişnuieşte între prieteni. Epistola 118 e concluzivă. Schimbul de păreri trebuie să aibă în primul rînd finalitate filozofică, etică. Morala trebuie să ofere corespondenţei materialul cel mai însemnat [1]. Trebuie obţinută o adevărată terapeutică morală a umanităţii. Pe de altă parte a fost necesar să se ofere redactării secunde un punct de plecare, o motivare. Ceva l-a determinat pe Seneca să pregătească corespondenţa către Lucilius pentru publicare. Or, nu s-ar fi întîmplat acest lucru dacă scrisorile ar fi fost exclusiv intime. În prima corespondenţă trebuie să fi existat un important element filozofic. Obscurităţile ne arată desigur că elementul intim era mult mai însemnat în prima versiune a corespondenţei, chiar dacă pe primul plan se găsea tot cel filozofic. La revizuirea finală rolul său a fost deci redus. Astfel nu toate lungile pasaje de demonstraţie filozofică trebuie considerate rodul redactării secunde; nu putem marca drept limită între cele două ediţii ale scrisorilor tranziţia de la pasajele obişnuite, exterioare filozofiei, la cele cu conţinut teoretic.

Am susţinut deja că trebuie exclusă ipoteza scrierii corespondenţei cu două scopuri de la bun început: expedierea către Lucilius şi publicarea. Dar cînd s-a ivit în mintea lui Seneca ideea publicării? Desigur chiar în timpul schimbului de scrisori, poate puţin înainte de terminarea lui. Prietenii sau Lucilius însuşi i-au sugerat-o, datorită tocmai conţinutului în primul rînd filozofic al scrisorilor trimise lui Lucilius [2].

★

Existenţa unei redactări ulterioare trebuie probată şi independent de prezentarea primei redactări şi a carenţelor acesteia.

---

[1] *Ep.* 118, 1—4.

[2] Astfel poziţia apărată în acest articol se distinge de cea a partizanilor realităţii epistolare. Aceştia presupuneau sau expedierea scrisorilor către Lucilius în forma lor actuală, sau compunerea lor atît cu scopul de a le expedia lui Lucilius cît şi de a le publica. Or, prezentul articol susţine că Seneca a compus un prim text adresat lui Lucilius, text ulterior modificat considerabil înainte de publicare.

www.cimec.ro

Deşi recompoziţia epistolelor s-a efectuat cu destulă dibăcie, se pot distinge semnele redactării secunde. Este dreaptă observaţia că în cele mai multe scrisori, în special în partea a doua a corespondenţei, persoana lui Lucilius este folosită în mod arbitrar. Într-adevăr Seneca îşi expune ideile cu ajutorul polemicii. El imaginează un potrivnic şi-l combate cu toate armele găsite în preajma sa. De multe ori însă acest oponent imaginar, susţinînd tezele epicureicilor sau peripateticilor sau chiar apărînd punctul de vedere comun, este confundat cu Lucilius. Este sigur că e vorba de o convenţie. Astfel chiar în epistola 109 Lucilius apare aşezat într-o poziţie falsă, incompatibilă cu adeziunea sa la stoicism, care se realizase de multă vreme[1]; el este pus aici să combată teze fundamentale ale stoicismului. Mai mult decît atîta, Seneca se apucă să-i demonstreze din nou ideile stoice, de care fusese vorba în toate cele 108 scrisori anterioare. Şi fenomenul se întîlneşte şi în alte epistole[2]. Dar în acest caz Lucilius ar fi trebuit să fie un ignorant în filozofie şi atunci corespondenţa n-ar mai fi avut sens. Faptul ar fi cu atît mai serios cu cît Seneca lăudase cu mult în urmă progresele lui Lucilius în filozofie[3]. Altceva ne indică însă limpede că e vorba de Lucilius convenţional, în permanenţă de distins faţă de Lucilius real. Într-adevăr Seneca admite adesea interlocutorul imaginar, desemnat de persoana a III-a a verbului (astfel *inquit* „spune"), fără altă precizare şi în opoziţie cu persoana I (astfel *respondeo* „răspund"). Pe nesimţite autorul trece la persoana a II-a, adică la Lucilius (astfel *inquis* „spui" sau invers), trecerea efectuîndu-se de la persoana a II-a la persoana a III-a. În epistola 113 trecerea se efectuează fără nici-o jenă de mai multe ori şi numai la o distanţă de cîteva rînduri. Desigur că un asemenea procedeu era imposibil de aplicat într-o corespondenţă reală. Seneca l-a introdus la revizuirea şi amplificarea textului în vederea publicării. Nu Lucilius trebuia convins, ci cercurile largi de cititori. Firește, aceasta nu înseamnă că în prima redactare lipsea cu totul polemica, dialogul de pe poziţii filozofice opuse. De pildă ep. 112 ilustrează o polemică reală între Lucilius şi Seneca. Procedeul existent în prima fază a corespondenţei a fost mult extins în redactarea secundă şi astfel s-a ajuns la un Lucilius imaginar.

Aceeaşi apreciere poate fi valabilă şi în problema repetiţiilor. În nenumărate scrisori o singură idee e expusă de multe ori aproape în aceiaşi termeni şi cu aceleaşi argumente[4]. Uneori se întîmplă ca în corpul unei singure scrisori să apară aceleaşi argumente de două ori[5]. Fără îndoială, cele mai multe repe-

---

[1] *Ep.* 46 tratează despre o operă stoică a lui Lucilius.

[2] În cele din urmă Seneca ajunge chiar la invectivă (ep. 124, 2—20)

[3] *Ep.* 32, 1—3; 34, 2—3; 35, 1—3; 38, 1—2; 43, 1—3.

[4] Astfel ideea vanităţii bogăţiilor e tratată în foarte multe scrisori: ep. 8; 17; 18; 20; 23; 36; 47; 47; 60; 90; 101; 107; 110; 115; 119. Despre bunul suprem se ocupă în ep. 31, 41, 66, 67, 71, 74, 76, 85, 87, 92, 118, 120, 124.

[5] Albertini, *op. cit.*, p. 145 citează astfel ep. 78 care conţine de două ori demonstrarea faptului că suferinţa nu e lungă (paragraf 7 şi 17) şi ep. 94, unde eficacitatea maximelor scurte e dovedită de două ori (paragraf 27—28 şi 43). Putem cita şi ep. 44, care, deşi suficient de scurtă (7 paragrafe), repetă cel puţin 3 idei: 1) ideea fundamentală că spiritul oferă noblețe: paragraf 2: *bona mens omnibus patet; omnes ad hoc sumus nobiles* apoi mai jos paragr. 5: *animus facit nobilem.* 2) Ideea că originea fiecăruia se pierde în necunoscut. Paragraf 4: *Omnibus nobis totidem ante nos sunt: nullius non origo ultra memoriam iacet.* Apoi mai jos, paragraf. 5:... *alioquin si ad uetera reuocas, nemo non inde*

www.cimec.ro

tiții presupun o redactare posterioară schimbului real de scrisori. Repetiția e caracteristică tipului de compoziție preferat de Seneca, diatriba.

Totuși nici aci nu trebuie exagerat. Procedeul a fost utilizat într-o oarecare măsură și în primă redactare. Uneori nici nu sîntem în prezența unui procedeu scriitoricesc.

Astfel reluarea argumentelor aduse în favoarea retragerii din viața publică în ep. 19, 20, 21, 22, 68 se explică printr-o situație concretă. Lucilius nu se putea hotărî: dorea să abandoneze cariera administrativă dar încă șovăia. Seneca trebuia să facă un efort spre a-l decide pentru prima alternativă. Repetarea argumentelor în problema înfruntării morții nu reprezintă exclusiv rodul revizuirii posterioare ci constituie și efectul unei preocupări firești la un bătrîn obosit și bolnav, preocupare pe care prietenul intim nu putea decît s-o împărtășească[1].

Semnificativă este și atitudinea față de subtilitățile logice, față de raționamentele rafinate sau față de discuțiile minuțioase asupra valorii unui cuvînt: Seneca le condamnă mereu cu asprime[2], dar în a doua parte a corespondenței. le folosește aproape în fiecare scrisoare. Evidența contradicției este însă atît de puternică, încît într-una din ultimele epistole este nevoit să se justifice, să se apere, uitînd critica distincțiilor subtile, întreprinsă de dînsul anterior[3]. Contradicția dovedește dubla compunere a scrisorilor; ea este rezultatul suprapunerii celor două texte succesive, este contradicția între simplitatea primului text, cel expediat lui Lucilius și revizuirea lui ulterioară, unde Seneca a dezvoltat expunerea argumentelor și s-a văzut obligat să recurgă la armele tradiționale ale demonstrației filozofice.

S-a constatat deja prezența procedeelor clasice ale amplificării retorice[4]. S-a spus că adesea filozoful tratează un loc comun după regulile retoricii[5],

---

est, ante quod nihil est. 3) idcea că situațiile sociale ale aceleiași familii se schimbă în vălmășagul vremurilor; paragraf. 4: *omnia ista longa uarietas miscuit et sursum deorsum fortuna uersauit*; apoi mai jos paragraf. 5: *a primo mundi ortu usque in hoc tempus perduxit nos ex splendidis sordidisque alternata series.* Se citează și repetarea în aceeași frază a unei singure idei în termeni diferiți.

[1] Prezența unor elemente intime, autobiografice sau referitoare la Lucilius pare a atesta o primă redactare în cazul epistolelor 28 și 104. Totuși există în aceste epistole un citat din Socrate care apare în termeni aproape identici. Ep. 28, 2: *Hoc idem querenti cuidam Socrates ait: Quid miraris nihil tibi peregrinationes prodesse cum te circumferas?* În ep. 104 spune: *Nam Socrates querenti cuidam, quod nihil sibi peregrinationes profuissent, respondisse ferunt: non immerito hoc tibi euenit. Tecum enim peregrinabaris.*

[2] Ep. 106, 11—12; *In superuacuis subtilitas teritur. Non faciunt bonos ista, sed doctos. Apertior res est sapere immo simplicior. Paucis est ad mentem bonam uti litteris. Sed nos, ut cetera in superuacuum diffundimus, ita philosophiam ipsam. Quemadmodum omnium rerum, sic litterarum quoque intemperantia laboramus. Non uitae sed scholae discimus.* A se vedea și ep. 40, 14; 45, 4—8; 49, 5—12;52, 8—15; 58, 25—27; 71, 4; 75, 3—7; 82, 8—10; 83, 8—15; 87, 40—41; 88, 42—46; 108, 35—39; 109, 17—18; 113, 1; 115, 1—2; 117, 30; 124, 21—24.

[3] Adresîndu-se lui Lucilius îi spune jumătate scuzîndu-se, jumătate glumind: Ep. 121, 1: *Litigabis, ego uideo, cum tibi hodiernam quaestiunculam, in qua satis diu haesimus, exposuero: iterum enim clamabis: « Hoc quid ad mores? » Sed exclamanti tibi primum opponam, cum quibus litiges, Posidonium et Archidemum (hi iudicium accipient); deinde dicam.* Mai jos adaugă (121,4): *Interim permitte mihi ea quae paulo uidentur remotiora excutere.*

[4] Albertini, *op. cit.*, p. 223—226.

[5] Albertini, *op. cit.*, p. 223—225.

www.cimec.ro

că recurge la digresiuni și ornamentații specifice școlilor de retori[1]. Pentru noi important este faptul că asemenea procedee tălmăcesc intenția publicării, căci ele n-ar avea sens într-o corespondență particulară.

În general stilul epistolelor poartă marca unei îngrijiri speciale, desigur efectul redactării secunde. Ca și în dialogurile anterior compuse, întîlnim aci tot arsenalul stilistic al lui Seneca: comparații, exemplificări din istorie și din viața contemporană, mînuirea meșteșugită a figurilor de stil, antitezele pregnante, paradoxul sclipitor, fraza lapidară dar substanțială, ordinea cuvintelor utilizată abil[2] etc. E vrednică de admirat aplicația depusă în construirea frazei[3] vădind tocmai textul destinat unui public mai larg și nu produsul literar esoteric. În mod special trebuie menționată atenția pentru metrică, acuratețea cu care a fost lucrat textul în acest sens[4].

Prezența unei redactări secunde pare a fi mărturisită și de lungimea neobișnuită a scrisorilor din partea a doua. Întîlnim scrisori pline cu demonstrații foarte lungi, prea lungi; e necesar să admitem dezvoltări însemnate ale demonstrațiilor la redactarea secundă. Desigur nu trebuie crezut că scrisorile scurte, așa-numitele scrisori-bilet, n-au fost supuse unei remanieri și chiar unei remanieri radicale. Ilustrativă este scrisoarea 96, unde Seneca repetă cu minuțiozitate considerațiile sale asupra destinului și necesității suportării lui cu răbdare. De altfel scrisorile-bilet apar și printre scrisorile lungi din finalul corespondenței[5], care au fost supuse unei revizuiri structurale[6].

★

Tratînd despre prima întocmire a corespondenței, am semnalat deja posibilitatea unor suprimări, unor reduceri de text cu ocazia revizuirii, reduceri

[1] Albertini, *op. cit.*, p. 246, 289.

[2] De remarcat meșteșugirea ordinei cuvintelor. Fraza se încheie aproape totdeauna cu cel mai important cuvînt. Se cunoaște preferința lui Seneca pentru exprimarea concisă. Dar în aceeași scrisoare 44 (vezi mai sus p. 264, nota 5) utilizează perioada clasică alături de fraza lapidară. Intenția de a obține efecte stilistice este evidentă. Fraza clasică cu ponderea, cu încetineala ei contrastează cu frazele scurte, concentrate care o precedă (ep. 44, 5—6). Firește se pot da și alte exemple.

[3] De evidențiat strădania lui Seneca de a-și forma lexicul prin împrumuturi din diferite sectoare ale vocabularului. Încă nu s-a reliefat suficient întrebuințarea stilistică a acestor împrumuturi. / În scrisoarea 37 apar termeni din limbajul gladiatorilor și din vocabularul tehnic al militarilor ca *sacramentum* « jurămînt » *(rogare sacramento)* 37, 1; *auctoramentum* « angajament » 37, 1; *missio* « eliberare » 37, 3, dar pentru că autorul compară viața înțeleptului cu cea a militarului și a gladiatorului. Oricînd se poate remarca congruența între conținut și stil. Cînd se referă la sport, Seneca folosește și un termen corespunzător de origine greacă: *psychrolutes* (53, 3; 83, 5) « amator de apă rece », *progymnastes* (83, 4) « dascăl de gimnastică », *hiera* (83, 5) « cursă, alergare », *sphaeromachia* (80. 1 un fel de pugilat). Trebuie semnalată și abundența împrumuturilor din vocabularul poeziei.

[4] Putem semnala abundența de cretici.

[5] *Ep.* 96, 103, 111, 112.

[6] Compunerea în două variante a corespondenței lui Seneca pare a fi demonstrată și de locul ocupat de ea în istoria genului epistolar în antichitate. Cum am menționat mai sus, antichitatea ne-a dăruit celebre corespondențe exclusiv literare, ca acele alcătuite de Epicur sau Horațiu. Scrisorile lui Seneca se deosebesc considerabil de acestea prin caracteristicele deja pomenite: poziția elementelor intime, obscuritățile și alte urme ale scrisorilor lui Lucilius către Seneca, vocabular mai apropiat de limba vorbită etc. Dar concomitent ele se disting și de corespondența lui Cicero, neîndoios reală, căci sînt departe de a avea spontaneitatea ei. Prezența a două stadii în redactare poate să explice poziția specifică pe care corespondența lui Seneca o deține în evoluția genului și să limpezească de ce învățații nu s-au putut fixa la o opinie definitivă asupra lor, așa cum s-a întîmplat cu celelalte culegeri de epistole.

www.cimec.ro

care să fi atins unele probleme intime sau chiar numele anumitor persoane. Poate fi admisă și ipoteza suprimării unor scrisori, socotite de Seneca neinteresante pentru cercuri mai largi de cititori sau primejdioase din punct de vedere politic.

Dar remanierea posterioară schimbului real de scrisori nu înseamnă în primul rînd reducere, ci mai ales lărgirea corespondenței. Stratul al doilea al corespondenței este mai dens decît primul. Prin excelență revizuirea corespondenței a implicat îmbogățirea ei. Am vorbit deja de mărirea pasajelor demonstrative prin amplificarea argumentelor, prin repetarea și înzestrarea lor cu armele dialecticii, prin suscitarea unor obiecții imaginare și a ripostelor corespunzătoare. În unele scrisori argumentele au fost îngroșate, explicitate, în altele au fost introduse, interpolate prin revizuirea structurală a scrisorii, prin modificarea întregului ei conținut.

Totuși prin îmbogățire nu se cuvine a înțelege doar atît. Avem numeroase epistole care nu conțin nici pasaje obscure, nici detalii de viață reale, în fine nimic care să ilustreze o scrisoare reală, ci conțin în schimb toate particularitățile unei scrisori fictive. E de presupus că astfel de scrisori sau cel puțin parte dintre ele n-au fost niciodată scrise și expediate lui Lucilius, că, de dragul unei demonstrații filozofice, Seneca le-a interpolat în corpul corespondenței și că deci stratul al doilea nu se compune numai din modificările scrisorilor reale ci și din mărirea volumului acestora.

Credem că aproximativ 70—80 scrisori din prima redactare au intrat în ediția definitivă, restul reprezentînd epistole fictive, compuse doar în vederea publicării[1]. Printre acestea din urmă sînt de citat consolațiile dar și alte scrisori.

Așa cum nu socotim orice scrisoare fără elemente intime obligatoriu artificială, trebuie să considerăm uneori elementele intime drept improvizate, fabricate ca atare de autor, după modelul celor reale sau extrase dintr-o scrisoare reală cu un conținut complet diferit și introduse într-una din cele fictive. Astfel este epistola 105, care prezintă o serie de reguli privind conduita morală și e destinată lui Lucilius, care locuia la Ardea. În ciuda aluziei la localitate, credem că epistola trebuie socotită fictivă[2]. În epistola 110 polemizează cu un fals Lucilius pe care-l salută din casa sa din Nomentum. Și aci menționarea localității e nesemnificativă. Epistola 107 demonstrează lui Lucilius, căruia îi fugiseră sclavii, nevoia de a suporta destinul cu fermitate. Dar Seneca lăudase mai înainte pe prietenul său pentru purtarea sa umană față de sclavi[3]. De altfel toate trei scrisorile excelează prin unitatea și claritatea desăvîrșită a compoziției și se află într-un grup de epistole unde se numără foarte puține vestigii ale primului text.

S-ar părea că punctul de vedere din acest articol s-a apropiat brusc de cel al partizanilor artificialității. Doar și ei admit că printre scrisorile cunoscute nouă sînt cîteva reale, introduse într-o masă de epistole fictive[4].

---

[1] Astfel probabil ep. 50, 52, 60, 61, 73, 81, 85, 88, 90, 92, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 124.

[2] Structura epistolei probează aceasta. Argumentele repetă idei de multe ori expuse și fac abstracție de Lucilius cel real.

[3] *Ep.* 47, 1.

[4] Bourgery, *Les Lettres à Lucilius sont-elles de vraies lettres?* Rev. de philologie (1911), p. 47; G. Guțu, *Scrisorile lui Seneca sînt adevărate scrisori?* în AISC, IV, 1941—1942, p. 10.

www.cimec.ro

Totuşi nu numai o problemă de număr, de cantitate, desparte tezele din articol de opiniile discipolilor lui Lipsius. S-a subliniat mai sus superficialitatea justificărilor invocate pentru acest truc literar şi necesitatea descoperirii unui motiv mai serios. Ce l-a determinat pe Seneca să improvizeze asemenea scrisori fictive? Motivul trebuie căutat în influenţa deosebită a tratatului de etică compus concomitent de Seneca şi anume *Moralis philosophiae liber*. Seneca însuşi recunoaşte că a introdus într-una din ultimele scrisori capitole din *Moralis philosophiae liber*[1]. Această apropiere este semnificativă. Sub influenţa unei asemenea lucrări alcătuite simultan[2], Seneca a revizuit structural unele scrisori şi a compus altele. Ideile care-i rămăseseră în minte din timpul scrierii acelei cărţi s-au cerut consemnate şi în epistolele destinate publicării, unde lipseau sau erau exprimate într-o formă rudimentară. Nu un singur capitol ci mai multe au fost prelucrate de Seneca în ediţia finală a lui *Ad Lucilium*. Dar desigur filozoful n-a realizat o cotitură importantă în concepţiile sale etice.

Amploarea demonstraţiei din *Moralis philosophiae liber*, stilul ei specific a înrîurit şi recompunerea epistolelor şi l-au decis să utilizeze subtilităţile dialecticii, să dezbată ideile lui Posidonius[3], să abordeze o tematică mai variată într-un anumit sector al corespondenţei[4]. Cu toate că cele două opere nu se pot identifica, putem judeca conţinutul lucrării etice pierdute după partea din corespondenţă înrîurită de ea. Era desigur o expunere sistematică a aspectelor moralei şi a problemelor filozofice legate de etică.

S-ar părea astfel că demonstraţia primei redactări este pusă sub semnul întrebării. Într-adevăr, dacă Seneca a fabricat scrisori sub impulsul compunerii simultane a faimoasei *Moralis philosophiae liber*, de ce n-ar fi făcut la fel pentru toată culegerea de epistole? În primul rînd întîlnim elemente intime care ar fi fost mai greu de improvizat. Seneca ar fi putut alege pretexte, puncte de plecare mai lesnicioase pentru demonstraţii filozofice. Apoi, dacă influenţa cărţii de morală pare destul de substanţială spre a recunoaşte urma sa în improvizarea unor scrisori, ea nu justifică trucarea unei întregi colecţii. Mai mult decît atît, am văzut că ea nu se exercită decît asupra unei părţi din scrisori, de la ep. 60 în sus şi în special începînd de la scrisoarea 88. Aceasta înseamnă că ea a apărut într-o anumită etapă a revizuirii textului scrisorilor adresate lui Lucilius şi nu înaintea ei. În perioada ultimă a remanierii, şi nu înainte,

---

[1] *Ep.* 106, 1; 108, 1. De aceasta pomeneşte şi Lactanţiu, II, 3.

[2] În ep. 108, 1 Seneca spune că *Moralis philosophia* era aproape gata de publicare. Ne dă şi indicaţii asupra cuprinsului: îmbrăţişează toată morala. De aceea s-a înşelat Hilgenfeld care a identificat această operă cu *Ad Lucilium*. Iată ce spune Seneca: *Id de quo quaeris ex his est quae scire tantum eo ut scias pertinet. Sed nihilominus, quia pertinet et properas nec uis expectare libros quos cum maxime ordino continentes totam moralem philosophiam partem statim expediam.*

[3] Ideea influenţei operei *Moralis philosophiae liber* asupra părţii finale a corespondenţei a fost discutată de A. D. Leeman în *Seneca's plans for a work Moralis philosophia and their influence on his later epistles* (în *Mnemosyne*, seria a 4-a, VI, 1953, p. 307—313). Dar acolo această influenţă nu este legată de presupunerea existenţei a două straturi în corespondenţa lui Seneca.

[4] *Ep.* 89, 4—17 (filozofia şi diviziunile ei); 106, 1—10 (bunurile morale sînt corpuri); 113, 1—25 (ideea stoică mai veche că, virtuţile sînt filnţe vii); 121, 5—24 (despre instinctele animalelor); 124, 5—20 (*bonum* este sezisat de inteligenţă).

www.cimec.ro

Seneca a fost tentat să compună epistole fictive şi să refacă aproape complet altele după modelul unui tratat de morală. Această constatare este confirmată de aspectul primei părţi a corespondenţei şi în special de grupul ep. 1—29, care nu poartă marca înrîuririi operei numite *Moralis philosophiae liber* şi care, aşa cum am arătat mai sus, dovedeşte indubitabil realitatea unei prime redactări [1].

★

Anticipînd, am observat deja deosebirile între feluritele părţi ale corespondenţei şi am semnalat distribuţia inegală în aceste secţiuni a semnelor care caracterizează cele două redactări succesive.

Am văzut cum partea finală a epistolelor, cea influenţată de *Moralis philosophiae liber*, a cunoscut din plin revizuirea şi amplificarea. Am remarcat de asemenea cum foarte multe scrisori reprezintă false epistole, iar altele sînt considerabil modificate. În afară de efectele influenţei tratatului de morală (gustul pentru dialectică, înrîurirea lui Posidonius, distincţiile metafizice) se regăsesc aci unele particularităţi ale redactării secunde: repetiţiile, confundarea interlocutorului imaginar cu Lucilius, lungimea neobişnuită a demonstraţiilor, amplificările şi procedeele retorice. Tot aci şi stilul este mult mai îngrijit şi expunerea ideilor mult mai sistematică. S-a observat deja că începînd cu ep. 75 stilul scrisorilor e mult mai atent lucrat [2]. În privinţa scrisorilor fictive e limpede care este pricina. Dar şi cele reale sînt mai atent redactate. E probabil că au fost compuse după ce Seneca luase hotărîrea publicării. Gîndindu-se că le va publica, le-a redactat mai îngrijit şi n-a fost necesară o revizuire mai substanţială. Am semnalat deja ca trăsătură stilistică specifică a acestui grup influenţa tehnicii dialogului platonician. În scrisorile 109, 112, 113 expunerea ideilor îmbracă aspectul unui adevărat dialog: aserţiune-obiecţie, argument-contraargument pînă la demonstrarea ideii lui Seneca. Nici nu ascunde măcar că aci oponentul este un Lucilius pur imaginar. E posibil ca secţionarea tradiţională a scrisorilor, prezentă în cele mai vechi manuscrise, să nu fi fost incidentală. Ea s-ar putea datora condiţiilor specifice în care a fost alcătuit ultimul compartiment al corespondenţei şi să fi apărut chiar în ediţia lor antică.

În opoziţie cu această parte a corespondenţei trebuie scoasă în relief prima parte, în special grupul 1—29, recunoscut ca unitar de toţi cercetătorii. Aci argumentarea tezelor etice este mult mai modestă, firească, familiară aproape, lipsită de demonstraţii subtile. Ideile sînt expuse mai sumar, nesistematic, dominate, cum am văzut şi anterior, doar de strădania de-a atrage un fost epicureu, de a desăvîrşi pregătirea filozofică a lui Lucilius.

« Modestia » demonstraţiilor dovedeşte că Seneca a modificat superficial scrisorile din această parte a corespondenţei, exceptînd ep. 21 unde îi promite lui Lucilius nemurirea prin publicarea corespondenţei. În restul scrisorii ideea este completată cu toate implicaţiile necesare. La aceasta s-ar putea adăuga un alt argument. Din cele 26 de pasaje conţinînd cuvinte citate de Bourgery la rubrica termenilor familiari, 9 provin din primele 29 de scrisori faţă de 17

[1] S-a arătat de ce la p. 263.
[2] G. Guţu, *op. cit.*, p. 16.

www.cimec.ro

aparţinînd celorlalte 95 de scrisori[1]. Disproporţia nu e prea mare, însă semnificativă, dacă ţinem seama că dintre celelalte menţiuni de terminologie cotidiană majoritatea privesc scrisori indubitabil reale şi că scrisorile din primul compartiment sînt mai scurte şi deci cuprind mai puţine cuvinte. Chiar în compartimentul final există şase pasaje, care revin unor scrisori unde se poate deosebi o primă redactare faţă de două sigur artificiale. Repetăm, numai proporţia interesează; cifrele ar trebui mult ridicate după o cercetare riguroasă, dar proporţiile s-ar păstra, probabil. E cert că toate epistolele din grupul 1—29[2] au la bază o scrisoare reală[3]. După ep. 30 acest mod de a trata problemele etice nu dispare brusc, ci se modifică treptat o dată cu introducerea primelor epistole fictive şi cu intensificarea remanierilor. Nu se poate împărţi opera în două mari fracţiuni, cea a scrisorilor reale sau puţin modificate şi cea a scrisorilor profund revizuite sau chiar improvizate. Trebuie presupusă a treia mare grupare, o grupare intermediară. Astfel, cu foarte mare aproximaţie am avea grupele următoare: 1) ep. 1—45 sau 49, 2) ep. 49—88 care ar reprezenta tocmai gruparea intermediară, 3) ep. 88—124[4]. Oricum ar fi, dacă pentru epistolele din prima grupare putem reconstitui în linii mari aspectul iniţial, adică ne putem da seama cam ce cuprindeau, pentru cele din grupa a treia e mult mai dificil, căci epistolele fictive şi revizuirea structurală a celor mai multe scrisori reale ne opreşte la constatarea caracterului lor filozofic.

De altfel, chiar în partea finală, interpolarea epistolelor fictive nu s-a făcut într-o ordine riguroasă şi pe temeiul unui plan stabilit anterior. Uneori ele pot alterna cu cele reale, alteori pot fi introduse în grupuri de două, trei epistole, fie legate între ele, fie complet independente[5]. E posibil ca în vederea publicării Seneca să fi scindat unele scrisori reale în două sau mai multe epistole sau să fi contopit unele.

Desigur că nici cele reale n-au fost toate aşezate în ordinea lor din prima redactare. Ordinea a fost respectată numai pentru grupul 1—29. Nici pentru restul epistolelor nu s-au efectuat, probabil, schimbări prea numeroase, căci, dacă s-ar fi întîmplat astfel, Seneca le-ar fi orînduit după un plan metodic. Totuşi din diferite motive el a recurs la anumite inversiuni. Schultess a

---

[1] Iată lista acestor termeni: *colaphus* «pumn» (13,5), *crepare* «a scîrţîi» (9,8), *cutis* «înveliş» (9,13), *decrepitus* «vlăguit» (26,1), *narrare* «a vorbi despre» (24,6), *pusillum* «*mărunt*» sau «neînsemnat» (15,9; 26,8), *quaerere uerba* «a căuta cuvinte» (23,1), *uenter* «burtă» (17,4).

[2] O probă în plus aduce şi ep. 6. Tratînd tema prieteniei Seneca face aluzii la anumite teze fundamentale ale stoicismului. Aceste aluzii nu sînt prea clare. Dacă scrisoarea ar fi fost fictivă sau modificată considerabil, aceste referiri ar fi fost rezolvate, explicitate.

[3] Subgrupul 17—24 se referă la o perioadă mai dificilă din viaţa lui Lucilius, cînd acesta apela la sfatul lui Seneca, necesar soluţionării încurcăturii în care se găsea. Se simte aci pretutindeni firescul situaţiei, evidenţiat şi de familiaritatea tonului. Pentru întreg grupul 1—29 în general şi ep. 21 în special a se vedea şi alte observaţii ale noastre anterioare.

[4] Este limpede, credem, că această compartimentare nu are nimic comun cu cea a lui Hilgenfeld. Noi n-am ţinut seama decît de evoluţia condiţiilor particulare de redactare, iar în cazul împărţirii lui Hilgenfeld era vorba de secţionarea operei pe capitole, îmbrăţişînd fiecare probleme diferite.

[5] Astfel ep. 88 care tratează despre aşa-numitele «arte liberale» pare legată de ep. 89, care se ocupă de filozofie şi părţile ei. Ep. 102 şi 103 par a fi ambele fictive, ep. 104 are un caracter personal (vezi p. 258) şi, deci pare reală, ep. 105 e fictivă (vezi p. 267, nota 1), ep. 106 reală, ep. 107 fictivă, iar 108 reală (vezi p. 260).

www.cimec.ro

semnalat deja una[1]. Se pot consemna şi altele. Ne mărginim la una singură. Am spus mai sus că în ep. 118 Seneca trasează un adevărat program al corespondenţei cu Lucilius. E probabil că în primă redactare această epistolă nu era situată la sfîrşitul corespondenţei ci la începutul ei, eventual nu mult după grupul 1—29. La redactarea secundă Seneca a trecut această scrisoare printre ultimele, pentru că trata relativ sistematic conceptul de *bonum*, aşa cum se cuvenea unui sfîrşit de corespondenţă. Probabil că Seneca însuşi remarcase cît de nesistematic fusese elucidat conţinutul acestei noţiuni în alte scrisori.

★

Relativa finisare a operei sub raportul stilului, grija depusă pentru metrică arată că autorul preparase opera pentru publicare. Totuşi nu se pot trece sub tăcere unele neglijenţe prea supărătoare chiar pentru un autor puţin interesat în ordonarea ideilor. Contrastul între efortul spre limpezimea formei şi aceste inadvertenţe e prea izbitor. Iată trei exemple de asemenea neglijenţe. În ep. 52 Seneca amînă soluţionarea problemei cum trebuie vorbit poporului, dar n-o reia nicăieri. În epistola 102 Seneca afirmă că ar fi tratat o problemă care nu apare în nici o scrisoare. În sfîrşit în ep. 98 pomeneşte de un *senex egregius* fără alte referiri şi toată partea finală a scrisorii este neclară. S-a presupus că în ep. 98 ar exista o lacună, vestigiu al unei mutilări a manuscrisului[2], iar cele două scrisori menţionate mai sus s-ar referi la alte epistole pierdute[3].

S-ar putea explica şi altfel aceste neglijenţe.

Există probabilitatea publicării scrisorilor în două etape. În prima tranşă au intrat epistolele din gruparea întîi, în general mai puţin transformate la revizuire. În această grupare nu se semnalează nici o neglijenţă, căci totul pare limpede. Desigur această tranşă a fost publicată de Seneca însuşi.

La cele proiectate pentru a doua etapă Seneca a lucrat mult mai intens. Erau aproape gata de publicare, dar moartea l-a surprins înainte de îndepărtarea ultimelor nepotriviri, aluzii la scrisori sau pasaje suprimate. Astfel ipoteza lui Haase e valabilă numai pentru o parte din epistole şi în acelaşi timp se explică de ce numai un anumit compartiment al scrisorilor a suportat influenţa lui *Moralis philosophiae liber*. Celelalte erau deja publicate. De aceea Seneca s-a văzut obligat să păstreze o grupare de tranziţie (grupa 49—88) între cele două fragmente atît de diferite ale operei tocmai spre a atenua contrastele. Astfel tranşa a doua a scrisorilor, adică cea care cuprinde grupele 49—88 şi 89—124 a fost editată după moarte de prietenii săi.

Rămîne încă o dificultate de rezolvat. Concepute astfel epistolele nu mai încap în timpul acordat scrierii şi eventual expedierii lor de cercetătorii moderni, adică un an sau maximum doi.

---

[1] Schultess, *De L. Annaei Senecae Quaestionibus naturalibus et Epistulis commentatio*, Bonn, 1872, p. 33—40 evidenţiază o contradicţie între două scrisori. În ep. 70, 1 Seneca spune: *post longum interuallum Pompeios tuos uidi*, dar în 49,1 scrisese: *ecce Campania et maxime Neapolis et Pompeiorum tuorum conspectus incredibile est quam recens desiderium tui fecerint*. Între ep. 49 şi 70 nu fusese un interval prea mare. Probabil că ep. 70 a fost scrisă înainte de ep. 49 şi apoi ordinea a fost inversată. Oricum explicaţia lui Albertini (*op. cit.*, p. 199) că în ep. 49 Seneca văzuse oraşul Pompei de la distanţă nu e satisfăcătoare.

[2] Albertini, *op. cit.*, p. 162.

[3] Albertini, *op. cit.*, p. 166.

www.cimec.ro

De altfel oricum îngrădirea e prea strîmtă. Chiar dacă nu le-ar fi transmis niciodată lui Lucilius, Seneca n-ar fi avut răgaz să scrie într-un asemenea interval atîtea scrisori divizibile în grupări aşa de diferite ca tehnică literară.

Ep. 91 datează redactarea secundă. Cînd s-a produs incendiul din Lyon, Seneca lucra, probabil, la revizuirea textului. Atunci a intercalat în corpul epistolelor o consolaţie la adresa lui Liberalis. De ce a proiectat publicarea ei şi nu s-a mulţumit s-o trimită doar lui Liberalis? Pentru că de fapt epistola era destinată nu numai lui Liberalis ci şi locuitorilor Romei. Cum remarcă Binder [1], Seneca nu pomeneşte de incendiul Romei, anterior doar cu cîteva săptămîni celui petrecut în anticul Lyon. Albertini crede că cel dintîi fusese menţionat într-o scrisoare acum pierdută şi că n-a revenit asupra lui, deoarece subiectul prezenta un pericol politic [2]. În legătură cu Nero circulau tot felul de zvonuri în oraş. Dar putem merge mai departe. De teama mîniei imperiale Seneca n-a pomenit incendiul Romei, dar s-a gîndit să travestească o consolaţie adresată locuitorilor capitalei. Consolaţia către Liberalis este astfel un simplu pretext. Desigur aceasta înseamnă că Seneca intenţiona să publice foarte curînd şi tranşa a doua a operei sale. Probabil însă că dificultăţile pricinuite de revizie i-au răpit mai multă vreme decît socotise. Deci epistola 91 este un reper numai pentru redactarea secundă.

În ce priveşte prima redactare, un lucru este cert: scrisorile n-au fost scrise zilnic ci chiar cu pauze mari: «Răspund tîrziu la scrisorile tale» [3], spune Seneca. Nici Lucilius nu era excesiv de conştiincios [4]. În altă parte e consemnată o întrerupere a corespondenţei din pricina rătăcirii unei epistole [5].

În sfîrşit laudele adresate lui Lucilius în ep. 46 pentru o operă stoică scrisă de el ar părea ciudate, dacă de la primele scrisori, cînd corespondentul era încă epicureu, ar fi trecut numai cîteva luni [6].

În ep. 70 Seneca vorbeşte de Pompei. Cum se face că el nu spune nici un cuvînt de erupţia Vezuviului, deşi, după cronologia Binder-Albertini, ea este cu puţin anterioară scrisorii? Nimic nu ne îndreptăţeşte să considerăm, ca Bourgery [7], că naumahia amintită în această scrisoare este obligatoriu cea din anul 64.

De asemenea n-avem motive temeinice să declarăm *Epistulae ad Lucilium* posterioare retragerii totale. Se remarcă aluziile la bătrîneţe [8], dar oare cîţiva ani în urmă Seneca nu era tot bătrîn? Seneca încetase încă din 59—60 să joace un rol precumpănitor la curtea lui Nero şi adoptase încă din acea vreme o semiretragere. De altfel faptul apare consemnat chiar în text. În epistola 1 Seneca recomandase evitarea ocupaţiilor exterioare filozofiei şi retragerea din viaţa publică, dar recunoaşte că el însuşi iroseşte o parte din timpul pe care ar fi trebuit să-l consacre filozofiei. Astfel el admite ca practică doar o retragere

[1] Binder, *Die Abfassungszeit von Senekas Briefen*, Diss. Tübingen, 1905, p. 50.
[2] Albertini, *op. cit.*, p. 48.
[3] *Ep.* 106, 1: *Tardius rescribo ad epistulas tuas.*
[4] *Ep.* 118, 1.
[5] *Ep.* 50, 1. Binder, *op. cit.*, p. 34—35 şi Albertini, *op. cit.*, p. 47 cred că această rătăcire n-a întrerupt cursul scrisorilor fiindcă le încurcă cronologia.
[6] G. Guţu, *op. cit.*, p. 12—13.
[7] Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 64.
[8] *Ep.* 8, 2.

www.cimec.ro

parţială[1]. Epistola 7 preconizează insistent solitudinea de care autorul său nu putea încă să beneficieze[2]. Toate îndemnurile adresate lui Lucilius de a decide retragerea sînt concomitent îndreptate spre Seneca însuşi. Epistola 18 a fost scrisă desigur în luna decembrie[3]. Dar de ce ar fi decembrie 62 sau 63 şi nu decembrie 59 sau 60? Aspiraţia spre retragere, spre odihnă din această parte a corespondenţei nu poate fi consecutivă demersului făcut de Seneca în 62 pe lîngă Nero. Scrisorile din acest compartiment pregătesc cererea de părăsire a vieţii publice. Vom regăsi aceste idei în capitolele din Tacit care conţin cererea de retragere[4]. Dacă scrisorile ar fi fost redactate ulterior n-am fi regăsit în ele năzuinţa spre retragerea totală. Scrisorile adevărate nu pot fi anterioare — căci amărăciunea lui Seneca, dispreţul pentru viaţa publică sînt elocvente — şi nici posterioare verii lui 64, data incendiului din Lugudunum. Între aceste date, aproximativ toamna anului 59 sau 60 şi iarna 63—64, trebuie plasată corespondenţa iniţială, cea schimbată efectiv între Seneca şi Lucilius[5].

★

Acest articol susţine deci că în cuprinsul corespondenţei lui Seneca trebuie distinse două straturi. Argumentele folosite de partizanii realităţii epistolare şi de cei ai artificialităţii nu se exclud ci se completează. Primul strat constă din scrisorile adresate în realitate lui Lucilius. Ulterior Seneca a transformat această corespondenţă reală sub influenţa tratatului *Moralis philosophiae liber*, introducînd scrisori artificiale. Această influenţă s-a exercitat doar asupra părţii a doua şi mai ales a treia a corespondenţei, deoarece prima parte era deja publicată doar cu mici modificări faţă de textul expediat lui Lucilius, cînd a început să se resimtă influenţa tratatului de morală. În felul acesta articolul n-a adoptat opinia că nucleul originar al corespondenţei a fost revizuit în întregime în acelaşi timp, ci dezvoltat şi publicat pe etape. Partea a doua şi a treia a corespondenţei au fost publicate postum şi după indicaţiile defunctului. Trebuie considerat că la revizuirea finală Seneca a schimbat ordinea unor scrisori. Nu mai putem astfel admite cronologia tradiţională, care nu se sprijinea de altfel pe dovezi temeinice.

Soluţiile propuse au şi alte consecinţe. Într-adevăr, dacă admitem această compartimentare a scrisorilor şi publicarea lor în două serii ca şi o activitate

[1] *Non possum dicere nihil perdere; sed quid perdam et quare et quemadmodum dicam.* Mai jos adaugă: *Sed euenit mihi, quod plerisque non suo uitio ad inopiam redactis: omnes ignoscunt, nemo succurit.* În această frază se referă, poate, la dificultăţile întîmpinate de dorinţele sale spre o retragere totală.

[2] *Ep.* 7, 1—9. De citat mai ales ep. 7, 1: *Quid tibi uitandum praecipue existimes, quaeris. Turbam. Nondum illi tuto committeris. Ego certe confitebor imbecillitatem meam. Numquam mores quos extuli refero: aliquid ex eo quod composui turbatur; aliquid ex his quae fugaui redit.* Mulţimea care-l corupe pe Seneca şi a cărei evitare necruţătoare o recomandă lui Lucilius este mai ales mulţimea oamenilor politici ai vremii, în special cei de la curtea imperială.

[3] Ep. 18, 1: *December est mensis: cum maxime ciuitas sudat, luxuriae publicae datum est, ingenti apparatu sonant omnia: tamquam quicquam inter Saturnalia intersit et dies rerum agendarum.* Nimic din restul scrisorii nu îngăduie precizarea anului.

[4] *Annales*, XIV, 53—54.

[5] Fracţiunea din operă publicată de Seneca însuşi a apărut înaintea incendiului din Lugudunum, probabil în cursul anului 63. După această dată Seneca a mai continuat schimbul de scrisori probabil un timp. De asemenea Seneca n-a publicat probabil toate scrisorile expediate şi o parte dintre scrisorile din aşa-numita grupare intermediară sînt anterioare publicării primei tranşe. Cum am văzut mai sus, ele au fost ulterior prelucrate şi pregătite pentru publicare.

www.cimec.ro

laborioasă de prelucrare şi îmbogăţire a epistolelor efectiv schimbate, trebuie să recunoaştem că Seneca n-a dus în retragere un trai umbratil ci a continuat să întreţină numeroase şi intense relaţii. El a discutat cu prietenii asupra prelucrării scrisorilor; altfel aceştia nu le-ar fi putut publica după moartea lui. Avem astfel o indicaţie asupra intensei activităţi a cercurilor de intelectuali în vremea lui Nero. Dar, cum ştim, tocmai dintre aceşti amatori de filozofie îşi recruta opoziţia unii dintre cei mai reprezentativi exponenţi.

О РЕДАКТИРОВАНИИ ПИСЕМ СЕНЕКИ

РЕЗЮМЕ

Письма Сенеки считались одними исследователями действительно существующими, отредактированными и отправленными как настоящие письма, а другими — только вымышленными, т.е. сборником литературных писем. В данной работе делается попытка по-новому решить этот вопрос и другие, тесно с ним связанные. Считается, что между Сенекой и Луцилием действительно существовал обмен письмами, являющихся первичным ядром (первичный слой), впоследствии пересмотренных, исправленных и дополненных философом для издания (второй слой).

Выявлен ряд обстоятельств, которые говорят о существовании первого слоя писем. В письмах отражены многочисленные стороны личной жизни, подробности биографического характера, имеют место частые упоминания общих знакомых и друзей или конкретных обстоятельств, которые в чисто литературной переписке не были бы нужны в такой мере. В письмах Луцилия к философу встречаются места, где говорится о личных неприятностях, не известных нам, а также едва затронутые, неразрешенные вопросы (современному читателю они не понятны, но, безусловно, были хорошо известны авторам переписки). Лексике произведения также свойственны характерные черты: многочисленных слов разговорной речи и терминов, заимствованных из специальной профессиональной лексики или даже из арго, в ней гораздо больше, чем в лексике других работ Сенеки. Возможно, в начальную стадию переписки личные элементы использовались чаще, но затем некоторые из них были устранены при исправлении текста до его опубликования; следует предположить, что эта форма переписки носила и чисто философский характер, иначе Сенека не думал бы о возобновлении обмена письмами с другом, а также их исправлении и обогащении для издания.

Доказательство этих исправлений, то есть подтверждение существования второго этапа, было предоставлено в большой степени именно сторонниками эпистолярной искусственности этих писем, что только доказывает существование второго слоя в составе переписки. Показательно наличие в некоторых письмах какого-то условного Луцилия, вымышленного собеседника, введенного Сенекой для того, чтобы иметь возможность спорить со своими противниками. Показательны также и многочисленные повторения

www.cimec.ro

вопросов в одном и том же письме или в разных письмах, необыкновенная длина некоторых писем и использование метода риторического увлечения.

Следовательно, исправление, предшествовавшее изданию, состояло в изъятии определенных мест из писем (намеки на какие-то лица или конкретные личные дела), но главное заключалось в обогащении текста новыми элементами. Некоторые письма были разделены на части, но большинство из них расширилось в результате введения показательных абзацев или новых доводов и повторному обсуждению некоторых вопросов. Кроме того, в последнюю часть сборника писем под влиянием трактата этики *Moralis philosophiae liber*, написанного одновременно с последней частью *Ad Lucilium* были введены некоторые искусственные письма. Этот систематический трактат оказал значительное влияние на исправление писем, входящих в данную часть переписки; отсюда использование диалектических тонкостей.

В действительности, *Epistulae ad Lucilium* не характеризуется однородной структурой. В последней части (той, на которую повлиял трактат этики), часто появляется вымышленный собеседник; кроме того, встречаются длинные показательные письма, стиль тщательно обработан, а изложение принимает форму платоновского диалога: утверждение — возражение, аргумент — контраргумент. Однако первая часть переписки носит иной характер: искусственные письма отсутствуют, их аргументация менее систематична, более многочисленны лексические элементы из устной речи, стиль свободнее, в меньшей степени разработанный. Имеющиеся исправления поверхностны.

В настоящей работе различаются, по существу, три больших группы, три раздела: I) письма 1—45; II) письма 45—88; III) письма 88—124. Вторая группа носит переходный характер. Различия, указанные выше, доказывают неодновременность издания этих групп: письма Сенеки вышли в свет два раза, последовательно. Первая часть появилась ранее трактата *Moralis philosophiae liber*, поэтому она не носит на себе отпечатка влияния этого произведения. Следовательно, оба издания подготовлены (как видно, с немногими изменениями первоначальной формы) самим Сенекой. Вторая часть была издана после смерти философа его друзьями. Этим объясняются некоторые упущения, в результате небрежности, в третьей группе, именно в той, где стиль обработан более тщательно. Контрасты между третьей частью (в которой различия между слоями так разительны) и первой заставили Сенеку переделать промежуточные письма в переходную группу с тем, чтобы смягчить различия.

Письма не были редактированы в течение 1—2 лет. Сам Сенека говорит о некоторых задержках в переписке (письмо 106). Стиль первых писем показывает, что они намного предшествуют отходу философа от политической жизни. Автор считает, что действительный обмен письмами имел место с 59—60 по 63—64 гг. Сметрь настигла философа в период подготовления к изданию второго и третьего раздела *Ad Lucilium*.

Бесспорно, что в последние годы Сенека не вел замкнутого образа жизни. Его друзья смогли издать вторую часть произведения потому, что еще при жизни писателя обсуждалось содержание писем. Но эти друзья как раз принадлежали к той части интеллигенции, из которой оппозиция вербовала членов своего ударного отряда.

www.cimec.ro

SUR LA RÉDACTION DES LETTRES DE SÉNÈQUE

RÉSUMÉ

On sait que les lettres de Sénèque ont été considérées par certains philologues comme réelles, c'est-à-dire des lettres rédigées et expédiées à leur destinataire. D'autres n'y voient qu'un recueil d'épîtres littéraires, pure fiction sans aucun support réel. Cette étude présente une solution personnelle de ce problème et de certains autres qui en découlent. Certains indices probants concluent à l'existence d'un premier groupe de lettres réelles échangées effectivement entre Sénèque et Lucilius. Ce premier noyau originaire, repris par la suite, remanié et développé par le philosophe en vue de la publication, constituerait le second groupe.

L'existence de ce premier groupe de lettres est attestée par certaines preuves: d'abord le grand nombre d'éléments intimes (détails biographiques strictement personnels à côté de nombreuses allusions à des connaissances et amis communs ou à des circonstances réelles de l'époque) qui n'auraient pas été nécessaires en un si grand nombre dans une correspondance littéraire. Ensuite on peut remarquer certains vestiges des lettres adressées par Lucilius au philosophe, contenant l'exposé de soucis personnels qu'il est aujourd'hui difficile de comprendre ou des problèmes vaguement traités et dépourvus de toute solution, sans noter d'autres obscurités (qui demeurent comme telles, mais qui ne l'étaient pas probablement à l'époque pour les deux correspondants). Le vocabulaire des lettres est lui aussi caractéristique: il contient beaucoup de mots propres au style parlé, à côté de termes empruntés au lexique spécial des différentes professions et même à l'argot, dans une plus grande proportion que dans d'autres œuvres de Sénèque. Probablement, pendant une première étape, les éléments intimes étaient plus fréquemment utilisés, certains d'entre eux ayant été éliminés à l'occasion du remaniement du texte, opération qui fut antérieure à sa publication. Mais, même au cours de cette étape, la correspondance gardait un caractère philosophique par excellence. Au cas contraire Sénèque n'aurait pas eu l'idée de reprendre les lettres envoyées à son ami et de les modifier en les enrichissant, en vue de la publication.

Les preuves de ce remaniement, c'est-à-dire de l'existence d'une seconde étape, ont été largement fournies par les partisans de l'artificialité épistolaire; elles attestent l'existence d'une seconde étape dans la stratification de la correspondance. La présence, dans certaines lettres, d'un Lucilius conventionnel, interlocuteur imaginaire, introduit par Sénèque afin de pouvoir polémiser avec ses adversaires, est bien significative. Il est à retenir aussi les nombreuses répétitions de certains problèmes dans une même lettre ou dans plusieurs, la longueur inhabituelle d'autres épîtres et l'emploi des procédés de l'amplification rhétorique.

Le remaniement antérieur à la publication n'a pas négligé la suppression de certains passages (allusions à des personnes connues ou à des faits intimes), mais on a surtout ajouté de nouveaux éléments qui ont enrichi le texte. Certaines lettres ont été scindées, la plupart cependant ont été développées, soit par l'intercalation de passages démonstratifs ou d'arguments nouveaux, soit par

www.cimec.ro

la reprise de la discussion de certains problèmes. De plus, des lettres entièrement artificielles ont été interpolées. A cette opération a été soumise seulement la dernière partie du recueil, sous l'influence d'un traité d'éthique *Moralis philosophiae liber*, rédigé en même temps que la partie finale de *Ad Lucilium*. Ce traité systématique a influencé énormément le remaniement des lettres appartenant à cette section de la correspondance; c'est à cet ouvrage qu'on doit aussi l'emploi des subtilités de la dialectique.

En effet, les *Epistulae ad Lucilium* ne présentent pas une structure homogène. Dans la dernière partie (qui est influencée par *M. ph. l.)* l'interlocuteur imaginaire paraît plus fréquemment; on y trouve aussi de longues lettres démonstratives et, en général, le style en est plus châtié, tandis que l'exposé revêt la forme du dialogue platonicien: assertion-objection, argument-contre-argument. En revanche, la première section de la corespondance se présente comme il suit: absence de lettres fictives, argumentation moins systématique, éléments lexicaux du style parlé plus nombreux, un style plein de spontanéité et moins châtié. Le remaniement de cette partie a été très superficiel.

On distingue dans cette œuvre trois grands groupes, trois compartiments: I) ép. 1—45; II) ép. 45—88; III) ép. 88—124. Le second groupe a un caractère de transition. Les différences signalées ci-dessus attestent que ces groupes n'ont pas été édités simultanément: les lettres de Sénèque ont paru en deux tranches successives. La première tranche a paru avant que l'auteur ait commencé la rédaction du traité *Moralis philosophiae liber* et, en raison de cette circonstance, les premières lettres n'ont pas l'empreinte de l'influence exercée par cette œuvre. Cette tranche a été éditée (avec très peu de modifications de la forme initiale comme on l'a vu) par Sénèque lui-même. De l'autre tranche ont donné une édition posthume les amis du philosophe. Cela explique certaines négligences fâcheuses dans le troisième groupe, justement celui où le style est plus soigné. Les contrastes entre ce troisième compartiment (où les différences d'un groupe à l'autre sont tellement importantes) et le premier ont déterminé Sénèque à grouper les lettres intermédiaires en une catégorie de transition dont le rôle est d'atténuer les différences existantes.

Les lettres n'ont pas été rédigées pendant un an ou deux seulement. Sénèque lui-même parle de retard dans sa correspondance (ép. 106). Le ton des premières lettres montre que celles-ci précèdent de peu sa retraite de la vie politique. L'auteur de cette étude estime que l'échange réel de lettres a eu lieu de 59—60 à 63—64. La mort a surpris le philosophe en train de préparer l'édition des 2e et 3e compartiments des lettres à Lucilius.

Il semble donc certain que Sénèque n'a pas mené une existence isolée au cours de ses dernières années. Ses amis ont pu éditer la seconde tranche de l'œuvre, car ils avaient déjà discuté avec le philosophe le contenu de ses lettres. Mais ces amis étaient justement les intellectuels parmi lesquels l'opposition recrutait une partie de son détachement de choc.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

CERCETĂRI LEXICOLOGICE ASUPRA LUI CELSUS

DE

C. SĂNDULESCU

Opera literară a lui Aulus Cornelius Celsus a constituit încă din antichitate obiectul aprecierilor pozitive sub raportul formei îngrijite şi corecte în care este redactată. Quintilian, care nu exprimă o judecată prea favorabilă asupra talentului — *ingenium* — lui Celsus, este nevoit să recunoască indirect « aspectul îngrijit şi eleganţa » operei acestui autor. « *Scripsit non parum multa Cornelius Celsus, Sextios secutus, non sine cultu ac nitore* »[1]. Caracterizarea de « elegantă » revine într-un pasaj al lui Columella, în care este vorba despre apicultură. « *Venio nunc ad aluorum cura, de quibus neque diligentius quisquam praecipi potest quam ab Hygino iam dictum est, nec ornatius quam Vergilio, nec elegantius quam Celso* »[2].

Bunele aprecieri se întîlnesc din nou în epoca primelor tipărituri şi mai ales în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, cînd datorită interesului stîrnit de conţinutul medical, opera lui Celsus a fost editată în mai multe rînduri. Nu au lipsit desigur nici laudele exagerate. Din această perioadă datează caracterizarea autorului nostru drept *Cicero al medicinii*, fapt care se dovedeşte a fi mai degrabă rezultatul unei aprecieri superficiale decît al unei cercetări temeinice asupra limbii şi stilului lui Celsus.

Structura organizată pe care o prezintă fraza celsiană, ca şi vocabularul de cele mai multe ori ales conferă într-adevăr stilului acestui autor un caracter limpede şi atrăgător; cu toate acestea nu se poate stabili o apropiere netă din punct de vedere al limbii între marele meşter al prozei latine clasice şi scriitorul de care ne ocupăm. Cele 8 cărţi despre medicină ale lui Aulus Cornelius Celsus sînt întocmite cu atît de multă grijă, încît s-a ivit presupunerea că nu ar fi în realitate vorba de o lucrare originală, ci de o « traducere integrală din limba greacă »[3]. Dar cu toată maniera aleasă a compoziţiei, opera lui Celsus

[1] *Inst. Orat.*, III, 1, 21 *Sextios secutus* se referă la şcoala filozofică neopitagoreică, fundată de Quintus Sextius.

[2] *De re rust.*, IX, 2, 1.

[3] A. Rehm şi K. Vogel, *Exakte Wissenschaften* (Einleit. Gercke-Norden. II, 5), Leipzig, Teubner, 1933, p. 74.

www.cimec.ro

nu poate fi considerată pe același plan cu scrierile lui Cicero și în general cu producția literară a «epocii de aur» a literaturii latine.

Relevăm acest fapt, deoarece prezintă o semnificație deosebită din punct de vedere istoric-literar. A existat într-adevăr o controversă cu privire la epoca în care a trăit și a scris Aulus Cornelius Celsus. După unii filologi, începînd din secolul al XVIII-lea cu Bianconi, Celsus ar fi fost contemporan și prieten cu poetul Ovidiu, viața și activitatea lui desfășurîndu-se deci în epoca de glorie a literaturii latine, epoca lui August. După alții, Celsus trăiește mai tîrziu, sub Tiberiu și sub urmașii acestuia. Alături de alte argumente de ordin istoric, tocmai studiul vocabularului lui Celsus este în măsură să ne ofere prețioase indicații sub raportul cronologic. Și pentru acest motiv am socotit necesar să analizăm mai departe cîteva aspecte lexicologice, care pot fi desprinse din scrierea *Despre medicină*. Lucrul este important de asemenea pentru faptul că autorul nostru, care este fără exagerare un autentic meșter al formei, nu a fost studiat decît prea puțin din punct de vedere al vocabularului și al stilului pe care-l folosește în opera sa [1]. Cu alt prilej vom prezenta cîteva cercetări asupra aspectelor stilistice în opera lui Celsus.

★

Materialul lexical aflat în scrierea *Despre medicină* se prezintă atît de bogat și de nuanțat, încît căpătăm convingerea că este vorba de un autor deosebit de cult și de informat. Chiar dacă nu ni s-ar fi păstrat introducerea valoroasă a lucrării — așa-numitul *Prooemium* [2] — Celsus ar fi putut trece fără obiecțiuni drept o persoană de autentică formație culturală, avînd în vedere datele multiple bibliografice prezente în opera sa. Trebuie să arătăm de la început că nu sîntem de partea celor care îl consideră pe Celsus un compilator abil, și cu atît mai puțin de părerea celor care îl privesc ca pe un simplu traducător. Dimpotrivă, părerea noastră este că avem de a face cu un autor în bună parte original, pe care-l putem socoti ca al treilea enciclopedist latin după Cato și Varro [3]. Reiese și din acest punct de vedere interesul pe care-l prezintă studiul lexicologic al operei lui Celsus.

Începem prin cercetarea cîtorva particularități în ce privește vocabularul folosit în scrierea *Despre medicină*. În primul rînd trebuie să remarcăm preferința lui Celsus pentru cuvintele latine, respectiv tendința sa de a nu folosi vocabularul grec. Faptul a fost relevat încă de Brolén și cercetat în continuare de Friedrich Marx, ultimul și cel mai valoros editor al operei celsiene. În scrierea *Despre medicină* nu întîlnim de pildă niciodată termenul *philosophia*, care este înlocuit prin cuvîntul latin *sapientia*. Caracteristic în această privință este locul din *Prooemium* (6), unde găsim o precizare istorică asupra disciplinei medicale ca parte a filozofiei grecești: «*Primoque medendi scientia sapientiae pars habebatur*». Pentru termenul *philosophus* Celsus folo-

[1] O contribuție monografică de seamă în acest domeniu este încă studiul în parte învechit al lui Brolén, *De elocutione A. Cornelii Celsi*, Uppsala, 1872.

[2] *Prooemium* constituie sursa principală informativă în ce privește medicina post-hipocratică. De aci aflăm de existența a 72 medici greci ale căror opere s-au pierdut (Schanz, *Gesch. der röm. Literatur*, II, 1, p. 331).

[3] Asupra organizării enciclopediei lui *Celsus*, a se vedea studiul recent al lui Werner Krinkel, *Zu den Arten des Celsus*, în *Philologus*, 1958, Bd. 103. Heft 1—2, p. 115 și urm.

www.cimec.ro

seşte expresia *sapientiae professor*, de pildă în cuprinsul aceluiaşi *Prooemium* (7) :« *ideoque multos ex sapientiae professores peritos eius* (scil. : *medicinae artis*) *fuisse accepimus* ». Redarea noţiunii greceşti de filozofie prin cuvîntul latin *sapientia* pare destul de potrivită ; ea a fost utilizată după cum ştim prima oară de către Cicero în cadrul definiţiei filozofiei « ca năzuinţă spre înţelepciune, *sapientiae studium* »[1]. În ce priveşte cuvîntul original grec nu este lipsit de interes să amintim că există o controversă asupra locului unde apare întîia dată. Dacă ar fi să acordăm credit lui Aëtius, termenul a fost folosit prima dată de Pitagora[2]. Menţionăm deci faptul că Celsus evită în mod deliberat utilizarea cuvintelor *philosophia — philosophus*, care au făcut apoi carieră strălucită în istoria culturii, înlocuindu-le, aşa cum nu face Cicero, prin cuvintele *sapientia* şi *sapientiae professor*.

Încă mai caracteristică este preferinţa lui Celsus pentru cuvintele latine în ce priveşte terminologia tehnică medicală. De exemplu, pe planul vocabularului farmacologic, Celsus foloseşte în locul cuvîntului de origine greacă *opion* şi *opium*, prezent la contemporanul său Scribonius Largus — expresia sugestivă *lacrimae papaueris*, care indică sucul de mac. Opiul constituie după cum se ştie forma farmaceutică uscată a extrasului lichid din fructul de mac. La acest fapt concret se referă aşadar expresia *lacrimae papaueris*, adică la faptul că sucul fructului de mac picură asemeni unor lacrimi. Expresia este folosită de Celsus şi pentru a desemna alte extrase lichide din plante, cum este de pildă planta *sycamen, lacrimae sycamini*.

Autorul utilizează însă concomitent şi cuvîntul *sucus*, sinonim în scrierea *Despre medicină* cu cuvîntul *lacrima* şi corespunzător termenului grec ὀπός, suc (de ex. : ὀπός μηκῶνος, sucul de mac). Utilizarea a două sau chiar trei cuvinte tehnice sinonime se întîlneşte frecvent la Celsus şi se explică, după părerea noastră, prin faptul că autorul traduce uneori din limba greacă, iar pe de altă parte el nefiind medic, ci un autor laic bine informat, nu este deplin fixat cu privire la vocabularul medical.

Socotim necesară o observaţie de ordin secundar în legătură cu cuvîntul *lacrima*. Deşi Celsus utilizează acest cuvînt în accepţia lui tehnică şi cu intenţia de a evita cuvintele greceşti, el pare să nu ştie că acest străvechi termen nu este de origine latină. Amintim părerea lui Wackernagel, care afirmă originea greacă a cuvîntului[3]. Meillet crede că este vorba de coexistenţa cuvintelor în cele două limbi, adică de o provenienţă comună[4]. Am stăruit puţin asupra cuvîntului *lacrima* pentru motivul că în scrierea *Despre medicină* aflăm o accepţie particulară de natură medicală a acestui cuvînt.

Să urmărim mai departe efortul de latinizare a vocabularului medical în opera lui Celsus. Acest efort apare limpede în procesul de redare a unor cuvinte tehnice cu accepţie generală, cum este cazul termenului care exprimă noţiunea de simptom. Cuvîntul modern simptom este, după cum ştim, de origine greacă ; trebuie să amintim însă că medicii greci, începînd cu autorii colecţiei hipocratice, nu folosesc cuvîntul σύμπτωμα decît rareori. Mai des

[1] *Tusculane*, I, 1 ; IV, 3 ; V, 3.

[2] Πρῶτος φιλοσοφίαν τούτω τῷ ῥήματι προσαγορεύσας. Diels, *F. d. V.* [5] 58 B 15. A se vedea şi Diogene Laertius, VIII, 8 ; *Tusc.*, V, 3 .

[3] *Vorlesungen über Syntax*, II-te Reihe, Basel, 1924, p. 45.

[4] *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1931, p. 102.

www.cimec.ro

întîlnit în literatura medicală greacă de la Hipocrate la Galenos este termenul σημεῖον, « indiciu », « semn ». Celsus redă întocmai sensul acestui ultim cuvînt, atunci cînd utilizează în chip fericit cuvîntul latin *signum*. Pe de o parte transpunerea accepţiei semantice cuprinse în termenul grec σύμπτωμα nu ar fi fost posibilă decît perifrastic, iar pe de alta cuvîntul *signum* redă într-un chip mai potrivit ideea de semn sau indiciu patologic. Amintim că în multe limbi moderne, inclusiv în limba noastră, se foloseşte din ce în ce mai mult expresia « semnele bolii » în locul expresiei « simptomele bolii », mai puţin sugestivă.

Şi în acest caz Celsus utilizează un al doilea cuvînt pentru a reda noţiunea de simptom ; este cuvîntul la fel de potrivit *nota*. Dăm ca exemplu locul III, 10, 3 al scrierii *Despre medicină*, în care găsim o cunoscută expunere a celor patru semne ale inflamaţiei : « *notae uero imflammationis sunt quattuor, rubor et tumor cum calore et dolore* ». (Semnele inflamaţiei sînt patru : roşeaţa, tumefacţia, căldura şi durerea). De observat că în acest pasaj al scrierii *Despre medicină* introducerea intenţionată a conjuncţiei *cum* evită un polisyndeton neplăcut, care ar fi fost pricinuit prin repetarea conjuncţiei *et*. Interesantă este şi utilizarea simultană a celor două cuvinte *signum* şi *nota*, despre care am spus că sînt echivalente din punct de vedere al înţelesului tehnic, desigur în măsura în care putem vorbi de sinonime absolute. « *Haec uero, cum sine febre quoque uel latentium uel futurarum rerum notas habeant, multo certiora sunt, ubi febris accesit, atque etiam aliorum morborum tum signa nascuntur* » (II, 7, 23). În acest loc utilizarea alternativă a cuvintelor *nota* şi *signum*, identice ca sens, se explică şi prin necesitatea evitării repetiţiei, constituind deci un indiciu de preocupare pe linia acurateţei frazei din partea lui Celsus. De observat că în *Corpus hippocraticum*, şi anume în scrierea *Prognosticon*, întîlnim în aceeaşi frază cuvintele σημεῖον şi τεκμήριον, *signum* şi *nota*, cu valoare sinonimă în context : εὖ μέντοι χρὴ εἰδέναι περὶ τῶν τεκμηρίων καὶ τῶν ἄλλων σημείων [1]. Aci τεκμήριον prezintă însă o accepţie mai potrivită, deoarece posedă nota semantică de « mărturie patognomonică ». Problema sinonimelor la autorii latini ni se pare deosebit de interesantă şi demnă de o eventuală analiză. În cazul lui Celsus folosirea sinonimelor se află în strînsă legătură nu atît cu necesitatea variaţiei sau a stilului, cît cu incertitudinile în expresie ale autorului, care, după cum am spus, nu este un medic, ci un laic. Amintim cu acest prilej folosirea în scrierea *Despre medicină* a trei termeni sinonimi, care exprimă noţiunea tehnică de faşă : *linteolum*, *linamentum* şi *fascia*.

Este cazul să observăm că transpunerea termenilor medicali greceşti în *uerba togata* sau *uerba nostrata*, cum le numeşte Cicero, se petrece după un anumit discernămînt, care se cuvine analizat cu atenţia necesară. În primul rînd, nu întotdeauna procesul de transpunere decurge fără dificultăţi. Dacă spre exemplu numele unei plante ca προσόπιον, scaietele, devine de-a dreptul la Celsus *personina* şi nu reclamă un efort de recreare lexicală, în schimb un cuvînt ca μενιγγοφύλαξ nu poate fi transpus tot atît de uşor în limba latină şi este redat prin perifrază. Să analizăm pe scurt acest interesant proces de geneză a cuvintelor.

Termenul medical modern *diafragmă* provine din grecul διάφραγμα şi este utilizat pentru a desemna organul anatomic care separă cavitatea toracică

[1] *Prognosticon*, Cap. 25 (*Littré*, II).

www.cimec.ro

de cea abdominală. Sensul termenului se află evident în legătură cu acela al verbului διαφράσσω, a separa, a despărți un lucru de altul [1]. De notat că Hipocrate nu folosește niciodată termenul διάφραγμα pentru a indica organul anatomic sau mușchiul respectiv, ci termenul homeric φρήν. Numai după Hipocrate întîlnim în vocabularul medical alexandrin, mai tîrziu la Galenos, cuvîntul διάφραγμα. Ce se întîmplă cu acest cuvînt la Celsus? Un termen corespunzător nu exista în vocabularul latin și probabil nici cunoștința anatomică respectivă despre acest organ, bine precizat abia de școala medicală a lui Herophilos. Autorul scrierii *Despre medicină* este nevoit să recurgă în acest caz la formula indirectă *saeptum transuersum* pentru a reda noțiunea cuprinsă în cuvîntul grec διάφραγμα. Nemulțumit de insuficiența formulei, Celsus adaugă însă, ca și în alte locuri, pentru mai multă precizie cuvîntul original grecesc : « *Transuersum saeptum . . . quod membrana quaedam est quae superiores partes ab inferioribus deducit* (διάφραγμα *Graeci uocant*) » [2]. Procedeul ne amintește pe acela folosit de Cicero pentru redarea unor anumiți termeni filozofici, acest autor indicînd adeseori pe lîngă cuvîntul latin mai mult sau mai puțin echivalent și termenul original grec. Tot atît de vizibil este efortul lui Celsus de transpunere perifrastică a cuvîntului grec, în cazul termenului amintit mai sus μενιγγοφύλαξ, care constituie denumirea unui ingenios instrument pentru chirurgia creierului, menit să ocrotească membrana meningee de atingerea trepanului. Autorul redă cuvîntul grec în mod destul de exact prin cuvintele *custos membranae cerebri*.

Să cercetăm un alt cuvînt din punctul de vedere lexicogenetic amintit. Termenul *destillatio* posedă înțelesul tehnic medical de « scurgere în picături » sau « catar » în general și se găsește pentru prima dată tocmai la autorul nostru, Celsus (*Thes.* V, 1, Col. 753). În scrierea *Despre medicină* întîlnim și verbul respectiv *destillare* cu același sens : a se scurge în picături (*guttatim defluere, Thes.*). După părerea noastră Celsus a transpus aici în chip exact ideea cuprinsă în termenul grec καταστάζις, de la καταστάζω a curge picătură cu picătură, cuvîntul latin prezentînd în chip vădit un aspect de fabricație oportună. La Scribonius Largus, autor medic care-și redactează *Receptarul* său mai tîrziu, întîlnim de asemeni cuvîntul *destillatio*, pe care îl reproduce astfel după Celsus. Ulterior acestor doi autori și înrîurit după părerea noastră de Celsus — Plinius lărgește sfera semantică a cuvîntului, aplicîndu-l la catarul pulmonar, stomacal și nazal. *Destillatio narium* indică de pildă în *Historia naturalis* inflamația catarală obișnuită a nasului sau guturaiul, cu care vechii medici duceau pe semne o luptă la fel de aprigă ca și cei de astăzi. Ceea ce trebuie să reținem din punct de vedere lingvistic este faptul că termenul *destillatio* recunoaște o proveniență artificială, fiind datorit mai mult ca sigur lui Celsus. De altfel există și un alt termen popular pentru guturai : *grauedo*, pe care Celsus, după cum am văzut obișnuit cu sinonimele, îl citează paralel și-l identifică cu termenul medical hipocratic κόρυζα.

Tendința tenace de transpunere latină a cuvintelor grecești se poate urmări și în cadrul terminologiei nosografice a scrierii *Despre medicină*. Dăm cîteva exemple în această privință. *Resolutio* este traducerea exactă a cuvîn-

[1] De la φράσσω, a strînge un lucru de altul, a presa. Amintesc celebra aliterație homerică: φράξαντες δόρυ δουρὶ, σάκος σάκεϊ προθελύμνω. N 130.

[2] *Prooemium*, 42.

www.cimec.ro

tului tehnic hipocratic λύσις. *Resolutio neruorum* înseamnă la Celsus paralizie, ca şi *resolutio membrorum*. *Lingua resoluta* prezintă aceeaşi accepţie nosologică cu privire la limbă, adică paralizia muşchilor limbii. Un alt exemplu. *Suffusio sanguinis* reproduce de asemeni în mod evident termenul plastic grec ὑπόχυσις. Cu deosebire sugestivă este expresia celsiană *timor aquae* echivalentă cuvîntului compus grec ὑδροφοβία, care indică un semn important patognomonic în turbare.

În contrast cu aceste cuvinte, vădit transpuse din limba greacă, Celsus foloseşte ori de cîte ori e posibil termeni nosografici latineşti, cum sînt de pildă cunoscutul *morbus comitialis* pentru epilepsie şi cuvîntul interesant, mai rar folosit, *morbus arcuatus* pentru icter. Denumirea *morbus comitialis* rezultă după cum ştim din caracterul public, intempestiv al acceselor epileptice. Observăm de altfel că nici în limba greacă boala nu este numită în mod curent ἐπιληψία, cuvînt folosit în *Aforismele* hipocratice. Numele obişnuit este acela de boală sacră: ἱερὰ şi ἱερὸς νόσος, transmis şi în limba latină, *morbus sacer*.

În ce priveşte numele bolii icterice sau gălbinarea, termenul *morbus arcuatus* este ca şi *morbus comitialis* pur roman, aparţinînd latinei populare. Denumirea *morbus arcuatus* îşi trage originea de la asemănarea pielii ictericilor cu nuanţele cromatice ale curcubeului, fenomen natural care atît în limba latină cît şi în multe limbi moderne este denumit printr-un cuvînt care înseamnă « arc ».

Constatăm astfel că, în această problemă, Celsus se găseşte în faţa a trei situaţii şi adoptă în consecinţă trei soluţii, atunci cînd este vorba să redea terminologia medicală greacă : fie că traduce direct şi uşor cuvîntul grec ca în cazul lui σημεῖον şi ὑδροφοβία, fie că recurge la transpunerea perifrastică de tipul μενιγγοφύλαξ, *custos membranae cerebri* sau διάφραγμα, *saeptum transuersum* ; fie în sfîrşit că adoptă termenul popular latin ori de cîte ori acesta există, ca în cazul bolii icter, *morbus arcuatus*. Se pare totuşi că Celsus, care nu este, după cum am spus, de profesiune medic, nu renunţă fără discernămînt la termenii greceşti, pentru a folosi cu orice preţ cuvintele togate. Plasticitatea termenilor medicali greceşti nu scapă acestui autor, care preferă expresiile perifrastice ori de cîte ori este vorba să redea cît mai exact ideea cuprinsă în termenul original grec. Ἀνορεξία este de pildă un cuvînt medical păstrat şi în terminologia modernă, care exprimă ideea lipsei poftei de mîncare (ὀρέγω, a pofti). Celsus nu poate reda acest cuvînt în limba latină şi recurge la expresia perifrastică *fastidium cibi*, silă de hrană, relativ apropiată de accepţia originală. În general însă autorul nostru transpune bucuros cuvîntul compus grec, ori de cîte ori este cu putinţă, în unităţi lexicale latine după procedeul ciceronian : ἀρχή, *principium*, συνώνυμον, *cognominatum* etc.

Ca şi în domeniul terminologiei filozofice latine, atît de instructiv în experienţa lexicală a lui Cicero, redarea termenilor medicali întîmpină la Celsus serioase dificultăţi. Lipsa unor nuanţe semantice ale vocabularului latin face ca expresia să nu fie atît de completă ca în limba greacă. Sau cum spune Lucretius :

« *propter egestatem linguae et rerum nouitatem* »[1],

« din pricina paupertăţii limbii şi a ineditului noţiunilor ». Din această cauză unele denumiri de boli şi mai ales de plante sînt redate de către Celsus

[1] *De nat. rerum* I, 140. Opinia lui Cicero, *De finib.* I, 3 surprinde în chip evident: *sed ita sentio . . . latinam linguam non modo non inopem, sed locupletiorem etiam esse quam graecam.*

www.cimec.ro

prin termenul grec latinizat sau păstrîndu-se desinența greacă. Dăm ca exemple cuvintele *carcinodes*, *gangrena*, *erysipelas*, *lethargus*, denumiri de boli ; *ganglia*, *thorax* și numeroase alte denumiri anatomice ; *amomum*, *thymium*, *iris*, nume de plante. În legătură cu terminologia botanică greco-latină, socotim că Celsus ne poate furniza interesante date din punct de vedere lingvistic, mai ales dacă se studiază concomitent cu terminologia botanică folosită de Dioscuride.

În tendința sa de utilizare cît mai largă a vocabularului tehnic latin, Celsus nu se arată întotdeauna consecvent. El folosește de pildă cuvîntul grec *hyoscyamus* (măselariță), deși există și denumirea populară latină *altercum*. Scribonius Largus, care se află și el sub aceeași înrîurire latinizantă, folosește exclusiv cuvîntul popular *altercum*. Acest autor ne oferă în *Receptarul* său o explicație, desigur discutabilă, în ce privește sensul : « *altercum, quod graeci* ὑοσκύαμον *uocant, qui biberunt, caput graue uenisque distentum habent, mente abalienantur, cum quadam uerborum altercatione, inde enim hoc nomen trahit altercum* »[1]. Interesantă în acest pasaj nu este numai latura lingvistic-etimologică, dar și corecta descriere a proprietăților farmacodinamice ale plantei măselariță. Din nefericire materialul prețios tehnic cuprins în literatura medicală greco-latină este prea puțin cunoscut de către medicii noștri.

Celsus nu utilizează nici cuvîntul popular *hirundinina*, atestat în *Herbarium* Pseudo-Apuleius, ci cuvîntul de origine greacă *chelidonia* (V, 26, 2). Lucrul pare curios, deoarece este vorba de o plantă comună, care-și trage numele atît în greacă cît și în latină de la faptul că înflorește o dată cu sosirea rîndunelelor. Aceste exemple prezintă totuși un caracter excepțional și nu infirmă constatarea că Celsus se menține în general pe linia utilizării permanente a vocabularului latin, în ce privește denumirile nosografice, anatomice sau botanice. Amintim în această privință frumoasa denumire a floriisoarelui, la Celsus *herba solaris* (grec ἡλιοτρόπιον)[2] sau denumirea ștevie, *herba sanguinalis*, astfel numită în popor pentru că prezintă pete roșietice pe frunze (germ. *Blutkraut*).

Care este explicația tendinței de latinizare a vocabularului științific grec în scrierea *Despre medicină?* Editorul amintit Friedrich Marx arată în *Prolegomena* la opera lui Celsus că este vorba de un fapt istoric, autorul întocmindu-și lucrarea sub Tiberiu, adică sub un împărat cunoscut prin preferințele sale pentru cuvintele latine. « *Nam cum scripserit Celsus Tiberii aetate, imperatoris judicio eum praecipue obsecutum esse concedendum est* »[3]. Nu este cazul să stăruim asupra acestei chestiuni de istorie literară, care constituie încă una din trăsăturile interesante ale mult discutatei figuri a lui Tiberiu. Se știe că încă de mulți ani cercetarea istorică asupra acestui împărat este dominată de tendința reabilitării sale. Oricare ar fi concluziile acestor discuții, nu se poate elimina din portretul moral a lui Tiberiu o certă trăsătură de originalitate, ca să nu spunem mai mult[4]. Dar să revenim la subiectul nostru — redeamus ad propositum, cum spune Celsus de cîteva ori. Preferința lui Tiberiu

[1] *Compositiones medicamentorum*, 181.

[2] Notăm că termenul *helianthus*, folosit în farmacologia actuală, nu aparține vocabularului clasic grec.

[3] *Corpus med. lat.* I Teubner, Leipzig, 1915, p. XCIX.

[4] Schanz, în *Gesch. röm. Lit.*, descrie caracterul lui Tiberiu ca inegal și deviat: «*sein ungerades Wesen führte auch hier* (adică în literatură) *auf Abwege* ». Totuși a face din Tiberiu un psihopat (studiile « medicale » în acest sens sînt deja numeroase) constituie un abuz.

www.cimec.ro

pentru cuvinte latine este cunoscută din două surse, Suetoniu şi Dio Cassius. Scrie autorul «*Celor 12 Cezari*»: «*Sermone graeco quamquam alioqui promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est, abstinuitque maxime in senatu*; *adeo quidem ut monopolium nominaturus ueniam postularet, quod sibi uerbo peregrino utendum esset*; *atque etiam cum in quodam decreto patrum* ἔμβλημα *recitaretur, commutandum censuit uocem et pro peregrino nostratam requirendam aut si non reperiatur, uel pluribus et per ambitum uerborum enuntiandum*»[1].

Tendinţa de a evita cuvintele greceşti, prezentă la Celsus şi Scribonius Largus, constituie prin urmare un fel de modă, ca să nu spunem o normă impusă de împrejurări. Se ştie însă că înlocuirea grecismelor prin cuvinte latine sau prin perifrază — *per ambitum uerborum* — se întîlneşte şi la un scriitor mai vechi cum este Lucreţiu. Este în acelaşi timp vorba de un interesant fenomen, care a fost analizat pe planul istoriei literare.

Relevăm acum un alt fapt de ordin lexicologic. Cercetînd vocabularul celsian constatăm, după cum am amintit deja, prezenţa unor cuvinte care aparţin latinei populare. Intîlnim adeseori, alături de cuvinte din cadrul lui *sermo citadinus*, cuvinte care fac parte din *sermo plebeius*. Chestiunea este destul de importantă pentru a nu stărui asupra ei, limitîndu-ne bineînţeles numai la cîteva exemple extrase din opera *Despre medicină*. De pildă, alături de cuvîntul «cult» pentru noţiunea de boală, *morbus*, găsim şi termenul popular *uitium*, iar alături de *edere* şi *comedere*, întîlnim cuvîntul caracteristic latinei populare: *manducare*.

Manducare aparţine lui *sermo uulgaris siue plebeius* şi are la bază verbul *mandere* (*Thes.* IV, Col. 272, şi urm.). Cuvîntul apare — după cum ne arată *Thesaurus* — la poeţii Lucilius, Afranius şi Pomponius, iar în proză la Varro, Seneca şi Scribonius Largus. La Tacit întîlnim cuvîntul *mandere* în cunoscutul pasaj al morţii lui Drusus prin foame: «*mandendo e cubili tomento*» (*exstinguitur*). După indicaţia *Thes. manducare* prezintă două înţelesuri: unul restrîns, «a fărîmiţa în dinţi» şi altul extins, «a devora». La Celsus găsim exclusiv sensul restrîns, în legătură cu ideea fărîmiţării în gură a unor medicamente. În scrierea *Despre medicină* acest verb se găseşte de trei ori, de pildă în IV, 11, 5: *si ex gingiuis exit* (scil.: *sanguis*) *portulacam manducasse satis est*. După Celsus verbul *manducare*, asemenea altor cuvinte de origine populară sînt din ce în ce mai folosite. Löfstedt arată că *manducare* este exclusiv utilizat în *Peregrinatio Aetheriae*. Se mai ştie că verbul *manducare* a trecut în limbile romanice: *a mînca*, *manger*, *mangiare*, vechi italian *manicare*, înlocuind astfel pe *edere* prin fenomenul lingvistic al concurenţei sinonimelor. Numai în spaniolă şi portugheză, observă Löfstedt, nu s-a transmis cuvîntul *manducare*, ci compusul *comedere*, care a dat pe *comer*, a mînca[2].

Problema evoluţiei vocabularului popular la autorii latini şi în particular la Celsus necesită un studiu special şi fără îndoială competenţa indicată. Noi ne-am limitat la cercetarea raportului dintre prepoziţia *ob*, de origine cultă şi *propter* de origine populară în opera *Despre medicină*, constatînd prezenţa

[1] *Tiberiu*, 71. După Suetoniu, Tiberiu a luat în această privinţă ca model pe Valerius Messalla, autor care prefera cuvintele latine, de pildă *litterator* pentru *grammaticus*.

[2] *Syntactica*, II, Lund, 1933, p. 300.

www.cimec.ro

lui *ob* de 9 ori față de *propter*, care se întîlnește numai de două ori. Desigur că orice concluzie ar fi temerară în acest caz, ceea ce nu se întîmplă la Tacit, unde Wölflin a constatat raportul *ob-propter* echivalent cu 161—3 ori [1].

Pentru moment trebuie să amintim faptul că introducerea elementelor lexicale populare are loc din ce în ce mai mult pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca numită clasică. Nu este locul să discutăm aci problema evoluției limbii latine zise populară, în legătură cu aspectele respective în scrierea *Despre medicină*. Vom reține numai faptul că în epoca așa-zisă a « latinității de argint » se face simțită, cum arată Löfstedt, intervenția în literatură a anumitor elemente ale vorbirii latine populare. Acest fapt are în cazul nostru o semnificație istoric-literară.

În legătură cu prezența termenilor limbii latine populare este și utilizarea de către Celsus și de către alți autori a diminutivelor. Nu putem decît să amintim că în opera *Despre medicină* întîlnim în mod caracteristic cuvinte ca *rubecula, carbunculus, serula, pisciculus, cicatricula, meliusculus* și altele. Începînd din epoca imperială diminutivele se întîlnesc din ce în ce mai mult și este interesant, după Löfstedt, faptul că ele se găsesc mai ales în literatura tehnică, la autorii medici și la Vitruuius [2]. Prezența diminutivelor la Celsus servește să atenueze expresia, înclinînd proza științifică spre expresia colorată, poetizantă. Diminutivele sînt, cum spune același autor citat mai sus, « colorate afectiv ». Se știe că tocmai în epoca în care trăiește Celsus, sec. I al e.n., granițele dintre poezie și proză încep să se estompeze. Folosirea diminutivelor caracterizează acel *genus adtenuatum*, despre care vorbește deja Cicero, în contrast cu *genus graue*, lipsit de diminutive [3]. Ulterior diminutivele au fost preluate din ce în ce mai mult de latina populară, fără nuanța « mîngîitoare » și au înlocuit treptat cuvintele de bază, trecînd apoi în limbile romanice.

Celsus folosește o seamă de adjective destul de caracteristice pentru a exprima îndeosebi nuanțe cromatice de tipul : *subalbidus, subniger, subrubicundus, subcaeruleus, subpallidus* etc. Și aceste cuvinte prezintă o nuanță semantică diminutivă și nu este exclus ca ele să constituie în scrierea *Despre medicină* o simplă transpunere a cuvintelor grecești, atît de des întîlnite în scrierile medicale hipocratice : ὑπομέλας, ὑποπύῤῥος, ὑποξανθός etc.

Un cuvînt folosit de Celsus asupra căruia socotim necesar să insistăm este *ualetudo*, care face parte din terminologia medicală generală, ca și *sanitas. curatio, morbus, species* (= formă a bolii) și altele. Sensul fundamental al cuvîntului *ualetudo* este acela de stare bună sanitară, sănătate, ca atare, corespunzător cuvîntului grec ὑγίεια. În treacăt fie spus, cînd un organ oficial important se intitulează « Institut de igienă și sănătate » este etimologic vorba de o exprimare tautologică. La Celsus, ca și la alți autori ca Cesar și Cicero, cuvîntul *valetudo* prezintă o accepție bipolară de sănătate și boală. Citățm în

[1] *Philol. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae ad loca sancta*, Uppsala, 1911, p. 219 (citează pe Wölflin).

[2] *Philol. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae ad loca sancta*, Uppsala, 1911, p. 58.

[3] *Rel. ad Heren*, IV, 10, 14.

www.cimec.ro

această privință locul VI, 6, 1 din *Despre medicină* : « *Nam si simul et lacrima et tumor et crassa pituita lacrimae mixta est . . . longae ualetudinis metus non est* ». În acest loc este clar că *ualetudo* are accepția de boală, neputînd fi vorba de *metus ualetudinis*, grijă pentru sănătate, ci de *metus morbi*, frică de boală. Se pare că este vorba aci de o construcție nelogică care se găsește și într-o scriere din *Corpus hippocraticum*. Este interesant într-adevăr faptul că la Hipocrate întîlnim expresia curioasă : « speranța de a muri », ἔλπις ἀποθανεῖσθαι și « speranța de a se prăpădi », ἔλπις ἀπόλεσθαι. Se indică în mod precis și numărul de zile cînd această așa-zisă speranță se va împlini![1] Revenind la cuvîntul *ualetudo* observăm că Celsus ca și ceilalți autori citați este nevoit să corecteze inconsistența semantică prin atributele *aduersa* și *secunda ualetudo*, stare rea și stare bună de sănătate. În legătură cu accepția negativă a cuvîntului amintim de asemeni termenul derivat *ualetudinarius*, care desemnează bolnavul în genere, adică acela care se află într-un *ualetudinarium*, într-un spital (de obicei spital militar de campanie).

Semnalăm în sfîrșit contribuția lui Celsus la crearea unei terminologii medicale latine. După părerea lui Brolén, Celsus a făurit termeni noi medicali, ori de cîte ori transcrierea semantică din limba greacă a fost cu putință. Noi credem că terminologia generală, care desemnează mijloacele terapeutice se datorește acestui autor. Dăm ca exemple : *rodentia* (scil. : *medicamina*) sau remedii caustice ; *glutinantia*, remedii cicatrizante ; *reprimentia*, astringentele ; *exedentia și adurentia*, remediile cauterizante ; *refrigerentia*, respectiv *calefacentia* etc. Acești termeni tehnici au putut fi relativ ușor transpuși din grecește ; pentru a reda însă noțiunea de medicație hemostatică, Celsus a fost nevoit să recurgă la expresia *sanguinem supprimere*. În felul acesta, ceea ce medicul grec exprimă lesne prin cuvîntul ἔναιμα (scil. : φάρμακα) latinul a trebuit să formuleze cu mai multă greutate *per ambitum uerborum*.

Posibilitățile reduse lexicale ale limbii latine rezultă și din considerarea termenului cu sens general *purgantia*, medicamente purgative, care redă global o seamă de nuanțe cuprinse în cuvintele grecești διαχωρητικά, καταῤῥητικά, λαπακτικά, etc. Observăm cu acest prilej că participiul *curatus* posedă la Celsus accepția lui *purgatus*, pe lîngă înțelesul de « îngrijit », « tratat », propriu verbului *curare*. După cum știm, noțiunea de purgație sau *cátharsis* medicală este departe de a privi la greci exclusiv sfera digestivă ; ea formează baza unei acțiuni cu implicații somato-psihice mult mai extinse, care nu este străină de cunoscuta teorie filozofică a catharticei.

Ca încheiere, socotim indicat să menționăm rolul lui Celsus în fixarea nomenclaturii instrumentarului medical latin. Cuvinte ca *acus, uncus, scalprum-scalpellum, hamus, forfex, terebris* și *modiolus* au existat desigur și înaintea acestui autor, o dată cu obiectele respective, dar menționarea lor așa-zicînd oficială se întîlnește pentru prima oară în cele două cărți chirurgicale ale scrierii *Despre medicină*. Efortul de creare a unei terminologii tehnice latine depus de Celsus a dus după părerea noastră la rezultate pozitive. Pentru cercetările de ordin lexicologic acest autor ne oferă, după cum am arătat, informații prețioase.

[1] *Prognosticon*, cap. 17 și 19 (Littré, vol. II). Dar ἔλπις înseamnă și așteptare.

www.cimec.ro

ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАКТАТА ЦЕЛЬСА

РЕЗЮМЕ

Работа Авла Корнелия Цельса о *Медицине* в такой степени отличалась от других трудов изысканностью своей лексики и тщательно разработанным стилем, что автор ее был назван, как известно, Цицероном медицины. Несмотря на то, что эта характеристика не полностью соответствует заслуге Цельса, с точки зрения его интереса к изящной форме и хорошей организованности содержания она неоспорима. По мнению автора, речь идет не о точном переводе с греческого языка и не об умелой компиляции, а о произведении в большой мере оригинальном.

Автор изучает некоторые частные стороны словаря, используемого Цельсом в работе *О Медицине*. В первую очередь он рассматривает вопрос об употреблении латинских технических слов вместо греческих и различные способы переложения медицинских терминов на латинский язык. Также показано, что этот факт был тесно связан с эпохой, когда писал Цельс, с эпохой Тиберия, который по свидетельствам Светония и Диона Кассия, предпочитал так называемые *verba nostrata* греческим словам. Это было замечено и Броленом, а также издателем Цельса — Фридрихом Марксом.

Лексика работы Цельса, особенно, вопрос словообразования, исследуются автором в сравнении с некоторыми сходными сторонами языка Цицерона и греческой медицинской терминологией.

В продолжение автор рассматривает характерные черты словаря Цельса, например, употребление слов народной латыни, использование уменьшительных форм, а позже и другие второстепенные вопросы. Изучение словаря Цельса основывается на некоторых примерах и проводится с семантической и, преимущественно, с языковедческо-медицинской точки зрения.

Изучение лексики, использованной в работе *О Медицине*, представляет не только чисто лингвистический интерес, а и историко-литературный (хронологический), так как служит доказательством в пользу тезиса об эпохе, в которую жил Авл Корнелий Цельс: эпохе Тиберия и его наследников.

RECHERCHES LEXICOLOGIQUES SUR CELSE

RÉSUMÉ

L'ouvrage *De arte medica* de Celse se distingue par la qualité de son lexique et par un style soigné, ce qui a valu à l'auteur le nom de «Cicéron de la médecine». Malgré ce qu'il y a d'exagéré dans ce surnom, il est incontestable que Celse a des mérites indéniables en ce qui concerne non seulement le contenu, mais aussi et surtout la forme élégante de ses écrits. L'auteur croit qu'il n'est question ni d'une traduction intégrale du grec ni d'une compilation habile, mais d'une œuvre en grande partie originale.

www.cimec.ro

L'auteur de cet article étudie quelques aspects particuliers du vocabulaire qu'emploie Celse dans son ouvrage *De arte medica*. Il analyse d'abord l'emploi des termes techniques latins à la place des mots grecs, et les différentes modalités pour la transposition des termes médicaux en latin. Ce procédé est mis en rapport avec l'époque où Tibère, d'après les témoignages de Suétone et de Dion Cassius, préférait les *verba nostrata* aux mots correspondants d'origine grecque. Cette constatation a déjà été faite par Brolén et plus tard par Friedrich Marx.

Certains détails similaires de la langue de Cicéron et de la terminologie médicale grecque, notamment sur le plan de la lexicogénèse dans l'œuvre *De arte medica*, ont été invoqués.

Sont présentés ensuite quelques caractéristiques du vocabulaire de Celse : l'emploi des mots empruntés au latin vulgaire, l'emploi des diminutifs, ainsi que d'autres aspects secondaires. Le lexique de Celse est étudié au moyen de quelques exemples d'ordre sémantique, surtout au point de vue de la médecine.

L'analyse du vocabulaire employé dans l'ouvrage *De arte medica* présente non seulement un intérêt purement linguistique, mais encore historique (chronologique), car il constitue un argument à l'appui de la thèse concernant la connaissance de l'époque où a vécu Aulus Cornélius Celse : l'époque de Tibère et de ses successeurs.

www.cimec.ro

UNELE ASPECTE, PÎNĂ ACUM NECUNOSCUTE, ALE SCLAVAJULUI LA TOMIS

În lumina unei inscripții inedite

DE

IORGU STOIAN

Problema sclavajului în cetățile grecești de pe teritoriul patriei noastre, ca de altfel a sclavajului în general, în această regiune, am putea spune, fără să ne înșelăm, că n-a preocupat de loc istoriografia burgheză. Ici-colo, cîte o mențiune sporadică, în legătură cu vreo pomenire expresă a vreunui sclav sau a unui nume de rezonanță servilă [1]. Tomisul — singurul care ne va reține atenția în studiul nostru — nu face nici el excepție, deși aici documentele — destul de numeroase — sileau, ca să spunem așa, măcar pentru o anumită epocă, la o luare de poziție în această privință.

Din păcate, chiar după revoluția culturală, dacă în alte probleme s-au adus contribuții importante, în urma reconsiderării lor în lumina materialismului istoric, în problema sclavajului — totuși problemă centrală a acestor cetăți — s-a făcut încă prea puțin. Cîteva pătrunzătoare observații generale și pe baza cîtorva documente, nefolosite pînă acum din acest punct de vedere, ale istoriografiei sovietice [2], la care sînt de adăugat, de curînd, unele observații cu totul generale și nu întotdeauna la adăpost de obiecțiuni [3], cam la aceasta se reduce, după știința noastră, literatura problemei.

Este adevărat că problema nu este de loc ușoară. Izvoarele, în general nu prea numeroase în acest domeniu, aci sînt încă mai sărace, iar cele existente nu întotdeauna sînt suficient de explicite. Un motiv în plus ca ele să fie supuse unei atente identificări, cercetări și valorificări. Căci ele există, este adevărat într-o măsură inegală, după cetăți și epoci. Astfel, ca să ne referim la Tomis, sclavajul, neatestat pînă acum direct pentru epoca autonomiei, este

[1] *Exempli gratia*, V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 93.

[2] T. V. Blavatskaia, *Orașele vest-pontice în sec. VII-I î.e.n.* (în rusă), Moscova, 1952, passim și, în special, p. 119 și urm. (cf. SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 692); T. D. Zlatkovskaia, *Moesia în sec. I—II e.n.* (în rusă), Moscova 1951, passim.

[3] D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, 1958, p. 74 și urm. (passim).

www.cimec.ro

destul de copios menționat în epoca romană timpurie, de altfel — cum se știe — epoca de maximă înflorire a sclavajului antic. De aceea, primul lucru ce trebuie făcut în această privință este depistarea și valorificarea documentelor,

operație nu totdeauna ușoară, dar absolut necesară. Căci sînt documente care, fără a pomeni expres de sclavi, presupun, prin elementele lor, existența acestora[1].

[1] De pildă, inscripțiile pomenind lupte de gladiatori, foarte numeroase la Tomis (în ultimă analiză, L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, 1940, p. 101 și urm.).

www.cimec.ro

Este ceea ce am făcut în primul rînd într-un studiu mai larg asupra acestei probleme [1]. Căci, în prezentarea de față, intenționăm să cercetăm numai unele aspecte, necunoscute pînă acum, ale sclavajului tomitan, în lumina unei inscripții latine, rămasă pînă acum inedită, deși, așa cum sperăm că se va vedea, este de cel mai mare interes.

Este vorba de partea inferioară a unei mari stele funerare de calcar, spartă în trei bucăți, de mărimi inegale, dar îmbinîndu-se perfect. Vătămată, în măsură inegală, pe latura stîngă, ea are pe margini un chenar simplu (pare-se intact pe latura dreaptă), în care se află încadrat sfîrșitul inscripției amintite. Cît de mare va fi fost partea superioară a stelei și cît s-a pierdut din textul inscripției este greu de spus, după cum este greu de știut dacă ea va fi avut — ceea ce este foarte posibil — în partea superioară lipsă vreun relief obișnuit pe astfel de monumente.

Înălțimea totală a fragmentului păstrat este de 0,985 m (numai a cîmpului inscripției este de 0,60 m), lățimea de 0,70 m, grosimea 0,165 m. Înălțimea literelor, destul de elegante, dar vădind clar o epocă tîrzie, variază între 0,024 și 0,027 m.

După indicațiile sumare păstrate în arhiva Muzeului Regional Constanța, monumentul a fost descoperit întîmplător, ca multe altele, la Constanța, la punctul numit «al Pescarilor», către Mamaia, și se găsește astăzi în amintitul muzeu (inv. nr.69).

Deși nu lipsită de forme lingvistice aberante față de uzul clasic, lectura textului păstrat nu întîmpină în general dificultăți prea mari. Ceea ce nu este cazul cu restituirea textului integral al inscripției, chiar în partea păstrată, se pare și din cauza pretențiilor poetice ale lapicidului. Ne vom mulțumi deci a transcrie în general numai ceea ce este clar pe piatră, completînd numai acolo unde nu poate exista nici o îndoială.

. . . . . .
. . . . . .ius idque que
. . . . . .Cla]udius nomine
. . . . . .entem posuerunt paren-
tes praeno(?)]men Aurel(ius) nomenque
. . . . . .habebat ueteranus quidem
. . . . . .i]ncertus octiens sic decies
. . . .eos (?)] fata rapuerunt tenebris
. . . . . .et sine liberos alumnos
her]edes remisi et modo post
. .]dum reddo meae uitis rationem
n]unc opto ut hic lapes aeterna
m] sedem quiescat et (?) me saluum.
Pius et heres Hermes patrono titu-
lum posuit honorandum sepulcro.

Ceea ce în traducere romînească ar suna (evident, numai pentru partea mai bine păstrată, adică de la sfîrșit):

[1] *Contribuții epigrafice la problema sclavajului la Tomis* (gata de tipar).

www.cimec.ro

« — — — soarta mi i-a răpit, [iar eu rămînînd singur] şi fără copii, am lăsat moştenitori pe cei crescuţi [de mine] ; şi, curînd după aceea, am dat socoteală pentru viaţa mea. [Iar] acum doresc ca această piatră să-mi facă liniştită locuinţa veşnică şi pe mine nevătămat (sau mîntuit (?)). În semn de pietate (filială) şi ca moştenitor, a pus inscripţie onorifică pentru mormînt Hermes patronului său ».

În ciuda părţilor mutilate şi, ca urmare, a dificultăţilor de amănunt, sensul general al inscripţiei ni se pare destul de clar : un personaj cu o stare materială şi socială desigur remarcabilă — al cărui nume nu sîntem siguri dacă este de căutat într-unul din numele (Claudius şi Aurelius) păstrate pe piatră — pierzîndu-şi copilul sau, poate, copiii săi proprii şi rămînînd astfel fără urmaşi, şi-a declarat ca moştenitori cu puţin înainte de a muri pe cei crescuţi — în text *alumnos*. Căci, deşi dedicaţia este făcută numai de unul din aceşti beneficiari, pe numele său Hermes, nu avem nici un motiv să credem că forma expresă de plural — *alumnos heredes* — n-ar corespunde unei realităţi.

Dar, indiferent de aceste chestiuni de amănunt, inscripţia noastră, chiar aşa mutilată cum ni s-a păstrat, ridică o serie de probleme extrem de interesante, de natură social-economică, într-o vreme ce rămîne de precizat.

Din păcate, elemente de datare precise lipsesc în documentul nostru. Ne rămîn deci datele furnizate de critica externă — altfel zis, scrierea şi limba întrebuinţată — şi, eventual, internă.

Mai întîi scrierea. Deşi, mai ales în epigrafia latină, ea este un criteriu foarte delicat de mînuit pentru datare, totuşi, în cazul nostru, unele indicii, ca : tendinţa evident spre cursiv, forma unor litere (în special Q,R) etc., ne duc într-o vreme relativ tîrzie, am zice chiar, mai precis, cel puţin în sec.IV e.n. Inscripţia noastră ar fi deci cel puţin contemporană, de nu cumva mai tîrzie, cu o cunoscută inscripţie constantiniană găsită la Tropaeum Traiani [1]. Fenomenele lingvistice nu se opun nici ele acestei datări. Căci, trecînd peste unele turnuri sintactice, semn mai ales al preocupărilor sau al reminiscenţelor poetice (*rapuerunt tenebris* etc.), confuziile de cazuri (*sine* cu acuz., în *sine liberos* [2], poate un genitiv în *-is* la un substantiv de declinarea I: *meae uitis* [3]); *remisi* = *reliqui* [4] ; *lapes* = *lapis* [5] ; *sic*, cu valoare de *siue* [6], mai puţin probabil o abrevi-

[1] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 1900, p. 56, 57, cu fotografia de la p. 59.

[2] Cf. Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik. Laut- und Formenlehre, Syntax und Stilistik*, in fünfter Auflage, völlig neubearbeitet von Manu Leumann und Joh. Bapt. Hofmann, München, 1928, p. 530 [Syntax]. — Cf. şi H. Dessau, ILS, nr. 7296, 7518. Pentru alte prep., obişnuit cu abl., întrebuinţate în inscripţii cu acuz., a se vedea H. Dessau, *op. cit.*, III, 2, *Indices*, p. 865—866.

[3] Cf. H. Dessau, ILS, p. 842: gen. sing, decl. I în *-es*, desigur sub influenţa declinării greceşti. — Pentru confuzia *e-i* în declinare, *ibidem*, p. 813. De nu cumva este vorba de o confuzie cu *vitis* « vie ».

[4] Cf. G. Rohlfs, *Sermo vulgaris Latinus, Vulgärlateinisches Lesebuch*, Halle-Saale, 1951, p. 5, nr. 17 .

[5] Cu înţeles de monument (?). Cf. Fr. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig, 1895—1897, nr. 1152, 1153, 1192, 1471, 1472, 1473, 1474, 1475 şi, în general, A. Meillet-A. Ernout, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. I, 1932, p. 496. Pentru *pius*, cf. Buecheler, *op. cit.*, nr. 1008, 1009, 1036; Meillet-Ernout, *op. cit.*, p. 736.

[6] Cf. Meillet-Ernout, *op., cit.*, p. 895. Pentru *octiens*, alături de *decies*, A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, ed. 1927, p. 176.

www.cimec.ro

ație, chiar dacă sînt mai vechi, sînt cu atît mai frecvente în această epocă tîrzie. Aceasta ca să nu mai vorbim de prezența unui Aurelius, des întîlnit, mai ales începînd cu sec. al III-lea.

Pentru această epocă tîrzie, ni se pare însă că pledează și conținutul inscripției și, în special, referirea, într-un context ce rămîne de precizat, la ceea ce documentele — foarte numeroase și variate — numesc *alumni*[1]. Este, de altfel, după părerea noastră, interesul cel mai mare al inscripției de care ne ocupăm. Se cade deci a ne opri ceva mai mult asupra acestei probleme.

Începem, cum se cuvine, cu precizarea termenului, mai ales că în această privință mai subsistă divergențe, ca să nu spunem confuzii. Aceasta, evident, din cauza sensurilor multiple ale cuvîntului, în funcție de contextul lingvistic, dar mai ales istoric, în care apare. Sensurile fundamentale sînt însă două. «*Alumni*, uzul voiește să fie numiți aceia, pe care îi hrănești sau îi crești, ori aceia care hrănesc» — *alumnos consuetudo quos alas uel educes uel eos qui alunt dici uult* — grăiește un document antic[2].

Evident că în textul nostru nu poate fi vorba decît de primul sens; adică de *cei crescuți*, care, cel puțin în inscripții, pare a fi cel mai frecvent.

Cu aceasta însă, problema este de-abia pusă. Căci crescuți, într-o familie de cetățeni, puteau fi mai mulți. Crescuți erau, se înțelege, în primul rînd, propriii și legitimii copii ai unei familii de cetățeni, uniți printr-o legiuită căsătorie. Acesta este sensul cuvîntului, mai ales în versuri, de pildă la Vergilius, așa cum subliniază cunoscutul său comentator Servius[3].

Dar, într-o casă romană, copiii legitimi nu erau singurii copii crescuți. Am putea spune chiar că uneori nu erau nici chiar cei mai numeroși. Este știut doar că orice casă romană cuprindea, după starea materială, un număr mai mare sau mai mic de sclavi, proveniți — este drept — într-o vreme măcar,

[1] În afară de diverse *corpora* — epigrafice, numismatice etc. — de reținut, din bogata bibliografie, în special: H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, IIe éd., 1879, II, p. 19—20; III, p. 410—413; G. Glotz — G. Humbert, în Daremberg-Saglio, II, 1, 1892, p. 930 și urm., s. v. *expositio*; Mau, PW, RE, I, 1894, col. 1706, s. v. *alumnus* (θρεπτός); E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, Roma, 1895, I, s. v. *alumnus*; *Thesaurus linguae Latinae*, I Leipzig, 1900, col. 1793—1797; Paul Allard, *Les esclaves chrétiens depuis les premiers temps de l'église jusqu'à la fin de la domination romaine en Occident*, 3e éd, 1900, p. 355 și urm.; H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie*, I, 1, 1907, col. 1288—1306; E. Weiss, PW, RE, XI, 1922, col. 463—472, cu adaosul lui W. Kroll, col. 471—472, s. v. *Kinderaussetzung*; Stéphane Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mélanges Gustave Glotz*, I, 1932, p. 398; W. L. Westermann, *Sklaverei*, în PW, RE, Suppl. VI, 1935, col. 996—997; cf. și, de același, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955, p. 30, cu nota 39; A. Cameron, Θρεπτός *and related terms in the inscriptions of Asia Minor*, în *Anatolian Studies presented to W. H. Buckler*, edited by W. M. Calder-J. Keil (Publications of the University of Manchester, no CCLXV), Manchester, 1939 (toate inscripțiile din epoca romană: n-am văzut-o; cf. L. Robert, *Bull. épigr.*, 1939, 35; 1946—1947, 37; *Hellenica*, VII, 1949, p. 31 cu nota 1; cf. și *Hellenica* VI, 1948, p. 95, nota 2 și p. 96, nota 5; *Année épigr.*, 1941 (1942), p. 43 și urm.); P. Roussel, *Affranchissement et adoption d'enfants à Calymnos*, REA, 6, XLIV, 1942, p. 217—223; Teresa Giulia Nani, Θρεπτοί, în *Epigraphica*: *Rivista italiana di epigrafia*, V—VI, 1943—1944, p. 45—84.

[2] Nonius, ed. L. Müller, 1888, p. 242, în *Thesaurus linguae Latinae*, vol. I, Leipzig, 1900, col. 1793; cf. A. Cameron, *op. cit.*, care distinge, în inscripțiile din Asia, trei categorii de *alumni*: copii cu părinți hrănitori, copii adoptați, copii de condiție servilă.

[3] *Elegit sermonem, quo utrumque (filium et nutritum) significaret, nam 'alumnum' dixit. Ibidem* (referire la Vergilius, *Aen.*, VI, 595).

www.cimec.ro

mai ales din război, în vîrstă adultă, dar destui, mai cu seamă începînd cu vremea imperiului, născuți din alți sclavi ai casei și crescuți în casă. Sînt așa-numiții *uernae* (οἰκογενεῖς), atît de frecvent atestați în documentele literare și epigrafice. De aceea au fost și sînt încă învățați care socotesc că *alumni* (θρεπτοί) — care ne reținatenția — nu sînt alții decît acei *uernae*, de care vorbeam mai sus. Aceasta este de pildă părerea lui A. Meillet — A. Ernout [1] și A. Dain [2]. Dar nu și a lui L. Robert [3] și alții [4], care, cu mai mult temei, socot că θρεπτοί, ca și *alumni*, echivalentul lor latinesc, sînt cu totul altceva și anume nu copii născuți și crescuți în casă, ci copii găsiți și crescuți în casă.

Cu aceasta însă, problema este numai în parte lămurită. Căci, dacă pentru *uernae* situația juridică este foarte clară, în sensul că, indiferent de originea lor și, poate, de o mai mare solicitudine din partea stăpînului, ei nu rămîneau, juridiceşte vorbind, mai puțin sclavi, ca oricare alții. Textele literare, juridice în special, și epigrafice nu fac, din acest punct de vedere, absolut nici o distincție între *serui* obișnuiți (*empticii*) și *uernae*. Nu la fel stau lucrurile cu *alumni-i*.

Expuși, imediat după naștere, și luați pentru a fi crescuți — cu ce scop vom vedea mai departe — ei rămîneau — ca și amintiții θρεπτοί din lumea greacă — într-o situație ambiguă [5]. Pe de o parte, născuți de cele mai multe ori din părinți liberi, ei moșteneau statutul juridic al părinților lor, deci, cel mai adesea, de liberi; pe de altă parte însă, în fapt, ei erau, ca orice sclav, la discreția celui care îi creștea [6]. O arată, de pildă — ca să ne referim numai la epoca imperială — un document, în care copiii expuși și crescuți de alții sînt socotiți, fără echivoc, prin voința legiuitorului, sclavi. *Expositi* — scrie documentul amintit [7] — *nullo numero sunt*; *serui sunt*; *hoc legumlatori uisum est*, chiar dacă, în unele cazuri, ei erau bine tratați, așa cum reiese din unele inscripții [8].

Această situație ambiguă a *alumni-lor* — θρεπτοί — reflectată din plin în documente — juridice sau literare — dădea naștere, cum era de așteptat,

[1] *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. I, 1932, p. 34, s. v. *Alo*; ed. IV, 1959, I, p. 23.

[2] *Les inscriptions inédites du Musée du Louvre*, Paris, 1939, p. 28; cf. și p. 43: «θρεπτός... l'équivalent exacte de *verna*... désigne un esclave né dans la maison de son maître». Cf., mai vechi, aceeași părere la A. Calderini, *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*, Milano, 1908, p. 60, n. 5 — la Nani, *op. cit.*, p. 48.

[3] *Loc. cit.*: «le θρεπτός est exactement le contraire du *verna*, puisque le terme désigne proprement, à cette époque [epoca romană], un enfant recueilli».

[4] De pildă, Ramsay, *The cities and bishopries of Phrygia*, Oxford, 1895 [2 vol.], I, p. 147, n. 37, se pare primul care precizează deosebirea dintre *verna* și θρεπτός (= la Nani, *op. cit.*, p 48).

[5] Cf. W. L. Westermann, *Sklaverei*, în PW., RE., Supplb. VI, 1935, col. 997.

[6] Un caz foarte interesant de asimilare a *alumni*-lor cu *serui*, față de care totuși constituie o categorie specială, la Dessau, ILS, 8377 = CIL X, 7454 (Sicilia): Exemplum codicillorum./Haue mihi, domine pater;/uale mihi, domine pater!/Cum ad te haec dictarem, infelicis/simum te aestimaui, ut eras cum me/hoc mitteres. Peto ut monumentum/mihi facias dignum iuuentuti meae./A te peto Eutychianum alumnum/meum manumittas uindictaque/liberes, item Aprilem seruum meum,/qui solus ex ministerio meo superauit./Scripsit (sic) XV kal. April. Sirmi,/L. Calpurnio Pisone P. Saluio Iuliano cos [= 175 e. n.].

[7] Seneca, *Controuersiae*, V, 33.

[8] De ex., IGRR, I, p. 181, nr. 531 (Brigetio, Pannonia) D. M. /Epaphro/dito alumno/suo T. S[t]a[til]ius Solo//p. p. leg. I Ad. P. F. /et Postumia/ Flora/ Ἐπαφρόδιτε ἥρως/ χρηστὴ χαῖρε.

www.cimec.ro

la controverse. O dovedește, în termeni foarte clari, între altele, o scrisoare a lui Plinius [1] și răspunsul lui Traian [2], pe care, din cauza interesului lor deosebit, le reproducem în întregime : *Magna, domine, ad totam prouinciam pertinens quaestio est de condicione et alimentis eorum quos uocant* θρεπτούς. *In quo ego auditis constitutionibus principum, quia nihil inueniebam aut proprium aut uniuersale, quod ad Bithynos ferretur, consulendum te existimaui quod obseruari uelles ; neque enim putaui posse me in eo quod auctoritatem tuam posceret, exemplis esse contentum. Recitabatur autem apud me edictum quod dicebatur diui Augusti, ad Andaniam pertinens, recitatae et epistulae diui Titi ad eosdem et Achaeos et Domitiani ad Auidium Nigrinum et Armenium Brocchum proconsules, item ad Lacedaemonios. Quae ideo tibi non misi, quia et parum emendata et quaedam non certae fidei uidebantur et quia uera et emendata in scrinis tuis esse credebam.*

Iată și răspunsul lui Traian : *Quaestio ista quae pertinet ad eos, qui liberi nati expositi, deinde sublati a quibusdam et in seruitute educati sunt, saepe tractata est, nec quicquam inuenitur in commentariis eorum principum qui ante me fuerunt, quod ad omnes prouincias sit constitutum. Epistulae sane sunt Domitiani ad Auidium Nigrinum et Armenium Brocchum, quae fortasse debeant observari : sed inter eas prouincias de quibus rescripsit non est Bithynia. Et ideo nec adsertionem denegandam iis qui ex eius modi causa in libertatem uindicabuntur puto, neque ipsam libertatem redimendam pretio alimentorum.*

Sau, în traducere romînească [3] : «Se ridică — scrie Plinius — o mare problemă, stăpîne, care interesează întreaga provincie, aceea privitoare la condițiunea și întreținerea acelora cari se numesc aci θρεπτοί. În privința acestora, eu, fiindcă în legile predecesorilor tăi n-am găsit nimica, nici special, nici general, care să se refere la Bithynia, am socotit că trebuie să-ți cer opinia asupra intențiilor tale ; căci nu socotesc că-mi este permis să mă conduc după exemple, în ceea ce trebuie hotărît de autoritatea ta. Mi s-a citit un edict, care se spune că este al divului August, privitor la Andania, mi s-au citit și scrisorile divului Vespasian către lacedemonieni și ale divului Titus către aceștia și către achaei, apoi ale lui Domițian către proconsulii Avidius Nigrinus și Armenius Brocchus și de asemenea către lacedemonieni. Nu ți le trimit, fiindcă nu mi se par într-o bună formă și fiindcă unele nu sînt de o autenticitate sigură și, în sfîrșit, fiindcă cele autentice se găsesc, puse la punct, în arhivele tale».

Iată, acum, și răspunsul lui Traian : «Problema aceasta, care privește pe aceia cari s-au născut liberi și au fost lăpădați, apoi ridicați de cineva și crescuți în sclavie, a fost deseori tratată : nu se găsește însă în legile predecesorilor mei nimic, care să se aplice la toate provinciile. E adevărat că există scrisorile lui Domițian către Avidius Nigrinus și Armenius Brocchus, după care s-ar putea cineva orienta, dar între acele provincii, de care ele vorbesc, nu se amintește Bithynia. De aceea, cred că nici nu trebuie refuzată eliberarea

[1] X, 65 (71), ed. Marcel Durry, Pline Le Jeune, t. IV, *Lettres (livre X), Panégyrique de Trajan*, Paris, Les Belles Lettres, 1947.

[2] X, 66 (72), *Ibidem*.

[3] G. Popa-Lisseanu, *Corespondența lui Plinius cu împăratul Traian*, trad. cu o prefață și un studiu introductiv, Buc., 1920, p. 86—87 (cu unele retușări ale noastre).

www.cimec.ro

acelora a căror libertate este reclamată pe un astfel de temei şi nici nu trebuie ca libertatea însăşi să fie răscumpărată prin plata întreţinerii».

Simplificînd lucrurile, soluţia lui Traian pare a se inspira din inalienabilitatea libertăţii, fără existenţa unui act juridic corespunzător, ceea ce nu era cazul cu *alumni-i*. Realitatea era însă, pe cît ne dăm seama din documente, mult mai complexă. Căci, deşi legiuirea lui Traian pare a se fi menţinut neschimbată pînă în secolul al IV-lea, ea nu pare a fi fost prea respectată, aşa cum o arată, între altele, un rescript al lui Diocleţian [1], în orice caz ea a avut efecte contrarii celor scontate.

Nu ştim dacă la aceasta va fi contribuit, aşa cum s-a subliniat de unii cercetători [2], aplicarea incompletă a intenţiilor lui Traian, în sensul extinderii asupra întregului imperiu a instituţiilor alimentare din Italia, ele însele, de altfel, un paliativ, chiar acolo unde s-au aplicat. Fapt este că cei care pînă atunci erau mai mult sau mai puţin dispuşi să crească astfel de copii lepădaţi, nemaivăzînd de acum nici un avantaj în aceasta şi nedorind în plus să sufere eventualele rigori ale legii, renunţă din ce în ce mai mult la o «binefacere» nerentabilă. Ceea ce nu înseamnă, desigur, o renunţare corespunzătoare a părinţilor săraci la acest procedeu simplu de a se debarasa de gurile inutile, ci numai o expunere la moarte sigură a copiilor părăsiţi, deloc mai puţin numeroşi.

Alarmat de această situaţie, care trebuie să fi luat proporţii îngrijorătoare, mai cu seamă o dată cu marea criză a secolului al III-lea [3], şi nu din cine ştie ce îndemnuri de caritate creştină ale lui Lactantius, Constantin este silit de condiţiile specifice orînduirii sclavagiste să revină la măsuri mai realiste, chiar dacă, pînă la urmă, şi acestea se vor dovedi ineficace.

Este vorba, mai întîi, de măsurile luate în 13 mai 315 [4], de a fi întreţinuţi pe socoteala statului copiii celor lipsiţi de mijloacele necesare de a-i creşte. Fondurile respective erau puse la dispoziţie, după cum ne informează izvoarele, fie de fisc, fie de casă personală a împăratului. Măsurile, dovedite probabil insuficiente, sînt completate curînd cu altele, fixate în constituţia din 18 august 329 [5], prin care se recunoaşte, în caz de restituire a copilului, dreptul crescătorului la o despăgubire corespunzătoare, din partea părintelui natural, dar, mai ales, prin constituţia din 19 aprilie 331 [6], care anulează pur şi simplu dispoziţiile lui Traian, în sensul că copilul expus şi crescut de altcineva poate fi socotit, după bunul plac al crescătorului, ca sclav sau ca fiu, — *siue servum, siue filium*. Mai mult, cu această ocazie li se refuză părinţilor naturali orice drept de reclamare a copiilor expuşi [7].

[1] *Cod. Th.*, V, 4, 16. Cf. şi PW, RE, XI, col. 469, şi Westermann, PW, RE, Suppl. VI, 1935, col. 997.

[2] P. Allard, *op. cit.*, p. 358.

[3] Cf. Kajdan, *An. Rom. Sov., Istorie*, nr. 1, 1954, p. 23.

[4] *Cod. Th.*, XI, 27, 1 — *ad Ablavium*, I, 11, p. 616.

[5] *Cod. Th.*, V, 10, 1.

[6] *Cod. Th.*, V, 9, 1.

[7] *Cod. Th.*, V, 7. *De expositis* (la Wallon, *Histoire de l'esclavage*, III, p. 411). În schimb, Constantin îngăduie vînzarea copiilor, este drept cu condiţia ca aceasta să se facă imediat după naştere *(sanguinolenti)*; mai mult, sub rezerva, oricînd, a răscumpărării. Această din urmă clauză este suprimată o vreme de Theodosius, ceea ce practic însemna interzicerea vînzării, motiv pentru care sub Valentinian III se revine la dispoziţiile legii lui Constantin, corectată însă în sensul sporirii sumei de răscumpărare cu o cincime faţă de cheltuielile de întreţinere. Sub această din urmă formă o găsim şi în codul lui Iustinian.

www.cimec.ro

Dispoziţiile lui Constantin sînt confirmate de legislaţia ulterioară[1], ceea ce arată, pe lîngă ambiguitatea lor, că ele nu erau întotdeauna respectate în această vreme de descompunere tot mai accentuată a relaţiilor sclavagiste. Este, probabil, cazul şi cu ultima dispoziţie, cunoscută nouă, cu privire la această problemă, anume aceea a lui Iustinian (1 nov. 553), potrivit căreia orice copil expus, indiferent de starea lui în momentul expunerii (liber sau sclav), era considerat liber.

Aceasta înseamnă că realităţile care generau astfel de fenomene erau mai puternice decît orice măsură legislativă. Cu alte cuvinte, se aflau în însăşi structura societăţii şi a statelor sclavagiste, încurcate în propriile lor contradicţii. Căci, aşa cum sublinia Karl Marx, «întreaga structură a acestor state se baza pe o anumită limită a numărului populaţiei, ce nu trebuia depăşit, căci ar fi pus în primejdie însăşi existenţa civilizaţiei antice. Dar de ce s-au petrecut lucrurile tocmai aşa? Pentru că cei vechi nu cunoşteau de fel aplicaţiile ştiinţelor naturii la producţia materială. Ei puteau să-şi păstreze civilizaţia numai căutînd să rămînă într-un număr cît mai mic. În caz contrar, ar fi căzut pradă acelei munci fizice istovitoare, care, pe atunci, putea transforma în sclav pe orice om liber. Insuficienta dezvoltare a forţelor de producţie făcea ca cetăţenii să depindă de un anumit raport ce nu putea fi nesocotit» [2].

Aşa se explică, între altele, strînsa legătură pe care o face un filozof de talia lui Aristotel între menţinerea orînduirii sclavagiste şi limitarea moştenitorilor, adică a corpului civic. Iată, între multe altele, un pasaj extrem de caracteristic în această privinţă : «nu trebuie să se uite, cînd se aduc legi — spune undeva în *Politica* sa marele filozof din Stagira — un punct neglijat de către Phaleas şi Platon : anume, cînd se fixează cantitatea averilor, trebuie să se fixeze şi numărul copiilor. Dacă numărul copiilor este necorespunzător faţă de proprietate, va trebui să se înfrîngă legea, în mod necesar şi, chiar fără infracţiuni, este primejdie ca atîţia cetăţeni din înstăriţi să devină săraci, căci va fi greu ca aceştia să nu devină revoluţionari» [3].

De aceea nu este nici o mirare că, o dată cu creşterea inegalităţii de avere, numărul copiilor lepădaţi şi deveniţi eventual *alumni* (θρεπτοί) n-a făcut decît să crească în aşa măsură, încît în epoca elenistică, a cărei literatură este plină de aluzii la acest fenomen, un Poseidippos putea spune : «Chiar un om bogat expune întotdeauna o fată» [4]. Aceasta, ca să nu mai revenim asupra epocii imperiale romane.

Însuşi creştinismul, atîta vreme cît, în ciuda predicilor sale despre egalitatea între oameni, menţinea neatinse bazele orînduirii sclavagiste, nu a adus nici o schimbare esenţială în această privinţă. Căci, după justa observaţie a lui Engels, «creştinismul nu a cunoscut decît o singură egalitate a tuturor oamenilor, aceea a păcatului originar, de care sînt loviţi toţi, în mod egal, şi care corespunde în totul caracterului său de religie a sclavilor şi a asupri-

[1] Valentinian, L, 2 (374), *C., J.*, VIII, 52. *De infantibus expositis* (la Wallon, *op. cit.*, III, p. 411). Honorius şi Theodosius (19 martie 418), în *Cod. Th., De expositis*, V, 2.

[2] Karl Marx, în K. Marx-Fr. Engels, *Opere*, vol. IX, p. 278 (ed. rusă).

[3] Aristotel, *Politica*, II, 4, 3; cf. şi II, 3, 6—7; II, 6,13; II, 9,7.

[4] Cf. R. Cohen, *La Grèce et l'hellénisation du monde antique*, 2e éd., 1939, p. 580.

www.cimec.ro

ţilor. Afară de aceasta, el mai cunoaşte doar egalitatea celor aleşi, care a fost subliniată însă numai la începuturile sale. Urmele de comunism al bunurilor, care se găsesc, de asemenea, la începuturile noii religii, se explică mai mult prin solidaritatea celor năpăstuiţi, decît prin concepţii reale de egalitate. Foarte curînd, consolidarea antagonismului dintre cler şi laici a pus capăt acestui început de egalitate creştină [1].

Subsistă, totuşi, o întrebare tulburătoare : cum se face că, în timp ce unii caută să se debaraseze de progenitura lor, alţii se grăbesc să-i culeagă şi să-i crească? Nu cumva, în felul acesta, limitarea cetăţenilor era o iluzie?

Contradicţia este evidentă, dar ea se află, aşa cum am văzut, în însuşi sistemul sclavagist. Aceasta, ca să nu mai vorbim de faptul că nu toţi copiii expuşi erau culeşi şi crescuţi. Cea mai mare parte a lor rămînea pradă animalelor sau foamei. Dar chiar cei care scăpau din «mila» vreunui binevoitor, chiar dacă teoretic păstrau calitatea de ingenui şi o ipotetică posibilitate de răscumpărare, nu deveneau mai puţin sclavi, întrebuinţaţi, de cele mai multe ori, mai ales fetele, la cele mai grele şi ruşinoase îndeletniciri [2]. Mai mult, pentru multe familii era mai convenabilă creşterea unor astfel de copii şi, uneori, ca în cazul nostru, a înfierii lor, decît a propriilor progenituri, din cauza obligaţiilor concrete legate de situaţia lor, de preferat, pentru unii, ipoteticelor afecţiuni filiale naturale. Ceea ce, în treacăt fie zis, nu era, cu toată frecvenţa relativă a cazurilor, chiar aşa de general. Căci este evident că masa celor rămaşi în situaţia de simpli sclavi nu aveau cum şi de ce să-şi manifeste în vreun fel, eventual epigrafic, situaţia lor.

În sfîrşit, o ultimă observaţie. Deşi nu ştim să se fi făcut o statistică, după epoci şi regiuni, a acestor *alumni*, se pare totuşi că, cel puţin în epoca imperială romană, numărul lor creşte o dată cu adîncirea crizei generale a sclavagismului [3]. Aşa s-ar explica, poate, şi frecvenţa, sub imperiul tîrziu, a textelor legislative reglementînd situaţia lor.

Aceasta coincide, de altfel, aşa cum am văzut, şi cu data inscripţiei noastre, care nu poate fi mai nouă de secolul al IV-lea e.n., adică, în lumina şi a consideraţiilor juridice, după epoca constantiniană.

Căci nu încape nici o îndoială că *alumni*-i din documentul nostru sînt copiii găsiţi, de care ne-am ocupat mai înainte şi care au fost crescuţi la început ca sclavi, pentru ca apoi, în lipsă de copii legitimi (*sine liberos*), ei să fie declaraţi moştenitori, evident, după ce în prealabil au fost eliberaţi. Această situaţie juridică a *alumni*-lor tomitani este arătată de specificarea clară a raporturilor dintre Hermes — fără îndoială unul dintre aceşti *alumni* — care a ridicat monumentul funerar, şi cel onorat prin acest monument şi

---

[1] Fr. Engels, *Domnul Eugen Dühring revoluţionează ştiinţa (Anti-Dühring)*, ed. P.C.R., 1946, p. 169 şi urm. Cf. şi *Anti-Dühring, M. E. Dühring bouleverse la science*, Paris, Ed. Sociales, 1950, p. 136, împreună cu nota de la p. 374 (Egalité, Justice).

[2] Paul Allard, *op. cit.*, p. 358 şi urm.

[3] Cf. Kajdan, *loc. cit.;* W. L. Westermann, PW, RE, Suppl. VI, col. 996—997. La bibliografia din nota 12, adaugă: A. Mócsy, *Die Entwicklung der Sklavenwirtschaft in Pannonien zur Zeit des Prinzipates*, în *Acta antiqua Acad. scientiarum Hungaricae*, IV, fasc. 1—4, 1956, p. 221—250.

www.cimec.ro

totodată care l-a crescut, numit în mod expres *patronus (Pius et heres Hermes patrono titulum posuit)*.

Şi ca el — sau ei — vor fi fost şi alţii, deşi documentarea noastră aci este încă săracă, de altfel ca pentru întreaga regiune mai apropiată. Totuşi ea nu lipseşte cu totul ; mai mult, documente mai noi sau mai vechi, cercetate cu atenţie, pot aduce oricînd lumini noi în această privinţă. Este, poate — ca să ne referim tot numai la epoca imperială [1] — de pildă, cazul, chiar la Tomis, cu menţionarea într-un fragment de inscripţie a unui [τρ]όφιμο[ς] [2], şi, desigur, cu inscripţia latinească, din Noviodunum, încă inedită [3], unde se citeşte clar, nu mai puţin de trei ori, termenul de *alumnus*. Şi — ceea ce este încă mai interesant — el se găseşte într-un context care poate explica unele din obscurităţile, din cauza stării de conservare, a textului nostru. Ne referim la termenul *ueteranus*, care socotim că nu desemnează categoria bine cunoscută de sclavi experimentaţi [4], ci obişnuitul termen militar. Ceea ce nu trebuie să ne surprindă, dată fiind frecvenţa, cel puţin în regiunile de graniţă, a *alumni*-lor în lumea militară, cum o arată, de pildă, documentele din Pannonia. [5]

Fenomenul, deşi în alt context şi cu altă semnificaţie, nu lipseşte cu totul nici în Dacia. Ne referim la binecunoscutele inscripţii din Sarmizegetusa [6], trei la număr, în care se pomenesc, în două inscripţii diferite [7], un *Val(erius) [T]hreptus*, după toate indiciile una şi aceeaşi persoană, şi o *Vitia Threpte*, în cea de a treia inscripţie [8]. La aceste documente din Dacia, privind problema noastră, de adăugat poate una din tablele cerate de la Alburnus Maior [9], dacă prin *sportellaria*, care însoţeşte numele *Passia* al sclavei, este să înţelegem, împreună cu Egon Weiss şi alţi învăţaţi, un copil găsit şi crescut, deci o *alumna* [10].

Toate aceste documente arată, fără putinţă de tăgadă, că şi în aşezările de la Dunărea de Jos, dintre care n-a lipsit cetatea greacă Tomis, ca şi în restul imperiului roman, procesul de descompunere a orînduirii sclavagiste a dus, într-o măsură mai mare sau mai mică, la aceleaşi fenomene, din care n-a lipsit expunerea, de către cei săraci, a copiilor lor, cu consecinţele care decurg din această situaţie.

---

[1] Pentru o epocă mai timpurie (sec. II î.e.n.), a se vedea un 'Λθαναγόρας / Καλ[λιά]δα / θρεπτός, în Chersonesul tauric (Latyschew, IOSPE, I², 1916, p. 537, nr. 709. — Cf., de asemenea, cazul lui Saumacos (SIG II³, nr. 709).

[2] AEM, XI, 1887, p. 55, nr. 91.

[3] De a cărei publicare se ocupă descoperitorul ei, B. Mitrea.

[4] Cf. W. L. Westermann, *loc. cit.*, col. 1012.

[5] A. Mócsy, *loc. cit.*, p. 237.

[6] Acum, la D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia*, 1957, p. 245, nr. 20 (= CIL III 7912) şi p. 247—248, nr. 29 (= CIL III 1425) şi nr. 30 (= CIL III, 1426).

[7] CIL III, 1425 şi 1426.

[8] CIL III, 7912. Contradicţia de la D. Tudor, *op cit.*, p. 197, care, după ce în text, la nr. 29—30 şi 31, dă greşit θρεπτός, respectiv θρεπτή = *uerna*, la nr. 4 observă corect că « termenul (θρεπτός) are corespondent pe *alumnus* şi indică pe copiii găsiţi şi crescuţi ca sclavi » — este, desigur, o inadvertenţă.

[9] D. Tudor, *op. cit.*, p. 266—267, nr. 119 (= CIL III, p. 936 şi 2215, nr. VI), cu bibliografia esenţială.

[10] Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 161, cu n. 1, unde se dă bibliografia problemei şi discuţiile mai importante ridicate de interpretarea termenului *sportellaria*.

www.cimec.ro

НЕКОТОРЫЕ НЕ ИЗВЕСТНЫЕ ДО СИХ ПОР ФОРМЫ РАБСТВА В ТОМИСЕ

РЕЗЮМЕ

Данная надпись, которую по письму, языку и некоторым внутренним элементам можно отнести к IV веку н.э., ясно доказывает (как нам известно, впервые), что в Дунайском устье и Дакии существовала категория alumni, θρεπτοί, выросшие рабами дети, категория, распространенная в течение всей древней истории, но постоянно с другим значением.

Значит, в этих районах, как и в других частях Римской империи (Азия, Африка, Паннония и т.д.) процессу разложения рабовладельческого строя были характерны в большей или меньшей мере те же явления; среди них числится и то, что бедные покидали своих детей, а это приводило ко всем вытекающим отсюда следствиям.

QUELQUES ASPECTS INÉDITS DE L'ESCLAVAGE À TOMIS

RÉSUMÉ

La présente inscription appartient — d'après l'écriture, la langue et quelques éléments internes — au IVe siècle de notre ère. De l'avis de l'auteur, c'est pour la première fois qu'elle atteste d'une façon expresse, dans la région du Bas-Danube et en Dacie, la catégorie, si répandue pendant toute la durée de l'antiquité — mais toujours avec une autre signification — des *alumni* (θρεπτοί), c'est-à-dire des enfants trouvés et élevés comme esclaves.

Cela veut dire que dans ces contrées, comme d'ailleurs partout dans l'Empire romain (Asie, Afrique, Pannonie etc.), le processus de la décomposition du régime esclavagiste a abouti plus ou moins aux mêmes phénomènes, parmi lesquels il faut noter l'abandon des enfants par les familles pauvres, avec toutes les conséquences résultant de cette situation.

www.cimec.ro

IDEOGRAMELE ŞI DETERMINATIVELE ÎN LINEARUL B

DE

ARAM M. FRENKIAN

În două studii anterioare, unul publicat în Dacia II 1958 şi altul în *Studii Clasice*, I, 1959, stabilisem patru categorii de semne ale scrierii lineare B din Creta şi din Grecia continentală : 1) Semne cu valoare fonetică ; 2) Ideograme ; 3) Determinative şi 4) Abreviaţiuni.

O cercetare mai atentă ne-a făcut să ne modificăm părerea despre semnele ideografice şi cele determinative, modificare pe care o vom expune în acest studiu [1].

În general, cînd se lucrează cu analogii cîştigate din alte civilizaţii, trebuie a fi foarte atent, întrucît sub analogii superficiale se pot ascunde deosebiri esenţiale, cînd se consideră un fenomen în aparenţă similar în două civilizaţii diferite.

Mai întîi vom determina sensul ideogramelor şi determinativelor în scrierea egipteană şi apoi în cea sumero-akkadiană, pentru a le compara apoi cu semnele din scrierea lineară B din Grecia proto-istorică.

În scrierea hieroglifică egipteană există trei feluri de semne : 1) Semne fonetice, notînd consoane (numai consoane), fie cîte una izolată, fie două la un loc sau chiar şi trei consoane.

2) Semne ideografice care notează un cuvînt întreg printr-un desen mai mult sau mai puţin stilizat şi care se citeşte cu valoarea fonetică întreagă a cuvîntului notat. Spre exemplu :

$= Re^{\epsilon}$, «Zeul Soare».

3) Determinative, semne care se pun pe lîngă un cuvînt scris fonetic şi îi înlesnesc citirea, întrucît scrierea hieroglifică, care notează numai consoa-

[1] Aceste modificări au fost în parte urmarea unor observaţii făcute de dl. John Chadwick într-o scrisoare. D-sa propune, ca exemplu, analogia cu ideogramele chineze întrebuinţate în scrierea japoneză, dar aici sîntem într-un domeniu şi mai depărtat de lumea egeană.

www.cimec.ro

nele unui cuvînt, poate da loc la confuzie în citirea unui cuvînt. Determinativele prezintă şi ele fiinţa sau obiectul notat sub formă stilizată şi se pun după cuvîntul scris fonetic. Ele nu se citesc.

Nu este întotdeauna net determinat cînd un semn are valoare de ideogramă şi cînd e determinativ. Spre exemplu este o ideogramă reprezentînd imaginea soarelui şi se citeşte *Re'*. Linia verticală de sub semnul indică caracterul ideografic al semnului. Dar, cuvîntul *Re'* «Zeul Soarelui» se poate scrie şi fonetic adăugîndu-se semnul care face acuma funcţie de determinativ :

Şi scrierea cuneiformă din Mesopotamia are semne fonetice, ideografice şi determinative, dar natura lor este cu totul alta. Din cauza caracterelor cuneiforme nu poate fi vorba de desene stilizate ale fiinţelor şi obiectelor scrise[1]. Apoi, akkadienii au adoptat scrierea de la sumerieni, aşa încît acest lucru a dat un caracter specific scrierii lor. Astfel, un semn scris k a în sumeriană se poate lua ca ideogramă (transcris în acest caz cu majuscule KA) şi citi în akkadiană *pûm* = «gură», «obraz». Dar acelaşi semn se poate citi tot în sumeriană e n i m şi citi ca ideogramă (ENIM), în akkadiană ca *amâtum* = «cuvînt», «poruncă». Avem aici două din alte multiple lecturi ale semnului în chestiune, în sumeriană şi akkadiană.

Aceasta este scrierea ideografică în akkadiană. Dar un cuvînt akkadian se scrie de obicei fonetic, notîndu-i-se silabele una cîte una, cu semne avînd valoarea lor fonetică luată din sumeriană. Astfel semnul pentru k a din sumeriană poate intra în compoziţia notării silabelor unui cuvînt akkadian cu valoarea silabică *ka*. Dar acelaşi semn poate avea şi alte valori silabice, care uneori trec de numărul 20. Tot astfel, acelaşi sunet silabic se poate nota cu peste douăzeci de semne diferite. Cu toate aceste dificultăţi, assiriologii citesc textele akkadiene şi se descurcă în ele.

Dar şi în akkadiană există determinative, şi anume atunci cînd o ideogramă exprimă o noţiune colectivă şi se pune pe lîngă numele scris fonetic al unei fiinţe sau al unui obiect special din acea categorie, ideograma are valoare de determinativ. Determinativul în akkadiană se pune înainte sau după cuvîntul scris fonetic. Astfel de determinative sînt : *ilu-* «zeu», *matu-* «ţară», *kakkabu-* «stea», *šarru-* «rege» etc. şi se transcrie cu caractere latine petit, puse înainte sau după numele respectiv.

Caracterul de desen stilizat al ideogramelor în linearul B ne-a făcut mai întîi să ne gîndim la analogia cu scrierea hieroglifică egipteană, excluzînd analogia cu scrierea cuneiformă sumero-akkadiană aşa de specifică.

Totuşi, o cercetare mai amănunţită a aşa-numitelor ideograme din linearul B ne arată că avem de-a face cu ceva de natură diferită faţă de ideogramele şi determinativele din vechea egipteană şi din sumero-akkadiană.

[1] Deşi în sumeriana primitivă, prin urmare la origine, ele se bazau pe desene stilizate.

www.cimec.ro

Mai întîi ideogramele-determinative din linearul B apar aproape exclusiv înaintea cifrelor textelor de contabilitate. Dacă ar fi fost vorba de determinative, ele ar fi trebuit să apară nu numai aici, ci şi în interiorul rîndurilor, pentru a preciza lectura şi a altor cuvinte, care nu sînt urmate imediat de cifre.

Prin urmare în textul *Ra* 1540, ideograma 𐄁 după cuvîntul scris fonetic *pa-ka-na* şi înaintea cifrei 50 nu reprezintă un determinativ, ci este indicator al obiectelor şi fiinţelor a căror cifră e dată (cum ar fi kg., km., etc. în limbile moderne, puse pe lîngă o cifră, deşi şi această analogie nu este întru totul valabilă).

În textul din Cnossos *As* 1516, avem semnul 𐄀 după fiecare nume de bărbat al unei liste (31 de nume urmate de 31 semne ca cel de mai sus). Aici analogia cea mai justă ar fi cu determinativul akkadian, unde ideograma exprimă o noţiune colectivă. Aici, noţiunea colectivă ar fi aceea de OM. La sfîrşitul enumeraţiei avem semnul 𐄀 întrebuinţat înaintea unei cifre, aici 31, drept ideogramă.

Mai relevăm un caracter al aşa-ziselor ideograme în scrierea lineară B, care nu se întîlneşte nici în scrierea egipteană, nici în cea sumero-akkadiană, anume notarea în semnul ideografic a unor atribute ale obiectului în chestiune. Astfel în textul din Pylos *Ta* 641, avem semnul ideografic al unui vas cu trei toarte, altul cu patru toarte şi altul fără toarte, notînd atribute ale vaselor numite δίπας, care apar separat în scrierea fonetică drept atribute ale substantivului : τριῶ*F*ες, q^{w}ετρῶ*F*ες şi ἀνῶ*F*ες. Prin urmare încă o particularitate care diferenţiază ideograma linearului B de ideogramele din egipteană şi sumero-akkadiană. Şi în textul *Ta* 641, semnele ideografice ale vaselor sînt urmate de cifre; tot astfel, în rîndurile anterioare ale textului, ideogramele trepiedelor sînt urmate de cifre.

Mai există şi texte în care numeralele nu sînt precedate de ideograme sau determinative. Astfel textul din Mycenae publicat de Sp. Marinatos, Βασιλικὴ μυρεψεῖα etc. în Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 33 (1958), p. 161—173 avînd în total 12 rînduri. În fiecare din cele 10 rînduri sînt date cîte două nume, al doilea fiind acompaniat de semnul *qe* (= τε) şi de cifra 2, iar două rînduri (1 şi 11) au cifra 1, tot neprecedat de semn ideografic-determinativ. La fel e şi cu textul din Cnossos V 831, al cărui caracter nu ne este încă clar, în care, după Chadwick [1], am avea o listă de nume proprii neurmate de ideograme-determinative.

Din prezentarea succintă pe care am făcut-o, se constată că aşa-numitele ideograme-determinative din scrierea lineară B au un caracter specific care le diferenţiază atît de semnele cu caracter întrucîtva similar din scrierea hieroglifică egipteană, cît şi din scrierea cuneiformă sumero-akkadiană. Cu egipteana ele ar avea în comun, pînă într-o măsură oarecare, caracterul de desen

[1] Comunicare prin scrisoare. Mulţumim pe această cale d-lui John Chadwick pentru multe şi preţioase sugestii pe care ni le-a făcut în domeniul studiilor privitoare la lectura linearului B.

www.cimec.ro

stilizat al obiectelor şi fiinţelor marcate, iar cu akkadiana, caracterul de noţiuni colective ale unor semne din linearul B. Caracteristic acestora este faptul că se pun mai cu seamă înaintea cifrelor din liste şi că ele pot preciza nu numai un obiect, ci concomitent anumite atribute ale obiectelor.

În această situaţie, pentru a evita orice fel de confuzie, ce nume să dăm acestor semne din linearul B? Cel de «clasoare» nu ni se pare adecvat. Diferenţele nu împiedică darea aceleiaşi denumiri, cum e cazul în egipteană şi akkadiană : aceiaşi termeni de ideogramă şi determinativ, sînt întrebuinţaţi în ambele scrieri, cu tot caracterul lor diferit, pe baza elementelor comune. Deci se pot păstra termenii de ideogramă şi determinativ, întrebuinţîndu-le de la caz la caz. Ne-am fi gîndit la termenul ideogramă-determinativ, dacă n-ar fi fost prea lung pentru uzul comun.

Deci, dacă ştim de ce este vorba, n-are importanţă faptul că se dă un nume sau altul. De aceea am ţinut să facem aceste precizări, ca să fixăm mai bine sensul semnelor din linearul B pe care le-am numit ideograme şi determinative. În definitiv, aceste denumiri se aplică de savanţi în domeniul limbilor egipteană şi sumero-akkadiană, deşi ele exprimă fenomene doar în parte asemănătoare, iar în parte destul de diferite. Aşadar se poate întrebuinţa termenul «ideogramă» şi pentru fenomenul grafic din linearul B, cu condiţia de a-i reţine sensul specific pe care îl are în această scriere, eventual scriindu-l pus între ghilimele, pentru a marca acest lucru, ceea ce de altfel nu este cu totul necesar.

ИДЕОГРАММЫ И ДЕТЕРМИНАТИВЫ В ЛИНЕАРЕ *B*

РЕЗЮМЕ

Автор настоящей работы устанавливает четыре разновидности знаков в линеаре *B*, а именно: 1, знаки с фонетическим значением; 2, идеограммы; 3, детерминативы; 4, сокращения; он рассматривает идеограммы и детерминативы, отмечая, что хотя последние и представляют сходности, их все же нельзя смешивать ни с идеограммами и детерминативами иероглифической египетской письменности, ни с соответствующими знаками шумероаккадского клинописного письма.

Вместе с египетскими знаками идеограммы и детерминативы линеара *B* изображают (это является их общим свойством) стилизованные начертания одушевленных и неодушевленных предметов, а вместе с шумеро-аккадскими детерминативами они вносят характер указателя некоторых коллективных понятий. В линеарном письме знаки ставятся перед цифрами и обозначают также специфические определения одушевленных или неодушевленных предметов.

Несмотря на все расхождения, можно сохранить термины « идиограммы » и « детерминативы », принимая во внимание специфическое значение, которые они имеют в линеаре *B*.

www.cimec.ro

LES IDÉOGRAMMES ET DÉTERMINATIFS DANS LE LINÉAIRE B

RÉSUMÉ

Après avoir établi 4 catégories de signes dans l'écriture linéaire B : 1. signes à valeur phonétique ; 2. idéogrammes ; 3. déterminatifs ; 4. abréviations, l'auteur étudie les idéogrammes et déterminatifs, montrant que ceux-ci ne se confondent ni avec les idéogrammes et déterminatifs de l'écriture hiéroglyphique égyptienne, ni avec ceux qui appartiennent à l'écriture cunéiforme suméro-akkadienne.

Un caractère commun des idéogrammes et déterminatifs du linéaire B et de l'écriture égyptienne est celui de représenter des êtres et des objets à l'aide de dessins stylisés. Quant aux déterminatifs suméro-akkadiens, il ressemblent aux premiers par le fait qu'ils peuvent indiquer des notions collectives. Dans l'écriture linéaire B, ils précèdent les chiffres et peuvent en même temps exprimer des attributs spécifiques de certains êtres ou objets.

Malgré ces différences, on peut garder les dénominations d'idéogrammes et déterminatifs, à la condition de retenir le sens spécifique qu'ils ont dans le linéaire B.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

MAREA HOMERICĂ

DE

P. CREȚIA

Prea mulți și prea mult citim poemele homerice cu gînduri străine de natura lor. Nimeni nu poate tăgădui folosul grelei dispute filologice (și pînă azi inconcludentă) pe care au stîrnit-o structura și textura acestor vechi poeme, nici prețul lor ca antic document al limbii și istoriei grecești. Dar despre poezia Iliadei și a Odiseei, a cărei putere, unitate esențială și perenitate o simte oricine, vorbim mai rar, prea rar. În lucrarea de față se află adunat la un loc, într-o expunere sintetică, tot ce epopeea spune despre mare. Metoda pe care o implică este nelegitimă, căci este arbitrar să secționezi, să abstragi și să grupezi mii de fragmente scoțîndu-le din ambianța poetică în care își au rostul și tăria. Dar astfel de exerciții, puțin alexandrine și puțin școlărești, dacă sînt făcute cu scrupul de exactitate, pot îmbogăți și rafina puterea noastră de percepție poetică a unui text, micșorînd zonele întunecate și surde ale lecturii curente. Este, în fond, comentariul sintetic în serviciul celui analitic.

Pe scutul lui Ahile, artistul a reprezentat, în rama fluviului Ocean, cerul cu astrele sale, pămîntul cu viața sa și marea, numită, dar nezugrăvită. Se cuvine deci să luăm din epopee priveliștile mării și să le facem, cu grijă, să încapă pe scut.

★

Poemele dau mării multe nume. Unele aparțin, cu acest sens, fondului comun al limbii : ἅλς, θάλασσα, πόντος, πέλαγος, altele sînt întrebuințări sau creații poetice ocazionale : λαῖτμα [1], ὕδωρ [2], λίμνη [3], ὑγρή [4], νότιον [5], ἅλμη [6] (cf.

[1] T 267, δ 504, ε 174, 409, η 35, 276, θ 561, ι 260, 323.
[2] γ 300, η 277, ο 482.
[3] N 21, 32, Ω 79, [ε 377].
[4] δ 709, ε 45.
[5] δ 785
[6] ε 53.

www.cimec.ro

ἅλς), ἁλμυρὸν ὕδωρ [1], ὑγρὰ κέλευθα [2], ἰχθυόεντα κέλευθα [3], ἠεροειδέα κέλευθα [4] (cf. πόντος, în vechiul său sens probabil de « cale »). Cele din prima categorie sînt cu mult cele mai întrebuințate, în special primele trei, dintre care πόντος are un înțeles mai restrîns : « larg, întindere a mării » [5], sau uneori « adînc, abis », cum se vede în Φ 59 (πόντος ἁλός) și din faptul că δῦναι « a se scufunda » se folosește mai ales cu πόντος. Apropiat de πόντος este πέλαγος [6] « adînc, abis » [7]. Ἅλς și θάλασσα sînt termenii cei mai generici și pot exprima ideea de mare în toate determinările ei. Întrebuințarea unuia sau a celuilalt pare adesea cerută de metru, iar ce culoare proprie aveau pentru ascultătorii lor de demult e greu de știut și imposibil de simțit. Etimologiile, cînd se întîmplă să le cunoaștem și să fim siguri de ele, nu sînt întotdeauna de folos pentru înțelegerea poeziei : e știut că vorbele își pierd în timp prospețimea și uneori chiar amintirea imaginii din care s-au născut. Dintre denumirile din a doua categorie, cele mai multe sînt limpezi prin ele însele sau se vor limpezi prin discutarea altor fapte. Un înțeles mai greu de hotorît are λαῖτμα, cuvînt izolat în limbă, pentru care scoliaștii și lexicografii vechi și noi ezită între « adînc » și « mare agitată ». Ultimul sens pare mai probabil, pentru că în majoritatea locurilor se vorbește de suprafața mării : în 6 dintre cele 9 locuri se vorbește de străbaterea ei, de tăierea unui drum printre valuri [8].

Mai interesante decît denumirile sînt epitetele homerice ale mării și anume acelea pe care retorica le-a numit ornante. Într-adevăr, ele nu fac corp strîns cu contextul și trebuie primite pentru ele însele. Sînt expresia unei imagini sudate definitiv cu cuvîntul de bază, înflorindu-l în orice împrejurare și funcționînd împreună cu el ca o unitate fixă, mai prețioasă decît cuvintele simple, ca o monedă de aur, folosită, pentru orice schimb, în locul monedei de aramă. În poezia homerică, expresiile poetice tind să se fixeze și să se repete în împrejurări similare, de aici, recurența nestăvilită și stereotipă a epitetelor ornante și a versurilor formulare, monotonia homerică, al cărei prim izvor este de bună seamă în exigențele memoriei recitatorului și în forța tradiției rapsodice, dar care mulțumea pe ascultători nu numai pentru că le ușura atenția, ci și pentru că plăcerea lor se reînnoia mereu. Ceea ce are o durată statornică sau o statornică revenire putea fi exprimat în cuvinte statornice, ca un echivalent al grandioasei monotonii a universului însuși. Emoția pe care o trezește privelișteа lumii sau a dramei umane nu trebuie să fie un lucru ușor, repede luat de vînt, pare să spună poetica implicită a epicei, ci o reacție masivă și gravă, iar cuvintele în care o rostim vor deștepta-o în noi neîncetat aceeași. Drumul epopeei pare plin de statui, dar încremenirea lor arhaică are un solemn și tenace avînt.

---

[1] ε 100, ι 227, 470.
[2] Λ 312, γ 71, δ 842, ι 252, ο 474.
[3] γ 177.
[4] υ 64.
[5] Β 209—210, Δ 424—425, Ξ 359 etc.
[6] Ξ 16, γ 91, 174, 179, 321, ε 330, 335.
[7] ε 335 ἁλὸς ἐν πελάγεσσι, cf. Α 358, Σ 36 etc. ἐν βένθεσσιν ἁλός.
[8] ε 409 διατμήξας, η 276 διέτμαγον, ε 174 περάαν, η 35, θ 561 ἐκπερόωσιν, ι 323 ἐκπεράᾳ.

www.cimec.ro

Deşi cu margini ştiute, la Ocean, mării i se spune adesea nu numai « largă, întinsă », εὐρύς [1] sau « cu drumuri largi », εὐρύπορος [2], ci chiar, hiperbolic, « fără margini, infinită », απείριτος [3], ἀπείρων [4], adică «nespus de întinsă » [5], uriaşă, nemăsurată în desfăşurarea priveliştii sale pustii şi a ritmului său monoton [6]. Pentru adîncimea mării poemele epice au βαθεῖα [7], şi, cu mai mult accent, πολυβενθής [8]. În acelaşi sens se vorbeşte de « sînul larg al mării » [9], cu gîndul nu la sinuozităţile ţărmului, ci la valea sa adîncă şi încăpătoare. Fierberea puternică şi fără răgaz a mării se exprimă în κυμαίνων [10] « plină de valuri », πορφυρέη [11] « clocotitoare » şi πολύκλυστος [12] « cu valuri mari, furtunoase », iar răsunetul ei în termeni greu traductibili : ἠχήεσσα [13], ἀγάστονος [14], πολύφλοισβος [15], care exprimă complet şi difuz, tot ce marea spune auzului nostru : rumoarea ei surdă şi grea, vuietul, tunetul, mugetul, geamătul apelor sale. Bogat între toate este însă repertoriul de epitete vizuale ale mării. Marea este μαρμαρέη [16] « sclipitoare », cînd e văzută în înmiita fulgerare a luminii pe valuri, sau πολιή [17] « căruntă », albită de spume pe toată nemăsurata ei întindere. Pentru albastrul mării, epopeea are cuvinte sumbre : ἰοειδής [18] « de culoarea violetelor », οἴνοψ [19] « albastră-vînătă ca vinul », chiar μέλας [20] « neagră ». Ἠεροειδής [21], prin care marea se vede ceţoasă şi obscură, un spaţiu vag şi plin de tenebre, este surprinzător. Poate la origine epitetul n-a fost ornant, ci desemna marea numai cînd era întunecată de nori, de neguri, de noapte, de propria fumegare a apelor izbite de ţărmuri şi abia după aceea a fost folosit ca o calificare a mării în general. Sau poate se exprimă astfel imaginea zărilor vaporoase ale mării, dincolo de care drumul e incert şi gîndul construieşte o zonă nebuloasă. Într-un singur loc marea e numită γλαυκή [22], dar fără îndoială nu e vorba nici de strălucirea mării, nici de culoarea ei. Aceste sensuri sînt

---

[1] Z 291, I 72, α 197, β 295, δ 498, 552, μ 293, 401, ω 118, cf. εὐρέα νῶτα θαλάσσης B 159, Θ 511, Υ 228, γ 142, δ 313, 362, 559, ε 16, 142, ρ 146.

[2] O 381, δ 432, μ 2.

[3] κ 195.

[4] δ 510.

[5] ε 100 ἄσπετον.

[6] δ 510 κατὰ πόντον ἀπείρονα κυμαίνοντα.

[7] A 532, N 44, cf. δ 780, θ 51 ἁλὸς βένθοσδε, A 359, Σ 36, 49 ἐν βένθεσσιν ἁλός, δ 385, α 52 βένθεα θαλάσσης.

[8] δ 406.

[9] Φ 125 ἁλὸς εὐρέα κόλπον, Σ 140, δ 435 θαλάσσης εὐρέα κόλπον.

[10] Ξ 229, δ 425, 510, 570, ε 352, λ 253.

[11] Π 39, cf. πορφύρεον κύμα β 428, 243.

[12] δ 354, ζ 204, τ 277, λ 243.

[13] A 157.

[14] μ 97.

[15] A 34, B 409, Z 347, I 182, N 798, Ψ 59, ι 182, ν 85, 220.

[16] Ξ 273.

[17] (ἁλς) A 350, 359, M 284, N 352, 682, Ξ 31, O 190, 619, T 267, Υ 229, Φ 59, Ψ 374, β 261, δ 405, 580, ε 410, ι 104, 132, 180, 472, μ 147, 180, χ 387, ψ 236; (θάλασσα) Δ 248, ζ 272, λ 75, χ 385.

[18] Λ 298, ε 56, λ 107.

[19] A 350, B 613, E 771, H 88, Ψ 143, 316, α 183, β 421, γ 286, δ 474, ε 349, ζ 170, ε 221, 132, η 250, μ 388, τ 172, 274.

[20] Ω 80.

[21] Ψ 744, β 263, γ 105, 294, δ 482, ε 164, 281, θ 568, μ 285, ν 150.

[22] Π 34.

www.cimec.ro

posthomerice și deduse pe cale literară din γλαυκῶπις și din interpretarea numitului pasaj homeric, unde Patroclu îi spune lui Ahile că are o inimă neîndurătoare și aspră, ca și cînd n-ar fi copilul lui Peleu și al Thetidei, ci al stîncilor abrupte și al mării glauce. Înțelesul adevărat al cuvîntului rămîne o taină, ca și acela al lui ατρύγετος [1], alt epitet homeric al mării. Înseamnă oare «fără odihnă», înseamnă «limpede, pură», (cf. τρύξ «must, drojdie de vin»), sau «strălucitoare», sau «nemărginită, infinită», sau «dușmănoasă și neprimitoare»? Poate mai de crezut este că înseamnă, cum credeau cei vechi, «stearpă» (cf. τρυγάω «a strînge recolta», deși raportul morfologic nu e perfect clar), adică lipsită de vegetație, pustie în care nu crește nimic, nici holde, nici arbori, opusă deci pămîntului rodnic și hrănitor (πολύφερβος, πο(υ)λυβότειρα, ἐριβῶλαξ). Cînd este vorba însă de faună, mării i se spune ἰχθυόεις [2] «bogată în pești» și μεγακήτης [3] «cu fiare uriașe» [4].

Aceasta este imaginea mării homerice în planul epitetelor. Dar nu trebuie uitat, pe de o parte, că aceste lucruri sînt exprimate fiecare pentru sine, poetul dăruindu-i-se fiecăruia ca unei intuiții globale și, pe de alta, că ceea ce aici a fost rostit în proză și cu un singur glas cîntă în epopee ca într-un cor, în ritmuri grave și solemne.

Marea apare însă în poeme și în multe alte forme. În zeci de scurte imagini trăiește lupta mării și a vîntului, în larg [5]. Cînd apele sînt calme, legănarea valurilor e tăcută și mișcarea lor nehotărîtă, în așteptarea și presimțirea vîntului. Uneori acesta, abia stîrnit, doar înfioară marea, brăzdînd-o în calea lui cu dîre întunecate, alteori însă năvălesc vînturi sălbatice, vuind sau șuierînd, mînînd cu suflarea lor puternică norii, rostogolindu-i, izbindu-i, acoperind cerul cu ei, întunecînd cu umbra lor pămîntul și marea. Iar marea, lovită de vînturi, începe să fiarbă, să geamă mînioasă și neagră, sub cerul fără soare, valuri se umflă și cresc nemăsurat și se perindă sub vînt cu creasta albită de spumă, iar spuma se împrăștie bătută de vînt. Cînd văzduhul se potolește, marea se așază greu și valuri mari se mai înalță încă, pînă cînd se face liniște și lumină. Un cuvînt despre zori: e sfîrșitul nopții [6] și pe țărm flacăra rugului lui Patroclu lîncezește și se stinge, iar peste mare se întinde lumina roșie a aurorei.

---

[1] (ἅλς) A 316, 327, Ω 752, α 72, ε 52, ζ 226, θ 49, κ 179; (πόντος) O 27, β 370, ε 84, 140, 158, η 79, ν 419, ρ 289; (θάλασσα) Ξ 204.

[2] I 4, Π 746, T 378, δ 381, 390, 424, 470, 516, ε 420, ι 83, κ 458, 540, ψ 317.

[3] γ 158, cf. Υ 147, ε 421—422, μ 96—97.

[4] Dar nu numai uriașe, căci epopeea pomenește și altele, generic (N 27—28) sau pe nume: delfinii și cîinii de mare (Φ 12-14, μ 95-97), caracatițele, ale căror ventuze rămîn pline de pietrișul stîncilor de pe care sînt smulse (ε 432—433) și focile (δ 404—453, cf. o 480) care ies înaintea amiezii pe nisipul țărmului, să doarmă și aduc cu ele mirosul pătrunzător al adîncului marin. Iar pe întinsul gol al apelor se rotesc, cu aripi mari, păsările mării: αἰθυίη (ε 352), κήξ (ο 479), λάρος (ε 51-53), ἴρηξ κίρκος (ν 86-87, ε 66), κωρώνη (μ 418-419, ε 66) σκῶψ (ε 66), care se reped în valuri, după pești, înmuindu-și aripa în apa sărată, iar seara se întorc în cuiburile din chiparoșii parfumați ai insulelor fabuloase (ε 67).

[5] B 144—146, H 63—64, Λ 297—298, 305—308, 795—799, Ξ 16—19, 254, Ψ 212—215, 229—230, γ 289—290, ε 291—296, 303—305, 391—393, μ 168—169.

[6] Ψ 226—228, cf. Ω 12—13.

www.cimec.ro

Iată şi ţărmurile : θίς [1], ἠϊών [2] ; ţărmul nisipos, lin aşternut către valuri : αἰγιαλός [3] ; ţărmul surpat şi stîncos : ἀκτή [4]. Există un nume şi pentru apele mării în zona ţărmului : ῥηγμίν [5], care evocă spargerea valurilor izbite de uscat. Întîlnirea apei cu pămîntul e descrisă adesea [6]. În largul plin de ecouri vîntul stîrneşte valurile, iar acestea, înălţîndu-şi creasta, vin unul după altul către mal, se înalţă în jurul colţilor lui stîncoşi împroşcînd spumă, şi se sparg pe ţărmul întins, spălîndu-i pietrele sau aşternîndu-le cu alge şi uneori cu peşti, totul într-un vacarm imens de bubuituri surde, înfundate, pentru care nomenclatura epică pare inepuizabilă [7]. Sînt pomenite şi ţărmuri sinistre, de care valul izbeşte ritmic cadavre şi scînduri de corăbii sfărîmate, sau în nisipul cărora zac adînc îngropate oase omeneşti. Dar sînt şi ţărmuri fericite şi rodnice pe care cresc arbori sau viţă. Şi sînt şi locuri bine apărate de limbi lungi de pămînt, care opresc şi vîntul şi valul. Însă de neuitat rămîne imaginea acelei zile de iarnă în care, netulburaţi de nici o adiere, cad fără odihnă fulgi deşi de zăpadă, aşternîndu-se peste toate : peste munţi, peste cîmpii şi ogoare, peste promontorii şi porturi, peste mare. Stratul cotropitor de zăpadă se opreşte însă biruit pe linia bătută de valuri a ţărmului [8].

Tot acolo, la ţărm, îşi termină drumul năvalnic şi rîurile. Coboară de departe, din munţi, şi vin adesea cu ape repezi, umflate de ploi, purtînd în vîrteje şi murmur de spume, cu un vaiet prelung, către clocotul mării, stejari, brazi, nămol, iar la vărsare le primeşte, ca într-o luptă, izbirea sonoră a apelor sărate [9].

Şi tot la hotarul dintre pămînturi şi mare se petrec în lumea epică multe fapte şi întîmplări omeneşti. Simpla menţiune a mării ca fundal dă unei deplasări elevaţia poeziei : Chryses, îndurerat de refuz şi ofensă, pleacă tăcut pe ţărmul mării plină de vuiet [10] iar despre Odiseu şi Aias, trimişi să-l îmbuneze pe Ahile, aflăm mai mult decît simplul fapt că s-au dus la el : epopeea are trei versuri pentru drumul lor, cu sufletul îndoit, παρὰ θῖνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης [11].

---

[1] A 34, Δ 248, I 182, Λ 239, 316, 327, 350, 622, N 682, Ξ 31, T 40, Ψ 59, 693, Ω 12, β 260, γ 5, δ 432, 779, ζ 94, 236, η 290, 49, ι 46, 561, κ 154, 179, 402, 407, 569, λ 75, μ 45, 367, ν 65, 220, ξ 347, ο 205, π 358.

[2] P 264, Ψ 61, ε 156 etc.

[3] B 210, Δ 422, Ξ 34, χ 385.

[4] B 395, Υ 50, ε 425, κ 509, ν 98, κ 89, μ 11, ω 82 ; fără sens special : Ω 97, Σ 68, Ψ 125, ε 82, 151, κ 140, ν 234, ω 378.

[5] A 437, B 773, Θ 51, Π 67, Υ 229, δ 430, 449, 575, ι 150, 169, 547, 559, κ 186, μ 6, 214, ο 499.

[6] B 209—210, 394—395, Δ 422—426, I 4—7, Ξ 394—395, O 618—621, Υ 50, Ψ 692—693, γ 293—296, ε 401—405, ζ 94—95, η 278—279, ι 132—133, 140—141, κ 83—90, 93—94, μ 11, 67—68, ν 96—100, 234—235, ξ 135—136.

[7] βρέμει, σμαραγεῖ, ἰάχει, βοάει, βρύχει, (προσ)ερεύγεται ; ἠχή, δοῦπος etc. ; Υ 50 ἀκτάων ἐριδουπάων, Δ 422 αἰγιαλῷ πολυηχέϊ.

[8] M 278—286.

[9] E 598—599, Λ 492—495, M 19—22, II 387—392, P 263—265, Φ 124—125, 190, 219, ε 460—461, κ 351, λ 242. În cîteva dintre aceste pasaje, rîurile poartă epitetul ornant ἁλιμυρήεντες « care curg spre mare ».

[10] A 34.

[11] I 182—184.

www.cimec.ro

Eroii se spală în mare, pe mîini, pe trupul asudat de lupte, purificîndu-se și răcorindu-se în apa ei [1] și, într-un loc [2], Menelau și Eurymedon stau pe țărm, în adierea brizei, să-și usuce veșmintele ude de sudoarea goanei. Iar fetele feaciene, după ce-și spală rufele în rîu, le pun să se usuce lîngă mare, pe pietrele curate [3]. Și multe mese are Odiseea, în amurg, pe insule, lîngă spargerea valurilor și tot acolo, multe nopți au dormit eroii rătăcitori [4]. Iar Telemah, sosind la Pylos, găsește pe Nestor înconjurat de toți ai săi, pe plajă, gata să înceapă un ospăț, la care tînărul este și el poftit să se așeze, în nisip, pe o blană de oaie [5]. Luptătorii ahei se întrec lîngă valuri cu discul, cu sulița și cu arcul [6]; la marile jocuri în cinstea lui Patroclu, niște cai se întorc în galop spre marea înspumată [7]. În cîteva pasaje eroii înalță pe țărmuri, spre cer, fumul sacrificiilor [8].

Ahile, umilit și mînios, plînge pe țărmul mării cărunte, privind către larg [9], și tot acolo, după moartea lui Patroclu, geme cumplit și se întinde lîngă apă, într-un loc curat, unde se bat cu zgomot valurile și apoi, obosit de durere, e cuprins de somn și visează umbra tristă a mortului [10]. În alt moment, privind către marea întunecată, după ce și-a tăiat pletele, rostește vorbe amare, cu gîndul la locuri unde nu se va mai întoarce [11]. Iar în noaptea de după jocurile funebre, în tabăra adormită, mîhnitul erou nu află liniște și somn, ci plînge și se frămîntă și, chinuit de amintiri, se duce să rătăcească la marginea mării, pînă cînd peste ape și țărmuri răsare lumina [12]. Mai tîrziu, mormîntul cu cenușa celor doi tineri a fost înălțat pe un promontoriu stîncos, departe între valuri, ca să fie văzut veac de veac, din larg, de pe corăbiile trecătoare [13].

Și Odiseu a suferit pe țărmuri, așezat pe stîncile înalte, pe cînd tînjea de urît în Ogigia, la Calipso, visînd la patria sa. Zi după zi, străin de tot ce îl înconjura, a plîns și a gemut, gîndindu-se că îi trece viața și privind la întinderea stearpă a mării [14]. Dar tot el, într-o altă insulă, mai fericită, după ce s-a spălat de sarea și de algele mării, s-a uns cu ulei și a îmbrăcat o haină curată, se înalță la marginea apelor, puternic, cu pletele ca floarea de iacint, privit de Nausicaa [15].

Epopeea nu este însă numai o cîntare a eroilor care au nume și legendă. În comparațiile ei zeci de ferestre se deschid către o altă lume, cea a oamenilor fără rude cerești, fără patimi ilustre și fără renume : pescarul cu undița (ață de in și cîrlig de bronz), așezat pe o stîncă, așteaptă peștele : acesta mușcă

---

[1] Λ 314, Κ 574, β 261, κ 182.
[2] Λ 621—622.
[3] ζ 93—95.
[4] β 407, δ 428—430, 473—475, θ 50, ι 150—151, 169, 558—559, κ 178—186, λ 1, μ 6—7, 391, ν 70, ξ 347, ο 499—500.
[5] γ 31—41.
[6] Β 773.
[7] Ψ 373—374.
[8] Α 315—317, 437—438, γ 5, ι 551—553, cf. Τ 266—268.
[9] Α 348—350.
[10] Ψ 59—67.
[11] Ψ 141—151.
[12] Ω 3—13.
[13] ω 74—83.
[14] ε 81—84, 151—158, cf. ν 219—221.
[15] ζ 227—237.

www.cimec.ro

nada, se zbate prins şi este iute azvîrlit pe mal [1]; năvodarii îşi varsă prada pe nisip, iar peştii tînjesc după unde şi mor în sclipirile soarelui [2]; păstorul cercetează, de pe o înălţime, cerul şi marea, vede venind spre pămînt, purtat de vînt, un nor furtunos, negru ca smoala, şi îşi adăposteşte turma într-o peşteră [3]; copilul se joacă în nisip, lîngă mare, clădeşte, apoi dă cu mîna sau cu piciorul în jucăria lui naivă, nimicind-o [4].

Marea nu ispiteşte pe nimeni: sînt de străbătut depărtări pustii, unde nu întîlneşti cetăţile oamenilor [5], ci numai apă şi cer [6]. Sînt fără îndoială şi călătorii fericite: vîntul prielnic vine şuierînd şi umflă pînzele albe, prora se înalţă, despicînd clocotul sonor al valurilor şi corabia, lăsînd în urmă o brazdă înspumată, aleargă pe ape, uneori mai iute decît cea mai iute pasăre a mării [7]. Dar sînt şi vînturi vrăjmaşe, care te îndepărtează de ţel [8] sau te tîrăsc spre neştiut [9], poate spre mări străine, îndepărtate şi imense [10], sau către marginile lumii [11]. Sînt vînturile primejdioase ale nopţii [12], sînt furtunile, cînd norii întunecă marea, vîntul năvăleşte urlînd şi geme în pînze, se umflă valuri uriaşe, cît munţii, izbind în pereţii corăbiei, acoperind-o cu spume. Vijelia poate sfîşia pînzele sau rupe odgoanele catargului, răsturnîndu-l peste oameni şi zdrobindu-i [13]. Uneori trăsnetul izbeşte corabia şi, în duhoare de sulf, o împrăştie zdrobită în mare [14]. Iar alteori corabia e tîrîtă de vînturi spre stînci şi sfărîmată [15] şi este un noroc dacă, în nopţi noroase, fără lună, cînd nu se vede nimica în jur, corabia eşuează pe plaja unei insule clemente [16]. Şi mai sînt şi locurile blestemate ale mării: Stîncile Înalte, de care n-a scăpat decît Argo [17], piscul mereu înnorat şi inaccesibil unde, în peşteră, pîndeşte Scila cu şase capete lacome, aducătoare de moarte, Caribda, care de trei ori pe zi soarbe apele, pînă se vede nisipul, şi de trei ori le aruncă afară, cu abur de spumă, clocot şi vacarm asurzitor [18]. Sînt deci multe spaime pe ape şi de aceea adesea, în vînturi, se aud vaiete omeneşti [19]. Sînt mulţi cei care pier între atîtea primejdii, bînd apa sărată, pradă peştilor, iar oasele lor albesc pe ţărmuri, aduse de valuri [20]. Alţii, puţini, se salvează, plutind pe sfărîmăturile

[1] Π 406—408, cf. Ω 80—82, μ 251—255.
[2] χ 384—388.
[3] Δ 275—279.
[4] Ο 362—364.
[5] ε 100.
[6] μ 405—406.
[7] Α 479—483, β 420—421, 429—431, γ 176—183, δ 360—362, 519—520, ε 166—167, 175—176, 268—269, η 266, μ 148—149, 167, λ 6—11, ν 81—85, 88, ο 33—34, 292—294, 297, 474—476.
[8] δ 516, κ 48.
[9] ι 80—81.
[10] γ 321.
[11] υ 65.
[12] μ 284 — 287, 312 — 315.
[13] Ο 381—383, 624—628, γ 286—290, ι 67—71, μ 312—315, μ 405—414, ξ 303—305, ω 109—110.
[14] ε 132, μ 415—416, ξ 305.
[15] γ 292—299, δ 501, ι 285, κ 131.
[16] ι 147—148.
[17] μ 59—72, ψ 327.
[18] μ 73—126, 201—261, 426—446.
[19] δ 16, ε 420, η 273, κ 48.
[20] Φ 59, α 162, γ 91, ε 221, κ 51, μ 66, 350, 419, ξ 135, 309, τ 274, 277, ω 291.

www.cimec.ro

navelor, înotînd către pămînturi unde adesea au greu de luptat pînă să poată pune piciorul pe uscat, căci nu întotdeauna țărmul e primitor și poți muri strivit de stînci ori tras înapoi de valuri sau de furtună. Și cînd ieși, zdrobit și jupuit, plin de apa amară a mării, săruți pămîntul și, istovit, nu mai vrei decît adăpost pentru somn [1]. Iar mai tîrziu, pe pămîntul acesta greu redobîndit, ale cărui focuri, aprinse sus, în munți, prin stîne singuratice, le-ai văzut de departe, tîrît de vînturi în largul furtunos, pămîntul pe care, cînd te părăsise speranța, l-ai întrezărit, cu munții săi umbroși, din înălțimea unui val, bucurîndu-te ca de întoarcerea din pragurile morții a părintelui drag [2], pe pămîntul acesta îți amintești de mare ca de un loc de grele pătimiri din care ai ieșit, luptînd, biruitor [3].

МОРЕ У ГОМЕРА

РЕЗЮМЕ

В настоящей работе представлена в совокупном изложении группировка всех гомеровских определений моря, ясно выраженных или дающихся с дополнительными объяснениями. Последовательно исследованы названия моря, эпитеты, морские пейзажи (морской простор и берега) с присутствием и без присутствия людей. Работа ставит своей целью доказать простым объединением материала великую лирическую и реалистическую силу гомеровских эпитетов и пейзажей и способствовать, с помощью общей картины, литературному толкованию поэмы.

LA MER CHEZ HOMÈRE

RÉSUMÉ

Dans ce travail on groupe dans un exposé d'ensemble toutes les données homériques, explicites ou implicites, concernant la mer. On y étudie successivement noms, épithètes et paysages marins (le large de la mer et son littoral) avec ou sans la présence de l'homme. L'article veut démontrer, par la simple présentation des matériaux, la grande force lyrique et en même temps réaliste des épithètes et paysages homériques. L'exégèse littéraire des poèmes homériques y gagne aussi, grâce à la présentation d'une image synthétique.

---

[1] Ψ 235, ε 278—281, 370—493, η 267—289, ι 323, ξ 310—315.
[2] Τ 378, ε 278—281, 411, 393.
[3] Ω 8, α 4, β 370, ε 224, 301, 377, θ 183, κ 458, μ 27, 259, ν 419, ρ 285.

www.cimec.ro

NOTE DE LINGVISTICĂ LATINĂ

DE

I. FISCHER

Lat. quinauicenaria

Cuvîntul este un ἅπαξ λεγόμενον şi apare la Plaut, *Ps.*, 303 :

Perii! Annorum lex me perdit quinauicenaria.

Este un derivat, desigur cu intenţii humoristice, de la numeralul *quini uiceni* şi se referă la *lex Plaetoria* care prevedea că tinerii de sub 25 de ani nu puteau contracta împrumuturi valabile, anulînd în acelaşi timp împrumuturile contractate de aceştia şi pedepsind pe creditor ; de aici desperarea eroului plautin, care nu putea găsi credit din cauza acestei legi.

Problema care se pune este de a explica vocala *-a-* dintre cele două elemente ale numeralului. Cantitatea vocalei nu ne poate ajuta la găsirea unei soluţii, deoarece, aflîndu-se la timpul slab al unui troheu (versul este septenar trohaic), ambele cantităţi sînt posibile. Nu poate fi vorba de a considera vocala *-a-* drept vocală de legătură între două elemente ale unui cuvînt compus : ar fi unicul exemplu ; amintim că, atribuindu-i acest rol, unii editori, începînd cu Bergk [1], citesc *quiniuicenaria.*

Pentru a da o explicaţie corectă, trebuie să pornim de la faptul că, din punct de vedere morfologic, numeralul *quini uiceni* nu este socotit de vorbitorul latin drept un cuvînt compus de tipul *undecim* sau *duodecim*, ambele elemente avînd flexiunea independentă. La numeralele de acest fel, şi afixele se ataşează ambelor elemente : de la *uiginti tres* ordinalul este *uicesimus tertius* (în timp ce la *undecim* este *undecimus*) etc. Deci, pentru a construi un derivat cu sufixul *-aria* de la *quini uiceni* conform regulilor limbii latine, ajungem la **quinaria uicenaria*, formă greoaie la care poetul a renunţat în favoarea unei forme haplologice, *quinauicenaria* [2]. Din sufix a rămas în primul element numai vocala *-ā-*.

---

[1] *Hall. Progr.* 2 August 1862, p. 3, ap. A. Lorentz, ed. *Pseudolus*, 1876, p. 261.

[2] Sistemul acesta de simplificare poate fi comparat cu compusele germane duble, de tipul *Laul-und Formenlehre*, în care *-lehre* se ataşează, după sens, ambelor elemente, sau, mai aproape de situaţia latină, cu rom. *Păsări-Lăţi-Lungilă* pentru *Păsărilă-Lăţilă-Lungilă* (frecventa pronunţare *Păsări-Lăţi-Lungilă* dovedeşte neînţelegerea formaţiei de către unii vorbitori, sistemul fiind în romîneşte tot atît de neobişnuit ca şi în latineşte).

www.cimec.ro

Lat. *ordo* «principiu»

Trecînd în revistă sensurile cuvîntului *ordo*, A.Ernout (Ernout-Meillet [3], p.829) ajunge la concluzia că «les Latins ne sentaient pas une parenté entre *ordo* et *ordior*». Această concluzie se bazează pe faptul că *ordior* înseamnă «a începe» iar *ordo* «şir, rang» etc. Într-adevăr, de la sensul de bază, tehnic, al lui *ordior* «a urzi, a începe o ţesătură» s-au dezvoltat sensuri secundare, foarte frecvent întrebuinţate, în care ideea de «început» predomina, iar de la sensul de bază al lui *ordo* «ordinea firelor într-o urzeală» s-au dezvoltat numeroase sensuri în care semnificaţia tehnică s-a pierdut, menţinîndu-se aceea de «ordine, rang». În felul acesta, cele două cuvinte s-au depărtat şi legătura lor etimologică a fost ruptă în conştiinţa vorbitorilor.

Totuşi, asemănările formale au dus la o nouă apropiere, pe alte baze (fenomen numit «atracţie paronimică»); e vorba de un sens neînregistrat în dicţionare şi care apare la Rutilius Namatianus, I,140 :

Ordo *renascendi est crescere posse malis* [1].

Singura traducere posibilă pare să fie «*Principiul* renaşterii este de a putea creşte în mijlocul nenorocirilor». Sensul «principiu» al lui *ordo* nu poate proveni prin evoluţie normală din celelalte semnificaţii ale cuvîntului; singura explicaţie pe care o vedem e apropierea de verbul *ordior* «a începe» şi de unele derivate ale lui cu valoare filozofică, în special *primordium* (atestat la Lucreţiu sub forma descompusă *ordia prima* «principii, elemente»).

Dacă explicaţia noastră e corectă, am avea aici un caz în care deetimologizarea datorată unor cauze semantice este anulată, cel puţin parţial, de menţinerea asemănării formale.

Din «preistoria» fonologiei: Priscian

Pentru un viitor istoric al fonologiei, oferim aici o fişă.

Vorbind despre aspiraţie, Priscian (GLK,II,18-19) foloseşte criteriul funcţional pentru a distinge valoarea aspiraţiei iniţiale («spiritul aspru») de aceea care însoţeşte articularea oclusivelor aspirate : *si dicam «Erennius» absque aspiratione, quamuis uitium uidear facere, intellectus tamen permanet; consonantibus autem sic cohaeret, ut eiusdem penitus substantiae sit, ut, si auferatur, significationis uim minuat prorsus, ut si dicam «Cremes» pro «Chremes»* («dacă aş spune *Erennius* fără aspirată [pentru *Herennius*], deşi aş da impresia că fac o greşeală, înţelesul totuşi se menţine; de consoane însă [aspiraţia] este într-atît de legată încît face corp comun cu acestea, încît, dacă e eliminată, schimbă total valoarea semnificaţiei, ca, de exemplu, dacă aş zice *cremes* [=să arzi] pentru *Chremes* [nume propriu]»).

---

[1] O formulare asemănătoare se găseşte, ceva mai devreme, la Sidonius Apollinaris, *Carmina*, 7, 7:

cui [= Romae] *fixus ab ortu*
Ordo *fuit creuisse malis.*

Ordo pare să aibă aici sensul « destin, ceea ce e hotărît de la început, din principiu ». E posibil ca Rutilius să fi cunoscut textul sau ca amîndoi poeţii să se fi inspirat dintr-o sursă comună.

www.cimec.ro

ЗАМЕТКИ ПО ЛАТИНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

1. Прилагательное *quinauicenaria* (Plautus, *Pseudolus*, 303) происходит из упрощения * *quinaria uicenaria*; таким образом, можно объяснить гласную *-a-* , которая связывает оба элемента сложного слова.

2. В классическую эпоху говорящие уже не ощущали связи между *ordo* и *ordior* (cf. Ernout-Meillet, *Dict. étym.* издание III, стр. 829); так как эти слова были близки по звучанию, то казалось, что связь была восстановлена в позднейшую эпоху: Rutilius Namatianus, I, 140, употребляет слово *ordo* в значении « принцип », « начало ».

3. Для истории фонологии транскрибируется абзац Priscianus (*Grammatici latini*, изд. H. Keil, II, 18—19), в котором грамматист применяет функциональный способ при рассмотрении характера придыхания.

NOTES DE LINGUISTIQUE LATINE

RÉSUMÉ

1. L'adjectif *quinauicenaria* (Plaute, *Ps.*,303) provient d'une haplologie de **quinaria uicenaria* ; c'est ainsi qu'on peut expliquer la voyelle *-a-* qui relie les deux éléments du composé.

2. Les sujets parlants ne sentaient plus, à l'époque classique, la liaison entre *ordo* et *ordior* (cf. Ernout-Meillet[3], p. 829) ; par attraction paronymique, cette liaison semble avoir été rétablie à basse époque : *ordo* signifie «principe» chez Namatien, I, 140.

3. A l'intention d'un historien futur de la phonologie, on transcrit un passage de Priscien (GLK, II, 18-19), dans lequel le grammairien fait intervenir le principe fonctionnel dans le débat sur le caractère de l'aspiration.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

VALOAREA PEIORATIVĂ A SUFIXULUI *-aticus*

DE

FL. DEMETRESCU

În limba latină sufixul *-aticus* formează adjective. Rolul lui este de a indica, în general, ideea de *apartenență*. Aplicat la substantive nume de lucruri, adjectivul format cu acest sufix înseamnă ceea ce este propriu cuiva, ceea ce este caracteristic, care aparține cuiva, iar la nume de persoane desemnează pe posesorul unei calități, unei dispoziții, unei aptitudini.

De exemplu : *pirus siluatica*, înseamnă păr care aparține pădurii, de pădure, sălbatic, iar *homo siluaticus*, omul care trăiește în pădure, care este sălbatic.

Sufixul este împrumutat probabil în latină din limba greacă [1], unde se prezintă sub forma -τικός și este o dezvoltare a sufixului de origine indo-europeană -ко-. Atașat de preferință substantivelor cu tema în -ι-, printr-o falsă despărțire sufixul a devenit ι-κό-ς, iar de la temele în dentală (de tipul μάθημα, gen. μαθήματος, tema μαθηματ-), tot printr-o falsă despărțire își adaugă și acest element, ajungînd τ-ι-κό-ς.

Sufixul -ικός, -τικός este foarte productiv în limba greacă [2]. Cu acest sufix apar mai întîi adjective de la nume de orașe și de popoare, care indică *locul* căruia îi aparține cineva, locul de unde își ia originea. Găsim în Homer adjective ca : Ἀχαικός, cel care locuiește în Ahaia, din Ahaia, sau Τρωικός cel care locuiește în Troia, din Troia. De asemenea indică locul de unde provine cineva și adjectivele ἐξωτικός, care locuiește afară, din afară și πολιτικός, care locuiește în cetate, care aparține, care ține de viața cetății și altele.

Mai frecvent este folosit sufixul pentru a arăta ideea de *apartenență*.

De exemplu : ἀρχικός, derivat de la ἀρχή, înseamnă care aparține autorității sau comandantului, care ține de autoritate, care se referă la autoritate (ἀρχικὸν γένος = neam regesc), βασιλικός, care se referă la rege, regesc, τυραννικός, care se referă la tiran, tiranic, și altele.

Cu același sens de apartenență este întrebuințat sufixul și în altè domenii, ca de pildă în vocabularul tehnic și științific. O importantă contribuție a avut

[1] Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik*, bearb. M. Leumann, München, 1928, p. 230.
[2] P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien*, Paris, 1933, p. 385.

www.cimec.ro

acest sufix şi la formarea vocabularului filozofic. Iată numai cîteva exemple din aceste domenii.

βαλανευτικός, de la βαλανευτής, înseamnă ceea ce este în legătură cu baia, care aparţine băii. Ἡ βαλανευτική (subînţeles τέχνη) este meşteşugul de a pregăti baia.

μαθηματικός, derivat de la μάθημα, are sensul de ceea ce se referă la ştiinţele matematice, matematic.

πραγματικός, de la πράγμα, înseamnă ceea ce se referă la acţiune, pragmatic.

δογματικός, de la δόγμα, înseamnă ceea ce se referă la doctrină, la dogmă, dogmatic etc.

Din sensul de apartenenţă s-a dezvoltat sensul care arată aptitudinile, dispoziţiile şi calităţile unei persoane [1]. Cu această valoare sufixul este folosit, îndeosebi, de sofişti, sub influenţa cărora s-a dezvoltat foarte mult. Adjective ca : δημολογικός, care vorbeşte poporului, δοξοπαιδευτικός, care formează judecata, μαθηματοπωλικός, care-şi vinde ştiinţa, sînt numai cîteva exemple din cuvintele create de sofişti. Fiind întrebuinţat atît de des de sofişti, Aristofan, adversar al sofiştilor, foloseşte sufixul pentru a-i ironiza.

De pildă, în piesa *Cavalerii*, v. 1375—1381, în numai cîteva rînduri poetul acumulează multe adjective derivate cu acest sufix pentru a parodia limba unor intelectuali pretenţioşi şi în special limba sofiştilor : συνερτικός, care are uşurinţa în înlănţuirea argumentelor, περαντικός, capabil să îndeplinească o acţiune, să tragă concluzii, γνωμοτυπικός, capabil să născocească imediat maxime, κρουστικός, care este răsunător, καταληπτικός, capabil să înţeleagă, şi altele. Cuvintele acestea nu conţin prin ele însele un sens peiorativ, dar din îngrămădirea lor în cîteva rînduri şi din aşezarea lor în vers rezultă o parodiere.

De asemenea, în *Norii*, Aristofan scoate efecte comice din folosirea adjectivelor în -ικός, -τικός. În versul 483 Socrate, adresîndu-se lui Strepsiade, îl întreabă dacă are uşurinţă la memorizare, folosind expresia : ἢ μνημονικὸς εἶ ; Strepsiade îi răspunde simplu : πάνυ μνήμων. La fel în piesa *Viespile* (v. 1122—1246), în scena în care tînărul Bdelycleon încearcă să-şi instruiască tatăl, autorul întrebuinţează un mare număr de adjective derivate cu acest sufix, dîndu-le o coloratură de parodiere.

Sufixul grec s-a răspîndit în limba latină, în general, prin intermediul cuvintelor împrumutate din greceşte, adaptate fonetismului latin. S-au introdus în limba latină atît adjective în -τικός, cît şi substantivele de la care derivă. S-au împrumutat în special termeni din domeniul filozofic şi ştiinţific, de care se simţea nevoie în limba latină.

Iată cîteva exemple de cuvinte greceşti derivate cu acest sufix împrumutate în limba latină :

mathematicus, folosit din epoca clasică de Cicero şi Vitruvius, atît ca adjectiv, cît şi ca substantiv. *Mathematicae artes*, Vitr., I, 1, ştiinţele matematice. Ca substantiv înseamnă matematician, Cic., *De orat.*, 1,3, iar la Tacit, *Hist.*, I, 22, este folosit pentru a desemna pe astrologi ; la fel Iuvenal, 14, 243.

pragmaticus, care are experienţă. Cicero, *Or.*, 1, 59 îl foloseşte ca substantiv, cu sensul de oameni cu mare experienţă oratorică. Cuvîntul s-a specializat în latina tîrzie în limbajul juridic, de ex. *pragmatica sanctio*, Codex Iustin., 2, 10.

[1] De ex. ἐνθουσιαστικός arată pe cel dotat cu entuziasm.

www.cimec.ro

grammaticus, de gramatică, gramatical : *ars grammatica*, cf. *Ad Herenn.*, 4, 12, 17 ; Quint., *Inst.*, 1,5, 54. Ca substantiv înseamnă erudit, gramatic, filolog : *Grammatici certant*, Hor., *Ep.*, I, 19, 40 etc.

În epoca tîrzie au fost folosite în literatură şi alte adjective împrumutate din greceşte, ca : *acroaticus* (gr. ἀκροατικός), *acrobaticus* (gr. ἀκροβατικός) *chromaticus* (gr. χρωματικός), *probaticus* (gr. προβατικός), *schismaticus* (gr. σχισματικός) etc.

Tot din greceşte au fost împrumutate şi adjectivele derivate de la nume de boli, desemnînd persoanele care suferă de aceste boli :

sciaticus (gr. ἰσχιαδικός), bolnav de sciatică, sciatic, întrebuinţat din epocă tîrzie.

asthmaticus (gr. ἀσθματικός), care are respiraţia scurtă şi întretăiată, care suferă de astmă, astmatic. Plin., 20, 21, 84.

pneumaticus (gr. πνευματικός), care se referă la aer, la suflu, la respiraţie, astmatic.

hepaticus (gr. ἡπατικός), care suferă de ficat, hepatic, întrebuinţat de Plin., 20, 14, 55 ca substantiv.

De asemenea *phlegmaticus* (gr. φλεγματικός), *trachomaticus* (gr. τραχωματικός) etc.

Prin urmare, observăm că în limba latină, la cuvintele împrumutate din greceşte, sufixul se menţine în forma lui originară -τικός, lat. *-ticus*. Totodată, precizăm din nou că adjectivele din această categorie sînt folosite în limba literaturii foarte rar şi numai în epocile postclasică şi tîrzie. Sufixul însă este constatat în limba latină de la începutul literaturii. Cum cultura romană s-a dezvoltat sub influenţa celei greceşti, se poate face ipoteza că sufixul grec -τικός a fost adăugat la substantivele latine cu tema în *-a* şi prin falsă despărţire a devenit *-aticus*, care a putut fi folosit apoi şi la substantive de altă temă.

În felul acesta, de la *umbra* s-a format *umbraticus*. Adjectivul înseamnă care aparţine umbrei, de umbră, umbros. *Umbraticae litterae*, Plin., *Ep.*, 9, 2,3, scrisoare scrisă în linişte, acasă.

De la *silua*, a derivat *siluaticus*, cu sensul de care aparţine pădurii de pădure, sălbatic. Este un termen folosit des în economia rurală, de ex. *siluaticae falces*, Cato, R.R., 11, 4 şi Varro, R.R., 1, 22,5 topoare de pădure, *siluaticus mus*, şoarece de pădure, Plin., H.N., 30, 8, 2.

De la *coena*, s-a creat *coenaticus*, relativ la cină, *coenatica spes*, Plaut, *Capt.*, 3, 1, 36, speranţa de a fi invitat la masă.

La fel : *uiaticus* (provenit de la *uia*) Plaut, *Bach.*, 1, 1, 61, relativ la drum, *uineaticus* (de la *uinea*) Columel., 7, 3, 11, relativ la viţa de vie, *aquaticus* (de la *aqua*) Plin., 11, 37, 47, care trăieşte în apă, de apă, Ov., *Met.*, 2, 83, aducător de ploaie, *cauaticus* (format de la *caua*) Plin., 8, 39, 59 şi 30, 6, 15 care este născut, care trăieşte în peşteri, *fluuiaticus*, Vitr., I, 2, Columel., 8, 15, 3, de fluviu, *uillaticus*, Plin., 23, 1, 17, Varro, R.R., 3, 93, de ţară şi altele.

Ţinînd seama însă că adjectivele şi substantivele cu sufixul -τικός, de care am vorbit la început, au fost împrumutate tîrziu din limba greacă şi întrebuinţarea lor a fost limitată, se poate emite şi o altă ipoteză, anume că formarea sufixului *-aticus* este proprie limbii latine, prin adăugarea sufixului latin *-icus*, de uz general, la cuvinte de tipul lui *uenatus*, substantiv de origine verbală, sau la *participiile trecute* ale verbelor de conjugarea I. Astfel, de la

www.cimec.ro

uenatus s-a creat *uenat-icus* (de vînătoare) şi, prin acelaşi fenomen de falsă despărţire, s-a ajuns la sufixul *-aticus*. Tot la fel, de la *erro, -are,* participiul trecut *erratus*, s-a format *erraticus* (care rătăceşte, rătăcitor), de la *uolo, -are, uolaticus* (zburător, nestatornic), de la *dono, -are, donaticus* (care este dat în dar) etc.

Ipoteza cea mai probabilă este că limba latină, ca dialect indo-european, a moştenit sufixul *-ko-* şi cu mijloace proprii l-a dezvoltat. Începînd din epoca clasică şi datorită împrumuturilor din limba greacă din vocabularul filozofic şi ştiinţific sufixul a fost întărit şi folosit mai des.

După cum reiese din exemplele date mai sus, sufixul are şi în limba latină valoarea de a exprima apartenenţa. Sufixul latin nu are însă aceeaşi mare dezvoltare ca sufixul *-τικός* din limba greacă. În general, el nu apare în limba literaturii clasice, ci se întîlneşte mai ales la scriitori care folosesc limba vorbită, ca Plaut, Vitruvius, Varro şi alţii.

În cadrul limbii latine, pornind de la sensul de apartenenţă, sufixul *-aticus* adaugă la sensul unor adjective o nuanţă deosebită. Este vorba de nuanţa peiorativă pe care au luat-o unele adjective derivate cu acest sufix. Folosirea sufixului cu această nuanţă a fost înlesnită de faptul că derivatele de la nume de boli sînt formate tot cu acest sufix (ca *hepaticus, sciaticus, pneumaticus* etc.).

Iată cîteva exemple în sprijinul afirmaţiei că sufixul *-aticus* este întrebuinţat în latină şi cu valoare peiorativă :

Fanaticus este adjectivul derivat de la *fanum* (templu). n prima lui accepţie înseamnă tot ceea ce este în directă legătură cu templul, ceea ce provine de la divinitate, ceea ce este inspirat. *Fanatica pecunia* sînt bani care aparţin templului, bani consacraţi pentru întreţinerea templului. *Fanaticum carmen* este un cîntec inspirat (T.L., XXXVIII, 18, 9). *Fanaticus* se specializează pentru a desemna pe slujitorii templelor, îndeosebi pe cei ce aparţin cultelor străine. Preoţii zeiţei Bellona, Cybela, Serapis, care în timpul ceremoniilor dansau în delir în jurul statuii zeiţei, în sunete şi strigăte asurzitoare. sînt numiţi *fanatici* (Iuv., II, 112).

Din această pricină înţelesul cuvîntului evoluează spre peiorativ, desemnînd pe cel care, asemănător preoţilor, e cuprins de delir şi prin aceasta e socotit atins de boală şi nebunie. *Ingens multitudo, facibusque ardentibus collucens, uelut* **fanatico** *instincta cursu . . . in hostem ruit.* « O mare mulţime, strălucind din pricina torţelor care ardeau, ca dusă de furie, se năpusteşte asupra duşmanului » (T.L., IV, 33, 2).

Şi Cicero îl întrebuinţează cu valoare peiorativă, vorbind despre stoici, pe care-i numeşte filozofi superstiţioşi şi aproape nebuni : *Isti philosophi superstitiosi et paene* **fanatici** (Cic., *Div.*, 2, 57, 118).

Şi la Horaţiu adjectivul este folosit cu deplin înţeles peiorativ, alături de *error. Fanaticus error* înseamnă delir (Hor., *Ars poetica*, 454).

Tot cu valoare peiorativă îl foloseşte şi Quintilian : *Etiam frequens eius nutus non caret uitio, adeo iactare et comas excutientem rotare,* **fanaticum** *est.* « Nici înclinarea continuă a capului nu e fără greşeală (pentru orator), însă clătinarea şi rotirea lui în toate direcţiile, scuturînd părul, este un gest de nebun ».

Lymphaticus apare mai întîi ca termen tehnic din limbajul medical, însemnînd hidrofob, maniac, nebun : *Helleborum medetur melancholicis, insa-*

www.cimec.ro

nientibus, **lymphaticis.** « Eleborul îi tămăduieşte pe melancolici, pe nebuni, pe cei în delir » (Plin., H.N., 25, 5, 25). Apoi, prin apropiere de cuvîntul grec νυμφόληπτος, stăpînit de nimfe, în delir, ajunge să însemne şi el stăpînit de nimfe, nebun, furios, ca şi *fanaticus*.

Lymphaticus error înseamnă nebunie ;
lymphatica somnia înseamnă delir ;
lymphaticus pauor înseamnă panică ;
lymphaticus ritus înseamnă obicei de om nebun.

De la înţelesul medical al cuvîntului *lymphaticus*, de agitat, nebun, îl găsim întrebuinţat de Plaut, în ironie, alături de *nummi* (bani). *Nummi lymphatici* sînt bani care nu mai au astîmpăr, care nu se mai pot stăpîni şi vor să iasă imediat din buzunar. Plaut, *Poen.*, 1, 2, 132.

Lunaticus, adjectiv derivat de la *luna*, înseamnă sub influenţa lunii, cu idei bizare, maniac, ciudat, lunatic. *Mancipium lunaticum* Paul., *Dig.*, 21, 143, sclav care umblă fără rost. În limbajul medical *lunaticus oculus* înseamnă ochi bolnav, care are vederea tulbure. Veg., *Vet.*, 2, 18.

Dianaticus, derivat de la Diana, înseamnă lovit de Diana, sub influenţa Dianei, apoi, fără judecată, nebun, dement, de unde în romîneşte *zănatic*.

Umbraticus, derivat de la *umbra*, despre care am văzut că este folosit în sens propriu, ajunge să arate pe cel care se complace în umbră, inactiv, lipsit de energie, leneş. Cu această valoare îl întrebuinţează Plaut : *Quid ego nunc faciam? Quid refert fecisse regibus ut me oboedirent, si hic me hodie* **umbraticus** *deriserit?* « Ce să mă fac acum? La ce-mi foloseşte că am făcut pe regi să mă asculte, dacă acest leneş îşi rîde acum de mine? » (Plaut, *Curculio*, 555). *Umbraticus doctor* este profesorul pedant care nu cunoaşte adevărata viaţă, ci se limitează la învăţăturile date de şcoala retorică, rupte de viaţă : *Nondum* **umbraticus** *doctor ingenia deleuerat...* « Vreun învăţăcel mucezit în şcoală nu destrămase încă talentul... » (Petron., *Sat.*, II, 4). *Umbratica uita* este o viaţă retrasă, singuratică, solitară. Quintilian o critică, punînd-o în opoziţie cu o viaţă activă, trăită în plină lumină şi activitate. *Ante omnia futurus orator, cui in maxima celebritate et in media rei publicae luce uiuendum est, assuescat iam a tenero non reformidare homines, neque illa solitaria et uelut* **umbratica** *uita palescere.* « Mai înainte de orice viitorul orator, chemat să trăiască în plină activitate şi lumină, trebuie să se obişnuiască încă de tînăr, să nu se înspăimînte de oameni şi să nu pălească într-o viaţă singuratică şi retrasă » (Quint., *Inst. orat.*, I, 2, 17—18). *Umbratica negotia* sînt preocupări care se pot rezolva în interiorul casei, fără prea mare greutate, cu aceeaşi nuanţă peiorativă de rupere de viaţa reală.

Siluaticus, cu sensul propriu de care aparţine pădurii, de pădure, ajunge cu sens peiorativ, cînd se referă la persoane şi indică pe cel crescut în sălbăticie, nedomesticit, grosolan, necioplit, pădureţ. *Homo siluaticus* — om sălbatic.

Volaticus, cu sensul propriu care zboară, de exemplu *uolatica folia arborum*, sau *uolaticus Pegasus*, ajunge la înţelesul de trecător, fugar şi cu sens peiorativ, cînd e vorba de oameni, nestatornic, care trece cu uşurinţă de la o părere la alta. *O Academiam* **uolaticam...** *modo huc, modo illuc!* « O Academie cu idei nestatornice, cînd într-o parte, cînd în alta! » (Cic., *Att.*, 13, 25, 3). *Esse* **uolaticum** *et leuem.* « A fi nestatornic şi uşuratic » (Sen., *Ep.*, 42).

www.cimec.ro

Cu aceeaşi nuanţă ca şi *uolaticus* este întrebuinţat şi adjectivul *erraticus*. Este folosit ca termen tehnic *erraticae stellae*, Sen., *Quaest. Nat.*, 7, 23, stele călătoare, *erratica Delos*, Ov., *Met.*, 6, 333, insulă mişcătoare; în botanică se referă la plante agăţătoare, iar în limbajul medical, *erratica febris* înseamnă febră neregulată. Folosit pentru a califica nume de persoane arată pe cel care rătăceşte, care merge la întîmplare dintr-un loc într-altul, fără un scop precis. *Erraticus homo*, Gell., 9, 2, 6, înseamnă vagabond.

Se constată din aceste exemple că atunci cînd se redă un sens peiorativ se poate folosi acest sufix, ataşat la cuvinte care, în mod obişnuit, nu au valoare peiorativă. Cum acest sufix arată, pe de o parte, apartenenţa, pe de alta sufixul este întrebuinţat pentru a arăta derivate de la nume de boli, sensul peiorativ al sufixului poate rezulta şi din această îmbinare.

Sufixul *-aticus* a fost moştenit şi de limbile romanice şi se foloseşte cu aceeaşi dublă valoare : *nepeiorativă* şi *peiorativă*. Ne folosim, pentru exemplificare, de limbile franceză şi romînă.

În limba franceză sufixul *-aticus* a devenit *-age*. Spre deosebire de limba latină, el formează îndeosebi substantive.

Fără valoare peiorativă sînt substantivele moştenite din latină, provenind de la forma neutră a vechiului adjectiv latin : *uillaticum* a dat *village* ; *uiaticum* a dat *voyage*.

De asemenea şi substantivele create cu ajutorul acestui sufix în cadrul limbii franceze, unde sufixul a ajuns productiv. El se ataşează în special temelor verbale, exprimînd, în formă nominală, acţiunea sau rezultatul acţiunii verbului. De exemplu : *blanchir — blanchissage* ; *témoigner — témoignage* ; *chauffer — chauffage* etc.

Tot fără valoare peiorativă se întrebuinţează şi adjectivele în *-atique*, împrumutate pe cale savantă din limba latină şi greacă, la fel ca şi cele create în interiorul limbii franceze, în vocabularul tehnic şi ştiinţific, ca de exemplu : *acrobatique, antipatique, diplomatique, dogmatique, mathématique, sciatique, traumatique* şi altele.

Valoarea peiorativă se menţine la singurele adjective rămase din limba latină : *sauvage* şi *volage*.

Sauvage (lat. *siluaticus*) desemnează pe cel care trăieşte în pădure, de ex. *les animaux sauvages*, pe cel care nu e civilizat, trăind fără legi şi fără un domiciliu precis, de ex. *peuple sauvage* şi, peiorativ, pe cel care iubeşte singurătatea, pe cel care fuge de societate, care e pădureţ, sălbatic : *un homme fort sauvage*.

Volage (lat. *uolaticus*) indică pe cel care schimbă cu uşurinţă o persoană sau un lucru cu altul, care e nestatornic, uşuratic. *La fortune est* **volage** : Soarta este schimbătoare. *Ce jeune homme est volage* : Acest tînăr este nestatornic.

Cuvîntul are valoare peiorativă şi cînd este întrebuinţat ca substantiv, iar în limbajul tehnic denotă lipsa de stabilitate : *navire volage* — corabie care nu are stabilitate ; *boussole volage* — busolă al cărei ac nu are o prea mare mobilitate.

Este de observat că au valoare peiorativă şi cîteva adjective luate direct din limba latină cu valoarea lor peiorativă, ca : *lymphatique, lunatique, fanatique*.

Se mai pot aminti şi cîteva substantive, folosite mai ales în limbajul familiar, formate de la teme peiorative, la care sufixul întăreşte această valoare

www.cimec.ro

peiorativă, ca : *babillage* (de la *babiller*) — flecăreală, sporovăială, *baladinage* (*baladiner*) — trăncăneală, *bavardage* (*bavarder*), cu acelaşi înţeles, *commérage* (*commérer*) — bîrfeli, scorneli etc., ca şi alte cîteva substantive derivate de la teme care nu conţin sens peiorativ, de exemplu : *racontage* — vorbe lipsite de sens, trăncăneală, flecăreală, provenit de la verbul *raconter*, fără valoare peiorativă, *marchandage*, derivat de la *marchander* — a face negoţ, cu sens depreciativ, tîrguială, tocmeală şi altele.

În limba romînă, ca şi în limba latină, sufixul *-atic* formează adjective.

Lăsăm de o parte adjectivele intrate în limbă prin intermediul limbii franceze, în diferite domenii ale ştiinţei, care păstrează sensul de apartenenţă.

De asemenea nu ne preocupăm nici de adjectivele create în limba romînă, cu acelaşi sens de apartenenţă. Adjective ca : *beznatic* — întunecos, umbros, ca bezna, *brumatic* — ca bruma, friguros, rece, *iernatic* — de iarnă, *leşiatic* — ca leşia, cu gust şi miros de leşie, *noptatic* — de noapte, *primăvăratic* — de primăvară, fraged, tînăr, *îndemînatic* — priceput, *văratic* — de vară, *vişinatic* — cu gust de vişină, şi altele, păstrează sensul propriu al sufixului, indicînd asemănarea şi apartenenţa şi putînd fi întrebuinţate şi cu valoare poetică.

Pe lîngă aceste adjective, limba romînă oferă numeroase exemple derivate cu sufixul *-atic*, în care valoarea peiorativă a sufixului este evidentă.

În primul rînd sensurile peiorative ale adjectivelor latine sînt preluate şi de cuvintele romîneşti : *lunatic*, *fanatic*, *limfatic*.

E nebună, *lunatică*, umblă ca o zănatică (Pann, P. V., II, 142).

Vasile *umbla* singur, pe uliţă, ca un *lunatic*, nici el nu *ştia* încotro a apucat-o (V. Rom., mai 1953, 128).

Cuvîntul a luat o coloratură poetică, însemnînd fantastic, ireal.

Se auzea o muzică *lunatică* . . . muzică de vis (Eminescu, N. 25).

S-a moştenit de asemenea valoarea peiorativă şi în adjectivele care continuă vechi adjective latine, ca de pildă *sălbatic* de la *siluaticus*, cu aceeaşi evoluţie ca şi adjectivul latin, şi *zănatic*, de la *dianaticus*. Un singur exemplu : *a umbla zănatic* încolo şi încoace, fără rost, ca un nebun, este suficient să arate că valoarea peiorativă a lui *dianaticus* s-a moştenit şi în romînescul *zănatic*.

După modelul lui *zănatic* s-au creat, cu aceeaşi valoare, adjectivele *zinatic* şi *zînatic*, derivate de la zînă, însemnînd în puterea zînelor, sub influenţa lor şi de aici întrebuinţate cu sens peiorativ, nebun, smintit.

Există şi alte formaţii apărute în cadrul limbii romîne, derivate de la substantive, adjective şi adverbe.

Printre acestea iată mai întîi cîteva adjective provenite de la teme peiorative :

bolîndatic — de la *bolînd* înseamnă nebun, smintit, nerod ;
buimatic — de la *buimac* înseamnă năuc, buimăcit, ameţit ;
prostănatic — de la *prostănac*, înseamnă naiv, simplu, neghiob ;
tonatic — de la *toană*.

Sînt însă alte adjective, derivate de la teme nepeiorative, care se pot folosi cu aceeaşi dublă valoare : *nepeiorativă* şi *peiorativă*. Un exemplu bun îl constituie adjectivul *tomnatic*. Derivat de la toamnă, substantiv ce nu are

www.cimec.ro

sens peiorativ, înseamnă mai întîi care apare toamna, de toamnă. De ex. mere *tomnatice*, la fel ca şi celelalte adjective din aceeaşi categorie : *primăvăratic*, *iernatic*, *văratic*. Folosit însă pentru a califica pe om, este întrebuinţat cu valoare peiorativă. De ex. flăcău *tomnatic*, mătuşă searbădă şi *tomnatică*.

La fel se poate explica şi valoarea peiorativă a adj. : *molatic*. Derivat de la *moale*, înseamnă moale, lin, domol, fără nuanţă peiorativă. De ex. « Nici măcar un stîrc, cu zborul lui *molatic*, nu trecu deasupra noastră » (Cazaban, V. 31). Întrebuinţat pentru a califica persoane, înseamnă fără energie, slab, moliu, leneş, cu nuanţă peiorativă : « Mihăiţă nu era un căutător de gîlceavă ... Din contră, era un *molatic*, un fel de lasă-mă să te las, ca toţi tinerii crescuţi pe saltea » (*Conv. Lit.*, XIX, 24).

Din aceeaşi categorie fac parte şi derivatele de la unele teme verbale care nu exprimă nuanţe peiorative cînd sînt folosite pentru a indica acţiuni fireşti, ca de pildă formaţii de la verbele : *a zbura*, *a flutura*, *a vîntura*, *a spulbera*, dar care, aplicate la persoane şi la manifestările lor, indică lipsa de stabilitate şi seriozitate, cu o vădită nuanţă peiorativă :

fluturatic şi *fluşturatic*, derivate de la *a flutura*, care se mişcă dintr-o parte în alta, zburător, trecător, folosit pentru persoane, înseamnă uşuratic, frivol şi chiar nebun. « A dat noaptea pe stradă de o ceată de măşti care cîntau, ţopăiau şi chicoteau cum are tinerimea fluşturatică obiceiul în carnaval » (Caragiale, S.N. 95).

zburatic, derivat de la *a zbura*, înseamnă iute, sprinten, ager. Nori *zburatici*. « Şarga-i zburatică la fugă ». TDRG. Cu nuanţă peiorativă, referindu-se la persoane, înseamnă uşuratic, nestatornic. « Cel care nu se sileşte la învăţătură şi-i cu gîndul *zburatic*, aceluia poţi să-i zici carne cu ochi, iar nu om » (Filimon, C. 233).

La fel : *spulberatic*, *zvînturatic* şi altele.

În sfîrşit, unele adjective sînt folosite în limba romînă numai cu nuanţă peiorativă. De exemplu : *uşuratic*, *mulieratic*, *bătrînatic*, *pălăvratic* şi altele.

În rezumat, sufixul are, în toate limbile amintite, la bază înţelesul de *apartenenţă*, pe care-l menţine tot timpul. Sufixul poate fi folosit, aşa cum am arătat, pentru a exprima nuanţe peiorative. În limba greacă e folosit cu nuanţe ironice, pentru parodierea limbii sofiştilor. În latină sufixul e mai răspîndit cu această nuanţă, iar limbile romanice şi mai ales romîna au dezvoltat această latură a înţelesului sufixului, fără a pierde funcţia de a exprima apartenenţa.

ПРЕНЕБРЕЖИТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛАТИНСКОГО СУФФИКСА *-aticus*

РЕЗЮМЕ

В латинском языке суффикс *-aticus* образует прилагательные и выражает принадлежность (то, что свойственно кому-нибудь, то, что характерно, то, что принадлежит кому-нибудь: *uiaticus, aquaticus)*. Прилагательные,

www.cimec.ro

образованные при помощи этого суффикса, могут определять как названия предметов *(pirus siluatica)*, так и названия лиц *(homo siluaticus)*.

Происхождение суффикса можно объяснить двояко:

Латинский суффикс может произойти от греческого -τικός, очень продуктивного в греческом языке, вошедшего в латинский язык при заимствовании слов из философского и научного языка *(mathematicus*, гр. μαθηματικός *hepaticus*, гр. ἡπατικός*)*. Присоединившись к латинским существительным с основной на — *a*, при неправильном разделении гр. -τικός стал *-aticus*, и впоследствии его можно было соединить с существительным с другой основой *(umbraticus, fluuiaticus)*.

С другой стороны, возможно, что этот суффикс был образован на почве латинского языка прибавлением латинского суффикса *-icus* к причастиям прошедшего времени глаголов 1-го спряжения. При таком же неправильном разделении он стал *-aticus*. В этом случае заимствования из греческого языка закрепляли и развивали этот латинский суффикс.

В латинском языке суффикс *-aticus* придает прилагательным, образованным им, помимо значения принадлежности, и пренебрежительный оттенок, происходящий как от иронического употребления этого суффикса *(umbraticus doctor, umbratica uita,)* — в греческом языке, Аристофан употребляет, подражая языку софистов, помимо других, тот же суффикс -τικός, — так из того факта, что многие прилагательные с этим суффиксом происходят от названий болезней *(hepaticus, asthmaticus)*. Такими прилагательными с двойным оттенком являются: *fanaticus, lunaticus, lymphaticus, dianaticus, umbraticus*.

Суффикс унаследовался в романских языках с таким же двойным значением (фр. *sauvage, volage;* рум. *sălbatic, tomnatic)*. Некоторые слова в румынском языке всегда имеют пренебрежительное значение *(uşuratic, fluşturatic)*.

LA VALEUR PEJORATIVE DU SUFFIXE LATIN *-aticus*

RÉSUMÉ

En latin, le suffixe *-aticus* forme des adjectifs et exprime l'idée d'appartenance (ce qui est propre à quelqu'un, ce qui est caractéristique, ce qui appartient à quelqu'un : *uiaticus, aquaticus*). Les adjectifs formés à l'aide de ce suffixe peuvent qualifier des noms de choses (*pirus siluatica*) et des noms de personnes (*homo siluaticus*).

L'origine de ce suffixe peut être expliquée de deux manières différentes :

On fait provenir le suffixe latin du grec -τικός, très productif dans la langue grecque et qui a pénétré en latin par des emprunts de mots appartenant à la terminologie philosophique et scientifique (*mathematicus*, grec μαθηματικός, *hepaticus*, gr. ἡπατικός). Ajouté à des substantifs latins ayant le thème en *-a*, le gr. -τικός s'est transformé, par une fausse analyse, en *-aticus* et c'est ainsi qu'il a pu être attaché à des substantifs ayant un autre thème (*umbraticus, fluuiaticus*).

Par ailleurs, ce suffixe peut être une formation propre au latin, par l'adjonction du suffixe latin *-icus* aux participes passés des verbes de la I^e^

www.cimec.ro

conj. et qui, par le même phénomène de fausse analyse, est devenu *-aticus*. Dans ce cas, les emprunts du grec ont renforcé et développé le suffixe latin.

En latin, le suffixe *-aticus*, en dehors de l'idée d'appartenance, imprime aux adjectifs à la formation desquels il contribue, une nuance péjorative. Celle-ci dérive d'abord de l'emploi ironique de ce suffixe (*umbraticus doctor*, *umbratica uita*) — en grec Aristophane fait un usage fréquent du même suffixe pour parodier le langage des sophistes —, et ensuite du fait que nombre d'adjectifs formés à l'aide de ce suffixe proviennent des noms de maladies (*hepaticus*, *asthmaticus*). On peut citer de tels adjectifs à double nuance : *fanaticus*, *lunaticus*, *lymphaticus*, *dianaticus*, *umbraticus*).

Les langues romanes ont hérité ce suffixe avec sa double valeur (fr. *sauvage*, *volage :* roum. *sălbatic*, *tomnatic*). Quelques mots formés en roumain gardent toujours un sens péjoratif (*uşuratic*, *fluşturatic*).

www.cimec.ro

O CONSTRUCȚIE POPULARĂ LATINEASCĂ: PROPOZIȚIA COMPLETIVĂ CU CONJUNCTIVUL FĂRĂ CONJUNCȚIE

DE

MARIA ILIESCU

În gramaticile limbii latine, la capitolele consacrate propoziției completive se discută de obicei pe larg cele două feluri clasice (adică literare), de exprimare a acestei propoziții și anume construcția acuzativului cu infinitiv și completivele introduse prin *ut*, *ne*, *quin* și *quominus*. De o mai mică atenție se bucură de cele mai multe ori propoziția completivă introdusă prin *quod*, *quia* și *quoniam*, iar soarta cea mai vitregă o are completiva cu conjunctivul fără conjuncție. Gramaticile școlare o omit uneori cu totul. Chiar în multe gramatici științifice i se acordă numai cîteva paragrafe în care sînt înșirate verbele după care se folosește această construcție [1].

Dintre gramaticile pe care le-am avut la îndemînă, singura care-i acordă completivei cu conjunctivul o importanță mai mare este cea a lui Stolz-Hofmann [2].

Atenția mică de care se bucură în gramatici acest fel de exprimare a completivei se explică probabil prin faptul că cercetătorii mai vechi nu o considerau ca o categorie de sine stătătoare, ci socoteau că provine din completivele cu *ut*, prin omiterea acestuia din urmă [3]. Alții [4] văd în aceste completive fără conjuncție numai «resturi» ale parataxei primitive. Desigur că această din urmă părere se apropie mai mult de adevăr. Nu există nici o îndoială că propozițiile completive cu conjunctivul fără conjuncție își au originea în fraze paratactice de tipul *uolo facias*, în care *facias* inițial poate fi considerat ca un conjunctiv

---

[1] Raphaël Kühner, *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache*, Hannover, 1868, § 184, 2. ; A. Draeger, *Historische Syntax der lateinischen Sprache*, Leipzig, 1881, vol. II, § 409; Jan Safarewicz, *Gramatyka Historyczna języka lacinskiego*, II. Warszawa, 1950, p. 211, § 6. A. Ernout - Fr. Thomas, *Syntaxe latine*, Paris, 1959, p. 300.

[2] *Lateinische Grammatik*, München, 1928, p. 689.

[3] Draeger, *op. cit.*, p. 282.

[4] Ernout-Thomas. *op. cit.*. p. 281 si 300.

www.cimec.ro

iusiv independent [1] dar nu cred că se poate vorbi numai de «resturi» ale parataxei primitive. Dimpotrivă, cercetările mai amănunțite demonstrează că acest tip de completive a constituit o categorie de sine stătătoare și vie în tot timpul latinității [2].

Ca și celelalte tipuri de completive, propoziția de care ne ocupăm nu apare decît după anumite categorii de verbe bine stabilite și anume după:

1) *a)* verbe care exprimă o voință, o hotărîre etc. (*adcuro, adigo, censeo, concedo, considero, decerno, edo, impetro, iubeo, mando, sino, suadeo, uolo* etc.; *b)* verbe care exprimă o cerere sau o rugăminte *(adhortor, coniuro, oro, quaeso* etc.); 2) verbe și expresii impersonale *(convenit, decet, decretum est, licet, necesse est, oportet, optumum est, opus est, satis est* etc.) 3) verbe cauzative ca *facio.*

Numărul verbelor după care urmează o completivă cu conjunctivul fără conjuncție nu numai că nu scade — după perioada arhaică cum ar fi normal dacă ar fi într-adevăr vorba de «resturi» ale unui stadiu primitiv, adică de o categorie moartă —, ci crește. La verbele înșirate pînă acum, care apar toate încă în epoca arhaică, se adaugă în epoca clasică și tîrzie printre altele: *contendo, cogo, credo, denuntio, edico, impero, moneo, nuntio, obtundo, persuadeo, patior, perpello, porrigo, postulo, praecipio, precor, scribo, ueto; deprecor, extorqueo, hortor, observo, opto, peto, cupio; aequum est, placet, reliquum est, super est* etc.

Nu considerăm ca făcînd parte din această categorie de completive construcțiile de tipul *iratast credo nunc mihi,* Plaut, *Men.* 600, în care propoziția completivă stă la indicativ și urmează mai ales după anumite verbe sentiendi și dicendi *(credo, scio, dico).* J.B. Hofmann le explică prin preferința limbii populare pentru parataxă și mai ales pentru vorbirea directă [3].

Un alt fapt care ni se pare demn de remarcat în legătură cu propoziția de care ne ocupăm este caracterul ei popular [4]. Într-adevăr în mare măsură autorii care folosesc această construcție, cît și operele în care apare ea, se caracterizează printr-o limbă populară. În epoca arhaică, cele mai multe atestări se găsesc la comici (Plaut și Terențiu) și la Cato. În epoca clasică frecvența completivelor cu conjunctivul fără conjuncție scade: limba literară evita asemenea construcții. Se găsește totuși des la Cicero în *Scrisori,* iar mai tîrziu în scrisorile lui Seneca și ale lui Plinius. Prezența ei nu ne surprinde nici în *Bellum Alexandrinum* și *Bellum Hispaniense,* unde apare după verbul *iubeo* și nici la Petronius. Horatius folosește acest fel de completivă mai ales în *Satire.* Construcția nu lipsește

---

[1] Stolz-Hofmann, *loc. cit.*

[2] În sprijinul primei părți a afirmației noastre vine și faptul că propozițiile completive cu conjunctivul fără conjuncție se întîlnesc și în dialectele italice tot după verbele care exprimă voința și după impersonale ca umbr. *facia ticit* (= lat. *faciat decet*). Vezi Robert von Planta, *Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte* II, Strassburg, 1897, p. 470.

[3] Wie ferner die Umgangssprache ganz allgemein die 'oratio recta' bevorzugt, so stellt sie auch die Verben der Aussage oder Denktätigkeit, die lediglich eine subjektive Stellungnahme des Sprechens ... zum Ausdruck bringen, fast partikelartig erstarren und zur Enklisenstellung neigen, in unvermittelter Parataxe vor, zwischen oder hinter den Hauptgedanken. Vezi *Lateinische Umgangssprache,* Heidelberg, 1936, p. 106.

[4] Și Ernout-Thomas, *op. cit.,* p. 291 menționează că această construcție nu a ieșit niciodată din uzul limbii populare.

www.cimec.ro

nici la istorici (Caesar, Sallustius, Tacit[1], Livius). Construcția se întîlnește și în imprecațiile populare, cunoscute sub numele de *tabellae defixionum*. Dintre autorii tîrzii care folosesc completiva fără conjuncție citățm pe Fronto, Curtius, Iustin, Venantius Fortunatus, Lucifer din Cagliari, Tertullian și Mulomedicina Chironis.

Max Bonnet[2] dă o serie de exemple din diferitele opere ale lui Gregorius din Tours după unele expresii și verbe impersonale *(consuetudo erat, in consuetudine habebat, contigit, factum est* etc.) fără să facă legătura cu construcții asemănătoare mai vechi și fără să ajungă la o explicație satisfăcătoare a fenomenului, în cadrul istoriei limbii latine.

Mai trebuie menționat că acest fel de completive apare frecvent în stilul juridic, în diferite edicte și legi, fapt care se explică prin categoria verbelor folosite în asemenea scrieri, și anume cele din grupa verbelor de voință. Limba juridică este în general conservatoare păstrînd multe construcții vechi.

Păstrarea și dezvoltarea completivei cu conjunctivul fără conjuncție în limba populară și familiară corespunde întru totul predilecției pe care o are aceasta pentru parataxă. E de presupus că această construcție a fost chiar mai mult folosită în limba latină decît reiese din izvoare. Numărul relativ mic al atestărilor nu dovedește decît grija limbii scrise de a evita această construcție populară. Acest fapt este confirmat de unii autori tîrzii care la începutul carierei lor de scriitori, cînd limba folosită de ei era încă mai apropiată de cea vorbită, recurg deseori la completive cu conjunctivul fără conjuncție, pentru a renunța ulterior la ele. Acesta este cazul lui Lucifer din Cagliari[3].

Pe linia celor spuse de noi mai sus cu privire la caracterul popular al construcției de care ne ocupăm am vrea să menționăm un fapt mărunt din *Vitae Patrum*. Același pasaj grecesc care în cartea a 3-a, scrisă de un autor necunoscut într-o limbă plină de vulgarisme, este redat prin completiva fără conjuncție *(iubes occidam eos* 3,8,2), în cartea a 7-a, scrisă într-o limbă mai îngrijită, este tradus printr-o completivă cu *ut (iubes ut occidam eos 7, 8,1)*.

Nu mai e nevoie să atragem atenția asupra faptului că, după categoriile de verbe caracteristice completivei cu *ut* fără conjuncție, completiva mai poate fi exprimată prin conjunctivul cu *ut, ne, quin* și *quominus* și prin acuzativ + infinitiv. E interesant însă că, după cîte am putut să ne dăm seama, completiva cu conjunctivul fără conjuncție n-a intrat de loc în concurență cu completivele introduse prin *quod, quia* și *quoniam*.

Completiva de care ne ocupăm și completiva cu *quod*, ambele construcții folosite de limba populară, nu apar după aceleași categorii de verbe și anume, spre deosebire de completivele fără conjuncție, completivele cu *quod* apar după: 1) verbele care exprimă noțiunea de a «a adăuga», «a omite»; 2) verbele care exprimă un sentiment și 3) verbele dicendi și declarandi.

---

[1] Draeger, *Über Syntax und Stil des Tacitus*, Leipzig, 1874, p. 55, notează 6 construcții de felul acesta după: *hortor, postulo, oro, pango, iubeo* și *perpello*.

[2] *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris, 1890, p. 688.

[3] Hartel, *Lucifer von Cagliari und sein Latein*, ALL, III, p. 50: «Es verdient übrigens Beachtung, dass er so starke Vulgarismen sich nur im Anfang seiner Schriftstellerei gestattete. Sämtliche Fälle gehören den ersten Schriften an».

www.cimec.ro

În limba populară şi tîrzie completiva cu conjunctivul fără conjuncţie a înlocuit de multe ori propoziţiile cu conjunctivul introduse prin *ut, ne, quin* şi *quominus* iar completiva cu *quod, quia* şi *quoniam* acuzativul cu infinitiv după verbele sentiendi şi dicendi. Lucrul acesta dovedeşte între altele că nu se poate vorbi de o confuzie totală a formelor în latina tîrzie. Limba începe să se dezvolte deosebit de latina clasică literară, dar conform unor norme şi legi.

Fără îndoială că cea mai bună dovadă a celor afirmate mai sus cu privire la completivele de care ne ocupăm, şi anume că ele constituie o categorie populară, de sine stătătoare şi vie a limbii latine, ar fi păstrarea lor în limbile romanice. Fără a trata problema în amănunt semnalăm mai jos cîteva fapte care ni se par interesante în această privinţă.

În Gramatica de la lengua española [1] se remarcă la p. 336, că la propoziţiile completive, atunci cînd verbul este la conjunctiv se poate omite conjuncţia *(Le rogó fuese a Cádiz* în loc de *le rogó que fuese a Cádiz)*.

În limba portugheză se constată de asemenea că uneori conjuncţia dintre propoziţia regentă şi propoziţia secundară poate lipsi şi anume după verbele «a spera, a se teme, a vrea, a dori, a cere, a gîndi, a simţi»: *rogo me tragas um livro* [2].

Exemple asemănătoare se găsesc şi în italiana veche şi modernă. Meyer-Lübke[3] vorbeşte de această construcţie ca de o «turnură foarte obişnuită în primele timpuri şi încă astăzi după *volere* şi *pregare*» (de remarcat că e vorba de aceeaşi categorie de verbe) şi dă cîteva exemple *(pregandolo glielo dicesse* Boccaccio, *Dec.*, 5, 9). Este deosebit de interesant că Rohlfs[4] enumeră printre celelalte procedee de subordonare ale graiurilor italiene de sud şi pe cel paratactic de tipul *vogghiu dicu*. Se pare că în această regiune există chiar o adevărată predilecţie pentru acest fel de propoziţii[5]. În acest caz apariţia indicativului în locul conjunctivului se explică prin dispariţia conjunctivului din aceste graiuri[6]. Şi H. Nilsson-Ehle, în studiul citat mai sus (p. 50) înregistrează acest fel de propoziţii după verbele care exprimă voinţa, dorinţa, frica etc. Acelaşi autor se întreabă la p. 76 de ce apare completiva juxtapusă după *volere* şi nu după *godere* şi *rallegrarsi*. Credem că răspunsul nu e greu de dat dacă privim problema din punct de vedere istoric.

Tot Meyer-Lübke[7] dă exemple de completive conjuncţionale fără conjuncţie după verbele care exprimă o rugăminte, şi din dialectele retoromane. Iată un exemplu din sec. XVI din engadină: *nus vulain chieramaing aruver, vus us vöglias atendler* «vrem să vă rugăm frumos să binevoiţi a ne asculta».

---

[1] Bilbao, Madrid, Barcelona, Esposa-Colpe, 1931.

[2] Nilsson - Ehle, *Les propositions complétives juxtaposées en italien moderne*, Lund, 1947, p. 47.

[3] *Grammaire des Langues Romanes*, III, Paris, 1900, p. 601.

[4] *Apul.* ku, *kalabr.* mu *und der Verlust des Infinitivs in Unteritalien*, în *Zeitschrift für Romanische Philologie*, XLII (1922), p. 211.

[5] Man findet nämlich auf den hier in Frage kommenden Gebieten in Fällen wo ein untergeordneter Gedanke zu erwarten wäre, eine ausgesprochene Vorliebe für unmittelbare parataktische Anreihung *vogghiu tu mi fai lu me'cumandu* (Rohlfs, *op. cit.*, p. 211).

[6] G. Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, vol. II, Bern, 1956, p. 347—348, 396—397.

[7] *Op. cit.*, p. 600.

www.cimec.ro

În franceza veche completivele paratactice nu sînt rare. În schimb în franceza modernă se pare că nu mai supraviețuiesc decît în limba populară: *tu veux je vienne*[1].

Deși faptele romanice citate pînă aici se apropie de cele din latină, este totuși greu de afirmat că toate aceste construcții romanice continuă situația din limba latină, deoarece parataxa este un fenomen popular, care poate să apară independent în fiecare limbă. În limba romînă însă, situația se prezintă altfel. Dacă admitem, cu N.I. Barbu, că *să* este semnul distinctiv al conjunctivului și că nu are rol de conjuncție[2] și dacă cercetăm verbele romînești corespunzătoare celor latine după care urmă completiva cu conjunctivul fără conjuncție, observăm că în toate cazurile se folosește și în limba romînă o propoziție completivă fără conjuncție, adică numai cu *să*+ conjunctivul 1. a) verbe care exprimă o voință, hotărîre: *poruncesc, vreau, permit, hotărăsc* etc.; b) verbe care exprimă o cerere sau o rugăminte: *doresc, rog, cer* etc. 2. verbe și expresii impersonale: *se cuvine, e necesar, trebuie* etc.

Deoarece limba romînă este singura limbă romanică la care, ca în limba latină, propozițiile completive diferă după verbul de care depind[3] și deoarece găsim aceleași categorii de verbe după care apare în latină completiva cu conjunctivul fără conjuncție și în limba romînă numai conjunctivul cu semnul lui, *să*, putem presupune că limba romînă continuă construcția latinească.

Astfel s-ar explica și de ce stă *să* tocmai după verbele care exprimă voința, fapt pe care nu și l-a putut explica Meyer-Lübke[4].

De fapt însuși marele romanist[5] consideră construcții ca *vreau să vin* și *rog să vii* ca făcînd parte din propozițiile completive juxtapuse. Iar la p. 649 a aceleiași opere se spune «une locution comme *te rog să vii* correspond plus exactement au *rogo uenias* qu'à *rogo ut uenias*».

E probabil că o cercetare mai amănunțită a acestei probleme în limba romînă ar duce și la elucidarea multor puncte din problema spinoasă a înlocuirii infinitivului cu conjunctivul. E foarte posibil că în limba romînă după verbele de voință să fi predominat întotdeuna conjunctivul fără conjuncție. S-a văzut mai sus că în limba latină se puteau folosi ambele construcții: cea conjuncțională sau acuzativul cu infinitiv; dacă subiectul regentei era același cu cel al subordonatei se punea infinitivul singur. În legătură cu această problemă care nu ne interesează aici decît tangențial, aș mai vrea să adaug că după cercetările făcute de V. Moraru[6], se observă că în Psaltirea Scheiană, mai ales după verbele de voință, infinitivului slav îi corespunde conjunctivul romînesc.

În concluzie sperăm că am reușit să atragem atenția cercetătorilor asupra completivelor cu conjunctivul fără conjuncție și să aducem unele argumente pentru a arăta că în limba latină este vorba de o categorie vie și populară, ale cărei reflexe în limbile romanice merită să fie cercetate.

---

[1] H. Bauche, *Le langage populaire*, Paris, 1928, p. 143.

[2] *«Să» semn distinctiv al subjonctivului în limba romînă*, în *Buletinul Științific al Academiei R.P.R.*, Tomul I, nr. 1—2, p. 55.

[3] Meyer-Lübke, *op. cit.*, p. 648.

[4] Bien que *să* ... représente indubitablement le lat. *si*, on s'étonne pourtant de le voir employé précisément avec la manifestation d'une volonté, car on devrait plutôt l'attendre avec les verbes qui expriment un mouvement de l'âme (*op. cit.*, p. 648).

[5] *Op. cit.*, p. 602.

[6] *Sintaxa propoziției în Psaltirea Scheiană*, în *Revista filologică*, I, 1927.

www.cimec.ro

НАРОДНАЯ ЛАТИНСКАЯ КОНСТРУКЦИЯ: ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В СОСЛАГАТЕЛЬНЫМ НАКЛОНЕНИЕМ БЕЗ СОЮЗА

РЕЗЮМЕ

Дополнительное придаточное с сослагательным наклонением без союза является категорией подчиненного предложения, мало исследованной языковедами. Более глубокие исследования доказывают, что этот тип дополнительного придаточного является независимой продуктивной категорией в течение всего периода существования латинского языка. Такое придаточное встречается только после определенной категории глаголов, число которых растет до конца древнего периода. Народный характер этой конструкции в большой мере доказан авторами, которые ее употребляют (представители комического жанра, Цицерон в *Письмах*, писатели позднего периода, у которых в еще большей степени чувствуется влияние устной речи, и т.д.). В последней части работы выявляется также тот факт, что в романских языках и особенно в румынском языке имеются конструкции, очень близкие к этой конструкции латинского языка.

UNE CONSTRUCTION POPULAIRE LATINE: LA PROPOSITION COMPLÉTIVE AVEC LE VERBE AU SUBJONCTIF SANS CONJONCTION

RÉSUMÉ

La complétive avec le verbe au subjonctif sans conjonction est une espèce de proposition subordonnée qui a échappé à l'attention des grammairiens. Des recherches plus détaillées démontrent que ces constructions ont constitué une catégorie indépendante et suffisamment vivante au cours de toute la latinité. Ces complétives trouvent leur place après une certaine catégorie de verbes dont le nombre va augmentant jusqu'à la fin du monde antique. Les écrivains qui font usage de ces propositions complétives (tels que les auteurs comiques, Cicéron dans ses lettres, les écrivains de la basse latinité chez lesquels est plus visible l'influence du style familier) prouvent le caractère populaire de cette construction.

Dans la partie finale de l'étude on relève aussi la situation dans les langues romanes, notamment celle du roumain, qui présentent des constructions tout à fait semblables à celles du latin.

www.cimec.ro

MUNTENIA ŞI MOLDOVA DE JOS ÎN TIMPUL LUI TRAIAN, ÎN LUMINA UNEI NOI LECTURI A PAPIRULUI HUNT

DE

RADU VULPE

Dintre numeroşii papiri aduşi din Egipt la British Museum, învăţatul A. S. Hunt publicase în 1925 unul care conţinea textul unui act militar roman din vremea lui Traian, prezentînd date deosebit de interesante cu privire la expansiunea autorităţii romane în stînga Dunării. Apărut într-un volum omagial [1], deci într-un gen de lucrări cu răspîndire limitată, acest document n-a ajuns să-i fie cunoscut lui V. Pârvan, care avea să înceteze din viaţă în 1927. Abia după această dată textul a fost semnalat unor cercuri ştiinţifice largi, prin înregistrarea lui în periodicul de specialitate *Archiv für Papyrusforschung* [2]. Cam în aceeaşi vreme un facsimil al papirului a fost publicat în organul unei Societăţi de paleografie din Londra, cu o transcriere foarte puţin deosebită de a lui Hunt [3]. La noi, documentul a fost prezentat şi comentat pentru prima oară în 1928, de G. Cantacuzino [4]. Este vorba de un raport anual, *pridianum*, privitor la dispersiunea unei trupe auxiliare: *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, care a făcut parte din armata Moesiei Inferioare. Printre diferitele răspîndiri ale efectivului acestei trupe figurează detaşamente trimise pentru acţiuni în nordul Dunării, precum şi pentru pază la Piroboridava pe Siret şi la Buridava pe Olt. Nouă personal, aceste ştiri ne-au dat prilejul să reluăm problema Piroboridavei, care este menţionată şi de Ptolemeu şi să încercăm, în 1930, identificarea acestei localităţi cu cetăţuia de la Poiana [5]. Scurte

---

[1] A. S. Hunt, *Register of a cohort in Moesia*, în vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265—272.

[2] U. Wilcken, în *Archiv für Papyrusforschung*, VIII, 1927, p. 94—95.

[3] *New Palaeographical Society*, seria 2, II, pl. 186 (citäm după R. O. Fink).

[4] G. Cantacuzène, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, V, 1928, p. 38—74. Publicat şi în *Aegyptus*, IX, 1928, p. 63—96.

[5] R. Vulpe, *Piroboridava: Consideraţiuni arheologice şi istorice asupra Cetăţuii dacoromane de la Poiana*, Bucureşti, 1931 (republicat după *Viaţa romînească*, XXXII, 1930, p. 297—310; XXXIII, 1931, p. 162—170 şi 239—247). Apărut şi în *Revue archéologique*, Paris, XXXIV, 1931, II, p. 237—276.

www.cimec.ro

considerații critice cu privire la știrile din papirul cohortei I Hispanorum ueterana au fost făcute și de C. Daicoviciu [1].

De atunci datele « papirului Hunt » (sau « Br. Mus. 2851 ») — după cum i-a rămas numele în literatura de specialitate — n-au încetat de a fi utilizate de toți cercetătorii care s-au ocupat de începuturile stăpînirii romane în răsăritul Daciei. Dar o revenire la originalul din British Museum pentru verificarea lecturii lui Hunt și a aceleia publicate în *New Palaeographical Society* n-a mai avut loc pînă acum, deși o asemenea operație era necesară, avînd în vedere reaua stare de conservare a papirului și neclaritățile inerente unei scrieri cursive executate de o mînă expeditivă. Multe amănunte din transcrierile publicate rămăseseră problematice. În ce privește chestiunea esențială: data documentului, nu se căutase o soluție în textul însuși. Era sigur că pridianul cohortei citate se referea la domnia lui Traian, dar o fixare cronologică mai precisă nu se încercase decît în mod conjectural. După Hunt și după Cantacuzino, ar fi vorba de epoca dinspre sfîrșitul domniei lui Traian, după cucerirea Daciei, cam între anii 110 și 117. C. Daicoviciu, sprijinindu-se pe argumente judicioase, înclina spre o dată mai veche, imediat după cucerirea Daciei, eventual chiar din vremea desfășurării războaielor cu Decebal.

De curînd cercetarea papirului a fost reluată radical de epigrafistul american Robert O. Fink. Rezultatele muncii sale au fost publicate în 1958, într-un articol din *The Journal of Roman studies* [2]. Această lucrare este însoțită de o excelentă fotografie a documentului, luată cu raze infraroșii, ceea ce permite cititorului să verifice comod și în cele mai mici detalii transcrierea propusă de autor și prezentată cu o scrupuloasă acribie alături de imaginea fotografică. Cum această transcriere constituie elementul capital al lucrării, o reproducem integral aici: [3]

Coloana I

1.]..[..].ḍlxy
2.] ....
3.].....x..
4.]...ḷọ
5.].]x[.].
6.].[..].[.]c̣l.
7.]..
8.]....
9.]. c̣lx[x]x[.]iii

[1] C. Daicoviciu, *Dacica: În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *Anuarul Institutului de Studii clasice din Cluj*, II, 1933—1935, p. 251, nota 1.

[2] R. O. Fink, *Hunt's pridianum: British Museum Papyrus 2851*, în *The Journal of Roman studies*, XLVIII, 1958, p. 102—116.

[3] În această transcriere literele cuprinse între paranteze pătrate se referă la lacunele papirului, iar cele închise între paranteze curbe reprezintă completări ale unor cuvinte notate în text prin abreviațiuni. Punctele de la nivelul inferior al rîndurilor țin locul literelor din care se văd resturi pe papir, dar nu pot fi descifrate. Punctele de sub litere arată că acele litere nu sînt clar păstrate în text, dar pot fi identificate mai mult ori mai puțin. Punctele de la mijlocul înălțimii rîndurilor nu sînt convenționale, ci așa figurează în original, între cuvinte. Indicațiile cu caractere italice aparțin editorului. Cuvintele redate prin majuscule apar pe papir în caractere capitale epigrafice, pe cînd celelalte sînt scrise cursiv. Semnul 7 reprezintă sigla caracteristică pentru cuvîntul *centurio*.

www.cimec.ro

10.].[.]ṣṣạ
11.] V .[ ]
12.] ÇOṢ
13.] STOBIS
14.] NICOPOL(i)
15.]I[I]II ÇOṢ
16.] Ṣ STOBIS
17.]. COS
18.] STOBIS
19.]. S[STOBI[S]
20. [— — — — — *ca. 17 litere* — — —].L.ỤS[—*ca. 9 lit.*—] [ ]os qua die recesser(unt
21. [SACRAMENTUM RED]EMIT M·IIS QMC· IMP· UESPAṢ[I]ANO VIII.] COS
22. [ ]..EUS OPTATUS .[.].. anno.[.]t
23. [ ] XV· K OCTOBRES
24. [— — *ca. 10 l.* — —prȷidianum coh I hisp ueter d stobis
25. [— — *ca. 12 l.* — — —] .ṣsa arro afr[i]canus praef(ectus)
26. [summa militum] p·k· ianuarias dxxxxvi
27. [in is 7 vi, dec ii]ii; eq, [i]n is dup [...], sesq iii, cxix
28. [ped ccccxvii]..[. d]u[p] ped i, sesq .[ ]i[.]
29. CEDUN]T [P]OST·K IANUARIAS
30. barbaro e]t [f]austino c[o]s ii
31. [— — — — *ca. 17 lit.* — — — — —].. ig ...
32. [— — — — *ca. 19 lit.* — — — —]..[.]m[.]p[..]nisus..leg[...]f.[
33. [— — — — *ca. 15 lit.* — — —]. ra..[.]s..... [..]e.....
34. [— — *ca. 10 lit.* — — — cum tyo]n secutis[..] [.]i
35. [summa] cesserunt. [..]...[.].. x
36. [reliqui] dxxxvi

Coloana II

1. in] i[s 7 v]i, dec iiii; eq, in [is d]up ii, se[s]q iii[
2. dup p[ed]..[..]..[
3. EX EIS DECEDUNT[
4. [d]atus in [c]lassem fl moesicam ad min[...] iussu k·ecut .[
5.].. [....] ..b. [.....] .. iussu legati [a]ug in is eq i[
6. .ro..... su. [i]n is eq i
7. remissus ad [he]rennium saturninum [
8. translatus in exerc[i]tum pannon[n]i[cum
9. perit in aqua .[
10. occisus·a latron[i]bus eq i[
11. θetati [
12. summa decesserunt, in is[
13. restitutus ex tyon secutis [
14. reliqui·numero puro [
15. in is 7 vi, dec iiii; eq, in is dup ii, sesq iii, cx[
16. dup ped.i, sesq vi [
17. EX EIS APSENTES [
18. in gallia uestitum [

www.cimec.ro

19. item fumi..tat[u]m [
20. trans erar[.]m equatum in is eq [.]i [.
21. kasrae in praesidio in is eq ii [
22. in dardania ad metella .[
23. summa apsentes extra prouinciam in is eq iii.[
24. INTRA PROUINCIAM [
25. singulares fabi usseti lega.[..].. salarus dem[
26. officii latiniani proc(uratoris) aug(usti) [
27. pirob[o]ridauae in praesidio [
28. buridauae in uexilla[t]ione .[
29. trans danuuium in expeditionem, in is 7 i, de[c
30. eq xxiii, sesq ped ii [
31. item tras ad annona[m] defendendam [
32. it[e]m exploratum [c]um paulliano 7, eq· [
33. in auario ad naues frumentarias, in is dec i[
34. ad praetorium c[um] librariiss [
35. ad haemum ad armenta addu[cenda] [
36. in custodia iu[mentorum i]n i[s s]esq[ ] [
37. ..em in custodia m[.].[
38. summa uera que apsens[
39. in is 7 i, dec iii; eq, in is [
40. s[es]q ped ii [
41. reliqui praesentes [
42. in is 7 v, dec i; eq, in is d[up
43. dup ped i, se.[q
44. ex eis aegri, in is[

Restul articolului lui R. Fink cuprinde justificarea critică a modificărilor aduse lecturilor anterioare şi discuţia problemelor ridicate de aserţiunile documentului, interpretate în lumina noii lecturi.

Papirul, lung de 0,327 m şi păstrat pe o lăţime maximă de 0,23 m, este zdrenţuit pe marginile longitudinale, prezentînd o mare lipsă în colţul său de sus din stînga şi numeroase lacune mărunte pe suprafaţa sa interioară. Textul e scris pe două coloane de cîte cca. 0,10 m lăţime, dintre care prima, în stînga, este foarte deteriorată. Scrierea este cursivă, avînd litere de 0,002—0,0025 m înălţime, afară de titlurile de subdiviziuni şi de alte cîteva rînduri, care sînt redate prin litere capitale înalte de 0,003 pînă la 0,004 m. În total s-au păstrat 80 de rînduri scrise, pe care autorul le citează ţinînd seama de gruparea lor pe cele două coloane, spre deosebire de Hunt care le număra în continuare. Primei coloane îi aparţin 36 de rînduri, iar celei de-a doua 44. Dar pe cînd din cele 36 de rînduri ale coloanei I abia vreo 15 conţin mai mult de un cuvînt, în coloana II cele 44 rînduri pot fi citite în cea mai mare parte. Papirul reprezintă doar un fragment dintr-un *volumen* cuprinzînd situaţia anuală a unui întreg grup de trupe. Partea de la început a coloanei I, pînă la rîndul 23, care se referă la liberări de veterani, constituia sfîrşitul pridianului unui alt corp de trupă, necunoscut, despre care era vorba în coloanele precedente, care s-au pierdut. Abia cu rîndul 23 începe *pridianum cohortis I Hispa-*

www.cimec.ro

norum ueteranae quingenariae (equitatae) şi continuă pe toată coloana II, fără să se termine.

În general, noua lectură a papirului Hunt înseamnă un incontestabil progres faţă de transcrierile anterioare. Desigur, Fink n-a izbutit să rezolve toate dificultăţile textului lacunos al documentului, în care rămîne încă destul cîmp liber pentru viitoare cercetări. Dar majoritatea descifrărilor sale constituie bunuri definitiv cîştigate pentru ştiinţă. Unele interpretări care intraseră în circulaţie pe baza lecturilor anterioare urmează să fie de acum înainte revizuite ori chiar cu desăvîrşire abandonate. Chiar acolo unde Fink n-a putut să emită decît propuneri supuse cauţiunii, reconstituirile sale sînt mai acceptabile decît acelea pe care le-a înlocuit.

În cele ce urmează, scoatem în evidenţă datele mai interesante pe care le prezintă pridianul cohortei I Hispanorum ueterana în noua lectură.

Efectivul total al cohortei la 1 ianuarie (despre problema anului va fi vorba aci mai jos) era de 546 de oameni, dintre care 119 călăreţi (col. I, r. 26—27). Erau în total şase centurioni şi patru decurioni (col. I, r. 27; col. II, rr. 1 şi 15). Aceste cifre, care fuseseră citite în acelaşi mod şi de Hunt, sînt redate clar pe papir. În expresia *restitutus ex Tyon secutis*, care apare în col. II, r. 13 şi numai prin întregire în col. I, r. 34, Fink vede, în mod ipotetic, recuperări de dezertori, poate din acei transfugi pe care Decebal căuta să-i atragă pentru instruirea trupelor dace. Cuvîntul *Tyon*, scris în această formă ciudată, rămîne însă enigmatic. Atît Hunt, cît şi Fink, sînt de acord în a-l socoti ca nume propriu.

În col. II, rr. 3—16 (la Hunt rr. 39—53), făcînd parte din diviziunea intitulată *ex eis decedunt*, se referă la soldaţi detaşaţi permanent sau morţi. În r. 4 (la Hunt r. 40), unde Hunt nu putuse descifra nimic clar, Fink izbuteşte să citească numele flotei de pe Dunărea inferioară: *classis Flauia Moesica*, menţionată ca una din unităţile căreia coh. I Hispanorum uet. îi cedase un soldat. În r. 7 e vorba, dimpotrivă, de un ostaş care fusese ataşat cohortei şi acum era retrimis la unitatea sa de origine de sub autoritatea unui Herennius Saturninus, care după Fink ar fi proconsulul Achaiei din anii 98—99, devenit consul suffectus în anul 100. În r. 8 figurează un soldat transferat în Pannonia *(translatus in exercitum Pannonicum)*, în loc de Dacia, cum i se păruse lui Hunt. Sigur e că în reproducerea fotografică se pot distinge foarte bine doi « n », care în nici un caz nu puteau aparţine cuvîntului *Dacicum*. Rîndurile 9-11 pomenesc de un soldat înecat *(perit in aqua)*, apoi de un călăreţ ucis într-o luptă cu tîlharii ori cu vreun trib revoltat *(occisus a latronibus)* şi de un număr de soldaţi morţi în împrejurări normale. Aceştia sînt indicaţi prin participiul *θetati*, un termen de cancelarie militară a cărui origine este de căutat în sigla 0 (pentru *obiit*), tăiată în semn de ştergere din registre şi ca atare primind aspectul unui *theta* grecesc.

Diviziunea intitulată *ex eis apsentes* din col. II, rîndurile 17—23 (Hunt, rr. 53—59) cuprinde răspîndiri *extra prouinciam*, deci în afara Moesiei Inferioare. Soldaţii însărcinaţi cu procurarea de veştminte, *uest*[*itum*], din r. 18 (resp. 54), nu au fost trimişi în « Graecia », cum citise Hunt, ci în *Gallia*, ceea ce poate fi verificat şi în fotografie. Gallia devenise unul din principalele centre de producţie pentru stofe şi transportul acestor mărfuri pînă în Balcani putea fi uşor efectuat pe Rin şi apoi pe Dunăre. În r. 19, Fink vede *fumi*[. . .] în loc

www.cimec.ro

de *frume*[. . .], de aceea consideră imposibilă lectura lui Hunt: *frumentatum*, ca şi pe aceea propusă de *New Palaeographical Society*: *alimentatum*, fără a putea însă întregi cuvîntul nou care ar rezulta din descifrarea sa: *fumi*[. . .]*tatum*. În rîndul următor, 20, este pomenit un alt ostaş, detaşat cu misiunea de a procura cai: *equatum*. În ce priveşte locul unde trebuia să fie îndeplinită această misiune, Hunt desluşea expresia *trans M. r*[.]*m*, ultimul nume fiind completat *Mar*[*u*]*m* în ediţia din *New Palaeographical Society*, iar de G. Cantacuzino şi de U. Wilcken interpretat ca *Margus*, numelui rîului Morava din Moesia Superioară. Fink admite că e vorba de un rîu, dar nu de Margus, pentru motivul că pe papir prima literă nu poate fi citită în nici un caz ca « m », a doua este sigur un « r », iar a treia un « a ». Numele *Erar*[.]*m*, care ar rezulta din lectura sa, nu e cunoscut. Supinele *uestitum*, *frumentatum* (resp. *fumi*[. . .]*tatum*), *equatum*, după cum a arătat Hunt, reprezintă termeni de grai militar curent, neînregistraţi în vocabularul literar.

Din rîndul 21 (Hunt r. 57) dispare numele oraşului *Tyras*, pe care nici Hunt nu-l presupusese decît cu multă incertitudine. Pe papir prima literă sigur nu poate fi « t », ci probabil « k ». După ipoteza lui Fink, am avea expresia *Kas(t)rae in praesidio*, referindu-se eventual la una din frecventele localităţi din provinciile balcano-danubiene numite *Castra* (*Castra* la sud de Stobi în Macedonia, *Castra Augustoflauiensia* în Moesia Superior, *Castra* în provincia Dalmatia, *Ulcisia Castra* în Pannonia Inferior). De altfel — adăugăm noi — pe vremea lui Traian Tyras nu putea fi considerată *extra prouinciam*, deoarece această cetate elenică de pe limanul Nistrului intrase încă mai de mult sub protecţia romană şi se afla în mod firesc în sfera de supraveghere a armatei din Moesia Inferior[1]. În ce priveşte r. 22 (Hunt, 58), lectura lui Hunt: *in Dardania ad metella* (de citit *metalla*) rămîne sigură. Soldaţii respectivi erau detaşaţi la paza vestitelor mine de aur şi de cupru din acea regiune, care aparţinea Moesiei Superioare.

Diviziunea din col. II, rr. 24—37, e una din cele mai interesante din document, prin datele topografice şi prin noutăţile de ordin istoric pe care le prezintă. Titlul *intra prouinciam*, scris în r. 24, cu caractere capitale, se referă fără nici un fel de îndoială la ceea ce urmează, iar nu la ceea ce este menţionat mai înainte, cum i se păruse în 1935 lui C. Daicoviciu[2]. Astfel *Piroboridaua* şi *Buridaua*, localităţi menţionate în rîndurile 27—28, făceau sigur parte, în momentul redactării papirului, din provincia Moesia Inferior. Că de această provincie este vorba se confirmă prin menţionarea munţilor Haemus *intra prouinciam* (r. 35). În aceşti munţi locuiţi de păstori traci, sînt trimişi nişte soldaţi ai cohortei pentru a procura vite de hrană *(ad armenta adducenda)*, aşa cum în r. 36 alţi soldaţi sînt arătaţi ca detaşaţi pentru paza probabil a herghelilor şi a animalelor de povară: *in custodia iu*[*mentorum*]. Expresiile din rîndurile 27—28, referitoare la localităţile din nordul Dunării, fiind clar scrise şi bine păstrate, rămîn şi după transcrierea făcută de Fink aşa cum le

[1] D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958, p. 165—166 (= *Studii şi cercetări de istorie veche*, VI, 1955, nr. 3—4, p. 376—377), se opune acestei idei — susţinută de la Th. Mommsen încoace de toţi cercetătorii — pe motivul că în papirul Hunt garnizoana romană din Tyras ar fi menţionată *extra prouinciam*. Acum, însă, după lectura lui Fink, care dovedeşte inexistenţa numelui *Tyras* în acel document, obiecţiunea cade.

[2] C. Daicoviciu, *loc. cit.*

www.cimec.ro

citise Hunt: *Piroboridauae in praesidio* şi *Buridauae in uexillatione.* Numai în ce priveşte ultimul nume de localitate, vechea lectură *Boridaua*, cu «o», apare nejustificată. Chiar în reproducerea fotografică a papirului se vede că nu poate fi decît *Buridaua*, litera «u» din prima silabă a numelui apărînd foarte clară. Dubiul exprimat de C. Daicoviciu [1] cu privire la identitatea acestei localităţi cu castrul *Buridaua* de pe Olt pierde astfel principalul său temei, iar presupunerea d-sale că ar putea fi vorba de restul unui nume mai lung cade de asemenea, deoarece numele *Buridaua* e scris începînd chiar din marginea stîngă a coloanei. Detaşamentul cohortei trimis la Buridava se află *in uexillatione*, deci intrînd în compunerea garnizoanei de acolo împreună cu alte trupe, pe cînd detaşamentul de la Piroboridava este *in praesidio*, formînd el singur toată garnizoana. Nu putem şti cît de mari erau aceste detaşamente, căci cifrele respective, care trebuiau să fie scrise în marginea din dreapta a coloanei, nu s-au păstrat pe papir, dar e probabil că nu puteau fi prea însemnate.

După cît se vede din rîndurile 39—42 (Hunt, 75—78), din cei şase centurioni ai cohortei numai unul era detaşat (împreună cu trei decurioni), ceilalţi cinci, cu un decurion, rămăseseră la grosul trupei *(reliqui praesentes)*. Cam aceeaşi proporţie trebuie avută în vedere şi în ce priveşte trupa, al cărei efectiv total de prezenţi se afla scris în partea ruptă a documentului. Dintre efectivele dispersate, o bună parte erau trimise în expediţia de peste Dunăre menţionată în r. 29 (Hunt, 65): *trans Danuuium in expeditionem*, cu un centurion, cu cel puţin un decurion, cu 23 de călăreţi, cu doi fruntaşi de infanterie *(sesquiplicarii peditum)* şi cu un număr de pedestraşi de rînd a cărui cifră nu s-a păstrat. În rîndul următor, tot în legătură cu această expediţie transdanubiană: *item tra(n)s*, este menţionat un detaşament care avea sarcina de a apăra proviziile ridicate ca tribut în regiunile din stînga fluviului: *ad annonam defendendam* (Hunt citea *redimendam*, iar Gr. Florescu [2] *repetendam*). De asemenea peste Dunăre *(item)*, este trimis un detaşament în cercetare, împreună cu centurionul *Paulianus*, după cum este specificat în r. 32. În rîndul 33 e vorba de soldaţi detaşaţi într-un port, desigur dunărean, sub comanda unui decurion, pentru paza corăbiilor încărcate cu provizii de grîne aduse probabil de peste fluviu: *in (n)auario ad naues frumentarias.* Termenul *nauarium* e necunoscut, dar normal într-un document în care cuvintele de argou militar apar frecvent.

Textul coloanei II, atîta cît s-a păstrat, se termină cu r. 44 (80 la Hunt), în care se vorbeşte de soldaţi bolnavi şi răniţi *(ex eis aegri)*. Mai departe, în coloanele pierdute ale textului, urmau să se menţioneze, între altele, liberările de veterani, ca la începutul coloanei I, unde fusese vorba de sfîrşitul pridianului unei alte unităţi.

Comportînd o discuţie mai amănunţită, am lăsat la urmă modificarea căreia Fink îi acordă cea mai mare importanţă şi care, în adevăr, ar constitui «cheia» interpretării întregului document dacă ar fi şi în realitate atît de sigură precum o consideră autorul. Este vorba de r. 30 din col. I, care ar conţine data precisă a pridianului cohortei I Hispanorum ucterana. Pe acest rînd foarte

[1] C. Daicoviciu, *loc. cit.*
[2] Gr. Florescu, în *Studii şi cercetări de istorie veche*, II, 1951, nr. 2, p. 131.

www.cimec.ro

deteriorat, din care nu s-au păstrat decît cîteva grupuri de litere roase, Hunt încercase a deslușl finalul unui nume: . . .]*stano*, fără a-i da nici o explicație. A. Stein [1], pornind de la ideea că rîndul 30 — urmînd imediat după data *k(alendas) Ianuarias* scrisă în rîndul precedent foarte clar și cu capitale — ar trebui să conțină precizarea anului prin menționarea consulilor respectivi, propusese întregirea finalului . . .]*stano* prin gentiliciul consulului *L. Vipstanus Messala* din anul 115 e.n. Acest an intră în intervalul 110—117 susținut de Hunt și Cantacuzino ca dată a papirului, pe baza unor conjecturi de ordin exterior, dar depășește limitele cronologice din textul însuși al documentului, care, concretizate în datele despre recrutarea veteranilor pomeniți la începutul coloanei I, prezintă ca termen *ante quem* anul 107, cel mai tîrziu admisibil pentru liberarea celui mai tînăr dintre acești veterani.

Însușindu-și ideea lui Stein, după care în locul respectiv ar fi vorba de un nume de consul, Fink crede a fi deslușit chiar abreviația *c[o]s* (= *consulibus)* într-un mic grup de litere pe care Hunt îl lăsase necitit și care urmează la scurt interval după finalul de nume . . .]*stano*. În ce privește acest final, însă, d-sa constată, în urma unui examen atent al scrisului din acel loc, că e vorba de . . .]*stino*, a treia literă din grup neputînd fi un « a », ceea ce se poate verifica chiar de către cititor prin consultarea reproducerii fotografice. Dar în fastele consulare, în intervalul cronologic cerut de textul papirului, o asemenea terminație se găsește o dată — și numai o singură dată — în *Faustinus*, cognomenul lui A. Caecilius Faustinus, care, împreună cu Q. Fabius Barbarus, a fost *consul suffectus* în anul 99 e.n. Numele pare asigurat și prin litera « u » care se poate distinge înainte de . . .]*stino*, precum și printr-un vestigiu de literă, situat imediat înainte, care poate să aparțină foarte bine unui « a »; doar inițiala « f », căzînd în mijlocul unei lacune, a dispărut complet, de altfel ca toată partea dinspre începutul rîndului. În cazul că abreviația *c[o]s* citită de Fink s-ar confirma, poziția ei imediat după un cognomen ca *Faustinus* ar fi mult mai firească decît după un gentiliciu ca acel *Vipstanus* propus de Stein.

Pe baza lecturii sale, Fink datează documentul, fără a sta nici un moment la îndoială, în anul 99 e.n., deci cu doi ani înaintea izbucnirii primului război dacic al lui Traian. În acel an împăratul roman se afla în provinciile dinspre Dunăre tocmai pentru pregătirile militare ce se făceau în vederea acestui război. Este și anul unei diplome militare (din 14 august 99) [2], care menționează *coh. I Hispanorum ueterana* ca făcînd parte din armata Moesiei Inferioare, ceea ce reiese și din textul papirului, unde sub titlul *intra prouinciam* sînt pomenite elemente referitoare la această provincie.

Prezența pridianului în Egipt este explicată de Fink prin împrejurarea că această cohortă, cunoscută în provincia de pe malurile Nilului în anii 83 și 98—99 e. n. [3], ar fi rămas acolo pînă în vara anului 99, cînd ar fi fost mutată în Moesia Inferior. Un *pridianum* (termen derivat din expresia *pridie kalendas Ianuarias*) era o situație completă a efectivului unei trupe romane, care se întocmea în ultima zi a fiecărui an, adică la 31 decembrie. Dar în Egipt era în vigoare calendarul indigen, al cărui an începea la 29 august, de unde nevoia

[1] A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 112—113.
[2] CIL, XVI, 44.
[3] CIL, III, 14147 [2]; XVI, 29.

www.cimec.ro

de a se întocmi două *pridiana* în fiecare an, unul destinat comandamentului local, altul statului major imperial. Faptul că pridianul cohortei I Hispanorum ueterana este datat din 16—17 septembrie *(XV.k.Octobres)*, deci de la începutul anului egiptean, ar dovedi că a fost scris pentru comandamentul roman al Egiptului, de care această unitate ar fi depins pînă atunci, fiind doar de curînd transferată în Peninsula Balcanică în legătură cu preparativele de război.

Redactarea pridianului în timpul acestor preparative ar explica, după autor, şi liberările masive de veterani menţionate la începutul coloanei I, firesti într-un moment cînd era nevoie mai mult ca oricînd să se primenească efectivele. D-sa observă că în anii 99—100 e.n. diplomele de veterani apar mai frecvent, în ce priveşte provinciile de la Dunăre. Tot prin aceste împrejurări s-ar explica şi liberarea prematură (pentru anul 99) a veteranului menţionat în col. I, r. 21—22: [. . .]*eus Optatus*, care, recrutat în timpul celui de-al VIII-lea consulat al lui Vespasian, deci în anul 77 (eventual 79, dacă cifra consulatului e cumva VIIII), nu putea să aibă la data propusă de Fink pentru întocmirea pridianului decît cel mult douăzeci şi doi de ani de serviciu. Nemaifiind socotit destul de apt pentru a îndura rigorile campaniei ce se prevedea, i s-ar fi îngăduit să iasă din slujbă înainte de termen, probabil prin răscumpărare.

Consecinţa cea mai surprinzătoare a datării pridianului în anul 99 este că această dată implică ocuparea şesurilor din răsăritul Daciei de către armata romană şi înglobarea lor la provincia Moesia Inferior înainte de izbucnirea primului război dacic al lui Traian, ceea ce pînă acum nu fusese sugerat de nici un izvor şi nici nu se presupusese clar de către cineva. Greu ar fi fost de imaginat, pe baza izvoarelor ce se cunoşteau, ca încă din al doilea an de domnie al lui Traian, în plină pace cu Decebal, romanii să fi trimis trupele Moesiei Inferioare *trans Danuuium in expeditionem* sau, tot în stînga Dunării, *ad annonam defendendam*, ori pentru a ţine garnizoane în localităţi ca *Piroboridava* în sudul Moldovei sau *Buridava* pe Olt. Chiar papirul de care e vorba, după lectura lui Hunt, care în r. 8 din col. II crezuse a fi distins o aluzie la un *exercitus Dacicus* roman (imposibil înainte de anul 101), părea a exclude o asemenea eventualitate. Acum, însă, în urma emendaţiei făcute de Fink, care a dovedit în mod clar inexistenţa termenului *Dacicus* în acel loc de pe papir, măcar această piedică în calea datării documentului în anul 99 dispare. Cercetătorul american explică acţiunile romane în stînga Dunării, la începutul domniei lui Traian, prin faptul că regiunile extracarpatice ale Daciei ar fi încetat de a mai aparţine lui Decebal încă din anul 89, în urma păcii încheiate cu Domiţian. Prin urmare apartenenţa acestor ţinuturi la provincia Moesia Inferior înainte de primul război dacic al lui Traian şi ocuparea lor cu trupe romane n-ar fi fost decît stări de lucruri stabilite cu un deceniu mai înainte de data pe care autorul o atribuie pridianului cohortei I Hispanorum ueterana.

Bine înţeles, asemenea concluzii, menite să schimbe radical optica prin care a fost privită pînă acum pacea lui Domiţian din 89, n-ar putea fi primite fără rezistenţe şi fără o critică riguroasă a elementelor ce le stau la bază. Un început în această privinţă a fost făcut de curînd de către prof. Ronald Syme, care, într-un articol publicat tot în *The Journal of Roman studies* [1], ridică obiec-

[1] R. Syme, *The Lower Danube under Trajan*, în *The Journal of Roman studies*, XLIX, 1959, p. 26—33.

www.cimec.ro

ţiuni insistente cu privire la unele din părerile emise de Fink şi în primul rînd la data pe care acesta a atribuit-o papirului Hunt. În legătură cu lectura rîndului 30 din col. I învăţatul britanic acceptă numele *Faustinus*, citit de Fink şi admite că-i aparţine lui A. Caecilius Faustinus, dar nu e de acord cu interpretarea că acesta ar fi fost pomenit în pridianul cohortei I Hispanorum uet. în calitatea sa de consul suffectus din anul 99, ci înclină a crede că este vorba de anul 105, cînd acelaşi personaj era guvernatorul Moesiei Inferioare, după cum se ştie dintr-o diplomă militară [1]. Pe de altă parte, Syme contestă existenţa abreviaţiei *c[o]s* pe papir, citînd în sprijin şi mărturiile oculare ale altor cercetători englezi care au scrutat cu o atenţie specială locul respectiv al documentului. Totuşi nu dă acelui grup de trei litere vreo nouă explicaţie, ci se limitează la a declara că « o asemenea încurcătură nu e uşor de rezolvat ». Un temei mai clar în favoarea opiniei sale crede a fi găsit în coloana II a papirului, în numele *Herennius Saturninus* din rîndul 7 şi *Fabius* din r. 25. Primul, aparţinînd lui L. Herennius Saturninus, consulul suffectus din anul 100, nu s-ar referi la situaţia acestuia ca proconsul al Achaiei din anii 98—99, precum susţinuse Fink, ci la aceea de guvernator al Moesiei Superioare pe care a deţinut-o între anii 103—107. Al doilea nume, citit de Fink ca *Fabius Usetus* şi aparţinînd, chiar după textul papirului, unui guvernator al Moesiei Inferioare, s-ar raporta de fapt la un *Fabius Iustus*, care, după deducţiile ipotetice ale lui Syme, ar fi luat în primire acest post în anul 105, urmînd imediat lui A. Caecilius Faustinus.

De sigur, observaţiile critice ale distinsului savant britanic sînt de natură să clatine temeiurile stabilite de Fink pentru datarea papirului în anul 99, totuşi trebuie să recunoaştem că n-au destulă putere pentru a le scoate din discuţie. Obiecţiile sale sînt cel puţin tot atît de nesigure ca şi teza pe care o atacă. Astfel, dacă cognomenul *Usetus*, reconstituit de Fink pentru guvernatorul cu gentiliciul *Fabius*, este problematic, nu e mai bine atestat pe papir nici acela de *Iustus*, pe care îl propune Syme. Pe de altă parte, nici o altă ştire nu-l prezintă pe vreun *Fabius Iustus* guvernator al Moesiei Inferioare. Avem aici doar o construcţie conjecturală a lui Syme, care pornind de la presupunerea că în pridianul nostru ar fi vorba de L. Fabius Iustus, consulul suffectus din anul 102, căruia Tacit i-a dedicat Dialogul său şi care a fost guvernator al Syriei în 108, apoi identificîndu-l pe acesta cu un Iustus căruia prin 106 Plinius cel Tînăr îi adresa una din epistolele sale şi care ar fi fost comandantul unei armate şi opinînd — cu prudente rezerve — că această armată ar fi putut fi eventual aceea a uneia din cele două Moesii, conclude, fără aceleaşi rezerve, că acest L. Fabius Iustus ar fi devenit succesorul lui A. Caecilius Faustinus la comanda Moesiei Inferioare între 105 şi 108. Oricît de interesantă ar fi această complicată serie de pure ipoteze, forţa ei ca argument într-o problemă atît de importantă ca aceea pusă de Fink, este departe de a fi categorică. Tot atît de puţin decisivă este aluzia la comandamentul lui Herennius Saturninus din Moesia Superioară din 103—107. De sigur, era firesc ca un soldat al cohortei I Hispanorum uet. din Moesia Inferior să fi fost împrumutat din armata provinciei vecine Moesia Superior, dar nu era mai puţin normal nici ca un asemenea soldat să fi provenit, în castrul de la Stobi, de la conducerea provinciei, tot vecine, Achaia, unde acelaşi Herennius era proconsul în anul 99.

[1] CIL, XVI, 44 şi urm. (= III, 863, şi p. 1970—1971, dipl. XXX—XXXI).

www.cimec.ro

Singurul argument care pune realmente la strîmtoare teza lui Fink este observaţia de ordin paleografic referitoare la inexistenţa abreviaţiei *c[o]s* pe papir. Însă, cîtă vreme nu atrage după sine o explicaţie pozitivă a acelui grup de litere, nici această observaţie nu poate avea un caracter peremptoriu. În locul respectiv de pe document e clar vorba de un grup format din trei litere: ultima este sigur un «s», cea din mijloc cade într-o lacună fără a fi lăsat urme, iar cea de la început, o literă rotundă, deşi e păstrată aproape în întregime, nu poate fi identificată, fiind scrisă defectuos peste o fibră anormală a materiei [1]. Interpretarea ei ca un «c» rămîne, de sigur, dubioasă, dar nici nu poate fi cu totul exclusă, dacă nu este înlocuită cu alta mai probabilă.

În ce priveşte legătura cohortei I Hispanorum uet. cu Egiptul, R. Syme ridică obiecţii împotriva identităţii acestei unităţi militare cu *cohors I Hispanorum equitata* menţionată pe malurile Nilului în anii 83 şi 98—99. Mai întîi, atributul *ueterana* lipseşte din titulatura acestei cohorte din urmă. Pe de altă parte, numele lui Ti. Claudius Africanus, cunoscut ca prefect al acestei trupe din Egipt în anii 98—99, nu apare în r. 25 din col. I a pridianului nostru, cum afirmă Fink — cu destule reticenţe. În acel rînd se distinge un nume din care s-a păstrat finalul .]*arro* (poate *Varro*, după cum citea Hunt), urmat de un cognomen care, conţinînd în mijloc nu mai puţin de cinci litere îndoielnice ori chiar complet distruse, foarte greu ar putea fi reconstituit ca *Af̣ṛ[i]c̣anus*; iar de gentiliciul *Claudius* nici nu este vorba. După Syme, în anul 99 — cînd este atestată de o diplomă din Moesia Inferior — *cohors I Hispanorum ueterana* n-ar fi fost adusă în Balcani din Egipt, ci mai degrabă ar urma să fie identificată cu una din numeroasele *cohortes Hispanorum* indistincte ce se întîlnesc în provinciile dunărene. Pridianul nostru ar fi ajuns în Egipt fie cu prilejul unei eventuale participări a cohortei respective la potolirea răscoalelor de acolo din anul 116 (aşa precum presupuseseră şi Hunt şi Cantacuzino, dar tot fără bază documentară), fie o dată cu arhiva personală a vreunui prefect ori altfel de ofiţer al cohortei, care va fi fost mutat în acea provincie africană. Trebuie să recunoaştem că aceste conjecturi sînt prin ele însele prea şubrede pentru a explica proveniența egipteană a pridianului în cazul că ar data din anii 105—107. Dimpotrivă, pentru eventualitatea datării în anul 99, interpretarea dată de Fink apare mai bine susţinută. Identitatea *coh. I Hispanorum uet.* din Moesia Inferior cu *coh. I Hispanorum equitata* atestată în Egipt pînă în anul 99 rămîne cel puţin tot atît de posibilă ca şi aceea pe care o preconizează Syme cu vreuna din diversele cohorte de Hispani menţionate de inscripţii la Dunăre. Calificativul *ueterana* lipseşte şi într-un caz şi în celălalt; or, dacă această lipsă nu este o piedică de principiu pentru eventuala identificare de la Dunăre, nu poate fi nici pentru cea din Egipt. Cît despre diferenţa de comandanţi, în ultima eventualitate, ar putea fi explicată prin schimbarea prefectului aceleiaşi cohorte chiar în cursul anului 99. Interesant este că adjectivul *equitata* din numele cohortei din Egipt se potriveşte şi pentru *coh. I Hispanorum uet.*, care, deşi nu este prezentată cu acest calificativ nici în papir, nici în diploma din Moesia Inferior din anul 99, cuprinde totuşi o importantă parte de cavalerie.

[1] R. Syme, *op. cit.*, p. 27, nota 6.

www.cimec.ro

O altă problemă pusă de papirul Hunt se referă la ciudata situaţie a cohortei I Hispanorum ueterana, care, deşi aparţinea armatei Moesiei Inferioare, îşi avea garnizoana la Stobi, în provincia Macedonia. După Fink, la Stobi n-ar fi fost vorba de castrul însuşi al acestei unităţi, ale cărei trupe se aflau dispersate cu diverse misiuni, ci numai de birourile comandamentului ei, rămas cîtăva vreme la importanta răspîntie de drumuri militare de acolo, înainte de a-şi fi fixat un sediu definitiv. Este totuşi de mirare că în *pridianum*, deşi se vorbeşte de grosul efectivului trupei rămas după scăderea răspîndirilor (col. II, rr. 41—43), nu se pomeneşte nimic despre staţionarea sa în altă localitate decît la Stobi. De aceea ni se pare mai probabil ca chiar castrul unităţii să se fi aflat, la data documentului (fie anul 99, fie mai tîrziu), în menţionatul oraş din Macedonia. În acest sens este interesantă părerea lui R. Syme, care înclină a crede că *coh. I Hispanorum uet.* şi-a avut baza permanentă la Stobi, fiind numai temporar afectată armatei de la Dunăre. Tulburările pe care adesea le provocau triburile trace şi ilire din nordul Macedoniei (chiar papirul nostru face aluzie la o luptă cu *latrones*) impuneau cantonarea unor trupe auxiliare în această provincie şi după ce proconsulului ei i se luaseră legiunile. În sprijinul acestei interpretări d-sa aduce cîteva indicii despre activitatea unei *cohors Hispanorum* (fără indicativ) în Macedonia, chiar după epoca lui Traian.

Discutînd datele papirului referitoare la detaşamentele cohortei I Hispanorum ueterana trimise în stînga Dunării, R. Syme consideră că o expediţie romană în această parte, cu un *praesidium* la Piroboridava şi o *uexillatio* la Buridava, n-ar fi putut avea loc decît după începerea războaielor lui Traian împotriva lui Decebal, fie în anul 103, după primul război, fie mai ales în 106, cu prilejul măsurilor luate pentru asigurarea noii provincii a Daciei. Mai înainte, regiunile respective s-ar fi aflat în posesiunea regelui dac, căruia pacea din anul 89 i-ar fi rămas în întregime favorabilă, deoarece victoria lui Domiţian asupra lui ar fi fost zădărnicită prin acţiunile simultane ale marcomanilor, quazilor şi iazygilor. Învăţatului britanic i se pare imposibil mai cu seamă ca *Piroboridava*, situată pe Siret în sus, în plin *Barbaricum*, să fi aparţinut Moesiei Inferioare înainte de războaiele lui Traian.

Sîntem în măsură să producem fapte care tocmai în ce priveşte Piroboridava vin în favoarea tezei lui Fink. Cînd, în 1930, am publicat studiul nostru despre identificarea Piroboridavei cu cetăţuia de la Poiana [1], ne aflam în faţa unui material rezultat numai din două campanii de lucru în această staţiune de pe Siret şi puteam înclina să extindem asupra secolului II e.n. abundentele elemente romane din acel material. De atunci încoace şi cu deosebire în anii 1949—1951, săpăturile noastre de la Poiana au căpătat proporţii considerabile, afectînd peste 50% din suprafaţa păstrată a cetăţuii şi dînd la iveală un material mult mai bogat şi mai concludent. Or, constatarea noastră este că perioada celei mai mari înfloriri a centrului geto-dacic de la Poiana a fost anterioară epocii lui Traian şi că obiectele cele mai caracteristice pentru sec. II e.n. lipsesc din inventarul staţiunii. Din sutele de monede romane descoperite la Poiana, fie prin săpăturile noastre, fie cu alte prilejuri — în total peste 800 de bucăţi —, cele mai noi datează din anul 71 e.n., adică din vremea lui Vespasian. E drept că ultimul strat al aşezării, în care, din întîmplare, nu s-a descoperit nici o

[1] V. aci mai sus, pag. 337, nota 5.

www.cimec.ro

monedă, depăşeşte această dată, totuşi nu cu prea mult, deoarece, în afară de material privitor la sfîrşitul secolului I e.n., nu conţine obiecte destul de caracteristice pentru începutul secolului II e.n.[1] Cele trei monede de la Marcu Aureliu, găsite la suprafaţa staţiunii, ca şi două monede de la împăratul Tacitus din sec. III e.n., precum şi vreo două fibule neromane referitoare cel mai de vreme la începutul sec. III e.n., n-ar putea infirma această constatare, deoarece e vorba de elemente răzleţe, fără legătură cu un nivel de aşezare şi fără continuitate cu seria straturilor şi monedelor din sec. I e.n. Fapt este că, ţinînd seama de stadiul actual al cercetărilor, la Poiana lipsesc dovezi sigure de locuire din vremea lui Traian. Se impune să admitem că acest centru de viaţă autonomă geto-dacică şi-a încetat existenţa în vremea Flaviilor.

O concluzie similară trebuie avută în vedere şi pentru cetatea geto-dacică de la Tinosul, în nordul şesului Munteniei, pe Prahova. Ultima monedă romană şi de fapt singura pe care o cunoaştem de acolo, datează din vremea împăratului Claudius, din anii 48—54 e.n., ceea ce ne determinase, în 1924, să punem dispariţia aşezării în legătură cu expediţiile lui Plautius Aelianus.[2] Azi nu mai menţinem o asemenea conjectură mai întîi pentru că, după toate semnele, acele expediţii, întîmplate în vremea lui Nero, trebuie să fi avut loc mai degrabă în Moldova şi în nordul Mării Negre, apoi fiindcă în inventarul descoperirilor de la Tinosul figurează şi obiecte de dată ulterioară, cum ar fi fibulele circulare în formă de broşe, care par a ne duce spre sfîrşitul secolului I e.n. Pe de altă parte, săpăturile din acea staţiune n-au însumat o suprafaţă destul de mare şi nici n-au dat la lumină destul de multe monede pentru a impune o concluzie categorică într-o problemă cronologică restrînsă la intervaluri de timp atît de scurte. Aşezarea getică de la Tinosul şi-a putut continua existenţa paralel cu aceea de la Poiana, pînă în vremea Flaviilor.

Evenimentul care explică în chipul cel mai firesc sfîrşitul pretraianic al celor două aşezări din apropierea versantului exterior al Carpaţilor este războiul dacic al lui Domiţian, ceea ce ne apropie de interpretarea dată de R. Fink papirului Hunt. Scoase cu forţa din aşezările lor fortificate, populaţiile geto-dace locale intrau în dependenţă directă de imperiu. Paza regiunilor respective urma să revină trupelor romane. De aceea n-ar fi de loc surprinzător ca în anul 99 un papir să înregistreze, ca ecou al unei situaţii stabilite anterior, o garnizoană romană la Piroboridava în sudul Moldovei şi alta la Buridava în nord-estul Olteniei. Devine posibil chiar ca să fi rămas în mîinile romanilor, după pacea din 89, şi importantul punct strategic de la Breţcu *(Angustia)*, la pasul Oituzului, unde s-a descoperit o diplomă militară aparţinînd unui veteran din *classis Flauia Moesica* liberat de Domiţian în anul 92 e.n.[3]

---

[1] R. Vulpe, în *Studii şi cercetări de istorie veche*, II, 1951, nr. 1, p. 192; III, 1952, p. 209; *Dacia*, n.s., I, 1957, p. 163. Cf. şi B. Mitrea, în *Studii şi cercetări de istorie veche*, VIII, 1957, p. 166—171.

[2] R. şi Ec. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, în *Dacia*, I, 1924, p. 222.

[3] CIL, XVI, 37. Cf. Al. Philippide, *Originea Romînilor*, I, Iaşi, 1925, p. 47. Această eventualitate, sporită considerabil în lumina noii interpretări a papirului Hunt, ar modifica explicaţia pe care noi am dat-o mai înainte acelei diplome ca fiind a unui veteran stabilit la Breţcu abia sub Traian (R. Vulpe, *Angustia*, în vol. *În Amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 558). — În castrul roman de la Breţcu s-au găsit cărămizi cu stampila COH HISP (CIL, III, 8074[9]), dar nu s-ar putea preciza dacă e vorba de *cohors I Hispanorum ueterana*.

www.cimec.ro

Sînt fapte care ne obligă să privim rezultatele păcii lui Domiţian din anul 89 prin altă prismă decît aceea cu care am fost obişnuiţi pînă acum. Sub influenţa atmosferei defavorabile pe care i-au creat-o istoricii antici acestui împărat detestat de contemporanii săi, sîntem în general înclinaţi să-i atribuim numai înfrîngeri şi umilinţe. Adevărul este că, în ciuda dezastrelor suferite la început, Domiţian şi-a terminat războiul său dacic în mod victorios, datorită succeselor lui Tettius Iulianus. Oricîte motive de nemulţumire va fi avut opinia publică din Roma faţă de caracterul indulgent al tratatului cu care se încheiase acel război, nu e de admis ca foloasele păcii să fi rămas exclusiv de partea învinsului. E de observat că izvoarele vechi, care îl denigrează în mod tendenţios pe Domiţian, se referă numai la stipulaţiile politice ale păcii din anul 89, dar nu pomenesc nimic de clauzele teritoriale, care totuşi trebuie să fi adus avantaje reale romanilor. De aceea nu găsim în afară de orice probabilitate părerea lui Fink, după care, printre teritoriile « cotropite » de daci a căror liberare o cereau romanii cu prilejul tratativelor de la sfîrşitul primului război al lui Traian cu Decebal [1], în anul 102, ar fi de înţeles regiunile din stînga Dunării pomenite în papirul Hunt şi că aceste regiuni ar fi rămas romane încă din timpul biruinţelor lui Tettius Iulianus, iar acum ar fi fost recucerite momentan de daci.

Unde se înşeală Fink este doar cînd crede că abia acum s-ar pune pentru prima dată problema sporurilor teritoriale realizate de romani în anul 89 în stînga Dunării. Dacă şi-ar fi dat osteneala să consulte direct literatura românească de specialitate — condiţie indispensabilă pentru cine se ocupă de chestiuni în legătură cu teritoriul Romîniei — , ar fi putut afla că încă de acum vreo 35 de ani Vasile Pârvan susţinuse un punct de vedere în principiu similar. « Ciudata pace încheiată de Domiţian cu Decebal — concludea autorul *Geticelor* — nu era chiar aşa de nenorocită precît se părea: cel puţin Banatul şi Oltenia dunăreană vor fi fost încă de atunci romane şi Decebal căuta să-şi salveze măcar Ardealul şi legătura, prin Muntenia, cu sarmaţii, atunci cînd ataca violent la Dunărea de Jos »[2]. Fink nu face, prin urmare, decît să confirme şi să completeze o idee formulată mai de mult. Dar preciziunile acestei completări sînt deosebit de interesante, fiindcă sînt menite a lumina concluziile istoricului romîn tocmai în partea lor cea mai vagă, referitoare la Muntenia şi la Moldova de Jos, a căror situaţie în legătură cu începutul războaielor dacice ale lui Traian nu apărea de loc clar, deşi logic era ca aceste regiuni să fi avut aceeaşi soartă cu a Olteniei. Dacă politica lui Domiţian urmărise ca prin pacea din 89 să-l îndepărteze pe Decebal de la Dunărea olteană şi bănăţeană, cu atît mai mult era necesară extinderea unei asemenea măsuri de-a lungul porţiunii dobrogene a fluviului, pe unde geto-dacii, singuri sau aliaţi cu sarmaţii, forţaseră de atîtea ori cu succes graniţa imperiului. Înfiinţarea unei provincii separate în această parte în anul 86, prin scindarea Moesiei, este un semnificativ indiciu despre importanţa specială pe care şesurile din răsăritul Daciei o avuseseră în războiul lui Domiţian. Chiar R. Syme recunoaşte că instituirea provinciei Moesia Inferior în 86, sub un legat de rang consular, implica instalarea a cel puţin două legiuni pe porţiunea Dunării din faţa Munteniei, dintre care una foarte posibil la Durostorum. Ar fi greu de admis ca aceste forţe să fi

[1] Cassius Dio, LXVIII, 12.
[2] V. Pârvan, *Getica: O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 121.

www.cimec.ro

rămas inactive în timp ce Tettius Iulianus se afla biruitor în inima ţării intracarpatice a lui Decebal. O ocupare a şesurilor din faţa Dobrogei era misiunea lor elementară, pentru a ajuta acţiunea comandantului suprem.

Fink lasă a se înţelege că ţinuturile din stînga Dunării de Jos ar fi putut fi înglobate la Moesia chiar înainte de Domiţian [1]. În parte trebuie să-i dăm dreptate. După Dobrogea, primele regiuni geto-dace care au intrat mai de aproape în atenţia romanilor au fost Muntenia şi sudul Moldovei. Încă din vremea lui August, şesurile din stînga Dunării au fost transformate în zone de acoperire a graniţei imperiului. Este ceea ce reiese din dispariţia bruscă, tocmai în acea vreme, a unor centre getice importante din Muntenia, ca Zimnicea, Popeşti, Piscul Crăsanilor [2], şi ceea ce confirmă izvoarele literare cînd vorbesc despre acţiunea lui Aelius Catus care, pe la anul 6 e.n. (eventual 12 e.n.), a deportat în dreapta fluviului 50.000 de geţi [3]. Mai tîrziu, sub domnia lui Nero, Plautius Aelianus, după o serie de demonstraţii militare la nord şi est de gurile Dunării, a mutat în Moesia nu mai puţin de 100.000 de « transdanubieni » de origini diverse (daci, bastarni, scito-sarmaţi) [4]. Desigur, zonele de şes astfel deşertate de populaţie şi rămînînd cu totul la dispoziţia trupelor romane de pe malul drept al Dunării, puteau fi considerate ca aparţinînd provinciei Moesia, iar triburile geto-dace care locuiau dincolo de aceste zone, spre dealuri, chiar dacă nu se vor fi aflat în dependenţă de imperiu, trebuiau să recunoască, în mod normal, situaţia stabilită.

Consideraţiile de mai sus cu privire la sfîrşitul aşezării geto-dace de la Poiana readuc în discuţie problema identificării acestei localităţi cu *Piroboridava*. Fink nu insistă asupra chestiunii, considerînd-o secundară pentru subiectul său [5], ci se mulţumeşte, urmînd pe Polaschek [6], să pună un semn de întrebare identificării propuse de noi în 1930, fără ca s-o respingă. De asemenea şi R. Syme, care înclină totuşi cu mai multă fermitate în favoarea acestei identificări [7]. De fapt, rolul papirului Hunt în această problemă rămîne acelaşi ca şi mai înainte, limitat la precizarea unei date în timp. Elementele discuţiei sînt, însă, profund modificate prin rezultatele săpăturilor noastre extensive de la Poiana din anii 1949—1951, care, precum am arătat, sînt de natură să infirme continuitatea acestei cetăţi geto-dace în vremea lui Traian, anulînd coincidenţa cronologică cu menţionarea Piroboridavei în pridianul din vremea acestui împărat, fie că e vorba de anul 99, susţinut de Fink, fie de data 105—107 propusă de Syme. În consecinţă, s-ar părea că identitatea dintre cele două

[1] R. O. Fink, *op. cit.*, p. 115.

[2] Cf. R. Vulpe, *Şantierul arheologic Popeşti: raport preliminar*, în *Studii şi cercetări de istorie veche*, VI, 1955, nr. 1—2, p. 263.

[3] Strabo, 303; probabil şi: Suetonius, *Aug.*, 21,1; Eutropius, VII, 9. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 94—96.

[4] CIL, XIV, 3608; cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 102—105. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 151—153, înclină a vedea în aceşti transdanubieni numai geţi din cîmpia Munteniei, ceea ce este în dezacord cu rezultatele cercetărilor arheologice, din care reiese că în această regiune o evacuare radicală avusese loc mai înainte, pe vremea lui Aelius Catus (cf. *Studii şi Cercetări de istorie veche*, VI, 1955, nr. 1—2, p. 263). Este mai normal să ne fixăm atenţia asupra populaţiilor de origini diverse cu care Plautius Aelianus a avut de-a face în expediţiile sale din Moldova şi din nordul Pontului Euxin.

[5] R. O. Fink, *loc. cit.*, p. 107—108.

[6] E. Polaschek, în P.-W., *Real-Enc.*, XX, s.v. *Piroboridava*.

[7] R. Syme, *op. cit.*, p. 31.

www.cimec.ro

localităţi nu s-ar mai putea menţine. O încheiere în acest sens a şi fost de curînd formulată [1].

Totuşi chestiunea nu poate fi rezolvată atît de simplu. Celelalte elemente ale discuţiei rămîn în picioare. Esenţialul aspect al problemei este cel topografic şi în această privinţă, cîtă vreme n-avem alte ştiri de aceeaşi natură, nu se poate trece peste datele lui Ptolemeu [2], care situează *Piroboridava* pe însuşi malul stîng al Siretului (παρὰ τὸν Ἴέρασον ποταμόν), la o apreciabilă depărtare de gura acestui rîu, într-o regiune în care, cu toată bunăvoinţa, nu s-a putut constata pe teren o altă aşezare antică decît aceea de la Poiana aproape de gura Trotuşului. Poziţia acestei aşezări corespunde foarte bine preciziunilor oferite de geograful alexandrin. În plus, dacă ţinem seama de faptul că numele *Piroboridava*, prin excelenţă daco-getic, implică neapărat o origine indigenă a aşezării şi că, pe de altă parte, Ptolemeu nu face decît să reproducă opera lui Marinus din Tyr, compusă la sfîrşitul secolului I e.n., pe baza unor date dintr-o epocă şi mai veche, cînd staţiunea daco-getică de la Poiana era în plină dezvoltare, devine evident că această staţiune nu poate fi de loc eliminată din discuţie. În ce priveşte nepotrivirea cronologică faţă de papirul Hunt, explicaţia trebuie căutată în supravieţuirea numelui *Piroboridava* pentru teritoriul din jurul fostei cetăţi geto-dace, după dispariţia acesteia, fenomen curent pretutindeni unde romanii au impus părăsirea fortificaţiilor anterioare dominaţiei lor. Fixînd un *praesidium* la articulaţia cea mai importantă a drumului din Moldova de Jos, pe care o reprezintă confluenţa Siretului cu Trotuşul, romanii i-au dat numele vechii aşezări geto-dace pe care o suprimaseră. De altfel, după cum am arătat mai sus, această garnizoană, formată numai din detaşamentul trimis de coh. I Hispanorum ueterana (equitata), avea un efectiv modest, pe care nu l-am putea aprecia la mai mult de 20—30 de ostaşi, foarte probabil numai călăreţi. Era vorba, deci, de un simplu post de patrulare, care, prin însăşi natura sa, nu putea să aibă de cît un caracter foarte efemer. Nu este, astfel, de mirare că n-a lăsat urme arheologice. Micul *castellum* de pămînt în care vor fi locuit acei soldaţi, fie că va fi fost situat jos în valea Siretului, lîngă apa rîului, fie sus pe marginea rîpei înalte unde fusese pînă puţin mai înainte cetăţuia geto-dacă, a putut să dispară fără urmă, prin efectul eroziunilor naturale, care pînă azi tocmai în această parte a coastei Siretului sînt extrem de active [3].

Postul provizoriu de la Piroboridava trebuie să fi fost instituit, ca şi garnizoana mixtă de la Buridava, în legătură cu expediţia transdanubiană de care vorbeşte papirul Hunt în imediata continuitate a textului (col. II, rr. 27—29). Această expediţie a fost executată de o trupă destul de importantă, din moment ce numai *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)* contribuia la alcătuirea ei cu 20% din totalul cavaleriei pe care o avea. În eventualitatea datei propuse de Fink, oare ce rost ar fi putut avea o asemenea acţiune în anul 99, cînd războiul dacic al lui Traian încă nu izbucnise şi cînd, după cum e de admis, Muntenia şi Oltenia se aflau de zece ani sub autoritatea romană? În lipsă de alte preciziuni, locul rămîne deschis multor ipoteze. Fink

[1] B. Mitrea, în *Studii şi cercetări de istorie veche*, VIII, 1957, p. 165—182.

[2] Ptolemeu, *Geogr.*, III, 10, 8.

[3] Cf. R. şi Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana: campagne de 1927*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 254—257; *Studii şi cercetări de istorie veche*, I, 1950, nr. 1, p. 47; II, 1951, nr. 1, p. 177—180.

www.cimec.ro

se gîndeşte la incursiunile lui Decebal care i-au dat lui Traian motiv de război. Tot aşa de bine am putea avea în vedere unele tulburări provocate de sarmaţii din răsăritul Moldovei, pe care îi nemulţumea întreruperea legăturilor lor cu dacii prin Moldova de Jos şi Muntenia. De asemenea, este posibil ca populaţiile locale supuse romanilor să fi încercat a se emancipa. Necesitatea unei escorte speciale pentru apărarea proviziilor luate ca tribut de la aceste populaţii (col. II, r. 31) şi aceea a unor trupe de patrulare în şesurile din nordul Dunării, în frunte cu un centurion (col. II, r. 32), ar fi indicii serioase în acest sens. Şi mai probabil ar fi ca toate cele trei primejdii care ameninţau autoritatea romană la Dunărea de Jos să se fi manifestat în acelaşi timp. În anul 99 aceste regiuni treceau printr-o perioadă de nelinişte, firească în ajunul unui mare război. Pregătirilor intense pe care Traian le făcea în sudul Dunării le corespundea o agitaţie tot atît de vie în lumea dacilor şi a aliaţilor lor. Chiar dacă în acel moment nu se vor fi produs încă atacuri grave asupra graniţei imperiului, comandamentul roman trebuia să ia măsuri pentru a le preveni. În primul rînd era nevoie să se menţină izolarea lui Decebal dinspre răsărit şi să i se ia posibilitatea de-a unelti cu sarmaţii. În acest caz, obiectivul principal al expediţiei trebuia să fie Moldova. Se impunea supravegherea drumului dintre gurile Dunării şi Transilvania prin valea Siretului şi pasul Oituz, calea naturală a legăturilor lui Decebal cu răsăritul, iar pe acest drum, răscrucea de la gura Trotuşului unde se afla Piroboridava, necesita neapărat un *praesidium*.

Firește, nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi de conţinutul modest al papirului Hunt, limitat la efectivul unei singure cohorte auxiliare şi să ne închipuim că toată ocupaţia romană la nord de Dunărea de Jos s-ar fi redus la garnizoanele pomenite în acest document. Fără îndoială, vor fi fost cu mult mai numeroase şi nu este exclus ca să fi fost ocupate încă din vremea lui Domiţian castrele care se constată în cursul domniei lui Traian în zona de dealuri a Munteniei, ca Drajna, Mălăieşti, Rucăr. Descoperirile monetare şi arheologice din cuprinsul lor nu se opun unei asemenea eventuale datări înainte de Traian. Printr-o ocupaţie militară relativ timpurie s-ar explica de ce, chiar după transformarea întregii Dacii în provincie romană, Muntenia şi Moldova de Jos au rămas pînă la urmă dependente de Moesia Inferior, căreia cîtăva vreme i-a aparţinut chiar Oltenia, pînă la organizarea ei ca provincia Dacia Inferior [1].

Încă de la primele sale editări, papirul Hunt căpătase un loc de primul ordin printre izvoarele antice ale istoriei patriei noastre. Clarificările pe care i le-a adus R. O. Fink, ca şi observaţiile critice ale lui R. Syme, îi sporesc valoarea, înlesnind noi perspective în cercetările despre începuturile stăpînirii romane în răsăritul Daciei. Este regretabil că problema datei, cheia întregii interpretări a acestui document, rămîne pe mai departe în incertitudine. Nu este, însă, mai puţin adevărat că încercarea lui Fink de-a o rezolva în sensul unei precizări în anul 99 e.n. se acordă cu constatările arheologice din Muntenia şi din sudul Moldovei şi în general cu împrejurările istorice relative la Dunărea de Jos, chiar dacă porneşte de la o lectură ce comportă îndoieli. În orice caz pridianul cohortei I Hispanorum ueterana, în lectura lui R.Fink, aruncă lumini neaşteptate asupra unor regiuni a căror situaţie în vremea romană încă mai constituie adeseori o enigmă.

[1] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, Bucureşti, 1958, p. 136—138.

www.cimec.ro

МУНТЕНИЯ И НИЖНЯЯ МОЛДОВА ВО ВРЕМЯ ТРАЯНА (В СВЕТЕ НОВОЙ ВЕРСИИ ПАПИРУСА ГУНТ)

РЕЗЮМЕ

В данной работе говорится о споре, к которому вернулись недавно R. O. Fink (*JRS*, XLVIII, 1958, стр. 102—116) и R. Syme (*там же*, XLIX, стр. 26—33) в связи с папирусом № 2851 (находится в British Museum), происходящим из Египта и впервые опубликованным в 1925 г. А. С. Гунтом (откуда и название, которое ему иногда придается). Этот документ, довольно поврежденный, содержит латинский текст, указывающий на численное расположение *(pridianum)* войска *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, засвидетельствованного в 99 г. н.э. в нижней Мезии. Р. О. Финк опубликовал новую версию документа, сделав многочисленные поправки в прежних изданиях. В 30-ой строке 1 колонки текста (в соответствии с вышеуказанным, стр. 339) он полагает, что определил точную дату папируса и, следовательно, нашел ключ к его толкованию. Финк восстанавливает в указанном месте когномен А. Цецилия Фаустина, consul suffectus в 99 г. и губернатора в Нижней Мезии в 105 г., но рядом с этим именем он читает и условное сокращение *cos* (это имело бы решительное значение для датировки папируса 99 годом). Исследователь объясняет все данные текста в связи с этим числом. Так, например, он доводит до императора Домициана римскую оккупацию Мунтении и нижней Молдовы, принадлежащих, как показывает папирус, нижней Мезии *(intra prouinciam)*. В этих княжествах, расположенных на левом берегу нижнего Дуная, развернули свою деятельность несколько отрядов когорты (о которых напоминает и папирус). Один из этих отрядов принимал участие в военной экспедиции *(trans Danuuium in expeditionem)*, другие заняли гарнизоны на Сирете и Олте *(Piroboridauae in praesidio, Buridauae in uexillatione)*; одному из них было поручено обеспечить перевозку дани в зерне *(ad annonam defendendam)*, другой был военным разведчиком *(exploratum)*.

Дата, к которой Финк относит эту широкую задунайскую деятельность войска из Нижней Мезии, предшествуя двумя годами первой дакийской войне Траяна, обратила на себя внимание в такой мере, что вызвала острую полемику. Спор начал Р. Сайм, который согласившись с версией имени *Faustinus*, опровергает реальность его атрибута *cos*. Данное лицо будто бы было отмечено в *pridianum* не в качестве консула с 99 г., а в качестве губернатора нижней Мезии с 105 г. Английский ученый делает предположение в пользу этой даты в связи с именами *Herennius Saturninus* и *Fabius*, упоминающимися во второй колонке документа (строки 7 и 25); наличие же задунайских отрядов когорты *I Hisp. vet. q.* связывается им с мероприятиями по охране, проводимыми императором Траяном после первой войны с Декебалом (103 г.) в районе нижнего Дуная или после превращения Дакии в римскую провинцию (106 г.). Сайм устраняет возможность римской оккупации Мунтении и нижней Молдовы во времена Домициана.

Автор данной статьи хотя и подвергает сомнению версию атрибута *cos* при имени *Faustinus* (30 строка II колонки), не считает его, однако, невоз-

www.cimec.ro

можным. По его мнению, дата 99 г., вытекающая из этого определения, не противоречит ни одному элементу *pridianum*-а. Возвращения Р. Сайма, как полагает автор, не являются решающими. Даже присоединившись к мнению Финка относительно мира, предоставленного Декебалу Домицианом после победы, будет преувеличением приписывать всю пользу от этого мира только побежденному противнику. Римляне должны были обеспечить себе с этого времени территориальные гарантии на левом берегу Дуная (факт, подтвержденный Василе Пырваном намного раньше Финка). Римская оккупация Мунтении и нижней Молдовы в эпоху Домициана становится не только возможной, но даже вероятной в свете материалов последних раскопок в Пояне, приведших автора к такому заключению. В этом важном дакийском центре нижней Молдовы не найден ни один предмет, который можно было бы отнести к эпохе Траяна. Среди сотен монет, обнаруженных там, самые поздние относятся к периоду господствования Веспасиана. Следовательно, эвакуация произошла во флавскую эпоху. Это можно сказать и о гетском поселении у Тиносул, в Мунтении. Единственное событие, которое смогло бы объяснить такое поражение гето-даков восточной части Дакии — римская победа 89 г.

Что касается идентичности Пояны с *Piroboridava*, которая автором отстаивалась еще в 1930 г., то настоящая работа считает ее приемлемой и после новых доказательств. В сущности это вопрос топографического порядка, и с этой точки зрения его решение зависит только от данных Птоломея, по которому *Piroboridava*, расположена на левом берегу Сирета, в месте, где не существует другого древнего поселения, кроме Пояны. Название *Piroboridava*, которое пережило это последние, было принято небольшим римским, сформировавшимся на недолгое время, гарнизоном у развалин древней дакийской крепости или возле нее. Отряд *coh. I. Hisp. vet. q. (equit.)*, который образовал этот *praesidium*, причем очень скромной численности, имел только временную задачу. Следовательно, не удивительно, что после него не осталось археологических следов. Небольшая крепость из земли, наспех сооруженная этим отрядом на берегу Сирета, должна была исчезнуть вследствие эрозии, активной в этой области и в настоящее время.

LA VALACHIE ET LA BASSE MOLDAVIE AU TEMPS DE TRAJAN, À LA LUMIÈRE D'UNE NOUVELLE LEÇON DU PAPYRUS HUNT

RÉSUMÉ

Il s'agit de la discussion récemment ressuscitée par R. O. Fink (*JRS*, XLVIII, 1958, p. 102—116) et par R. Syme (*ibid.*, XLIX, 1959, p. 26—33) autour du papyrus n° 2851 du British Museum, provenant d'Egypte et publié pour la première fois en 1925 par A. S. Hunt (d'où le nom sous lequel il est parfois désigné). Ce document, assez abîmé, contient un texte latin représentant l'état de l'effectif *(pridianum)* de la *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, attestée en l'an 99 dans la Mésie Inférieure. R. O. Fink en

www.cimec.ro

publia une nouvelle leçon, en apportant de nombreuses émendations aux éditions antérieures. Dans la ligne 30 de la Ière colonne du texte (cf. ci-dessus, p. 339), il crut avoir trouvé la date précise du *pridianum* et, par conséquent, la clé de son interprétation tout entière. Il y reconstitua le cognomen de A. Caecilius Faustinus, consul suffecte en 99 et gouverneur de la Mésie Inférieure en 105, mais, immédiatement à côté de ce nom, il lut aussi l'abréviation *cos*, ce qui serait d'un poids décisif pour dater le papyrus en l'an 99. Il expliqua toutes les données du texte en fonction de cette date. Aussi fit-il remonter à l'empereur Domitien l'occupation romaine de la Valachie et de la Basse Moldavie, que le papyrus présente comme appartenant à la Mésie Inférieure *(intra prouinciam)*. C'est dans ces pays de la rive gauche du Bas Danube qu'eut lieu l'activité de plusieurs détachements de la cohorte dont le papyrus fait mention. Un de ces détachements participa à une expédition *(trans Danuuium in expeditionem)*, d'autres occupèrent des garnisons sur le Siret et sur l'Olt *(Piroboridauae in praesidio, Buridauae in vexillatione)*, un autre était chargé d'assurer le transport de l'annone *(ad annonam defendendam)*, un autre faisait le service d'éclaireurs *(exploratum)*.

La date envisagée par Fink pour toute cette riche activité transdanubienne de l'armée de la Mésie Inférieure, précédant de deux ans la première guerre dace de Trajan, était par trop surprenante pour ne pas susciter des critiques rigoureuses. Le début est fait par R. Syme, qui, tout en acceptant la leçon du nom *Faustinus*, conteste la réalité de son attribut *cos*. Ce personnage ne serait pas mentionné dans le *pridianum* comme consul de l'an 99, mai comme gouverneur de la Mésie Inférieure en 105. Le savant britannique fait des hypothèses dans le sens de cette date aussi par rapport aux noms *Herennius Saturninus* et *Fabius* qui figurent dans la IIe colonne du document (lignes 7 et 25). Quant aux détachements transdanubiens de la *coh. I Hisp. vet. q.*, ils seraient en rapport avec les mesures de sûreté que l'empereur Trajan aurait dû prendre sur le Bas Danube après la première guerre avec Décébale, en 103, ou mieux après la transformation de la Dacie en province romaine, en 106. Il exclut l'éventualité d'une occupation romaine de la Valachie et de la Basse Moldavie sous Domitien.

L'auteur du présent article, tout en considérant douteuse, lui aussi, la leçon de l'attribut *cos* du nom *Faustinus* de la l. 30, col. II, ne la trouve cependant pas impossible. A son avis, la date 99, qui en résulterait, n'est contrariée par aucun autre élément du *pridianum*. Il ne reconnaît une portée décisive à aucune des objections formulées par R. Syme. En adhérant aux considérations de Fink à propos de la paix que Domitien avait octroyée à Décébale à la suite d'une victoire, il estime exagéré d'en attribuer tous les avantages à l'ennemi vaincu. Les Romains auraient dû se réserver, dès cette époque, des garanties territoriales sur la rive gauche du Danube, ce que Vasile Pârvan avait d'ailleurs postulé bien avant Fink. L'occupation romaine de la Valachie et de la Basse Moldavie à l'époque de Domitien devient non seulement possible, mais fort probable, à la lumière des constatations que les dernières fouilles de Poiana imposèrent à l'auteur. Dans cet important centre dace de la Basse Moldavie on n'a trouvé aucun objet se rapportant certainement à l'époque de Trajan. Parmi les centaines de monnaies qui y furent trouvées, les plus récentes s'arrêtent au règne de Vespasien. La place aurait été donc évacuée à l'époque des

www.cimec.ro

Flaviens. La même conclusion est valable pour la station gète de Tinosul. Le seul événement qui pourrait expliquer une pareille défaite infligée aux Géto-Daces de l'est de la Dacie serait la victoire romaine de 89.

En ce qui concerne l'identité de Poiana avec *Piroboridava*, que l'auteur avait soutenue dès 1930, il la considère valable même après ces nouvelles constatations. Le problème est d'ordre essentiellement topographique et à ce point de vue sa solution ne dépend que des données de Ptolémée, qui situe Piroboridava sur la rive gauche du Siret, à un endroit où il n'y a comme habitat antique que la station de Poiana. Le nom *Piroboridava*, survivant à cette station, passa à la petite garnison romaine qui fut instituée, pour peu de temps, sur ou à côté des ruines de l'ancienne fortification dace. Le détachement de la *coh. I Hisp. vet. q. (equitata)* qui formait ce *praesidium*, avec un effectif très modeste, ne pouvait avoir qu'une mission provisoire. Il n'est pas donc à s'étonner s'il ne laissa pas de traces archéologiques. Son petit camp en terre, élevé en hâte au bord du Siret, dut disparaître complètement à la suite des érosions naturelles, qui dans cette contrée sont, encore aujourd'hui, extrêmement actives.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ÎNSEMNĂRI EPIGRAFICE ISTRIENE

DE

I. I. RUSSU

Serla I

1. O DEDICAŢIE ÎN CINSTEA LUI VITRASIUS POLLIO

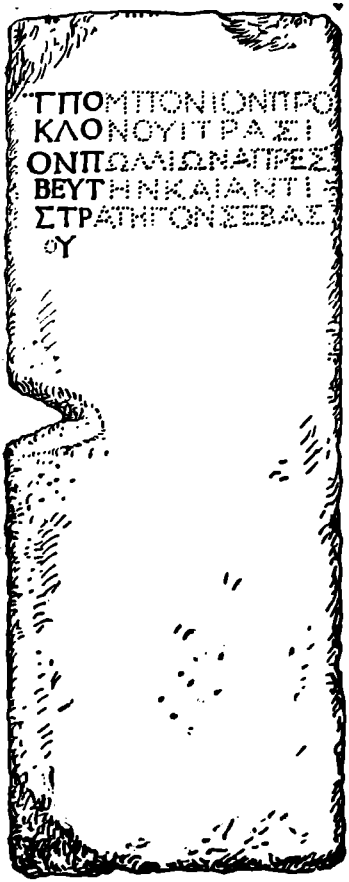
În marele zid de incintă[1], ridicat la sfîrşitul sec. III e.n. pentru apărarea cetăţii lor, istrienii au utilizat în largă măsură ca material de construcţie multe blocuri de piatră din clădiri şi monumente mai vechi (desigur ruinate ori în cea mai mare parte avariate în această vreme), precum şi piese arhitectonice şi epigrafice (altare, lespezi, reliefe etc.), mai ales din sec. II—III e.n., care nu mai prezentau o semnificaţie de actualitate, fiind simple relicve şi amintiri îndepărtate ale manifestaţiilor politice, sociale, religioase ale populaţiei istriene în epoci de echilibru politic şi prosperitate economică; la sfîrşitul sec. III ele erau o simplă «materie primă» comodă la îndemîna edililor, arhitecţilor şi zidarilor ce aveau sarcina urgentă să ridice un înalt şi puternic brîu de fortificaţie în faţa atacurilor mereu mai înteţite ale «barbarilor» de peste Dunăre ori din interiorul Scythiei Minor. Blocurile şi lespezile simetrice şi masive (altare onorifice, dedicaţii etc.) au fost zidite şi puternic legate cu mortar în paramentul exterior al curtinelor, turnurilor, porţilor, aşezate adesea cu faţa scrisă în afară. În aceste ziduri şi în ruinele lor degajate în prima etapă a dezgropării «Cetăţii» a descoperit Pârvan cele mai multe şi importante texte epigrafice. Pe latura de nord a marelui zid, spre mare, se află un bloc de marmură cu inscripţie fragmentară, mult erodată, observat şi descris de Pârvan, fără a-i da însă întregirea posibilă şi necesară. De aceea este oportun a reveni asupra textului ce poate fi întregit în partea lui iniţială. Este o «bază ori altar de marmură albă, fină, foarte tare ros şi mutilat, întrebuinţat întîi ca piatră de pavaj, pe stradă, ori ca prag, la vreo poartă (un jgheab de apă pe faţa stîngă a blocului se vede încă bine), apoi pus în placajul curtinei *a*, la încheierea ei cu turnul A, cu faţa scrisă la aer. Înălţimea 1,57 m, lăţimea 0,59 m, grosimea în zid [cam 0,60 m]; înălţimea literelor 0,035 — 0,04 m, afară de Ω, care e mult mai mic, c. 0,025 m. Din inscripţie nu s-a păstrat decît o fîşie pe dreapta, ocrotită de nisipul şi pămîntul

[1] *Histria*, I, 1954, p. 66—95.

www.cimec.ro

care acoperise piatra jos, adus de valuri, şi apoi o fîşie pe stînga, unde valurile nu băteau cu toată tăria. Fireşte că fîşia de pe dreapta e mult mai bine păstrată şi mai clară, pe cînd cea de pe stînga abia se mai distinge; mijlocul e distrus total. Citim:

ΓΠ	
ΚΑ	FE
ΟΝ[	ΤΓ
ΒΕΫ	ΟΫ
ΣΤ	Ν
ΣΤΡ	ΣΩ
Ϋ	ΕΩΣ
ΠΡ	∩Σ

Cu ce s-a păstrat se pot face o sumă de ipoteze, nu se poate însă da nici un text sigur restaurat. Se pare că e vorba de o dedicaţie făcută de histrieni în cinstea unui guvernator al provinciei Moesia şi anume, după caracterul literelor, pe la sfîrşitul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea[1]».

În curs de peste patru decenii de la dezvelirea zidului, faţa scrisă a epigrafei de marmură a fost şi mai mult tocită de vînt, ploi, zăpezi, încît nu se pot citi decît 2,3 sau 4 litere la marginea stîngă a rîndurilor 2—6; dar nu e necesar a « face o sumă de ipoteze », ci e posibilă o singură întregire cu un text parţial restaurat. Reţinînd justa intuiţie a lui Pârvan despre « o dedicaţie făcută de Histriani în cinstea unui guvernator al provinciei Moesia » — dar nu din sec. II—III, ci de la mijlocul sec. II, e de observat că lectura lui prezintă cîteva erori de amănunt: în r. 3 este ΚΛ (nu ΚΑ), r. 4 ΟΝΠ (nu ΟΝ[), la sfîrşit eventual PE (nu FE), în r. 5 se distinge destul de bine ΒΕΥΤ. Se poate citi şi întregi astfel:

['Αγαθῇ Τύχῃ]
Τ ΠΟ[μπόνιον Προ-]
ΚΛΟ[ν Οὐϊτρασι-]
ΟΝ Π[ωλλίωνα πρεσ-]
ΒΕΫΤ[ὴν καὶ ἀντι-]
ΣΤΡ[ατηγον τοῦ σε-]
[βαστοῦ καίσαρος]
[βουλὴ δῆμος τῆς]
['Ιστριηνῶν πόλεως?].

[1] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 660—1.

www.cimec.ro

Numele la acuzativ arată că Vitrasius Pollio era înaltul personaj onorat de istrieni prin acest elegant şi masiv altar ori bază de marmură a bravului guvernator provincial din vremea lui Antoninus Pius, prin a. 157, menţionat în mai multe epigrafe greceşti şi latine din localităţile provinciei Moesia inferior: A) Inscripţii în onoarea lui (de felul celei de mai sus), de ex. la Tomi [Ἀγαθῇ] Τύχῃ [Οὐι]τράσιο]ν Πωλλίωνα/[πρεσβευτὴν] καὶ ἀντιστρά[τηγ]ον τοῦ σε]βαστ[οῦ κα ... (muzeul Constanţa), la Dionysopolis-Balcic şi Odessos-Varna [1], ori pentru sănătatea lui [2]; B) Inscripţii puse pe monumente ori construcţii executate în timpul şi prin îngrijirea acestui guvernator (*faciendum curavit*), ca cea bilingvă greacă şi latină de la Istria, scrisă pe două feţe, descoperită de Pârvan în 1915 şi 1920 [3], ori alta de la Callatis-Mangalia [4]; alte două la Odessos [5]. Numărul mare de texte epigrafice care-i pomenesc numele arată bogata activitate edilitară şi constructivă desfăşurată în timpul guvernatoratului lui Vitrasius Pollio, care a manifestat un deosebit interes în favorul oraşelor elenice şi a populaţiei din provincia pe care a administrat-o în timpul lui Antoninus Pius şi unde s-a bucurat astfel de o largă popularitate.

2. HAEC SUNT

Un epitaf latin fragmentar pe o stelă de piatră calcaroasă, ruptă, aflată în săpăturile de la Istria la 1915, în soclul curtinei *l* din marele zid de fortificaţie (adusă aici în sec. III—IV e.n., ca material de construcţie din cimitirul vreunuia dintre numeroasele sate traco-romane, *vici*, ale teritoriului învecinat, « regio Histriensis ») şi publicat cu un desen de Vasile Pârvan [6], conţine un element interesant şi semnificativ, ca formulă de încheiere ce n-a fost tocmai just interpretată de savantul editor :

[...] m[emoriae cau-]
s(a)e ti[tulum po-]
suerun[t. a-]
ve viator et
vale.h(a)ec sunt.

Ultima expresie apare, pe cît ştim, aici pentru prima dată în materialul epigrafic al Moesiei inferior. V. Pârvan observă în comentariu: « o atare rezumare presupune două lucruri: sau 1° o 'filosofare' anterioară, ca de pildă în inscripţia metrică a unui înalt personaj roman înmormîntat în Syria (CIL III 124: *... virtute caelebratus magna per orbem, haec illi nu(n)c requies fati, haec sedis aeterna*) ; sau 2° o înşirare de informaţii mai amănunţite asupra vieţii răposatului, a împrejurărilor morţii şi a dorinţelor lui postume, ca de pildă într-o inscripţie

[1] G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, 1950, nr. 15 şi 61.

[2] Ca CIL, III, 7420 = 6125.

[3] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 611—612 şi VII, p. 60—61 = SEG, II, 454; cf. *Dacia*, II, 1925, p. 211—213.

[4] T. Sauciuc-Săveanu, *Titus Vitrasius Pollio şi oraşul Callatis*, 1936 şi *L'archéologie en Roumanie*, 1938, pl. XLVII 90.

[5] G. Mihailov, *op. cit.*, I, nr. 56, 60. Despre cariera lui T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 72—75; R. Hanslik, JÖAI, XLI, 1954, Beibl. citat în *Fasti archaeologici*, X, 1957, p. 324.

[6] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 151—2 (= p. 683—4).

www.cimec.ro

din Siscia (CIL III 3989), unde după o atare expunere făcută de cel răposat, la persoana întîia, urmează urarea către cititor : « *et post haec omnia valete* ». În inscripţia noastră « *haec sunt* » are mai de aproape înrudire cu acest al doilea caz. Se încheie pomenirea de pe piatra de mormînt cu acest « am zis » oratoric, împrumutat probabil din viaţa de toate zilele, de la discuţiile în adunările publice de caracter practic ori religios : o influenţă a elocuţiei forense asupra stilului monumental ».[1] Dacă la începutul comentariului său (prima « eventualitate »), Pârvan se apropie de sensul real al lui *haec sunt*, la sfîrşit însă — dînd preferinţă celui de-al doilea caz, « influenţa elocuţiei forense » etc. — se îndepărtează mult de justa interpretare a expresiei cunoscute în numeroase epitafe antice din imperiul roman şi explicate mai demult de eruditi în cadrul unei dezbateri ample ori în simple note la inscripţii, de care se vede că Pârvan nu avea cunoştinţă la 1916 şi care nu lipsesc nici după această dată.

Unică în epigrafia Mo si i inferior[2], formula *haec sunt* nu este însă izolată şi lipsită de analogii deplin explicate şi clare în restul lumii greco-romane, ca o expresie caracteristică mentalităţii şi înţelepciunii populare a anticilor. Aproape identică lui *ave viator et vale, haec sunt* de la Istria este, în ordine inversată, *haec sunt. bene vive viator*[3], « acestea sînt (asta el), să trăieşti cu bine trecătorule », adică « asta e soarta (celui răposat) », — un concept de filozofie a vieţii răspîndită în mulţimile populare din provincii, exprimată în variate forme şi formule, unele mai analitice şi amănunţite, altele concise şi lapidare ; de ex. *dum vives homo vive, nam post mortem nihil est, omnia remanent et hoc est homo quod vides*[4] ; *D(is) M(anibus) s(acrum), memoriae Clodi Processi, multis annis navigando hanc sede(m) peti, hanc quoque domum aeterna(m) mihi vius pos(u)i et coni(u)gi et hoc est quod videtis*[5] ; *de meis laboribus hoc mi solu(m)*[6] ; ultima fiind o traducere din greceşte ce apare în transcriere cu litere latine astfel *ec ton emon panton tuto emon*[7] (« din toate bunurile mele numai cu asta — cu mormîntul — m-am ales ») ; o exprimare în termeni eleganţi este cazul citat de Pârvan *haec illi nunc requies fati, haec sedes aeterna*»[8] ; mai simplu şi concis este redat acelaşi concept în cuvîntul « tantum » de la finele unui epitaf italic[9]. Rostul gramatical şi înţelesul acestor expresii de încheiere a pietrelor mormîntale a fost întrevăzut clar de unii editori (Hirschfeld, Huebner etc.), prin anii 80 ai veacului trecut : *haec est vitae humanae condicio* (« acesta este destinul vieţii omului »), — o concluzie realistă asupra încheierii vieţii, a neantului, care adesea alunecă pe povîrnişul pesimismului şi a disperării în faţa caracterului efemer al existenţei umane, a vieţii individului. Numeroase sînt epitafele latine cu formule şi expresii poetice, unele în versuri de reală valoare artistică originală, în care se redă sentimentul tristeţii şi deznădejdii omului în faţa sorţii şi sfîrşitului său ireversibil, sentinţe filozofice

[1] V. Pârvan, *Histria* IV, p. 152=684.
[2] La Scupi (Skoplje), Moesia superior, un exemplu în *Spomenik* Akad. Belgrad, 98, 1948, p. 214.
[3] C I L, IX, 2272.
[4] C I L, XI, 2547.
[5] C I L, VIII, 5749 = 19146 = I L S, 8151.
[6] C I L, VI, 7652.
[7] C I L, VI, 11695 = 34046; I G, XIV, 1373 b.
[8] C I L, III, 124.
[9] C I L, IX, 371.

www.cimec.ro

unele de nuanță epicureiană ; ele pot fi citite în frumoasa antologie a poeziei epigrafice a lui Fr. Buecheler [1].

Precum s-a recunoscut mai demult, formule ca *haec sunt*, *tantum* etc., ca și conținutul lor filozofic nu sînt decît reflexe ori transpuneri directe ale unei concepții grecești asupra vieții și morții, o concluzie filozofică frecventă în lumea elenistică : ταῦτα, întîlnit izolat uneori și în inscripțiile latine, de ex. « *L. Gratius Eutyches domum aeternam vius sibi curavit ne heredem rogaret.* TAYTA »[2], fiind destul de frecvent în epitafele grecești și bilingve greco-latine în provinciile apusene [3]. Cel dintîi care a relevat și interpretate corect termenul *tauta* și unele din corespondențele latine pe epitafele antice a fost Ed. Loch [4], arătînd că este o formă eliptică din expresii ca ταῦτα οὕτως ἔχει ὁ βίος ori ὁ βίος ταῦτα (ἐστίν), respectiv τὸ τέλος ἡμῶν τοῦ βίου ταῦτα « așa se întîmplă în viață », « acesta (mormîntul, moartea) este sfîrșitul sau destinul vieții ». Riposta și interpretarea greșită, cu argumentări complicate dar neconvingătoare, a lui W. Havers [5], care ca și alți cîțiva eruditi a înțeles pe *tauta* ca o formulă scurtă de « confirmarea autenticității textului de pe epitaf cu cel din... arhiva municipalității » etc., ceea ce s-a dovedit că nu are nici un temei ; v. de ex. răspunsul lui E. Loch [6], cu noi exemple și lămurirea definitivă a problemei lui « *tauta* eliptic » ; o nouă contribuție și punere la punct din partea lui L. Robert, cu bogată exemplificare din Asia Mică (« la formule ταῦτα qui, souvent isolée, signifie « voilà » ; exclamation désenchantée parfois développée sous la forme ταῦτα οὕτως ἔχει ou ταῦτα ὁ βίος ») [7]. Într-un frumos epitaf poetic de la Plovdiv (Filippopol, în centrul Traciei), mortul adresează trecătorului și aceste cuvinte : τί σοι πλέον, ὦ ξένε, εἴπω ; ταῦτ' ἔστιν, παροδεῖτα, « ce să-ți mai spun, omule? Asta-i (viața) » [8]. La numeroasele cazuri pentru formula TAYTA pe epitafele grecești, citate de eruditii de mai sus, se poate adăuga exemplul cel mai apropiat topografic de Istria : inscripția funerară de la Abtat (în Dobrogea de sud, Bulgaria), al unui trac Zines fiul lui Zordesiosos [9], la care E. Kalinka făcea remarca « es wird daher ταῦτα auf dem Grab als Endziel aller Menschen hinweisen ».

Este explicarea firească, simplă, singura admisibilă, a unei formule cu semnificații profund umane ce nu are nimic « oratoric » și nici un element « de influență a elocuției forense asupra stilului monumental », cum preconiza V. Pârvan, ci exprimă simpla reflexie amară, deprimantă a omului în fața realităților unui destin implacabil ce-i depășește existența : « acesta este sfîrșitul,

[1] Franc. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig, 1895 ; v. de ex.: nr. 64, 67, 83, 118, 169, 186, 187, 204, 244 etc.

[2] C I L, XII, 4127.

[3] De ex.: C I L, II, 5171, III, 4075, VI, 9825, 21812, 13236 = I L S, 8105 = I G, XIV, 1479, C I L, VI, 874, I G, XIV, 2542 etc.

[4] Ed. Loch, *Festschrift Ludwig Friedländer*, 1895, p. 289—295.

[5] W. Hawers, *Abruptes tauta und Verwandtes*, în *Indogermanische Forschungen*, XXXII, 1913, 150—158.

[6] Ed. Loch, în *Indogerm. Forsch.*, XXXIII, 1913, 128—133.

[7] Louis Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 390 ; de asemenea în *Rev. Phil.*, 1944, p. 53—56, citat de același savant cu alte indicații bibliografice, precizări și exemplificări în excelenta sa cronică epigrafică din R É G, LXIII, 1950, p. 87—88.

[8] *Godišnik-Plovdiv*, 1923, 205 = S E G, III, 542.

[9] E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, 1906, nr. 306, citat și de G. Popa-Lisseanu, *Celți și orașe greco-romane...*, ed. II, București, 1921, p. 79.

www.cimec.ro

HAEC SVNT, TAYTA », « atîta este, TANTVM », — idee realistă generată de raţionalismul elenic şi de epicureism —, răspîndită (la fel ca multe concepte şi forme de cultură şi viaţă socială) din Grecia şi de la Roma în toate regiunile şi provinciile, la toate populaţiile cele mai variate la care au pătruns elemente ale culturii antice : în Asia Mică şi Syria, Egipt, Numidia, Spania, Gallia, Noricum, Pannonia, Moesia etc. ; dovadă şi aceasta despre unitatea de civilizaţie şi concepţii asupra vieţii în lumea clasică greco-romană [1].

ИСТРИЙСКИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает следующие надписи:

1. Греческое посвящение Vitrasius Pollio, Pârvan, Histria, IV (1916), стр. 129 (661), мраморный алтарь, сильно поврежденный, с почти стертой надписью, врезанной в большую внутреннюю стену Истрии. Восстанавливается большая часть эпиграфического текста. Vitrasius Pollio был губернатором Нижней Мезии во время Antoninus Pius (около 157 г.).

2. Латинская эпитафия на территории города Истрия, Pârvan, ук. соч., стр. 152 (684); находящееся в ней выражение *h(a)ec sunt* толкуется как формула философского характера, равнозначная *tantum (haec est uitae humanae condicio)*, отчаянное восклицание, соответствующее греческому ταῦτα или ταῦ α ὁ βίος, латинский перевод которого распространен почти во всех провинциях Римской империи.

NOTES D'ÉPIGRAPHIE HISTRIENNE

RÉSUMÉ

L'auteur traite des inscriptions suivantes :

1. *Dédicace grecque en l'honneur de Vitrasius Pollio*, grand autel de marbre, fortement endommagé, le texte presque totalement effacé, qui se trouve encastré dans le grand mur d'enceinte ; Pârvan, *Histria* IV (1916), p. 129 (661) ; on a réussi à en restituer le texte dans presque toute son étendue. Vitrasius Pollio a été gouverneur de la Mésie Inférieure sous le règne d'Antonin le Pieux (a. 157).

2. *Epitaphe latin* du territoire de Histria, Pârvan, *op. cit.*, p. 152 (684), dans lequel l'expression « h(a)ec sunt » est interprétée comme une formule philosophique, équivalente à « tantum » (*haec est vitae humanae condicio*), exclamation désenchantée qui correspond au grec TAYTA, ταῦτα ὁ βίος, dont elle est la traduction adaptée en latin et répandue dans presque toutes les provinces de l'empire romain.

[1] Despre concepţiile celor antici, asupra vieţii şi morţii, vezi strălucita comunicare documentată, ţinută la Academia Romînă, *Gînduri despre lume şi viaţă la greco-romanii din Pontul stîng* (Bucureşti, 1920, 35 p., = R I, VI, 1920, p. 15—49 = *Memoriale*, 1923, p. 11—48) de Vasile Pârvan, care a fost nu numai un eminent erudit şi umanist, dar şi un înţelept şi profund psiholog, cunoscător al firii umane şi realităţilor vieţii, cum a dovedit-o în toată plinătatea măsurii sale în acest opuscul; cf. de asemenea consideraţiile generale făcute de Angelo Brelich, *Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere* [Concepţiile de viaţă în epitafele latine antice], *Pannonia könyvtár*, nr. 21, Pécs (Ungaria), 1936, 12 p. şi *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano*, *Diss. Pann.*, I, nr. 7, Budapest, 1937, p. 54—65.

www.cimec.ro

UN ELENIST BRAȘOVEAN LA ÎNCEPUTUL VEACULUI AL XVIII-lea

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

«Cum de s-a făcut cunoscut fiul valahului Ion din Brașov», sînt cuvintele prin care elenistul de mai tîrziu cu renume, Ștefan Bergler, împărtășea prietenului său Johann Seulen, surprinderea de a fi atras asupra-i atenția cu prilejul descifrării unui manuscris grecesc care ridicase serioase dificultăți [1].

Învățatul brașovean făcea această mărturisire cu toată modestia și cu acea cuviință ce o va fi deprins în casa părintească din «Blumăna» [2], vechea suburbie a orașului Brașov, unde tatăl lui, brutarul Ion, căruia obișnuit i se spunea «valahul», se va fi străduit din greu să asigure traiul zilnic și învățătura pentru cei trei fii ai săi Ștefan, Laurențiu și Iacob, și pentru o fiică al cărei nume a rămas tăinuit de-a lungul timpului [3]. Părinții lui Ștefan Bergler erau oameni simpli, fără știință de carte, concluzie la care ne îndreptățește o scrisoare trimisă din Lipsca în 1701, lui Marcus Tartler din Brașov [4].

Spre deosebire de frații lui mai mari, Ștefan și Laurențiu — acesta din urmă cioplitor în os — Iacob s-a căsătorit și a avut numeroși urmași, fapt consemnat în registrele «Casei Parohiale Evanghelice» din Brașov, pe baza cărora pot fi urmăriți descendenții lui pînă-n anul 1789 [5].

Ca dată pentru nașterea învățatului, socotim anul 1680 și aceasta în raport cu anul 1696, cînd Ștefan Bergler este promovat în cursul superior, așa cum sună mențiunea din matricola liceului «Honterus», din care se desprinde

---

[1] Vezi Seiwert I., în *Ungarisches Magazin*, Pressburg, 1782, vol. II, p. 270—271 și nota de la p. 509. Vezi și *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, Kronstadt, 1847, nr. 11 din 8 februarie, p. 42—43.

[2] Vezi Seiwert I., *op. cit.*, p. 504.

[3] Vezi Marinescu C. Maria, *Umanistul Stefan Bergler. Viața și activitatea sa*, în *Rev. ist. rom.*, 1942—1943, p. 166—167.

[4] Vezi Marinescu-Himu Maria, *O scrisoare necunoscută a umanistului Ștefan Bergler*, în *Rev. de filologie romanică și germanică*, 1958, nr. 1, p. 121—129.

[5] Vezi Marinescu C. Maria, *op. cit.*, nota 6 de la p. 166.

www.cimec.ro

şi faptul că în cursul inferior silinţa lui la învăţătură îi adusese titlul de « rex adolescentium » [1].

Dacă încă din anii copilăriei, Ştefan Bergler manifesta o purtare ciudată, izolîndu-se de cei de o vîrstă cu el, ce se strîngeau la joacă pe caldarîmul de piatră afumată din faţa statuii lui Honterus, sau la gîrla ce vine de sus din Tocile, şopotind pe sub perdele de sălcii şi tei, tot de pe atunci atrăgea atenţia profesorului Marcus Fronius prin interesul din ce în ce mai sporit pentru comoara de frumuseţi a studiilor clasice. Acestea erau susţinute la liceul « Honterus », de un program care prevedea lecturi bogate din Vergiliu, Ovidiu, Statius, Horatiu, Lucanus, Seneca, Iuvenal, Martial, Catul şi Tibul ; din istoricii Sallustius, T. Livius, Tacit, Tucidide, Polybiu şi Plutarh [2]. Programa includea şi exerciţii zilnice de dialectică şi gramatică latină şi greacă, stabilite prin articolul 9 din « Constitutio Scholae Coronensis », (dată de Honterus). Pentru aprofundarea limbii greceşti, Bergler urma un curs particular, iniţiat de profesorul Marcus Fronius, la Rîşnov, unde alături de alţi cîţiva tineri, tălmăcea din greceşte şi latineşte [3]. În acelaşi scop întreţinea legături de prietenie cu negustori greci, strînşi în oraşul Braşov, în jurul faimoasei « Companii », corp negustoresc privilegiat, creat încă de la finele veacului al XVI-lea şi al cărui negoţ se făcea cu marfă orientală, bumbac, ţesături, mirodenii, ca şi cu marfă indigenă.

După săvîrşirea studiilor la liceul «Honterus», Ştefan Bergler se îndreaptă spre universitatea din Lipsca, unde — aşa cum reiese din matricolă — era înscris în semestrul de iarnă 1700—1701 « în rîndurile studenţilor polonezi », întrucît după un vechi regulament în vigoare, studenţii din Transilvania şi Ungaria, erau incluşi în rubrica rezervată studenţilor polonezi [4].

Ajuns în Germania, tînărul Bergler se orientează în atmosfera intelectuală a vremii, familiarizîndu-se cu îndeletnicirile învăţaţilor germani şi cu truda lor erudită.

Universităţile germane, în special cea de la Halle, erau străbătute de un curent înnoitor. Profesorul Christian Thomasius de la universitatea din Halle, pornise luptă dîrză pentru introducerea limbii germane — vorbită numai de popor — în toate domeniile de activitate, inclusiv în învăţămînt, pentru ca în felul acesta să favorizeze un contact mai strîns între clasele sociale germane [5], ce-şi duceau viaţa dezbinat, consecinţă a păcii din Westfalia, care consacrase înfrîngerea politicii de unificare a Germaniei sub autoritatea imperială.

Filozofia renunţase la explicaţiile mistico-religioase, luînd ca bază datele raţiunii şi experienţei. Sistemele filozofice ale lui Democrit şi Epicur se bucurau de loc de cinste în învăţămîntul superior german, subminînd filozofia aristoteliciană [6]. Toate aceste înnoiri, tînărul învăţat le aducea la cunoştinţa conce-

[1] Matricola liceului « Honterus » din Braşov, la p. 202 şi *Programm des evangelischen Gymnasiums zu Kronstadt*, 1863—1864.

[2] Vezi *Diarium* al lui Michael Eckhard inserat în *Quellen der Stadt Brasso*, vol. 7, p. 618.

[3] Gross Iulius, *Markus Fronius. Leben und Schriften*, Kronstadt, 1925, p. 32.

[4] Trausch I., *Schriftsteller Lexicon oder biographisch-litterarische Denkblätter der Siebenbürgen Deutschen*, Kronstadt, 1868, vol. I, p. 110.

[5] Marinescu-Himu Maria, *O scrisoare necunoscută a lui Ştefan Bergler*, în *Rev. de fil. romanică şi germanică*, II, 1958, nr. 1, p. 125—126.

[6] Vezi Marinescu-Himu Maria, *O scrisoare necunoscută a lui Ştefan Bergler*, în *Rev. de filologie romanică şi germanică*, II, 1958, nr. 1, p. 123—124.

www.cimec.ro

tăţenilor săi din Braşov, cu care păstrează legături neîncetat. Dar primele bucurii ale tînărului Bergler se umbresc uşor. Fiind lipsit de mijloace şi în imposibilitate de a se dedica studiului său preferat, trece prin momente de cumpănă. Gîndul i se îndreaptă atunci, din ce în ce mai stăruitor, către tîrgul copilăriei lui, către localnici, unii negustori aprigi de cereale, alţii stăpîni de tîrle ori negustori de peşte şi care-şi puteau deznoda băierile pungii pentru ajutorarea unuia dintre ai lor. Un apel stăruitor, trimis dregătorilor urbei, rămîne fără ecou. Împins de stringente nevoi materiale, se vede în situaţia de a-şi oferi serviciile librarului editor Thomas Fritsch din Leipzig, în schimbul unei modeste întreţineri [1].

Burckhardt Mencke, profesorul de istorie şi mai apoi «guvernatorul» universităţii din Lipsca, îi înlesneşte colaborarea la *Acta Eruditorum* în perioada 1700—1705. Din îndemnul profesorului său, Bergler alcătuieşte un «Catalogus Scriptorum in scholiis ad Sophoclem citatorum» [2] şi un «Index in scholiis antiquis ad Aristophanem allegatorum» [3], dar activitatea începută aci, se curmă brusc.

Îndrumat tot de Thomas Fritsch, Ştefan Bergler porneşte la Amsterdam unde intră în slujba editorului Wettstein, care-l însărcinează cu editarea *Onomasticon*-ului lui Pollux, dicţionarul redactat în sec. I e.n., a cărui influenţă, alături de a lui Moeris şi a lui Caecilius din Kale Akté, avea să aibă un rol de seamă întru stăvilirea limbii «κοινή», frînînd astfel dezvoltarea unei limbi vii. Ediţia aceasta a fost urmată în anul următor de ediţia lui Homer (1707).

O etapă deopotrivă de fecundă în activitatea lui Bergler, trebuie considerată cea din anii 1713—1719, cînd, după obţinerea titlului său academic [4] la Lipsca, Bergler refuză să vie la Braşov cu toată insistenţa autorităţilor braşovene, care-i dădeau prilejul unei valorificări materiale a privilegiului de «magister artium», cîştigat după o laborioasă activitate. Bergler se îndreaptă spre Hamburg, unde ajunge colaboratorul editorului Fabricius, un neobosit cercetător, care a adunat un bogat material informativ privind clasicitatea şi pe care l-a orînduit în 128 de opere, după catalogul întocmit de Reimarus; dintre aceste lucrări, *Bibliotheca Graeca* rămîne capitală ca importanţă pentru vremea aceea [5]. După un răstimp se întoarce din nou la Thomas Fritsch, la Lipsca, pe care nu-l va mai părăsi decît pentru a răspunde invitaţiei lui Nicolae Mavrocordat de a veni la curtea lui. Domnul dorea astfel să răsplătească după cuviinţă truda învăţatului care-i tălmăcise în latineşte lucrarea «Περὶ Καθηκόντων» în 1722 [6].

---

[1] Seiwert I., *op. cit.*, p. 506.

[2] Publicat în *Bibliotheca Graeca*, vol. 2, p. 230—233 cu menţiunea lui Fabricius: *Ad hunc indicem concinnandum usus sum opera eruditi Stephani Bergleri Transylvani.*

[3] *Ibid.*, vol. I, p. 606 şi 685.

[4] Cercetările întreprinse de noi în legătură cu lucrarea lui de doctorat au rămas fără rezultat. Cert este că Bergler nu s-a folosit niciînd de drepturile pe care i le conferea titlul de doctor, drepturi egale cu ale unui docent.

[5] Ediţia primă, realizată în colaborare cu Tib. Hemsterhuys, nu satisfăcea însă pe genialul R. Bentley. Ea a fost însă călduros primită de cercurile filologice datorită îndreptărilor din text.

[6] Prima ediţie a apărut în Bucureşti, la 1719, prin îngrijirea şi îndreptarea prea învăţatului Gheorghe din Trapezus, profesor la Şcoala domnească din Bucureşti.

www.cimec.ro

Munca desfăşurată aci a îmbrăţişat domenii variate. Fără să putem aprecia rezultatele obţinute ca educator al fiilor domnului de un ins singular ca comportare, pe care-l plictisea meseria de profesor — dovadă că a refuzat catedra ce i se oferise la liceul « Honterus » — şi care pare să fi fost deosebit de susceptibil, putem consemna în schimb, ca deosebit de fructuoasă activitatea lui de bibliotecar, al cărui ecou a răzbătut pînă departe. Prezenţa lui Bergler la curtea lui Mavrocordat — şi poate şi la şcoala domnească din Bucureşti, alături de profesorii Marcu Porfiropoulos şi Gheorghe din Trapezus — trebuie să fi avut influenţă neîndoioasă asupra activităţii tipografiilor din ţară, care scoteau, în sec. al 18-lea, la lumină 500 de cărţi, şi asupra bibliotecilor şcoalei de la Sf. Sava şi mai ales asupra bibliotecii alcătuită de Nicolae Mavrocordat şi aşezată în mînăstirea Văcăreşti.

Ctitoria lui Nicolae Mavrocordat adăpostea într-o sală anume, cărţi rare şi manuscrise atît din ţară, din vechile biblioteci ale Cantacuzinilor şi Brîncovenilor, căzuţi în disgraţie, cît şi din străinătate. Zelul lui Nicolae Mavrocordat pentru achiziţionare de cărţi rare — care au servit din păcate numai proprietarilor — ne este relevat în bogata corespondenţă a ambasadorilor francezi la Constantinopol, Villeneuve (1728—1740) şi Desalleurs (1747—1754) publicată de V. Mihordea [1]. Din aceste documente rezultă că pentru îmbogăţirea bibliotecii domnul cercetase toate mînăstirile Athosului [2], că numai în doi ani cheltuise douăzeci de mii de scuzi [3] şi că biblioteca regală din Paris făcea diligenţe pentru a obţine copii după manuscrisele lui Nicolae Mavrocordat şi tipăriturile ieşite din teascurile tipografiilor noastre.

La curtea domnească, Ştefan Bergler izbuti să pună la cale o ediţie completă a lucrării « Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις » a lui Eusebius din Cezareea, pe baza unui manuscris complet descoperit de el. Ediţiile de pînă atunci începeau cu capitolul IV al operei. Bergler trimite proemiul şi cele patru capitole spre publicare lui Fabricius, care le face să apară în lucrarea *Delectus argumentorum* [4].

Iniţiativei lui Ştefan Bergler îi datorăm şi tipărirea Lexiconului aflat în manuscris, al lui Cyril. Mavrocordat fiind în posesia a două manuscrise, unul pe hîrtie iar celălalt pe pergament, cere şi obţine de la patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului, un al treilea manuscris. Astfel, ediţia alcătuită de Bergler, pe baza a trei manuscrise, trebuie socotită ca prima ediţie critică, realizată în ţara noastră [5]. Din acest dicţionar nu s-a tipărit decît o coală care

---

[1] V. V. Mihordea, *Biblioteca Domnească a Mavrocordaţilor*. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist. rev. III, tom. XXII, mem. 16. Buc. 1940.

[2] « A l'égard de la bibliothèque de mont Athos je ne crois pas que nous y faissions de grandes découvertes... D'ailleurs le Prince de Valachie a fouillé tous les çoins et recoins de ce monastère; il est fort habile et de là on peut conclure avec une espèce de certitude que les ouvrages de quelque importance ne soient point échappés à ses recherches ». V. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 17—18.

[3] Ce dernier (N. Mavrocordat) a rassemblé une bibliothèque qui peut aller de pair avec celle des plus grands princes; et depuis deux ans il a employé 20000 écus en achats des manuscrits turcs, arabes et persans. Mihordea, *op. cit.*, p. 43.

[4] Titlul întreg este: *Delectus argumentorum et syllabus scriptorum qui veritatem religionis christianae adversus atheos, epicureos, idolatras judaeos et muhamedanos lucubrationibus suis asseruerunt. Praemissa sunt Eusebii Caesariensis prœmium et capita priora Demonstrationis evangelicae. Graece et latine*, Hamburg, 1725.

[5] Russo D., *Critica textelor şi tehnica ediţiilor*, Bucureşti, 1912, p. 75, nota 3.

www.cimec.ro

a fost trimisă lui Hrisant Notara pentru aprecierea literii ; era însoțită de o scrisoare în care domnul ținea să aducă la cunoștință patriarhului meritele deosebite ale lui Ștefan Bergler în pregătirea ediției lexiconului subliniind că « corector al cărții este acela care a tălmăcit în limba latină cartea noastră « Despre datorii », Ștefan Bergler, cunoscător atît de priceput al limbii elinești, că un altul asemănător lui nu se mai află în nici o universitate a Europei »[1]. După mărturii contemporane, demne de crezare, Bergler a rămas la curtea domnească și sub urmașul lui Nicolae Mavrocordat, Constantin Mavrocordat, care întreținea legături cu învățații apuseni și căruia abatele Pierre François Guillaume Guyot îi închina ediția lui virgiliană, iar *Mercure de France* îi publica legile promulgate [2]. Pe la 1734 Ștefan Bergler era în viață, dar prezenta — zice Schmeizel — o miopie, recunoscînd anevoie și persoanele din imediata lui apropiere[3]. O tinctură de trandafiri, cu care-și îngrijea ochii, abia îi ajuta să-și poată așterne gîndurile pe hîrtie. Singurul izvor care ne vorbește de anii tîrzii ai umanistului este Seiwert ; el ne informează că sfîrșitul lui a avut loc în timpul lui Constantin Mavrocordat. Seiwert, fără să poată preciza anul, pe baza datelor furnizate de frații lui Bergler și de pastorul Roth, ne dă și amănuntul că noul domn a făcut fostului său profesor o înmormîntare demnă, la care au fost de față cei doi frați ai lui Bergler — Laurențiu și Iacob — veniți la București, în nădejdea unei copioase moșteniri, după anii de osteneală ai umanistului la curtea domnului. Intenția lui Constantin Mavrocordat de a-i răsplăti cu trei sute de taleri, a fost zădărnicită prin mutarea lui în Moldova, moștenitorii mulțumindu-se cu modestul cîștig realizat din vînzarea hainelor și cailor lui Ștefan Bergler.

Opera lui, în parte amintită, constă din editarea lui Pollux (1706), Homer (1707), Alkifron (1715), Sextus Empiricus (1718), N. Mavrocordat « De officiis » (1722), Genesios (1733), Aristofan (1760), Herodian (1789), din colaborări la ediția lui Herodot (Gronovius 1715), la ediția lui Musaios (Kromayer 1721) și recenzii la *Acta Eruditorum*[4].

Cum lesne se poate vedea, edițiile lui Herodian, Genesios și Aristofan și-au întîrziat apariția datorită în primul rînd faptului că supravegherea edițiilor se făcea anevoie, în lipsa învățatului, aflat la București. Manuscrisul lui Herodian, păstrat vreme îndelungată în biblioteca lui Burkhard Mencke a fost publicat de Th. Gulielmus Irmisch după ce fusese parțial publicat în 1761[5]. Manuscrisul lui Iosef Genesios, cuprinzînd « Τ σσαρα βιβλία βασιλειῶν » (anii 813—886) rămas și el în posesia lui Burkhard Mencke a ajuns prin nu știm ce împrejurare în mîinile librarului venețian Pasquale, care l-a editat în 1733, omițînd complet numele lui Bergler și l-a înserat în *Corpus Historiae Byzantinae* (vol. 23)[6]. Comentariul lui Bergler privește de aproape împrumuturile făcute

[1] Legrand E., *Epistolaire*, IV, p. 171—173.

[2] Engel I., *Geschichte der Moldau und Walachei*, în *Geschichte des Ungarischen Reiches und seinen Nebenländer*, Halle, Gebauer, vol. II, p. 16.

[3] Martin Schmeizel, originar din Brașov, a fost profesor la universitățile din Jena și Halle. El ne-a dat o caracterizare a lui Ștefan Bergler în lucrarea rămasă în manuscris *Entwurf der vornehmsten Begebenheiten in Siebenbürgen zum Jahre 1726*. Ms. se află în biblioteca liceului « Honterus ».

[4] Pentru recenziile la *Acta Eruditorum* vezi, Marinescu C. Maria, *op. cit.*, p. 203—207.

[5] Vezi *op. cit.*, p. 200.

[6] Vezi *op. cit.*, p. 196.

www.cimec.ro

de Genesios din scriitorii bizantini Cedren, Teofan, Zonaras. Că autorul versiunii latine şi al comentariului este Bergler, ne-o arată clar Burmannus (prefaţa la ediţia lui Aristofan, p. 8), care a confruntat ediţia veneţiană cu manuscrisul original al lui Bergler, în posesia căruia intrase [1].

Activitatea de editor a lui Bergler asupra căreia am avut prilejul să stăruim cîndva mai pe larg, arată pe cercetător ca pe un abil cunoscător al limbii greceşti, deopotrivă de înzestrat cu erudiţie şi prudenţă critică, ceea ce face ca ediţiile lui să fie punct de plecare pentru cercetătorii ulteriori.

Cîteva mărturii contemporane ne ajută să înţelegem grija şi pasiunea depusă de Bergler pentru a ne da ediţii din cele mai îngrijite. Le Clerc în a sa « Bibliothèque Choisie » (p. 346—359), spunea următoarele referitor la ediţia lui Homer « Cei care au îngrijit această ediţie a lui Homer, n-au cruţat nimic pentru a o face corectă. În afară de aceasta, corecturile au fost făcute cu mult mai multă grijă ca de obicei. Domnul Lederlinus, în momentul de faţă profesor la Strasburg şi după el domnul Bergler transilvăneanul priceput în ale limbii greceşti, şi-au luat această sarcină şi-n afară de aceasta au îndreptat o mulţime de greşeli din versiunea latină foarte neglijentă mai ales în Odiseea [2] ».

Ediţia lui Alkifron din 1715, alcătuită pe baza ediţiei Aldina (1544), Genevensis (1606) şi a manuscrisului A 318 din Biblioteca Imperială a Vienei, a fost elogios apreciată de editorul Wagner din 1789, care a integrat întreg comentariul berglerian şi a admis în majoritatea cazurilor corecturile lui Bergler. Ecouri elogioase găsim pentru această ediţie în *Acta Eruditorum* (1715, mai, p. 218—222) şi în *Bibliothèque Ancienne et Moderne*, a lui Le Clerc (Vol. III, p. 378).

Ediţia greco-latină a lucrării lui N. Mavrocordat « Περὶ Καθηκόντων » stîrnise şi ea un viu interes în întreaga Europă, după cum se poate desprinde din informaţia lui Le Quien aflată în scrisoarea către Nicolae Mavrocordat din 13 noiembrie 1724, cît şi din recenzia din *Acta Eruditorum* (1722, iulie, p. 33) [3].

Emendaţiile la dicţionarul lui Moeris (Μοίριδος Ἀττικοστοῦ λέξεις ἀττικῶν, κατὰ στοιχεῖον ») apărute în ediţia din 1759, poartă deseori menţiuni ca « sic bene correxerat Bergler » sau « Ingeniosissima est cl. Bergleri coniectura et reliquis praeferenda ».

Toate aceste aprecieri indică un editor încercat de texte cu o cunoaştere puţin obişnuită a antichităţii, preocupat de a prezenta lectura autentică şi de a da, la tot pasul, socoteală de atitudinea adoptată. Erudiţia şi perspicacitatea lui, precizia şi abnegaţia de a ne da ediţii cît mai îngrijite dovedesc un filolog clasic deosebit de înzestrat.

---

[1] *Nunc vero tandem illud idem Genesii opus ex Menckenianis cimeliis in recentatae apud Venetos Byzantinorum Scriptorum editionis volumina XXIII principem obtinet locum; ubi quae subiunguntur notae in Genesium a p. 65—86 sine ullius auctoris nomine editae, ut et tota versio latina eique abiectae notae breviores omnes auctorem habent Berglerum, ut ex ejus apographo mihi patuit ».*

[2] Bibliothèque Choisie, 1707, vol. II, p. 346—359.

[3] *. . . neque tamen silentio praetermittandas putavimus hanc alteram non typorum modo elegantia verum et viri cl. Stephani versione, quae nunc accessit, latine compta et ad prototypum accurate expressa apprime commendabilem.*

www.cimec.ro

Această activitate a lui Bergler ar putea fi ulterior îmbogățită cu un comentar la « Scrisorile » lui Aelian și cu date privitoare la edițiile operelor «Περὶ τροφῶν» a lui Simeon Sethus, «Φυσιογνωμικὰ» a lui Polemon și «Περὶ παλμῶν» a lui Melampus, ediții proiectate cu sprijinul negustorului tesaliot Andrei Condicas, de a cărui ospitalitate s-a bucurat învățatul în timpul ședерii lui la Amsterdam și unde își desăvîrșea cunoștințele lui de greacă nouă. Rezultatele cercetării ar aduce o lumină nouă asupra programului editorial neobișnuit de bogat al lui Bergler și asupra momentului cultural pe care-l reprezintă venirea învățatului în țara noastră, unde, cum am văzut, a prilejuit prima ediție critică, asupra schimbului de idei între Apus și Răsărit, asupra influenței exercitate de universitățile germane asupra tineretului studios din sud-estul Europei.

Din prezentarea vieții și activității lui Ștefan Bergler se desprinde faptul că ostenitorii studiilor clasice la noi în țară trebuie să-l considere ca pe un demn înaintaș al lor și că opera lui furnizează un bogat material pentru cercetătorii cîmpului neexplorat încă al istoriei umanismului romînesc, ale cărui începuturi s-ar putea socoti legate de « schola latina » din Cotnari, inițiată de Iacob Despot Heraclid sau poate și mai adînc în vreme.

БРАШОВСКИЙ ЭЛЛИНИСТ НАЧАЛА XVIII ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В истории румынского гуманизма видное место занимает брашовский эллинист Штефан Берглер, развернувший издательскую деятельность с 1700 по 1734 год в Лейпциге, Амстердаме, Гамбурге и затем в Валахии.

В 1722 г. Николай Маврокордат пригласил его в Валахию для того, чтобы щедро вознаградить за перевод на латинский язык работы князя Περὶ Καθηκόντων. В качестве библиотекаря княжеской библиотеки, воспитателя княжеских сыновей, а также в качестве издателя (Берглеру принадлежит первое у нас критическое издание) он сыграл важную культурную роль.

Ш. Берглер выпустил следующие греко-латинские издания: Pollux (Амстердам, 1706 г.), Homer (Амстердам, 1707 г.), Alcifron (Лейпциг, 1715 г.), Περὶ Καθηκόντων (Лейпциг, 1722 г.), Genesios (Венеция, 1733 г.) и два посмертных издания Aristofan (Лейден, 1706 г.) и Herodian (1789—1805 гг). Кроме того, он сотрудничал в изданиях *Sextus Empiricus* (Лейпциг, 1718 г.), *Herodot* (1715 г),. *Moeris* (*Lugduni Batavorum* 1759 г.) и *Musaios* (Магдебург, 1721 г.), а также и в журнале Acta Eruditorum в Лейпциге (1706—1716 гг.).

Исследование жизненного пути и деятельности Штефана Берглера проливает новый свет на влияние, оказанное немецкими университетами на студентов, приехавших учиться из юго-восточной Европы, и вообще на культурные связи между Западной и Восточной Европой в первой половине VIII века.

www.cimec.ro

UN HELLÉNISTE DE BRAŞOV AU DÉBUT DU XVIIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Dans l'histoire de l'humanisme roumain, l'helléniste de Braşov, Etienne Bergler, occupe une place importante. Il a déployé son activité d'éditeur à Leipzig, Amsterdam, Hambourg et finalement en Valachie de 1700 à 1734.

Invité en 1722 par le prince valaque Nicolas Mavrocordato, qui voulait ainsi récompenser généreusement l'effort de Bergler, qui avait traduit en latin son ouvrage « Περὶ Καθηκόντων », ce traducteur est devenu un important facteur culturel de son époque. Il est remarquable par les suggestions qu'il a données, par sa situation de bibliothécaire de la fameuse bibliothèque du prince régnant dont les fils lui furent confiés en qualité de précepteur. Mais il a surtout de grands mérites comme réalisateur, en Valachie, de la première édition critique qu'il a donnée au cours de sa carrière féconde d'éditeur de textes.

Les éditions suivantes de textes greco-latins sont dus à Bergler: *Pollux* (Amsterdam, 1706), *Homère* (Amsterdam, 1707), *Alcifron* (Leipzig, 1715), Περὶ Καθηκόντων (Leipzig, 1722), *Genesios* (Venezia, 1733) ainsi que deux éditions posthumes : *Aristophane* (Leyden, 1760) et *Hérodien* (1789—1805).

Il a collaboré aussi aux éditions de Sextus Empiricus (Leipzig, 1718), d'Hérodote (1715), de Moeris (Lugduni Batavorum, 1759), de Musaios (Magdebourg, 1721) et à la revue *Acta Eruditorum* de Leipzig, de 1706 à 1716.

La connaissance de la vie et de l'activité d'Etienne Bergler jette une lumière nouvelle sur l'influence exercée par les universités allemandes sur les jeunes studieux qui étaient venus en Allemagne du sud-est européen pour continuer leurs études et, en général, sur les relations culturelles entre l'orient et l'occident de l'Europe, au cours de la première moitié du XVIIIe siècle.

www.cimec.ro

AUSONIUS ŞI EMINESCU

DE

TRAIAN COSTA

Basmele şi poezia populară romînească au constituit unul din principalele izvoare de inspiraţie ale lui Eminescu.Orientarea spre popor şi spre creaţiile lui artistice rămîne linia dominantă în întreaga activitate politică şi literară a lui. Unind însă dragostea pentru literatura naţională cu o cultură multilaterală, el reprezintă o valoare care depăşeşte graniţele unei ţări. Luceafărul nu luminează o singură cîmpie şi un singur codru, ci şi mările şi oceanele. Eminescu nu e numai cel mai mare poet romîn, ci şi una din culmile poeziei universale.

În cultura lui Eminescu un loc important îl ocupă literaturile clasice, în special cea latină. Acest lucru îl dovedesc atît numeroasele cercetări de amănunt [1], cît şi cea închinată în ansamblu culturii lui [2]. Poetul antic preferat de Eminescu a fost incontestabil Horaţiu, din care a tradus şi a cărui versificaţie a studiat-o cu o rîvnă deosebită: *Oda în metru antic* e un rod al acestei rîvne. El cunoştea însă şi operele altor poeţi latini, mai ales din epoca lui August. Dar, după cum voi arăta, nu i-a rămas necunoscut nici un poet din secolul al IV-lea, cum a fost Ausonius.

Acum aproape treizeci de ani, în buletinul *Mihai Eminescu* [3], N. Laslo (= Lascu) a publicat cîteva note sub titlul *Din Eminescu inedit. Traduceri din clasici*. Pentru că e întîia menţiune a textului care mă interesează, reproduc în întregime pasajul:

«În foaia 165 a manuscrisului Nr.2258 (2) este tradusă o epigramă grecească, după o versiune latină, care visează judecata lui Paris:

Pallas în Lacedemona văzu pe Venera armată
Aide acum să luptăm, judice Paride-acum,

---

[1] Dintre care cele mai multe sînt enumerate de Perpessicius în ediţia sa (vol. III, 1944, p. 113; vezi şi vol. V, 1958, p. 424).

[2] G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. II, 1935, p. 5—129 (în special p. 26—40); capitolul a fost reluat şi îmbogăţit în studiul *Cultura lui Eminescu*, în *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, V (1956), 1—2, p. 243—377 (p. 260—272 privesc literatura latină).

[3] Anul 2 (1931), nr. 6, p. 88—91.

www.cimec.ro

Venera însă răspunse: — Armată mă-nfrunţi temerară,
Eu pe cînd te-am învins, ştii cumcă goală eram.

Menţionez că aceste două distihuri împreună cu cel publicat în ediţia Cuza a poeziilor lui Eminescu:

Pînă vei fi fericit număra-vei amici o mulţime,
Cum se vor întuneca vremile singur rămîi

sînt cele dintîi distihuri elegiace cunoscute în literatura noastră».

Cu minime deosebiri [1], textul a fost republicat de Perpessicius în *Poezii postume* [2] şi de G. Călinescu în studiul citat [3]. În notele din vol.V (p. 592), Perpessicius adaugă următoarele:

„În faţa textului *Pallas în Lacedemon*... Eminescu a notat şi textul latin, în redacţia:

Armatam vidit Venerem Lacedemone Pallas
Nunc pugnamus ait, judice vel Paride;
Cui Venus: Armatam, tu me temeraria temnis
Quae, quo te vici, tempore nuda fui.

Este unul din motivele *(Judicium Paridis)* cele mai des reluate în antologiile latine, de către nenumăraţi autori (Morus, Ausonius etc.) şi-n felurite variaţiuni.

În *Poetae latini minores*, ed. Aemilius Baehrens, Lipsiae, 1879-1883, vol. V, 99, aflăm:

VIII. IN VENEREM ARMATAM

Armatam Pallas Venerem Lacedaemone visens
«Vis nunc judicium sic ineamus» ait.
Cui Venus arridens «quid, me, galeata, lacessis?
Vincere quae possum nuda, quid arma gerens?»"

De aici trebuie să reţinem referirea la Ausonius. Bănuiesc că ea provine din Baehrens, care în nota textului citat spune: «VIII =Aus. epigr. 43; cf. Anthol. gr. XVI 174». Dar epigrama din Baehrens nu e a lui Ausonius. Rudolf Peiper [4] arată că ea, împreună cu alte şaptesprezece epigrame, a fost tipărită abia într-a patra ediţie a scrierilor lui Ausonius (de Hieronymus Auantius, Venetiis, 1496); aceste epigrame, ca şi altele care au sporit ediţiile ulterioare, nu sînt autentice, ci confecţionate, poate după originalele greceşti, de învăţaţii italieni din secolul al XV-lea [5].

La urma urmei, e aproape indiferent dacă epigrama lui Baehrens, citată de Perpessicius, este sau nu este a lui Ausonius, cîtă vreme textul pe care Eminescu însuşi a avut grija să-l transcrie alături de traducerea sa e atît de

[1] În afară de punctuaţie şi ortografie, singurele diferenţe sînt: *Lacedemon* şi *Venerea* (cf. vol. V, p. 8).

[2] Vol. IV, 1952, p. 597; apoi în ediţia bibliofilă din 1958, p. 598.

[3] *SCILF*, p. 272, nr. 2, unde se dă pentru prima oară şi textul latin al lui Eminescu.

[4] *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis Opuscula* recensuit Rudolfus Peiper, Lipsiae, Teubner, 1886, p. LXXXV.

[5] Peiper, *l. cit.*: *praeter unum* (= Schenkl) *nemo fuit omnium qui Ausonio operam nauarunt, cui non probauerim ab Ausonio prorsus alienos hos fetus esse;* cf. şi p. 419.

www.cimec.ro

deosebit. Dar *acest* text e într-adevăr al lui Ausonius şi el poate fi găsit în ediţia lui Peiper (p. 336):

Armatam uidit Venerem Lacedaemone Pallas.
«Nunc certemus, ait, iudice uel Paride».
Cui Venus: «Armatam tu me, temeraria, temnis,
Quae, quo te uici tempore, nuda fui?»

În afară de ortografie şi de punctuaţie, textul copiat de Eminescu prezintă o singură diferenţă: *pugnamus* [1] în loc de *certemus* din versul 2.

Nu voi vorbi despre exactitatea traducerii (cu o uşoară abatere în ultimul vers), dar socot că merită să fie subliniat chipul şi fericit şi ingenios în care au fost redate cuvintele *iudice vel Paride* prin *judice Paride-acum.* Aici, *judice* romînesc nu poate fi substantiv [2], ci verb [3].

E indiscutabil deci că epigrama copiată şi tradusă de Eminescu e cea indicată aici, nu cea din Baehrens. Rămîne însă o problemă: Eminescu l-a citit pe Ausonius *direct*, sau a aflat epigrama în vreo culegere sau în vreo revistă, fără numele latin? Părerea mea este că Eminescu a răsfoit şi scrierile lui Ausonius [4]. În felul acesta, hotarele cunoştinţelor lui Eminescu în domeniul literaturii latine sînt mult lărgite.

АВСОНИЙ И ЭМИНЕСКУ

РЕЗЮМЕ

В рукописи 2258, находящейся в Библиотеке Академии РНР, на стр. 165 имеется латинская эпиграмма с румынским переводом Эминеску. Perpessicius, издатель сочиненнй великого поэта, ссылается к латинскому тексту Baehrens, *Poetae Latini minores*, том 5, стр. 99, VIII. Эпиграмма Baehrens, намного отличающаяся от текста рукописи Эминеску, ошибочно приписывается Авсонию (она принадлежит какому то гуманисту XV века). Но латинский текст, который приводит Эминеску, действительно взят из Авсония (за исключением лишь одного слова); он находится в издании Peiper, на стр. 336, LXIIII. Следовательно, можно сделать вывод, что Эминеску знал, возможно, не прямым путем, некоторые работы Авсония.

[1] Oare nu e *pugnemus* în manuscrisul lui Eminescu, aşa cum rezultă din traducere? Peiper nu are nici o variantă la bucata aceasta.

[2] Deşi *Dicţionarul Academiei* citează forma *judece* (substantiv) din traducerea *Eneidei* de Coşbuc.

[3] În sonetul *Iambul* (ed. Perpessicius, vol. IV, p. 356), Eminescu rimează *judec* cu *pudic;* s-ar putea ca în manuscrisul acestui sonet să fie *judic;* lipsa punctului de pe *i* nu e un lucru neobişnuit în grafia de atelier a poetului.

[4] Vorbind despre Ovidiu, G. Călinescu scrie *(SCILF*, p. 270*)*: *Noi credem totuşi că şi pe acesta îl răsfoise din obiceiul pe care îl avea de a lua în şir autorii clasici ai unei literaturi.*

www.cimec.ro

AUSONE ET EMINESCO

RÉSUMÉ

Le manuscrit n° 2258 appartenant aux fonds de la Bibliothèque de l'Académie de la R.P.R. contient à la feuille 165 un épigramme latin accompagné de la version roumaine due à Eminesco. Perpessicius, l'éditeur des *œuvres* du grand poète roumain, renvoie pour le texte latin à Baehrens, *Poetae latini minores*, t. V, p. 99, n° VIII. L'épigramme de l'édition de Baehrens, toute différente du texte manuscrit d'Eminesco, a été fautivement attribuée à Ausone. En réalité, elle doit appartenir à quelque humaniste du XVe siècle.

Le texte latin d'Eminesco a été en effet emprunté à Ausone : à l'exception d'un seul mot, il figure dans l'édition de Peiper, p. 336, n° LXIII. On peut donc en conclure que Eminesco a connu, peut-être indirectement, certains opuscules d'Ausone.

www.cimec.ro

PINDARI CARMINA

Însemnări pe marginea unor ediții

DE

M. NASTA

Din vremea umaniștilor pînă astăzi s-au depus eforturi considerabile pentru stabilirea și interpretarea corectă a textului pindaric. La Roma, în ianuarie 1513 apărea ediția princeps a l d i n ă; un volum compozit care înmănunchează *Epiniciile* lui Pindar, *Imnii* lui Calimah și alte scrieri mai puțin importante. Prima ediție serioasă, dovedind strădania tipografului erudit pentru înțelegerea textului, reprezintă o dată memorabilă în istoria umanismului european: este cea dintîi carte imprimată în întregime cu caractere grecești la Roma [1]. Lucrarea apărută la 13 august 1515 a fost executată de Zacharias Calliergus din inițiativa lui Cornelio Benigno, care suportă cheltuiala tiparului. După acest început, alte două ediții în secolul XVI (Ceporinus, Viena, 1526; Morel, Paris, 1558) și monumentala operă editorială datorată lui Erasmus Schmidt în secolul XVII (Wittenberg, 1616) dovedesc cu prisosință persistența unor preocupări de exegeză pindarică în centrele umanistice din Occident. Cînd trecem în revistă activitatea editorială a învățaților care au difuzat opera lui Pindar pe calea tiparului nu trebuie să uităm însă că partea cea mai importantă a lucrărilor de stabilire a textului și colecționare a poemelor revine celebrilor bibliotecari din Alexandria și, mai tîrziu, după un hiat de cîteva secole, erudiților de la Bizanț. Din secolul al XVI-lea pînă astăzi, editorii europeni se străduiesc să regăsească în noianul tradiției manuscrise vestigiile intervenției lor, coordonatele unei activități care a însuflețit și a dirijat munca migăloasă a copiștilor. Chiar după ce a fost inventat tiparul se menține, în regiunile unde supraviețuia cultura bizantină, o tradiție vie de interpretare orală a textului pindaric, pentru scopuri educative, didactice. Reținem un fenomen semnificativ: Sebastos Kyminitis, învățat bizantin din secolul XVII, tălmăcește învățăceilor săi de la București opere clasice printre care figurează și *Epiniciile* lui Pindar [2]. Un manuscris cu poeme pindarice, însoțite

---

[1] Pentru toate aceste informații, vezi: Irigoin-Guichandut, *Histoire du texte de Pindare*, Paris, 1952, p. 399 și urm.

[2] Irigoin, *op. cit.*, p. 425 și Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romînilor*, t. XIII, București, 1909, p. 12—27; informații suplimentare în N. Bees, Αρχεῖου Πόντου, t. XIII, 1948, p. 211—214. Un alt manuscris pindaric important *Constantinopolitanus Sancti Sepulcri 322* a fost scris la București între 15 iulie și 12 septembrie 1690 (cf. Hurmuzaki, *loc. cit.*).

www.cimec.ro

de parafraza lui Sebastos, scolii şi glose se găseşte la biblioteca Academiei R.P.R. (secţia manuscrise, nr. 546 — cota 225): mărturie a locului pe care-l ocupa în şcolile orientale studiul poeziei pindarice. Aceste rezultate ale strădaniei editoriale şi ermeneutice ne interesează astăzi mai mult din punct de vedere istoric: pentru a constata în ce fel a fost redescoperit treptat un autor ignorat de intelectualitatea europeană.

Abia de prin secolul al XVIII-lea — interpretarea textului pindaric intră în faza unor studii sistematice, de care ţin seamă toate ediţiile noastre ştiinţifice. Trei savanţi, deschizători de drumuri: Christian Gottlieb Heyne, August Boeckh şi Tycho Mommsen au delimitat pentru prima oară în ediţiile lor adevăratele probleme ale ermeneuticii pindarice. Cel dintîi aplică în critica de text principii sobre, puse bazele unui comentariu multilateral menit să acorde poeziei pindarice prestigiul suveran de care se bucura în antichitate. Boeckh va încerca să restabilească înfăţişarea originală a perioadelor ritmice, revizuind colometria bizantină. De la el am păstrat repartiţia textului pe versuri (numerotate pe marginea stîngă a paginii; cifrele din dreapta reprezentînd numărul de « kola » sau membre după ediţia Heyne[1]). În sfîrşit, Tycho Mommsen ne dă prima colaţionare a manuscriselor urmărind filiaţia lor pînă la codicele folosite de copişti pentru multiplicarea celor două variante fundamentale: recenziunea a m b r o z i a n ă (codex cu acelaşi nume *C 22* păstrat la Bibliotheca Ambrosiana din Milano; datează din secolul XIII) şi recenziunea v a t i c a n ă (reprezentată în forma ei cea mai arhaică de *Vaticanus Graecus* 1312 din secolul XII)[2]. După ce a fost desţelenit terenul criticii de text pe baza acestor lucrări, editorii s-au mărginit să amelioreze lecţiunile celor trei predecesori sau, la diferite intervale de timp, să elaboreze comentarii referitoare la chestiuni de gramatică şi metrică, note istorice şi arheologice etc. Dissen şi Schneidewin continuă opera lui Boeckh, Theodor Bergk (Leipzig, 1886), Moritz Schmidt (Jena, 1869) şi Wilhelm Christ (Leipzig, 1869 şi 1896) aduc unele contribuţii originale reflectînd mai ales progresul cercetărilor de istorie literară şi metrică[3].

---

[1] Prima ediţie a lui Heyne a apărut la Göttingen în 1773 în 2 volume; ed. a III-a, Leipzig, 1817, în 3 volume. *Fragmenta* se găsesc în vol. al III-lea întregite cu *Dissertationes pindaricae* ale lui Gottfried Hermann (conţinînd prima teorie coerentă despre ritmica odelor — *De mensura rythmica* şi *De metris Pindari* —, o dare de seamă a particularităţilor dialectale — *De dialecto Pindari* şi nepreţuitele *Notae ad Pindarum*). Partea a 2-a din acest volum cuprinde indici întocmiţi de Raphael Fiorillo, bibliotecar. Indicele cuvintelor şi al locuţiunilor nu a fost înlocuit pînă astăzi, dovedindu-se mai selectiv şi mai practic decît lexiconul pindaric al lui Rumpel. Iată indicaţia completă pentru Boeckh, ediţia însoţită de un comentariu amplu: *Pindari opera quae supersunt. . .* recensuit Aug. Boeckh, Lipsiae, apud J.A.G. Wengel, 1811 — 1821 (2 tomuri în 3 volume).

[2] Cf. Pindari carmina *ad fidem optimorum codicum recensuit, integram scripturae diversitatem subiecit, annotationem criticam addidit Car. Joh. Tycho Mommsen, Berolini apud Weidmannos 1864.* Ediţia *minor* apare la acelaşi editor în 1866. La fel de importante sînt ediţiile lui Mommsen din scolii *(Scholia Germani in Pindari Olympia*, Kiel, 1861; *Sch. Thomanno-Tricliniana in Pindari Pythia*, Frankfurt am Main, 1867; *Sch. recentiora in Pindari Nemea et Isthmia*, ibidem, 1865).

[3] Ediţia *Dissen* a apărut la Erfurth în 1830, cu un comentariu. Schneidewin publică ediţia sa la Gotha în 1843, apoi la Leipzig în 1862 (2 volume cu note critice; editorii vor abandona treptat comentariul istorico-literar şi de metrică în favoarea criticii de text). Bergk completează cu poemele lui Pindar ediţia sa magistrală *Lyrici graeci* (Pindar apare în vol. I la Leipzig, Teubner, ed. I 1842; a II-a 1853; a III-a 1866; a IV-a 1878). Ediţia Christ, la aceeaşi editură, se deosebeşte prin tratarea problemelor de metrică în spiritul doctrinei lui Hermann şi a lui Rudolph Westphal, teorii dezvoltate mai departe de Christ în metrica sa. Am indicat pentru lucrarea sa datele de 1869, prima ediţie şi 1896, ultima, cu comentariu bogat; între timp *editio minor* din 1869 a cunoscut numeroase reeditări.

www.cimec.ro

Dar, după Tycho Mommsen, cea mai strălucită carieră în studiile pindarice a făcut-o Otto Schroeder, savant multilateral şi cutezător, care a păşit pe urmele predecesorului său hotărît să găsească arhetipul variantelor existente şi vestigiile principalelor alterări pe care le-a suferit textul original, corectat arbitrar în manuscrisele noastre. Roadele cercetărilor sale de o viaţă întreagă au fost date la iveală într-o serie de ediţii apărute la editura Teubner pînă în pragul celui de-al doilea război mondial. *Editio maior* apare prima dată în 1900, ca o refacere a tomului I din Lyrici Graeci a lui Th. Bergk (ediţia a 5-a), apoi în 1923 (ediţia a 6-a). *Editio minor* din 1908 reeditată succesiv în 1913 şi 1930 va fi reprodusă fotomecanic în 1940. Din 1923, dată a ultimei ediţii savante, Schroeder nu a mai adus transformări notabile operei sle. El publicase, laolaltă cu textul odelor, cea mai completă colecţie de fragmente provenite din citatele autorilor antici şi o seamă de fragmente papirologice descifrate pînă în 1930. Totodată teoriile sale metrice deschiseseră perspectivele unui studiu nuanţat al unităţilor ritmice care dau aspectul lor caracteristic diferitelor tipuri de versificaţie întrebuinţate în poemele pindarice.

La o vîrstă înaintată, savantul încredinţează lui Bruno Snell misiunea de a reface ediţia «*maior*». Proiectul schiţat prin 1934, cîtăva vreme înaintea morţii sale, va cere o perioadă destul de îndelungată pentru a fi realizat [1]. Lucrarea trebuia completată cu mărturiile din autorii antici care se referă la versurile lui Pindar şi ţinută la curent cu ultimele descoperiri papirologice. Abia în 1943 ediţia Snell a fost încredinţată tiparului. Atunci survine incendiul casei Teubner, care a distrus toate exemplarele înainte de a fi puse în comerţ. În 1950, după reorganizarea editurii sub auspiciile Academiei de Ştiinţe din Republica Democrată Germană, apare volumul cules din matriţele ediţiei pregătite în 1943. *Pindari Carmina cum fragmentis* — ed. I Snell — epuizat foarte repede cunoaşte o retipărire anastatică în 1953.

Ediţia a II-a este considerată cea din 1955. În sfîrşit, peste patru ani, apare ediţia a III-a (1959 — Pars prior — *Epinicia*; apariţia părţii a 2-a — *Fragmenta* — din aceeaşi ediţie este amînată pentru a include specimene papirologice noi, după ce le va fi publicat Lobel în *Papyri Oxyrhynchienses* [2]. Ca fenomen editorial, această succesiune de volume la intervale destul de scurte contrastează cu situaţia din perioada 1923—1943 cînd, pe plan internaţional, nu se putea semnala nici o reeditare de anvergura ediţiilor savante ale lui Otto Schroeder (chiar acesta din urmă pentru a ţine la curent fragmentele cu ultimele descoperiri din papiri amplifică ediţia minor din 1930 fără să mai poată revizui întreaga sa operă).

---

[1] Cf. prefaţa la Snell ed. I: «*ante hoc tria lustra cum Otto Schroeder senex editionem Pindari minorem mihi denuo instaurandam traderet, paucissima mihi in textu epinicorum post editorem linguae atque artis poetae Thebani tam peritum mutanda esse non ignorabam*». Otto Schroeder s-a născut la Halenbeck în 1851. A fost profesor gimnazial, apoi director la un gimnaziu din Berlin — Charlottenburg. Deşi nu a făcut carieră universitară, s-a bucurat de celebritate în urma cercetărilor sale de versificaţie greacă şi ca editor al lui Pindar. Schroeder a căutat să identifice trăsăturile comune versificaţiei lirice din folclorul unor popoare indoeuropeene; în ultimă instanţă comparaţia trebuia să legitimeze teoria lui Wilamowitz despre factura iambo-trohaică sau populară, coriambică, a metrelor logaedice din poezia monodică greacă (prototipul aşa numitelor «*Singverse*»). Concluziile numeroaselor sale studii în această direcţie au fost publicate în *Nomenclator metricus*, Heidelberg, 1929 şi în *Grundriß der griechischen Versgeschichte*. Aplicarea lor la analiza metrelor pindarice constituie, probabil, partea cea mai contestabilă a operei sale (ca şi majoritatea raporturilor stabilite între «Singverse» şi monodia greacă). Totuşi, comentariile schroederiene sînt atît de ingenioase încît merită să le avem în vedere chiar dacă ar fi să combatem doctrina care stă la baza lor. Bruno Snell apreciază că opera editorială a lui Schroeder trebuia ameliorată din trei puncte de vedere: *in papyris diligentius pervestigandis, in metris opinione minus praeiudicata explicandis, in apparatu critico secundum rationes severiores instaurando.*

[2] Cf. Snell, prefaţa la ediţia a III-a.

www.cimec.ro

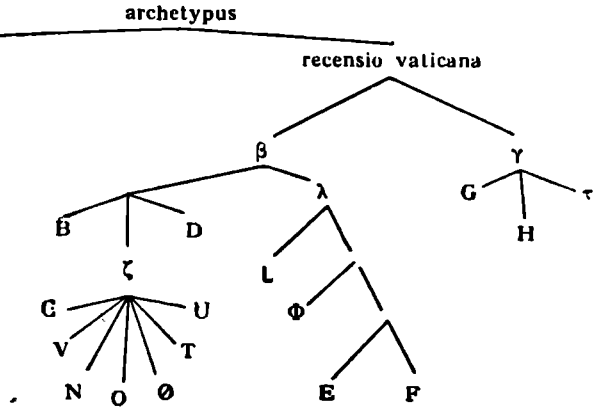
Volumele apărute în preajma primului război mondial beneficiază de recolta bogată a ediţiei schroederiene. Amintim un *Pindar* îngrijit de Sir John Sandys în Loeb Classical Library (Londra, 1915, 1919²; text adnotat însoţit de o traducere engleză care, din multe puncte de vedere, datorită adaptării inteligente, îndeplineşte oficiile unui comentar). Se remarcă, de asemeni, prin aparatul critic simplificat, traducerea fluidă şi notele instructive, ediţia Aimé Puech (colecţia Guillaume Budé, Paris, 1921—1923); revăzută în 1949—1952, rămîne singura lucrare modernă care a pus la îndemîna cititorului un comentariu literar, istoric şi filologic absolut necesar pentru a face mai accesibilă frumuseţea textului pindaric.

După 1945, înviorarea activităţii editoriale are loc sub semnul unei revizuiri integrale a tradiţiei manuscrise şi papirologice, profitînd de pe urma celor mai moderne mijloace de investigaţie. Rezultatele cercetărilor întreprinse de filologul polonez Alexandr Turyn pentru a stabili raporturile dintre codexuri au servit la întocmirea ediţiei savante apărute sub egida Academiei Polone de Ştiinţe: *Pindari carmina cum fragmentis*, Cracoviae, 1948. Lucrarea va fi retipărită fără transformări la Oxford în 1952 şi reeditată tot acolo în acelaşi an (ed. a II-a). Textul este precedat de *Prolegomena* tratînd despre filiaţia şi valoarea manuscriselor, cu o descriere sumară a celor mai reprezentative codice. Urmează odele, *Epinicia*, aşezate în ordinea lor tradiţională. Ca în ediţia Schroeder, resturile poemului care s-au găsit în codex Laurentianus după *Istmica* a VIII-a figurează printre fragmente (fr. 1). În cadrul acestei secţiuni, fragmentele au fost clasate pe genuri cum se procedează de obicei. Numerotarea este diferită faţă de ediţia Teubner, deoarece au sporit mărturiile care citează sau fac aluzie la versurile autentice (fragmentele ἐξ ἀδήλων εἰδῶν sînt numerotate la Turyn 145—331, la Schroeder 140—328). Primesc numere speciale piesele înserate de Schroeder în *Appendix* (cifra de acolo arăta de obicei cum se completează reciproc diferite fragmente. Cf. ediţia maior din 1923 p. 528 şi urm., numerele 52 a, 52 b, 52 c sau la p. 535 un fragment fără număr). Ca model de reconstituire a textului mutilat se impun atenţiei noastre o serie de specimene cu propuneri de întregire verosimile. Am reţinut, printre altele, completarea fr. 222 (papyrus Oxyrhynchius 408; păstrat actualmente la universitatea Yale). Viersul flautului şi armonia unor melodii sonore fascinează simţurile poetului la fel cum au stîrnit delfinul pe o mare liniştită.

Adesea, dacă am întrezărit prin urzeala destrămată a fragmentelor similitudini cu pasaje din textul odelor păstrate integral, ne completăm cunoştinţele despre anumite locuri comune ale poeziei pindarice. Turyn strecoară asemenea indicaţii printre numeroasele trimiteri sau citate din ceilalţi autori antici *(testimonia)*. Lipseşte însă un repertoriu al cuvintelor-cheie, o înlesnire ca să recunoaştem motive stilistice, termenii unor personificări, epitete caracteristice etc. În afară de un tabel cu numerotarea fragmentelor comparată cu cifrele din ediţia Schroeder, volumul nu cuprinde nici un fel de *indici*. În schimb pentru fiecare odă sau fragment, deasupra aparatului critic, la jumătatea paginii, găsim trimiterile la *testimonia*; Turyn ne oferă o documentaţie completă care nu exista la predecesorii săi. Dacă vrem să ne lămurim, de exemplu, asupra interpretării pe care o dădeau anticii expresiei ἄριστον μὲν ὕδωρ *(Ol.*, I, 1; *Ol.*, III, 44) şi simbolurilor apă-foc din poezia pindarică, avem la dispoziţie o gamă impresionantă de trimiteri la izvoarele antice (Plutarh, Lucian, Marius Sacerdos, Clement din Alexandria, Aristotel, Platon, Temistius, scolii homerice şi hesiodice etc.). Aparatul critic excelează de asemeni prin concizlune şi prin alegerea judicioasă a variantelor celor mai reprezentative din tradiţia manuscrisă. Lecţiunile propuse de editorii moderni sînt citate destul de rar. În general, textul stabilit reprezintă media lecţiunilor din cele mai bune manuscrise. Intervenţiile editorului se mărginesc să elimine anumite forme insolite (vom reveni mai departe asupra unor particularităţi din textul lui Turyn). Deasupra notelor critice se găseşte un grup de sigle care ne

www.cimec.ro

arată ce manuscrise ne-au conservat oda întreagă sau versuri din poemul respectiv. Savantul polonez a reuşit să meargă mai departe decît predecesorii săi Tycho Mommsen şi Otto Schroeder, identificînd precis pasajele care dovedesc existenţa unui arhetip comun pentru cele două recenziuni *ambrosiana* (codex izolat) şi *vaticana* (codex cu o descendenţă bogată) şi arătînd că o serie de caracteristici ale recenziunii vaticane pot fi atribuite unor codice bizantine pierdute astăzi. Aceste trepte intermediare sînt considerate un fel de numitori comuni pentru diferitele familii de manuscrise din aşa-numita *recenziune vaticană* [1]. O schemă sumară din *Prolegomena* (p. VI) ne înfăţişează concret « arborele genealogic » al manuscriselor.

Literele greceşti desemnează codicele care s-au pierdut astăzi dar pot fi reconstituite pe baza trăsăturilor comune pentru manuscrisele din aceeaşi familie. Irigoin-Guichandut [2] a precizat unele filiaţii indicate cam vag la Turyn. A = *codex ambrosianus C 22* (vezi mai sus p. 378); β notează o familie de manuscrise denumită *Vaticano-laurenţiană*, reprezentată în ediţia Turyn prin manuscrisele BDL şi EF; în cadrul acestei familii λ notează prototipul unei recenziuni prescurtate cu lacune şi mutilări; γ = *recensio gottingensis* reprezentată prin manuscrisele G şi H (primul se păstrează la Gottingen) şi printr-un codex a cărui existenţă se deduce din mărturia altor manuscrise [3]. B = *codex vaticanus graecus 1312* iar D = *laurentianus 32*, manuscrise care ne-au păstrat textul cel mai complet al odelor. ζ reprezintă « *numitorul comun* » al unor manuscrise care derivă dintr-o ediţie deteriorată a lui Maxim Planudes.

Cunoscînd descendenţa arhetipului pindaric ne dăm seama cîtă autenticitate trebuie să acordăm unei lecţiuni în comparaţie cu cealaltă. Pe de altă parte, ritmurile — dicţiunea lirică a poemelor — reprezintă un auxiliar tot atît de preţios pentru înţelegerea şi stabilirea textului [4]. Înaintea fiecărui poem, editorul ne propune schema versurilor din prima triadă

[1] Irigoin-Guichandut, *op. cit.*, le numeşte *prototipuri*, derivate direct din *arhetipul* alexandrin, copiate şi difuzate la începutul evului-mediu (vezi cap. XII intitulat *Le XI-e et le XII-e siècles*).

[2] Cf. *op. cit.* capitolul citat şi următoarele.

[3] Cf. *op. cit.*, p. 165: *Un descendant du Thessalonicensis: le manuscrit* τ (o înrudire obscură din tabloul lui Turyn clarificată de Irigoin).

[4] Dacă acelaşi membru din două triade diferite nu prezintă aceeaşi înlănţuire de cantităţi, trebuie verificat textul pentru a detecta unele greşeli sau, în cadrul particularităţilor pindarice, se caută «libertăţi» similare din schema celorlalte poeme. Două contribuţii recente: A.M. Dale, *The metrical units of Greek lyric verse*, Cambridge, 1948 şi H. Hoehl, *Responsionsfreiheiten bei Pindar — Dissertation*, Köln, 1950, caută să clarifice problemele de prozodie şi metrică pe care le pune textul pindaric.

www.cimec.ro

(valabilă pentru toate celelalte). Pe marginea schemei sînt trecute prescurtările termenilor latini care desemnează « metrele » versului respectiv. Turyn adoptă de obicei sistemul inaugurat de Schroeder la editarea corurilor de tragedie. O serie de termeni se referă la tipurile metrice create de filologii moderni ca niște cazuri particulare ale « genurilor » mai cunoscute.

Într-o singură schemă — *Olimpica I* — se întîlnesc « *do. reiz.* » = *dochmium reizianum;* « *tel.* ». = *Tellesileum;* « *Maecen.* » = *maecenateum* etc., fără să mai vorbim de intercalarea celorlalte metre « convenționale » *(m. glyconicum, pherecrateum, iambicum, trochaicum).* Deoarece nu găsește nicăieri în cuprinsul volumului explicația codului metric, cititorul e nevoit să recurgă la *Nomenclator metricus* al lui Schroeder sau la altă lucrare savantă de specialitate. Chiar dacă ne familiarizăm cu această distribuire a cantităților, accentuarea unor ansambluri atît de variate produce serioase dificultăți. Pentru o singură compoziție la fiecare două versuri se schimbă « orientarea » accentelor. În *Olimpica I* pentru 19 versuri — strofă sau antistrofă și epodă — apar 11 metre diferite ! Mai firească ne apare scandarea după schemele propuse de Bruno Snell în edițiile sale. Editorul german a stabilit *genul* fundamental din care fac parte metrii perioadei respective *(dactylo-epitriti, metra ex iambis orta, aeolica* etc.). Ritmurile ne apar astfel ca un fel de variații pe o temă dată (« melodia » strofei respective) [1].

În rest, o serie din observațiile care se pot face pe marginea lucrării lui Turyn sînt valabile pentru ediția Snell. Tocmai de aceea am intercalat o descriere sumară a operei savantului polonez. Rămîne să dăm unele indicații despre conținutul ultimelor două ediții Teubner menționate mai sus (din 1955 și 1959.) Tabelele așezate la Snell după textul latin al prefețelor prezintă aceeași filiație a manuscriselor stabilită de Turyn. După *Codices pindarici* și *Conspectus codicum* a fost adăugat un inventar al papirilor care ne păstrează versuri din ode și alte fragmente: *Papyri pindaricae* (pentru ediția a III-a din 1959 — Pars prior — găsim numai papyri cu versuri din odele păstrate în manuscrise; în partea a II-a vom afla papyri cu fragmente din poemele pierdute). Editorul a suprimat comentariul bogat care figurează la Schroeder sub titlul « *Prolegomena* » (completat cu observațiile din *Appendix*). Prima secțiune din comentariul schroederian, *De libris manuscriptis,* este depășită astăzi și se pot consulta cu mai mult folos lucrările consacrate problemei în ultimii treizeci de ani. Resimțim însă lipsa unui compendiu al particularităților gramaticale (cf. *Prolegomena Schr. II,* «*Observatiunculae grammaticae*»). La fel de utile erau indicațiile, abandonate la Snell, cu privire la jocurile helenice sau datele despre viața și cariera poetului care pot fi urmărite prin raportarea poemelor la cronologia olimpiadelor (cf. *Prolegomena Schr. III, De fastis panhellenicis, V, Fasti pindarici).* După textul odelor și al fragmentelor, primele două ediții Snell (1950—1953 și 1955) cuprind: un *Metrorum conspectus, Index nominum propriorum Pindari* (alcătuit prima dată de Wilhelm Christ, ținut la curent cu numele din fragmente), *Index verborum* și un *Specimen indicis auctorum,* repertoriu inestimabil care ne dă lista tuturor autorilor care citează pasaje sau cuvinte pindarice (de obicei în asemenea indici autori ca *Hesychius, Stobaeus* sau *Philodem* erau foarte slab reprezentați). *Index verborum* nu cuprinde decît cuvintele din fragmente care nu figurează în *Lexicon Pindaricum* al lui Rumpel din 1883. Și aici se aplică observația noastră de mai sus: nu avem încă un repertoriu succint al particularităților prindarice *(loci difficiles, loci communes* etc.). Foarte îngrijit au fost lucrate colometria și schemele metrice. La nici un alt editor nu găsim notații atît de precise pentru silabele care fac poziție înainte de *muta cum liquida* (frecvența lor e foarte mare; de ex. *Ol.,* IV, v. 3.,

[1] Vom indica mai departe categoriile stabilite de la Snell pentru a cuprinde varietățile ritmicii pindarice. Doctrina editorului relese de asemeni din lucrarea sa *Griechische Metrik,* Vandenhoek — Ruprecht, Göttigen, 1957.

www.cimec.ro

ἀεθ|λων, v. 5 γ|λυκεῖαν, v. 6. Κ|ρόνου παῖ, v. 7 ὀβ|ρ(μου etc.), pentru aşa-numitele « Responsionsfreiheiten » (de ex. *Nem.* IV, schema la v. 8: $- \overset{14.36}{\smile} \frac{7}{\smile\smile} - \smile\smile -$; cifrele şi cantităţile suprapuse ne arată exact unde substituim cantităţile predominante în restul triadelor) pentru « *synalephae* » (semne diacritice sub silabele respective ἐπῄετανον, ἄεθλον). *Conspectus metrorum* trece în revistă absolut toate tipurile de metre arătînd cum se grupează pe genuri [1]. A fost abandonat termenul vag de *metre logaedice*. O parte din ritmurile acestui gen primesc denumirea de *metra aeolica*, combinaţii care grupează tipurile logaedice convenţionale *(gliconic, ferecrateu, aristofanian)* şi forme « lărgite » ale acestor prototipuri: $- \smile - + - \smile\smile - \smile -$ *(cretic + glic.)*, $-\ \smile\smile - \smile - + - \smile -$ *(glic. + cretic)*. Tot aici se includ amestecuri de prototipuri logaedice şi dactili sau grupul dimetrelor horiambice ale lui Wilamowitz care nu sînt decît secvenţe logaedice cu schimbări frecvente de accentuare: $\smile \acute{-} - \acute{-}\acute{-}\smile\smile \grave{-} \acute{-} \smile\smile \grave{-} \acute{-} - \smile \ldots$ Analiza dactilo-epitriţilor ne dovedeşte, o dată mai mult, că acest gen nu cuprinde combinaţii arbitrare de spondei, dactili şi trohei; predomină şi aici stereotipuri, un fel de melodii cu variaţii fermecătoare (cf. analizele de la p. 306 şi urm.). În *Conspectus* cercetătorul poeziei pindarice urmăreşte cronologic cum apar aceste ritmuri în diverse perioade ale creaţiei poetului. Un paragraf special *Ad prosodiam* conţine propunerile editorului în problema delicată a lungirilor prin poziţie ($\smile$ + Fρ, $\smile$ + ρρ, $\smile$ + ν etc.).

Cîteva observaţii în legătură cu problema stabilirii textului. Dialectul pindaric nu mai poate fi reconstituit în forma lui originară din cauza intervenţiei copiştilor. Primele modificări au apărut probabil în ediţiile locale. Un citat pindaric din *Aristofan* ne arată în ce fel a fost înlocuită forma ἐπώνυμε din *fr. 105 Snell* prin adjectivul ὁμώνυμε. Pierre Chantraine arată că formularea ἱερῶν ἐπώνυμε « cel care porţi numele slujbelor sfinte » nu era clară pentru atenieni deoarece adjectivul ἐπώνυμος comporta o semnificaţie tehnică în Atica «cel care dă numele unui trib» [2]. Copiştii au înlocuit aşadar epitetul prin echivalentul său ὁμώνυμος « cu acelaşi nume ». S-au operat probabil numeroase alte substituţii de acest fel, în urma cărora dispăreau formele neinteligibile pentru vorbitorii altor dialecte. Deşi mai slab reprezentată *evidenţa externă* (citate pindarice din scolii sau din alte izvoare antice) ne vine cîteodată în ajutor. Printre cele mai vechi documente pindarice, *papirii* nu merg deocamdată dincolo de veacul al II-lea din era noastră [3]. Pînă atunci au circulat numeroase copii executate cu prilejul « reprezentaţiilor corale » sau pentru personalităţile care comandau poemele respective, pentru oraşele sau sanctuarele preamărite. Circulau de asemeni exemplare cu poeme de acelaşi gen (ditirambi, peane, threnoi etc.). Abia prin secolul II î.e.n., sub

---

[1] Snell recunoaşte trei tipuri de metre inventariate în paragrafele din *Conspectus:*
A. *Dactylo-epitriti* (12 varietăţi; combinaţii de epitriţi dactili, anapeşti etc.).
B. *Metra ex iambis orta.*
C. *Aeolica* — În această categorie predomină metrele cunoscute de noi ca logaedice. În unele cazuri Pindar va îmbina dactilo-epitriţi cu metre eolice *«tragoediam Atticam secutus».*

[2] Cf. Irigoin, *op. cit.*, p. 15, nota 1 şi Wilamowitz-Moellendorf, *Pindaros*, p. 294. Varianta ἐπώνυμε se găseşte într-o scolie la Aristofan, *Păsările* v. 296 şi în altă scolie la Pindar, *Pyth.* II 127 (cf. ediţia Drachmann, *Scholia vetera in Pindari carmina* v. II, Teubner, 1910). Alte două izvoare care ne dau fragmentul — Strabon, VI, 23 şi scolia la Pindar *Nem.*, VII, 1 (Drachmann v. III, p. 116) atestează varianta ὁμώνυμε din parodia lui Aristofan, *Norii* vv. 926—930.

[3] Pentru situaţia textelor pindarice din papiri (atît a celor publicate cît şi a celor încă nedescifrate) se dau informaţii ample în M. F. Galiano, *Los papiros pindáricos* în *Emerita*, t. XVI (1948), p. 165—200 şi Roger Pack, *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*, Ann Arbor, 1952.

www.cimec.ro

îndrumarea lui *Aristofan din Bizanț*, au fost culese toate exemplarele care se mai găseau în vremea aceea. Poemele grupate pe cărți și numerotate, transcrise cu aceeași ortografie și emendate, alcătuiau « volumele » unei ediții complete, *arhetipul* tradiției manuscrise care ne-a transmis pînă astăzi versurile poetului. Mai departe, pînă la sfîrșitul epocii bizantine, s-au copiat în special *odele triumfale;* manuscrisele celorlalte poeme, neglijate, s-au deteriorat mereu pînă la completa lor dispariție din biblioteci. La capătul acestui periplu nu se mai pune problema să regăsim înfățișarea veritabilă a textului pindaric. Pe lîngă modificările deliberate pe care le-au introdus copiștii, « bibliotecarii » și gramaticii, abundă erorile datorate transpunerii alfabetului (« *metagramatismul* » pe vremea arhontelui Euclide, 403—402 î.e.n. și mai tîrziu transcrierea în cursive). În sfîrșit, la fel de frecvente sînt greșelile de neatenție sau grafiile unor copiști care n-au înțeles textul. Pe de altă parte, e bine să ținem seamă de anumite considerente lingvistice care justifică varietatea surprinzătoare de forme din limba poetului. Lirismul coral întrebuințează un idiom artistic; coloratura dorică nu oglindește situația reală din limba vorbită, rămîne de obicei la latitudinea artistului. Artiștii care au introdus la Sparta acest gen literar — *Terpandru, Tyrtaios, Alcman* — erau străini, veniți din alte regiuni ale lumii grecești; ei nu și-au asimilat niciodată dialectul laconic vorbit de popor. Pentru a se face înțeleși adaptau în primul rînd pronunțarea lor la fonetismul dorian, presărau versuri de factură homerică cu vocabule împrumutate unui fond restrîns al dialectului doric: expresii cvasi-sacerdotale din terminologia riturilor și a procesiunilor festive. Prin secolele VI—V poemele corale și arta executării lor se răspîndise în Atica și în celelalte regiuni ale Heladei, devenind accesibile unor comunități dialectale diferite care pricepeau destul de repede idiomul doric artificial. Ionieni de origine, poeții *Simmonides* și *Bacchylides* au ilustrat lirismul coral folosind un limbaj mai apropiat de graiul din insula lor de baștină. Dar și aceste particularități nu produceau dificultăți unui public care se familiarizase cu ioniana compozită a poemelor homerice. La Pindar întîlnim o situație similară. Practica poeziei orale l-a obișnuit cu formule din poezia homerică: strunind coardele citarei a deprins accente suave ale graiului din Lesbos. Cu greu deosebim unde transpare dialectul beoțian reprezentat în poezia lirică de rivala poetului, Corina. Tot un limbaj artistic, eoliana poeziei monodice, se impune pretutindeni în textul odelor acolo unde nu predomină formele doriene sau homerice. Nu se acordă destulă importanță elementelor de vocabular pindaric preluate direct din terminologia datinilor. Expresii care nu se mai întîlnesc în poezia monodică eoliană, Pindar le-a împrumutat unor producțiuni din literatura orală inspirate din cultul eroilor, sursă de inspirație comună corurilor de tragedie (trebuie studiat de altfel în adîncime paralelismul revelator dintre poemele pindarice și corul tragic). Iată cîteva exemple din acest fond: αἱμακουρία « jertfă pentru a sătura duhurile morților », Ἀλαλά, zeiță, personificarea strigătului de luptă, θόρυβος personificare similară [1], λαγέτας, « conducător », anumite sensuri date cuvîntului ἄλσος, epitetele ἐρασίμολπος, ἐρασιπλόκαμος; la acestea se adaugă termenii în legătură cu simbolistica luminii, a focului, a sanctuarelor etc. [2].

[1] Pentru personificarea lui θόρυβος care se poate deduce din sch. 1 la *Pyth.*, VIII (Drachmann) vezi nota lui D.S. Robertson, *An unnoticed Pindaric fragment* în *Clas. Rev.*, v. IX, nr. 1, 1959. Importanța personificărilor pentru miturile pindarice este foarte bine scoasă în evidență la J. Duchemin, *Pindare, poète et prophète*, Paris, 1955. De vreme ce poetul nostru și-a asimilat un corp de doctrine în legătură cu anumite ritualuri — cultul eroilor, rituri gentilice, mistere etc. — este firesc să ne așteptăm la persistența unor elemente formale din substratul moștenit în poemele sale. Epopeile homerice constituie un precedent ilustru al acestei deprinderi; o dată cu formule consacrate (pentru introducerea unui discurs, adresare, rugă etc.,) se preiau cele mai disparate trăsături de limbaj (dialectale sau arhaice).

[2] Vezi în legătură cu aceste simboluri analiza termenilor în J. Duchemin, *op. cit.* și G. Norwood, *Pindar*, Berkeley, 1945.

www.cimec.ro

În prefața ediției Teubner, Bruno Snell se arată mai sceptic decît Schroeder în privința recuperării formelor pindarice; cu toate acestea textul său dă adesea precădere unor forme dialectale. Au fost restabilite o serie de infinitive cu desinența -εν: *Ol.*, I, v. 3 γαρύεν; *Ol.*, III, 25 πορεύεν; *Pyth.*, IV, 56, ἀγαγέν; *Pyth.*, IV, 116 τράφεν; *Pean*, IX, 36 συνάγεν; *Nem.*, VI, 380 φλέγεν. Credem că se poate merge și mai departe în această direcție. Deși statisticile din fragmente nu sînt totdeauna concludente, în textul deteriorat al Peanului VI (Snell, fr. 52 f; pentru primele 30 de versuri lecțiunile manuscriselor au fost coroborate cu un papirus), unde corecturile bizantinilor n-au uniformizat gramatica, față de un singur specimen cu desinența « normală » (v. 54 πιθεῖν), găsim de patru ori desinența -εν (v. 54 εὑρέμεν, 94 ἀναλύεν, 116 ἵξεμεν, 149 -εμεν, desinența unui cuvînt trunchiat). Turyn, pe urmele lui Christ, a eliminat o serie de trăsături dialectale, generalizînd pretutindeni în textul odelor desinența -ειν. La Snell, variantele cu forme rare sînt restabilite fără ezitare: *Ol.*, 1,64 θέν νιν, *Ol.*, II, 38 μόριμος, 52 δυσφρονᾶν, *Ol.*, VII, 39 φαυσίμβροτος. Turyn, mai sceptic, admite pe μόριμος, dar corectează *Ol.*, 1,64 în θῆκαν νιν, *Ol.*, II, 38 ἀφροσύναν, *Ol.*, VII, 39 φαεσίμβροτος. Dacă avem în vedere situația specială a dialectului pindaric vom da dreptate considerentelor care l-au călăuzit pe Snell. Nu are nici un rost să îndepărtăm formele dificile din text, o dată ce admitem frecvența unor trăsături strident dialectale: eolismele φέροισα, Μοῖσα, καταβαίς (*Nem.*, VI, 55), declinarea dorianā nom., ac. pl. πολίς (*Pyth.*, IV, 56 a), formele beoțiene cu *psilosis* (ἄμμε), adverbele μίγα și πέδα (= μετά), desinențe de aorist pasiv pers. III pl. -θεν (*Pyth.*, IV, 69 φυτεύθεν) etc. Ultima ediție Teubner a *Odelor* ne-ar satisface pe deplin dacă am găsi la fiecare poem o justificare mai amplă a lecțiunilor alese. Ce-i drept, oferindu-ne prin *delectus lectionum* oglinda fidelă a manuscriselor, Bruno Snell și Alexander Turyn au înțeles să dezbare subsolul de un balast care făcea dificilă consultarea ediției Schroeder. Scolii ortografice și greșeli de transcriere au dispărut din aparatul critic în favoarea unor citații mai ample din ameliorările propuse de marii predecesori bizantini: Triclinius, Moshopulos, Thomas Magister. Aparatul este ținut la curent cu sugestiile filologiei moderne (Bergk, Wilamowitz, Wackernagel, Paul Maas, Zuntz, Page, Lobel și alții; găsim chiar trimiterea exactă pentru articole sau lucrări de referință cu propunerile respective). Totuși este indispensabil adeseori să consultăm ediția Schroeder deoarece patriarhul studiilor pindarice a fost mai generos în dispensarea unor notații care insistă asupra particularităților. Aparatul său ne dă traducerea latină sau germană a locului dificil, polemizează cu ceilalți editori, se prevalează de mărturia scoliaștilor sau critică inconsistența unei glose. Alegem pentru exemplificarea un pasaj din subsolul ediției *maior*, 1922 — lămurirea unui cuvînt din *Pythica a IV-a* — v. 98: καὶ τὶς ἀνθρώπων σε χαμαιγενέων πολιᾶς ἐξανῆκεν γαστρός; Nota la πολιᾶς: « σκοτίας *Hartung*, κοιλᾶς *Röhl. Jahrb. Class. Phil. 115, 850*, ποτὲ Fᾶς *Herwerden Pindd 15*, ποτνίας *Jurenka;* πολιᾶς λέγει τῆς τιμίας παρὰ τὸ τοὺ γήρως *schol, quod neque in puerperas cadit neque in huius loci rationem; nam acerbissimis Pelias contumeliis animi conscientiam sedare aut occultare conatur: welche Veltel hat dich zur Welt gebracht* ». La Bruno Snell și la Turyn pentru aceleași cuvînt nu se dă nici o notă deși lecțiunea manuscriselor pare destul de inacceptabilă la prima vedere (« pîntece cărunt »).

În general Snell previne cititorul ori de cîte ori textul corupt nu îngăduie să desprindem sensul cuvintelor (asemenea pasaje au fost așezate între două cruci). Mai rămîn însă cîteva pasaje dificile unde au fost neglijate, pare-se, raporturile gramaticale. Chiar atunci cînd am dedus imediat sensul cu ajutorul contextului, nu ne

www.cimec.ro

putem acomoda cu sintaxa incoerentă. Citäm din *Olimpica I* vv. 28 şi urm., textul stabilit de Snell:

ἦ θαύματα πολλά, καὶ, πού τι καὶ βροτῶν
φάτις ὑπὲρ τὸν ἀλαθῆ λόγον
δεδαιδαλμένοι ψεύδεσι ποικίλοις
ἐξαπατῶντι μῦθοι.

În primul rînd produce dificultăţi punctuaţia adoptată. Notele critice nu consemnează alte propuneri de punctuaţie (care sînt citate de obicei, acolo unde pot arunca o lumină pentru soluţionarea dificultăţilor). Pare mai raţională despărţirea propoziţiunilor în ediţia Puech: *semi-colon* după λόγον. Chiar aşa elipsa verbului admisibilă în propoziţia întîi — ἦ θαύματα πολλά — nu e de loc firească după ἀλαθῆ λόγον. Dacă menţinem punctuaţia lui Snell fraza devine inteligibilă numai prin încetăţenirea în text a corecturii propuse de scoliaşti: φάτιν ὑπὲρ . . . Ca să ne facem înţeleşi iată o traducere a întregului pasaj (cu φάτιν considerat *acusativus relationis*): « multe minuni /mai sînt pe lumea aceasta/ şi, *în ceea ce priveşte spusele muritorilor*, basmele împestriţate cu minciuni merg dincolo de adevăr. » Căpătăm acelaşi sens dacă φάτις este considerat o formă dialectală de acuzativ plural. Schroeder, mai explicit în comentariul său, traduce φάτῑς cu nominativul (plural?). Credem că păstrarea unor atari forme implică o lungire a silabei φάτῑς (cf. nom. ac. plural πόλῑς) deci, din punct de vedere al versului, « *Responsionsfreiheit* » care nu a fost menţionată în schema triadei lui Snell. Oricum ar fi, editorul ne rămîne dator cu o explicaţie. De altfel şi repetarea conjuncţiei καὶ πού τι καὶ pare destul de suspectă Dacă avem de a face cu o figură de stil specifică pentru poezia lui Pindar, notele critice trebuia să ne atragă atenţia.

Nu vrem să mai zăbovim asupra altor detalii care pun la încercare perspicacitatea cititorilor. Alţi critici mai competenţi, aflaţi în faţa dilemelor atît de numeroase pe care le propune textul pindaric, vor găsi mereu cîte ceva de îndreptat. Munca ultimilor săi editori va dăinui însă ca o sinteză remarcabilă a studiilor din ultimii cincizeci de ani. Lucrarea a fost cu atît mai anevoioasă dacă ţinem seama de cantitatea materialelor care trebuiau prelucrate. Aproape nici un autor clasic nu se bucură de situaţia privilegiată a poetului teban pentru editarea căruia dispunem de un fond considerabil de manuscrise. Inventarierea lor, opera lui Tycho Mommsen, punea temelia unei aprecieri comparative a lecţiunilor. În *Textgeschichte der griechischen Lyriker*, Wilamowitz - Moellendorff aprofunda o serie de probleme în legătură cu tradiţia manuscrisă. Pe urmele sale, filologii au ajuns să distingă pasajele unde s-au strecurat acele greşeli care pot fi puse pe seama « recenziunilor ». Cercetările lui Turyn şi, în urmă cu cîţiva ani, monografia lui Irigoin - Guichandut, *Histoire du texte de Pindare*, ne prezintă o ultimă reconsiderare a problemei. Poezia lui Pindar va deveni pe deplin accesibilă în ziua în care toate incidenţele textului reconstituit cu atîta migală vor fi luminate de un comentariu gramatical, istorico-literar şi stilistic la nivelul cunoştinţelor acumulate în ultimele decenii. Călăuza filologiei ne va întinde acest fir al Arianei ca să trecem pragul înţelegerii depline: εὑρόντες ὁδὸν λόγων παρ' εὐδείελον Κρόνιον.

www.cimec.ro

O NOUĂ EDIȚIE A LUI MENANDRU *)

DE

N. I. ȘTEFĂNESCU

După partea I, cuprinzînd opera lui Menandru, cită s-a putut constitui în acțiune dramatică pe baza unor însemnate «reliquiae» transmise în papiri și pergamente începînd din 1905, și pe care Körte a publicat-o în a treia ediție (K^3) în 1938, apare acum partea a II-a în a doua ediție — prima în 1953 — cu un «aditamentum praefationis» de Andreas Thierfelder din Mainz, 1958.

Pentru prima parte se încetățenise termenul «reliquiae», pentru a doua acela de «fragmenta», acum apar în continuare cu primul titlu, deși sînt multe fragmente care nu se pot încadra într-o acțiune dramatică. Prima parte are istoricul ei, care începe cu descoperirea, în 1905, a papirilor menandrieni la Cairo de către Gustave Lefébure. Dar și fragmentele și excerptele din diferite opere literare își au un istoric al lor. Pe măsură ce acestea cresc în volum și se pot constitui într-o acțiune dramatică trec în partea I, cum a făcut Körte, în a treia ediție, cu *Theophorumene*.

Lucrarea lui Körte se întemeiază pe cercetări proprii asupra papirilor din Cairo ca și asupra pergamentelor și fragmentelor extrase din diferite opere literare, prezentate acum, după o amănunțită aprofundare critică, la care au contribuit numeroși învățați din diferite părți ale lumii, într-o ordine științifică, pentru a servi în viitor unor mai adînci studii ale comediei noi atice și în special ale lui Menandru, cel mai de seamă reprezentant al ei.

Voi prezenta mai întîi opera lui Körte în linii mari, apoi voi reveni asupra cîtorva probleme în cadrul fiecărei grupe de fragmente. Lucrarea începe cu *testimonia* privitoare la originea, părinții, viața, moartea, monumentele și portretele poetului. Urmează *didascalica* (izvoare privitoare la desfășurarea activității poetului și, mai ales, la succesele obținute), *iudicia* (aprecieri asupra valorii operei, așa cum apar în antichitate la scriitori, gramatici, comentatori, pînă tîrziu în epoca bizantină), în fine, ultimele știri privitoare la traduceri latinești, diferite epigrame literare și inscripții, încheind cu inscripția pe soclul hermei descoperite la Roma (IG XIV 1183), fără cap, din sec. II al e.n. Conchide apoi că bizantinii l-au avut pînă la începutul sec. VII. După aceea nu s-a păstrat decît în fragmente, cu toate că e citat în cataloage. Bizantinii de după sec. VII nu l-au mai citit, îndeosebi nu-l mai cunosc decît din citațiuni, nici Tzetzes, nici Eustathius.

*) Menander reliquiae. Edidit Alfredus Koerte, Pars II (I 1953; II 1959), Leipzig, Teubner.

www.cimec.ro

Fragmentele propriu-zise au un istoric foarte interesant. După excerptele lui Hugo Grotius, publicate la Paris în 1616, urmate de lucrarea lui Ioannes Clericus, *Menandri et Philemonis reliquiae*, publicată la Amsterdam în 1709, a tipărit şi Peter Burmann, după Clericus, o lucrare: *Emendationes in Menandri et Philemonis reliquias*, după însărcinarea lui Richard Bentley, care figura cu pseudonimul «Phileleutherus Lipsiensis».

Bentley a îndreptat greşelile lui Clericus, intervenind în text.

A trebuit să treacă mai mult de un secol pentru ca, abia în 1823, August Meineke să publice *Menandri et Philemonis reliquiae*, care au stîrnit admiraţia lui Goethe pentru opera lui Menandru, cunoscut abia din menţiunile indirecte din literatura latină.

Lucrarea lui Meineke a pus în lumină valoarea lui Menandru atît pentru literatura universală, cît şi ca prezentare unică a limbii eline, privită stilistic, pornind de la limbajul omului simplu şi ridicîndu-se pînă la exprimarea omului cult de la începutul epocii elenistice.

A doua ediţie a lui Meineke din 1841 — *Fragmenta Comicorum Graecorum* — cuprinde în vol. IV, p. 1—374, pe Menandru, iar mai tîrziu în «editio minor», vol. III, p. 867—1066.

Aceste trei ediţii au prezentat pe Menandru şi pe ceilalţi autori ai comediei vechi, medii şi noi, pînă ce, în 1888, Theodor Kock a publicat opera lui în 3 volume: *Comicorum Atticorum Fragmenta* (CAF), în care vol. III, p. 1—272, cuprinde 1130 de numere cu fragmente menandriene, după «editio minor» a lui Meineke, cu puţine corectări. Opera a găsit un critic de valoare în persoana lui August Nauck, care a pus la punct textul în revista *Mélanges Gréco-Romains*, vol. VI, publicată la Petrograd în 1892. În fine opera a fost supusă unei noi critici de către Heinrich Herwerden în *Collectanea critica*, lucrare apărută la Leiden, în Olanda, în 1903.

În 1896 a mai publicat o critică la vol. II al ediţiei lui Kock şi Friedrich Blaydes, dar intervenţia acestuia în text fiind prea îndrăzneaţă, ediţia lui Kock a rămas singura prezentare valoroasă pînă ce a găsit în Georg Kaibel un critic scrupulos care a adus notele cele mai preţioase pe care Körte le-a folosit în ediţia sa.

Toate aceste ediţii se întemeiază, în primul rînd, în afară de cîteva fragmente citate de autori tîrzii ca Aristaenetos, Aelianus, Theophylactos Simocattes, pe munca de minuţios culegător din operele multor scriitori a lui Ioannes Stobaeus (sec. V e.n.), care a adunat într-un *Florilegium* peste 330 de fragmente din Menandru. Acestea au fost cercetate cu amănuntul de Curt Wachsmuth şi Otto Hense. Ei au publicat cartea a III-a din vol. al III-lea al lui Stobaeus în 1894, apoi prima parte din cartea a IV-a a vol. al IV-lea în 1909 şi în fine partea a doua din cartea a IV-a din vol. al V-lea în 1912, la Berlin—Weidmann. Aceste lucrări sînt pînă astăzi un solid teren de cercetare şi pe el se întemeiază şi Körte, ajutat şi de ediţia lexiconului atribuit lui Suidas, publicat de Ada Adler la Teubner, între 1928—1935. Cu acest prilej aflăm că un scriitor Suidas n-a existat, căci ἡ Σοῦδα e numai titlul lexiconului, cum a învederat Franz Dölger într-o comunicare la Academia din München, în 1936[1]. La aceeaşi concluzie ajunsese şi Ada Adler, dar a continuat cu citarea numelui. Körte nu-i mai urmează exemplul, ci face citaţiuni cu prescurtarea: *Sud.* El mai foloseşte noile ediţii Teubner ale lui Plutarh, precum şi operele lui Clement Alexandrinul după Otto Stählin.

Pentru studiul gnomologiilor s-a aşteptat apariţia operei lui Anton Elter începută încă din 1894, dar lucrarea, fiind prea vastă, n-a văzut lumina tiparului. Numai notele transmise de Elter lui Otto Hense au apărut în părţile alese de acesta din Stobaeus şi în cîteva articole publicate în reviste filologice. Din «eclogele» lui Maximus Confessor şi din *Melissa* lui Antonius Monachus, folosite din plin de Meineke şi Kock, Körte nu extrage decît foarte puţin şi cu multă prudenţă, deoarece Wilhelm Meyer din Speyer dovedise că cele mai multe citaţiuni sînt copiate

[1] P. VIII în notă. Körte nu dă sensul cuvîntului ἡ Σοῦδα, dar îl compară cu Πέπλος din Aristotel, cu Λειμών de Pamphilos şi cu *Silvae* de Statius.

www.cimec.ro

după Stobaeus cu neîndreptățite corectări și adaosuri. Deci numai versurile care se pot sprijini pe autoritatea lui Stobaeus pot fi atribuite lui Menandru.

De asemenea Körte folosește foarte prudent așa-numita Σύγκρισις Μενάνδρου καὶ Φιλιστίωνος, deoarece August Nauck a dovedit că greșit Kock, urmînd pe Ianus Rutgers, îndreptase titlul, înlocuind numele lui Philistion prin acela al lui Philemon, rivalul lui Menandru. La început această σύγκρισις conținea cel mult 300 de versuri, dar ulterior numărul lor a crescut prin adaosuri din versuri de Menandru, culese din Stobaeus, dar și acestea cu multe prelucrări care le-au stricat.

Cît privește colecția intitulată Γνῶμαι μονόστιχοι Μενάνδρου publicată de Meineke în prima sa ediție după mai multe codice, Körte nu o reeditează, deși recunoaște că sînt multe versuri menandriene printre ele. E nevoie de o cercetare care să scoată la iveală pe cele autentice. Meineke a publicat mai întîi 685 de γνῶμαι, la care în ediția a II-a și a III-a a mai adăugat 73, urcînd numărul lor la cel de 758. Kock nu le-a tipărit în ediția sa, deoarece critica se pronunțase că imensa lor majoritate nu se poate atribui lui Menandru.

În schimb, Körte folosește cele 23 de fragmente publicate de Ioan Demianczuk la Cracovia, în 1912, într-un *Supplementum comicum*. Dintre acestea, 15 se datoresc lexiconului lui Photios — după prima parte tipărită de Reitzenstein încă din 1907, la Teubner.

Corpul propriu-zis al lucrării, cu excepția fragmentelor ce aparțin comediilor din prima parte unde au fost încadrate, este prezentat cu subdiviziunile cunoscute din ediția lui Kock, însă ordinea lor este refăcută pe baza noilor studii și după o logică mai firească pentru o astfel de operă.

Partea I cuprinde fragmente din piesele cunoscute, în ordinea alfabetică a titlurilor, de la Ἀγροικος (Bădăranul), la Ψοφόδης (Fricosul), în total 461 de fragmente. Unele sînt menționate numai cu titlul, deoarece nu s-au transmis fragmente din ele: Ἀγροικος, Ἁλιεῖς, Ἀνεχόμενος, Ἀχαιοί, Αὐτὸν πενθῶν, Νέμεσις, Χρηστή.

Partea a II-a cuprinde fragmente incerte (adela dramata) cu numere de la 462—931. Körte le subdivide după Stobaeus (eclogae, la Hense), indiferent de întindere. La Stobaeus s-au păstrat cele mai numeroase fragmente fără titlu de comedie (191), dar ordonate pe materii; despre părinți și copii, despre soartă, despre sclavi și stăpîni, despre vin, bogății, sărăcie, despre căsnicie, despre prietenie, despre virtuți și vicii, despre viață și moarte (462—652). Urmează versuri și frînturi de versuri în ordinea alfabetică a autorilor din care au fost desprinse (652ª-809). În fine urmează glosele în ordinea alfabetică a cuvintelor (frg. 810—931).

Discutabile și neautentice *(amphisbetesima, pseudepigrapha)* sînt puține: 932-949. Un singur *nothon*: 950.

Opera lui Körte capătă o valoare deosebită prin contribuția elevului său Andreas Thierfelder, notat Th., atît în cursul ei, cît mai cu seamă prin cele două «addenda» la partea I și a II-a. Prin aceasta, lucrarea rămîne o carte de căpătîi pentru oricine se ocupă cu studiul lui Menandru.

Indicele care urmează, referitor la ambele părți, «sigla, tituli fabularum, Dei Heroes fasti, nomina virorum et mulierum, nomina geographica et ethnica» și mai ales, «index verborum», alcătuiesc un aparat permanent, ajutător pentru studiile viitoare, fie pentru Δύσκολος de curînd descoperit, fie pentru alte fragmente pe care soarta și hărnicia filologilor le-ar putea prezenta iubitorilor de cultură și literatură elenică.

În fine lucrarea se încheie cu «comparatio numerorum», tabloul în care se vede paralel, numărul fiecărui frg. la Kock și Körte, cum și cel care arată numerele Supl. lui Demianczuk și Körte.

Sînt multe contribuțiile științifice ale acestei ediții față de toate cele anterioare. Aflăm știri noi chiar de la primul titlu. Se știa că Menandru a scris două comedii cu același titlu, Ἀδελφοὶ Α' și Ἀδ. Β' din nota la frg. 10: κοινὰ τὰ τῶν φίλων schol. Plat. Phaedr. 279 cu

www.cimec.ro

lemma: Μένανδρος ἐν Ἀδελφοῖς Β'. Cea dintîi a fost prelucrată de Plautus în *Stichus*, iar a doua de Terentius în *Adelphoe* (cf. vs. 804). Acum aflăm, după studiile lui Webster, Manchester, 1950, că s-ar putea ca Ἀδελφοὶ Α' să fi fost ulterior prezentată cu uşoare modificări cu titlul Φιλάδελφοι, iar Ἀδ. Β' este identică cu Ὁμοπάτριοι, căci Stobaeus citează din aceasta versul 301 (361): ἅπας ἐρυθριῶν χρηστὸς εἶναί μοι δοκεῖ (cine roşeşte îmi arată că e sincer; cf. Ter., *Ad.* 643: *erubuit, salva res est).* Frg. 13 Kock e trecut de Körte la Ἀδελφοὶ Α' cu nr. 1. Pe lîngă argumente bizuite pe atestări, el se mai întemeiază şi pe analiza cuprinsului. În cele 4 versuri cineva salută pămîntul strămoşesc, după o călătorie îndelungată, dar «*in Adelphis a Terentio expressis nemo e longo itinere maritimo redit sed in Stichi Plautinae exemplari revertuntur duo fratres e diuturna navigatione, quorum alter gaudio exsultat, v. Stich. 402 sqq. et 523 sq*». Deci aparţine la Ἀδ. Α' prelucrat de Plautus. Th. în «addenda» la frg. 1 menţionează părerea lui Kauer după care versul 4 — τὸ γὰρ τρέφον με τοῦτ' ἐγὼ κρίνω θεόν = mon. 490, convine unui sclav, cf. Stichus 649, unde vorbeşte sclavul Sagarinus, iar H. Lucas a opinat că ῥῆσις din pap. Didotiana (în partea I) ar aparţine de asemenea la Ἀδελφοὶ Α'.

În schimb nu se poate spune acelaşi lucru despre Ἐπίκληρος Α' şi Β', căci nu s-a putut stabili dacă sînt două comedii cu subiect deosebit, ca Ἀδελφοὶ Α' şi Β', sau e una şi aceeaşi în două ediţii. Nu se ştie nici care dintre cle a fost mai bine apreciată, ba încă în catalogul comediilor alese ale lui Menandru sînt menţionate amîndouă. Titlul apare la mulţi autori ai comediei noi şi Caecilius Statius a lucrat una cu acelaşi titlu (Ribbeck CRF [4] 46 şi Webster, *Men. Stud.*, 1950, p. 97 şi 146). Δύσκολος e prezentat în 10 frg. Körte a stabilit că primul rol îl avea Knemon, iar nu Smicrines, cum se credea după interpretarea lui Misopogon de Iulian Apostatul, căci după Choricius (32, 73) Cnemon e tipul morocănosului — mizantrop, iar Smicrines al sgîrcitului. Primul frg. este pronunţat de Pan care ţine prologul. Numai două fragmente nu se găsesc în papyrus Bodmeriana, 123 şi 124. Primul frg. e probabil că aparţine comediei Ὑμνίς (frg. 410, la Kock 476), al doilea e adresat lui Cnemon de un personaj liber: «nefericitule, de ce nu dormi?» şi era pus în legătură cu frg. 9 din *Misoumenos*. Aici cred că aparţine şi frg. 677 (898) Βούλει τι Κνήμων; εἰπέ μοι. Se adresează un personaj de aceeaşi vîrstă, probabil Callipides, care înfăţişează caracterul opus lui Cnemon.

Θυρωρός (Portarul) e reprezentat prin două frg. la Körte: 208, 209 (5 Demianczuk, 923 Kock printre «incerta»). Wilamowitz a dovedit că ele aparţin aceleiaşi scene. Cele 9 versuri, tetrametre trohaice, s-au transmis prin Photios, p. 108, 5. E vorba despre un tînăr dăscălit pe rînd de tatăl, de mama, de mătuşa sa şi în fine de bunică-sa. El nu răspunde, ci aprobă numai din cap, dar pe urmă ştie el ce face! Această lămurire asupra subiectului comediei fusese menţionată de Meineke şi reprodusă de Kock. Körte n-a transcris această observaţie aici, căci fusese menţionată în partea I, p. 146. La Ἱέρεια face un studiu mai amănunţit asupra subiectului. O femeie se dedicase, cu 18 ani înainte, cultului zeiţei Cybele şi pentru aceasta fusese repudiată de soţul ei. Ea a născut, după repudiere, doi copii gemeni, o fată şi un băiat care trebuie să sufere năpăstuirea înstrăinării pînă ce, prin acţiunea unui sclav isteţ dar bun la inimă, lucrurile iau o cale bună. Bătrînul îşi recunoaşte copiii, leagă din nou căsnicia cu soţia repudiată şi totul se încheie cu trei nunţi. Pentru text Körte trimite la prima parte, p. 146 şi urm., unde acţiunea e expusă în 90 versuri ale Pap. Oxyrh. 1235 în Περιοχαὶ τῶν Μενάνδρου δραμάτων ale unui gramatic, Sellios. Cele 7 versuri ale frg. 210 (245) cuprind o satiră a credinţei în zei şi e adresată unei femei, Rhode, care apare şi în frg. 592 (546 K) pe care Körte îl trece printre «incerta» contra lui Kuiper (în *Mnemosyne*[3], VIII, 1940) 292 şi urm., care-l ataşează la Ἱέρεια tocmai pentru că numele de Rhode nu mai apare în alte fragmente. Nu s-a stabilit convingerea în nici o parte, dar după tonul vorbirii din frg. 592, înţelegem că versurile sînt în graiul stăpînului casei.

www.cimec.ro

La Ἴμβριοι se aduc noi contribuţii faţă de prima parte, îndeosebi cu privire la acţiunea dramatică, pe baza interpretării aceluiaşi papir 1235. De aici se desprinde chiar începutul comediei. Doi prieteni săraci se hotărăsc să ducă o viaţă comună, se retrag în insula Imbros, se însoară cu două surori gemene şi au un avut comun. Cu munca lor ei ajung să se înstărească. Pentru restul subiectului un izvor preţuit este «Imbrii» lui Caecilius Statius (Ribbeck CRF³ 59 sq.), care e aproape sigur că a urmat pe Menandru.

Κεκρύφαλος *(Reticulus*, o reţea de ţinut părul, totodată o podoabă) este una din cele mai apreciate comedii şi care a format obiectul unor discuţii foarte aprinse şi îndelungate. Nici Körte şi nici Th. nu formulează vreo ipoteză cu privire la acţiunea dramatică din care să se înţeleagă cel puţin titlul. Deoarece κεκρύφαλος era purtat nu numai de femei, ci şi de tineri afemeiaţi, e probabil că unui tînăr, care a petrecut cu o fată, aceasta i-a smuls de pe cap reţeaua şi a păstrat-o, lăsînd-o apoi printre lucrurile cu care a fost expus copilul care s-a născut din legătura lor. Acest lucru se poate admite prin comparaţie cu multe comedii menandriene, în care fata siluită rămîne cu un inel sau alt obiect pentru ca mai tîrziu să se facă recunoaşterea copilului (ἀναγνωρισμός), ca în Heros (vs. 85 şi urm.), Epitrepontes (vs. 275 şi urm.) etc.

Bruno Snell, care a publicat pap. socotit ca frg. inc. 951 la începutul notelor adause la partea I, a emis părerea că s-ar putea să aparţină la Kekryphalos, întemeindu-se pe schol, Plat. Clitoph. 407 A: ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἀπεφάνης, despre arătările neaşteptate spre binele şi salvarea unui personaj. . . Menandru în Theophorumene (frg. 5), şi în „Kekryphalos" (frg. 951, 12). Am convingerea că Bruno Snell are dreptate, mai ales că ultimul vs. al papirului (42) se poate uni cu primul vs. al frg. 238: παρὰ [τοῖς γυναικονόμοις]. De altfel în Theophorumene personajul principal, fata stăpînită de puterea zeiţei Cybele (Inspirata), se plînge că şi-a pierdut darul profetic primit de la o zeiţă feminină din cauza dragostei cu un tînăr. Se presupune că fericirea ei revine tocmai pentru credinţa în această dragoste, care se verifică prin fapte petrecute în acţiunea dramatică însăşi, iar nu prin intervenţia neaşteptată a unei divinităţi bărbăteşti care să-i aducă salvarea independent de această acţiune. De altfel şi acţiunea şi personajele sînt cu totul deosebite în cele două piese. În frg. inc. 951 (Hamburg. 656 Snell) apar patru personaje: *Moschion*, un tînăr, *Parmenon* un sclav, *Doris* o tînără slujnică, şi *Dorkion*. Acest nume apare în Terenţiu, *Phorm.*, 152 ca *ancilla*, în Askl. Anthol. Pal. 12, 161 ca *meretrix*. Aceasta locuieşte într-o casă, să zicem în dreapta scenei, despărţită printr-o stradă, iar în faţă locuieşte, probabil, Moschion. O femeie liberă şi sclavul Parmenon arată lui Moschion nişte veşminte şi podoabe de aur de care are nevoie Dorkion ca să obţină un împrumut de o mie de drahme. Aceste veşminte îi vor aduce salvarea, căci «ca printr-o arătare divină unul din zei, Parmenon, ţi-a dat ţie zece mnale (o mie drahme) ca în tragedie» (vs. 12). Sclavul îşi luase sarcina să procure aceşti bani. Celelalte vor veni de la sine, omeneşte, adică fără vreo minune. Femeia liberă va intra ea însăşi, însoţită de Doris, cu lucrurile la Dorkion împreună cu o persoană masculină, probabil, Moschion, care cere sfat lui Parmenon dacă să intre sau nu. Sclavul îl sfătuieşte să intre şi să aducă mîngîiere iubitei sale Dorkion. După intrarea lor în casă, rămîne în scenă singur Parmenon care ţine un monolog despre toate cele petrecute, dar din text nu se poate distinge prea mult, deoarece coloana aceasta a II-a a papirului e păstrată numai în cuvinte şi părţi de cuvinte greu de întregit. Din cuvintele θέντες ἐνέχυρα vs. 4 şi din vs. 10 (γενναῖα γύναι), Th. deduce, cu bună dreptate, că matroana a dat lui Moschion din avutul ei haine şi podoabe de aur ca să le dea în gaj pentru zece mnale spre binele fetei Dorkion, care avea nevoie de această sumă. După ce Moschion şi Dorkion vor fi obţinut banii şi vor fi salvat pe Dorkion, vor avea ei putinţa să răscumpere lucrurile de la cămătar şi să le înapoieze matroanei (vs. 6 şi urm.). Ea nu este mama lui Moschion, ci numai o dezinteresată binefăcătoare a tinerilor îndrăgostiţi. De aceea, cum a observat Snell, aceste obiecte se introduc la Dorkion ca să cerceteze apoi bucată cu bucată

www.cimec.ro

(cf. *Epitrepontes*, vs. 208 şi urm.) şi să se găsească printre ele şi acel *kekryphalos* prin care se recunosc personajele. Poate că chiar Dorkion recunoaşte ca al său vreunul din obiecte şi matroana se recunoaşte ca mamă a fetei. În felul acesta generozitatea ei este pe deplină răsplătită.

Th. a îmbogăţit textul cu un foarte amănunţit aparat critic pentru ajutorul studiilor viitoare. În celelalte note Th. aduce contribuţiile multor filologi — dar mai cu seamă a lui Webster (*Studies in Men.*, Manchester, 1950) notat «Webst. M».

Leucadia este prezentată în 5 frg. şi 3 glose din care nu se poate desprinde acţiunea dramatică. Totuşi n-ar fi fost fără interes să se citeze subiectul după Leucadia lui Turpilius cum reiese din Ribbeck CRF³ 113 şi urm., supunîndu-l unei mai riguroase critici, deoarece Körte argumentează că Phaon n-a figurat printre persoanele comediei şi nici nu era socotit ca fondator al templului Aphroditei din Leucadia, cum rezultă din frg. 258 (213—3). După Kock subiectul ar fi fost următorul. O fată e iubită de doi tineri: unul modest şi sincer, altul nu era decît bătrînul Phaon întineri de (Aphrodita) Venus pentru un merit necunoscut şi care se trufeşte cu frumuseţea lui. Fata se îndrăgosteşte de el şi din gelozie se aruncă în mare de pe înălţimea Leucadei, dar e salvată tocmai de celălalt tînăr. De aceea, drept pedeapsă pentru trufia lui, Phaon e readus de Venus la prima formă, iar tînărul sincer dobîndeşte fata. Desigur, această versiune trebuie supusă criticii pentru a se vedea ce poate rămîne din ea pentru opera lui Menandru şi căror personaje se pot atribui fragmentele transmise.

La *Misogynes* nici Körte nici Th. nu dau nici o ipoteză asupra acţiunii. Comedia, reprezentată între anii 200—194 î.e.n., e socotită de Phrynichos ca cea mai frumoasă, deşi, în ce priveşte limba, îi aduce o aspră critică. În sprijinul acelei ipoteze s-ar putea folosi pe lîngă cele 7 fragmente şi trei glose, traducerea după frg. din Atilius, la Ribbeck CRF³, 37.

Misoumenos (Pesimistul) face parte din primul volum cu 14 fragmente şi testimonii care au dat putinţa reconstituirii acţiunii dramatice. Pe lîngă cele cunoscute, Th. adaugă acum, cu amănunţite note critice, Pap. Berolinensem 13281, care nu s-a păstrat decît în fotografii, dar publicat de Wilh. Schubart în colecţia *Griechische literarische Papyri*, Ber. d. Sächs. Ak. phil.-hist. Kl., vol. 97, fasc. 5, Berlin, 1950. Această parte a fost continuată pe un pergament, dispărut în timpul războiului ca şi papirusul amintit, descoperit în Egipt la Hermupolis. Vs. 1—5 cunoscute şi din pap. şi din pergament au fost acum bine întregite. Th. e de părere că partea primă a scenei e tocmai cea aşezată în al doilea rînd de Schubart şi se pare că are dreptate, după cum reiese chiar din primul vers (în ediţia noastră p. 278).

Ὀργή (Mînia) e prima comedie prezentată de Menandru, în anul 321, dar n-a învins cu ea, cum greşit arată unele testimonii. Erich Diehl a emis de curînd părerea că cele 341 vs. transmise sub titlul *Samia* ar apa ţine *Mîniei*, dar Körte îl combate, şi pe bună dreptate, în partea I p. XXXVII. Studii mai amănunţite asupra subiectului nu s-au întreprins.

La *Perinthia* Th. adaugă note dintre care cea mai de seamă este că, spre deosebire de Kock, *Andria* a fost numită de unii gramatici a doua Perinthia, din cauza asemănării cu aceasta. Deci *Perinthia* propriu-zisă se numeşte pe drept A' (πρώτη).

Un studiu amănunţit asupra subiectului găsim la comedia Πλόκιον (Colierul) din care s-au şi transmis însemnate fragm. 333 (402) — 347(415). Dintre acestea cel mai important e cel cu nr. 345 = 929 la Kock socotit ca «incertum». Versul începe cu numele personajului principal: *Krobyle*. Gellius, II, 23 compară pe *Plocium* tradus şi prelucrat de Caecilius cu Πλόκιον şi conchide că nu e la înălţimea lui Menandru, dar a prilejuit restabilirea acţiunii de către Ribbeck, CRF³ p. 68: «*ingeniose sed nimis audacter*» cum zice Körte, care se restrînge la ce poate fi considerat sigur. Un vîrstnic luase în căsătorie pe Krobyle, femeie bogată, dar urîtă, morocănoasă, răutăcioasă şi trufaşă. E un exemplar feminin paralel cu Knemon din *Dyscolos*. Ea impune soţului să-şi izgonească slujnica frumoasă şi harnică pe care a şi vîndut-o. Cu zece luni înainte sosise acolo — de la oraş — un bătrîn sărac cu fiica sa necinstită de un

www.cimec.ro

tînăr necunoscut la o petrecere nocturnă. Parmenon, sclavul lor, descoperă cu vremea că tocmai fiul Krobylei era vinovatul. Ea ţinea să-l însoare cu o rudă a ei. Tocmai se pregătea nunta, cînd Parmenon reuşeşte, cu ajutorul colierului, să descopere totul, aşa că pînă la urmă fiul Krobylei ia pe fiica vecinului sărac, iar Parmenon îşi cîştigă libertatea meritată. În notă, la partea a II-a, se arată şi părerea lui Webst. M. după care tînărul se căsătoreşte cu slujnica alungată, dovedindu-se origina ei liberă, mai ales că era frumoasă şi stîrnise gelozia Krobylei, dar e probabil că alt tînăr a fost înfăţişat ca îndrăgostit de slujnică şi la urmă comedia se încheie cu două nunţi, cu împăcarea tuturor şi cu liberarea meritată a lui Parmenon.

Cîteva piese au dat naştere la discuţii variate, dar nu s-a stabilit nimic cu privire la subiect. Astfel s-au păstrat fragmente din *Synaristosae* (Benchetuitoarele), *Synerosa* (Dragostea împărtăşită?), *Synepheboi* (Camarazii), *Titthe* (Doica), *Trophonios* (printre rarele titluri cu nume proprii).

Hydria (Găleata) este citată de Quintilian (XI, 3, 91) cu menţiunea că nu trebuie imitată comedia care face pe un tînăr, în prolog, să reproducă cuvintele unui bătrîn sau ale unei femei ca în *Georgos* (Ţăranul). În frg. 404 (469) un personaj se adresează sclavului Libys (din Africa) cu cuvintele: Οἱ Θρᾷκες, Λύβυ, Τρῶες καλοῦνται· πάντα νῦν ἤδη 'σθ' ὁμοῦ. «Tracii, Libys, se numesc Troeni; toate acum, firește, sînt în același loc» (își adună agonisita în același loc? Sau «toate acele neamuri s-au contopit?») După Schol. Plat. Phaed. 72 C „ὁμοῦ" ἔχει καὶ δύναμιν συλλεκτικήν... ὅπερ δηλοῖ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ.

Sensul «colectiv» de care e vorba nu lămurește îndeajuns, căci nu se precizează despre ce anume e vorba cînd se vorbește despre traci. Am prezentat numai acest frg. din Hydria ca să arăt că şi istoricește Menandru prezintă un interes deosebit mai ales cu privire la viaţa şi obiceiurile diferitelor neamuri neelenice (cf. şi frg. 794, 795). Indexul «Nomina geographica et ethnica» este un ajutor de prim rang pentru analiza stării oamenilor în epoca elenistică a sclavagismului, mai ales că Menandru priveşte, aproape totdeauna, comparativ aprecierile şi datele etnice pe care le evocă.

Hymnis este o comedie de deosebită înălţime morală. Deşi Ὑμνίς, cum stabileşte Körte pe baza unei analize minuţioase, este o «meretrix», totuşi ea se comportă spre binele celor din juru-i, aşa cum s-a comportat şi Chrysis Samiana în *Samia*. De altfel, în genere, Menandru prezintă personajele umile, mai ales pe sclavi, pe o treaptă de umanitate cu mult superioară stăpînilor lor. Ei luptă dezinteresat pentru tineretul năzuitor spre o viaţă mai bună, prin muncă şi dragoste. Chiar din primul frg., pe care cred că trebuie să-l atribuim Hymnidei, înţelegem ţelurile şi principiile ei, care, poate, sînt ale lui Menandru însuşi.

Frg. 407. Νὴ τὴν Ἀθηνᾶν, μακάριόν τι χρηστότης
πρὸς πάντα, καὶ θαυμαστὸν ἐφόδιον βίῳ. (La Stob., ed. III, 37, 17)

«Pe Athena, bunătatea e o fericire în toate cele
şi un minunat însoţitor şi ajutător în viaţă».

Linia dreaptă a caracterului moral este ceea ce susţine forţa de convingere a celui ce vorbeşte, iar nu singur cuvîntul:

τρόπος ἔσθ' ὁ πείθων τοῦ λέγοντος, οὐ λόγος.

Plutarh îl citează deseori, ca şi alţii, citaţi de Körte în notele la acest frg. Fragmentele transmise sînt prea puţine ca să putem desprinde ceva din acţiunea piesei. Totuşi, dacă s-ar studia paralel cu *Hymnis* a lui Caecilius Statius (la Ribbeck CRF³ 52), s-ar reconstitui parte din acţiune. Interesant mai este şi frg. 410 (476) care acum, după descoperirea lui *Dyscolos* şi pornind de la faptul că acest frg. mai e citat şi în *Dyscolos* cu nr. 123, dar nu se află în pap. Bodmeriana, e aproape sigur că e din *Hymnis*. S-a păstrat într-o glosă de Ammonius, p. 5: αἰτῶ καὶ αἰτοῦμαι διαφέρει ...«οὐ πῦρ γὰρ αἰτῶν οὐδὲ λοπάδ' αἰτούμενος» «N-am

www.cimec.ro

venit să cer foc nici să împrumut veselă» . . . poate că trebuie pus în legătură cu frg. 411 (475) . . . ἀλλὰ τ' ἀργυρώματα ἥκω λαβεῖν βουλόμενος (citat de Athen. VI, 231 a pentru Heaut. frg. 128 — și *Hymnis*) cu sensul «ci am venit să iau argintăria». E vorba de obiceiul de a se împrumuta, pentru nunți, veselă scumpă de la anumiți argintari cu această meserie.

Hypobolimaeus vel Agroikos, comedie cu dublu titlu, e amănunțit studiată. Frg. 417 (482) are ca autentice, cum învederează Körte, numai primele 8 vs. în care e vorba de τύχη-εἴτ' ἐστὶ τοῦτο πνεῦμα θεῖον, εἴτε νοῦς (vs. 3) — omițînd, pe bună dreptate, ultimele trei versuri din Kock (frg. 483) deoarece nu pot fi atribuite decît unui alt poet, poate tragic.

Titlul Φάνιον e nume de hetairă ca și Hymnis și Thaïs. Körte elimină frg. 497 de 3 versuri, care conține o satiră la adresa medicilor, pe nedrept atribuit lui Menandru de Porson, care în loc de Μιμνέρμου scrie Μενάνδρου și apoi în loc de Ναννοῦς Meineke scrie Φανίου. Nauck, apoi Bergk și Hense și acum Körte, confirmă că acolo au fost versuri din Mimnermos care s-au pierdut împreună cu «lemma» care le însoțea.

La *Philadelphoi* Körte combate pe Hermann și Ritschl care au susținut că după ea a lucrat Plautus pe *Stichus* al său. Frg. 436 e nou adus de Körte, cu suficiente lămuriri care contribuie într-o măsură și la desprinderea acțiunii. Frg. 440 (506) e desfăcut de 507 și corectat astfel: ὡς ἡδὺ τὸ ξῆν, εἰ μεθ' ὧν κρίνει τις εὖ (ἄν la Kock) = Mon. 756.

Între acesta și 507 K., Meineke a admis că s-au pierdut multe versuri și părerea lui este primită de Körte cu rezerva că acest al doilea vers trebuie trecut printre cele «incerta» (frg. 646 Körte), mai ales că cel următor e un tetrametru trohaic care nu face niciodată strofă cu trimetrul iambic. Deci toate trei sînt independente.

440: «Cît de dulce e viața dacă cineva judecă bine cu
cine s-o ducă» (în mijlocul cărora să trăiască).
(507 K) — 646: «Aceasta înseamnă viața: a nu trăi numai pentru sine».
οὐχ ἑαυτῷ ξῆν μόνον = Mon. 585.

647. «Chiar moartea e mai de dorit pentru cine n-are parte să trăiască după voie». Din Χήρα (Văduva) e important pentru subiect primul frg. 446 (513)

Ἑκοῦσα <δ'> ἀδελφὴ ποιήσει τοῦτό σοι
ἀντάλλογον τέξουσα τούτῳ διδομένη (Sud. glosă la
ἀντάλλογον și după el Photios Berol. 144, 19 și urm. citează din *Canephoros*
(Fata care poartă ofrande Demetrei):
220 (254): ἐδεῖτο χρῆσθαι τὴν σεαυτῆς θυγατέρα ἀντάλλογον.

Kock a făcut legătură între acest fragment și un fragment papiraceu din Petrograd (part. I p. 13 n.) întregind al doilea vers astfel: ...ἄπωθεν [οὔσης τῆς ἰδίας ἀντάλλογον. Körte înțelege traducerea: « Iar soră-ta cu dragă inimă îți va împlini această dorință, dacă și tu, în schimb, vei primi să te dai acestuia în căsătorie ca să-i dai moștenitori». Cu adaosul lui Kock, ar fi:

«Se ruga să-i dai în schimb pe propria ta fiică
pe care încă de mult o avea în schimb pentru a lui».

Hermann în loc de τέξουσα scrie γ'ἔξουσα și traduce:

«Cu dragă inimă soră-ta îți va împlini dorința cînd vei avea un alt bărbat (în locul celui mort) căsătorindu-te cu acesta».

Desigur că părerea lui Kock e prea îndrăzneață și creează complicații de tot felul. Din celelalte interpretări desprindem că văduva e pusă la grea încercare între interesul pentru fericirea unuia din copiii săi și condiția ce i se pune de a se mărita cu cine nu dorește. Dar aceasta este de-abia tema, în linii largi. Mai mult, din izvoarele noastre, nu putem desprinde.

După fragmentele atestate și identificate, vin cele din piese necunoscute *(adela)* în ordinea Florilegiului lui Stobaeus; 191 la număr, începînd cu versuri care cuprind mai ales γνῶμαι

www.cimec.ro

despre soartă, caracter, mînie, invidie, părinţi şi copii, stăpîni şi sclavi etc. Este de presupus că multe maxime sînt scoase din piese corespunzătoare, de ex. despre mînie din Ὀργή, dar aceasta rămîne ca o presupunere, atît timp cît noi nu putem reconstitui o scenă sau parte de scenă care să se poată încadra în acţiunea dramatică deja cunoscută, aşa cum s-a făcut cu celelalte fragmente care au fost trecute acolo, în mersul acţiunii, sau adăugate la urmă, cînd nu şi-au găsit un loc necesar şi firesc în mersul acţiunii dramatice. Cele mai multe monostihuri sînt la început bine împărţite pe teme, dar mai tîrziu reapar unele cu tema deja parcursă şi de aceea autorul cărţii a luat criteriul ordinii alfabetice a autorilor din care s-au desprins (frg. 652[a]-809), urmate de glose, iarăşi în ordine alfabetică. Între cele două grupe se poate face legătură emiţînd o ipoteză chiar asupra unui titlu de comedie din care ar proveni. Astfel frg. 463 (417[b]) τυφλόν γε καὶ δύστηνον ἐστὶν ἡ τύχη = τύχη γε καὶ δ. ἀνθρώπου βίος 621, (= mon. 718 τυφλὸν δὲ καὶ δύστηνον ἀνθρώποις τύχη), sînt variante care au la bază frg. 348 (417[a]) din piesa Προγαμῶν urmat de 621 sub nota Μενάνδρου Προγαμοῦντι, cum au opinat Meineke şi Kock, dar părerea lor e primită cu rezervă de Körte şi Hense.

Frg. 528 (1090) ὃς / οὔτ' ἐρυθριᾶν ἐπιστατ'οὔτε δεδιέναι
τὰ πρῶτα πάσης τῆς ἀναιδείας ἔχει,

Clericus l-a atribuit piesei *Adelphoe*, cf. Ter., *Ad.* 84 şi urm. *quem neque pudet | quicquam, neque metuit quemquam* (sau *Ad.*, 643 *erubuit, salva res est)*, dar siguranţa absolută nu s-a făcut, deşi la Stob. e legat de vs. 527 (782): ἀπερυθριᾷ πᾶς, ἐρυθριᾷ δ'οὐδεὶς ἔτι, parafrazat de Plut., *De laude ipsius*, 47 B «căci trebuie să roşească cel ce este lăudat, iar nu să fie lipsit de ruşine», acum însă, «oricine e lipsit de ruşine şi nimeni nu mai roşeşte (de faptele sale)» cum se exprimă Menandru.

Deci între ele trebuie stabilită o strînsă legătură.

Citeodată apar nume proprii necunoscute în alte locuri, ca în frg. 638 (543), şi deci nu se pot alătura vreunei piese, mai ales că ele conţin «meditationes», iar nu fapte. Alteori versuri citate succesiv de Stobaeus nu se pot uni organic între ele, ca de ex. frg. 649—651 (815—817), ci cu altele, ca 651: τὰ κοινὰ κοινῶς χρὴ φέρειν συμπτώματα, care se leagă după cuprins cu frg. 10: ποινὰ <γὰρ> τὰ τῶν φίλων din Ἀδελφοί Β'. Totuşi nu sîntem siguri că şi versurile de mai sus aparţin acestei piese, deoarece n-au o lemma aparte cu arătarea piesei din care sînt desprinse.

La nr. 669[a] Th. ne trimite la notele sale ca să aducem aici frg. adespoton 487 K, deoarece versul vizat este sigur al lui Men. cum dovedeşte Webster *(Journ. of Hell. St.*, 75, 1955, 160) citînd pe Cassius Dio, 60, 29 despre Claudius şi liberţii lui: «Claudius . . . astfel se purta cu liberţii lui încît se spune că, odată, cînd un comedian în teatru a pronunţat acest cuvînt de mulţi repetat că: «e nesuferit un sclav înstărit (ἀφόρητός ἐστιν εὐτυχῶν μαστιγίας) şi pe cînd întreg poporul îşi întorcea privirile către libertul său Polybios, cu toate că acesta a strigat că, totuşi, acelaşi poet a zis: «au ajuns regi cei care mai înainte erau păstori» (cf. *Epitr.*, 157), «totuşi nu i-a făcut nici un neajuns». Versul e deci autentic şi după el este prelucrat mon. 365 cu acelaşi cuprins. Este interesant că în toată lumea cultă din acea epocă circulau din gură în gură cugetări menandriene cu care-şi schimbau împunsături satirice pînă şi cei din jurul împăratului roman.

Menandru prezintă deseori, nu numai în vocabular dar şi în flexiunea verbală, anumite particularităţi. De exemplu, imper. εἰπέ e înlocuit cu εἶπον, cum apare în frg. 675 (891): εἶπον δέ, τί ποιεῖν μέλλετε; (spune-mi ce vreţi să faceţi?), cum se vede şi din indexul de cuvinte de la urmă.

Din cauza finei nuanţe a ironiei menandriene, greu de prins dintr-odată, unii, chiar cunoscători, au intervenit deseori cu schimbări ca să dea un înţeles uşor, dar ei mai mult au stricat şi munca filologului la restabilirea formei originale a versului e foarte mult îngreunată.

www.cimec.ro

Chiar acum, deseori Körte atrage atenţia: «sed nihil mutandum» şi aduce lămuriri. De ex. frg. 274 (323): οὕτω μαθεῖν δεῖ πάντα, καὶ πλοῦτον φέρειν
ἀσχημοσύνης γὰρ γίνετ' ἐνίοις αἴτιος.

Kock vs. 1 în loc de καί propune: παῖ, Herwerden τὸν. Körte însă menţine lecţiunea codd. şi traduce: «sic omnia disci debent, etiam divitias ferre». Versul următor ne lămureşte: «bogăţia, devine pentru unii pricină de fapte necuviincioase».

Mă voi opri acum la acele versuri care nu s-au putut reconstitui sigur, dar merită o deosebită atenţie pentru cugetarea exprimată sau pentru conţinutul istoric.

Astfel frg.47 (52) din *Androgynos* («Fătălăul», redat de Caec. Statius, la Ribbeck CRF³ 42):
πλήσας + γὰρ ἔφθειρ' ἐκ παρατάξεώς ποθεν
τὰς ἐν Λαμίᾳ πάσας...

Versul are o lacună şi forma aor. πλήσας în loc de πλεύσας este de preferat conjecturii πλήξας care nu se găseşte la Menandru decît în expresia πέπληχε τὴν θύραν «a lovit în uşă» (ca să intre) şi nu oferă nici o legătură cu celelalte cuvinte; πλήσας e, desigur, mai bine, cu sensul «căci a plecat pe mare (a navigat), pornind din linia de luptă... şi a distrus toate triremele (adăugînd τριήεις) din Lamia», cum îl informează Arnott pe Th. prin scrisoare cu lămurirea: un soldat mincinos se laudă că a distrus toate triremele duşmane la Lamia, unde, de fapt, a fost o luptă pe uscat (323 î.e.n.). Körte n-a propus nici o interpretare, lăsînd discuţia deschisă.

Frg. 125 (138) din *Dyskolos* e prima parte din vs. εὑρηκὼς κἀγὼ τούτου τέχνην + după Ammonios, p. 61 Valckenaer, care propune la început εὑρηκώς (după Meineke² εὕρηκα) ca să facă deosebire între εὑρεῖν şi εὑρέσθαι (a-şi procura). Vorbeşte un bucătar. Soluţia o poate da numai pap. Bodmeriana cînd vom şti dacă şi τέχνην e bine înţeles. Se pot da două sensuri: «am aflat şi eu meşteşugul lui», sau «am aflat şi eu trucul lui». Körte propune: εὕρηχ' ὅσα κἀγὼ <παραλαβὼν τούτου τέχνην cu primul sens. În notă Th. arată: εὑρηκ'ἐγὼ τούτου τέχνην «in extrema parte versus habet pap.» tot cu primul sens.

La frg. 339 (409) s-au purtat multe discuţii cu concluzia «versus desperati», totuşi Körte dă o îndrumare suficientă pentru desprinderea sensului. E vorba despre un paharnic care oferă vinul întinat de propria-i mînă, încît oaspetele nu-l mai poate bea. Ideea este foarte clar relevată prin conjectura lui Th. Cred că, socotind τό de la început ca un articol de substantivare a întregii fraze, se poate reda acelaşi înţeles. Iată versurile:

Τὸ μὴ τὰς τρίχας αἴρων καὶ τὸν ῥύπον διδοὺς
πιεῖν ἀνηδαξᾶτο ὥστε μὴ πιεῖν.
Th. τὰς μὲν τρίχας αἴρων, ἀλλὰ τὸν ῥύπον διδούς
πιεῖν ἀνηδαξᾶτο <μ'> ὥστε μὴ πιεῖν.

(Paharnicul) neridicînd din cupă părul şi dînd necurăţenie,
îndemna să bea încît (acela) nu mai bea (parcă înadins ca să nu bea).
Th. ridicînd părul, — dar dînd necurăţenie (de pe degete) mă
îndemna să beau, parcă înadins ca să nu beau (cf. Hor., *Sat.*, II, 4, 78 şi frg. Aristoph. 203 Kock).

E de la sine înţeles că scoaterea art. τὸ din vers trebuie să fie reexaminată în cadrul întregii fraze a autorului care citează: Schol. ad Hippocr. aphor. III, 25 (IV 496, 15[L]) şi Erot. fr. 30 p. 107 ed. Nachmanson.

Frg. 672 (926) n-a putut fi lămurit, mai ales că face parte dintre «adela»: + ἀλλά προσέδωκας τάλαντον εἶναι παρ' ἡμῖν τὸν ἰκτινον. Două mss. şi NC au προσέδωκας, un ms., V, are προσεδόκας şi astfel Kaibel a propus: ἀλλὰ προσεδόκας, τάλαν,
εἶνα· τὸτ ἰκτινον παρ' ἡμῖν;
«Dar te aşteptai, sărmane, să fie «uliul» pe la noi»?

www.cimec.ro

Un personaj, supărat şi pornit pe rău, e comparat la Menandru mai des cu vîrtejul, vijelia, mai rar cu o vulpe sau răpitoare. Aici se pare că este acest caz, dar nu sîntem siguri. Ar trebui să traducem, cum cred, fără să schimbăm nimic: « Nu cumva ai dat şi tu un talant ca să fie la noi pricină de turburare? (cum e uliul printre păsări). În *Epitr.*, 29 vedem un astfel de om comparat cu o vulpe (κίναδος), care tulbură o ogradă întreagă.

Fragmentele cu glose prezintă un interes deosebit pentru înţelegerea limbajului viu al poporului din acea epocă şi pentru studiul diferitelor texte în care e nevoie de conjecturi întregitoare. Admiratorii lui Menandru, ca Plutarh de pildă, îl apropie chiar de Homer ca în frg. 739 (612) însă numai în tirade morale şi în momente care, aparent, se apropie de tragedie. În realitate însă e o parodie, poetul παρατραγωδεῖ, ca în lungul frg. 740 (531) unde găsim chiar expresia: ἵνα σοι καὶ τραγικώτερον λαλῶ (vs. 8).

Fragmentele îndoielnice şi neautentice (amphisbetesima, pseudepigrapha) sînt cele cu nr. 932—950. Körte le-a adăugat pentru limba şi ironia, specific menandriană, pe care o conţin. Unele au o lemma τοῦ αὐτοῦ, referindu-se de cele mai multe ori la Menandru, dar altele sînt expresii care respiră atmosferă tragică.

Sînt fragmente care, totuşi, pot fi recuperate pentru Menandru, considerîndu-le în parodie tragică, mai ales acelea care au lemma Μενάνδρου la Stobaeus, ca de ex. fgr. 934. Vorbeşte un părinte către fiul său. Ca să fie mai solemn, şi-a îmbrăcat vorbirea în haină tragică. Dintre versurile singulare (monostihuri), cred că frg. 940 (854) are multe motive să fie atribuit lui Menandru, afară de început care poate fi opera unui gramatic, pentru încadrarea în ordine alfabetică: βέλτιστε, μὴ τὸ κέρδος ἐν πᾶσι σκόπει. « Prietene, nu privi în toate numai cîştigul propriu ».

Nu acelaşi lucru se poate spune însă şi despre frg. 944—947, cum deducem din întregul aparat critic al lui Körte. De asemenea distihul elegiac din Anthol. Pal., VII, 72 cu lemma Μεν. κωμικοῦ în cinstea lui Epicur şi Themistocles, nu se poate atribui lui Menandru şi a fost adăugat ca νόθον, cum îl dovedise Wilamowitz în Antig. von Karystros 179,2. Între cei doi bărbaţi n-a existat comun decît γένος.

Χαῖρε, Νεοκλειδᾶν δίδυμον γένος, ὧν ὁ μὲν ὑμῶν
πατρίδα δουλοσύνας ῥύσαθ', ὁ δ' ἀφροσύνας.

Strofa fusese probabil compusă pentru o hermă cu două feţe în care se egalează meritul lui Themistocles de liberator al patriei cu al lui Epicur de luminător al fiilor ei.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

IOANIS SYCUTRIS

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

Rubrica « Clasicismul în lume » ne dă prilejul de a împărtăşi cititorilor noştri activitatea unui truditor de seamă pe ogorul antichităţii în Grecia, Ioanis Sycutris, care prin opera înfăptuită şi prin şcoala de riguroasă cercetare iniţiată la Universitatea din Atena, are dreptul să fie socotit «umanist » în toată plinătatea de înţeles a cuvîntului.

Fiu al unor oameni săraci, trăitori la Smirna, dar care-şi trăgeau obîrşia din insula Hios, s-a născut la Smirna în 1901. Studiile primare şi pe cele secundare le-a făcut în acest oraş, la « Εὐαγγελική Σχολή »[1], iar pe cele universitare la Atena. După absolvirea lor, a fost timp de doi ani profesor secundar în Cipru, unde a fundat revista « Cronici cipriene », revistă al cărui îndrumător a fost şi în paginile căreia au văzut lumina tiparului importante studii de limbă şi istorie, legate toate de viaţa insulei. După doi ani de rodnică activitate în Cipru, se întoarce la Atena, unde ocupă postul de asistent la catedra de limbă greacă veche din cadrul Facultăţii de filozofie[2].

Din acest timp îi datorăm observaţiile critice privitoare la Antifon, publicate în Anuarul ştiinţific al Facultăţii de filozofie din Atena[3]. În anul următor este trimis în Germania ca bursier al Universităţii din Atena, unde audiază pe Heinze la Lipsca, pe Norden, Jaeger, P. Maas, Ed. Meyer şi pe Wilamowitz la Berlin. Către sfîrşitul primului său an de studii în Germania, se reîntoarce în patrie pentru a-şi susţine examenul de doctorat. Ca student al Universităţii din Lipsca publică în 1927 lucrarea asupra lui *Evagoras* al lui Isocrate, în care susţine că aceasta nu este un necrolog obişnuit ci un encomion pentru cinstirea lui Evagoras, descendent al unei dinastii greceşti din Cipru, alungată de fenicieni, care la rîndu-le fuseseră înlăturaţi de aventurierul Abdemon din Kition. Eliberarea ţării avea să se realizeze în 411 î.e.n. de către Evagoras[4]. Astfel cercetătorul Sycutris revenea la opinia gramaticului anonim care susţinuse calitatea de « encomion » a lucrării *Evagoras*.

[1] Εὐαγγελική Σχολή, şcoală secundară celebră la Smirna, care prin activitatea desfăşurată rivaliza cu « Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή » de la Constantinopol. Dispunea de o bibliotecă cuprinzînd 35 000 de vol., 180 mss. rare şi avea ca anexă un muzeu de arheologie.

[2] Printre disciplinele Facultăţii de filozofie din Atena sînt incluse şi studiile clasice.

[3] Articolul poartă titlul « Κριτικά εἰς Ἀντιφῶντα »: în Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 1 (1925), p. 109—145 şi broşură aparte, Atena, 1925.

[4] Isocrate este singurul scriitor care ne prezintă condiţiile în care Evagoras a răsturnat pe Abdemon şi ne dă informaţii asupra flotei şi armatei terestre a lui Evagoras. V. par. 19 şi urm.; 52—58 şi 61—65.

www.cimec.ro

Anul 1928 este anul biruinţelor lui Sycutris. Studiul lui asupra *Discursului funebru* al lui Demosthenes, publicat în *Hermes* [1], ca şi studiul anterior, produce vîlvă în cercurile filologice germane [2]. Lucrarea scrisă pentru cinstirea memoriei celor căzuţi la Chaeroneea în 338 î.e.n., şi pe care în unanimitate cercetătorii, începînd cu Dionys din Halicarnas şi sfîrşind cu Westermann şi Blass, au socotit-o pseudepigraf, Sycutris o consideră autentică.

Caracterizînd acest discurs ca « φορτικός, κενός καὶ παιδαριώδης » şi refuzînd să recunoască în el, ca şi în « Ἐρωτικός », felul de a gîndi şi stilul demosthenic, Dionys din Halicarnas a deschis drumul cercetătorilor, care, toţi — lucru curios — au avut aceeaşi părere [3]. În urma acestei lucrări temeinice, casa de editură Teubner îl însărcinează cu editarea lui Demosthenes începută de Fuhr [4]. După Gr. Bernardakis [5], care în aceeaşi editură publicase *Moralia* ale lui Plutarh, Sycutris este al doilea filolog grec însărcinat de editura Teubner cu editarea unui text clasic. În acelaşi număr din *Hermes* Sycutris publică o inscripţie funerară descoperită de L. Pieridis în localitatea Kition (Larnaca-Cipru), în locul numit Καμίνια. Inscripţia este o mărturisire a gratitudinii unui învăţăcel pentru profesorul său, mort la o vîrstă timpurie, care-l iniţiase în lectura homerică [6].

Un alt studiu pe care-l dă la iveală Sycutris este comentariul la *Scrisoarea* lui Speusippos, nepotul lui Platon, scolarhul vechii Academii, către Filip, regele Macedoniei [7].

Concluziile la care ajunge cu privire la epistolografia elenă le publică în Pauly-Wissowa, în articolul intitulat « Epistolographie » [8].

Ca o preţuire pentru activitatea tînărului învăţat grec, Wilamowitz îl invită să participe la « Graeca Wilamowitziana », cenaclul literar restrîns, frecventat de un număr de 6—8 tineri profesori ai Universităţii din Berlin, unde laolaltă cu încercatul magistru se interpretau texte greceşti. De asemeni, W. Jaeger îl invită la cercul său, cunoscut sub numele de « Eunomia ».

În timp ce casa editoare Weidmann îl însărcinează cu editarea epistolografilor greci, activitatea lui Sycutris continuă prodigioasă la revistele: *Hermes*, *Gnomon*, *Philologus*,

[1] *Der Demosthenische Epitaphios*, în *Hermes*, 1928, p. 241—258.

[2] Cum opera lui Demosthene a fost răspîndită de timpuriu, este foarte probabil ca în primele culegeri făcute, din zelul profesorilor de retorică să fi fost incluse şi unele opere apocrife, unele din greşeală, altele cu intenţie. Discernămîntul lui Callimahos, bibliotecarul alexandrin, n-a fost atît de perspicace pentru a întreprinde discriminarea dorită, străduania lui mărginindu-se la a nu sacrifica nici una din operele marelui orator. După Callimahos, criticii din epoca elenistică şi din cea imperială au început să discute autenticitatea operelor asupra cărora Callimahos nu luase nici o poziţie. O parte din aceste discuţii ne sînt cunoscute prin scrierile lui Dionys din Halicarnas, ale retorilor, scoliaştilor, ale lui Libanios şi Photios. Truda pentru stabilirea corpusului demosthenic a fost mult ajutată şi de papirii descoperiţi în Egipt şi care completează lista dată de C. Fuhr, în prefaţa ediţiei sale *Demosthenis Orationes*, apărută în 1914.

[3] « Über die Unechtheit des schon seit Kallimachos im demosthenischen Corpus überlieferten Epitaphios herrscht unter den Philologen die grösste Einigkeit » (*Hermes*, 1928, 63) p. 241.

[4] Editarea lui Demosthenes a suferit o mare întîrziere, lucrarea apărînd abia în 1937 sub titlul *Demosthenis orationes*. Post C. Fuhr, ed. J. Sycutris, vol. II, pars. I, Lipsiae, 1937, 379 p.

[5] Operele morale ale lui Plutarh, editate de Gr. Bernardakis, au apărut în 7 volume în seria stereotipă Teubneriană, între 1888 şi 1896.

[6] *Epigramm aus Kition*, în *Hermes*, 63, (1928) p. 110—111.

[7] E. Bickermann-J. Sycutris, *Speusipps Brief an König Philipp. Text, Übersetzung, Untersuchungen*. « Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig ». Phil. hist. Kl. 803, Leipzig, 1928, 86 p.

[8] *Epistolographie*, în Pauly-Wissowa-Kroll, RE, Supplementband, V, Stuttgart, 1931, p. 981—987. Articolul a fost precedat de un alt studiu publicat în *Philologische Wochenschrift*, 48, 1928, col. 1284—1295.

www.cimec.ro

Philologische Wochenschrift, *Byzantinische Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft*, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Ἀθηνᾶ, Ἀμάλθεια, Ἑλληνικά, Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Νέα Ἑστία şi altele, îmbrăţişînd întreaga literatură greacă.

Prin întoarcerea lui în Grecia, în toamna anului 1929, munca pe tărîmul filologiei clasice nu se mai desfăşoară în acelaşi ritm. Sarcina de conservator al colecţiilor bibliotecii Academiei din Atena, obligaţiile impuse de catedra pe care o serveşte cu entuziasm şi conştiinciozitate exemplară [1], lupta spre a învinge o opoziţie şi poate extinderea activităţii sale asupra mai multor domenii au contribuit oarecum la scăderea activităţii lui în domeniul filologiei clasice. Totuşi şi activitatea desfăşurată în patrie prezintă aspecte ce nu pot fi trecute cu vederea. Un prim rezultat este reorganizarea bibliotecii Academiei din Atena şi editarea în colecţia Academiei [2] a Symposionului lui Platon [3] şi a Poeticei aristotelice [4]. Munca depusă de Sycutris pentru stabilirea textului celor două lucrări, şi mai ales a celei din urmă, impune prin onestitatea ei.

Prezentarea şi explicarea condiţiilor materiale în care au fost scrise operele, străduinţa de a le raporta la fapte contemporane, informaţiile din belşug dăruite în introducere şi comentariu constituie o exegeză a operelor, pusă continuu faţă în faţă cu noile realităţi spirituale ale poporului său. Observaţia inserată de Academia din Atena la p. 148 a Poeticei lui Aristotel, care glăsuieşte că partea a doua a introducerii n-a putut fi scrisă din pricina morţii fulgerătoare a lui Sycutris, arată că golul ivit în filologia clasică a Greciei prin moartea lui n-a fost o vorbă goală, ci o realitate trist mărturisită.

Introducerea la «Symposionul» lui Platon a devenit de la apariţie obiectul celor mai pătimaşe atacuri; Sycutris este acuzat de «ateism». Atacurile trec de limitele impuse oamenilor de ştiinţă şi devin personale. Ele pătrund în presă, alarmînd opinia publică şi creînd un curent cu totul defavorabil «ateului» Sycutris.

În faţa acestor atacuri pătimaşe, Sycutris reuşeşte să păstreze o atitudine demnă, dedicîndu-se numai catedrei. Persecuţia unei societăţi răvăşite de rivalităţi nu cunoaşte nici o piedică şi merge pînă acolo încît i se refuză catedra de filologie clasică, vacantă la Universitatea din Atena. Hotărît să nu ceară vieţii decît bucuriile austere ale gîndului, Sycutris rezistă, călăuzit de un înalt ideal de cuviinţă, dar atacurile se înteţesc din ce în ce.

În anul 1936 revista ateniană «Νέα Ἑστία» organizează în paginile ei o anchetă cu tema: «Spiritul grec, influenţa lui şi posibilitatea unei noi Renaşteri», anchetă la care aveau să răspundă cercetători ca W. Deonna, Henri Focillon, Louis Gillet, Ch. Picard, A. Merlin, Maurice Bedel, Camille Mauclair, Jean Malye şi alţii. Răspunsul lui Sycutris se află în paginile revistei, în p. 984 şi 993 din anul 1936 (15 iulie) [5].

Sycutris afirmă cu tărie că contactul neoelenilor cu valorile spirituale ale străbunilor lor se va produce numai prin intermediul necesităţilor, problemelor şi valorilor civilizaţiei europene contemporane, şi nu pe o cale directă. De altfel elementele de bază şi de valoare ale spiritualităţii neoelene coincid cu ceea ce s-a putut asimila din belşugul spiritului european şi, prin el, direct din vechea civilizaţie helenă. Ridicîndu-se împotriva moştenirii Bizanţului, Sycutris afirmă că aceste elemente sînt destul de numeroase, pentru ca neoelenii să

[1] Scriitorul Nasos Detzortzis, care-i fusese student, vorbeşte cu emoţie de interesul purtat de profesorul Sycutris studenţilor săi în Νέα Ἑστία din 1938, p. 58.

[2] Academia din Atena în colecţia sa «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» editează textele autorilor greci cu note, trad. şi o introducere în greaca nouă.

[3] Πλάτονος Συμπόσιον. Text, trad. şi comentariu. Acad. din Atena, Atena, 1934, 254 + 23 ap.

[4] Ἀριστοτέλους περὶ ποιητικῆς. Trad. de Simos Menardos. Intr. şi comentariu de I. Sycutris. Acad. din Atena. 1937, 148 + 286.

[5] Articolul poartă titlul: Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης καὶ ἡ μεταπολεμικὴ ζωή.

www.cimec.ro

fie apți de a veni în contact cu antichitatea. În domeniul tradiției religioase Sycutris preconiza o curățire întreprinsă curajos și o reîntinerire care să pornească din partea unor oameni cu vederi largi și nu din partea unor oameni de formație teologică. Sycutris nu vedea posibilitatea revenirii la spiritualitatea antică în condițiile în care se găsea poporul său în 1936, înțelegînd prin renaștere un fenomen de umanizare, deosebit de fenomenele izolate și cu totul diferite de întoarcerile anemice și sterile spre trecut, care emoționează prin avîntul eroilor și eforturile depuse, dar nu pot fi creatoare de valori culturale (ex. Plutarh, Marc Aureliu, Dion Hrisostomul și Iulian).

Cu toată prigoana împotrivă-i, Sycutris continuă preocupările sale, îmbrățișînd domenii cît mai variate ale literaturii elene.

Astfel, prin comunicarea făcută la Congresul bizantinologilor din Atena în 1930, cu privire la problemele istoriografiei bizantine, el elucidează subtile probleme literare și psihologice ale bizantinilor, deschizînd, după aprecierea profesorului Bethe, un drum nou cercetătorilor. Studiile lui asupra schismei Arseniților sînt, după aprecierea filologului belgian Grégoire, o contribuție esențială la istoria eclesiastică a Bizanțului pe vremea Paleologilor. Comentariul la «Περί ἰδεῶν» a lui Hermogene din Tarsos provoacă admirația filologului belgian Bidez.

Dacă activitatea lui Sycutris n-a fost considerată în Grecia la timpul potrivit la justa ei valoare, ea a fost unanim recunoscută în afara fruntariilor ei. Lucrările lui au văzut lumina tiparului în cele mai reputate periodice germane. *Realencyclopädie* îl însărcinează cu publicarea articolelor «Retorica» și «Epistolografia»; importante case de editură îi solicită colaborarea. Lecția lui inaugurală la Universitatea din Atena, intitulată «Φιλολογία καὶ ζωή» este tradusă în mai multe limbi străine [1]. Secția filologică a Universității din Praga îl cheamă la catedra de Filologie clasică, ca urmaș al profesorului filoelen E. Martini [2]. Reputați filologi clasici îl înconjoară cu multă simpatie [3].

Dacă această succintă prezentare a lui Sycutris ne oferă o perspectivă substanțială a unei extrem de variate activități, ne dă în același timp posibilitatea să întrezărim rodul strădaniilor lui la capătul unei vieți ce s-ar fi cuvenit mai din plin hărăzită, căci o neîndurată μοῖρα a vrut ca harnicul ostenitor să sfîrșească zilele la 36 de ani, în 1937, cînd reîntors dintr-o excursie poposise cîteva ceasuri la Corint [4].

Lucrările rămase în mss., o ediție comentată a lui Oedip la Colonos, Emendațiile la «Περὶ ὕψους» și «Epictet» ca și un studiu asupra lucrării «Τεχνῶν συναγωγή» a lui Aristotel, sînt și ele o mărturie de rîvnă neîntrecută pentru a face să se reverse asupra sufletului neamului său ceva din belșugul de poveste al celei mai bogat dăruite literaturi.

---

[1] V. I. Sykoutris, *Philologie et vie*, Budapest, 1931. Broșura a fost editată de Inst. de filologie modernă, condus de Gyula Moravcsik, v. nota 1 de la pag. 5.

[2] Νέα Ἑστία 1938, p. 513.

[3] V. Νέα Ἑστία din 1938, p. 513. Prof. Willamowitz îl felicită pentru activitatea lui prodigioasă cu cuvintele: «Ihre Produktivität verfolge ich mit grösster Freude» și-l situează printre cei mai buni cunoscători ai prozei atice. Körte, în admirația lui, îl caracterizează ca «der begabteste Philologe den das neue Griechenland bisher hervorgebracht hat»; iar Paul Maas vorbea astfel despre el: «Der scharfsinnigste Kritiker der griechischen Prosa, den die griechische Nation seit Koraïs hervorgebracht hat».

[4] Despre activitatea desfășurată în calitate de conferențiar la diferite așezăminte culturale din Atena și în special la «Ἀσκραῖος», vezi evocarea caldă a lui Tellos Agras din Νέα Ἑστία, 1937, nr. din 15 nov., p. 1699—1701. Cf. artic. acad. Nicos A. Bees din Νέα Ἑστία, 1937, Atena, p. 1773—1777.

www.cimec.ro

ÎN JURUL TRADUCERILOR DIN CLASICII GRECI ŞI LATINI *

DE

N. I. BARBU

Necesitatea traducerilor din clasicii greci şi latini a fost de mult simţită în ţara noastră. Chiar înainte de 23 August 1944, fosta «Casă a şcoalelor» organizase o colecţie de traduceri din operele autorilor antici, dar traducerile publicate în această colecţie erau mai proaste decît multe din traducerile publicate de unele edituri particulare. Trebuie observat că nici aceste traduceri nu erau prea bune şi nici prea numeroase. Ca exemple de traduceri proaste publicate de fosta Casă a şcoalelor se pot cita *Verrinele*, *Germania*, *Politica lui Aristotel*, *Etica Nicomahică*, care este pur şi simplu o traducere a unei traduceri germane. Nici stilul şi nici fidelitatea faţă de original nu se ridicau, în aceste traduceri, la nivelul cerut pentru ca astfel de lucrări să poată fi numite traduceri.

În anii puterii populare, în cadrul revoluţiei culturale din ţara noastră, în ultimii ani s-a pornit temeinic şi sistematic la efectuarea traducerii unor opere clasice de mare valoare.

Editurile şi-au făcut planuri de traduceri din clasicii greco-latini, planuri care au fost coordonate pe plan intereditorial şi ministerial. S-au organizat raţional etapele prin care trebuie să treacă o traducere de la contractare şi pînă la apariţia în librărie. Astfel, o traducere nu este angajată astăzi de o editură pînă cînd nu se cere un referat sau mai multe din partea unor specialişti, care sînt chemaţi să-şi spună cuvîntul asupra calităţilor şi lipsurilor traducerii. Astăzi, în editură există un redactor de carte, care are în grijă toate lucrările necesare pînă la apariţia traducerii. Astăzi, se fac controale şi revizii ştiinţifice, între editură şi autori există o continuă colaborare.

---

* În ultimii ani, în planurile cîtorva edituri au intrat şi traduceri din operele clasicilor greci şi latini. Aceste traduceri, foarte utile pentru cultura noastră, ridică numeroase probleme de fond şi de formă. Catedra de filologie clasică a socotit utilă o discuţie asupra problemei traducerilor din greceşte şi latineşte. Discuţia care s-a dus în cadrul catedrei a ajuns la concluzia că o dezbatere în sînul Societăţii de studii clasice, în prezenţa unor reprezentanţi ai editurilor şi ai Ministerului Învăţămîntului, ar fi cît se poate de binevenită. În vederea acestei dezbateri, s-a constituit o comisie alcătuită din următorii tovarăşi: N. I. Barbu, responsabil, P. Creţia, A. Frenkian, F. Fugaru şi T. Vasilescu. Membrii comisiei au strîns unele materiale, în legătură cu problema în discuţie, iar responsabilul a redactat raportul, sistematizînd materialul şi punctele în discuţie şi exprimîndu-şi unele păreri proprii.

www.cimec.ro

Toate aceste măsuri organizatorice au făcut ca, într-un timp relativ scurt, să se traducă comparativ mai mult decît în trecut, iar calitatea traducerilor să sporească considerabil. Astfel, în ceea ce privește alegerea operelor redate în românește, s-a pornit bine traducîndu-se din Tacit, Aristotel, Appian, tragicii greci, Vergiliu, Plutarh, Ovidiu. După cîte știm, sînt în curs de apariție sau planificate și alte traduceri, precum: *Istoriile* lui Herodot, opera lui Titus Livius, *Viețile* lui Plutarh, *De rerum natura* de Lucrețiu și altele. Așa cum am spus, calitatea traducerilor apărute e cu mult superioară celor din trecut, iar interesul cu care au fost primite de publicul cititor arată că, în cadrul revoluției noastre culturale, pentru valorificarea moștenirii culturale a antichității greco-latine, aceste traduceri au fost foarte binevenite.

Cu toate succesele obținute pînă acum, există unele lipsuri, care se cer remediate, pentru ca opera la care s-a pornit să-și dea adevăratele roade. Lipsurile pe care le-am constatat atît în ceea ce privește planul de publicații, cît și în ceea ce privește calitatea traducerilor ne-au îndemnat să studiem încă o dată problema traducerilor și să facem unele propuneri de îmbunătățire.

Așa cum am spus, este bine că s-a tradus din Appian, Vergiliu, Tacit, Aristotel, Ovidiu. Sînt totuși autori despre care nu știm dacă figurează în planul vreunei edituri și care ar fi trebuit traduși totuși printre primii, precum: întreaga operă a lui Salustiu, discursurile lui Cicero, opere absolut necesare pentru cunoașterea de la izvor a luptei de clasă la Roma în perioada războaielor civile, operele lui Marțial și Iuvenal, poeții realiști din epoca Flaviilor, Tucidide, Polibiu, Dio Cassius. Nu sînt aci decît cîteva exemple. Nu există un plan bine coordonat de traduceri în cadrul diferitelor edituri, alcătuit cu colaborarea unor specialiști.

În ceea ce privește calitatea traducerilor, deși, așa cum am spus mai înainte, s-au făcut mari progrese, mai persistă încă o serie de lipsuri. Astfel, în Appian, *Războaiele civile*, II 98, textul grecesc Πλάτωνος αἰτήσας τὴν περὶ ψυχῆς συγγραφήν a fost tradus prin «ceru să i se dea tratatul lui Platon despre suflet».

Greșeala constă în faptul că συγγραφήν a fost tradus prin tratat. Se știe însă că *Phaidon*, căci despre această carte este vorba, nu este un tratat, ci un dialog. Cuvîntul «tratat» nu-i bine întrebuințat în acest caz. În traducerea din Suetoniu, *Caesar*, LV, p. 31, citim următoarea frază: «Găsesc chiar cîteva exemplare publicate de el nu cu titlul » Pentru Metellus" ci „Pe care l-a scris pentru Metellus", deși discursul vorbește în persoana lui Caesar, dezvinovățindu-se pe sine și pe Metellus de acuzațiile detractorilor lor comuni». Expresia «discursul vorbește în persoana lui Caesar» întunecă sensul frazei, iar cititorul nu înțelege exact despre ce este vorba. Cine se dezvinovățește, discursul?

În original este *Cum ex persona Caesaris sermo sit*, ceea ce vrea să spună că «Caesar însuși vorbește». În traducerea *Eneidei*, cuvîntul *terrae* este tradus prin *olaturi*. Dar cuvîntul «olaturi» are nevoie el însuși de o notă explicativă în românește. Deci cititorul trebuie să urmărească nu numai notele explicative pentru cuvintele latinești, ci și pentru cele românești. În introducerea la traducerea operei *De officiis* a lui Cicero *De divinatione* este tradus prin «despre divinitate», în realitate *De divinatione* este «despre divinație». În traducerea *Războaielor civile* ale lui Appian, o dată (2,29) ἔξω τῆς πόλεως este tradus prin «în afara orașului» Aici ἡ πόλις=Roma. Altă dată (5,15) τὴν πόλιν este tradus prin Roma. Deci nu s-a păstrat o consecvență în traducerea aceluiași cuvînt. De asemenea, ὁ δῆμος este tradus cînd «popor», cînd «norod», cînd «plebe», fără să se arate, într-o notă explicativă, care a fost motivul schimbării traducerii. Pentru realitățile politice romane deosebirea dintre traducerea termenilor *populus* și *plebs* este esențială.

În unele introduceri (Suetoniu) apar cuvinte ca *națiune* în loc de *popor*; *revoluție* în loc de *complot*, *nobiles* redat prin patricieni, deși este vorba despre numizi.

www.cimec.ro

Am dat numai cîteva exemple de greşeli strecurate în unele traduceri. Nu înseamnă că nu mai sînt şi altele. Problema care ne preocupă nu este de a le înşira acum pe toate, ci de a vedea ce trebuie făcut, pentru ca pe viitor să nu se mai repete, iar traducerile să atingă cel mai înalt nivel şi cantitativ şi calitativ. Pentru a sistematiza implicaţiile problemei în discuţie, ne vom opri asupra a două mari întrebări pe care le ridică problema traducerilor: 1. Ce să se traducă; 2. Cum să se traducă.

Ce să se traducă. Aşa cum am spus mai înainte, dacă cercetăm lista traducerilor publicate, constatăm că nu există nici o operă despre care să se poată spune că n-ar fi trebuit tradusă. Astfel, fie operele sau fragmentele din operele poetice în versuri, — Ovidiu, tragicii, Lucreţiu, Vergiliu — fie operele în proză — Cicero, Appian, Plutarh, Suetoniu, Tacit — toate meritau să fie date în traducere publicului cititor. Firește că, aşa cum am spus, prin aceasta nu s-a epuizat lista operelor care ar trebui traduse. Pe de altă parte nu toţi autorii prezintă aceeaşi urgenţă. Socotim că ar trebui să se studieze problema de către o comisie, care ar urma să alcătuiască o listă, iar lista să fie apoi discutată de forurile competente, Edituri — Ministere. Dar întrebarea care are cele mai multe implicaţii este:

2. **Cum să se traducă?** Problema aceasta ridică următoarele întrebări: proză sau versuri pentru originalele în versuri; fidelitatea traducerii; stilul; folosirea altor traduceri; revizia traducerii; reeditările de traduceri; introducerea şi notele. Să începem pe rînd discutarea acestor puncte.

Proză sau versuri. Toată lumea este, firește, de acord că o operă antică în versuri ar trebui tradusă în romînește în versuri izbutite. Este un principiu a cărui realizare ar fi salutată întotdeauna cu entuziasm. Practica ne arată însă că în calea înfăptuirii acestui principiu se ridică mari greutăţi, avînd drept consecinţe realizarea unor traduceri care nu se ridică la nivelul dorit. Există, desigur, traduceri foarte izbutite, realizate de traducători de talent, ca Murnu şi Naum, dar traducerile în versuri de acest fel sînt rare. Dacă s-ar adopta, fără nicio excepţie, principiul că orice operă antică în versuri trebuie tradusă în versuri, ar însemna ca unele opere să aştepte adesea zeci de ani pînă ce să se găsească traducătorii de talent care să le facă cunoscute publicului cititor. Dar nevoile culturale cer să fie cunoscute cît mai devreme multe din operele antice în versuri, pentru care nu s-au găsit încă traducători de talent. Aşadar nevoia de a se cunoaşte conţinutul unei opere antice în versuri justifică traducerea în proză, dacă nu s-a găsit un traducător de talent, care s-o redea în versuri. În orice caz, unei traduceri proaste, adică infidele faţă de conţinut şi schimonosită din punctul de vedere al frazei romînești, este întotdeauna de preferat o bună traducere în proză.

Fidelitatea traducerii. Este una dintre condiţiile esenţiale ale unei traduceri izbutite şi care ridică, la tot pasul, numeroase probleme. O traducere este fidelă atunci cînd redă exact conţinutul originalului, adică atunci cînd nu pierde nimic din original, nu adaugă nimic şi nu alterează conţinutul originalului. De pildă, în Appian, *Războaiele civile*, V,111, textul grecesc sună: ἀράμενα τὰ βραχέα τῶν ἱστίων. Traducerea romînească spune: «ridicînd pînzele». Traducerea a omis cuvîntul βραχέα. Deci, în acest punct, traducerea, săvîrşind o omisiune, n-a mai fost exactă, a păcătuit prin pierderea unei părticele din sensul originalului. Într-o traducere din Ovidiu, traducere în versuri, cursivă, clară, atrăgătoare, s-au făcut multe adausuri la conţinutul originalului. Astfel, primele patru versuri, din prima elegie a primei cărţi a *Tristelor* sună:

Parue, nec inuideo, sine me, liber, ibis in Urbem,
Ei mihi! quod domino non licet ire tuo.
Vade, sed incultus, qualem decet exsulis esse.
Infelix, habitum temporis huius habe.

www.cimec.ro

Traducerea românească sună:

«Pornește cărticică, spre patrie! Te du!
Așa-a fost să fie, să te întorci doar tu,
Și să rămîn tot singur, eu autorul tău,
«Răpus de nostalgie și de păreri de rău.»

Lăsînd celelalte nepotriviri dintre traducere și originalul latinesc, ne oprim numai asupra expresiilor «Așa a fost să fie» și «Răpus de nostalgie și de păreri de rău», cărora nu le corespunde nimic în versurile latinești. Exemplul arată că aici s-a greșit adăugîndu-se ceva originalului din care se traduce.

Iată acum și un exemplu de redare a conținutului, dar într-o formă care poate duce la interpretări greșite. În *Viața* lui August, capitolul al XX-lea, Suetoniu spune: *Ianum Quirinum semel atque iterum a condita Urbe ante memoriam suam clausum . . . . ter clausit.* Traducerea românească spune: «Templul lui Quirinus care nu fusese închis . . . după amintirea sa, a fost închis de trei ori». Așadar cuvintele *ante memoriam suam* au fost traduse prin «după amintirea sa». Se pare că traducătorul a voit să înțeleagă: «după cît își aducea el aminte». Dar textul latinesc spune clar: «înainte de vremea cînd trăia el», adică «înaintea lui». Deci traducerea, printr-o expresie echivocă, poate da naștere la înțelegeri greșite.

Nu-i nevoie să mai stăruim asupra acestui punct, deoarece toată lumea este de acord că o traducere nu trebuie să piardă nimic din textul original, nici să nu-i adauge ceva, nici să redea confuz sau greșit originalul. Problema grea care se pune traducătorului, după ce a înțeles bine textul, este aceea a stilului în care-l traduce. Trecem deci la problema stilului unei traduceri.

Stilul. După ce a înțeles ideile textului, traducătorul trebuie să le redea în românește în așa fel, încît cititorul să nu simtă că este vorba de o traducere, ci să aibă impresia că textul a fost scris de un autor român direct în românește. Pentru aceasta, traducătorul nu va șovăi să traducă: un m.m.c.p. latinesc printr-un perfect românesc; o temporală, construită în latinește cu conjuncția *cum* cu m.m.c.p. prin gerunziul românesc ș.a.m.d. Sînt lucruri de la sine înțelese, și nimeni nu va putea aduce învinuiri unui traducător pentru că nu s-a ținut cuvînt cu cuvînt de textul latinesc, ci a înlocuit construcțiile latinești prin construcții românești care să evite nefirescul și schimonosirea în fraza românească.

Dar problema redării fidele a stilului unui autor antic se pune abia după ce au fost rezolvate greutățile provenind din deosebirile de construcție între cele două limbi. Autorii antici au avut fiecare stilul său și de multe ori deosebirile de stil între doi antici, de pildă între Cicero și Salustiu, sau între două opere ale aceluiași autor — Tacit în *Dialogus* și Tacit în *Annales*, sau Cicero în *Discursuri* și Cicero în *Scrisori* — erau mai mari decît între doi autori români. De aceea, traducătorul va trebui neapărat să facă efortul de a se apropia cît mai mult posibil de stilul autorului din care traduce. Spre a înlesni o mai ușoară urmărire a discuției, vom împărți problemele de stil în două: 1. probleme de sintaxă și 2. probleme de vocabular.

Probleme de sintaxă. Cea dintîi dificultate și problemă care se ridică în calea unui traducător din grecește sau din latinește este aceea a redării unei fraze ample, cu multe subordonate. Procedeul obișnuit în asemenea împrejurări a fost acela de a se tăia fraza amplă, să zicem fraza cu 7-8 subordonate, în 3-4 fraze scurte sau în 2-3 fraze scurte și cîteva propoziții independente. Socotim că este un procedeu cu totul greșit, deoarece, prin aceasta, traducătorul pornește de la premisa neîntemeiată că în limba română nu se pot construi fraze ample. Așadar, tăind o frază latinească sau grecească în fraze scurte, traducătorul greșește de două ori: o dată față de stilul autorului din care traduce și, în al doilea rînd, față de limba română, la a cărei cultivare traducerile pot contribui în mare măsură. Dăm

www.cimec.ro

un exemplu: Plutarh, în capitolul al XVI-lea al *Vieții* lui Alexandru, istorisește bătălia de la Granicus. Iată o frază tradusă cît se poate de aproape de textul grecesc: «Parmenion îl sfătuia să nu s-avînte în primejdie în acea zi, dar Alexandru, zicînd că i-ar fi rușine de Hellespont, dacă s-ar teme să treacă rîuleţul Granicus, s-aruncă îndată în rîu cu treisprezece cete de călăreți și, avîntîndu-se călare împotriva săgeților dușmane și împotriva malurilor prăpăstioase, înțesate de arme și de cai, izbit din toate părțile și udat de valuri, s-a părut că și-a condus armata mai mult nebunește și fără socotelă, decît cu chibzuială». Să tăiem această frază lungă în cîteva scurte. Am putea obține următoarea formă: «Parmenion îl sfătuia să nu se avînte în primejdie în acea zi. Alexandru i-a răspuns că i-ar fi rușine de Hellespont, dacă s-ar teme de rîuleţul Granicus. Alexandru s-aruncă îndată în rîu cu treisprezece cete de călăreți și se avîntă călare împotriva săgeților dușmane și împotriva malurilor prăpăstioase, înțesate de arme și de cai, izbit din toate părțile și udat de valuri. Alexandru a părut că și-a condus armata mai mult nebunește și fără socoteală, decît cu chibzuială». Se vede ușor cît de mult pierde expunerea faptului în forma a doua a traducerii. Într-adevăr, Plutarh a expus faptul într-o singură frază, pentru că, în mintea lui, diferitele momente ale faptului sau succedat cu atîta repeziciune, încît biograful n-a putut să le separe prin pauzele pe care le introduc, în chip firesc, frazele juxtapuse. Prin urmare, fraza antică, latină sau greacă, trebuie respectată în toată amploarea ei, atît cît îngăduie limba romînă.

În același fel trebuie procedat și cînd este vorba de un text cu fraze scurte. Cicero, într-o scrisoare către Atticus (X,15,4), scrie, într-un stil foarte concis, între altele: *De sorore laudo. De Quinto puero datur opera. Spero esse meliora.* Traducerea exactă, și ca înțeles și ca stil, ar trebui să sune cam astfel: «În privința surorii, te felicit. În ceea ce-l privește pe tînărul Quintus, ne dăm silința. Nădăjduiesc c-o să fie mai bine». Se va obiecta: cititorul nu înțelege despre ce este vorba, dacă nu se desfășoară o frază amplă. Răspuns: orice explicații se vor da în note, fiindcă Cicero a scris pentru Atticus, nu pentru cititorul modern, iar cititorul modern trebuie să retrăiască atmosfera în care a scris Cicero lui Atticus.

Așadar, traducătorul este obligat să respecte cît mai mult cu putință concizia sau amplitudinea frazei pe care o traduce.

O altă problemă care are importanță în redarea cît mai exactă a stilului unui autor este aceea a ordinei propozițiilor în frază și a cuvintelor în propoziție. Și aci trebuie să se pornească de la context și să se respecte ordinea de acolo atît cît îngăduie limba romînă. Tacit spune, la începutul *Analelor*: *Urbem Romam a principio reges habuere. Libertatem et consulatum L. Brutus instituit.* Și în romînește trebuie să se respecte topica latină, dacă limba romînă o îngăduie și, într-adevăr, o îngăduie, fiindcă se poate traduce foarte bine: «Orașul Roma la început l-au stăpînit regii. Libertatea și consulatul le-a întemeiat L. Brutus». Accentul la Tacit cade pe *Urbem Romam* și pe *Libertatem et consulatum* și de aceea le-a și așezat la început.

Dacă limba romînă îngăduie, nu este motiv să se schimbe. Traducătorul trebuie să cunoască valoarea stilistică a topicei latine și grecești și a celei romîne, pentru ca, în romînă, să se obțină un echivalent stilistic.

Într-adevăr dacă am traduce: «Regii au stăpînit la început Roma. L. Brutus a întemeiat libertatea și consulatul», s-ar pierde accentul frazei latine.

Mai sînt, evident, și alte probleme ridicate de stilul sintaxei autorului din care se traduce, dar socotim că pentru toate se poate formula următorul principiu: să se respecte cît mai mult cu putință construcția frazei originalului, atît cît îngăduie limba romînă. Momentul în care trebuie părăsită construcția originalului grec sau latin trebuie să fie indicat de sentimentul forțării limbii romîne. Dar ar fi o greșeală să nu se respecte amplitudinea sau

www.cimec.ro

scurtimea unei fraze greceşti sau ordinea cuvintelor şi propoziţiilor în frază, dacă limba romînă o îngăduie.

Vocabularul. Problemele de vocabular, deşi, la prima vedere, par mai uşoare decît cele de sintaxă, sînt totuşi cel puţin tot atît de complicate, dacă nu şi mai complicate decît cele de sintaxă.

Prima condiţie a vocabularului unei bune traduceri este aceea a proprietăţii termenilor. În primul rînd, trebuie luaţi în considerare termenii tehnici, specifici civilizaţiilor şi culturilor antice, care n-au corespondenţi în limba romînă. Uzul traducerilor din latineşte şi greceşte a şi stabilit norma pentru unii termeni. Astfel, toată lumea traduce astăzi consul = consul, quaestor = cvestor, praetor = pretor, στρατηγός = strateg; ἄρχων = arhonte, συσσίτιον = sisitie, συνοικισμός = sinecism etc. Desigur că aceşti termeni sînt explicaţi prin scurte note în josul paginii. Dar acest uz nu s-a încetăţenit pentru toţi termenii tehnici şi unii traducători redau cuvîntul lectica prin lectică, iar alţii prin litieră. Păreri contrarii se exprimă şi cînd este vorba de calende, none, ide. Unii tovarăşi sînt de părere să se transpună în date calendaristice romîneşti şi, de pildă, în loc de nonele lui decembrie, să se zică 5 decembrie.

Personal, eu sînt de părere că, aşa cum se zice arhonte, sinecism şi strateg, se poate foarte bine spune şi none, ide, calende, cu explicaţii în note, deoarece aceşti termeni amintesc cititorului că este vorba de un calendar roman, care era diferit de cel romînesc. Sîntem, de asemenea, de părere să se spună lectică şi nu litieră. Dacă termenul *consularis* se poate reda foarte uşor prin cuvintele «fost consul» lucrurile se complică atunci cînd este vorba de termeni de pură specialitate tehnică. Astfel, cuvîntul τριήρης lat. *triremis*, s-a încetăţenit în romîneşte sub forma de «triremă», termen care trebuie explicat poate printr-o notă, deşi se găseşte în Dicţionarul limbii romîne moderne editat de Academia R.P.R. Dar problema se complică atunci cînd este vorba de termeni ca ναύαρχος şi πεντεκοντάρχης. Ναύαρχος înseamnă şi «comandant de corabie» şi «amiral». Iar κελευστής înseamnă «şeful vîslaşilor care dă măsura pentru mişcările vîslitului». În cazul termenului ναύαρχος se va traduce, de fiecare dată, «comandantul vasului» sau «comandantul flotei» după context, dar în cazul termenului κελευστῆς perifraza citată ar fi insuportabilă. În concluzie, sîntem de părere ca termenii tehnici să fie redaţi sub forma lor originală şi explicaţi printr-o notă, ori de cîte ori traducerea lor în romîneşte ne-ar cere o perifrază mai mare de 2 —3 cuvinte. Aşa cum s-au încetăţenit termenii polis, periecii, hiloţii, dem, gerusia, efor, tot aşa se mai pot încetăţeni şi alţi termeni. O dată stabilită însă o metodă de redare a unui termen tehnic trebuie urmată cu consecvenţă pînă la capăt.

Dar, oricît de mare ar fi numărul termenilor tehnici într-un text, el este totuşi infim faţă de numărul celorlalte cuvinte, care nu ridică probleme mai puţin serioase. Şi, ocupîndu-ne de celelalte cuvinte, care-şi găsesc corespondente în limba romînă, am intrat din plin în stilistică. Un bun traducător trebuie să fie familiarizat cu principiile stilistice de bază, fără cunoaşterea şi respectarea cărora nu se poate concepe o traducere. Astfel, stilistica ne spune că a face stil înseamnă a face o alegere între diferitele mijloace pe care şi le pune la îndemînă limba spre a exprima o idee. Astfel, pentru noţiunea exprimată de cuvîntul «a merge» există în limba latină mai multe cuvinte: *ire*, *ingredi*, *ambulare*, *pergere*, *incedere*, *uadere*, *uiam corripere*, *ferre gradum*, *pedibus ingredi*. Traducătorul care va reda invariabil toţi aceşti termeni prin «a merge» va mutila pur şi simplu stilul autorului. În cazul variantelor menţionate, *ire* înseamnă «a merge» şi exprimă noţiunea în întrebuinţarea ei cea mai obişnuită şi mai lipsită de orice alte nuanţe de precizare. Verbul *ingredi* adăuga nuanţa direcţiei, *ambulare* înseamnă «a umbla», *pergere* «a continua drumul, a ţine drumul», *incedere* înseamnă «a merge ţanţoş», *uadere* «a se duce spre», *uiam corripere* «a se aşterne la drum». Aristotel, după ce a studiat stilul diferitelor opere poetice, a putut să spună

www.cimec.ro

în *Poetica* 1457 b, între altele: «orice cuvînt este sau un nume curent (κύριον) sau o glosă (γλῶττα) sau o metaforă (μεταφορά) sau un epitet ornant (κόσμος) sau creat de autor (πεποιημένον) sau lungit (ἐπεκτεταμένον) sau scurtat (ὑφῃρημένον) sau modificat (ἐξηλλαμένον)». Astăzi, stilistica a mers şi mai departe şi, în diferite studii asupra stilului autorilor, s-a constatat, de pildă, că proza atică spune ἀποθνήσκειν «a muri», pe cînd tragicii zic, de obicei, θνήσκειν, proza zice ἀπαντάω «a întîlni», pe cînd tragicii zic ἀντάω, cu alte cuvinte tragicii preferă cuvintele necompuse cu prepoziţii celor compuse. Era desigur o revenire la o formă mai veche a cuvintelor, care, prin vechimea lor, dădeau contextului o nuanţă arhaică. Traducătorul romîn va căuta să găsească mijlocul de a arhaiza puţin expresia. De altfel, şi în romîneşte avem cazuri similare. Astfel, astăzi toată lumea spune «cu deosebire». Dar, dacă voim să arhaizăm puţin expresia, putem spune «cu osebire». Nu trebuie confundată întrebuinţarea unor arhaisme cu presărarea unei traduceri cu provincialisme, care cer note explicative.

Cu aceasta am ajuns la problema arhaismelor într-o traducere, legată de aceea a provincialismelor, a neologismelor etc. Principiul după care ar trebui să se conducă orice traducător este acela că arhaismele nu sînt binevenite decît acolo unde le cere contextul grec sau latin. Dacă, de pildă, într-un text atic din secolul al V-lea î.e.n. se găseşte citat un fragment din Homer, spre a se face o deosebire între stilul homeric şi cel al autorului la care se găseşte citat, s-ar putea încerca o uşoară arhaizare a versurilor homerice. Dar a traduce pe Platon sau Demostene sau chiar pe Xenofon într-un stil arhaizant este o mare greşeală. Credem că provincialismele nu-şi au locul într-o traducere din clasicii greci şi latini. Limba noastră literară pune la îndemîna traducătorului destule mijloace spre a rezolva problemele de traducere pe care le ridică un text antic. Pe de altă parte, sînt destule cuvintele greceşti şi latineşti, care cer explicaţii în note, pentru a mai da note explicative şi la cuvinte romîneşti. Socotim, de asemenea, că, fără a le evita sistematic, traducătorul nu trebuie să facă abuz de neologisme.

Personal, aş fi înclinat să cred că avînd în vedere că este vorba de a traduce texte scrise cu două mii şi mai bine de ani în urmă — între un neologism şi un cuvînt mai vechi care exprimă acelaşi lucru ar trebui ales cuvîntul vechi. Astfel, între «important» şi «însemnat» eu aş alege cuvîntul «însemnat». Între «ilustru» şi «de vază» eu aş alege pe «de vază».

Prin urmare, ca un principiu general, se poate spune că traducătorul nu trebuie să considere cu uşurinţă traducerea nici unui cuvînt, pentru a nu reda cuvintele latineşti şi greceşti obişnuite prin termeni romîneşti prea colorati şi invers. «Însemnările» lui Caesar despre războiul cu galii trebuie traduse în aşa fel încît să se simtă şi în romîneşte că sînt, aşa cum a spus Cicero, *nudi atque uenusti*, adică «lipsite de orice coloratură poetică şi totuşi pline de farmec», pe cînd în «Războiul cu Iugurtha» al lui Salustiu să se reliefeze de la primele fraze moralistul şi psihologul.

N-am epuizat, firește, problemele care se ridică în legătură cu stilul, dar din cele cîteva exemple se poate desprinde complexitatea greutăţilor cărora trebuie să le facă faţă traducătorul, care, spre a izbuti, trebuie să fie înarmat cu o adîncă cunoaştere a limbii din care traduce, să fie familiarizat cu realităţile economice, sociale, poltice, juridice şi, în general, cu cele mai variate aspecte ale civilizaţiei şi culturii în care s-a plămădit opera tradusă şi, mai ales, să depună un efort susţinut de a nu traduce nimic la întîmplare.

Consultarea altor traduceri. În principiu, se recomandă să se consulte alte traduceri ale textului din care se face traducerea în romîneşte, mai ales pentru pasajele obscure, provenite adesea dintr-o tradiţie manuscrisă nesigură sau contradictorie. Cu toate acestea, consultarea traducerilor n-ar trebui să vină decît în ultimul moment, după ce traducătorul a făcut singur toate eforturile necesare de a rezolva problemele pe care le ridică un text. Dacă va proceda altfel, traducătorul va fi influenţat, fără să-şi dea seama, de

www.cimec.ro

traducere în mularea frazei romînești după original. Numai o lungă examinare a textului din care se traduce și o îndelungată meditare poate fi cu adevărat rodnică.

Stilizatorul. În unele cazuri s-a folosit metoda întrebuințării așa-zisului «stilizator». Procedeul constă în aceea că un specialist a tradus, de pildă, un text grecesc într-o primă formă, care să redea, cît se poate de fidel, originalul. După aceea, traducerea era înmînată unei alte persoane, așa-zisul «stilizator», care, fără să aibă cunoștință de original și, poate, cine știe, fără să cunoască o iotă din originalul grec sau latin, venea și «stiliza» adică înfrumusețea fraza romînească, așa cum credea el de cuviință. Bineînțeles, rezultatul nefast nu întîrzia să se vadă, deoarece propunerile acestei persoane străine de contactul cu textul din care se traducea nu făceau decît să strice, să se depărteze de text, să falsifice conținutul, să înstrăineze forma.

În lumina celor spuse mai sus despre stil, absurditatea procedeului apare cît se poate de clar. Într-adevăr, cum o să poată să îmbunătățească o traducere din Tacit, să zicem din primul capitol al primei cărți a Annalelor, cineva care nu știe ce deosebire este între *potentia*, *potestas*, *dominatio*, *ius consulare*, *imperium*, termeni folosiți de autorul latin spre a caracteriza simplu și lapidar, diferitele feluri de putere politică apărute în decursul istoriei Romei? Cum o să poată îndrepta o traducere din grecește cînd nu știe deosebirea de nuanțe, să zicem, dintre compusele verbului ὁράω?

Numai specialistul singur poate să-și dea seama, și deci trebuie să și răspundă, de exactitatea traducerii, de proprietatea termenilor, de redarea virtuților stilistice ale originalului. Este adevărat că traducătorul poate să supună oricărei persoane traducerea, și este bine și recomandabil s-o facă, spre a-și da părerea în privința cursivității și firescului frazei romînești. Persoana căreia i s-a încredințat traducerea poate indica traducătorului pasajele obscure sau neconforme cu spiritul limbii romîne, dar îndreptările de rigoare trebuie să le facă traducătorul însuși. Dealtfel, editurile au responsabili de carte, redactori etc., care citesc și indică traducătorului pasajele care par că nu merg în limba romînă.

Controlul și revizia traducerii. Nu încape nici o îndoială că o traducere trebuie supusă unui control științific și, dacă este necesar, chiar revizuită. Dar acest control trebuie făcut de un specialist, care să cunoască cel puțin în chip egal cu traducătorul limba din care se traduce. Cel puțin egal, deoarece logic este și chiar necesar s-o cunoască, dacă este posibil, și mai adînc, pentru a putea să-și dea seama de eventualele greșeli.

Pe de altă parte, cel care face revizia trebuie să fie pe cît de riguros în sondajele pe care le face asupra traducerii, pe atît de obiectiv în arătarea calităților și lipsurilor traducerii. O traducere poate păcătui în diferite feluri: de pildă, poate fi foarte fidelă față de conținut, dar cu lipsuri de stil sau poate fi foarte frumoasă, dar infidelă, sau poate avea lipsuri în traducerea unor termeni tehnici etc. Toate aceste eventualități trebuie urmărite cu grijă și arătate cu obiectivitate, deoarece și concluziile pot diferi. Pentru cîteva lipsuri în redarea unor termeni tehnici, de pildă, nu însemnează că o traducere trebuie respinsă. Traducătorul, printr-un nou efort, poate remedia aceste lipsuri. De asemenea, nu însemnează că, dacă traducătorul a redat un *cum* cu m.m.c.p. printr-un participiu, iar revizorul ar fi de părere să se traducă prin *după ce* + indic., traducerea este greșită. Dar trebuie respinsă cu hotărîre orice traducere care are greșeli de conținut sau care schimonosește la tot pasul limba romînă. Pe de altă parte, a revizui nu înseamnă a reface o traducere. Autorul traducerii răspunde de toate greșelile care eventual s-au strecurat în redarea originalului grec sau latin.

Introducerile și notele. Introducerile și notele constituie luminile absolut necesare pe care le pune traducătorul la îndemîna cititorului, pentru a-l ajuta să pătrundă cît mai adînc în atmosfera economică, socială și politică în care a trăit autorul antic și a înțelege deci mai bine opera tradusă. Dacă introducerile și notele sînt lumini pentru citi-

www.cimec.ro

tor, atunci aceste lumini trebuie să fie cît mai vii și adevărate. Este necesar ca fiecare traducere să fie precedată de largi introduceri și însoțită la tot pasul de note lămuritoare. Prin introduceri largi înțelegem expuneri în care cititorul să vadă limpede viața economică, socială și politică în care a trăit autorul și firele care l-au legat pe autor de această viață. Dacă, de pildă, într-o introducere la o traducere a operelor lui Tacit, traducătorul se va limita la o înșirare a principalelor date din viața istoricului, introducerea nu va ajuta mult pe cititor. Înainte de a expune viața lui Tacit, introducerea va trebui să arate în ce moment al evoluției sale se găsea societatea sclavagistă romană, care era forma de guvernămînt, cum se desfășura lupta de clasă, care erau clasele și grupurile sociale în luptă, care era situația culturii, pentru ca, trecîndu-se apoi la biografia lui Tacit, să se arate din ce categorie socială a făcut parte, care a fost atitudinea lui politică etc. Dacă se va spune, de pildă, pur și simplu că Tacit a fost praetor în 88, lucrul nu va lumina prea mult pe cititor, dacă cititorul nu va fi pus în curent cu atmosfera politică din timpul domniei lui Domițian, așa cum, de altfel, toată cariera politică a lui Tacit nu va putea fi înțeleasă la justa ei valoare, dacă nu se vor da suficiente lămuriri asupra împăraților pe timpul cărora și-a desfășurat Tacit activitatea. Pe de altă parte, trebuie făcute continuu legături între viața și opera istoricului. Cînd, de pildă, în *Annale* cititorul va lua cunoștință de unele păreri asupra republicii și, în general, asupra unor mecanisme ale constituției romane, el va trebui să fie lămurit asupra faptului că aceste păreri erau ale unui fost magistrat, care cunoștea bine mecanismele aparatului de stat roman. Notele explicative trebuie să fie concise, dar lămuritoare și nu trebuie să se facă economie de note, dacă sînt necesare pentru înțelegerea textului. Notele ar trebui puse în josul paginii, și nu la sfîrșitul cărții, spre a se putea urmării mai ușor.

Reeditările de traduceri. Sînt firește cazuri, în special pentru poezie, cînd reeditările de traduceri sînt necesare. Am vorbit mai înainte de greutățile care se ridică în calea realizării unei bune traduceri în versuri, unde se cere un viguros talent. Traduceri ca cele realizate de Murnu nu pot fi făcute oricînd și de oricine. Dar nici chiar în acest domeniu nu este bine să se pornească de la principiul că un mare efort al altui traducător talentat n-ar putea să-l depășească chiar pe Murnu. Limba este în continuă evoluție și oricînd se pot găsi noi forme de redare în românește a epopeelor homerice.

Cînd este vorba de proză însă credem că aci n-ar trebui precupețit nici un efort ca, chiar dacă pentru un autor există traduceri bune, să se obțină traduceri și mai bune. În toate limbile europene există mai multe traduceri pentru unele din operele clasicilor greco-latini și acest fapt nu constituie un îndemn la părăsirea unor noi tentative de traducere. În special pentru marile opere în proză — Tucidide, Demostene și, în general, oratorii, Polibiu etc., la greci, Cicero, Salustiu, Titus Livius, Seneca, Petroniu, Quintilian și alții, la romani — ar trebui reîmprospătate eforturile de a se realiza cît mai bune traduceri.

Deocamdată, pentru unii dintre acești autori sau pentru unele din operele lor nu există nici o traducere în românește, necum să mai poată fi vorba de noi traduceri. Bine-înțeles că operele traduse și epuizate pentru care nu se prezintă noi oferte de traducere sau se prezintă oferte necorespunzătoare pot fi reeditate. În situația în care ne aflăm în privința traducerilor, nu prea vedem însă traduceri în proză care ar merita să fie reeditate.

Concluzie. Pentru a remedia lipsurile de mai sus, un contact periodic între Societatea de studii clasice, catedra de filologie clasică de la Universitatea « C.I.Parhon », cu editurile interesate și cu Ministerul Învățămîntului, ar putea pune în discuție întreaga organizare a unor colecții de traduceri, a desemnării traducătorilor, a revizorilor etc. Socotim că dezbaterea în curs este abia un început, care, pe viitor, poate avea urmări cît se poate de favorabile pentru traducerile din autorii antici.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÎNEASCĂ (1958—1959) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI

1. Gh. Bulgăr, *Ştefan Bezdechi (1888—1958)*. CL, III, 1958, p. 305—307.
2. Şt. Cuciureanu, *George Murnu (1868—1957)*. AUI, III, 1957, p. 466—469.
3. I. Fischer, *Bibliografia clasică romînească (1947—1957)*. StCl, I, 1959, p. 229—245.
4. Al. Graur, *Constantin Balmuş*. StCl, I, 1959, p. 257—258.
5. B. Mitrea, *În amintirea academicianului Constantin Moisil*. SCN, II, 1958, p. 17—21.
6. Th. A. Naum, *George Murnu (1870—1958)*. StCl, I, 1959, p. 255—256.
7. D. M. Pippidi, *Les études classiques en Roumanie. 1946—1957*. [Bibliografie.] Dacia, N.S., II, 1958, p. 499—511.
8. N. I. Popa, *Constantin I. Balmuş (1898—1957)*. AUI, III, 1957, p. 456—460.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

9. N. I. Barbu, *Sincretismul cazurilor în limbile latină şi greacă*. [Fenomenul s-ar datora apariţiei prepoziţiilor.] StCl, I, 1959, p. 181—189.
10. S. Stati, *Probleme de morfologie istorică greacă*. [Desinenţa de dat. pl. -σι; declinarea temelor în -ι-(-ει-).] SCL, IX, 1958, 2, p. 199—212.
11. S. Stati, *Problèmes de morphologie historique grecque*. [Traducerea articolului precedent.] RL, III, 1958, 2, p. 237—247.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din R.P.R., tipărite în ţară sau în străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele romîneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o bară verticală). Lucrările litografiate şi manuscrise nu figurează în repertoriu. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croşete [], o analiză a cuprinsului. La capitolul *traduceri*, ordinea este cea

www.cimec.ro

B. Limba latină

12. N.I. Barbu, Toma I. Vasilescu, *Gramatica limbii latine, Fonetica, morfologia, sintaxa, urmate de un Appendix.* (Bucureşti), Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1958, 288 p.
13. I. I. Bujor, Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1958, 393 p.
14. M. Iliescu, *Lat.* disculcius. [Cuvîntul e atestat în *Lex Salica*, C, 3.] SCL, IX, 1958, 3, p. 411.
15. M. Iliescu, *Lat.* disculcius. [Traducerea articolului precedent.] RL, IV, 1959, 1, p. 105.
16. M. Iliescu, *La productivité de la IV-e conjugaison latine dans les langues romanes.* RER, p. 87—102.
17. G. Ivănescu, *Les formes du nominatif et de l'accusatif pluriels des I-re et II-e déclinaisons, en latin vulgaire.* [Nu a existat o luptă între forme, ci două forme pentru ambele cazuri (nominativul identic cu acuzativul); una occidentală, avînd nominativul de origine osco-umbriană, a doua orientală, cu formele clasice de nominativ.] RER, p. 125—133.
18. H. Mihăescu, *Scrisoarea lui Auxentius din Durostor, izvor pentru latinitatea balcanică.* [Analiza lingvistică a textului (sec. IV) arată unitatea stilului ecleziastic, iar cele cîteva vulgarisme se regăsesc pe toată întinderea imperiului.] Om. Iordan, p. 607—610.

---

alfabetică a scriitorilor traduşi; în cadrul celorlalte capitole s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a cercetătorilor moderni. Au fost incluse şi unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor 1947—1957 (*Studii clasice*, I, 1959). Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate:

Acta Log = *Analele Universităţii «C. I. Parhon», Bucureşti, Seria Acta logica.* Bucureşti, Ed. tehnică.
AUB = *Analele Universităţii «C. I. Parhon»*, Bucureşti.
AUI = *Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi. Secţiunea III (Ştiinţe sociale).*
CF = *Cercetări filozofice*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
CL = *Cercetări de lingvistică*, Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
Dacia N.S. = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
LR = *Limba română*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
MA = *Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
Om. Iordan = *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1958.
Om. Kelemen = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulojára*, Cluj-Bucureşti, 1957.
Progr UB = *Programul celei de a... sesiuni ştiinţifice a cadrelor didactice*, Bucureşti, Universitatea «C. I. Parhon».
RER = *Recueil d'Études romanes publié à l'occasion du IX-e Congrès international de linguistique romane à Lisbonne*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1959.
RL = *Revue de linguistique*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCI = *Studii şi cercetări de istorie*, Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
SCIA = *Studii şi cercetări de istoria artei*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCJ = *Studii şi cercetări juridice*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCL = *Studii şi cercetări lingvistice*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCN = *Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
ST = *Studii teologice*, Bucureşti, Institutul teologic.
StCl = *Studii clasice*, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.

Mulţumim şi pe această cale tovarăşului profesor Valentin Georgescu, care ne-a pus la dispoziţie materialul pentru rubrica *Drept roman*, omisă din bibliografia precedentă.

www.cimec.ro

19. H. Mihăescu, *Cîteva observaţii asupra limbii latine din provinciile dunărene ale imperiului roman.* [Inscripţiile şi textele nu prezintă particularităţi dialectale.] SCL, X, 1959, 1, p. 77—99.
20. H. Mihăescu, *Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'Empire romain.* [Traducerea articolului precedent.] RER, p. 145—166.
21. E. Slave, *Natio.* [Cuvîntul nu e folosit decît pentru a denumi populaţii străine şi are uneori nuanţă peiorativă.] Om. Iordan, p. 811—814.
22. S. Stati, *Participiul latin în -to.* [Rolul său în sistemul verbului latin.] SCL, X, 1959, 2, p. 241—250.
23. I. Şiadbei, *Contribuţii la studiul latinei orientale (II).* [Morfologia.] SCL, IX, 1958, 1, p. 71—91.
24. I. Şiadbei, *Contribuţii la studiul latinei orientale (III).* [Vocabularul.] SCL, IX, 1958, 2, p. 175—197.

C. Lingvistică indo-europeană

25. I. Fischer, *Cronica indo-europeană. II. Limbile indo-europene ale Italiei antice.* [Raporturi genealogice.] SCL, IX, 1958, 4, p. 543—555.
26. G. Ivănescu, *Origine pré-indo-européenne des noms du Danube.* Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VI-e Congrès International des sciences onomastiques, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1958, p. 125—137.
27. N. Gostar, *Singidunum şi Singidava.* [Discută etimologiile propuse de Br. Zganjer în *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LIII, 1950, p. 20—22.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 413—419.
28. C. Poghirc, *Otnoşenie drevnemakedonskogo iazika k drevnegreceskomu.* Leningrad, Univ., 1959, 15 p.
29. C. Poghirc, *Consideraţii asupra lexicului limbii macedonene vechi.* [Din faptul că cele mai importante cuvinte sînt comune ca origine cu cele greceşti, dar nu pot fi împrumutate din greceşte, se trage concluzia că macedoneana este un dialect grec sau o limbă strîns înrudită cu greaca.] SCL, X, 1959, 3, p. 383—394.
30. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor.* Bucureşti, Ed. Academici R.P.R., 1959, 158 p. + 1 hartă.[LR, VIII, 1959, 5 p. 119—123, S. Stati.
31. I. I. Russu, *Oiskos (Iskăr).* [Etimologia tracă a numelui: i-e.* *eis/ois-k-*.] Godišnik na muzeite v Plovdivski okrăg, 1954, p. 196—198.
32. I. I. Russu, *Nume de localităţi în tăbliţele cerate din Dacia.* CL,II, 1957, p. 243—250.
33. I. I. Russu, *Nume de rîuri din vestul Daciei.* CL, II, 1957, p. 251—266.
34. I. I. Russu, *Études illyriennes, II/1.* Izsledvaniia v čest na akad. D. Dečev, Sofia, 1958, p. 105—113.
35. I. I. Russu, *Thracica. Notes d'épigraphie et d'onomastique thrace.* [Discută numele *Aulu(zenis), Beithys, Denthaibaris, Dines, Mucapuis, Mucatralis, Teres, Zylmyzdrenos.*] Dacia N. S., II, 1958, p. 463—466.
36. I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Scitia şi Bosporul cimerian.* [Pe baza numelor proprii se demonstrează că în Bosporul cimerian nu e vorba de o imigrare tracă recentă; repertoriu al numelor traco-getice de pe teritoriul scito-sarmat.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 303—335.
37. I. I. Russu, *Studii ilirice. Partea a III-a: poziţia lingvistică a ilirilor.* [Limbă satem, înrudită cu traca; ipoteza originii ilire a albanezei nu pare fundată.] CL, III, 1958, p. 89—107.

www.cimec.ro

38. Th. Simenschy, *Gramatica limbii sanscrite.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1959, 164 p.
39. R. Vulpe, *Le nom de Serdica.* Izsledvaniia v čest na akad. D. Dečev, Sofia, 1958, p. 93—104.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

40. I. Fischer, *Sensul titlului* De rerum natura. StCl, I, 1959, p. 191—195.
41. Gr. Marcu, *Noi materiale documentare de papiri pentru critica textului original al Noului Testament.* [Pap. Bodmer II.] ST, X, 1958, 5—6, p. 394—399.
42. Gr. Marcu, *O nouă etapă în istoria editării textului original al Noului Testament.* ST, X, 1958, 9—10, p. 643—648.

IV. ISTORIE LITERARĂ

43. N. I. Barbu, *Marţial despre poezie.* [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 90.
44. I.G. Coman, *Poezia sfîntului Grigorie de Nazianz.* ST, X, 1958, 1—2, p. 68—92.
45. E. Dobroiu, *În legătură cu lucrările de erudiţie ale lui Accius.* [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 90.
46. Margareta Nasta, *Concepţii umanitare în opera lui Euripide.* Din activitatea ştiinţifică a cadrelor didactice din Institutul Pedagogic din Bucureşti pe anul 1957, Bucureşti, 1958, p. 285—292.
47. Mihai Nasta, *Recitarea orhestică, un stil de interpretare a dramei antice.* [În tragedia arhaică dialogul vorbit era slab dezvoltat; actorul juca un rol episodic, reprezentaţia fiind lăsată în seama corului, personaj colectiv; autorul caută să regăsească în versificaţia greacă şi în datini folclorice originea acestei modalităţi de expresie: îmbinarea dansului — ὄρχησις — cu recitativul, pentru a ne înfăţişa momentele unei drame lirice interiorizate.] StCl, I, 1959, p. 31—75.
48. D. M. Pippidi, *Aristotel şi Aristofan. În jurul teoriei aristotelice a comediei.* [Discută lucrarea lui Lane Cooper, *An Aristotelian Theory of Comedy*; concepţiile lui Aristotel despre dramă nu se puteau acorda cu trăsăturile vechii comedii atice.] StCl, I, 1959, p. 196—206.
49. D. Pippidi, *Aristote et Aristophane. À propos d'un livre sur la théorie aristotélique de la comédie.* [Traducerea articolului precedent.] Acta Antiqua (Budapesta), VII, 1959, 1—3, p. 221—230.
50. D. Protase, *Sclavii în opera lui Euripide şi concepţia sa despre sclavaj.* [Sclavii domestici de la oraş apar în opera lui E., ale cărui concepţii provin din şcoala sofiştilor.] StCl, I, 1959, p. 77—90.
51. Toma Vasilescu, J. Vilan, E. Cizek, I. Berciu, *Publius Ouidius Naso. Cu prilejul a 2000 de ani de la naşterea poetului.* (Bucureşti), Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1958, 108 p.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR. EDUCAŢIE, CULTURĂ

52. D. Bădărău, *Aristote et la dialectique.* Acta Log., I, 1958, p. 25—59.
53. G. Bordenache, *Între mit şi istorie.* [Problema Atlantidei; legenda lui Dedal.] StCl, I, 1959, p. 217—224.

www.cimec.ro

54. M. B. Branişte, *Concepţia antropologică a lui Clement Alexandrinul.* ST, X, 1958, 9—10, p. 588—599.
55. N. C. Buzescu, *Premisele unei filozofii creştine la Clement Alexandrinul.* ST, X, 1958, 3—4, p. 193—215
56. O. Flegont, *Cîteva mărturii despre spectacole străvechi din ţinuturile carpato-dunărene.* [Sursele literare şi epigrafice precum şi figurinele găsite pe acest teritoriu atestă o activitate teatrală geto-dacă, greacă şi romană între sec. V î.e.n. şi III e.n.] SCIA, VI, 1959, 1, p. 167—182.
57. A. Frenkian, *Der griechische Skeptizismus und die indische Philosophie.* Bibl. Class. Orientalis, 1958, 4, p. 212—249.
58. A. Frenkian, *Die Historia des Pythagoras.* Maia N. S., XI, 1959, p. 243—245.
59. M. Georgescu, *Idei morale şi sociale în comentariul la Psalmi al sf. Vasile cel Mare.* ST, X, 1958, 7—8, p. 463—474.
60. D. Isac, *Aristotel.* Prefaţă de Aurelian Tache. Bucureşti, Ed. tineretului, 1959, 208 p. + 14 pl.
61. A. Joja, *Asupra unor aspecte ale logicii dialectice.* CF, IV, 1957, 5, p. 79—101.
62. A. Joja, *Despre tertium non datur(I).* [Poziţia aristotelică, poziţia chrysippiană.] CF, V, 1958, 2, p. 79—103. *(II).* [Concluzii.] Ibid., 3, p. 41—53.
63. A. Joja, *About tertium non datur.* [Traducerea articolului precedent.] Acta Log, I, 1958, p. 111—148.
64. I. I. Rămureanu, *Concepţia sfîntului Justin martirul şi filozoful despre suflet.* ST, X, 1958, 7—8, p. 403—423.
65. I. I. Russu, *Aesculaplus. Contribuţie la preistoria medicinii.* Istoria Medicinii. Studii şi cercetări, Bucureşti, 1957, p. 9—24.
66. C. Săndulescu, *Etiologia* în Corpus Hippocraticum. [Studiul concepţiilor filozofice ale lui Hipocrat şi stabilirea autenticităţii unor scrieri; raporturile cu Democrit.] StCl, I, 1959, p. 17—30.
67. N. Vornicescu, *Dragostea faţă de om după scriitorii creştini din veacurile al doilea şi al treilea.* ST, X, 1958, 9—10, p. 580—587.
68. L. Wald, *Cu privire la concepţia lingvistică a lui M. Terentius Varro.* [Poziţia intermediară a lui Varro între analogişti şi anomalişti se explică prin concepţia sa că « limba apare din necesitatea comunicării şi se transformă o dată cu apariţia unor necesităţi noi ».] Om. Iordan, p. 901—903.
69. I. Zamfirescu, *Istoria universală a teatrului. Antichitatea.* Bucureşti, E.S.P.L.A., 1958, 356 p.

VI. ISTORIA RELIGIILOR

70. I. Barnea, *Vasile Pârvan şi problema creştinismului în Dacia traiană.* ST, X, 1958, 1—2, p. 93—105.
71. M. M. Branişte, *Eshatologia în concepţia lui Origen.* ST, X, 1958, 7—8, p. 440—453.
72. I. Chirvasie, *Învăţătura despre sf. duh la sfîntul Vasile cel Mare.* ST, X, 7—8, p. 475—484.
73. I. G. Coman, *Opera fericitului Augustin şi critica personală teologică din Retractările sale.* ST, XI, 1959, 1—2, p. 3—21.
74. A. Moisiu, *Sfîntul Grigorie cel Mare, îndrumător al vieţii preoţeşti.* ST, X, 1958, 9—10, p. 523—531.

www.cimec.ro

75. A. Piatkowski, *Dorizarea figurilor lui Hercules şi Orestes.* [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 90.
76. A. Popa, *Serapis, Esculap şi Higya pe un tipar de la Apulum.* SCIV, X, 1959, 2, p. 469—473.
77. I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman.* ST, X, 1958, 5—6, p. 311—340.
78. Tr. Seviciu, *Aspecte dogmatice ale concepţiei augustiniene după « Manualul către Laurenţiu ».* Ortodoxia, XI, 1959, 2, p. 234—249.
79. H. Slobozianu, *Reprezentări din cultul lui Dionysos şi al nimfelor de pe litoralul vestic al Mării Negre.* [Vase cu reprezentări de tiaze bahice, stele şi tipare de lut cu reprezentări de nimfe.] SCIV, X, 1959, 2, p. 285—294.
80. L. Ţeposu-David, *Un nou abraxas de la Porolissum.* [Datată din sec. II—III e.n., gema nu atestă răspîndirea creştinismului în Dacia în epoca aceea ; ea ar fi putut aparţine unui oriental venit ca militar sau negustor.] SCIV, X, 1959, 2, p. 463—467.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

81. N. I. Barbu, *Aspecte din viaţa romană în scrisorile lui Cicero.* (Bucureşti), Ed. Academiei R.P.R., 1959, 199 p.
82. A. Bodor, *Mezőgazdasági viszonyok a római Dáciában.* [Formarea raporturilor agrare în Dacia romană.] A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945—1955, Bucureşti, 1956, p. 209—221.
83. Em. Condurachi, *Der Beitrag der Münzfunde von Istros zur Kenntnis des Waren- und Geldumlaufes an der unteren Donau im vorrömischen Zeitraum.* Wissenschaftliche Annalen, Mai 1957, p. 289—304. | SCN, II, 1958, p. 477—478, C. Preda.
84. Em. Condurachi, *În jurul reformei monetare a lui Polycrate din Samos.* [Devalorizarea avea ca scop ajutorarea populaţiei sărace.] StCl, I, 1959, p. 9—16.
85. E. Condurachi, *La réforme monétaire de Polycrate.* Athenaeum, XXXVI, 1958, 3, p. 238—247.
86. C. Daicoviciu, *Les « Castella Dalmatarum » de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie.* [Colonizări cu mineri iliri din Dalmaţia sînt atestate de inscripţii.] Dacia N.S., II, 1958, 259—266.
87. Vl. Hanga, *Cetatea celor şapte coline. Întemeierea Romei. Patricienii şi plebeii.* Bucureşti, Ed. tineretului, 1957, 198 p.
88. H. Mihăescu, *Economia agricolă la Columella.* StCl, I, 1959, p. 91—103.
89. B. Mitrea, *Legături comerciale ale geto-dacilor din Muntenia cu Republica romană reflectate în descoperiri monetare.* SCN, II, 1958, p. 123—237.
90. D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1958, 340 p. + 10 pl.
91. D. M. Pippidi, *Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der. Ὀροθεσία des Laberius Maximus.* [Publicarea inscripţiei cu comentariu critic şi istoric.] Dacia N.S., II, 1958, p. 227—247.
92. I. I. Russu, *Sclavul Atticus. Contribuţie la istoria economică a Daciei.* SCI, VII, 1956, p. 7—13.
93. I. Stoian, *Tribul* Hopletes *într-o nouă inscripţie din Tomis.* [Triburile gentilice au continuat să existe şi după constituirea statului sclavagist, pentru raţiuni administrative, politice şi religioase.] StCl, I, 1959, p. 105—113.

www.cimec.ro

94. I. Stoian, *Problema sclavajului la Tomis.* [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 104.
95. N. Vornicescu, *Combaterea nedreptăților sociale în cuvîntările episcopului Asterie al Amasiei.* ST, X, 1958, 7—8, p. 454—462.

VIII. ISTORIE POLITICĂ

96. *Probleme și sarcini noi în domeniul istoriei antice.* SCIV, IX, 1958, 2, p. 259—263.
97. A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében.* [Napoca în lumina inscripțiilor.] Om. Kelemen, p. 78—111.
98. Em. Condurachi, *Tib. Plautius Aelianus și strămutarea transdanubienilor în Moesia.* [Dislocarea celor 100 000 de transdanubieni în sec. I e.n. s-a făcut cu consimțămîntul acestora, sub presiunea roxolanilor.] SCIV, IX, 1958, 1, p. 119—130.
99. Em. Condurachi, *La costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero romano.* [Examinarea documentelor epigrafice din Dacia pentru a elucida problemele puse de edictul lui Caracalla și de caracterul său limitat.] Dacia N. S. II, 1958, p. 281—316.
100. C. Daicoviciu, *Tara lui Dromichaites (lectio in Polyb. fr. 102).* Om. Kelemen, p. 179—182.
101. I. Ferenczi, *În legătură cu problema întinderii, apărării și împărțirii Daciei romane.* Bul. Univ. «Babeș-Bolyai», Cluj, I, 1956, p. 241—242. Textul maghiar, ibid. v. 153—171.
102. Fl. Bobu Florescu, *Apartenența etnică dacică a presupușilor sarmați roxolani de pe coloana lui Traian și monumentul de la Adamklissi.* SCIA, IV, 1957, 1—2, p. 13—23.
103. Gr. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasi-municipală a comunelor rurale* (territoria) *romane.* [Discutarea termenului *curiales* = *decuriones* dintr-o inscripție din Sucidava (sec. III) și o inscripție inedită din regiunea Histriei, unde teritoriul avea o administrație proprie, idependentă de a cetății.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 337—348.
104. D. M. Pippidi, Em. Popescu, *Histria și Apollonia în epoca elenistică în lumina unui document inedit.* [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 103—104.
105. A. Popescu, *Formațiunea politică a dacilor de sub conducerea lui Burebista, în lumina informațiilor lui Strabo.* [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 104.
106. I. I. Russu, *Daco-geții în Dacia romană.* Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, Deva, 1956, p. 39—56.
107. I. I. Russu, *Despre populația istriană în sec. II e.n. în legătură cu un «catalogus» fragmentar.* [Pe baza unei liste de 40 nume proprii, se stabilește originea populației istriene: greci (parte romanizați), traco-geți (adesea elenizați).] SCIV, IX, 1958, 1, p. 39—59.
108. I. I. Russu, *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi (raion Zalău). Contribuție la istoria militară a Daciei.* [Garnizoana castrului, e *cohors II Neruia Brittonum miliaria.*] SCIV, X, 1959, 2, p. 305—319.
109. D. Tudor, *Oltenia romană.* Ediția a II-a revizuită și adăugită. București, Ed. științifică, 1958, 530 p. + 1 hartă.|Ortodoxia, XI, 1959, 2, p. 304—309, I. I. Rămureanu.
110. D. Tudor, *Garnizoane romane pe malul bănățean al Dunării în secolul IV e.n.* [Descoperirea recentă a unei cărămizi stampilate atestă prezența unei garnizoane

www.cimec.ro

trimise din Cuppae în Dacia (legio VII Claudia Cuppis); malul bănățean a fost părăsit în vremea lui Attila.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 373—379.

111. R. Vulpe, *Una città di provincia al limite dell'Impero Romano: Tomi al tempo di Ovidio.* Studi romani, VI, 1958, 6, p. 629—648.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

112. I. Barnea, *Roman-Byzantine Basilicae Discovered in Dobrogea between 1948—1958.* Dacia N.S., II, 1958, p. 331—349.
113. I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul Republicii Populare Romîne.* ST, X, 1958, 5—6, p. 286—310.
114. I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum.* MA, IV, 1957, p. 155—174.
115. I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea).* MA, V, 1959, p. 461—473.
116. A. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus.* MA, V, 1959, p. 769—794.
117. D. Berciu, *Le casque gréco-illyrien de Gostavăț (Oltenie).* Dacia N.S., II, 1958, p. 437—450.
118. G. Bordenache, *Probleme de iconografie elenistică.* SCIV, IX, 1958, 1, p. 184—185.
119. G. Bordenache, *Alte sculpturi provenind din săpăturile de la Villa Adriana.* SCIV, IX, 1958, 2, p. 496.
120. G. Bordenache, *Cîteva descoperiri în Asia Mică,* SCIV, IX, 1958, 2, p. 496—500.
121. G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo Nazionale di Antichità.* [În portretele neoficiale se pot distinge influențe orientale, pe lîngă trăsăturile dominante occidentale, aulice sau populare.] Dacia N.S., II, 1958, p. 267—280.
122. G. Bordenache, *Cos.* [Cronica săpăturilor.] SCIV, X, 1959, 1, p. 169—174.
123. G. Bordenache, *O nouă copie a Sosandrei lui Calamis și un atelier de copii sculpturale la Baia.* SCIV, X, 1959, 2, p. 517—518.
124. E. Bujor, *Șantierul arheologic Murighiol.* [Fragmente ceramice elenistice inscrise.] MA, V, 1959, p. 373—378.
125. E. Bujor, *Șantierul arheologic Bumbești.* MA, V, 1959, p. 419—423.
126. E. Comșa, *Limesul dobrogean. Cercetări de suprafață de-a lungul Dunării între Ostrov (reg. Galați) și Hîrșova (reg. Constanța).* MA, V, 1959, p. 461—468.
127. E. Condurachi, *Bronze antique du Musée d'Art de Bucarest. Une nouvelle réplique d'Atalante ?* Hommage à W. Deonna, Bruxelles, 1957, p. 142—148.
128. Em. Condurachi, *Historia romano-bizantină în lumina ultimelor săpături.* Monumente și muzee, I, 1958, p. 21—38.
129. Em. Condurachi și colaboratori, *Șantierul arheologic Histria.* [Cetatea Histria, teritoriul rural, cercetări arheologice în orașul Constanța.] MA, IV, 1957, p. 9—101.
130. C. Daicoviciu și colaboratori, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului.* MA, V, 1959, p. 379—401.
131. P. Diaconu, *Un nou tip ceramic din epoca romano-bizantină.* [La Callatis.] SCIV, X, 1959, 2, p. 487—490.
132. S. Dimitriu, *Cîteva precizări asupra ceramicii de stil Fikellura din orașele pontice în lumina datelor noi din* Corpus Vasorum Antiquorum, *Marea Britanie,*

www.cimec.ro

fasc. 13, British Museum, fasc. 8, 1954. [Datarea importului: ultimul sfert al sec. VI î.e.n.] SCIV, IX, 1, p. 113—118.

133. S. Dimitriu, M. Coja, *La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria.* [Cetatea a fost întemeiată la sfîrșitul secolului al VII-lea sau începutul celui de-al VI-lea.] Dacia N.S. II, 1958, p. 69—92.
134. E. Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurele antice.* Studii asupra tezaurului restituit de URSS, București, 1958, p. 33—56.
135. V. Eftimie, *Săpăturile de la Gela și din teritoriul său,* SCIV, X, 1959, 1 p. 175—182.
136. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Régészet-helyrajzi kutatások a Nagy Küküllő völgyének felső részében 1955—1956-ban (Előzetes jelentés).* [Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei mari.] Stud. Univ. «Babeș-Bolyai», T. III, nr. 8, S. IV, f. 2, Cluj, 1958, p. 15—35.
137. I. Ferenczi, *Római épület maradványa Kovásznán.* [Resturile unui edificiu roman la Covasna.] Erdélyi Múzeum, LII, 1947, p. 5—17.
138. I. Ferenczi, *A tihói római táborrol.* [Despre castrul roman de la Tihău.] Om. Kelemen, p. 279—292.
139. I. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (Partea I).* SCIV, X, 1959, 2, p. 337—354.
140. Fl. Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani.* (București), Ed. Academiei R.P.R., 1959, 609 p. + pl.
141. Gr. Florescu, *Contributions à l'éclaircissement du problème du médaillon dans l'art gréco-romain.* Hommage à W. Deonna, Bruxelles, 1957, p. 200—205.
142. Gr. Florescu și colaboratori, *Capidava. Raport asupra activității arheologice din 1956.* MA, V, 1959, p. 555—564.
143. Gr. Florescu, Exp. Bujor, A. Matrosenco, *Săpăturile de salvare de la Bumbești.* MA, IV, 1957, p. 103—118.
144. Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică.* (București) Ed. Academiei R.P.R., 1958, 265 p. + 4 pl.
145. I. Franga, G. Franga, *Figurine de actori și măști de teatru din epoca elenistică găsite pe teritoriul țării noastre.* SCIA, V, 1958, 2, p. 190—192.
146. M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț-Arpașul de Sus.* MA, IV, 1957, p. 119—154.
147. M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț-Calbor.* MA, V, 1959, p. 403—417.
148. M. Macrea, D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi.* MA, V, 1959, p. 435—452.
149. M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, *Șantierul arheologic Gilău,* MA, V, 1959, p. 453—459.
150. V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene.* Traducere după manuscrsiul original francez inedit de Radu Vulpe. Ediția a treia revizuită și adnotată. (București), Ed. științifică, 1958, XXVI + 235 p. + 1 hartă.
151. D. M. Pippidi, *Histria w swietle badán archeologicznych w latach 1914—1956.* Z Otchlani Wieków, XXIV, 1958, 1, p. 33—39.
152. D. M. Pippidi, *Les fouilles d'Istros (1914—1957).* Bull. de corresp. hell., LXXXII, 1958, 1, p. 335—350.
153. D. M. Pippidi, *Claros.* [Cronica săpăturilor.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 491—496.
154. D. M. Pippidi și colaboratori, *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956.* MA, V, 1959, p. 283—328.
155. D. M. Pippidi, G. Bordenache, *Un temple du Θεὸς Μέγας à Istros.* Bull. de corresp. hell., LXXXIII, 1959, 2, p. 455—465.

www.cimec.ro

156. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Romînă în anul 1957*. SCIV, IX, 1958, 1, p. 141—150.
157. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1957*. Dacia N.S., II, 1958, p. 479—491.
158. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Romînă în anul 1958* SCIV, X, 1959, 1, p. 145—156.
159. D. Protase, I. Ţigăra, *Săpăturile de la Şoporul de Cîmpie*. MA, V, 1959, p. 425—434.
160. C. Radu, *Pithos arhaic cu ornament în relief descoperit la Histria*. [Provine din Ciclade.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 275—290.
161. C. Radu, G. Bordenache, V. Eftimie, *Descoperiri arheologice în Italia*. SCIV, IX, 1958, 1, p. 172—184.
162. A. Rădulescu, M. Davidescu, *Informaţii asupra unor materiale inedite din Muzeul regional Constanţa*. MA, V, 1959, p. 753—759.
163. I. I. Russu, *Descoperiri şi achiziţii ale Muzeului raional Turda*. Din activitatea muzeelor noastre, Cluj, 1955, p. 100—106.
164. H. Slobozianu, *Consideraţii asupra aşezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol şi Agigea*. MA, V, 1959, p. 735—752.
165. Z. Székely, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*. [Aşezare romană la Inlăceni.] MA, V, 1959, p. 231—245.
166. Gh. Ştefan, *Două vase de* terra sigillata *descoperite la Bisericuţa Garvăn*. [Ceramică de lux importată din Gallia în vremea Antoninilor.] SCIV, IX, 1958, 1, p. 61—71.
167. Gh. Ştefan, *Dinogetia — a Problem of Ancient Topography*. [Cetatea Dinogetia nu se situează la Bisericuţa-Garvăn, ci pe malul stîng al Dunării, la Bărboşi.] Dacia N.S., II, 1958, p. 317—329.
168. Gh. Ştefan, I. Barnea, E. Comşa, M. Chişvasi-Comşa, B. Mitrea, *Săpăturile arheologice de la Garvăn*. MA, V, 1959, p. 565—586.
169. Gh. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, *Şantierul arheologic de la Garvăn (Dinogetia)*. MA, IV, 1957, p. 195—209.
170. D. Tudor, *Un pod necunoscut la Dunăre*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 104.
171. R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*. (Bucureşti), Ed. Academiei R.P.R., 1957, 396 p. +4 pl.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ŞI LATINĂ

172. Şt. Constantinescu, *Un monument epigrafic votiv de la Gîrliciu*. [Inscr. din sec. II e.n., cu date asupra administraţiei cetăţii Histria şi a teritoriului învecinat.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 349—355.
173. Gr. Florescu, *Cu privire la lectura unor inscripţii de la Turnu-Severin*. [Discută articolul A. Bărcăcilă, SCIV, VIII, 1957, p. 323 şi urm.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 421—423.
174. A. M. Frenkian, *Remarques sur le déchiffrement du linéaire B des inscriptions protogrecques*. Dacia N.S., II, 1958, p. 425—436.
175. A. M. Frenkian, *Notă privitoare la descifrarea scrierii lineare B din Creta şi Grecia continentală*. [Discută articolul lui W.C. Brice din *Man*, LVII, 1957, p. 182—183.] Om. Iordan, p. 291—293.

www.cimec.ro

176. A. M. Frenkian, *Inscripţiile proto-greceşti în scrierea lineară B şi descifrarea lor.* [Expunerea etapelor descifrării, caracterele scrierii şi discutarea articolelor critice ale lui A. J. Beattie, W. Eilers şi E. Grumach.] StCl, I, 1959, p. 207—215.
177. N. Gostar, *Două inscripţii mezerziene.* [CIL, III, 73+ e identică cu CIL, III, 7892; rectificare la CIL, III, 1266.] AUI, IV, 1958, p. 31—48.
178. M. Macrea, *Une nouvelle inscription latine de Dacie datant du IVe siècle.* [O fibulă de la Micia şi alte documente atestă continuarea vieţii urbane romane în Dacia după părăsirea provinciei.] Dacia, N. S., II, 1958, p. 467—472.
179. D. M. Pippidi, *Sur un passage obscur du décret en l'honneur de Diophantos, fils d'Asclépiodore (Syll.³ 709).* Archeologia (Varşovia), IX, 1957, p. 91—98.
180. D. M. Pippidi, *În jurul unei inscripţii din Muzeul naţional de antichităţi al Institutului de arheologie.* [Analiza şi restituirea unei inscripţii greceşti de la Histria din sec. II e.n.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 357—371.
181. D. M. Pippidi, *Un nuovo prefetto del pretorio in un'iscrizione della Scizia minore.* [O inscripţie din Muzeul de la Vasile Roaită vorbeşte de un praef. praet. Marcius Capito, pomenit de SHA sub domnia lui Probus; identitatea celor două personaje nu e însă sigură.] Dacia N.S., II, 1958, p. 249—257.
182. D. Protase, *Două inscripţii latine inedite de la Ilişua.* MA, IV, 1957, p. 319—323.
183. I. I. Russu, *Note epigrafiche II.* Epigraphica (Milano), X, 1948, p. 14—20.
184. I. I. Russu, *Notes épigraphiques III.* [Inscripţii din R. P. Bulgaria.] God. na muz. v Plovd. okr., 1954, p. 199—200.
185. I. I. Russu, *Un raport epigrafic de la Mihăileni (Odorhei).* [Un raport din 1842, descoperit de L. Kelemen, cuprinde descrierea şi facsimilele unor inscripţii latine.] Om. Kelemen, p. 532—541.
186. I. I. Russu, *Note epigrafice. Seria IV.* [Rectificări la CIL, III, 7533, 12474, 12475, 12476, 14456.] SCIV, X ,1959, 1, p. 139—143.
187. Th. Sauciuc-Săveanu, *Ariston, Aristons Sohn, aus Kallatis.* Dacia N.S., II, 1958, p. 207—225.
188. I. Stoian, *O inscripţie tomitană inedită din vremea Severilor.* SCIV, X, 1959, 2, p. 321—335.

XI. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ, METROLOGIE

189. Al. Bărcăcilă, *Monede de la cetatea medievală a Severinului.* [Două monede romane, Caracalla şi Gordian III.] SCN, I, 1957, p. 173-188.
190. Al. Bărcăcilă, *Tezaurul de monede romane de la Siseşti (reg. Craiova).* SCN, I, 1957, p. 413—416.
191. Al. Bărcăcilă, *Cîteva monede şi două iconiţe de la Ostrovu Mare şi Gogoşu (reg. Craiova).* SCN, I, 1957, p. 419—423.
192. E. I. Bold, *Tezaurul de monede romane republicane de la Conţeşti (r. Adjud).* SCN, II, 1958, p. 474.
193. V. Canarache, *Monede autonome inedite din Dionysopolis şi cronologia lor relativă.* SCN, I, 1957, p. 61—78.
194. G. Constantinescu, H. Boos, *Descoperiri monetare în raionul Focşani şi împrejurimi.* SCN, I, 1957, p. 469—470.
195. V. Cristu, *Monede din timpul republicii romane descoperite la Nedeia (reg. Craiova).* SCN, I, 1957, p. 467—468.

www.cimec.ro

196. O. Floca, *Contribuţii la cunoaşterea tezaurelor de argint dacice. Tezaurul de la Sărăcsău şi Şeica Mică.* Bucureşti, Ed. Academiei RPR., 1956, 36 p. + 32 pl. | SCN, II, 1958, p. 478—479, B. Mitrea.
197. O. Floca, *Tezaurul monetar de la Cugir (reg. Hunedoara).* SCN, II, 1958, p. 95—110.
198. R. Gioglovan, I. Avram, *Descoperiri monetare în raionul Tîrgovişte.* SCN, I, 1957, p. 468—469.
199. O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare.* SCN, I, 1957, p. 461—466.
200. O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare (II).* SCN, II, 1958, p. 447—463.
201. C. Matasă, B. Mitrea, *Cîteva tezaure şi descoperiri monetare în regiunea Bacău.* SCN, I, 1957, p. 474—476.
202. I. Mititelu, *Două tezaure de monede imperiale romane găsite la Gura Ialomiţei.* SCN, I, 1957, p. 133—147.
203. B. Mitrea, *Cu privire la tezaurul monetar de la Flămînda-Cremenari (Argeş).* SCN, I, 1957, p. 407—410.
204. B. Mitrea, *Monedele oraşelor Dyrrhachium şi Apollonia în Moldova. (Tezaurele de la Viişoara, r. Tg. Ocna).* SCN, II, 1958, p. 27—93.
205. B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul Republicii Populare Romîne.* SCIV, IX, 1958, 1, p. 150—156.
206. B. Mitrea, *Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine.* Dacia N. S., II, 1958, p. 493—498.
207. B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul R.P.R.* SCIV, X, 1959, 1, p. 156—160.
208. C. Moisil, *Ponduri inedite sau puţin cunoscute din Histria, Callatis şi Tomi.* SCN, I, 1957, p. 247—295.
209. H. Nubar, *Un nou pond de la Callatis.* [1/2 mină atică.] SCN, II, 1958, p. 367—378.
210. C. Preda, *Tezaurul monetar de la Dîmbău, reg. Stalin, şi tulburările pricinuite de daci în anul 143, sub Antonin Piul.* SCN, I, 1957, p. 113—131.
211. C. Preda, *Ponduri antice inedite de la Callatis şi Histria.* SCN, I, 1957, p. 297—306.
212. C. Preda, *Monede inedite şi puţin cunoscute de la Histria, Callatis şi Tomis.* SCN, II, 1958, p. 111—122.
213. C. Preda, *Asupra descoperirii monetare de la Stăncuţa (reg. Galaţi).* [Dinari romani republicani şi tetradrahme din Thasos, folosiţi ca material pentru confecţionarea unor bijuterii.] SCN, II, 1958, p. 239—251.
214. C. Preda, *Pe marginea unor descoperiri monetare recente.* SCN, II, 1958, p. 379—398.
215. C. Preda, *Descoperiri monetare în raionul Buzău.* SCN, II, 1958, p. 463—465.
216. C. Preda, *Alte descoperiri monetare.* SCN, II, 1958, p. 465—467.
217. C. Preda, *Contributions à l'étude du système pondéral d'Histria.* [Descoperiri noi.] Dacia N.S., II, 1958, p. 451—461.
218. D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Nireş (r. Dej, reg. Cluj).* SCN, I, 1957, p. 149—171.
219. D. Protase, *Tezaurizarea antoninianului în Dacia.* [Începînd de la Gordian III, antoninianul e singura monedă tezaurizată, dinarul ajungînd foarte rar.] SCN, II, 1958, p. 253—268.
220. Gh. Rădulescu, M. Ionescu, *Monede intrate recent în Muzeul raional Giurgiu.* [Drahmă de argint din Histria, două monede imperiale romane.] SCN, I, 1957, p. 466—467.
221. I. Spiru, *Cîteva descoperiri monetare în raioanele Roşiorii de Vede şi Vîrtoapele (reg. Bucureşti).* SCN, I, 1957, p. 467.

www.cimec.ro

222. Z. Székely, *Ştiri cu privire la unele descoperiri monetare din Transilvania.* SCN, I, 1957, p. 471—474.
223. Z. Székely, *Monede din aşezarea romană de la Cristeşti (Reg. Aut. Maghiară).* SCN, II, 1958, p. 469—473.
224. Z. Székely, *Informaţii.* [Mici descoperiri monetare din Reg. Aut. Maghiară.] SCN, II, 1958, p. 473—474.
225. I. Ţigăra, *Un mic tezaur monetar găsit la Bicaz.* SCN, II, 1958, p. 468—469.
226. J. Winkler, *Tezaurul de monede romane republicane de la Satu-Nou (reg. Oradea).* SCN, I, p. 79—112.
227. J. Winkler, *Descoperiri de monede antice în Transilvania.* SCN, II, 1958, p. 401—412.

XII. DREPT ROMAN. ISTORIA DREPTULUI ANTIC

228. Gh. Ciulei, *Cultura greacă şi dreptul roman. Vol. I, Dreptul grec şi legea celor XII Table.* Cluj, Cartea românească, 1947, 109 p.
229. G. Dumitriu, *P. Iuuentius Celsus.* Pandectele române, 1947, P. IV, p. 13—16.
230. Val.-Al. Georgesco, Nihil hoc ad ius, ad Ciceronem, *note sur les relations de M.T. Cicéron avec la* iurisprudentia *et la profession de* iurisconsultus. Mélanges Marouzeau, Paris, 1948, p. 189—207.
231. Val.-Al. Georgesco, *L'opposition entre « ius » et « factum » en droit romain et en droit moderne.* Scritti in onore di Contardo Ferrini, Milano, 1948, III, p. 144—165.
232. Val.-Al. Georgescu, *Saluius Iulianus.* Pandectele române, 1948, P. IV, p. 21—24.
233. Val.-Al. Georgesco, *Partes secanto.* Rev. intern. des droits de l'Antiquité (Bruxelles), II, 1949, p. 367—384.
234. Val.-Al. Georgescu, *De la « possessiones » la « possessio ». Contribuţie la studiul procesului istoric de formare a noţiunii de posesie în dreptul roman.* StCl, I, 1959, p. 115—180.
235. Vl. Hanga, *Q. Mucius Scaeuola.* Pandectele române, 1948, P. IV, p. 1—3.
236. Vl. Hanga, *Legile penale ale lui Sulla.* Bul. Univ. « Babeş-Bolyai », Cluj, I, 1956, 1—2, p. 105—119.
237. Vl. Hanga, *Istoria generală a statului şi dreptului.* [Partea I, cap. 1—8 privesc Antichitatea.] Bucureşti, Litografia şi tipografia învăţământului, 1958, 306 p. | SCJ, III, 1958, 2, p. 279—285, I. G. Vîntu.
238. Vl. Hanga, *Crestomaţie pentru studiul istoriei statului şi dreptului R.P.R.*, vol. I. [Priveşte descompunerea orînduirii primitive şi sclavagismul.] (Bucureşti), Ed. ştiinţifică, 1955, 271 p. | Justiţia nouă, XII, 1956, 4, p. 748—757, D. Firoiu, C. St. Tomulescu. Răspunsul autorului, ibid., 6, p. 1081—1085. Ibid., XIII, 1957, 3, p. 532—550, C. St. Tomulescu.
239. M. Jacotă, *Pactul de eliberare din sclavie* (pactum ob libertatem) *şi pactul de răscumpărare a sclavului din fondurile sale proprii* (redemptio suis nummis). AUI, III, 1957, p. 397—416.
240. Al. Minculescu, *Gaius.* Pandetele române, 1947, IV, p. 29—31.
241. C. St. Tomulescu, *Colonatul în dreptul roman.* AUB, 1956, 6, p. 111—120.
242. C. St. Tomulescu, *Rolul monedei în vechiul drept roman.* AUB, 1958, 11, p. 117—125.

XIII. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII

243. M. Beniuc, *Continuazione delle tradizioni latine nella cultura contemporanea romena.* Giornale italiano di filologia, X, 1957, p. 289—292.

www.cimec.ro

244. Gh. Bulgăr, *Bimilenarul Ovidiu în Romînia.* StCl, I, 1959, p. 225—228.
245. Tr. Costa, *Numele proprii latineşti în romîneşte.* [Ortografie.] LR, VII, 1958, 4, p. 70—77.
246. P. Creţia, *Numele proprii greceşti în romîneşte.* [Ortografie.] LR, VII, 1958, 2, p. 54—59.
247. Val.-Al. Georgescu, *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés Roumaines (Moldavie et Valachie).* Mélanges H. Lévy-Bruhl, Paris, 1958, p. 373—394.
248. I. Popescu, *Pentru traduceri mai bune din limbile clasice. (Pe marginea traducerii metamorfozelor lui Ovidiu).* [Traducerea M.V. Petrescu] LR, VII, 1958, 2, p. 9—19.
249. I. Vega, *Traducerea integrală a elegiilor lui Ovidiu în romîneşte.* [Traducerea T. Naum.] LR, VII, 1958, 2, p. 78—81.
250. T. Vianu, *Mitul prometeic în literatura romînă.* Studii de literatură univesală, Bucureşti, 1956, p. 231—243.

XIV. TRADUCERI

A. Literatura greacă

251. Aristotel, *Organon, II, Analitica primă.* Traducere şi studiu introductiv de M. Florian. Note de D. Bădărău şi M. Florian, Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1958, LXI + 278 p.
252. Aristoteles. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor şi G. Szabó.] Bucureşti, Ed. de stat ştiinţifică, 1952, 190 p.
253. Epikurosz — Lucretius. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor, G. Szabó şi G. Kiss.] Bucureşti, Ed. de stat ştiinţifică, 72 p.
254. Hérakleitosz. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor şi G. Szabó.] Bucureşti, Ed. de stat ştiinţifică şi pedagogică, 1951.
255. Homer, *Iliada.* În romîneşte de G. Murnu. Studiu introductiv şi comentarii de D. M. Pippidi. (Bucureşti) E.S.P.L.A. (1959), 475 p.
256. Homer, *Odiseea.* În romîneşte de G. Murnu. Studiu introductiv şi comentarii de D. M. Pippidi. (Bucureşti) E.S.P.L.A. (1959) 490 p.
257. Leukipposz-Demokritosz. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor şi G. Szabó.] Bucureşti, Ed. de stat ştiinţifică, 1952, 72 p.
258. Lucian din Samosata, *Scrieri alese.* Traducere şi note de R. Hîncu, introducere de P. Creţia. (Bucureşti) E.S.P.L.A, (1959) 639 p.
259. *A korai görög materialisták.* [Primii materialişti greci, traducere în l. maghiară de A. Bodor şi G. Szabó.] Bucureşti, Ed. de stat ştiinţifică, 1952, 94 p.
260. *Tragicii greci. Antologie.* Studiu introductiv şi comentarii de D. M. Pippidi. [Eschil, *Orestia*, trad. G. Murnu, *Prometeu încătuşat*, trad. I. Costa; Sofocle, *Aias*, trad. G. Florin, *Oedip rege*, trad. D. Botta, *Antigona*, trad. G. Florin; Euripide, *Medeia*, trad. A. Pop, *Troienele*, trad. D. Botta, *Ciclopul*, trad. A. Pop.] (Bucureşti) E.S.P.L.A. (1958), 703 p.
261. Xenofon, *Statul spartan, Statul atenian.* Traducere, prefaţă, cuvînt introductiv de M. Marinescu - Himu. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1958, 100 p.

B. Literatura latină

262. Lucius Apuleius, *Măgarul de aur. Metamorfoze.* În romîneşte de I. Teodorescu. [Cu un « cuvînt înainte » de N. Niculiţă.] (Bucureşti) E.S.P.L.A. (1958), 288 p.

www.cimec.ro

263. A. Cornelius Celsus, *Despre medicină*. Texte alese cu studiu introductiv, note explicative şi culegere de aforisme de dr. C. Săndulescu. Bucureşti, Ed. medicală, 1958, 89 p.
264. Horaţiu, *Satire şi epistole*. Traducere de C. I. Niculescu, prefaţă de M. Nichita, note de R. Albala. (Bucureşti) E.S.P.L.A., 1959, XXVII + 229 p.
265. Titus Liuius. *De la fundarea Romei*. I [Cărţile I—V; traducere: Janina Vilan, Fl. Demetrescu, Paul H. Popescu; studiu introductiv: Toma Vasilescu; note: Paul H. Popescu.] Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1959, 618 p.
266. Titus Liuius, *De la fundarea Romei. II*. [Cărţile V—X; traducere şi note: Paul H. Popescu]. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1959, 514 p. +1 hartă.
267. Ovidiu, *Metamorfoze*. Traducere: Ion Florescu; revizuirea traducerii, prefaţă, note, anexe: Petru Creţia. (Bucureşti), Ed. Academiei R.P.R., 1959, 447 p.
268. Ouidius, *Metamorfoze*. Traducere, studiu introductiv şi note de David Popescu. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1959, XLI + 444 p.
269. C. Suetonius Tranquillus, *Viefile celor doisprezece Cezari*. În romîneşte de David Popescu şi C. V. Georoc. [Studiu introductiv de David Popescu.] Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1958, XLI + 443 p.
270. P. Cornelius Tacitus, *Opere I. Dialogul despre oratori, Despre viaţa şi caracterul lui I. Agricola. Despre originea şi ţara germanilor*. Studiu introductiv de N. Lascu. [Traducerea: H. Mihăescu, N. I. Niculiţă, T. A. Naum.] Bucureşti, Ed. ştiinţifică, XXVI + 174 p. + 2 hărţi.

XV. VOLUME OMAGIALE, CULEGERI

271. *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Cluj-Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1957, 699 p.
272. *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*. Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1958, XXXII + 946 p.
273. *Recueil d'études romanes publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne du 31 mars au 3 avril 1959*. Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1959, 344 p.|LR, VIII, 1959, 3, p. 102—105. M. Sala.

XVI. MANUALE DIDACTICE

274. Gh. Guţu, *Limba latină. Manual pentru clasa a VIII-a*. [Ed. a III-a.] Bucureşti, Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1958, 181 p.; [ed. a IV-a] ibid., 1959, 128 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács şi G. Szabó, 1957.
275. M. Marinescu-Himu, F. Vanţ, *Manual de limba elină pentru învăţămîntul superior*. (Bucureşti) Litografia şi tipografia învăţămîntului, 1958, 438 p.
276. Toma Vasilescu, *Limba latină. Manual pentru clasa a X-a*. (Bucureşti) Editura didactică şi pedagogică, 1958, 212 p.; [ed. a II-a] ibid., 1959, 212 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács şi G. Szabó, 1958.
277. T. Vasilescu, N. Barbu, *Limba latină, Manual pentru clasa a IX-a*. [Ed. a II-a.] Bucureşti ,Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1958, 196 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács şi J. Rózsa, 1958, 1959.
278. Toma I. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Limba latină. Manual pentru clasa a XI-a*. (Bucureşti) Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1959, 132 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács şi G. Szabó, 1959.

www.cimec.ro

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Accius 45
Apuleius 262
Aristofan 48, 49
Aristotel 48, 49, 52, 60, 62, 251, 252
Asterie din Amasia 95
Augustin 73, 78
Auxentius din Durostor 18
Celsus 263
Chrysip 62
Cicero 81, 230
Clement din Alexandria 54, 55
Columella 88
Democrit 257
Epicur 253
Eschil 260
Euripide 46, 50, 260
Gaius 240
Grigorie cel Mare 74
Grigorie din Nazianz 44
Heraclit 254
Hipocrat 66
Homer 255, 256
Horaţiu 264
Iustin martirul 64
Iuuentius Celsus 229
Leucip 257
Liuius (T.) 265, 266
Lucian din Samosata 258
Lucreţiu 40, 253
Marţial 43
Noul Testament 41, 42
Origen 71
Ovidiu 51, 111, 244, 248, 249, 267, 268
Pitagora 58
Polibiu 100
Saluius Iulianus 232
Scaeuola 235
Scriptores Historiae Augustae 181
Sofocle 260
Strabo 105
Suetoniu 269
Tacit 270
Varro 68
Vasile cel Mare 59, 72
Xenofon 261

II. *Cuvinte*

curiales 103
decuriones 103
disculcius 14, 15
factum 231
ius 231
natio 21
natura 40
possessio, possessiones 234

III. *Autori moderni*

Albala R 264
Anghelescu N 114
Avram I 198
Barbu N I 9, 12, 43, 81, 276, 277
Barnea I 70, 112, 113, 114, 115, 168, 169
Bădărău D 52, 251
Bărcăcilă A 116, 189, 190, 191
Beniuc M 243
Berciu D 117
Berciu I 51
Bodor A 82, 97, 252, 253, 254, 257, 259, 274, 276, 277, 278
Bold E I 192
Boos H 194
Bordenache G 53, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 155, 161
Botta D 260
Braniște M 54, 71
Bujor E 125, 126, 143
Bujor I I 13
Bulgăr Gh 1, 244
Buzescu N C 55
Canarache V 193
Chiriac Fr 13
Chirvasie I 72
Chișvasi-Comșa M 168

www.cimec.ro

Ciulei Gh 228
Cizek E 51
Coja M 133
Coman I G 44, 73
Comşa E 126, 168
Condurachi E 83, 84, 85, 98, 99, 127, 128, 129
Constantinescu G 194
Constantinescu St 172
Costa I 260
Costa Tr 245
Creţia P 246, 258, 267
Cristu V 195
Cuciureanu St 2
Daicoviciu C 86, 100, 130
Davidescu M 162
Demetrescu Fl 265
Diaconu P 131, 144
Dimitriu S 132, 133
Dobroiu E 45, 147
Drăgulescu C 278
Dumitriu G. 229
Dunăreanu-Vulpe E 134
Eftimie V 135, 161
Ferenczi G 136
Ferenczi I 101, 136, 137, 138, 139
Firoiu D 238
Fischer I 3, 25, 40
Flegont O 56
Floca O 196, 197
Florescu Bobu Fl 102, 140
Florescu Gr 103, 141, 142, 143, 144, 173
Florescu I 267
Florescu R 144
Florian M 251
Florin G 260
Franga G 145
Franga I 145
Frenkian A 57, 58, 174, 175, 176
Georgescu M 59
Georgescu V A 230, 231, 232, 233, 234, 247
Georoc C V 269
Gioglovan R 198
Gostar N 27, 177
Graur A 4
Guţu Gh 274
Hanga Vl 87, 235, 236, 237, 238
Hîncu R 258
Iliescu M 14, 15, 16
Iliescu O 199, 200
Ionescu M 220
Isac D 60
Ivănescu G 17, 26
Jacotă M 239
Joja A 61, 62, 63
Kiss G 253
Kovács E 274, 276, 277, 278
Lascu N 270
Lupu N 147
Macrea M 146, 147, 148, 149, 178
Marcu Gr 41, 42
Marinescu-Himu M 261, 275
Matasă C 201
Matrosenco A 143
Mihăescu H 18, 19, 20, 88, 270
Minculescu A 240
Mititelu I 202
Mitrea B 5, 89, 114, 115, 168, 169, 196, 201, 203, 204, 205, 206, 207
Moisil C 208
Moisiu A 74
Murnu G 255, 256, 260
Nasta Margareta 46
Nasta Mihai 47
Naum Th A 6, 270
Nichita M 264
Niculescu C I 264
Niculiţă N 262, 270
Nubar H 209
Pârvan V 150
Piatkowski A 75
Pippidi D M 7, 48, 49, 90, 91, 104, 151, 152, 153, 154, 155, 179, 180, 181, 255, 256, 260
Poghirc C 28, 29
Pop A 260
Popa A 76
Popa N I 8
Popescu A 105
Popescu David 268, 269
Popescu Dorin 156, 157, 158
Popescu Em 104
Popescu I 248
Popescu P H 265, 266
Preda C 83, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217
Protase D 50, 148, 159, 182, 218, 219

www.cimec.ro

Radu C 160, 161
Rădulescu A 162
Rădulescu Gh 220
Rămureanu I I 64, 109
Rózsa J 277
Russu I I 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 65, 77, 92, 106, 107, 108, 163, 183, 184, 185, 186
Rusu M 149
Sala M 273
Sauciuc-Săveanu Th 187
Săndulescu C 66, 263
Seviciu Tr 78
Simenschy Th 38
Slave E 21
Slobozianu H 79, 164
Spiru I 221
Stati S 10, 11, 22, 30
Stoian I 93, 94, 188
Székely Z 165, 222, 223, 224
Szabó G 252, 253, 254, 257, 259, 274, 276, 278
Şladbci I 23, 24
Ştefan Gh 166, 167, 168, 169
Tache A 60
Teodorescu I 262
Tomulescu C St 238, 241, 242
Tudor D 109, 110, 170
Ţeposu-David L 80
Ţigăra I 159, 225
Vanţ F 275
Vasilescu T 12, 51, 265, 276, 277, 278
Vega I 249
Vianu T 250
Vilan J 51, 265
Vîntu I G 237
Vornicescu N 67, 95
Vulpe R 39, 111, 150, 171
Wald L 68
Winkler J 149, 226, 227
Zamfirescu I 69

www.cimec.ro

JOHN CHADWICK, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, University Press, 1959 [Second Impression], X + 147 pagini, în -8°.

După entuziasmul provocat de descifrarea scrierii lineare B de către Michael Ventris, s-au ridicat voci izolate, care să conteste orice validitate metodei urmate de descoperitor cît și rezultatelor. Detractorii lui Ventris îl acuză că el n-a expus în mod clar calea pe care a ajuns să stabilească valorile fonetice ale semnelor linearului B. În 1956 a murit Ventris într-un accident de automobil, încît n-a putut lua cunoștință de criticile aduse spre a răspunde. În aceste condiții, singura persoană capabilă și îndrituită să facă acest lucru în locul lui Ventris era colaboratorul lui intim, John Chadwick. În cartea de față, acesta din urmă a explicat în mod strălucit metoda de lucru a acestuia și calea pe care a ajuns la epocala sa descoperire.

Lucrarea pe care o recenzăm se împarte în 8 capitole, un apendice și un indice. În capitolul 1, intitulat *Michael Ventris*, Chadwick dă o scurtă biografie și ne prezintă personalitatea marelui dispărut. Dl. Chadwick aduce un pios omagiu tînărului savant răpit înainte de vreme de moarte și evocă figura omului și prietenului său Michael Ventris. Capitolul 2 tratează despre *Scrierile minoene*, iar în capitolul 3 intitulat *Speranțe și erori* se expun teoriile înaintașilor lui Ventris. Cele două capitole care urmează: 4. *Nașterea unei teorii* și 5. *Creșterea și dezvoltarea*, sînt cele mai importante și constitute un document istoric de primă importanță, pentru cunoașterea descifrării liniarului B cu fazele ei succesive (p. 40—80): mai întîi faza premergătoare colaborării cu Chadwick (iulie 1952) și apoi faza de colaborare, pînă la moartea lui Ventris. Capitolul 6 tratează despre *Descifrarea și criticii ei*. Capitolul 7: *Viața în Grecia miceniană* are remarcabile deducții cu privire la viața economică și politică în lumea miceniană. Ultimul capitol intitulat: *Privire înainte* face scurte considerațiuni despre ceea ce rămîne de realizat în viitor. Lucrul principal este descoperirea de noi texte pentru a face să progreseze descifrarea și să se ajungă la descifrarea altor scrieri, în primul rînd a linearului A.

Prin claritatea expunerii, cît și prin calitățile compunerii ei, lucrarea este o valoroasă contribuție la istoria descifrării linearului B și în același timp o excelentă inițiere în problematica dezlegării inscripțiilor miceno-minoene.

(Aram M. Frenkian)

The Knossos Tablets. A revised transliteration of all the texts in Mycenaean Greek recoverable from Evans' excavations of 1900—1904 based on independent examination, by Emmett L. Bennett Jr., John Chadwick, Michael Ventris (ed.). Second edition with cor-

www.cimec.ro

rections and additions by John Chadwick with the assistance of Fred W. Householder Jr. — University of London. Institute of Classical Studies. Bulletin Supplement No 7, 1959, VI +137 pagini (la mașina de scris) și 2 planșe din care una mobilă.

Se știe că *Scripta Minoa II* în care John Myres editase textele în linear B găsite la Cnossos, după desenele rapid executate la timpul lor de Arthur Evans, fără a le mai confrunta cu tabletele originale, conțineau greșeli și nu mai corespundeau exigențelor științifice noi, puse prin descifrarea scrierii lineare B. Autorii ediției de față, după o confruntare amănunțită cu textele tabletelor conservate în cea mai mare parte la Muzeul din Iraklion în Creta, au publicat textele în transcriere cu caractere latine convenționale, luînd ca bază valorile semnelor stabilite de Ventris și urmașii lui, constituind un *Corpus* al tuturor inscripțiilor pe tablete în linear B cunoscute pînă azi și provenind de la Cnossos (aproape 4 000 la număr, din care multe de minimă întindere, consistînd în cîte 1—3 semne). Este regretabil că nu s-a putut da, din cauza dificultăților materiale, o ediție conținînd și fotografiile precum și o reproducere în facsimil desenat a textelor, așa cum s-a făcut în *The Mycenae Tablets II* Philadelphia, 1958 și *The Olive Tablets of Pylos*, Salamanca, 1958. Dar aceste publicații au în jurul a 60 de texte fiecare, pe cînd colecția textelor din Cnossos are la 4 000 de numere.

Prima ediție a textelor din Cnossos de aceiași autori și în aceeași ediție este din 1956. Ediția a doua are mici completări și corectări, puține la număr. Cu ocazia ei a fost luat colaborator și Fred W. Householder Jr.

Cele două planșe identice, din care una se poate scoate din carte, fiind detașată, conțin pe o parte toate semnele silabarului, în ordinea dată la timpul lor de Bennett și cu valorile fonetice stabilite de Ventris și micile completări aduse ulterior de savanții cercetători. Semnele a căror valoare fonetică nu se cunoaște sau sînt discutabile primesc numărul de ordine de la Bennett. E de regretat că nu s-a dat numărul de ordine la toate semnele, chiar acolo unde se dă valoarea fonetică. Deși ordinea lui Bennett nu ni se pare ideală, întrucît însă ea a fost adoptată în mod aproape unanim, era bine ca cercetătorul să aibă toate elementele la îndemînă. Ultima coloană de pe recto, cît și întregul verso, sînt consacrate ideogramelor și abreviațiunilor (care fac funcție de ideograme). Și aci nu se dau numerele de ordine consacrate, decît acolo unde sensul ideogramei este necunoscut. Pe deasupra, acest tablou este necomplet, deși e suficient pentru textele din Cnossos. Desigur autorii au vrut ca totul să intre pe o foaie cartonată, ușor maniabilă. Dar dacă s-ar fi consacrat un carton pentru semne cu caracter fonetic și unul separat pentru ideograme, n-ar fi fost nici o nenorocire. Întrucît însă este raport bi-univoc între transcrierea latină a textelor și semnele din tablou cu notația lor, se poate pentru fiecare silabă sau ideogramă din text găsi în tablou semnul original din silabarul linearului B cu valoare fonetică sau de ideogramă care îi corespunde. Ceea ce este esențialul. Pînă la apariția unui *Corpus* al inscripțiilor din Cnossos, în reproducere fotografică, facsimil desenat și transcriere cu caractere latine, pe care autorii îl au în vedere ca o realizare în viitor, ediția de față va aduce reale servicii celor ce se ocupă cu descifrarea și interpretarea textelor în scriere lineară B.

(Aram M. Frenkian)

EMMETT L. BENNETT, JR., *The Olive Tablets of Pylos. Texts of Inscriptions Found, 1955. Suplementos a « Minos »*. Núm. 2, Seminario de Filologia Clasica. Universidad de Salamanca, 1958, 75 pagini + 19 planșe, in -8°.

Cele 61 de texte publicate aci (din care vreo 20 de minimă întindere), constituie descoperirile făcute în 1955 și completează lucrarea *The Pylos Tablets. Texts of the Inscriptions Found, 1939—1954*, edited by Emmett L. Bennett, Jr., with a Forword by Carl W. Blegen,

www.cimec.ro

Princeton University Press, Princeton, For University of Cincinnaty, 1955. Singura completare ce s-a mai adus se găsește la C. W. Blegen and M. Lang, *The Palace of Nestor Excavations of 1957*, *American Journal of Archaeology*, 62, 1958, p. 175—191 și *The Palace of Nestor Excavations of 1958*, *AJA*, 63, 1959, p. 121—137.

O introducere substanțială (p. 9—38) dă clasificarea textelor, indică locul de găsire a fiecărei tablete, identifică diverșii scribi care le-au scris, vorbește de formele semnelor. Apoi de la pagina 15 încolo, autorul face un studiu aprofundat al ideogramelor și al interpretării textelor, ce poartă sigla Fr: cantitățile, numele de localități, nume de persoane, indicarea timpului etc., cu care ocazie face și o cercetare a termenilor mai rari și importanți care se întîlnesc în aceste texte. În cele 18 planșe care urmează (prima planșă de la început conține planul palatului dezgropat), se dau reproducerea fotografică a tabletelor, extrem de clară și precisă, pe planșa din partea stîngă, iar facsimilul desenat de mînă al textelor de pe fotografii pe planșa din partea dreaptă.

Avem deci o publicație a textelor, care poate servi drept model de acuratețe științifică, la fel ca și în ediția textelor găsite la Micena și publicate de același autor: *The Mycenae Tablets II*. Edited by Emmett L. Bennett, Jr. With an Introduction by Alan J. B. Wace and Elisabeth B. Wace. Translations and Commentary by John Chadwick, Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society, New-Series, Volume 48, Part. I, 1958, în -4°.

După planșele cu reproducerile fotografice și cu facsimile în paginile următoare ale lucrării pe care o recenzăm (p. 39—68) se publică încă o dată textul fiecărei tablete în caracterele linearului B, apoi în transcriere cu alfabet latin, urmat de un comentariu și, la finele fiecărui text, o traducere în limba engleză. Paginile 69—74 conțin 3 indice importante pentru întrebuințarea textelor.

Desigur, partea cea mai delicată și grea a fost comentariul textelor: justificarea traducerii cuvintelor, a lecturii și interpretării textelor. Aci E. L. Bennett îmbină prudența cu îndrăzneala, ambele bazate pe o profundă cunoaștere a materiei de care se ocupă. Desigur că nu poate fi vorba de rezultate definitive, după cum știe și o spune și însuși autorul. Dacă publicarea textelor se poate considera ca definitivă, pînă într-o anumită limită, interpretările în schimb sînt succeptibile de modificări, abandonări și îmbogățiri, în urma textelor paralele ce se vor mai descoperi, avînd aceleași cuvinte aflătoare în alt ansamblu, care le explicită sensul sub alt aspect, dar concurent cu primul. Aci trebuie să intervină metoda combinatorie sau contextuală cum o numește John Chadwick, de cercetare a sensului unor cuvinte necunoscute.

În comentariul său, Bennett era silit sau să păstreze tăcere asupra sensului a o mulțime de cuvinte și texte, sau să riște ipoteze mai mult sau mai puțin discutabile. Autorul a ales calea curajoasă de a risca interpretări ipotetice, îmbinînd îndrăzneala cu prudența. Vom da mai departe o serie de asemenea cuvinte a căror formă e destul de stranie din punctul de vedere al limbii eline pe care o cunoaștem de la Homer încoace, cuvinte simple și cuvinte compuse care ne șochează și care, pentru a putea fi acceptate, trebuie să fie verificate prin metoda contextuală, de îndată ce acest lucru va fi posibil, prin noi descoperiri de texte. Nu stă scris de altfel nicăieri că formele limbii grecești din Cnossos, Pylos și Micena aparținînd secolelor XIV—XII înaintea erei noastre, trebuie să se potrivească întru totul cu limba epopeelor homerice, care sînt mai recente decît ele cu circa 500 de ani. Dar nu e mai puțin adevărat că nu ni se poate cere să acceptăm forme aberante și neobișnuite, dacă ele nu sînt verificate și făcute plauzibile prin metodele ce stau la dispoziția științelor filologice. Trebuie să mai remarcăm și cantitatea relativ mică de cuvinte incomprehensibile, neexplicate. Desigur că « Ahcii » din secolul XIV trebuiau să aibă în vocabularul lor un

www.cimec.ro

număr destul de important de cuvinte adoptate de la popoarele peste care au năvălit şi care formează substratul, fie că-i numim pelasgi sau carieni cum fac Thucydide şi alţii, popoare din care unele sunt indo-europene, cum crede profesorul Vladimir Georgiev, altele de altă origine, vorbind limbi cu structură deosebită de cea grecească, şi de la care năvălitorii greci desigur au avut multe de învăţat şi de adoptat: obiecte de cultură, cît şi denumirile pe care le dădeau acestor obiecte popoarele de la care grecii le-au luat. Este posibil ca o parte din aceste cuvinte să fi dispărut în limba greacă din epoca clasică.

Şi acum dăm lista cuvintelor simple şi compuse, a căror formă ni se pare anormală, iar interpretarea lor ipotetică şi discutabilă, lucru pe care de altfel Emmett L. Bennett îl scoate suficient în relief în comentariul său. Dăm cuvintele care au asonanţă grecească în caractere greceşti, iar cuvintele care nu se pot înţelege de fel cu ajutorul limbii greceşti le dăm în transcriere cu caractere latine, corespunzătoare valorilor fonetice silabice date semnelor linearului B în descifrarea lui Ventris.

λεχεστρωτήριον (Fr. 343. 1217) « the Spreading of the Couch », în cultul lui Poseidon, necunoscut în epoca clasică.

Fε(h)αλειφές (1215. 1223)[1] « for the anointing of clothing »; dar Bennett, dîndu-şi seama că nu e nicăieri obiceiul de a se unge hainele, adaugă: « it might be preferable to say perfuming » (p. 44).

Fε(j)αλειφές (1205. 1217. 1218. 1255) variantă a cuvîntului precedent.

μεθυFοίνηFος (1202) dat ca o posibilitate de lectură, sub multă rezervă (genit.).

θορνο(h)ελκητήριον (1222) « Drawing of the Throne », ar fi vorba de o ceremonie religioasă cu procesiune, iarăşi fără corespondent în riturile ulterioare. Dacă ar fi fost vorba de *θορνοφόριον, după modelul de mai tîrziu παστοφόριον, παστοφόρος mai mergea.

Iată acum şi cîteva cuvinte de neinterpretat: *ka-ra-re-we* (1184); *qe-te-jo* (1206. 1241); *sa-pe-ra* (1215); *di-pi-si-jo* (1240. 1220. 1231. 1232); *e-ti-we* (343 etc.), *a-e-ti-to* (1200); *u-po-jo* (1225. 1236); *we-a_2-no-i* (dat. pl.) ἀλοιφᾶ (1225), 'ointment for robes'; *po-ro-wi-to* (1218. 1232); *ka-ra-ni-jo* (Wa 1199).

Cum indicele conţine ceva mai mult de 80 de cuvinte pentru textele publicate, iar lista noastră conţine vreo 15 cuvinte, proporţia cuvintelor ininteligibile sau cu sens îndoielnic e de 20%, ceea ce e foarte firesc pentru vechimea textelor şi mijloacele de investigaţie reduse ale sensului lor care stau la dispoziţia cercetătorilor.

Toate acestea nu micşorează meritele ediţiei, care se poate socoti definitivă, cu mici modificări care pot surveni dintr-o nouă cercetare directă a tabletelor. De asemenea trebuie să relevăm şi meritele comentariilor făcute de un cunoscător, care s-a ocupat de ani de zile de aceste probleme delicate de recuperare a formelor unei ramuri a limbii greceşti de mult uitate.

(Aram M. Frenkian)

T. J. DUNBABIN, *The Greeks and their Eastern Neighbours, Studies in the relations between Greece and the countries of the Near East in the eighth and seventh centuries B.C.*, cu un cuvînt introductiv de Sir John Beazley, editat de John Boardman, 96 p. + XVI pl., Londra 1957.

Este cunoscută concepţia unor istorici moderni ai antichităţii potrivit căreia influenţa orientală s-a exercitat asupra Greciei timpurii din direcţia Anatoliei, prin intermediul oraşelor

[1] Întrucît totalitatea tabletelor pe care le citărm (cu excepţia ultimei) sînt din seria Fr, n-am mai pus această siglă în faţa fiecărui număr citat. Deci toate numerele de tablete citate trebuie considerate ca fiind precedate de sigla Fr.

www.cimec.ro

de pe coasta răsăriteană a mării Egee. Potrivit acestei concepții, Ionia, ținutul grecesc care a absorbit primul această influență, nu a întîrziat de a se afirma drept cel mai vechi organizator al civilizației și culturii eline. Acest punct de vedere, care își găsea justificarea în unele informații ale scriitorilor antici, a fost formulat încă din secolul al XIX-lea și a fost adoptat de cei mai mulți istorici ai secolului nostru (Beloch, De Sanctis, Glotz, autorii lucrării Cambridge Ancient History etc.). Cercetări recente de caracter arheologic, întreprinse pe coastele răsăritene ale Mediteranei, au descoperit însă existența altor puncte de contact între greci și Orient, situate de data aceasta chiar în imediata apropiere ale vechilor focare răsăritene de civilizație. Cele mai importante dintre aceste cercetări au fost efectuate între 1936—1937 de Sir Leonard Woolley în orășelul Al Mina de pe coasta de nord a Siriei, la vărsarea fluviului Orontes. În felul acesta problema căilor de pătrundere a elementelor de civilizație orientală în Grecia și a rolului pe care ele l-au jucat în formarea culturii elene a fost așezată pe o bază cu totul nouă. Se cere deci o nouă examinare a acestei importante probleme, făcută acum nu numai pe baza informațiilor literare, care pentru această vreme sînt confuze și neconcludente prin ele însile, ci pornind de la evidența arheologică, mai completă și mai convingătoare.

Pentru această dificilă sinteză se pregătea tînărul și valorosul învățat australian de la Oxford Thomas James Dunbabin. Colaborator al cunoscutului arheolog H. G. G. Payne la săpăturile de la Perachora, el studiase în profunzime arheologia greacă a secolelor VIII-VI î. e. n., folosind în același timp cu multă siguranță și rafinament metoda combinării datelor arheologice cu izvoarele literare. T. J. Dunbabin muri la 31 martie 1955, lăsînd neterminată opera sa, a cărei realizare era urmărită cu atenție de cercetătorii de pretutindeni. Volumul pe care îl prezint aici conține șase prelegeri din ciclul pe care autorul l-a ținut la Oxford în 1953—1954, în care el își expunea cîteva din rezultatele cercetărilor sale. Cartea nu este decît o schiță a lucrării proiectate; autorul prezintă însă în linii atît de simple și cu o judecată istorică atît de calmă și de sigură tot ceea ce se putea spune pînă în 1955 despre această perioadă obscură din istoria Greciei încît aceste prelegeri «show the full quality of the artist and approach perfection» (Beazley).

Autorul începe prin a stabili aria de răspîndire a descoperirilor grecești din Orientul Apropiat, ajungînd la concluzia că cele mai multe se grupează în două zone distincte: pe de-o parte Cilicia și nordul Siriei, iar pe de alta coasta Palestinei. Cele mai multe puncte, unde asemenea descoperiri au fost semnalate (datînd din a doua jumătate a secolului VIII și din secolul VII î.e.n.), dovedesc prezența în aceste zone a mărfii grecești sau a grecilor înșiși, ca negustori, mercenari etc.; unele însă, ca acelea de la Al Mina, arată existența unor factori, sau chiar a unor colonii, cu nimic deosebite de cele din vestul Mediteranei sau de pe malurile Pontului Euxin. În continuare autorul cercetează cu multă atenție obiectele de provenință orientală (hitită tîrzie, feniciană, asiriană, egipteană, urartu) descoperite pe teritoriul Greciei, încercînd în același timp să identifice, în arta greacă a secolelor VIII—VII, influențele răsăritene cele mai evidente, cu ajutorul numeroaselor studii stilistice speciale publicate în ultimul timp. Concluzia care se deprinde din constatările sale este că principala cale de pătrundere a civilizațiilor vechiului Orient în Grecia epocii geometrice și orientalizante era calea maritimă care lega Peloponezul și Atica de contoarele grecești sau feniciene din Mediterana Orientală, trecînd prin Creta, Rodos și Cipru. Pe acest drum veneau nu numai mărfurile din imediata apropiere a coastei siriene, unde, la acea dată, înfloreau micile regate hitite tîrzii și feniciene, ci și cele din Egipt, din Mesopotamia, ca și cele din îndepărtatul regat Urartu din munții Armeniei. Dar ceea ce este mai important este faptul că împreună cu ele au pătruns în lumea grecească în plină transformare o serie de elemente fundamentale de artă, de cultură, de religie, care vor fi acceptate statornic de spiritul grecesc. Dunbabin prezintă în cele două capitole intitulate «The Eastern Contribution» aceste elemente, a căror gamă este foarte

www.cimec.ro

variată. Cele două prelegeri, în care sînt analizate fenomene de artă şi cultură precum şi influenţa feniciană asupra compunerii alfabetului, sînt însă mai puţin complete decît altele, îndeosebi în ceea ce priveşte aportul Orientului la crearea miturilor şi la constituirea unora dintre principalele divinităţi ale Olympului (Apollo, Dionysos, Zeus)[1].

Din nefericire lucrarea arheologului de la Oxford este numai un *torso*. Ea este lipsită de una dintre principalele capitole ale ei şi anume « Contribuţia grecească », în care desigur urma să se trateze, ca o concluzie a întregii cercetări, rolul pe care l-au avut diverse regiuni ale lumii eline în primirea şi asimilarea elementelor orientale, şi, de fapt, în sinteza culturii greceşti. Ne-ar fi interesat punctul de vedere al acestui judicios învăţat asupra interpretărilor unor istorici moderni, care, pornind de la aceleaşi descoperiri arheologice din Mediterana Orientală, au expus, în ultima vreme, concluzii cu totul neaşteptate, pe această linie de gîndire. Astfel, constatînd existenţa unui drum comercial maritim atît de intens frecventat, ca acela care unea Grecia cu Siria de nord şi cu Fenicia, ei au ajuns să conteste posibilitatea unui al doilea drum, continental de data aceasta, de-a lungul Anatoliei spre oraşele greceşti de pe coasta Asiei Mici, reducînd importanţa acestor oraşe şi vechimea lor (R. M. Cook, G. M. A. Hanfmann [2]). Punctul acesta de vedere era susţinut de lipsa unor date arheologice corespunzătoare. Din nefericire, din pricina morţii sale premature, Dunbabin nu a putut cunoaşte recentele descoperiri, de-a dreptul senzaţionale, ale lui R. S. Young de la Gordion, capitala regatului frigian, care se dovedeşte a fi jucat un rol nebănuit de mare, ca intermediar între Orient şi Grecia în sec. VIII—VII î.e.n. [3]; de asemeni nu a cunoscut în întregime nici rezultatele săpăturilor efectuate la Smyrna şi Milet [4]. Aceste descoperiri încep să umple lacuna atît de gravă în cunoaşterea Anatoliei din prima jumătate a mileniului I î.e.n. E firesc deci ca ultimul capitol al lucrării, intitulat « Phrygia and Lydia », în care se examinează problema drumului continental de legătură între Orientul Apropiat şi Grecia Asiatică, să apară totuşi, deşi numai la cîţiva ani de la apariţie, ca uşor învechit. Căci s-ar părea că în momentul de faţă trebuie privită cu multă luare aminte întreaga problemă a contribuţiei Greciei Asiatice la crearea culturii eline. E drept că ideea lui A. Furtwängler potrivit căreia « das Neue und Schöpferische in der nun heranreifenden archaischen Kunst ist fast ganz das Eigentum der Ionier: [5] trebuie considerată definitiv depăşită. Importanţa oraşelor greceşti din bazinul răsăritean al mării Egee în perioada de formare a civilizaţiei greceşti a căror bogăţii erau legendare în toată antichitatea, nu trebuie însă prin aceasta diminuata. Sperăm ca continuarea operei începute de Thomas James Dunbabin să fie întreprinsă curînd, ceea ce ar contribui la cunoaşterea mai exactă a acestei încîlcite şi controversate perioade din istoria Greciei.

[1] Stadiul cercetărilor în această materie a fost expus de curînd de Albin Lesky, *Griechischer Mythos und Vorderer Orient*, în *Saeculum*, 1955, 1, p. 35 şi urm., precum şi de M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, ed. 2, München, 1955.

[2] R. M. Cook, *Ionia and Greece in the eighth and seventh centuries B. C.*, JHS, 1946, p. 67 şi urm G. M. A. Hanfmann, *Ionia leader or follower*, în *Harvard Studies*, 1953, p. 1 şi urm.; idem, *Archaeology in Homeric Asia Minor*, AJA, 1948, p. 135 şi urm.

[3] Rapoartele privind săpăturile de la Gordion au apărut începînd cu 1952 în *University of Philadelphia Museum Bulletin*, 16, nr. 1 (1952), p. 3 şi urm. şi 17, nr. 4 (1953), p. 3 şi urm. precum şi în AJA începînd cu 1955, p. 16 şi urm.; 1956, p. 249 şi urm. Cele mai importante descoperiri., din punctul nostru de vedere, sînt cele efectuate în tumuli, cf. AJA 1958, p. 147 şi urm., precum şi *Archaeology.*, 1958, 4 p. 227 şi urm.

[4] Săpăturile de la Smyrna au fost publicate de J. M. Cook, sub forma unui raport preliminar, în JHS 1952, p. 104 şi urm.; cercetările de la Milet au fost prezentate de Carl Weickert în *Istambuler Mitteilungen*, 7, 1957, p. 102 şi urm. şi de Machteld Mellink în AJA 1959, p. 81 şi urm. Atît la Smyrna cît şi la Milet au apărut fragmente ceramice protogeometrice din sec. IX î. e. n.

[5] A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, Berlin-Leipzig, 1900, p. 80.

www.cimec.ro

Cîteva cuvinte despre metoda de lucru a autorului: ea reflectă cu fidelitate spiritul şcolii arheologice oxoniene. Pentru perioadele istorice în care sintezele depind nu de izvoare scrise ci mai ales de materialul arheologic — aşa cum este cazul perioadei care constituie obiectul cercetării sale — Dunbabin socoteşte că istoricul «must be prepared to forget that he is an historian and to study archaeology for its own sake». Aşa se face că autorul judecă faptele de ordin arheologic exclusiv ca arheolog, supunîndu-le metodelor de cercetare ale ştiinţei arheologice. Datele arheologice sînt aşa fel prezentate încît semnificaţia lor istorică se degajă de la sine singură, autorul rezumîndu-se a interveni rar şi numai pentru a sublinia legăturile generale şi aspectele cele mai semnificative sau pentru a scoate în evidenţă unele aspecte mai puţin clare. Metoda este sobră şi exactă iar autorul a reuşit să prezinte un tablou limpede, dar nu schematic al acestei interesante epoci istorice.

(Petre Alexandrescu)

ARISTOTEL, *Organon I: Categoriile. Despre interpretare.* Traducere, Introducere şi Note de Mircea Florian, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1957, 260 p.
ARISTOTEL, *Organon II: Analitica primă.* Traducerea şi Introducere de Mircea Florian. Note de Dan Bădărău şi Mircea Florian. Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1958, LXI+278 p.

Primul volum este precedat de o amplă introducere intitulată: *Logica lui Aristotel* de Mircea Florian (98 pagini). Acest studiu este de o înaltă calificare tehnică şi ştiinţifică, aşa cum era de aşteptat de la autorul lui. Aspectele cele mai fundamentale şi profunde ale Logicii aristotelice sînt expuse succint şi clar, pentru specialist. Întrebarea care se pune este dacă acest studiu răspunde scopului editurii. Specialiştii sînt puţini la număr, iar editarea traducerii se adresează unui public mai larg, care trebuie iniţiat în această disciplină aristotelică. De aceea credem că o expunere mai puţin savantă şi mai accesibilă unui cerc mai larg de cititori ar fi fost de dorit, deşi ne este greu să facem un reproş autorului de a fi dat această splendidă schiţă a Logicii lui Aristotel, pe care am fi dorit-o mai amplă şi cu exemplificări mai bogate, ceea ce ar fi uşurat înţelegerea ei chiar şi pentru nespecialist. În cazul acesta, volumul introducerii s-ar fi putut dubla, ceea ce desigur ar fi fost spre folosul tuturor. Acest lucru s-ar putea realiza într-o a doua ediţie sau într-o publicare separată a studiului introductiv, ca o monografie independentă.

Fiecare din cele trei tratate logice traduse sînt precedate de cîte o introducere specială, care expune într-o formă scurtă şi limpede problemele tratate şi dă informaţiile necesare înţelegerii textului. Notele care acompaniază textul de asemenea sînt foarte potrivite pentru a iniţia cititorul în problematica logicii lui Aristotel şi sînt clare, dînd strictul necesar pentru înţelegerea expresiilor din original.

În privinţa traducerii, în afară de lectura ei integrală, am confruntat cu originalul grec 4 capitole din *Categorii*, 6 capitole din *Despre interpretare* şi două capitole mari (1 şi 4) din cartea I a *Analiticilor prime*. În general traducerea dată de Mircea Florian este corectă şi justificată din punctul de vedere al textului grec. În unele cazuri, nu sîntem de acord cu traducerea dată de d-sa şi noi am fi dat altă traducere, dar aceasta nu înseamnă că punctul de vedere al traducătorului este nejustificat sau greşit. Cine ştie ce înseamnă interpretarea unui text filozofic grec, şi în specie aristotelic, înţelege acest lucru. În unele cazuri am constatat lăsarea afară din traducere a unor crîmpeie de propoziţiuni, lucru al cărui rost nu-l putem înţelege. În general, traducerea se ţine destul de aproape de textul original, rămînînd totodată şi uşor de înţeles, fiind scrisă într-o proză românească ştiinţifică de bună calitate.

www.cimec.ro

O bibliografie și indice lipsesc, ceea ce ar fi fost bine să existe. În note, autorul ar fi putut face referiri la variantele de traduceri date de alții, pentru a pune pe cititor în măsură să vadă interpretările cele mai interesante date unui text sau unor expresii, spre deosebire de cea aleasă de traducător.

În general, așa cum se prezintă cele două volume de tratate logice ale lui Aristotel, cu introducerile, notele și traducerea de Mircea Florian, sînt o prețioasă îmbogățire a fondului de studii și traduceri din literatura greacă în limba romînă.

(Aram M. Frenkian)

PLUTARCHUS, *Vitae Parallelae.* Edidit Konrat Ziegler. Vol. 1—2, 1959, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri:

Volumul de față reprezintă, de fapt, reeditarea următoarelor *Vieți paralele*: 1. Pericle și Fabius Maximus. 2. Nicias și Crassus. 3. C. Marcius (Coriolanus) și Alcibiade. 4. Demostene și Cicero. Așa cum ne spune în prefață, pentru *Viețile* lui Nicias, Crassus, Coriolan, Alcibiade, Demonstene, Cicero, K. Ziegler a urmat de preferință lecțiunile date de codex Matritensis (N), atît de mult prețuit de Lindskog, în ediția din 1914. Totuși, spre deosebire de Lindskog, Ziegler a dat o continuă atenție și codicelor Scitenstettensis (S) și UMA (Y) care, uneori, oferă lecțiuni mai bune decît N. În general, cînd a fost vorba de contradicții între manuscrise și ediții, autorul a procedat, spre a întrebuința propriile-i cuvinte, « eclectica ratione ». Consecințele pentru textul plutarhean sînt, firește, tot eclectice, în sensul bun al cuvîntului. De pildă, în primul capitol al *Vieții* lui Pericle, Plutarh, § 2, vrea să spună că ochiul, cînd este deschis, înregistrează, volens-nolens, și ceea ce este folositor și ceea ce este dăunător, pe cînd rațiunea poate face o alegere între acțiuniile bune și cele contrare moralei. Pentru a exprima ideea că ochiul vede tot ceea ce i se oferă. Plutarh spune: τῇ μὲν γὰρ αἰσθήσει, κατὰ πάθος, τὴν πληγὴν ἀντιλαμβανομένῃ τῶν προστυγχανόντων, ἴσως ἀνάγκη πᾶν τὸ φαινόμενον, ἄν τε χρήσιμον ἄν τ' ἄχρηστον ᾖ, θεωρεῖν, τῷ νῷ δ' ἕκαστος, εἰ βούλοιτο... În acest pasaj, autorul a avut în vedere manuscrisele S și Y.

Traducerea, cît se poate de apropiată de text, a frazei de mai sus este următoarea: « Căci pentru simțul [vederii], care primește ceea ce întîlnește, după cum este impresionat, poate este nevoie să privească tot ceea ce-i apare înainte, fie că-i folositor, fie că-i nefolositor, dar de rațiune, fiecare, dacă vrea... ». Greutatea în textul de față o constituie cuvintele κατὰ πάθος τὴν πληγήν, care sună pleonastic în frază. De aceea, Lindskog a propus suprimarea cuvîntului πάθος. Atunci textul ar fi sunat κατὰ τὴν πληγήν « după cum este impresionat [simțul vederii]». Coraes a suprimat cuvintele τὴν πληγήν, traducerea fiind aceeași: « după impresionare ».

Reiske a scris κατὰ πάθος τῆς πληγῆς « după impresionarea simțului ». K. Ziegler a fost mai conservator, a păstrat toate cuvintele, înțelegînd că trebuie tradus: « după impresionare, [adică] după simț ». Nu sînt rare cazurile cînd Plutarh este prolix. În acest fel, conservatismul lui Ziegler nu este lipsit de rațiune. Totuși lecțiunea propusă de Reiske este mai ispititoare, fiind mai logică și ușor explicabilă prin confuziile între literele respective. În *Viața lui Nicias*, 27, 5, Ziegler, pe bună dreptate, citește, cu N, ἐρρίπτουν αὐτούς, împotriva lui S, Y, care dau ἑαυτούς, tot așa cum, în § 5, citește, cu N, ὃς ἐπὶ τηλικαύταις εὐτυχίαις ὄνομα καὶ δόξαν ἔσχον « ca unul care mi-am cîștigat renume și faimă pentru astfel de izbînzi" (vorbele lui Nicias adresate lui Gylippos), căci ἀτυχίαις « nenorociri », pe care-l dau N, Y, n-ar avea nici un sens în contextul gîndirii generalului atenian.

www.cimec.ro

În *Viaţa lui Crassus*, 2, 4, Ziegler citeşte, cu N, καὶ βουλόμενος [Sulla] ὅτι πλείστοις καὶ κρατίστοις προσομόρξασθαι τὸ ἄγος «şi voind să înfiereze pe cît mai mulţi şi mai puternici cu infamia crimei», contra lui Y, care are lecţiunea ἀκρατήτοις. Nu se poate şti care a fost exact gîndirea lui Plutarh în acest pasaj. În orice caz lecţiunea ἀκρατήτοις «nestăpîniţi» este mai ispititoare decît κρατίστοις, de vreme ce Sylla nu dorea nimicirea aristocraţiei influente ci a adversarilor săi neîmblînziţi şi nestăpîniţi. Ziegler citeşte cu N (UA =) Y, în *Viaţa lui Alcibiade*, 3, 4 αὐλοὺς δὲ φυσῶντος ἀνθρώπου στόματι, «a unui om care suflă cu gura în flaut» pe cînd Hartman suprimă cuvîntul στόματι «gură». Plutarh voia să arate deformitatea pe care o imprimă feţei cel care cîntă din flaut, deci cuvîntul στόματι atrage şi mai mult atenţia, concretizînd ideea. Aşadar Ziegler are dreptate cînd respectă lecţiunea lui N.

În *Viaţa lui Demostene*, 3, 2, citim fraza următoare: Ἀλλὰ γὰρ ἴσως, εἰ παντὸς ἦν τὸ «γνῶθι σεαυτὸν» ἔχειν πρόχειρον, οὐκ ἂν ἐδόκει τὸ πρόσταγμα θεῖον εἶναι «Dar, firește, poate că, dacă oricui i-ar fi venit în minte expresia «cunoaşte-te pe tine însuţi», porunca n-ar fi părut că este divină». U dă τὸ πρόσταγμα, iar N πρᾶγμα.

Deci, dacă am citi cu N, ar însemna că traducerea ar suna: ... «lucrul n-ar mai fi părut că este de origine divină». Ziegler a ales, în chip judicios, lecţiunea τὸ πρόσταγμα, redată de U, de vreme ce πρᾶγμα ar schimba cu totul sensul, înţelegîndu-se că cunoaşterea de sine este un lucru divin, ceea ce în nici un caz n-a putut înţelege Plutarh.

Un pasaj interesant îl găsim, de asemenea în *Viaţa lui Demostene*, 11, 1 unde este vorba despre eforturile făcute de orator, în tinereţe, spre a-şi corecta defectele de vorbire. Plutarh istoriseşte că Demostene îşi exercita vocea Ἐν τοῖς δρόμοις καὶ ταῖς πρὸς τὰ σιμ' ἀναβάσεσι διαλεγόμενον καὶ λόγους τινὰς ἢ στίχους ἅμα τῷ πνεύματι πυκνουμένῳ προφερόμενον «discutînd în timp ce alerga şi urca pante, şi pronunţînd unele cuvinte şi versuri dintr-o singură respiraţie». Contradicţia manuscriselor are de obiect cuvintele πρὸς τὰ σιμά, pe care le dă Y şi le acceptă Ziegler. U dă însă lecţiunea πρὸς τάσιν «cu încordare» ceea ce se potriveşte mai puţin cu precizia pe care o cere contextul de faţă. N are lecţiunea πρὸς στάσιν «pe ton de revoltă», ceea ce, de asemenea, este prea departe de context. Dimpotrivă precizarea lui U că Demostene urcă pe coaste este şi firească şi potrivită cu contextul şi Ziegler s-a condus după bunul simţ cînd a ales-o.

Socotim că exemplele de mai sus sînt îndeajuns spre a ilustra constatarea că eclectismul lui Ziegler a adoptat, în cea mai mare parte a cazurilor, lecţiunile sugerate de logică, de bunul simţ şi de verosimilitate, ceea ce n-ar fi izbutit să facă, dacă s-ar fi ţinut strîns numai de un singur codice.

Este plăcut să reamintim faptul, îndeobşte cunoscut cînd este vorba de colecţia Teubner, că volumul de faţă se prezintă în condiţii tehnice admirabile.

(N. I. Barbu)

1. *Corpus fabularum Aesopicarum*, volumen prius. Fabulae Aesopicae soluta oratione conscriptae. Edidit Augustus Hausrath. Fasciculus prior Editio stereotypa editionis prioris (MCMXL). Addenda et corrigenda ex ipsius editoris ad fasc. 1 annotationibus excerpta et collecta ab H. Haas, Teubner, Lipsiae, 1957, XXXVI + 208 + 6 p.
2. *Corpus fabularum Aesopicarum*, volumen prius. Fabulae Aesopicae soluta oratione conscriptae. Edidit August Hausrath. Fasciculus alter. Indices ad fasc. 1 et 2 adiecit H. Haas. Editionem alteram curavit Herbert Hunger, Teubner, Lipsiae, 1959, XX + 351 p.

www.cimec.ro

La începutul secolului al XX-lea, un colectiv de savanți, format din: O. Crusius, P. Knoell, P. Marc și A. Hausrath, a început să lucreze la alcătuirea unei ediții critice a unui Corpus de fabule esopice, care urma să cuprindă fabule esopice în proză și în versuri, precum și așa-numita *paraphrasis Bodleiana* și *Vita Aesopi*. Evenimentele politice și moartea colaboratorilor lui Hausrath au împiedicat terminarea lucrării și publicarea întregului Corpus. De aceea, pînă în prezent nu au putut apărea decît fasciculele 1 și 2 din volumul I. Aceste fascicule cuprind fabulele esopice în proză, transmise de manuscrise și diferiți autori.

Fașcicula 1 este o reeditare a textului publicat în 1940. Prefața, scrisă de A. Hausrath în 1939, reprezintă un rezumat al unui studiu *(Aesop, Geschichte der handschriftlich überlieferten griechischen Fabelsammlungen)*, pe care, din cauza evenimentelor, autorul nu l-a mai putut publica. Autorul prezintă culegerile de fabule esopice, cu istoricul lor, cu problemele de stil pe care le ridică. În continuare, enumeră manuscrisele folosite pentru fiecare culegere, menționînd persoanele care au făcut colaționarea, cu aprecieri critice asupra colaționării.

A. Hausrath arată că, în unele cazuri, a lăsat neschimbate textele stabilite de editorii precedenți, alteori le-a adus unele modificări sau a făcut el însuși colaționarea manuscriselor. A folosit adesea manuscrise mai puțin cunoscute, alegînd fabulele care i s-au părut că se apropie cel mai mult de forma inițială.

Într-un alt capitol al prefeței tratează despre fabulele esopice cunoscute din alte izvoare decît manuscrisele.

În interiorul corpusului, fabulele sînt așezate în ordinea alfabetică, sînt numerotate și poartă titluri. Sub titlu, în paranteză, e indicat numărul de ordine al fabulei respective din alte ediții moderne (Halm, Chambry). Sînt reproduse mai multe variante ale aceleiași fabule, care aparțin diferitelor culegeri și manuscrise. Culegerea este indicată în dreptul fiecărei fabule, pe margine, prin cifre romane.

Fascicula 2 a fost retipărită după ediția I din 1942 a aceleiași fascicule. Într-o scurtă prefață, noul editor, H. Hunger, arată că, din motive de economie, nu a putut aduce prea multe modificări acestei ediții. A corectat unele greșeli de tipar, de scriere.

Găsim, totuși, și ceva nou față de prima ediție. H. Hunger a adăugat patru fragmente de fabule din papirusul editat de C. H. Roberts în 1938, în *Catalogue of the Greek and Latin Papyri* (în the John Rylands Library), vol. 3, precum și două texte stabilite de Dion Chrysostomos pentru ultimul din cele patru fragmente.

O altă noutate o constituie faptul că, pentru completarea aparatului critic, editorul a folosit și ediția recentă a lui B. E. Perry (*Aesopica*, vol. I, Urbana, 1952). În *Addenda ex apparatu critico editionis Perryanae notanda*, menționează mai multe lecțiuni ale manuscriselor mai bune, care nu fuseseră consemnate pînă acum în ediția Teubner, toate pasajele în care Perry a urmat lecțiunile manuscriselor și care nu se găsesc în aparatul critic al ediției de față. Din păcate, însă, acolo unde există contradicții între adnotările ediției Perry și cele ale ediției Teubner, autorul nu s-a putut pronunța în favoarea unei ediții sau a alteia, întrucît nu a avut la îndemînă manuscrisele.

Fascicula se încheie cu un indice de nume proprii, urmat de un *Index verborum*, care cuprinde toate părțile de vorbire, afară de articol și de particulele și adverbele enclitice. În sfîrșit, ca supliment, apare un indice special pentru fragmentele din papirusul editat de Roberts.

Alcătuită cu grijă, mult mai cuprinzătoare decît unele ediții precedente (Halm, de pildă), oferind cercetătorilor unele texte rar editate, precum și posibilitatea studierii paralele a fabulelor esopice din diferite culegeri, noua ediție Teubner a Corpusului de fabule esopice este binevenită.

(Janina Vilan)

www.cimec.ro

FRIDERICUS KLINGNER, *Horatius, opera.* Ediția a III-a. Teubner, Leipzig, 1959.

În munca de stabilire a textului lui Horațiu ediția lui Keller și Holder (1864, 1870) marcase începutul unei orientări realiste, științifice, în contrast cu hipercriticismul fantezist al sec. XVIII inaugurat de Benthley. Ei au demonstrat valoarea tradiției manuscrise și inutilitatea conjecturilor. Continuată de Vollmer (Teubner, 1907) această orientare este preluată de Fr. Klingner în prima ediție a lucrării de care ne ocupăm (1939). În munca de colaționare a manuscriselor el ia în considerare, în plus, și o parte din Vaticanus R, neglijat de cercetătorii anteriori, cuprinzînd cea mai mare parte din cartea a II-a a satirelor precum și ms. Ottobonianus, ambele din sec. IX. Situîndu-se pe o poziție critică față de lipsurile înaintașilor săi, Klingner precizează corelația între cele trei grupe principale de codice și subliniază, o dată mai mult, și caracterul relativ al valorii lor calitative. Așa stînd lucrurile, este clar că nici criteriul majorității manuscriselor, nici autoritatea lor unilaterală nu este decisivă în alegerea variantelor. Toată greutatea cade pe discernămîntul și obiectivitatea științifică a cercetătorului. Și aici stă meritul principal al lui Klingner, savant cunoscut prin numeroase lucrări asupra lui Horațiu. Principiul călăuzitor în determinarea lecțiunilor a fost criteriul conținutului, respectul pentru autenticitatea ideii. Așa se explică de ce savantul nostru, pe de o parte, nu are conjecturi noi, pe de alta, ține seama și de variantele izolate precum și de contribuțiile editorilor ori ale studiilor de specialitate. Ediția a III-a pe care o avem în față se bazează pe o reconsiderare a locurilor îndoielnice făcută în lumina ultimelor lucrări privitoare la Horațiu (1955 – 1957). Neavîndu-le la îndemînă pe acestea și nici cele două ediții anterioare, spre a ne da seama de progresul realizat, observațiile de față, făcute din punctul de vedere al celui care folosește rezultatele muncii de editare, au în vedere valoarea calitativă a lecțiunilor stabilite. Am folosit pentru aceasta confruntarea cu cele mai cunoscute ediții ale altor cercetători.

Criteriul majorității manuscriselor, fără a fi absolut, se dovedește eficient într-o serie de lecțiuni unde Klingner se depărtează pe bună dreptate de propunerile singulare ale editorilor (adoptate de Vollmer), de ex.: C. I, 23, 5—6; III, 5, 17; 7, 1; 25, 9; 26, 7. De asemenea în mult controversatul loc III, 14, 11, cu toate îndoielile pe care le ridică, e mai potrivită totuși varianta manuscriselor păstrată de Klingner (și Vollmer, Kiessling-Heinze) spre deosebire de conjecturile editorilor (adoptate de Villeneuve) care comportă mai multe dificultăți, fără a limpezi sensul. În schimb, ni se pare mai nimerită uneori preferința acordată de editorul nostru lecțiunii izolate ca, de pildă, cea a lui Peerlkamp din III, 20, 8, aprobată chiar de Vill., care urmează totuși manuscrisele. La fel *Serm.* I, 4, 87 *-amet*, luată de Benthley din Blandinius, e mai potrivită cu contextul decît forma *auet* aflată în celelalte codice și adoptată de Voll. și Vill. Sensul de «preferință practică obișnuită» a parazitului e subliniat și de adverbul *saepe* și de subj. potențial *uideas* (v. 86). Nu tot așa de reușită ni se pare însă alegerea de către Klingner a variantei izolate *auet* (Btl.) în locul lui *amat* dat de majoritatea codicelor în *Epist.*, I, 14, 9. Ideea de dorință de evadare solicitată de imaginea barierelor prin care năvălesc caii de curse este deja exprimată prin verbul *fert*: «mintea și inima îmi dă ghes... să sfărîm zăvoarele...». Verbul *amat*, la rîndul său, conține și nuanța deziderativă accentuată de *fert* (cf. *tecum uiuere amem* C. III, 9, 24 citat de K. H. numai pentru sensul de *solere*) și exprimă și ideea iterativă de obișnuință, care nu poate fi invocată ca argument împotriva mișcării impulsive cerute de metafora sportivă. Dorința de evadare la țară apare astfel și ca un îndemn și ca un fapt obișnuit ori de cîte ori Horațiu se află la oraș. Textul ni se pare astfel mai nuanțat și în deplină concordanță cu imaginea care încununează plastic semnificația celor două verbe, *fert* și *amat*. Cînd trebuie să aleagă între două grupuri de manuscrise care precumpănesc ca importanță, sensul general al contextului concordă cu lecțiunea

www.cimec.ro

stabilită. Astfel, în C. III, 27, 5 *rumpat* e mai potrivit decît *rumpit* (Voll.) deoarece continuă seria de imprecații începută cu subj. *ducat* la v. 2. În cazul odei I, 32, 1 disputa între *poscimur* și *poscimus* este rezolvată de Klingner (ca și K. H.) în favoarea acestuia din urmă. Personal, socot mai bună din punct de vedere al conținutului varianta *poscimur*, adoptată de Vol., Vil., Plessis. Fără a reedita discuția argumentelor, aș ține să precizez că oda are un caracter programatic și înfățișează poziția obișnuită a lui Horațiu față de tematica odelor sale. Se știe că subiectele politice i-au fost cerute în repetate rînduri. Inițiativa proprie și adeziunea lirică a poetului nu este anulată, cum crede K. H., de solicitare. În cazul de față Horațiu o acceptă păstrîndu-și preferința pentru subiectele ușoare. Între perfectul *lusimus*, și *hunc annum... et pluris* nu trebuie văzută o separare între încercările poetice mai puțin serioase din trecut și hotărîrea de a se orienta către o tematică gravă. Evocarea exemplului lui Alceu din strofa a II-a și a III-a ne arată că e vorba de o alternare a celor două categorii de teme confirmată de altfel de însăși practica poetului. De asemenea *mihi cumque* din finalul odei, cu toată stîngăcia și neclaritatea pe care o comportă textul, mi se pare că poate demonstra aceeași orientare: Horațiu slăvește muza invocată, *oricare* ar fi tema pe care o tratează.

Rezerve ca cele de mai sus arată doar că înțelegerea unui poet ca Horațiu mai cere încă eforturi pentru stabilirea autentică a formei în care și-a exprimat gîndurile. Ele nu infirmă valoarea incontestabilă a ediției prezentate de Klingner: efortul de clarificare a conținutului prin confruntarea variantelor și folosirea creatoare a rezultatelor cercetării științifice, de la cele mai vechi pînă la ultimele studii, tendința de simplificare și de limpezire a aparatului critic, lăsînd cititorului posibilitatea alegerii fără a-l încărca cu detalii de prisos, atenția sporită acordată comentariului lui Porphyrio și scholiilor, păstrarea indexurilor lui Vollmer cu unele corectări și mai ales pasiunea și respectul pentru adevăr — toate acestea fac din ediția lui Klingner un instrument de lucru util și prompt pentru cunoașterea unui poet de frunte ca Horațiu.

(M. Nichita)

M. FABII QUINTILIANI *Institutionis Oratoriae libri XII*, edidit Ludwig Radermacher, addenda et corrigenda collegit et adiecit Vinzenz Buccheit, Leipzig, Teubner, 1959.

După cum arată titlul, ediția de față este o reimprimare a ediției lui Radermacher (Teubner, Vol. I, 1907; Vol. II, 1935), însoțită, la sfîrșitul fiecărui volum, de o listă de adaosuri și emendări propuse de V. Buccheit. Întrucît ediția lui Radermacher este cunoscută, ne vom opri numai asupra propunerilor făcute de Buccheit. De la început trebuie observat că propunerile făcute de Buccheit sînt interesante, judicios alese, deși de inegală importanță și nu toate la fel de convingătoare.

Vom da două exemple: În I, 3, 14, Quintilian se ridică împotriva bătăii, pentru că, zice el, bătaia e un lucru urît, potrivit numai cu sclavii și apoi este, cu vîrsta, și o nedreptate: «et certe (quod conuenit si aetatem mutes) iniuria». Buccheit conducîndu-se cu Stroux după Ambrosianus E. 153 sec. XI și de consensul codicelor Bambergensis n. 351, sec. X, Bambergensis XI, sec. X și Nostradamensis Paris. lat. 18527, sec. X, propune *iniuriae*, care ar fi un dativus finalis. Deci Buccheit adoptă lectio difficilior, ceea ce este foarte verosimil. În orice caz, chiar dacă ar rămîne *iniuria*, ideea nu se schimbă.

Mai importantă este propunerea ca în I, 5, 8, în loc de *unum gente* să se citească, împreună cu Niedermann, *unum genus*. Quintilian a anunțat în rîndurile anterioare că va vorbi despre

www.cimec.ro

barbarisme. Apoi autorul latin vrea să spună că primul gen de barbarisme poate fi constituit de acelea făcute de străinii de limba latină, deci după neamul celor care le fac. Așa a înțeles Radermacher și a citit: *Unum [genus barbarismi] gente* [= se distinge după neamul celor care le fac]. Buccheit se orientează cu Niedermann, după începutul frazei următoare care sună:

Alterum genus barbarismi accipimus, quod fit animi natura [Alt gen de barbarisme, care se face pe cale psihică]. Noi socotim că, deși lecțiunea Buccheit — Niedermann este interesantă, cea adoptată de Radermacher este mai convingătoare, deoarece Quintilian n-a pus accentul pe enumerarea categoriilor de barbarisme ci pe izvorul din care provin, deci *gente* își găsește un paralelism mai justificat în *natura animi* decît în *alterum genus*.

Chiar dacă lista de adaosuri și corectări propusă de Buccheit nu este convingătoare în întregime, în orice caz, lista propunerilor pune pe cititor la curent cu tot ceea ce s-a scris, pînă la data apariției volumului, în legătură cu textul lui Quintilian. Aceasta este un mare merit, care îndreptățește toate laudele la adresa editorului, care a procedat foarte cuminte păstrînd textul lui Radermacher și făcînd la sfîrșit aceste adaosuri.

(Maria Helco)

M. MARINESCU-HIMU și F. VANȚ, *Manual de limba elină pentru învățămîntul superior*, București, Litografia și tipografia învățămîntului, 1958, 438 p.

În predarea limbii eline în învățămîntul superior se simțea de mult timp nevoia unor texte tipărite, ca și a unui curs de gramatică. Vechile gramatici apărute în limba romînă (Gramatica limbii eline de Balmuș și Graur, sau cea de Simenschy) sînt de mult epuizate, iar bibliotecile posedă un număr mic de exemplare.

Manualul elaborat de. M. Marinescu-Himu și F. Vanț, lectore la Universitatea C. I. Parhon, împlinește această lipsă serioasă și dă posibilitate studentului ca, prin munca lui individuală, să-și adîncească și să-și completeze problemele predate la curs.

Manualul este alcătuit din următoarele părți: o culegere de texte, un curs de gramatică, un vocabular și un indice de materii.

Culegerea de texte începe cu un număr de exerciții ușoare, foarte necesare celor care încep studiul limbii grecești, grupate pe probleme de gramatică, asupra cărora se atrage atenția în note. Chiar în alegerea acestor texte s-a urmărit, pe lîngă criteriul ușurinței, și un conținut interesant și instructiv. Bucățile redau legende din mitologia greacă, fabule, anecdote, ghicitori, maxime și proverbe, care condensează în ele înțelepciunea maselor din Grecia antică. Textele originale din autorii greci sînt alese după specificul facultăților în care se predă limba greacă, *literare*, *filozofice* și *istorice* și au ca scop să ajute disciplinele de bază ale acestor facultăți. Ele nu reproduc vechile antologii, ci aleg pasaje din operele reprezentative ale literaturii grecești. Astfel, textele literare cuprind frumoase descrieri (Împrejurimile Atenei, Parcul lui Cyrus), aspecte din viața grecească (Sisitiile, Educația spartană), figuri de eroi, portrete, dialoguri, precum și o colecție de poezii lirice prin care studenții pot face cunoștință cu frumusețea poeziei și a versului grec. Textele istorice oglindesc lupta împotriva stăpînilor de sclavi (Răscoala lui Spartacus), figuri istorice celebre (Alexandru cel Mare), aspecte sociale (elogiul democrației), momente din istoria Greciei (Lupta de la Salamina), probleme de politică, date geografice și etnografice atît privitoare la Grecia, cît și la populațiile cu care a intrat ea în legătură. (Obiceiurile libienilor, Babilonul, etc). Sînt interesante bucățile care se referă la patria noastră (Buerebista, Podul lui Traian, Orașele de pe litoralul Mării Negre ș. a.). Textele filozofice acordă un loc important luptei, pe teren ideologic, a concepției

www.cimec.ro

materialiste din antichitate, împotriva diverselor forme ale filozofiei idealiste. Toate textele prezentate sînt însoțite de numeroase explicații gramaticale și de un documentat comentariu istoric și literar, bine orientat din punct de vedere ideologic. Ar fi fost totuși mai potrivit ca acest comentariu să se găsească la fiecare bucată în parte, nu la sfîrșitul cărții, pentru a fi mai la îndemîna cititorilor.

Partea de gramatică tratează fonetica, morfologia și sintaxa limbii grecești în mod precis și sistematic. Ea poate fi utilizată atît de începători, problemele esențiale ale limbii fiind ușor de sesizat, cît și de cei avansați, care găsesc aici numeroase explicații istorice. Se găsește de pildă explicarea istorică a diverselor teme nominale și temporale, a desinențelor, a sufixelor modale etc. Toate aceste explicații istorice ajută pe studenți la formarea unei idei clare asupra evoluției limbii eline, și, practic, la însușirea mai temeinică și mai rațională a faptelor de limbă. Trebuie semnalat că este de un real folos pentru studenți tabloul verbelor neregulate, ca și toate schemele flexiunii nominale și verbale pe care le cuprinde manualul. Cu toate că partea de gramatică nu constituie un tratat, ci un manual, ale cărui dimensiuni au impus o anumită dezvoltare a capitolelor, prin alegerea faptelor esențiale și prin explicarea lor clară, capitolele apar, în general, rațional dezvoltate. Capitolul despre *interjecție*, prea sumar tratat, ar cere totuși cîteva exemplificări din autori, mai ales din genul dramatic. De asemenea capitolul despre *prepoziții* ar fi putut da o mai mare clarificare a valorilor exprimate prin desinențe și prin prepoziții. Dacă s-ar fi spus, de exemplu, că genitivul a asumat în limba greacă și funcțiile ablativului din indo-europeană, studenții și-ar explica lesne de ce în greacă genitivul are prepoziții cînd vreme în limba latină e construit fără prepoziții. La fel, capitolul despre vorbirea indirectă, prea schematic redat, apare ca o simplă exemplificare, fără comentarii, deși se găsesc unele explicații în capitolul *Concordanța timpurilor*.

Și vocabularul este foarte folositor pentru studenți, întrucît nu există dicționare grecoromîne. Vocabularul însă nu a putut cuprinde chiar toate cuvintele existente în texte; o nouă ediție va împlini cu ușurință această lipsă.

În întregimea lui, manualul prezentat de M. Marinescu-Himu și F. Vanț este un manual metodic întocmit și just orientat ideologic.

(Fl. Demetrescu)

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

Dări de seamă ale şedinţelor

V

Şedinţa din 26 iunie 1958

Prezidează prof. A. Frenkian, vicepreşedinte.

Şedinţa este consacrată comemorării lui Matei Nicolau (1904—1938). Se dă citire comunicării tovarăşului Val.-Al. Georgescu, care prezintă viaţa şi activitatea filologului clasic şi juristului romanist dispărut prematur.

VI

Şedinţa din 30 octombrie 1958

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Adunare generală a Societăţii. La ordinea de zi:

1. Dare de seamă asupra activităţii comitetului de la înfiinţarea Societăţii pînă la 1 oct. 1958.

2. Alegerea noului comitet.

3. Discutarea planului de activitate pe anul 1958—1959.

La primul punct al ordinei de zi, prof. D. M. Pippidi, secretarul Societăţii, dă citire dării de seamă a comitetului. Iau parte la discuţii, în legătură cu darea de seamă, tovarăşii prof. D. Marmeliuc, prof. Gh. Guţu, prof. David Popescu, M. Nasta. În continuare, se citesc raportul casierului (prof. Gh. Guţu) şi raportul comisiei de cenzori (raportor prof. N. I. Barbu), după care se pune la vot descărcarea de gestiune. Descărcarea este dată cu unanimitate de voturi.

Se procedează apoi la alegerea noului comitet, care se constituie precum urmează:

Preşedinte: acad. Al. Graur

Vicepreşedinţi: acad. C. Daicoviciu, acad. Em. Condurachi, prof. Gh. Guţu

Secretar: prof. D. M. Pippidi

Secretar adjunct: prof. Iorgu Stoian

Casier: Traian Costa.

www.cimec.ro

Se alege de asemenea noua comisie de cenzori; sînt aleşi:

Cenzori: prof. N. I. Barbu, I. Fischer

Cenzori supleanţi: M. Marinescu-Himu, prof. David Popescu.

La punctul al treilea al ordinei de zi, prof. D. M. Pippidi prezintă un proiect de plan de activitate pentru anul 1958—1959. Fac sugestii tovarăşii: Iorgu Stoian (organizarea de filiale ale Societăţii, editarea unei publicaţii adresate unui cerc mai larg de cititori), N. I. Barbu (editarea de texte latine şi traduceri din autorii clasici), Gh. Guţu, Em. Condurachi. Se hotărăşte instituirea unei comisii însărcinate să alcătuiască un raport cu privire la situaţia limbilor clasice în învăţămîntul mediu; comisia este constituită din tovarăşii: N. I. Barbu, Iorgu Stoian, Gh. Guţu, Maria Gabrea, David Popescu.

VII

Şedinţa din 20 noiembrie 1958

Prezidează prof. D. M. Pippidi, secretar.

După admiterea de noi membri în Societate, prezintă publicaţii recente tovarăşii M. Nasta (G. Germain, *Essai sur les origines de certains thèmes odysséens*) şi M. Marinescu-Himu (*Revista Societăţii greceşti de studii etnologice şi folclor*).

Urmează comunicarea prof. N. I. Barbu, *Sincretismul cazurilor în limbile greacă şi latină* (publicată în *Studii clasice*, I, 1959, p. 181—189). La discuţii iau parte tovarăşii Vl. Iliescu, Tr. Costa, Gh. Guţu, David Popescu, Iorgu Stoian.

În continuare, prof. N. I. Barbu citeşte *Raportul privind învăţămîntul limbii latine în şcoala medie*, întocmit de comisia instituită în şedinţa precedentă. La raport prezintă observaţii tovarăşii T. Vasilescu, Tr. Costa, Gh. Guţu, David Popescu, Tr. Lăzărescu, Maria Gabrea, I. Fischer, Iorgu Stoian. Cu modificări de detaliu, raportul este aprobat, urmînd a fi înfăţişat Ministerului Învăţămîntului şi Culturii.

VIII

Şedinţa din 18 decembrie 1958

Prezidează prof. Gh. Guţu, vicepreşedinte.

Prezintă publicaţii recente: I. Fischer (*Revue de philologie*, 1958, fasc. 2), Iorgu Stoian (M. Eminescu, *Poezii*, insistînd asupra poeziilor de inspiraţie clasică sau traduse din clasici; Erasmus, *Dulce bellum inexpertis*, ed. Latomus; *Istoria Universală*, vol. I, Ed. Academiei de ştiinţe U.R.S.S.).

În continuare, tovarăşa Fl. Demetrescu prezintă comunicarea: *Valoarea peiorativă a sufixului -aticus*. Fac observaţii tovarăşii I. Fischer, N. I. Barbu, Gh. Guţu.

IX

Şedinţa din 22 ianuarie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţă festivă, închinată comemorării lui Cicero. Prof. N. I. Barbu prezintă comunicarea *Evocări din viaţa lui Cicero*.

În continuare, prof. D. M. Pippidi face o expunere asupra congreselor de studii clasice de la Budapesta şi Erfurt, la care a participat împreună cu acad. Al. Graur.

www.cimec.ro

X

Şedinţa din 19 februarie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa are loc în sala de festivităţi a Institutului de istorie. Acad. Em. Condurachi prezintă comunicarea *Zece ani de săpături la Histria*. Comunicarea, însoţită de proiecţii, a fost urmată de întrebările participanţilor, apoi de un răspuns al autorului.

XI

Şedinţa din 19 martie 1959

Prezidează prof. Gh. Guţu, vicepreşedinte.

După prezentări de lucrări recente, de către tovarăşii M. Marinescu-Himu (D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958), I. Fischer (C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară*, în romîneşte de E. Tănase, Cluj, 1958), M. Nasta (*Revue des études grecques*, LXXI, 1958), se dă citire comunicării tovarăşului D. Protase, *Sclavii în opera lui Euripide şi concepţia sa despre sclavaj* (publicată în *Studii clasice*, I, 1959, p. 77—90). La discuţii iau parte: acad. Al. Graur, prof. A. Frenkian, A. Piatkowski, prof. D. M. Pippidi, Vl. Iliescu, C. Poghirc şi M. Nasta.

XII

Şedinţa din 23 aprilie 1959

Prezidează prof. Gh. Guţu, vicepreşedinte.

Tovarăşul S. Stati prezintă comunicarea *Limba inscripţiilor latine din Dacia*. Participă la discuţii tovarăşii Vl. Iliescu, David Popescu, I. Fischer şi Gh. Guţu.

XIII

Şedinţa din 29 aprilie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţă extraordinară, ţinută la Casa oamenilor de ştiinţă şi consacrată comunicării prof. J. Richmond, *Despre zidul lui Hadrian*.

XIV

Şedinţa din 21 mai 1959

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa, la care participă şi reprezentanţi ai editurilor, este consacrată problemei traducerilor din autorii clasici. Referatul, întocmit de un colectiv al catedrei de filologie clasică de la Facultatea de filologie din Bucureşti, este prezentat de prof. N. I. Barbu.

www.cimec.ro

La discuţii iau parte tovarăşii T. Vasilescu, P. Creţia, Tr. Costa, I. Fischer, David Popescu, M. Nasta, Tr. Lăzărescu, Em. Condurachi, Al. Graur, precum şi D. Mazilu (din partea Editurii de stat pentru literatură şi artă).

XV

Şedinţa din 26 septembrie 1959

Prezidează acad. C. Daicoviciu, vicepreşedinte.

Şedinţa s-a ţinut în sala de festivităţi a Institutului de istorie şi a fost consacrată comunicării prof. K. Kumaniecki, de la Universitatea din Varşovia, *Cicero's Rede « De haruspicum responso »*.

XVI

Şedinţa din 29 octombrie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Adunare generală a Societăţii. La ordinea de zi:

1. Darea de seamă asupra activităţii comitetului pe anul 1958—1959.
2. Darea de seamă a casierului asupra veniturilor şi cheltuielilor Societăţii.
3. Raportul cenzorilor şi descărcarea de gestiune.
4. Alegerea noului comitet al Societăţii.
5. Planul de activitate pe anul 1959—1960.

Intrîndu-se în ordinea de zi, prof. D. M. Pippidi citeşte darea de seamă asupra activităţii comitetului şi a Societăţii pe anul 1958—1959. După aceea, tovarăşul Tr. Costa, casierul Societăţii, citeşte darea de seamă asupra veniturilor şi cheltuielilor. Urmează raportul cenzorilor, prezentat de prof. N. I. Barbu. Pun întrebări, în legătură cu cările de seamă, tovarăşii N. I. Barbu (cu privire la predarea limbii latine în şcoala medie), Tr. Lăzărescu (în legătură cu publicaţiile Societăţii), D. Marmeliuc şi C. Poghirc (cu privire la cotizaţii). Răspund, din partea comitetului, tovarăşii Al. Graur şi D. M. Pippidi.

La discuţii iau parte, făcînd observaţii asupra activităţii desfăşurate şi propuneri pentru viitor, tovarăşii N. I. Barbu (cu privire la demersurile făcute la Minister în ved rea întăririi învăţămîntului clasic în şcoala medie; propune scoaterea unei reviste de popularizare), Tr. Lăzărescu, M. Nichita (propune stabilirea unor legături cu cercurile ştiinţifice studenţeşti), M. Nasta (ridică problema atragerii studenţilor celor mai bine pregătiţi în Societate; cere o mai susţinută activitate pentru răspîndirea culturii clasice în marele public), C. Poghirc (propune editarea unor lucrări de popularizare, în genul celor publi ate în U.R.S.S.), I. Acsan (cere stabilirea unei legături mai strînse cu editurile care publică traduceri din literatura antică).

Trăgînd concluziile dezbaterilor, tovarăşii Al. Graur şi D. M. Pippidi reţin pentru activitatea viitoare a Societăţii unele sugestii interesante, ca de pildă publicarea unui periodic de popularizare, primirea studenţilor în Societate etc. Problema unei reviste adresate exclusiv elevilor este prematură şi, în orice caz, e de competenţa Ministerului Învăţămîntului şi Culturii, cu care urmează să se ia legătura în această chestiune.

www.cimec.ro

Se trece apoi la alegerea noului comitet care se constituie precum urmează:
Președinte: acad. Al. Graur
Vicepreședinți: acad. C. Daicoviciu, acad. Em. Condurachi, prof. Gh. Guțu
Secretar: prof. D. M. Pippidi
Secretar-adjunct: prof. Iorgu Stoian
Casier: Tr. Costa.
Se alege apoi noua comisie de cenzori; sînt aleși:
Cenzori: prof. N. I. Barbu, C. Poghirc
Cenzori supleanți: I. Fischer, M. Nasta.
În numele celor aleși în organele de conducere ale Societății, acad. Al. Graur mulțumește adunării pentru încrederea acordată.

XVII

Ședința din 18 noiembrie 1959

Prezidează acad. Em. Condurachi, vicepreședinte.

După citirea și aprobarea procesului-verbal al ședinței precedente și după alegerea de noi membri în Societate, prezintă lucrări recente tovarășii: P. Alexandrescu (T. J. Dunbabin, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, Londra, 1957), D. M. Pippidi (G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. II, 1959, și extrasul din *Journal asiatique*, 1958, cuprinzînd articole de L. Robert, E. Benveniste și F. Dupont-Sommer consacrate inscripției bilingve a regelui Asoka descoperite în Afghanistan).

În continuare, prof. D. M. Pippidi prezintă comunicarea *Relațiile între Histria și băștinași în epoca hellenistică, în lumina unei inscripții recent descoperite.*

La discuții participă tovarășii Iorgu Stoian, Em. Popescu, M. Nichita, Th. Sauciuc-Săveanu, Em. Condurachi.

XVIII

Ședința din 16 decembrie 1959

Prezidează prof. Gh. Guțu, vicepreședinte.

După citirea și aprobarea procesului-verbal al ședinței precedente, se cooptează ca membru al Societății acad. T. Vianu și se primesc alți noi membri.

Urmează comunicările: acad. T. Vianu, *Congresul de la Wittemberg cu tema «Renaștere și Reformă în centrul și estul Europei»*; acad. Al. Graur și Em. Condurachi, *Congresul de studii clasice de la Londra (23 aug. — 5 sept. 1959), cu tema «Tradiție și inovație în antichitatea clasică»*.

XIX

Ședința din 18 ianuarie 1960

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Ședință lărgită, ținută în amfiteatrul Al. I. Odobescu al Facultății de filologie și consacrată comunicării acad. Vl. Georgiev, *Sur les langues thrace, dace et phrygienne.*

www.cimec.ro

XX

Şedinţa din 20 februarie 1960

Prezidează acad. Em. Condurachi, vicepreşedinte.

Şedinţa are loc în sala de festivităţi a Institutului de istorie. Acad. C. Daicoviciu prezintă comunicarea *Cetăţile dacice din munţii Orăştiei*, însoţită de proiecţii. Comunicarea a fost completată prin răspunsurile autorului la întrebările puse de tovarăşii Gh. Cantacuzino, Ec. Vulpe, I. Barnea, Tr. Costa, Em. Popescu, C. Poghirc, R. Vulpe, Al. Vulpe, N. Hamparţumian, M. Nasta.

VASILE FARCAŞ

www.cimec.ro

Redactor de carte: Stella Cismaș

Dat la cules 02.07. 1960. Bun de tipar 12.09.1960. Tiraj 1350 ex. hîrtie semivelină 80 g.m²+50 ex. hîrtie velină de 80 g.m². Format 16/70×100. Coli editoriale 36,41. Coli de tipar 28¹/₄ + 1 planșă pliantă tipo + 1 planșă tipo pe hîrtie cretată de 100 g.m². A. 0413/1960. Indicele de clasificare pentru biblioteci mari: 908.5 (37+38) (082). Indicele de clasificare pentru biblioteci mici: 9 (37+38) (082)

Tiparul executat sub com. nr. 730 la Întreprinderea Poligrafică nr. 4, Calea Șerban-Vodă nr. 133—135. București, R.P.R.

940

www.cimec.ro

www.cimec.ro